T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

AHISKA TÜRKLERİ (1800-1921)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
Yrd. Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA **Fadime TOSİK DİNÇ**

ELAZIĞ - 2015

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

AHISKA TÜRKLERİ
(1800-1921)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA

HAZIRLAYAN
Fadime TOSİK DİNÇ

Jürimiz, …………....tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu doktora tezi oy …………………ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri

1.
2.
3.
4.
5.

F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ………….tarih ve ………....sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Doktora Tezi

Ahıska Türkleri
(1800-1921)

Fadime TOSİK DİNÇ

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı
Elazığ-2015, Sayfa: XXVII + 489

Gürcü Kralı II. David ve Kraliçe Tamara zamanında Gürcistan'a getirilerek Ahıska bölgesine yerleştirilen ve Hıristiyanlaşan Kıpçak Türkleri, 310 yıl yaşayacak olan Atabek Devleti'ni kurmuşlardır. 1578 yılında tamamen Osmanlı Devleti topraklarına katılan ve Müslümanlaşan Ahıska Türkleri, Rusların "sıcak denizlere inme" politikaları doğrultusunda Kafkaslara yönelmesinin bir sonucu olarak 1828 yılında Rus hâkimiyetine girmiştir.

Rusya'daki Bolşevik İhtilâli'nden sonra Osmanlı Devleti, Ahıska topraklarını yeniden ele geçirmiş, ancak bu durum çok uzun sürmemiş, Mondros Mütarekesi ile Türk ordusunun buradan çekilmesiyle Gürcü işgaline uğramıştır. Bu durum üzerine Ahıska'da milis direnişi başlamış, ancak Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin İngilizler tarafından sonlandırılması ile bu teşebbüs de akim kalmıştır. Sovyet Rusya'nın Gürcistan'ı hâkimiyetine sokmak için başlattığı işgal sırasında Menşevik Gürcistan Hükümeti'nin isteği üzerine Türk ordusu Ahıska topraklarına son bir kez daha girmişse de Sovyet Rusya ve TBMM Hükümeti arasında imzalanan Moskova Antlaşması'yla Ahıska toprakları Gürcistan'a bırakılmıştır. Kars Antlaşması'nda da durum değişmediği için Ahıska, Türk coğrafyası olmaktan çıkmış ve böylelikle burada yaşayan Ahıskalı Türkler kendi kaderine terk edilmiştir. Bu çalışmada, Ahıska Türkleri'nin Osmanlı hâkimiyetine girişinden Kars Antlaşması'na kadar geçen süredeki durumları detaylı olarak incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahıska Türkleri, Edirne Antlaşması, Batum Antlaşması, Ahıska Hükümet-i Muvakkatesi, Moskova Antlaşması

ABSTRACT

Doctoral (PhD) Thesis

Ahıskan Turks
(1800-1921)

Fadime TOSİK DİNÇ
Fırat University
Institute of Social Sciences
Department of History
Division of Turkish Republican History
Elazığ-2015, Pages in Total: XXVII + 489

Kipchak Turks, who were brought to Georgia and settled in the region of Ahıska at the time of King David the 2nd and Queen Tamara, were converted to Christianity. They established the Atabek State that was going to survive for 310 years. Ahıskan Turks entered under the Ottoman rule in 1578. From then on they were gradually converted to Islam. The Ahıskan Region entered into the rule of Russia in 1828 as a consequence of Russia's policies aiming to access warm seas.

The Ottoman State re-seized the Ahıskan Region right after the Boshevik Revolution in 1917. However as a result of the Moudros Armistice, this situation did not last too long. After the whitdrawal of the Turkish Army, the Ahıskan Region was invaded by Georgians. Then paramilitary resistance was started in Ahıska. Nevertheles, it was failed after the collapse of South-West Caucassian Turkish Government by the British forces. The Menshevik Georgian Government invited the Turkish Army to defend the Ahıskan Region againist Soviet invasion. However, Turkish military presence in Ahıska did not last too long in Georgia again as a result of the political agreement of Moscow signed between Soviet Russia and the Government of Turkish Grand National Assembly in 1921. Henceforth, the Ahıskan Region went under the rule of Soviet Georgia. The Treaty of Kars did not change the situation of Ahıska and the state of the region changed permanently as a non-Turkish geography. From then on, the Ahıskan Turks were abondoned to their own destiny. The current study, examines the state of Ahıskan Turks from the beginning of Ottoman rule to Kars Treaty in detail.

Key Words: Ahıskan Turks, Edirne Treaty, Batum Treaty, Temporary Ahıskan Government, Moskova Treaty

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM

2. AHISKA'NIN OSMANLI İDARESİNDEN ÇIKIŞI

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. RUS İDARESİNDE AHISKA (1829-1917)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. RUS İHTİLALLERİ VE KISA SÜREN ÖZGÜRLÜK (1917-1918)

TABLOLAR LİSTESİ

ÖNSÖZ

Tarih boyunca Güney Kafkasya bölgesine hâkim güçler tarafından diğer millet ve topluluklara karşı katliam, sürgün ve göç politikaları uygulanmıştır. Bu duruma en acı şekliyle maruz kalan topluluklardan birisi de Ahıska Türkleri olmuştur.

Ahıska bölgesi, Kafkasya, Anadolu ve Türkistan arasında geçiş güzergâhında yer aldığı için her zaman büyük bir stratejik öneme sahip olmuştur. Bu yüzden bölgeyi geçiş yolu olarak kullanmak isteyenler ile bölgeye hâkim olmak isteyenler Ahıska'nın kaderi üzerinde büyük rol oynamışlardır.

Ahıska Türkleri en rahat dönemlerini Atabekler çağında ve Osmanlı Devleti'nin idaresinde oldukları dönemde yaşamışlardır. Bölge, 1800'lerin başından itibaren Rus baskısı ve etkisi altına girmeye başlamış ve 1828 yılında ise Rus idaresine girmiştir. Bu tarihten itibaren Ahıska Türkleri arasında Anadolu'ya dönük göç hareketleri başlamıştır.

1118'den 1944 yılına kadar aziz vatan toprağı olarak bildikleri Ahıska'da yaşayan Türkler, 1944'te Stalin'in emriyle topyekûn olarak vatanlarından sürülmüşlerdir. Bilimsel çalışmalara konu olan ve genişçe incelenen tarihi kesit 1944 sonrasıdır.

Mevcut araştırma ve yayınlar arasında özellikle 1800-1921 dönemi oldukça zayıf ve eksik bırakılmıştır. Bu nedenle biz doktora tez konusu olarak bu dönemi incelemeyi ve bunu da mümkün olduğu kadar Türk arşivi belgeleri ışığında yapmayı planladık. Böylece Ahıska Türkleri'nin tarihindeki önemli bir devreyi imkânlarımız ölçüsünde aydınlatmaya çalıştık.

Ahıska araştırmalarında Türk arşivlerinin hakkıyla ve yeterince kullanılmadığını görmek bizi bu çalışmaya yöneltti. Çalışmamızla ulaşabildiğimiz belgeler ışığında Ahıska Türkleri'nin ve Ahıska bölgesinin 1800-1921 yılları arasını kapsayan dönemini detaylandırmaya gayret ettik.

Ahıska Türkleri'nin dramı ve vatana dönüş mücadeleleri hala devam etmektedir. Ahıska Türkleri'nin durumu Türk dünyasının kanayan yarası şeklindedir. Çalışmamız Ahıska Türkleri'nin 1800-1921 yılları arasındaki tarihi hayatının hikâyesi olup, onların vatanlarına ve özgürlüklerine kavuşması dileğine ve umuduna adanmıştır.

Çalışma Yrd. Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA'nın danışmanlığında gerçekleştirilmiş; giriş ve sonucun haricinde beş bölüm olarak tanzim edilmiştir.

Öğrenciliğim süresince hiçbir zaman ilgi ve desteğini benden esirgemeyen, çalışmam boyunca engin tecrübe ve bilgisiyle bana yol gösteren, değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA'ya, araştırmanın içeriğinin oluşturulması sırasında yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK, Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY, Prof. Dr. Ömer AYTAÇ ve Prof. Dr. Mesut AYDIN'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca Rusça kaynakların temini ve okunmasını sağlayan değerli dostum Ayfer KARA'ya, Ahıska davasının Türkiye'deki en önemli öncü şahsiyetlerinden olan Sayın Yunus ZEYREK'e ve emeği geçen tüm değerli dostlarıma sonsuz teşekkür ediyorum.

ELAZIĞ-2015 **Fadime TOSİK DİNÇ**

KISALTMALAR

A.	**:** Arşiv
a.g.b.	**:** Adı geçen bildiri
a.g.e.	**:** Adı geçen eser
a.g.l.	**:** Adı geçen lûgat
a.g.m.	**:** Adı geçen makale
a.g.md.	**:** Adı geçen madde
a.g.t.	**:** Adı geçen tez
A.MKT.DV	**:** Sadaret Mektûbî Kalemi Deavî
A.MKT.MHM	**:** Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi
A.MKT.NZD	**:** Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir
A.MKT.UM	**:** Sadâret Mektûbî Kalemi Umum Vilayet
ATASE	**:** Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı
ATBD	**:** Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
BEO	**:** Bâb-ı Âlî Evrak Odası
BCA	**:** Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	**:** Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	**:** Bakınız
C.	**:** Cilt
C.AS	**:** Cevdet Askeriye
C.DH	**:** Cevdet Dâhiliye
C.HR	**:** Cevdet Hariciye
Çev.	**:** Çeviren
D.	**:** Dosya
DH.EUM.ECB	**:** Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti Ecânib Kalemi
DH.İ.UM	**:** Dahiliye Nezâreti İdâre-i Umumiye Belgeleri
DH.MKT	**:** Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
DH.ŞFR	**:** Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi
DİA	**:** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
dn.	**:** Dipnot

DMZG	**:** Dokumentı i Materyalı Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii,
Doc.	**:** Dosya
F.	**:** Fihrist
H.	**:** Hicri
Haz.	**:** Hazırlayan
HAT	**:** Hatt-ı Hümâyûn
HR.SYS	**:** Hariciye Nezâreti Siyasî Kısmı Belgeleri
HR.TO	**:** Hariciye Nezâreti Tercüme Odası
İA	**:** İslam Ansiklopedisi (Milli Eğitim Yayını)
İ.DH	**:** İrâde Dâhiliye
İ.HR	**:** İrâde Hariciye
K.	**:** Klasör
Ktb.	: Kütüphane
Ktlg.	: Katalog
MD	**:** Mühimme Defteri
MŞH. ŞSC	**:** Meşihât Şer'iyye Sicili
MV	**:** Meclis-i Vükelâ
MVL	**:** Meclis-i Vâlâ
nr.	**:** Numara
ODÜ	**:** Ordu Üniversitesi
OTAM	**:** Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	**:** Sayfa
S.	**:** Sayı
Sad.	**:** Sadeleştiren
ŞD	**:** Şûrâ-yı Devlet
Ter.	**:** Tercüme
TBMM	**:** Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİTE	**:** Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
TKG.KK.	**:** Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-i Kadime
vrk.	**:** Varak
Y.A.RES	**:** Yıldız Resmî Maruzât Evrakı

Yay.	**:** Yayınlayan
Y.EE	**:** Yıldız Esas Evrakı
Y.A.HUS	**:** Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı
Y.MTV	**:** Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı
Y.PRK.ASK	**:** Yıldız Perakende-Askerî Maruzât

KONU VE KAYNAKLAR

I. Konu

1118 yılında Gürcü Kralı II. David tarafından Kıpçak bozkırlarından getirilerek Yukarı Kür-Çoruh boylarına yani Ahıska bölgesine yerleştirilen Kıpçak Türkleri'ne bu coğrafya vatan olmuştur. Coğrafyanın isminden dolayı Ahıska Türkleri diye adlandırılan bu Türkler, Anadolu Türklerinden ayrı şekilde düşünülmemelidir.

Bizi Ahıska Türkleri üzerinde çalışmaya iten nedenleri iki ana başlık halinde ele alabiliriz. Bunlardan birincisi, Ahıska Türkleri'nin şu anda bu coğrafyada yaşamıyor olmalarının tarihsel kökenini öğrenmek arzusu, ikincisi ise mevcut Ahıska Türkleri ile ilgili yapılan çalışmalar içerisinde 1800-1921 yıllarını kapsayan müstakil bir çalışmanın olmamasıdır. Çalışmamız 1800-1921 yılları arasında Ahıska'ya hâkim devletlerin faaliyetlerini ve bu süreçte Ahıska Türkleri'nin durumunu içermektedir.

Rusların sıcak denizlere ulaşabilmek arzusuyla XVIII. yüzyılda Kafkasya'da başlattığı askeri harekât, bölgede hâkim olan Osmanlı Devleti ve İran ile çatışmasına neden olmuş, XIX. yüzyılın başlarında Rusya her iki devleti de mağlup ederek Kafkasyadaki hâkimiyetini her iki devlete de kabul ettirmiştir.

Rusya, Kafkasya'daki hâkimiyetinden sonra Anadolu'nun kapısını açmak için başlattığı 1828 askeri harekâtı sonrası Ahıska'yı, kahraman Ahıskalılara ve Osmanlı ordusuna rağmen ele geçmiş, Edirne Antlaşması ile de bunu Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiştir.

Rusya, Anadolu'nun kilidi konumundaki Ahıska coğrafyasının bir kısmını ele geçirdikten sonra Türksüz bir Ahıska oluşturmak için, bir yandan Ahıska Türkleri'ni yaşadıkları coğrafyadan sürgüne zorlarken diğer yandan Doğu Anadolu'dan getirdiği Ermeniler ile Rusya'dan getirdiği Rus göçmenleri Ahıska coğrafyasına yerleştirmiştir.

Ahıska Türkleri için ıstırap dolu yılların başlangıcı olan 1828 ve sonrasındaki zorunlu göçler, 1944'teki toplu sürgünün de habercisi olmuştur. Ahıska Türkleri'nin Rus işgali altındaki ıstıraplı günleri Rusya'daki Bolşevik devrimi ile kısmen azalmış, Ahıska Türkleri'nin önemli liderlerinden olan Osman Server Atabek ve Ömer Faik Nemanzade, Ahıska coğrafyasında teşkilatlanma çalışmalarına başlamışlardır. Ayrıca Ahıska Türkleri, Ermeni ve Gürcülere karşı kendilerini savunmak içinde bir milis kuvvet oluşturmuşlardır. Ancak Ahıska'da yapılan bu çalışmalar Ermeni ve Gürcülere

karşı Ahıska Türkleri'ni korumak için yeterli olmadığından, Osmanlı Devleti'nden de yardım istenmiştir.

Ahıska Türkleri'nin ve Osmanlı Hükümeti'nin yıllardır beklediği fırsat 1918 yılında oluştuğundan, bu durumu fırsata dönüştürmek ve Ahıska Türkleri'nin güvenliğini sağlamak için Türk ordusu Ahıska'ya girmiş ve Batum Antlaşması ile de bu durum Gürcistan'a kabul ettirilmiştir. Ancak, I. Dünya Savaşı'nın sonucunda Osmanlı Devleti'nin bu toprakları boşaltmak zorunda kalması üzerine Ahıska Türkleri, kendi kaderlerini ellerine almak için "Ahıska Hükûmet-i Muvakkatesi" kurmuşlar ve daha sonra Elviye-i Selâse'yi de içine alacak şekilde kurulan Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti'ne dâhil olmuşlardır.

Ahıska topraklarını işgal eden Gürcülere karşı mücadeleye başlayan Ahıska Türkleri, Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin İngilizler tarafından 13 Nisan 1919'da dağıtılmasına kadar mücadelelerine devam etmişlerdir. Bu tarihten sonra uygun bir fırsatın yeniden doğmasını umut ederek sessizliğe gömülmüşlerdir.

Ahıska Türkleri'nin beklediği fırsat kısa bir süre sonra zuhur etmiş, Sovyet Rusya'nın Menşevik Gürcistan'a savaş açması üzerine Ahıska Türkleri bu durumdan yararlanmak için, merkezi Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya müracaatta bulunarak Türk ordusunu beklediklerini bildirmişlerdir. Bu arada Gürcü Menşevik Hükümeti, Sovyet Rusya'ya karşı TBMM Hükümeti'nin yardımını alabilmek amacıyla Ahıska ve Ahılkelek kazalarının Türk ordusu tarafından işgalini istemiştir. Durumu fırsat bilen Türk ordusu bu yerleri almıştır. Ancak TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında Moskova'da devam eden görüşmelerin, 16 Mart 1921'de bir barış antlaşması ile sonuçlanması üzerine "Ahıska ve Ahılkelek" Bolşevik Gürcistan'a bırakmıştır.

Ahıska ve Ahılkelek, tıpkı Moskova Antlaşması'nda olduğu gibi 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'nda da Sovyet Gürcistan'ına bırakılmış böylece Ahıska Türkleri içinde bütün umutlar sona ermiştir.

Dikkat edilirse incelediğimiz dönem Ahıska Türkleri için Anadolu Türkleri ile birleşmek umutlarının canlı olduğu dönemdir. 1921 yılı sonrası ise Ahıska Türkleri'nin kaderleri ile baş başa kaldığı dönem olmuştur.

Hazırladığımız bu çalışmada başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Genelkurmay Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi olmak üzere diğer arşivlerde elde ettiğimiz belgeler ve yayınlanmış olan arşiv belgeleri bize yol

gösteren ve büyük oranda istifade ettiğimiz ana kaynaklarımız olmuştur. Diğer istifade ettiğimiz kaynaklar ise, süreli yayınlar, yayınlanmış eserler ve hatıratlardır. Aşağıda bu kaynakların en fazla kullanılanlarını hakkında bir değerlendirme sunmaya çalışacağız.

II. Kaynaklar

II.1. Arşiv Kaynakları

II.1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Osmanlı Devleti'nden intikal eden en zengin ve çeşitli arşiv malzemesini ihtiva etmesi sebebiyle Osmanlı Devleti'nin ana arşivi hüviyetini taşımaktadır. Arşivde yaptığımız incelemeler neticesinde MŞH. ŞSC.373 numarasıyla kayıtlı H.1233-1241 (1818-1826) tarihli 1 Numaralı Ahısha Şer‘iyye Sicili’ne ulaştık. Ahısha Şer‘iyye Sicili defteri, 9a numaralı varakla başlamakta 97a varak numarasıyla bitmektedir. 232 hükümden oluşmakta olan Ahısha Şer‘iyye Sicil’inde kadılar tarafından tanzim edilen hüccet, i‘lâm, arîza ve mürâselelerin birçok örneği görüldüğü gibi merkezden gönderilip de sicile mefhumu kaydedilen veya mukayyet hükümler arasında ismi zikredilen ferman, berât ve buyruldular da vardır. Eyalete vezaret rütbesiyle tayin edilen paşalara ait buyuruldular, vüzerâ, yeniçeri ağası ve kaymakama ait mektup suretleri ile temessük, şukka ve mahzarlar da diğer dikkat çeken belgeler arasındadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde 1 Numaralı Ahısha Şer‘iyye Sicili dışında konumuzla alakalı başka belgelere de rastladık. Bu belgeler, Osmanlı Arşivi’nde çeşitli tasnif adı altında bulunmaktadır. İncelediğimiz belgeler şu tasniflerde yer almaktadır:

II.1.1.1. Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi

Hatt-ı Hümâyûn; padişahların el yazılarına verilen bir isimlendirme olup, padişahların yazılı emirleri anlamında kullanılmaktadır. Hatt-ı Hümâyûnlar, sadrazamların tahrirî olarak, kısaca arz ettikleri meseleler dolayısıyla telhis denilen kâğıdın üzerine yazıldığı gibi, doğrudan doğruya da sadır olurdu. Bu ikincisine beyaz üzerine Hatt-ı Hümâyûn denirdi. Sultan III. Murat devrine kadar padişahlar nadiren ve pek mahdut meseleler dolayısıyla yazılı emirler verirlerken, bu padişahtan itibaren Hatt-ı Hümâyûnlar çoğalmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki en önemli vesikaların başında gelen bu tasnif, Sultan I. Mahmut’tan Sultan II. Mahmut devri sonuna kadar olan 112 senelik dönemi ihtiva etmekle beraber, vesikaların çoğu, Sultan III. Selim ve

II. Mahmut devirlerine aittir. İstisnaî olarak, Sultan I. Mahmut'tan önceye ve II. Mahmut devrinden sonraya ait vesikalara da rastlanmaktadır[1]. Bu belgelerden, çalışmamızın farklı kısımlarında yararlanılmıştır.

II.1.1.2. Muallim Cevdet Tasnifi

1931 yılında Maliye deposundaki bir kısım belgelerin Bulgaristan'a satılması üzerine 8 Ekim 1932 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Muallim Cevdet başkanlığında bir tasnif heyeti oluşturulmuştur. Muallim Cevdet'in 1935'te istifa ederek ayrılmasına rağmen, 1937 yılına kadar süren çalışmalar sonunda "Cevdet Tasnifi" diye adlandırılan bir çalışma meydana getirilmiştir. Bu tasnif, 17 ana bölüm halinde 1553-1904 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden 216.572 adet belgeden meydana gelmektedir[2]. Cevdet Tasnifi içinde yer alan kataloglar, konularına göre çeşitli adlar altında sınıflandırılmış olmakla birlikte, araştırmamız dâhilinde bizim istifade ettiklerimiz; "Askeriye", "Dâhiliye", "Hariciye" ve bunların kataloglarında kayıtlı belgelerdir.

II.1.1.3. Bâb-ı Âlî Evrak Odası Tasnifi

Bâb-ı Âlî Evrak Odası, Tanzimat'tan sonra Bâb-ı Âlî'deki evrâk akışını sağlamış, nihayet 5 Mayıs 1861 tarihinde çıkan nizamnâme ile imparatorluğun sonuna kadar devam edecek bir müessese hâlini almıştır. Her ne kadar oda da, başlangıçtan sonuna kadar Sadaret'ten yazılan tezkire ve tahrirâtın kayıt ve saklama işleri yürütülmüşse de, Nisan 1892 tarihinden itibaren farklı bir metotla bu işlemler yerine getirilmeye başlanmıştır. Öncelikle Sadaret Mektubi Kalemi'nden yazılan her yazının müsveddesi üzerine sıra ile devam eden bir umum numarası verilmiş ve bütün evrâkın takibi bu numaradan yürütülmüştür. Ayrıca, aynı konudaki belgeler birleştirilerek dosyalanmış ve fihrist defterleri tutularak da dosyalara kolayca ulaşılmasına imkân sağlanmıştır. Bu döneme ait belgeler için nezâret ve vilayet gelen-giden kayıt defterleri katalog olarak kullanılmıştır. 1916 yılında uygulanan metot değişmeksizin, belgeler Hukuk, İdare, Siyasi, Mütenevvia adları altında dört grup şeklinde dosyalanmaya başlanmış, bu da imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir.[3] Bu tasniften Ahıska

---

[1] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* İstanbul, 2010, s. 421-422.
[2] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* s. 420-421.
[3] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* s. 326.

Türkleri'nin Anadolu'ya göçü sonrası iskân edilmeleri konusunu işlerken yararlanılmıştır.

II.1.1.4. Bâb-ı Âli Sadaret Dairesi Kalemine Ait Belgeler

Divan-ı Hümâyûn'da yer alan birçok kalem, sembolik olsa dahi Tanzimat'tan sonra da Sadâret Dairesi içinde görülmektedir. Bâb-ı Âlî'de evrâkın giriş ve çıkışının kontrol edilip kaydının yapıldığı iki kayıt odası bilinmektedir. Dâhiliye Kalemi ve Bâb-ı Âlî Evrak Odası. Dâhiliye Kalemi; vilayetlere giden ve vilayetlerden gelen evrâkın genel evrâk kalemidir. Bâb-ı Âlî Evrak Odası ise nezâretlerden gelen ve nezâretlere giden evrâkın kayıt işlemlerini yürütmektedir.

Vilayetlerden Bâb-ı Âlî'ye gelen evrâk, müsteşar tarafından görülüp, havalesi işaretlenerek Dâhiliye kalemine gelir, orada defterine kaydedildikten sonra havalesine göre ilgili Bâb-ı Âlî dairelerine gönderilirdi. Nezâretlerden gelen evrâk da müsteşar tarafından görüldükten sonra Bâb-ı Âlî Evrâk Odası'na havale ile ora defterine kaydedilip ilgili daireye gönderilirdi. Bâb-ı Âlî'den vilayetlere giden evrâk, yine Dâhiliye Kalemi'ne gelip, defterine kaydedilerek ilgili vilayete gönderilirdi. Bâb-ı Âlî'den nezâret ve dairelere giden evrâk ise Bâb-ı Âlî Evrak Odası'nda defterine kaydedilerek ilgili dairesine gönderilirdi.

1872 yılında Dâhiliye Kalemi'nin ortadan kalkmasıyla birlikte bu kalemin görevleri de Bâb-ı Âlî Evrak Odası'na verilmiştir. Böylece 1872'den itibaren Bâb-ı Âlî ile nezâret ve vilayetler arasında gelen-giden evrâkın kaydedilmesi ve işlemlerinin yürütülmesi Bâb-ı Âlî Evrâk Odası tarafından yapılır olmuştur. 1840 yılından Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar geçen zamanı ihtiva eden Sadâret Dairesi Kalemlerinden "Hazine-i Evrak Müdürlüğü-İrâdeler" ve "Sadâret Mektubî Kalemi Belgeleri" tasnifinden yararlanılmıştır.

II.1.1.4.1. İrâdeler Tasnifi

Bâb-ı Âlî Sadâret Dairesi içinde yer alan önemli tasniflerden birini de Hazine-i Evrâk Müdürlüğü'ne bağlı irâdeler oluşturur, İrâde, padişahın emri, fermanı, arzusu anlamına gelirdi. 1832 senesinden önce herhangi bir mesele hakkında padişahın mütâlaasına lüzum görüldüğünde, meselenin özeti padişaha sunulurdu. Buna "arz tezkiresi" veya "telhîs" denirdi. Padişah telhîsi okuyarak mesele hakkında fikrini üzerine yazardı.

Bu tarihten sonra değişen uygulama ile arz tezkirelerinin Serkâtib–i Şehriyârî denilen, padişahın hususî başkâtibine yazılması usulü kabul edilmeye başlanmıştır. Başkâtib, bunu padişaha okur, o da şifahî olarak mütâlaasını bildirir ve bu mütâlaa, arz tezkiresinin altına ve eğik olarak başkâtib tarafından sadrazama hitaben yazılırdı. Araştırmamızda "Dâhiliye", "Hariciye" vesikâlarında yararlanılmıştır.

II.1.1.4.2. Sadâret Mektubî Kalemi Belgeleri

Mektubî Kalemi, Sadâret teşkilatı içinde mühim bir yer işgal eden ve Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinden beri devam edegelen bir kalem olmuştur. Sadâret tarafından çeşitli makamlara yazılan emir ve buyruldular, bu kalem tarafından yazılmıştır. Tanzimat'tan sonra da Sadâret'in, gerek İstanbul'daki nezâret ve dairelerle yaptığı yazışmaları, gerekse taşra ile yazışmalarını yürütmüştür. Mektubî Kalemi'nce tanzim olunan yazışmalar da, muhaberât, makam ve dairesine göre muhtelif kısımlara ayrılmıştır[4]. Çalışmamızda "Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi", "Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayet", "Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir", "Sadâret Mektubî Kalemi Deâvî" yazışmalarına ait belgelerden yararlanılmıştır.

II.1.1.5. Nezâretler

II.1.1.5.1. Dâhiliye Nezâreti Belgeleri

Gerek Sadâret'e bağlı olduğu dönemde, gerekse müstakil olduğu dönemde, Dâhiliye Nezâreti'nin görev alanı, devletin iç işleriyle alakalı konular olmuştur. Emniyet-i Umumiye, Muhaberât-ı Umumiye, Matbuât, Heyet-i Teftişiye gibi kalemler tarafından işleri yürütülen Dâhiliye Nezâreti'nin bu birimlere ait evrâk grupları, memur tayinleri, asker ve jandarma tensîki, çekirge istilası, sansür, çete faaliyetleri, mezhep çatışmaları, asayiş vukuatı, tabiî âfetler ve zarar gören ahaliye yapılan yardımlar, sûrre alaylarının hazırlıkları, arkeolojik kazı izinleri vb. konuları ihtiva eder[5]. Çalışmamızda Dâhiliye Nezâreti Belgeler tasnifinde hazırlanan; "İdâre-i Umumiye Belgeleri", "Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri" "Emniyet-i Umumiye Ecânib Kalemi", "Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube", "Şifre Kalemi Belgeleri", "Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi" belgelerinden yararlanılmıştır.

---

[4] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 298-300, 313.
[5] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* s. 359.

II.1.1.5.2. Hariciye Nezâreti Belgeleri

Tanzimat ile birlikte teşkilatlanan Hariciye Nezâreti'ne paralel olarak oluşan "merkez arşivi" ile sefâret ve konsolosluklarda teşekkül eden "taşra arşivi" olmak üzere iki grupta toplanmıştır. Bu tasnifteki evrâkların ekseriyeti Tanzimat sonrası döneme aittir[6]. Çalışmamızda Hariciye Nezâreti'nin iç ve dış siyasî olaylar ve meseleler ile ilgili yaptığı yazışmalardan oluşan "Siyasî Kısmı Belgeleri" ile Osmanlı sefâretleri, yabancı sefâretler, Osmanlı şehbenderlikleri ile muhtelif yabancı kişi ve kuruluşlardan gelen yazıların tercüme müsveddelerinden oluşan "Tercüme Odası Belgeleri"nden yararlandık.

II.1.1.6. Mühimme Defterleri

Divan-ı Hümâyûn toplantılarında müzâkere edilen dâhilî ve haricî meselelere ait önemli siyasî, askerî, içtimaî ve iktisadî kararların kaydedildiği bu defterlere Mühimme Defterleri adı verilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde 1553-1915 tarihleri arasında tutulmuş 419 adet Mühimme Defteri mevcut olmuştur. XVI. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ilk yıllarına ulaşan bir dönem içinde, küçük zaman bölümleri hariç ortalama 350 yıllık zaman dilimi ihtiva eden Mühimme Defterleri, Osmanlı Arşivi'ndeki defter fonları arasında çok önemli bir yer tutmuştur.

Ana konularını; devleti ilgilendiren siyasî, iktisadî, kültürel, sosyal ve harp tarihine dair kararlar teşkil eder[7]. Çalışmamız da Osmanlı Devleti'nin Atabek Devleti hükümdarı Keyhasro'nun saldırılarına karşı Erzurum Beylerbeyi'ne yazılan hükümler, Osmanlı Devleti'nin Çıldır Zaferi'nden sonra Manucahr'a gönderilen hükümler ve Ahıska'nın 1635 yılında tekrardan Safevî Devleti'nden alınmasından sonra Ahıska kalesinin tahkimi ile alakalı hükümlerin olduğu Mühimme Defterleri incelenmiştir.

II.1.1.7. Bâb-ı Âlî Bünyesindeki Diğer Dairelere Ait Belgeler

II.1.1.7.1. Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri

Tanzimat ile birlikte Osmanlı Devlet Teşkilatı'nda yerini alan müesseselerden biri de Meclis-i Vâlâ'dır. Islâhat hareketlerinin icap ettirdiği yeni nizamnâmeleri hazırlamak, memurların muhakemesiyle meşgul olmak, lüzum görülen devlet işlerinde rey vermek üzere 24 Mart 1838 tarihinde teşkil olunmuştur. Tanzimat'tan sonra işlerin

---

[6] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* s. 379.
[7] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* s. 7.

çoğalması münasebetiyle "Meclis-i Âlî-i Tanzimat" ve "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye" birleştirilerek "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye" adı altında bir meclise dönüştürülmüş ve bu meclis, İdâre, Tanzimat, Adliye adlarıyla üç kısma ayrılmıştır. 4 Mart 1868 tarihinde meclis tekrar *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye* ve *Şûrâ-yı Devlet* olmak üzere iki kısma ayrılmıştır[8]. Çalışmamız da Ahıska Türklerinin Anadolu'ya göçü sonrası iskân edilmeleri konusunu işlerken bu tasniften yararlanılmıştır.

II.1.1.7.2. Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Meclis-i Vükelâ; sadrazamın riyâseti altında şeyhülislâm ile nâzırlardan mürekkep olan ve devletin iç ve dış siyasetinde ve mühim işlere müteallik hususlar hakkında karar veren meclisin adıdır. Bu meclise, "Meclis-i Hâs" veya "Meclis-i Hâss-ı Vükelâ"da denirdi ki bugünkü manada "Bakanlar Kurulu" demektir.

1908 Temmuz inkılâbı üzerine kurulan Meşrutiyet rejiminde bu meclis, görevlerinden dolayı padişaha ve Meclis-i Mebusân'a karşı müşterek bir mesuliyet altına sokulmuştur[9]. Meclis-i Vükelâ heyetinde zaman zaman değişiklik de olmuştur. Çalışmamızda Batum Antlaşması sonrası Osmanlı Devleti'nin Ahıska'da idari teşkilatlanma çalışması ile ilgili konu işlenirken bu tasniften yararlanılmıştır.

II.1.1.7.3. Şûrâ-yı Devlet

Şûrâ-yı Devlet, 1868'de, Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye'nin lağvedilmesinden sonra Divân-ı Ahkâm-ı Adliye ile birlikte teşkil edilmiş olan istişarî, icraî ve adlî bir teşekküldür. 2 Mart 1868 tarihli kuruluş nizamnâmesinde Şûrâ-yı Devlet, umumî mülkî işlerin müzakere merkezi olarak zikredilmektedir.

Şûrâ-yı Devlet, kuruluşundan itibaren, daimî olarak hükûmet reisi tarafından temsil edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar faaliyetini devam ettiren Şûrâ-yı Devlet'e çeşitli temayül, meslek ve bölgelerden gelen yüksek rütbeli devlet görevlileri, üye olmuşlardır[10]. Çalışmamız da Ahıska Türkleri'nin Anadolu'ya göçü sonrası iskân edilmeleri konusunu işlenirken bu tasniften istifade edilmiştir.

---

[8] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* s. 223.
[9] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* s. 334-335.
[10] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* s. 224.

II.1.1.8. Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri

Sultan II. Abdülhamid devrinde (1876-1909), Yıldız Sarayı'nda biriken defter, belge ve gazetelerden oluşan fondur. Bu fonda, II. Abdülhamid'in özel olarak ilgilendiği konular, Sadâret'ten saraya sunulmuş, ancak irâdeleri sâdır olmamış tezkireler; şahısların Yıldız Sarayı'na sundukları çeşitli arîza, rapor ve ihbarlar; Kâmil Paşa, Cevdet Paşa, Namık Kemal, Midhat Paşa gibi önemli şahsiyetlerin metrukâtı, dış basında Devlet-i Aliyye ile ilgili çıkan yazılar, albüm ve resimler, kanun ve nizamnâme suretleri, II. Abdülhamid'e ait hususî el defterleri ve cüzdanlar ile haritalar bulunmaktadır.

Yıldız evrakı, devletler arası ilişkiler, Şarkî Rumeli, Ermeni ve Mısır meseleleri, Girid Hadisesi, sınır olayları gibi önemli devlet meselelerinden, zabtiye jurnallerinde geçen adi vukuata kadar bu dönemin çeşitli özelliklerini yansıtan mühim bir fondur[11]. Çalışmamız da "Yıldız Sadâret Hususî Maruzâtı", "Yıldız Perakende-Askerî Maruzât Evrakı", "Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı", " Yıldız Esas Evrakı", "Yıldız Sadâret Resmî Maruzât" belgelerinden Ahıska Türkleri'nin Anadolu'ya göçü sonrası iskân edilmeleri konusunu işlenirken yararlandık.

II.1.2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nin "Toprak İskân Genel Müdürlüğü Kataloğu" 1907-1944 yılları arasınını ihtiva etmekte olup, kaybedilen Osmanlı topraklarıyla, Türklerin bulunduğu Kafkasya, İran, Kırım ve diğer yerlerden gelen mülteci, muhacir, mübâdil ve gayr-ı mübâdillerin ülkemiz topraklarına yerleştirilmesi, tehcire uğrayan veya iskân yerleri değiştirilen Arap, Rum ve Ermenilerin iâşe, iskân, tedavi ve nakil masraflarının karşılanması ile ilgili belgeler bulunmaktadır[12]. Bu kataloğda incelediğimiz dönemle alakalı Ahıska Türkleri hakkında fazla belge olmamakla birlikte, Ahıska'dan göç ile ilgili iki belgeye rastladık ve yararlandık.

II.1.3. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

Konumuzun I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarını da kapsaması bakımında Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi'nde bulunan belgeler, çalışmamızda ana kaynak olarak çok önemli yer tutmuştur. 11 Nisan 1916'da

---

[11] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* s. 336.
[12] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* s. 441.

İstanbul'da, Erkan-Harbiye-i Umumiye Riyâseti çatısı altında Tarih-i Harp Şubesi adı altında kurulan ATASE Arşivi'nde, yaklaşık 8.000.000 belge bulunmaktadır. Bu belgelerin 3.500.000'i I. Dünya Savaşı'na yaklaşık 2.000.000'u da İstiklal Harbi dönemine aittir. Bu koleksiyonlardan çokça yararlandık.

II.1.4. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi

90.000 belgenin bulunduğu Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde belgelerin bilgisayara uyarlı analitik tasnifine başlanmış ve bugüne kadar "TİTE-Arşivi" adı altında 11 cilt katalog hazırlanarak araştırmacıların yararlanmasına sunulmuştur. Kataloglar da yaptığımız incelemede Ahıska Türkleri ile ilgili belge yoktur. Ancak incelediğimiz dönemle alakalı Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti ve Bolşevik orduların Gürcistan'a girmesi ve Gürcistan'ın bolşevikleşmesi ile ilgili belgelerden yararlandık.

II.1.5. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi

Sözlükte kayıtlar anlamına gelen "kuyûd" kelimesi ile eski anlamında "kâdim" kelimelerinin birleşiminden oluşan "Kuyûd-ı Kâdime", terim anlamı olarak Osmanlı Devleti zamanından intikâl edip, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı'nda muhafaza edilen her türlü defter, belge ve dokümanın bulunduğu arşiv için kullanılan isimdir. Kuyûd-ı Kâdime Arşivi'nin muhtevasını, Osmanlı Devleti'nde arazi ile ilgili tasarruf muamelelerinin yapılıp, bu muamelelere ait her türlü defter ve belgenin muhafaza edildiği Defterhâne-i Hakanî'den günümüze ulaşan arşiv malzemeleri oluşturmaktadır.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kâdîme Arşivi'nde yaptığımız çalışmalar neticesinde konumuzla alakalı olarak Ahıska bölgesinin fethi sonrası H. 1003 (1595) yılında hazırlanan "Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha" isimli defteri 58/130 numarasıyla bulduk.

258 varak, bir kanunnâme, bir tuğra, Ahıska'ya bağlı yerlerin ayrıntılı dökümünü gösteren bir fihrist ve fihristte gösterilen yerleşim yerlerinin vergiye tabi nüfusu, ödedikleri vergi miktarını gösteren defterde özellikle Ahıska Türkleri'nin etnik menşeî ve Ahıska'nın Osmanlı Devleti tarafından fethinden sonra buranın Osmanlı idari ve ekonomik yapısı içindeki yeri konusunu incelerken oldukça fazla istifade ettik.

“Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha” iki nüsha olarak hazırlanıp birisi Defterhâne’de diğeri ise Ahıska’da bulunmaktayken Ahıska’daki nüsha Ahıska’nın 1828 yılında Rus işgaline uğraması üzerine Rusların eline geçmiştir. Şu anda Tiflis Müzesi’nde bulunan bu nüsha Sergey Cikiya tarafından Tiflis’te 1947 yılında Osmanlıca matbu harflerle “Defteri-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” ismiyle yayınlanmıştır.

Tapu Kadastro Kuyûd-ı Kadîme Arşivi’nde “Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha” adlı defterin mikrofilminin tamamını arşivin kuralları gereği temin edemediğimiz için çalışmamızda genelde Sergey Cikiya’nın yayınladığı ismiyle “Defteri-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” adlı defteri kullandık.

II.2. Yayınlanmış Arşiv Materyalleri ve Resmi Yayınlar

Çalışma da yayınlanmış arşiv vesikalarından da oldukça fazla yararlanılmıştır. Bu vesikalar içinde özellikle “Dokumentı i Materyalı Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii” adlı Rusça arşiv materyali, Osmanlı Devleti ile Güney Kafkas Hükümeti arasındaki ilişkilerin incelenmesi sırasında sıkça başvurulan kaynak olmuştur. Bunun dışında; “Dokumentı Vneşney Politiki SSSR I” ve Jane Degras tarafından yayınlanan “Soviet Documents on Foreign Policy, V.I (1917-1924)”, “Documents”, “Documents on Ottoman-Armenians, C. II”, “Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918)”den ve diğer yayınlanmış olan arşiv vesikalarından yararlanılmıştır.

Resmi yayın olarak TBMM Zabıt Ceridelerinden faydalanılmıştır.

II.3. Süreli Yayınlar

II.3.1. Gazeteler

Dönemin müracaat edilen bir başka kaynak grubu ise süreli yayınlar içinde değerlendirilen gazetelerdir. Özellikle Vakit, Tasvir-i Efkâr, Yenigün, Zaman, gibi yayınlarıyla değişik dönemlere ışık tutan gazeteler, önemli olaylar dikkate alınarak taranmış ve önemli bilgilere ulaşılmıştır.

II.3.2. Dergiler

Araştırmamız esnasında müracaat edilen bir başka kaynak grubu ise süreli yayınlar içinde değerlendirilen dergilerdir. Özellikle Askeri Tarih Belgeleri Dergisi

arşiv vesikalarını içerdiği için oldukça yararlı olmuştur. Ayrıca, Belleten, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Askeri Tarih Mecmuası, Türk Yurdu, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Bizim Ahıska, çeşitli üniversite ve kuruluşların çıkarmış olduğu dergilerden de oldukça yararlanılmıştır.

II.4. Kitaplar

Hazırlamış olduğumuz bu çalışmada konumuz kapsamında, pek çok yayınlanmış eserden istifade ettik. Bu eserler arasında özellikle hatıratlar önemli yer tutmaktadır. Hatıratlar arasında Naki Keykurun'un "Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)" adlı eseri bizim için önemli bir kaynak niteliğindedir. Bolşevik İhtilâli'nden sonra Ermenilerin Azerbaycan'da yaptığı katliamlardan dolayı Osmanlı Devleti'nden yardım istemek amacıyla yola çıkan Naki Bey, Ahıska'nın feryadını ve Ahıskalıların Osmanlı Devleti'ne ilhâk olma isteklerini İstanbul'a iletmek için 2 Şubat 1918'de Tiflis'ten yola çıkmış olan Ömer Faik Bey ile Batum'da karşılaşmış ve yola birlikte devam etmişlerdir. Bu açıdan bu hatırat, hem Azerbaycan Türkü'nün durumunu hem de Ahıska Türkleri'nin o dönemlerini anlamamız açısından çok önemli bir eserdir.

Fahrettin Erdoğan'ın "Türk Ellerinde Hatıralarım" adlı eserden de istifade edilmiştir. Piroğlu Fahrettin Erdoğan, Mondros Mütarekesi sonrası Elviye-i Selâse'de oluşturulan Kars İslam Şûrâsı'nda ve Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nde önemli görevler üstlenmiş bir kişi olduğu için dönemle alakalı pek çok olaya bizzat tanıklık etmiştir. Bu sebeple hatıratı dönemi inceleyen bir araştırmacı için kullanılabilecek değerli bir kaynak niteliğindedir.

Ali Fuat Cebesoy'un, "Millî Mücadele Hâtıraları" ile "Moskova Hatıraları" da çok önemlidir. Bir Osmanlı subayı olarak I. Dünya Savaşı'na ve Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'da başlayan Milli Mücadele hareketine katılmış, Milli Mücadele'nin devam ettiği yıllarda Moskova'ya Büyükelçi olarak atanmıştır.

Moskova Antlaşması ile ilgili görüşmeler incelenirken bu eser en temel kaynak niteliğindedir. Bir diğer hatırat ise Yusuf Kemal Tengirşek'in " Vatan Hizmetinde" adlı eserdir. Erken bir tarihte Milli Mücadele hareketine katılan Yusuf Kemal Bey, Moskova Antlaşması görüşmelerine katıldığı içinde bu eseri, Ali Fuat Cebesoy Bey'in "Moskova Hatıraları" adlı hatıra kabilindeki eseriyle karşılaştırmalı bir şekilde kullandık. Rauf Orbay'ın, "Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım" da yine Mondros Mütarekesi görüşmelerini inceleyenler için kaynak sayılabilecek bir hatırattır.

Çalışmamızda Kazım Karabekir'in "İstiklâl Harbimiz" adlı eserinde oldukça istifâde ettik. Kazım Karabekir, Osmanlı subayı olarak I. Dünya Savaşı'nın son döneminde Kafkas cephesinde bulunmuş, Mondros Mütarekesi'nin imzasından sonra İstanbul'a gitmek zorunda kalmış ise de Şubat 1919'da 15 Kolordu görevine getirilmesi üzerine Erzurum'a gelmiştir.

Milli Mücadele'nin Doğu Cephesi hareketini yürüttüğü gibi Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Sovyet Rusya ile olan görüşmelerde de önemli rol oynamış ve Kars Antlaşması görüşmelerine de Türk heyetinin başkanı olarak katılmıştır. İki ciltten oluşan eserin içerisinde dönemle alakalı pek çok belgede bulunmaktadır.

Ömrünü Türk tarihi araştırmalarına adamış olan M. Fahrettin Kırzıoğlu'nun "1855 Kars Zaferi", "Dede Korkut Oğuznameleri, I, "Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)", "Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar", "Milli Mücadelede Kars" eseri ve çok sayıda makalesi çalışmamızda bize kaynak eserler olup yol göstermiştir. Yunus Zeyrek'in "Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri" ve "Ahıska Araştırmaları", adlı iki önemli çalışması ile Seyfettin Buntürk'ün "Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri" adlı çalışması çalışmamızda sıkça başvurduğumuz eserler arasındadır.

Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi'nin "Şânî-Zâde Târîhi", Ahmed Vasıf Efendi'nin "Mehâsinü'I-Âsâr ve Hakaikü'I-Ahbâr"ı, adlı Osmanlı Devleti döneminde yazılmış eserleri, Akdes Nimet Kurat'ın "Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar" ve Türkiye ve Rusya" adlı eserleri, W. E. D. Allen, Paul Muratoff'un "1828-1921 Türk–Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi", John F. Baddeley'in "Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil" Ahmed Muhtar'ın iki cilt halindeki "1828–1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi", "Ahmet Ender Gökdemir'in "Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti", Enis Şahin'in "Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)", Firuz Kazemzadeh'in "The Struggle For Transcaucasıa (1917-1921)" S. Esin Dayı'nın, "Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilâtlanma", Serpil Sürmeli'nin "Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Celal Erkin'in "1828–1829 Türk-Rus Harbi (Kafkas Cephesi)",Genelkurmay başkanlığı tarafından yayınlanan "Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı, C. II/2" ve "Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi (1919-1921)" adlı eserler çalışmamızda sıkça başvurduğumuz ve yararlandığımız eserler arasındadır.

GİRİŞ

Günümüzde Ahıska şehri, Türkiye'nin Gürcistan sınırına 20 km. uzaklıkta olup, Gürcistan'ın güneybatısına düşer. Ahıska, bir şehir adı olduğu gibi aynı zamanda bulunduğu bölgenin de adıdır. Bölge, Meskhetya Dağları üzerinde bulunduğundan Meskhetya bölgesi de denilir.

Bu sebeple bölgede yaşayan Türklere, Ahıska Türkleri veya Mesket Türkleri adı verilmiştir. Burada yaşayan Türkler, Anadolu ve Kafkas Türklerinin bir parçası olmuştur. Bu sebeple Ahıskalılar diye ayrı bir boy olmamış ve yaşadıkları coğrafyadan dolayı bölge Türklerine Ahıska Türkleri denilmiştir[1].

Güneybatı Kafkasya coğrafyasında stratejik öneme haiz olan Ahıska coğrafyası, Azerbaycan Türklüğüyle Anadolu Türklüğünün coğrafî irtibatını sağlamıştır. Bu sebeple hem Çarlık Rusya'nın hem de Sovyet Rusya'nın Güney Kafkasya siyasetinde belirleyici bir rol oynamıştır. Muhtemeldir ki Sovyet Rusya, Türkiye ile Türk dünyası arasında irtibatın sağlanmasını engellemek için Moskova Antlaşması'nda Ahıska'yı Türkiye'ye bırakmamıştır. Burada yaşayan Türkleri tehdit olarak görmeye devam ettiği için, Gürcistan sınırları içinde kalmasına rağmen özerklik verilen Acara bölgesine de dâhil etmemiştir.

Doğrudan Gürcistan hâkimiyetine bırakılan Ahıska Türkleri için, bundan sonra daha da acı günler yaşanmaya başlamıştır. Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile Türkiye arasında düzenlenen Kars Konferansı, Ahıska Türkleri için bir umut olmuştur. Ancak, Kars Antlaşması, Moskova Antlaşması'nın tekrarından ibaret olduğu için Ahıska havalisinin Müslüman Türk halkı açısından değişen bir şey olmamıştır.

Sovyet Rusya, Gürcistan'da yaşayan Abhazlara ve Osetlere de özerklik vermiştir. Böylece Gürcistan'da Acara, Abhaz ve Oset özerk bölgeleri oluşmuştur. Özerklik sadece Ahıska Türkleri'nden esirgenmiştir. Bu da bize niçin Ahıskalılara özerklik verilmediği sorusunu sormamıza neden olmuştur. Ahıska'nın, Türkiye ile Türk dünyasını birbirine bağlayan koridorda yer almasından kaynaklanması, bu sorunun cevabını ortaya koymuştur.

Sovyet Rusya, 1829'dan beri Çarlık Rusya'nın uyguladığı "Türksüz Ahıska oluşturma" politikasını, 1921'den itibaren uygulamaya koymuş ve Ahıska Türkleri'nin

---

[1] Alâeddin Yalçınkaya, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Düğümden Küresel Kördüğüme*, Ankara, 2006, 205.

yaşadıkları yerleri terk etmeleri için sistematik bir zulüm uygulamaya başlamıştır. Ahıska Türkleri, hem Kızıl Ordu askerlerinin hem de Ahıska Türkleri'nin yaşadığı yerlere atanan Ermeni memurların kötü muamelesinden dolayı bunalmış ve çareyi vatanlarını terk etmekte bulmuşlardır[2]. 1924'ten itibaren Ardahan'a gelmeye başlayan Ahıska Türkleri'ni, Türkiye ülkeye kabulde bir mahsur yoksa ve ikinci bir devletin vatandaşlığına girmeyeceklerine dair gelenlerden bir de belge aldıktan sonra ülkeye kabul etmiştir.

Gelenlerden çoğu kendilerinden önce göç eden akrabaları veya hemşerilerinin yanlarına gitmeyi istedikleri için bu şekilde yerleştirilirken, bir kısmı da Ardahan'a yerleştirilmiştir[3]. Ahıska'da kalan Türklerin sindirilmesi yoluna gidilmiş ve 1930'lu yıllarda pek çok aydın, "Türkçülük ve Türkiye taraftarlığı" gibi çeşitli ithamlarda bulunularak tutuklanmış, sürgün edilmiş ve hatta öldürülmüştür[4].

Ezilip horlanan, haksızlığa uğrayan Ahıska Türkleri, Türklüklerini unutmaları ve Türkiye ile her türlü manevî-kültürel ilişkilerini kesmeleri için yoğun bir baskıya maruz kalmışlardır. Bu baskılar arasında Türkçe soyadları yerine zorla Gürcü soyadları verilmesi de yer almıştır[5].

Ahıskalılar, kendilerine yapılan her türlü eziyete dur denilmesi amacıyla Ömer Faik Nemanzade (EK-4, Fotoğraf-1) başkanlığında bir heyeti, 1928 yılında Ankara'ya göndermiş ve kendilerinin hiç olmazsa Acaristan Muhtar Cumhuriyeti'ne katılmalarının sağlanması istenmişti. Ancak bu girişimden de bir sonuç alınamamıştır[6]. Bu sebeple Ahıska Türkleri için "ya vatanlarını terk etmek veya Sovyet Rus zulmünü çekmek"ten başka seçenek kalmamıştır.

Kars Valisi Cevdet Bey'in Dâhiliye Vekâleti'ne çok acele olarak çektiği 17 Ekim 1933 tarihli şifreli telgrafta[7]:

"1. Üç ay içinde Rusya'dan 1745 nüfus iltica etmiştir.

2. Gelen mültecilerin ifadelerine göre kaçmak fırsatını bulunca Ahısha ve Ahılkelek mıntıkasında yarım milyon bir Türk nüfusunun hududumuza iltica edecekleri anlaşılmaktadır.

---

[2] Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara, 2001, s. 43-44; Seyfettin Buntürk, *Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri*, Ankara, 2007, s. 187-188.
[3] *BCA*, No: 272-00/12-41-44-21, 21-2.
[4] Y. Zeyrek, a.g.e., s. 44.
[5] S. Buntürk, a.g.e., s. 180-181.
[6] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *1855 Kars Zaferi*, İstanbul, 1955, s. 88.
[7] *BCA*, No: 030-10/116.810.2.

3. Zahirî sebep açlıktır. Köylü bu suretle evini terkediyor: Fakat istihbarata göre Ermenistan ve Gürcistan Türkleri kaçırmak için muntazam bir sistem takip etmektedir. (Batum İslâm Gürcülerini yerlerinde bırakarak kendi prensiplerine göre yetiştirmeğe başladı. Ahıska Türkleri ki vaktiyle Konya havalisinde Kafkasa getirildiler) bunları Gürcü topraklarından çıkarmak için gizli tahkikat yapmışlardır."

Ruslar, Ahıska Türkleri'ni Ahıska'dan kaçırtmak için yaptıkları faaliyetler dışında onların Türklük bilincini yok etmeye yönelik çalışmalara da hız vermişlerdir. 1926'da yapılan nüfus sayımında, Ahıska ahalisi, Türk kimliğiyle yazılmışken, okullarda eğitim Türkçe yapılırken, 1935–36 öğretim yılında okul dili Azerbaycan Türkçesine çevrildiği gibi, ahaliye de Türk yerine Azerî kimliği verilmiştir. Ayrıca, 1938'de Ahıska ve çevresine *"sınır koruması"* adı altında on binlerce asker yerleştirilmiştir. Mekteplerde de dersler, önce Azerî lehçesinde Arap, sonra Latin ve ardından da Kiril alfabeleriyle okutulmaya başlanmıştır. 1940'tan itibaren de okullara Gürcü dili ve alfabesi getirilmiştir[8].

Ruslar, 1829'dan II. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar geçen sürede Ahıska Türkleri'ni askerlik görevinden muaf tutmuşlardı. Bu sebeple Ahıska Türkleri, en temel askerlik bilgisinden bile yoksun bırakılmışlardı. Savaş başlayınca 40.000 civarında Ahıska Türkü, Almanlarla savaşmak üzere silâh altına alınarak cepheye gönderilmişlerdi[9]. Geride kalanları da kız, gelin ve yaşlılar dâhil, Ahıska-Borcom demiryolu inşaatında çalıştırılmışlardı. Bu hat, 1944 Ekim'inde tamamlanmış ve 14 Kasım 1944 gecesi hiçbir gerekçe gösterilmeden Stalin'in emriyle erkeklerin cephede olduğu bir sırada çocuk, yaşlı, kadın demeden Ahıska'nın 209 köyünden 110.000 Ahıskalı yerinden yurdundan sökülüp, açık vagonlara ve kamyonlara doldurularak Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Sibirya'ya sürülmüşlerdir.

Ruslar, Ahıska Türklerini ve yine Türk kültürünü benimsemiş olan Kürt ve Hemşinlileri vatanlarından sürerken, onlara Alman işgaline karşı korunmak amacıyla daha içlere nakledileceklerini ve tehlike geçtikten sonra tekrardan vatanlarına döneceklerini söylemişlerdir.

Sovyet Rusya, Kafkaslar'da yaşayan Kırım Tatarları, Çeçenler, İnguşlar, Volga Almanları ve diğer Kuzey Kafkasya kavimlerini sürerken, gerekçe olarak Almanlarla

---

[8] Y. Zeyrek, a.g.e., s. 45, 47.

[9] M. Niyazi Sezgin, Kamil Ağacan, *Dünden Bugüne Ahıska Türkleri Sorunu,* Ankara, 2003, s. 14-15; Rasim Bayraktar, "Ahıskalı Türkler'in Kimliği", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi,* S. 01-169, (Ocak 2001), İstanbul, 2001, s. 62.

işbirliği yapmalarını ve Almanlara sempati duymalarını göstermişti. Ancak Sovyet Rusya, Ahıskalıları tehcir ederken Ahıskalılara böyle bir suçlama yöneltmediği gibi Alman tehdidinden onları korumak için tehcir ettiğini söylemiştir. Ayrıca Almanlarla işbirliği yapmakla suçlanan Kafkas halkları, sürüldükleri yerlerde özel kontrollü iskâna tâbi tutuldukları halde, Ahıska Türkleri sürüldükten altı ay sonra özel kontrollü rejimle yönetilmeye başlanmıştır. Yani bunlara nasıl muamele yapılacağına a n c a k altı ayda karar verilebilmiştir. Bu da onların hangi suçla sürüldüklerinin izahını zorlaştırmıştır[10].

Bulundukları bölgeden dolayı Ahıskalıların, Almanlarla hiçbir şekilde teması olmadığı gibi, olması da imkânsızdı. Çünkü Almanlar, Kasım 1944'te artık ricat ediyorlardı. Bu sebeple Ahıskalıların sürgününde Alman faktörünü göz önünde bulundurmak mümkün değildir. O halde bu sürgüne neden gerek duyulduğu sorusunun cevabı başka yerlerde aranmalıdır.

Nitekim bu cevabı, Ahıska bölgesinin Türk dünyasıyla Türkiye arasında bir köprü olması ve burada yaşayan Türklerin Türkiye'ye duydukları sempatide bulabiliriz. Bu sebeplerden dolayı Stalin, Türkiye ile Türk dünyası arasındaki bağı koparmak[11], Kars ve Ardahan'ı ilhâk etmek için bölgeyi Türk unsurundan temizleme maksadı taşıdığını düşünmemiz de mümkündür[12]. Çünkü Sovyet Rusya, Ahıskalıların sürgünden hemen sonra bu talebini açığa vurarak Türkiye'den Kars ve Ardahan'ı istemiştir[13].

Sürgün sırasında ve sonrasında Ahıskalılar için tam bir trajedi yaşanmış, sağlıksız koşullarda ve hayvan vagonlarında gönderilen Ahıskalılardan 17.000'den fazlası açlıktan, soğuktan ve yakalandıkları hastalıktan ölmüşlerdir. Sağ kalanlar da, tarihin en gaddar zulmüne uğrayarak vatanından, ilinden, akraba ve konu komşudan uzak, bilinmez köşelerde, her biri ayrı bir yerde, esaret hayatına mahkûm edilmişlerdir.

1944'ün soğuk kışında Türkistan coğrafyasına ulaşan ve Semerkant'tan Almatı'ya uzanan büyük bir araziye dağılan Ahıska Türkleri, oralara ulaştıktan altı ay

---

[10] M. N. Sezgin, K. Ağacan, a.g.e., s. 10; Ergünöz Akçora, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Sürgün Edilen Ahıska Türkleri" Genelkurmay ATASE, *Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri II, (Sunulmayan Bildiriler), İkinci Dünya Harbi ve Türkiye*, (20-22 Ekim 1997-İstanbul), Ankara, 1999, s. 59; İbrahim Agara, *Ahıska Türkleri Sürgün'ün 60. Yılı Anısına İnsanlık Dramı*, İzmir, 2004, s. 25.

[11] Rasim Ünlü, "Stratejik Açıdan Türk-Kafkas İlişkilerinin Değerlendirilmesinde Ruslar ve Diğer Güç Merkezleri", Genelkurmay ATASE, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II,* (Sunulmayan Bildiriler), (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Ankara, 2003, s. 152.

[12] A. Yalçınkaya, a.g.e., s. 209; Y. Zeyrek, a.g.e., s. 59

[13] Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi,* İstanbul, 1994, s. 85.

sonra özel kamplarda sıkı kontrol altında yaşamaya başlamışlardır. Bu sıkı kontrollü rejimden sonra açlık ve soğuktan, on binlerce kişi ölmüştür[14].

Savaşa giden Ahıskalılardan ancak 16.000'i dönebilmiş[15] ve Ahıska'ya geldiklerinde boş evler, kimsesiz sokaklar, başıboş köpekler, yabanileşmiş kedilerle karşılaşmışlardır. Aylarca yakınlarını aramak zorunda kalan gazilerin büyük bir kısmı ise bir daha ailelerine kavuşamamışlardır.

Rakamlardan da anlaşılacağı gibi, Ahıska Türkleri, insanlık dışı şartlarda tehcir edilmiş, binlercesi açlık, soğuk ve sağlıksız koşullar yüzünden yolda ve yerleştirildikleri yerlerde ölmüştür. Tehcir sırasında malları müsadere edilmiş ve sürgün sonrasında Ahıska Türkleri'nin yüzyıllarca yaşadığı köy ve kasabalara Gürcü ve Ermeniler doldurulmuştur. Böylece Sovyet Rusya, Çarlık Rusya'sının 1829'dan beri uyguladığı politikaya son noktayı koymuş ve Ahıska Türkleri'ni yaşadıkları yurtlarından sürerek Türkiye ile Türk dünyasının birleşmesini engellemiştir.

I. Ahıska Adının Anlamı ve Kökeni

Gürcüce "*Ahaltsihe*", Rusça "*Ahaltsih*", Türkçe "*Ahıska*" "*Akıska"* veya "*Ahısha*" olarak telaffuz edilmektedir. Miladi 481 yılına ait bir kaynakta "*Akesga*"[16], Dede Korkut Kitabı'nda ise "*Ak-Sıka Kal'ası*"[17] olarak geçmektedir. Evliya Çelebi, 1647 yazında gördüğü Çıldır Eyaleti'nin merkez sancağı olan bu şehre çevre kabilelerin "*Ahıska, Ahırkaska, Akısklinda"* dediklerini belirtilmektedir[18].

Araştırmacı Mehemmed Elli, "Ahıska sözü Aşkuz sözü ile bağlantılıdır. Aşkuz sözü ise mensubiyet bildirir. Bu söz genetik değişikliklere uğrayarak Aşkuzka, Aşkızka, Akıska şekline dönüşür" demektedir[19].

---

[14] E. Akçora, a.g.b, s. 63.

[15] R. Bayraktar, a.g.m. s. 62; M. N. Sezgin, K. Ağacan, a.g.e., s. 14-15.

[16] Rehman Seferov, Ayhan Akış, "Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, (Güz 2008), Konya, 2008, s. 396.

[17] "*Bir gün ordusundan çıkarak oğlu Oravaz ile yola düşüp Cızıglar, Ağlayan, Kökçe-tağ semtlerine uğrayıp "Kara-Tağlar üzerine ava" çıkan Kazan Han, avlandıktan sonra burada "görgli-çimen'e çadır dikti, birkaç gün beğleriyle yedi içti. Meğer Başı-Açuk, Taytan Kal'asından, Ak-Sıka Kalasından kafirün casusu vardı; bunları görüp, Takavor'a geldi; ayıdur: Hay, ne oturursun? İtünğü avlatmayan, çetügünğü mavlatmayan Alpla–Başı Kazan, oğlancuğı ile sarhoş olup yaturlar, dedi. On altı bin kara-tonlu kafir ata bindi, Kazan'ın üzerine ılgar etti. Yapılan savaşta Ovaraz yaralanıp tutsak gitti. Sonradan bunu öğrenen Kazan Han, Kapulı Kara-Derbend'e konmuş olan kafirlere yetişip savaştı; arkadan Oğuz Beğleri çerileriyle yardıma geldi… Kazan oğlancuğın kurtardı ve geri döndü."* (Bkz. M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Dede Korkut Oğuznameleri,* I. Kitap, Ankara, 2000, s. 58-59, 64.)

[18] Evliya Çelebi Mehmed Zıllî İbn. Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* C. II, (Basan Ahmet Cevdet), İstanbul, 1314, s. 321.

[19] Sevil Piriyeva, *Ahıska Türkləri Azərbaycanda (Tarixi, Sosial-Mədəni Həyatı)*, Bakı, 2005, s. 24.

Gürcüler "Yeni Kale" manasına gelen Ahaltsihe sözcüğünün kendi dillerine ait olduğunu iddia etmektedirler. Fakat 1578-1582 yıllarında buraları gezip gören Osmanlı Tarihçisi Gelibolulu Mustafa Ali Çelebi'nin, "Ahal-Kelek[20] (Ahal-Kalak=hisarlı şehir) namıyla mezkûr olan kala" diye bugünkü Ahıska'dan bahsetmesi ve 1578 Tiflis Seferi menzillerini yazarken de buradan doğrudan doğruya "Ak-Şehir" diye ifade etmesi, bu Gürcü iddiasının doğru olmadığını göstermektedir[21].

II. Ahıska'nın Coğrafi Konumu, İdari Yapısı, Yeryüzü Şekilleri ve İklimi, Jeopolitik ve Jeostratejik Açıdan Önemi

II.1. Ahıska'nın Coğrafî Konumu

Ahıska, Kafkasya'nın bir parçasıdır ve bu nedenle Ahıska coğrafyasına bakarken Kafkasya'nın coğrafyası göz önüne alınmalıdır. Kafkasya[22], 35°-47° Kuzey enlemleri ile 39°-45° doğu boylamları arasında yaklaşık 455.000 km^2 bir alanı kaplamaktadır. Kafkasya, Karadeniz'in kuzeydoğusundaki Taman Yarımadası'ndan başlayıp Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar uzanmaktadır. Doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyinde Don Nehri ağzı, Maniç

---

[20] Kelek veya kalak eski Türkçe'de "hisarlı şehir" manasına gelmektedir. Bugün Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da taş ve odunların düzgün şekilde duvar veya kule gibi örülüp yığılmasına kalamak ve böyle örgülü hisar gibi yığınlara da kalak denmektedir. (Bkz. M. F. Kırzıoğlu, *Dede Korkut Oğuznameleri I*, s. 60.)

[21] M. F. Kırzıoğlu, *Dede Korkut Oğuznameleri I,* s.64-65

[22] *"Kafkas"* ve *"Kafkasya"* adı ilk defa eski Yunan düşünürlerinden Aiskhylos'un M.Ö. 490'da yazdığı, *"Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence"* isimli eserinde anılan *"Kavkasos Dağı"* söyleyişi görülmüştür. Karadeniz ile Kuban Irmağı arasında kalan sıradağların batı kesiminin kuzeyindeki yerli ahalinin milli adı olarak *"Kafkas"* söyleyişini *"Kartlis-Ckhovreba"*adlı Gürcistan tarihinin anlatıldığı kitapta geçmektedir. Kitapta, *"Lekan"* (Dağıstan'daki Lekler ve Lezgiler) kavminin batı komşusu olan halkın ataları *"Kafkas"* olarak anılmaktadır. Bölgeye Kafkasya ismi ise ilk defa Dağıstan yerlileri tarafından M.S. 479'dan itibaren verilmiştir. Kafkasya, eski Arap coğrafyacıları tarafından "*Cebelü'l-Elsan"* Diller Dağı olarak da adlandırılmıştır. Karadeniz ile Hazar Denizi arasında yer alan bu bölgedeki ünlü sıradağlara İslam-Türk eserlerinde "*Alburuz Dağı*" denmiştir. Alburuz, eski Farsça'da *"Yüksek Dağ"* anlamına gelmektedir. Karadeniz ile Hazar Denizi arasında bulunan ve İslam-Türk eserlerinde "*Alburuz Dağı*" denilen sıradağların ismi Rönesans'tan sonra hümanistlerin eserlerinde, "*Caucasus*", "*Caucasia*", "*Caucasie*" ifadesiyle anılmaya başlanmıştır. Ayrıca, Ahmet Cevdet Paşa'nın Kırım Savaşı'ndan sonra 22 Şubat 1856'da toplanacak olan Paris Barış Konferansı'na sunulmak üzere hazırladığı *"Dağıstan, Gürcistan, Çerkezistan, Kabartay*" ülkelerine ait bir raporda, "*Kafkasya*" ve "*Cebel-i Kafkas*" deyimlerini kullanması ile Kafkas sözcüğü ilk defa Türk Edebiyatına girmiştir. (Bkz. M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590),* Ankara, 1998, s. XV-XVI; Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya,* Konya, 2000, s. 39; Ali Faik Demir, *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, İstanbul, 2003, s. 59; Ramazan Özey, "Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri", *Avrasya Etüdleri*, S. 17, (İlkbahar-Yaz, 2000), Ankara, 2000, s. 21; Ahmet Sapmaz, *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri,* İstanbul, 2008, s. 22; Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi,* C. I, İstanbul, 2007, s.12-13.)

Bataklığı ve Kuma Nehri ağzı, güneyindeyse Çoruh, Arpaçay ve Aras nehirleri ile çevrilmiş dağlık bir bölge bulunmaktadır[23].

Bölgeye adını veren Karadeniz'den Hazar Denizi'ne doğru kuzeybatı-güneydoğu yönünde yaklaşık 1200 km boyunca uzanan Kafkas Dağları, Kafkasya'yı Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayırmıştır[24]. Kafkas Dağlarının kuzeyinde ve günümüzde Rusya Federasyonu'nun sınırları içerisinde kalan kısmı "*Kuzey Kafkasya"* olarak adlandırılmıştır. Sıra dağların güneyinde kalan ve Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Dağlık Karabağ, Nahçıvan, Anadolu'nun doğusunda yer alan Ağrı, Kars, Ardahan ve Artvin ile İran'da Tebriz'e kadar uzanan topraklarda "*Güney Kafkasya*" olarak belirlenmiştir[25]. Bu bölge, Akdeniz dünyasını Türkistan'a, bozkır ülkesini de Yakındoğu'ya bağlamaktadır.

Güney Kafkasya'ya Rusça'da "*Kafkas Ötesi*" veya "Kafkas Ardı" anlamına gelen "*Zakavkazya"* adı verilmektedir. Çünkü Moskova'dan bakınca burası gerçekten de Kafkas dağlarının ötesi olarak gösterilmektedir. Bu adlandırma Avrupa dillerine "*Transcaucasia*" şeklinde geçmekte, Osmanlıcada ise bu ifadeyi harfiyen tercüme edip yanlışlıkla "*Mâvera-yı Kafkasya*"[26] diyenler çıkmakta ise de doğrusu "Güney Kafkasya" veya "Kafkas Berisi" şeklinde bilinmektedir.

Ahıska, Güney Kafkasya topraklarında yer alan Gürcistan Cumhuriyeti'nin güneybatısına düşen bölgenin adıdır. Bölge aynı zaman da Mesketya Dağları üzerinde bulunduğundan Mesketya şeklinde de ifade edilmektedir[27]. Türkiye sınırına uzaklığı

---

[23] Sergei Anisimov, *Kafkas Klavuzu,* (Ter. Binbaşı Sadık), İstanbul, 1926, s. 1-2; M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul, 2005, s. 13; Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul, 2005, s. 18; Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918),* Ankara, 2006, s. 10; Davut Dursun, "Kafkasya", *DİA,* C. XXIII, İstanbul, 2001, s. 157.

[24] Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, İstanbul, 2002, s. 11-12; M. S. Bilge, a.g.e., s. 13; İbrahim Yılmazçelik, Yaşar Ertürk, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye'nin Kafkasya Politikası", Genelkurmay ATASE, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I,* (24-26 Ekim 2001, İstanbul), Ankara, 2003, s. 177.

[25]M. Bi, a.g.e., s. 19.

[26] Mâvera kelime anlamıyla ard, geri, bir şeyin ötesinde, arkasında bulunan anlamına gelmektedir. (Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1993, s. 587.); Bu sebeple Mâvera-i Kafkas adlandırılması Türkiye'den bölgeye bakanlar için doğru bir adlandırma değildir. Çünkü Türkiye'den bakınca Mâvera-i Kafkasya dediğimiz yer esas olarak Kafkas dağlarının ötesi değil berisidir. Dolayısıyla Kafkas ötesi diyemeyiz "Kafkas Berisi" veya "Güney Kafkasya" diyebiliriz. Çünkü Kafkas ötesi bizim için Kuzey Kafkasya'yı ifade etmektedir. (Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi(1914-1918 Genel Savaşı),* C. III, Kısım IV, Ankara, 1991, s. 165, dn. 1; Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, İstanbul, 2010, s. 35; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün (Death and Exile), Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen. Ulus Olarak Temizleme İşlemi-1821-1922,* (Çev. Bilge Umar), İstanbul, 1998, s. 241.)

[27] A. Yalçınkaya, a.g.e., s. 205.

sadece 20 km olan Ahıska şehri (EK-1, Harita-1.) Posof Çayı'nın iki yakasında[28], kuzeyde Borcom'a, güneyde Çıldır düzlüğüne, doğuda Borçalı'ya, batıda Acar topraklarına dayanmaktadır[29]. 41° 38' Kuzey enlemleri ile 42° 59' Doğu boylamları arasında bulunmaktadır.

Ahıska, ulaşım noktasında kara yolu ile Tiflis, Batum ve Türkiye'ye, Türk sınırının çok yakınındaki Vale kasabasına kadar uzanan bir demir yolu ile de Tiflis'e bağlanmaktadır[30].

II.2. Ahıska'nın İdari Yapısı, Yeryüzü Şekilleri ve İklimi

Gürcistan Cumhuriyeti'nin Türkiye sınırına bitişik dağlık bir bölge olan Ahıska, Gürcistan'da "Meskhetya" veya "Ahıska-Cavaheti" bölgesi olarak anılmaktadır[31]. Osmanlı Devleti döneminde Ahıska Eyaleti olarak da adlandırılan Ahıska şehrinin günümüz idarî yapısındaki ismiyse Ahıska-Cavaheti (Samtshe-Cavaheti)'dir.

Ahıska-Cavaheti vilayeti; Ahıska, Adigön, Aspinza, Borcom ilçeleri ile eski Cavaheti vilayetinin Ahılkelek ve Nimotsminda (Bogdanovka) ilçelerinden oluşmaktadır. Yüz ölçümü 6413 km^2 olan yeni vilayetin, 6 ilçesi, 5 kenti, 7 kasabası ve 250 köyü bulunmaktadır[32].

Ahıska-Cavaheti bölgesi büyük dağlar, sık meşeler, derin dereler, bereketli vadiler ve ovalar diyarıdır. Bölge Küçük Kafkas'ın iki dağ silsilesi olan Ahıska ve Cevahet sıra dağları arasındadır. Uzunluğu 150 km. yüksekliği 2850 metre olan Ahıska dağları Yukarı Kür, Posof ve Çoruh çayları havzası boyunca uzanır. Cavahet, sönmüş volkanlar tarafından kuşatılmış dağlarından ibaret olup uzunluğu 50 km. yüksekliği ise 3300 metredir. Bu başı karlı dağlar, meşeleri ve yaylaları ile ünlüdür. Kür, Çoruh, Posof çayları bu mahalde birleşerek Hazar Denizine dökülür. Deniz seviyesinden 800-1200 metre yüksekte olan Ahıska deresi ise geniş ve açık bir saha olup, derenin etrafı meyve bağları ve meşeliktir.

Ahıska bölgesinin iklimi yumuşaktır. Bölge yıllık ortalama 500-650 mm. yağış alır ve sıcaklık ocak ortalarında bazen eksi 5-6 bazense eksi 20-26 dereceye kadar düşer.

---

[28] Yunus Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, Ankara, 2006, s. 9.
[29] Rasim Bayraktar, *Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği*, İstanbul 2000, s. 108.
[30] Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 9
[31] Zakir Avşar, Zafer Tunçalp, *Sürgünde 50 nci Yıl Ahıska Türkleri*, Ankara, 1995, s. 9.
[32] Tekin Taşdemir, *Türkiye'nin Kafkasya Politikasında Ahıska ve Sürgün Halk Ahıskalılar*, İstanbul, 2005, s. 17; Hasan Kanbolat, "Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya'daki Askeri Varlığı ve Gürcistan Boyutu", *Stratejik Analiz*, C. 1, S. 3, (Temmuz 2000), Ankara, 2000, s. 42-47.

Ahıska deresinin ısısı ise ortalama 20-21 derecedir. Cevaheti bölgesinin iklimi ise serttir. Kışın soğuk yazın serindir. Kışın sıcaklık eksi 8 bazense eksi 25-35 dereceye kadar düşer. Yıllık ortalama yağış miktarı ise 550-650 mm'dir[33].

II.3. Ahıska'nın Jeopolitik ve Jeostratejik Açıdan Önemi

Avrupa ve Asya'nın omurgasını oluşturan Güney Kafkasya, aynı zamanda Orta Asya'ya açılan bir kapıdır. Bu Güney Kafkasya'yı kontrol eden güç Orta Asya'ya, Hazar Havzası'na ve Karadeniz'e el atma ve hâkim olma imkânına sahip olacağından "kuzey-güney" ve "doğu-batı" arasında bir köprü ve hamle yeri konumunu koruyacaktır[34]. Türklük açısından da bölgeye bakılacak olursa, Türk dünyasını birbirine bağlayan bir köprü gibidir[35].

İşte bu köprünün kilit noktası da tarih boyunca Ahıska ve çevresi olmuştur. Ahıska'ya hâkim olan bir devlet, Kafkasları rahat bir şekilde kontrol altına alabileceği gibi Anadolu'ya da rahatlıkla girebilmeyi başaracaktır. Ancak bu özelliği sebebiyle de Ahıska toprakları tarih boyunca pek çok devlet ve topluluklar tarafından istila edilmiş ve pek çok savaşın da yaşanmasına neden olmuştur.

XVI-XIX. yüzyıllar arası Ahıska, Osmanlı Devleti'yle İran'da kurulan Türk devletlerinin mücadele sahası iken XIX. yüzyılın başından itibaren bu mücadeleye aktör olarak Rusya da katılmıştır. Bölgenin öneminden dolayı Rusya, 1828 yılında Ahıska'yı ele geçirdikten hemen sonra Türkiye Türklüğünü Türksüz yerleşim yerleriyle ablukaya almak için Doğu Anadolu'dan çok sayıda Ermeni'yi Ahıska'ya yerleştirmiş ve burada yaşayan Türkleri de göçe zorlamıştır. Binlerce Ahıska Türkü Anadolu'ya gelmişse de orada kalanlar hâlâ önemli bir sayı oluşturduğu için Sovyet Rusya, 14 Kasım 1944'te son bir hamle yaparak burada yaşayan Ahıskalı Türkleri sürgün etmiş ve Türkiye ile Türk dünyasının bağını tamamen koparmıştır.

III. Ahıska Türkleri'nin Etnik Menşeî

1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı sonrası imzalanan Edirne Antlaşması ile Çıldır Eyaleti'nin merkezi Ahıska ve eyaletin diğer kazaları olan Azgur, Hartus, Çeçerek,

---

[33] Asif Hacılı, *Axısqa Türkləri: Vətən Bilgisi*, İstanbul, 2009, s. 91-92; S. Piriyeva, a.g.e., s. 10; T. Taşdemir, a.g.e., s.18.

[34] Hakan Kantarcı, "Kafkasya Jeopolitiğinde Kriz Alanları ve Güç Mücadelelerinin Türkiye'ye Etkileri" *2023*, S. 53, (Eylül 2005), s. 33; A. Sapmaz, a.g.e., s. 28; Emin Arif Şıhaliyev, *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü,* Ankara, 2004, s. 233.

[35] A. Sapmaz, a.g.e., s. 29.

Ahılkelek, Bedre, Kobliyan (Altunkale) Rusya'ya bırakılmıştır[36]. Rusya, bölgeyi elinde tutabilmek için Erzurum ve Ardahan'dan getirdiği yaklaşık 30.000 Ermeni'yi buralara yerleştirmiş[37] ve Müslümanların ellerindeki arazileri alarak buraları göç ettirdiği Ermenilere vermiştir[38]. Böylece bölgede yaşayan Müslüman Türklerin yaşam alanları daraltılmış ve Müslüman Türkler göçe zorlanmıştır. Rusya, bir yandan bölgenin nüfus yapısını değiştirme siyasetine devam ederken diğer yandan kültürel baskıyla nüfûzunu Ahıskalı Türklere benimsetme yoluna gitmiştir.

1921'de hâkimiyetini kuran Bolşevik Rusya, Çarlık Rusya'nın siyasetini daha da katılaştırarak Ahıska Türkleri'ne, Türk kelimesini unutturma çabasına girmiş ve Türkçe soyisimleri yerine zorla Gürcü soyisimleri kabul ettirilmiştir[39]. Hatta, aslen Gürcü olan Stalin, Ahıskalı Türklerin önde gelen liderlerini[40] zor kullanarak onların kendilerini Gürcü olarak kabul etmelerini istemiştir. Bu liderlere halklarını da bu düşünceye inandırmaları için çeşitli tekliflerde bulunmuştur. Ayrıca Rus ve Gürcü kökenli bilim insanlarına Ahıskalı Türklerin menşei olarak Gürcü olduklarını içeren eserler yayınlattırmıştır. Bütün bu sebeplerden dolayı Ahıska Türkleri'nin menşei konusu irdelenmesi gereken bir konu olmuştur. Şunu da hemen belirtmeliyiz ki Ahıska ismi ne bir etnik kökeni, ne de bir Türk boyunu işaret etmiştir. Ahıska (Meskhet) adı, sadece bir coğrafî bölgenin ve o bölgedeki bir yerleşim yerinin adı olmuştur.

Ahıska Türkleri'nin etnik menşei noktasında Rus ve Gürcü bilim insanlarının Stalin'in isteği doğrultusunda ortaya atmış oldukları görüşü savunanlar arasında Ş. Lomsadze, L. Barataşvili, S. Cikiya gibi isimler vardı. Bu görüş şöyledir: Etnik menşe olarak Ahıska Türkleri, Gürcü/Meskh'dirler. Gürcü/Meskh olan bu insanlar, Osmanlı Devleti'nin idaresi altında bulunduğu dönemde İslam dininin kabul ettirilmesi sonucu Türkleştirilmiştir. Türkleştirilen bu insanlar, 1828-1944 yılları arasındaki dönemdeyse etnik açıdan Türklük bilinci kazanmışlardır[41].

---

[36] M. F. Kırzıoğlu, *1855 Kars Zaferi,* s. 32.

[37] S. Buntürk, a.g.e. , s. 40; A. Hacılı, a.g.e., s. 37.

[38] Nejla Günay, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskânı", *Bilig,* S. 61, (Bahar 2012), Ankara, 2012, s. 123.

[39] S. Buntürk, a.g.e., s. 180-181.

[40] 1924'te Stalin'in teklif götürdüğü Ahıskalı liderlerden biri Ömer Faik Nemanzade'dir. O bu teklifi kabul etmediği için çeşitli işkenceler görmüş ve neticede vahşi bir şekilde öldürülmüştür. (Bkz. Y. Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, s. 44-47.)

[41] Mustafa Kalkan, "Ahıska Türklerinin Menşeî ve Tarihî Gelişim Seyirleri", *Bilig,* S. 7, (Güz 1998), Ankara, 1998, s. 161; Orhan Uravelli, "Ahıska Türkleri Sorunu ve Gürcü/Meskh Tezi", *XII. Türk Tarih Kongresi'nden (Ayrıbasım),* Ankara, 1999, s. 361-363.

Rus ve Gürcü bilim insanlarının ileri sürdükleri bu görüş, kültür tarihi açısından mümkündür. Çünkü tarihte Türkleşen topluluklar olduğu gibi Türklüğünü kaybeden topluluklar da mevcuttur. Meselâ, Tuna Bulgarları Hıristiyanlığı benimseyerek Slavlaşmışlardır. Tuna Bulgar Türklüğü'nden günümüze kala kala sadece bir isim, biraz da maddî ve manevî kültür unsurları kalmıştır. Yani, Tuna Bulgar Türklüğü, Hıristiyan Slav denizi içinde boğulmuştur[42].

Birçok Kafkas topluluğuysa zamanla Türk kültür kuşağı içinde kalarak Türkleşmiştir. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, Gürcistan'da pek çok sayıda İslam dinini kabul eden Gürcü olduğu halde bunların hepsi Türkleşmemiştir. Sadece Konya, Erzurum gibi Türk şehirlerinde yaşayan Gürcüler Türk demografik üstünlüğünden dolayı Türkleşme göstermiştir[43].

Bütün bunlarda çıkan sonuç ise, bazı Rus ve Gürcü tarihçi ve etnograflarının Ahıska Türkleri'nin atalarının Meskhlere dayandıkları, Meskhlerin ise Gürcü oldukları görüşünün bilimsellikten uzak, sadece politik kaygıyla ileri sürülmüş bir görüş olduğudur[44]. Çünkü Meskhlerin Gürcü olduklarına yönelik bilimsel bir tespit olmadığı[45] gibi Meskhler tıpkı Tuna Bulgarları gibi bölgeye isimlerini vermiş ve tarih sahnesinden kaybolmuş bir topluluktur. Oysa Gürcü kaynaklarında ve diğer kaynaklarda tarihin en eski devirlerinden itibaren Türklerin buralara yerleştikleri ile ilgili bilgiler mevcuttur.

Chronique Géorgienne[46] (Gürcü Kroniği) "Türklerin (Sakaların) Persler ile yaptıkları savaşta yenilmeleri üzerine yirmi sekiz aile[47] Meskhetya'ya gelmiş ve Mama-Sakhlisi'nden[48] Perslere karşı buraları koruyacaklarını vaat ederek yerleşmelerine izin verilmesini istemiş oldukları" bilgisi vardır. Gelenlerle dost olan Kartvelliler[49], yani

---

[42] Mehmet Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara, 1983, s. 4-5.
[43] M. Kalkan, a.g.m., s. 162.
[44] S. Piriyeva, a.g.e., s. 11.
[45] A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 410; Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992, s. 113; A. Hacılı, a.g.e., s. 20.
[46] Marie Félicité Brosset tarafından Gürcüceden Fransızcaya çevrilen kronik Hrand D. Andreasyan, tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Erdoğan Merçil tarafından yayına hazırlandıktan sonra Türk Tarih Kurumu tarafından *Gürcistan Tarihi* (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar) ismiyle basılmıştır.
[47] Asif Hacılı, 28.000 aile olarak göstermektedir. (Bkz. A. Hacılı, a.g.e. , s. 21.)
[48] Ev babası anlamına gelen ve Kartvel'de her kabile başkanına verilen ünvandır. (Bkz. Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, C.I, (Osmanlıcadan Çev. Fahri Huvaj), Ankara, 2002, s. 31.)
[49] Kartvelliler; Gürcü efsanesine göre Hz. Nuh'un torunu Targamos'un soyundan gelen Gürcülerin atası Kartlos'a izafeten kendilerine Kartvel derken Tiflis ve çevresindeki düzlük alanda yer bulunan ana yurtlarına Kartli ismini vermişlerdir. Gürcülerin siyasi birliğini sağlamaya çalıştığı XI. yüzyıldan sonra ise buraya Kartvellerin vatanı anlamına gelen Sakartvelo demeye başlamışlardır. (Bkz. *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar)*, (Gürcüceden Fransızcaya Çev. Marie Félicité Brosset, Türkçeye Çev. Hrand D. Andreasyan, Yay. Haz. Erdoğan Merçil) Ankara, 2003, s. 1-5; Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*, London, 1989, s. 3.)

Gürcüler, Türkleri bütün şehirlere dağıttıkları gibi önemli bir bölümünü Meskhetya'nın doğu tarafına yerleştirmişlerdir. Buraya yerleşen Türkler kayaların içinde oyulmuş bir mağarayı sur şeklinde yükseltmiş ve buraya Sarkine (Sarkın Yurdu) adını vermişlerdir[50].

*Chronique Géorgienne'*de Makedonyalı İskender'in M.Ö. 330'da Kartli ülkesine geldiği zaman Kür Nehri boyunca yerleşmiş olan Bun Türkleri (otokton/yerli Türk) ve Kıpçak (Kuman) ları gördüğü yazılıdır. İskender'in, Bun Türklerinin yerleştikleri Sarkine'yi yani bugünkü Ahıska bölgesini, 11 aylık kuşatmadan sonra Türklerin oydukları yumuşak kaleden gizlice şehirden çıkmalarından sonra aldığı kayıtlarda vardır[51].

Bölgeye IV-VII. yüzyıllarda sırasıyla; Hunlar, Bulgarlar, Barsiller, Kıpçaklar, Peçenekler, Onogurlar, Sarıogurlar, Sabirler, Hazarlar gibi Türk topluluklarının da geldiği kayıtlardan anlaşılmaktadır[52].

Oğuz Türkleri ise Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra bölgeye gelmiştir[53]. Oğuz akınlarından bunalan Bagrat oğullarından II. David Kafkas steplerinden 1118 tarihinde 45.000 Kıpçak aileyi (250.000-300.000 kişi) Gürcistan'a getirmiştir[54]. Ayrıca Tamara döneminde Kıpçak Hanı'nın kardeşi Sevinç komutasındaki

---

[50] *Gürcistan Tarihi*, s. 13; M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 19.

[51] *Gürcistan Tarihi*, s. 16; M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 20-21; Seyfettin Buntürk, a.g.e., s. 3-4; Emin Arif Şıhaliyev, "Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus Ve Ermeni Kaynaklarına Göre)", *OTAM*, S. 17, (2005), s. 114-115; Fahri Valehoğlu (Hacıyev), "Gürcistan Cografyasında Eski Türkler: Buntürklerden Karapapaklara", Afyon Kocatepe Üniversitesi, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri,* (18-20 Kasım 2009), Afyonkarahisar, 2010, s. 298.

[52] F. Valehoglu (Hacıyev), a.g.b., s. 298; İsmayil Kazimov, *Axısqa Türklerin Dili*, Bakı, 1999, s. 7-8; Arif Yunusov, "Ahıska(Mesket) Türkleri: İki kere Sürgün Edilen Halk", (Çev. Ekin Keskin), *Türkler,* C. 18, Ankara, 2002, s. 877-878; A. Hacılı, a.g.e., s. 8.

[53] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1993, s. 155; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı (363-1071)*, (Ter. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970, s. 177-178, 184-185; Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi,* C. I, Ankara, 1995, s. 40-41.

[54] A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 200; David Marshall Lang, *Eski Halklar ve Ülkeler Gürcüler*, (Çev. Neşenur Domaniç) İstanbul, 1997, s. 100; Kurucu David, ülkesini güçlü bir devlet haline getirmek, Tiflis'i kurtarmak amacıyla güçlü bir orduya ihtiyaç duyuyordu. Ancak o sırada David'in bunları yapacağı ordusu yoktu. Çünkü Gürcü Ordusu, eristavların ve diğer beylerin ırgatlarında oluşmaktaydı. Ancak bazı eristavlara cephede güvenmek çok safdillik ve tehlikeliydi. Bu nedenle Kral David kendi komutası altında sürekli bir nizami ordu kurmaya karar verdi. Bu maksatla Kuzey Kafkasya'ya gitmiş kayınpederi Kıpçak başbuğu Karahan'ın oğlu Otrak (Atrak)'ın mahiyetindeki Kıpçaklar'dan 45.000 aileyi (250.000-300.000 kişiyi aşan) Gürcistan'a getirmiştir. Onlara toprak, başka mülkler dağıtmış ve onları askerlik hizmetleri için gerekli araç, gereç ve silahlarla donatmıştı. İki yıl sonrada 40.000 kişilik iyi yetişmiş süvari ordusuna sahip olmuştu. Ayrıca 5.000 kişilik de kral sarayını korumakla görevli bir muhafız ordusu teşkil etmişti. (Bkz. Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, (Çev. Hayri Hayrioğlu), İstanbul, 2000, s. 142; O. Turan, a.g.e., s. 234; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London, 1971, s. 99; M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da

kalabalık bir Kıpçak grubu 1195'te Gürcistan'a gelmiştir[55]. Kral II. David tarafından getirilen Kıpçaklar 1124'te Yukarı Kür boyları (Cavakhet, Ahıska, Ardahan, Göle) ve Çoruh bölgesine (Bayburt ve İspir hariç) yeni gelen Kıpçaklar ise Hıram Çayı ile Orta Kür boylarına iskân edilmişlerdir[56].

Kuzeyden Daryal deresini geçip Gürcistan'a getirilen Kıpçak unsuru Hıristiyanlığı benimseyerek Gürcü Ortodoks Kilisesi'ne bağlanmıştır[57]. Bu nedenle İslam kaynaklarında Kıpçak Türkü oldukları halde Gürcü olarak adlandırılmışlardır. Yine aynı dönemlerde kuzeyden Derbend geçidini geçip gelen Kıpçaklar, Selçuklulara katılarak Azerbaycan coğrafyasında İslâmiyeti kabul etmiş ve 1148-1225 yılları arasında Azerbaycan'da hüküm sürecek olan İldenizliler Atabekliği'ni kurmuşlardır. İslam kaynaklarında İldenizliler Türk olarak adlandırılmışlardır[58].

Güney Gürcistan'da Meskhetiya diye adlandırılan bölgeye yerleştirilen ve Hıristiyanlığı kabul eden Kıpçaklar, bölgede baskın bir şekilde nüfus yoğunluğu oluşturdukları için 1267-1578 yılları arasında Atabek Devleti'ni kurmuşlardır[59].

Yeniden Rus ve Gürcü bilim insanlarının iddia ettiği teze dönecek olursak; yukardaki izahlardan da anlaşılacağı gibi Ahıska'da Osmanlı hâkimiyeti döneminde bir Türkleşme olmamıştır. Zaten Türk olan, ancak Gürcü Ortodoks Kilisesine bağlanan insanlar İslâmiyeti benimsemişlerdir. Hatta bölgede İslamiyet'in benimsenmeye başlanması Osmanlı Devleti hâkimiyetinden çok önce 1401'de Kıpçak Atabek Devleti'nin Timur hâkimiyetine girmesiyle gerçekleşmiştir[60].

Akkoyunlu Devleti Hükümdârı Uzun Hasan, Osmanlı Devleti Hükümdârı Fatih Sultan Mehmet ile yaptığı 1473'teki Otlukbeli Savaşı'nı kaybettikten sonra Doğu Anadolu'da yaşayan Türkmenlerin önemli bir bölümünü alarak İran topraklarına göçmüştür. İran'a giden Türkler arasında Tekelüler, Şamlu, Dulkadir, Türkmen, Kaçar, Afşar ve Bayatlar vardır.

Hristiyan Atabekler Hükümeti–I (1268-1578)" *Bizim Ahıska*, S. 10, (İlkbahar 2008), Ankara, 2008, s. 15-16; A. Yunusov, a.g.m., s. 879.)

[55] Bu gelen Kıpçak grubunun sayısı hakkında Gürcistan Tarihi adli eserde şöyle bir ifade vardır: "…ormanlarda kamp kurmuş olan bu askerler o kadar çoktu ki Tiflis ve Karaağaç arasında Kür, Alget, Ktzia ve Kurd Vaçar (Ağca-Kala) nehirleri kıyılarını kaplamışlardı. (Bkz. *Gürcistan Tarihi,* s. 388.)

[56] M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar,* s. 122.

[57] Kerim Oder, *Azerbaycan*, İstanbul 1982, s. 99; M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar,* s. 136.

[58] K. Oder, a.g.e., s. 99.

[59] M. Kalkan, a.g.m., s. 166.

[60] V. Minorsky, "Tiflis" , *İA,* C. 12/1, Eskişehir, 2001, s. 270.

Dulkadirli Türkleri’nden Şemseddinlüler obası Ahıska ve Karadağ bölgesine yerleşmişlerdir[61]. Buradan da anlaşılacağı gibi Ahıska bölgesi, Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti öncesi Kıpçak-Oğuz Türk’ünün yaşadığı bir yer olmuştur. Bu Türklerden bazıları Gürcü Ortodoks Kilisesi’ne bağlıyken diğerleri de İslamiyet’i seçmişlerdir.

Ahıska bölgesinin Osmanlı Devleti öncesi bir Türk yerleşim yeri olduğunun en güzel kanıtlarından biri de yer adlarıdır. Yer adları, tarihin yadigârı gibi kıymetli ve kimlerin bölgede yaşadıklarını anlamamız noktasında da bir o kadar önemlidir. Ahıska’nın Türk yurdu olduğunu anlamamız için Ahıska’daki köy, dağ, dere, tepe, meşe, kaya, yayla tarla, çayır-çimen, bağ, bahçe, göl, çermik mağara vs. isimlere bakmak yeterlidir. Bu noktada Ahıska-Ahılkelek’teki coğrafi adların çok önemli bir kısmı Türkçe kökenlidir.

Nitekim, Ahıska-Ahılkelek bölgesi Hun, Avar, Tubalar, Sabirler Barsiller, Bulgarlar, Ogur, Onogur, Sarıogur, Uyugur, Kuyugur, Hazar, Töles ve diğer Türk topluluklarının hatıraları ile doludur. Bunlara örnek verecek olursak Aspinza’da Hundun Dağı ve Hundun Gölü, Tiflis’e taraf Hunan Kalesi, Adıgön’de Hona Köyü, Kutaise taraf Honi Köyü bize bu yer isimlerinin Hun dönemi bakiyeleri olduğunu kanıtlamaktadır. Eski Basiane Vilayeti (Ahıska-Çıldır), Basileti, Bazaleti, Bozaliani köyleri, Bozaleti Gölü Barsil etnonimine güzel örneklerdir.

Ambrolauri’de Abari köyü, Adıgön ve Aspinza’da Varkan köyleri bize Avar, Avar-Hun etnoniminin kalıntılarını gösterir. Aspinza’da Ongor, Hon’da Unakira köyleri Onogur grubunun etnoniminin kalıntısıdır. Sarkine şehri ve Aspinza’daki Sarı köyü Sarıogurları hatırlatır. Ahıska’da Toba ve Kurtuban, Adıgön’de Karatuban, Kortuban, Abastuban, Ahıska’nın kuzeyinde Tobakçı köyleri Tuba kalıntılarıdır.

Borcalı’da Büyük ve Küçük Kemerli ve Komareti, Adıgön’de Komar köyleri Kimmerleri, Suhumi yakınlarındaki Macar Gölü, Aşağı ve Yukarı Macar köyleri Macarları hatırlatmaktadır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür[62].

Yer isimlerine bir de bölgede yaşayan insanların isimlerini verecek olursak, sanırız bölgenin kadim bir Türk yurdu olduğu yönündeki tezimizi ispatlamış oluruz. 1595 tarihli *“Defteri-i Mufassal Livâ-i Ahısha”*[63] veya Sergey Cikiya’nın Tiflis’te yayınladığı ismiyle *“Defteri-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan”* adlı defterlerde vergi

[61] K. Oder, a.g.e., s. 62.
[62] A. Hacılı, a.g.e., s. 95-97
[63] Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-i Kadime Arşivi, (TKG.KK.TTd.) *Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha*, nr. 58/130.

verenlerin isimleri verilmekte olup, bu isimlerin önemli bir kısmı öz Türkçe isimlerdir. Ahıska Vilayeti'ne bağlı Karye-i Meydan Tabi'-i Ude'de ispenç[64] veren 19 kişi ismi vardır. Bu isimler şöyledir[65]: Matata Torunî, Yasun veled-i O, Basili veled-i Natine, Yordan veled-i O, Dimitri Torunî, Badade veled-i O, Sabiye Torunî, Gökiçe veled-i Mamısma (Mamısa), Teyudur Torunî, Gücüye veled-i O, Basala Torunî, Varazal veled-i O, Libarid Torunî, Kirkol veled-i Umruma, Yivane birader O, Yasun veled-i Narin David, Varazagil veled-i Dadur, Kirkol veled-i Bakuha, Varazile veled-i Bekduda (?) Bu isimler incelendiği zaman Torunî yani Torun ve Kökiçe yani Gökçe, Mamısa (Dede Korkut'taki Bamsa/Bamsı'nın adaşları) isimlerininse öz Türkçe isimler olduğu rahatlıkla anlaşılır.

"Defteri-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan" adlı defterde yerleşim yerlerinde vergi verenlerin isimleri arasında tespit ettiğimiz bazı Türkçe isimler şunlardır:[66] 1. Ağboğa, 2. Ağca (?)[67], 3. Ağabek, 4. Alaca(?), 5. Alpa 6. Aslan, 7. Aslanbek, 8. Arslan, 9. Aşut/Aşot, 10. Atabek, 11. Azarbek, 12. Baba, 13. Babur(?), 14. Badure/Badur/Bahadur, 15. Baram/Bayram, 16. Bala, 17. Balı, 18. Balaban, 19. Babun, 20. Bayındur/Bayındır/Baynedur, 21. Baydu 22. Barınbek, 23. Bekar, 24. Berke, 25. Bican/Becan, 26. Buluğdar, 27. Bulgadur, 28. Budak, 29. Bulmuş, 30. Cağa, 31. Canaslan, 32. Cankulu, 33. Canberu, 34. Canibek, 35. Caniyar, 36. Cihanşâh, 37. Cilasun, 38. Çabuk, 39. Çalab, 40. Çelabi/Çelebi, 41. Çolğa/Çulka/Çolka, 42. Çomak/Çomaka, 43. Dedekül, 44. Deli(?), 45. Dedebir, 46. Devlet, 47. Devletbek, 48. Devlet-hatunoğlu, 49. Devlet-hatun, 50. Devletyâr, 51. Demürci, 52. Demür/Temür, 53. Diyarbek, 54. Dolancı, 55. Elibek, 56. Eliçibek(?), 57. Elihan, 58. Elyazar, 59. Emir Aslan, 60. Emire, 61. Emircan, 62. Emirgil/Emirgel, 63. Emir Köle, 64. Ersenbek(?), 65. Elyasa, 66. Ender, 67. Enüke, 68. Eslemez, 69. Evlibek, 70. Emirbek, 71. Emirhan/İmirhan, 72. Garib, 73. Gazabek, 74. Gerdek, 75. Güldede(?), 76. Göngül, 77. Gözel, 78. Gökçe, 79. Hoca, 80. Hocabek, 81. Hocahan, 82. Hazar, 83. Hazarşah, 84.

---

[64] Resmi-i İspenç; Müslüman olmayan köylü veya şehirli, reayadan alınan örfi bir baş vergisidir. Bunu ödeyenler çift resmi vermezlerdi. Ergin zimmîlerin erkeklerinden alınan bu vergi de devletin muhtelif yerlerine göre azalıp çoğalmaktadır. Miktar yirmi beş akçe ile yüz yirmi beş akçe arasında değişmektedir. Gayri Müslimler, Müslüman olunca resm-i bennak öderdi. (Bkz. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara, 1999, s. 41; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1994, s. 197; Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar IV. Mali Bakımdan Tımarlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi*, C. 2, S. 1, (1944), s. 75.)

[65] *Defter-i Mufassal-ı Vilâyet-i Gürcistan*, (Haz. Sergey Cikiya), Tiflis, 1947, s. 53.

[66] *Defter-i Mufassal-ı Vilâyet-i Gürcistan,* s. 19-514.

[67] Sergey Cikiya, Defter-i Mufassal-ı Vilâyet-i Gürcistan, adlı defterde bazı isimlerden sonra soru işareti koyduğu için biz de isimlerden sonra soru işaretini koymayı uygun gördük.

Hoşgeldi, 85. İl-Almaz/El-Almaz, 86. İlhan, 87. Kağan(?), 88. Kalaycı, 89. Kalbasar, 90. Kandur/Kandura/Kanduralı, 91. Kara, 92. Karabek, 93. Karabaş, 94. Karaca, 95. Karaaslan, 96. Karayiğit, 97. Karagöz, 98. Karaoğlan, 99. Kaya, Kayıtmas, 100. Köle, 101. Kocakura(?), 102. Koçu/Koç, 103. Koman(?), 104. Kolukara, 105. Korkmaz, 106. Korkut, 107. Kökiçe (Gökçe), 108. Kökican, 109. Karsavan, 110. Kubar, 111. Kulucan, 112. Kulu/Kulubek, 113. Külabi, 114. Kozan, 115. Mamuk/Mamuka, 116. Marad/Murad, 117. Maradhan, 118. Mamsa/Mamısa, 119. Manas, 120. Mazan, 121. Neriman/Narman,122. Nevruz, 123. 124. Okcu, 115. Ordubek, 116. Ozan/Uzan, 117. Ödügey 118 Özbek, 119. Paşa, 120. Sagu, 121. Saka, 122. Salkazan (Salurkazan), 123. Saru, 124 Sarubek, 125. Saru Gökçe, 126. Sarhan/Surhan/Saruhan, 127. Satılmış, 128. Sebüke, 129. Silik, 130. Tarhan, 131. Taka, 132. Tapuk 133. Torun/Tarun, 134.Taşlıkül (?), 135. Töre, 136. Turalı, 137. Turmuş (Durmuş), 138. Turmuşhan, 139. Timur, 140. Türkistan, 141. Ulubek, 142. Uğurlu, 143. Umurşar, 144. Uzun, 145. Ülkmez/Ürkmez, 146. Virmiş/Vermiş, 147. Yalğuz, 148. Yaralı, 149. Yasa, 150. Yengül/Yüngül.

Defter-i Mufassal-ı Vilâyet-i Gürcistan'da David, Manuel, Kirkol, Kokalo, Sarkis, Teyudur (Teodor), Simon, Varazal, Yivane, Gorki, Keşiş, Mihail, Soloman, Tarnik, Yosib, Abram, gibi Hristiyan ve Yahudî isimlerinin yanında İslamî isimlere de rastlanmaktadır. Mehmet, Ahmet, Ebuselam, Hüseyin, Şahveli, Şahkulu, Şehinşah, Mirveli, Nurali, Pirali, Nuraziz gibi isimlerde vardır. Ancak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki pek çok Hristiyan ve İslamî isimler Türkçe isimlerle baba oğul ve kardeş şeklinde verilmiştir.

Markoz Torunî, Zamala Torunî, Kükiçe Torunî, Teyudur Torunî, Yaralı veled-i Simon, Gözel veled-i Sarkis, Kanduralı veled-i Şehinşah, Kozan veled-i Hüseyin, Tarnik veled-i Gözel, Azara veled-i Budak, Kökiçek veled-i Tarala, Elya birader Kükiçek, Varazal veled-i Elyazar, Kükiçek birader Yordana, Garib veled-i Keşiş, Mamuka veled-i Muhtar, Yivane veled-i Badura, Yivane veled-i Demürci Defter-i Mufassal-ı Vilâyet-i Gürcistan'da verebileceğimiz isimlerden sadece bazılarıdır. Bu örneklerde de görüleceği gibi Atabek topraklarında yaşayan insanlar etnik olarak çoğunlukla Türk'tür. Ancak şunu da söylemeliyiz ki, Ahıska bölgesinde Ermeni, Yahudi ve Gürcü unsurlar da yaşamışlardır. Fakat Ahıska'da yaşayan Gürcülerin sayısı diğer ahalinin içinde küçük bir grubu oluşturmaktadır.

Ahıska Türkleri ile ilgili bir diğer tartışma konusu ise Ahıska Türkleri'nin hangi Türk topluluğuna dayandığıdır. Bazı Avrupalı ve Rus araştırmacılar, Ahıska

Türkleri'nin kökenini İskitlere bağlamaktadırlar. Ancak bu tezin geçerlilik taşıma oranı düşüktür. Çünkü İskit silsilesinin üzerinden Hun, Sabir, Avar, Hazar, Bulgar, Peçenek Türkleri sel gibi geçmiştir. En son geçen silsile Kıpçak gruplarıdır. Bundan dolayı Ahıska Türkleri'nin XI. yüzyıl sonrası bölgeye gelip yerleşen Türk toplulukları arasında aranması gerekir. Bu da bizi, Ahıska Türklerinin XII. yüzyılda Gürcü Kralı II. David ve Kraliçe Tamara döneminde Gürcistan'a davet edilen ve Ahıska bölgesine yerleştirilen Kıpçaklar olabileceği kanaatine götürmektedir. Bölgeye Büyük Selçuklu Devleti ve sonrasında Oğuz Türkleri de gelip yerleşmiştir. Bunu da Ahıska Türkleri'nin dillerinde, antropolojik yapılarında, geleneklerinde çok rahat görebiliriz.

Ahıska Türkleri'nin Azerbaycan Türk'ü olduğunu söyleyen bir görüş de vardır. Ancak şunu söylemeliyiz ki Azerbaycan Türkü Oğuz boylarının bir araya gelmesinden oluşmuştur. Fizikî yapı olarak Oğuz boyları Kıpçak boylarından farklıdır. Her ne kadar bu iki Türk topluluğu, brekisefal ırkın özelliklerini sergilese de Kıpçak boylarının da Oğuz boylarının da fizyonomisinin kendine has özellikleri vardır. Bu farklılıklar Roma, Gürcü, Ermeni ve Slav kaynaklarında da belirtilmektedir. Oğuz Türkleri; orta boylu, yuvarlak yüzlü, geniş alınlı, seyrek sakallı, küçük yuvarlak burunlu, brekisefal mongoloitte olduğu kadar olmasa da çökük küçük gözlü (mavi, siyah, kahverengi), kılsız vücutlu, vücudunun altı güçsüz, üst kısmı güçlü gelişmiş kaslarla kaplı, ten olarak esmer, elmacık kemikleri net bir şekilde çıkık olarak tasvir edilmiştir.

Kıpçak Türkleri; orta ve uzun boylu, yuvarlak iri düz yüzlü, uzun düz burunlu, elmacık kemikleri çok az çıkık, gelişmiş kemik yapısı, kıllı bir vücut, gür sakal ve saçlar, gelişmiş iri kaslar, uzun ayak ve güçlü kollar, fazla çıkık olmayan normal büyüklükte gözler (yeşil, mavi, siyah, kahverengi), dar alın ve ten rengi olarak beyaz tenli olarak tarif edilmiştir.[68] Ayrıca Kıpçaklarla temasa geçen Ruslar "beyazımsı sarı, sarımtırak anlamına gelen "Polovtsı" , Almanlar "beyazımsı sarı anlamına gelen "Falb" Ermeniler'de yine aynı anlama gelen "Chardeş" şeklinde adlandırmışlardır. Bu adlandırmalar bile bize Kıpçakların sarışın ve beyaz tenli olduklarını göstermiştir. Yine Kıpçaklarla temasa geçen milletlerden birçoğu onların çok güzel olduklarını ifade etmişlerdir[69].

Ahıska Türkleri ise; orta, uzun bir boya, geniş bir yüze, uzun düz veya az kemerli bir buruna, çatallı-düz çeneye, iri göz boşluklarına küçük-normal boyutta gök

---

[68] M. Kalkan, a.g.m., s. 165-166.
[69] Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1992, s. 70.

mavisi ve tonları dışında, kahverengi ve siyah gözlere, sık ve gür sakala, kıllı bir vücuda, iri kemik yapısına sahiptir. Ahıska Türklerini yukarda verdiğimiz Oğuz ve Kıpçak fizik yapısıyla karşılaştırdığımızda dikkat edilirse vücut yapıları Kıpçaklardan biraz daha gelişmiştir. Bunun sebebini iklimde, coğrafyada ve farklı etnik kökendeki insanlarla evlenmiş olmalarında arayabiliriz. Ahıska Türkleri arasında Oğuz tipolojisi sergileyen örnekler de mevcuttur. Bunun sebebiyse bölgeye Selçuklular döneminde gelmeye başlayan Oğuz Türkleri ile Kıpçakların karışmış olma ihtimalidir. Çünkü Ahıska'da Oğuz boylarından olan Azeri, Kara Papak ve Terekeme Türkleri yaşadığı gibi Kıpçak boylarına yakın olan Dağlılar, Karaçay ve Balkarlar'da yaşamaktadır[70].

Ahıska ve Azeri Türk toplulukları, sosyal yapı ve gelenek noktasında farklı oldukları gibi, Ahıska Türkleri'nin Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi aynı değildir. Ahıska Türkçesi, Kafkasya'daki diğer Türk topluluklarının dillerinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesine göre daha kaba ve serttir. Bazı noktalarda benzerlik göstermesinin sebebiyse Azerbaycan edebiyatının kültürel saha olarak geniş bölgeye yayılıp etkisini Ahıska Türkleri üzerinde de göstermiş olmasından ve az sayıda olsa dahi Azerbaycan Türkünün Ahıska'da yaşamış olmasından kaynaklanmaktadır[71].

Ahıska Türkleri'nin Tatar olduğunu kabul eden bir görüş de vardır. Tatarların, Kıpçak boyları içinde yer almasına ve Tatarların kullandığı dilin Kıpçak Türkçesi'ne dâhil edilmesine rağmen Ahıska Türklerini Tatar kabul etmek yanlıştır. Çünkü Tatar Türkçesi ve Ahıska ağzı arasında büyük farklılıklar vardır. Ahıska ağzı Kıpçakça izler barındıran Oğuzca temelli bir dildir[72]. Ayrıca her ikisi de Kıpçak topluluğu olmasına rağmen Tatarların sosyal hayatındaki baskın motifler, Ahıska Türkleri'nde yoktur. Düğün törenleri, ataerkil yapı, kadının aile içindeki serbestiyet anlayışı tamamen farklıdır.

Ahıska Türkleri'nde kapalı yerel kültür anlayışı görülürken, Tatarlar açık ve baskın kültür durumundadırlar. Sosyal hayatta, Tatarlar ticaretle, Ahıska Türkleri ise tarım ve hayvancılıkla iştigal etmektedir. Müzik anlayışından, yemek zevkine, yöresel oyunlardan, dinî yaklaşıma kadar farklı özellikler sergilenmektedir[73].

---

[70] M. Kalkan, a.g.m., s. 166-167.
[71] M. Kalkan, a.g.m., s. 162-163.
[72] Serpil Ersöz, "Ahıska'da İki Büyük Ağız Grubu: Terekeme Ve Yerli Türk Ağzı", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* S. 2/4, (Aralık 2013), s. 107.
[73] M. Kalkan, a.g.m., s. 163.

IV. Osmanlı İdaresine Girişine Kadar Ahıska'nın Tarihi

IV.1. Ahıska'nın Kıpçak Atabekliği (Saatabago=Atabek Yurdu) Kurulmadan Önceki Tarihi

Ahıska ve çevresi, Akdeniz dünyasını Orta Asya'ya, bozkır ülkesini de Yakındoğu'ya bağlayan Güney Kafkasya coğrafyası içerisinde önemli bir yerleşim yeri olduğu için, çok eski devirlerden itibaren pek çok milletin gelip yerleştiği bir yer olmuştur.

Hititler tarafından denetlenen çeşitli Kafkas ve Doğu Anadolu halkları, Hititlerin çöküşünün avantajını kullanmaya başlayarak Asur krallarıyla çatışmaya girmişlerdir. Bunlar arasında en önde gelenlerden biri Karadeniz'in güneyinde yaşayan, Gasgas veya Kaşki diye anılan bir halktır. Ayrıca Alzi ile Purulumzi bölgelerindeki Murat Nehri boyunca uzanan Yukarı Fırat havzasında yerleşmeye çalışan Muşkiler'in [74] de bu halk ile ilişkili olduğu anlaşılmıştır.

Muşkiler, M.Ö. 1165 yılından beri bu bölgede yaşamışlardır. 65 yıl sonra Asur Kralı I. Tiglatpilaser'in (M.Ö. 1115-1077) saldırılarına uğrayıp dağılmışlardır. Muşkilerden bir kol batıya doğru ilerleyerek Kızılırmak nehrinin kıyılarına yerleşmiş ve orada önemli bir krallık kuracak olan Friglerle birleşmiştir. Diğer Muşki kolu, kuzey doğudan Güney Kafkasya'ya doğru çekilmiş ve Güney Batı Gürcistan'a yerleşerek bölgeye de ismini verecek olan Meskhilerin (Yunan coğrafyacıların adlandırması ile Moshoileri) çekirdeğini oluşturmuştur[75].

"*Meskhiler kimlerdir*?" sorusuna net cevap vermek oldukça zordur. Çünkü bu kavmin menşei kesin olarak tespit edilememektedir. Ancak, bu konuda başlıca şu görüşler ileri sürülmektedir:

W. E. D. Allen, "Muşki" denilen bu topluluğun M.Ö. XII. yüzyıldan önce Mitanni ve Frigler ile müşterek bir tarihi olduğunu ve aslen kuzey batıdan gelmiş olduklarını söylemektedir[76].

Zeki Velidi Togan, Meskh kavmini, Nuh Nebi oğlu Yasef'in oğlu ve Oğuz'un pederi Mesek'ten gelen Masagetler'e[77] dayandırmaktadır[78].

---

[74] Muşkiler; Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in oğullarından Tubal (Tabal) Gomer (Kimmerler)ile aynı zamanda Yavan ile yani İonyalılar veya Yunanlılar ile ilişkilendirilmektedir. (Bkz. D. M. Lang, a.g.e., s. 51.)

[75] D. M. Lang, a.g.e., s. 50-51.

[76] W. E. D. Allen, a.g.e., s. 17-18

[77] Massagetler; İskitler (Sakaların) in en büyük grubu olan Massagetler Hazar denizinin doğusunda geniş düzlükte yaşamaktadırlar. (Bkz. İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar),* Ankara 2008, s. 8, 51.)

[78] A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 410.

Fahrettin Kırzıoğlu ise, Meskhlere, “Kartvel (*Gürcistan*) güneyinde yaşamış Gogarlı (*İskit*) ve Turanî yerli Hıristiyan halktır” demektedir[79].

Nicholas Yakovlevich Marr ise, Meskhlerin, Gürcülerin atası olmadıklarını, ayrı bir kavim olduklarını söylemektedir[80].

Meskhler ile alakalı fikir beyan eden yazarların görüşlerinden bir sonuca gitmeye çalıştığımızda Meskhleri Gürcü kabul etmemekle birlikte, bugünkü Ahıska Türklüğünün de atası kabul etmemiz yanlış olur. O halde Meskhler hakkında şunu rahatlıkla söyleyebiliriz; “ Meskhler yaşadıkları bölgeye isimleri olan *Meskhetya* adını veren ve tarih sahnesinden kaybolan milletlerden biridir”[81].

Ahıska/*Meskhetya* bölgesinin Türklük tarihi ise bir hayli eskidir. Yapılan araştırmalar sonucunda Türk oldukları yönünde önemli kanıtlar bulunan Kimmerler[82] ile Türklükleri noktasında artık şüphe duyulmayan İskit-Saka[83] Türkleri, bölgeye inen ilk Türkler olarak kabul edilmişlerdir. Ayrıca Persler ile yaptıkları savaşta yenilen Türklerden (Sakalar) yirmi sekiz aile Meskhetya’ya gelmiş ve buranın yöneticisinden Perslere karşı buraları koruyacaklarını vaat ederek yerleşmelerine izin verilmesini istemişlerdi.

Perslerin korkularından, bu gelenlerle dost olan Gürcüler, Türklerden önemli bir bölümünü Meskhetya’nın doğu tarafına yerleştirmişlerdi. Buraya yerleştirilen Türkler kayaların içinde oyulmuş bir mağarayı sur şeklinde yükseltmiş ve oraya da Sarkine

---

[79] F. Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 113.

[80] A. Hacılı, a.g.e., s. 20.

[81] Y. Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, s. 9.

[82] Kimmerler; Ural–Altay kökenli bozkır konar–göçerlerinin batı kolunu oluştururlar M.Ö. II bin yılbaşlarından M.Ö. VIII. yüzyıla kadar merkez Kırım olmak üzere Karadeniz’in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkas bölgesinde yaşamışlardır. M.Ö. VIII. yüzyılda takriben M.Ö. V. yüzyıllar arasında doğudan gelen İskitlerin istila ve baskısı sonucunda güneye ve batıya doğru çekilerek göç etmek zorunda kalan Tevrat’ta Gomerler, Asur kaynaklarında Gimirrailer, Yunan kaynaklarında ise Kimmerioslar olarak geçen Kimmerler yaklaşık iki yüzyıllık süre içerisinde Anadolu’yu istila etmişlerdir. (Bkz. Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 2009, s. 189; Kadriye Tansuğ, “Kimmerlerin Anadolu’ya Girişleri ve M.Ö. 7. yüzyıllarda Asur Devleti’nin Anadolu İle Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VII/ 4, (1949), s. 536; Taner Tarhan, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri*, (23-26 Mayıs 1983-İstanbul), Ankara, 1984, s. 111-112.)

[83] Ural-Altay kökenli bozkır konargöçerleri olan İskitler (Sakalar) M.Ö. I. bin yıl içerisinde Tuna Nehrinden Çin’in batı sınırlarına kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayılmışlardır. M.Ö. VIII. yüzyılda Karadeniz’in kıyılarına inmişler ve Kimmerleri kendi egemenlikleri altına alarak Perslerin kuzey komşuları olmuşlardır. Çok geniş bir coğrafyaya yayıldıkları için komşuları onlara farklı isimler vermişlerdir. Pers kaynaklarında Saka, Grek kaynaklarında Skythai, Asur kaynaklarında Aşguzai, Tevrat’ta Aşkenaz, Çin kaynaklarında Sai olarak geçmektedir. (Bkz. Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya, 2005, s. 3-11; İ. Durmuş, a.g.e., s. 3-5; Osman Karatay, *İran ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu,* Ankara, 2003, 140-156.)

(Sarkın Yurdu) adını vermişlerdi[84]. Bu tarihten sonra Perslere karşı yardımcı arayan Kartvellilerin ülkesine Yunanistan'dan, Suriye ve Hazar Bölgesinden, ayrıca Babil Kralı Nabukodonosor'un M.Ö. 586 yılında Kudüs'ü ele geçirmesi sonucu burada bulunan bazı Yahudiler de Gürcistan'a gelmişlerdi. Böylece de Kartli ülkesinde o kadar çok kabile karışıklığı oluşmuştur ki, bölgede Ermenice, Gürcüce, Türkçe, Süryanice, Yahudice ve Grekçe dilleri konuşulur olmuştu[85].

Makedonyalı İskender, M.Ö. 330'da Kartli ülkesine geldiği zaman Kür Nehri boyunca yerleşmiş olan Bun Türkleri (otokton/yerli Türk) ve Kıpçakları görmüş ve Bun Türklerinin yerleştikleri Sarkine'yi, yani bugünkü Ahıska bölgesini, 11 aylık kuşatmadan sonra Türklerin gizlice şehirden ayrılmaları üzerine alabilmişti[86].

Bölge, Türklerin batıya yapmış oldukları göç yolları üzerinde olduğu için Bun Türklerden sonra IV-VII. yüzyıllarda bölgede sırasıyla; Hunlar, Bulgarlar, Barsiller, Kıpçaklar, Peçenekler, Onogurlar, Sarıogurlar, Sabirler, Hazarlar gibi Türk toplulukları görünmüşlerdir[87].

İdil kıyılarında yaşayan Hazar Hükümdarı Cibğu Kağan, Doğu Roma İmparatoru Herakleios ile Sasanilere karşı bir ittifak kurmuştur. Bu ittifak sonucu her iki devletin ordularına komutanlık yapan Cibğu Kağan, 626'da Tiflis'i kuşatmış olmasına rağmen alamamış ve geri çekilmiştir. 627 yılında tekrar Tiflis'i kuşatmış ve ele geçirmiştir[88]. Bu galibiyet de uzun ömürlü olmamış, Hz. Osman zamanında Habib b. Mesleme komutasındaki Arap orduları 645 yılında Gürcistan'a hâkim olmuştur.

Kuzeyden gelen Hazar akınları Gürcistan'da İslam hâkimiyeti döneminde de devam etmiştir. Hazarlar, 683 ve 688'de Güney Kafkasya'ya tekrar gelmişler ve 728'de İslam kuvvetlerini mağlup ederek bütün Güney Kafkasya'ya hâkim olmuşlardır. 764-765 yıllarında tekrar büyük bir ordu ile gelen Hazarlar, Kür ve Aras boylarını istila etmişler, Ahıska, Ardahan, Çıldır, Posof gibi güney bölgeleri ile birlikte Tiflis'i de zaptettikten sonra Gürcistan'ın 7 sancağına yerleşip kalmışlardır. 799'da tekrar Kür ve Aras boylarını işgal ettikten sonra Musul'a kadar ilerlemişlerdir. Ancak zaman

---

[84] *Gürcistan Tarihi*, s. 13; M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 19.

[85] *Gürcistan Tarihi*, s. 14-15.

[86] *Gürcistan Tarihi*, s. 16; M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 20-21; S. Buntürk, a.g.e., s. 3-4; F. Valehoğlu (Hacıyev) a.g.b., s. 298.

[87] F. Valehoğlu (Hacıyev), a.g.b., s. 298; İ. Kazimov, a.g.e., s. 7-8; A. Yunusov, a.g.m, s. 877-878; A. Hacılı, a.g.e., s. 8.

[88] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1997, s. 168; D. M. Lang, a.g.e., s. 91-92; Laszlo Rasonyı, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993, s. 114.

içerisinde Hristiyanlığı benimsemeleri nedeniyle Müslüman müellifleri Hazarları da Gürcü addetmişlerdir.

Pek çok Türk, Gürcistan'daki İslam hâkimiyeti döneminde orduda ücretli asker olarak buralara gelmiş ve kendilerinden önce gelen Türkler gibi Gürcistan'a yerleşmişlerdir[89]. Selçuklular, 1049'dan itibaren birkaç defa Gürcistan'ı baştanbaşa kat etmişler ve Sultan Alp Arslan 1064 yılında önemli bir Gürcü merkezi olan Ahılkelek'i ve Ani'yi almış[90], iki yıl sonra Kartli ve Araveti eyaletlerini yerle bir etmiştir. Sultan Alp Arslan, 1068'de IV. Bagrat (1027-1072) tarafından Müslümanlardan alınan Tiflis'i de 1069'da geri almıştır[91].

Bagratoğullarından II. David (1089-1125), Abhazistan'ın kendi kuvvetleri ile Selçuklu Türklerini durduramayacağını anlayınca ordusunu Kafkas steplerinden 1118'de getirdiği 40.000 Kıpçakla takviye etmiştir[92]. Böylece de Kral David, Selçuklu akınlarını 1110 ve 1122 yılları arasında durdurmuş ve başarılar kazanmıştır[93]. Yine Kral David, Kıpçaklardan oluşan bu ordusu ile Şirvan, İran ve Ermenistan'a da başarılı seferler yapmıştır[94].

Kral David, 400 yıldır İslam beldesi olan, 1068'den beri de Selçuklu-Türk şehri olan Tiflis'i kuşatmıştır. Bunun üzerine de Irak Selçuklu Sultanı Mahmut, kardeşi Gence-Nahçıvan (Arran) Meliki Tuğrul'u, Mardin Artuklu Emiri El-Gazi'yi, Siirt Emiri Dilmaçoğlu Toğan Arslan'ı Tiflis'i kurtarmaya davet etmiş, kendisi de Atabeyi Güntoğdu ile birlikte Gence'den hareket etmiştir. Her üçünün asker sayısı 30.000 civarındaydı. Ancak Artuklu El Gazi, diğer Türk kuvvetleri gelmeden Tiflis'e yaklaşmış ve Kral David'in Kıpçaklı ordusunun baskınına uğramıştır. 18 Ağustos 1121'de Did-Gorni Savaşı'nda bozulan Artuklu El-Gazi kuvvetleri 4.000 tutsak vererek dağılmıştır. Kuşatma altındayken yardım alamayan Tiflis, 14 Ağustos 1122'de teslim olmuştur.

1121'de Did-Gorni bozgunu, 1122'de Tiflis'in düşmesi felaketi, Kral David'in Selçuklu Şehzadesi Tuğrul'un idare merkezi olan Gence ve Nahçıvan hisarlarına ulaşmasına sebep olmuştur. Saltuklu ilinden Pasinlere ve Çoruh Vadisi'nden İspir'e

---

[89] Mirza Bala, "Gürcistan", *İA,* C. IV, Eskişehir, 2001, s. 838-839.
[90] O. Turan, a.g.e., s. 155; E. Honigmann, a.g.e., s. 177-178, 184-185; A. Sevim, Y. Yücel, a.g.e, C. I, s. 40-41.
[91] A. Sevim, Y. Yücel, a.g.e., C. I, s. 44.
[92] A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 200; D. M. Lang, a.g.e., s. 100.
[93] Gürcülerin bu yıllarda Selçuklulara karşı üstünlük sağlamalarında iç çekişmeler (Büyük Selçuklu hükümdarı 1118'de tahta geçen Sultan Mahmut, kardeşleriyle Bağdat'ta hâkim olmak isteyen Abbasi halifesine ve Merv Meliki Ahmet Sancar'a karşı savaşmaktaydı.) ve Haçlı Seferleri neden olmuştur. (Bkz. O. Turan, a.g.e., s. 234-236.)
[94] A. Z. V. Togan, a.g.e., s. 191; N. Berdzenişvili, S. Canaşia, a.g.e., s. 143.

değin ilerlemiş ve Selçuklu hâkimiyetini sarsmıştır. Bunun üzerine Irak Selçuklu hükümdarı Mahmut, 1123 yılında bizzat sefere çıkmıştı.

Sultan Mahmut, Şirvan'a gelerek Şirvan Şah'ı yakalamış ve Şamahya'yı (Şamahia) almıştır. Kral David'e "*Sen ormanlar kralısın ve asla ovalara inemezsin işte ben Şirvan Şah'ı yakaladım ve kendisinden haraç talep ederim. Onu istiyorsan bana uygun hediyeler gönder, değilse derhal beni görmeye gel.*" diye bir mektup göndermişti. Kral David bunu okuyunca ordularını saydırtmış ve sadece Kıpçakların 50 bin kişi olduğu tespit edilmişti[95].

Sultan Mahmut'un Şirvan'dan ayrılmasından sonra Kral David 1123 Haziran'ında Şirvan'a girdi. Merkezi Gülistan kalesini ve Şirvan Şah'ın bütün topraklarını işgal etti. Damadı olan bu hükümdarı Selçuklu tabiiyetinden çıkarıp kendisine bağladı. 1124 Mayıs'ından itibaren Kür Nehri sağındaki Selçuklu topraklarını almaya başladı ve Ani 1124 Ağustos'unda düştü. David bu şehri Meskh eristavlarına[96] teslim ederek Kartli'ye döndü[97]. 34 yıl saltanat sürdükten sonra 53 yaşında 25 Ocak 1125'te öldü[98].

Gürcistan topraklarına Kartli (Tiflis), Somhet (Taşir, Borçalıçayı ile Hıram boyları), Cavakhet (Ahılkelek–Çıldır), Aşağı Ardahan (Ardahan-Göle) ile Tao (Çoruh Boyu bölgesi) topraklarını kazandıran Kral David dönemi, Gürcü tarihinin altın çağı olarak adlandırılmaktadır. Bu sebeple Gürcüler, Kral David'i *"Kurucu David"* olarak anmaktadırlar[99].

Kurucu David bu başarısını Kıpçaklardan aldığı desteğe borçludur[100]. Ele geçirdiği yerlerde Gürcistan adı verilen bir ülke ortaya çıkarmış ve yarım asırdan fazla bir süredir Selçuklular karşısında savunma konumundaki krallığını Selçuklulara karşı üstün bir konuma ulaştırmıştır. Bunu yaparken de Hıristiyanlığı henüz yeni benimsemeye başlamış olan Kıpçaklardan istifade etmiştir.

---

[95] O. Turan a.g.e., s. 269-271; M. Bala, a.g.md., s. 840; *Gürcistan Tarihi*, s. 323-324; V. Minorsky, a.g.md., s. 267.

[96] Kartvel'de vilayetlerin başında bulunan yönetici, kraldan sonra gelen yüksek sınıfa verilen unvan. (Bkz. M. Ç. Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., C. I, s. 35.)

[97] *Gürcistan Tarihi*, s. 325-326; M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 119; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 99-100.

[98] *Gürcistan Tarihi*, s. 335.

[99] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, C. I, İstanbul, 1953, s. 383.

[100] Kıpçak Başbuğu Atrak, 1125'te Kiyev Knezi Vlademir Monomach'ın ölümünden sonra Kıpçak bozkırlarına döndüğü halde Kıpçakların büyük bir kısmı Gürcistan'da kalmıştır. Doğu Anadolu'da Çıldır Gölü çevresindeki Kıpçaklar işte bunların halefleridir. (Bkz. A. N. Kurat, a.g.e., s. 84.)

1124'te Kral David, Selçuklulardan ele geçirdiği Yukarı Kür ve Çoruh boylarına Kıpçakları yerleştirmiştir. Bu yerleştirmenin amacı, bu sınırları Selçuklulara karşı korumak olmuştur. O halde şunu söyleyebiliriz ki 1124 yılından itibaren bu bölgeler Kıpçaklara yurt edinilmiştir[101].

Kral II. David'in ölümünden sonra tahta oğlu I. Dimitri geçmiştir. Dimitri döneminde de Gürcistan'ın Selçuklulara üstünlüğü devam etmiştir[102]. 1156'da ise tahta III. Giorgi (1156-1184) çıkmıştır. Giorgi'nin iktidarının son yirmi yılında Selçuklu Türkleri karşısında gerilemeye başlayan Gürcüler içerisinde yeniden çözülme emareleri görülmeye başlamıştır.

1174'te çıkan ayaklanmadan sonra Gürcü soylularının gücünü kırmak amacıyla isyana karışan yüksek rütbeli memurlar görevden alınmış ve ordu komutanlığı gibi önemli görevlere Kıpçak Türkleri getirilmeye başlanmıştır[103].

Eski Kıpçaklar[104], Yukarı Kür boyları (Cavakhet, Ahıska, Ardahan, Göle) ve Çoruh bölgesine (Bayburt ve İspir hariç) yerleştiklerinden, yeni Kıpçaklar 1177'de başkumandan Orbelyan hanedanının Bagratlılarca toptan imha edilmeleri ve mülklerine el konulması yüzünden boşalan Hıram Çayı ile Orta Kür boylarına iskân Kraliçe Tamara tarafından iskân edilmiştir[105]. Yeni gelen Kıpçakların çoğunluğu eski Kıpçaklar gibi Gürcü Ortodoks Kilisesi'ne bağlanmışlardır[106].

III. Giorgi, Kıpçaklı Kubasar'ı bütün ülkesinin başkumandanı olarak tayin etmiş ve Kubasar 1184'te Giorgi'nin ölümüne kadar bu görevini sürdürmüştür[107]. III. Giorgi

---

[101] Ergin Ayan. "Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* C. 1/2, (Aralık 2010), Ordu, 2010, s. 33.

[102] M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 123-124.

[103] İbrahim Tellioğlu, *XI- XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon*, 2009, s. 90-91; M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s.130.

[104] Kral David zamanında 1118-119 yıllarında gelen Kıpçaklar için eski Kıpçaklar denilmektedir. (Bkz. M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 129.)

[105] M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 122.

[106] M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 136.

[107] I. Dimitri'nin oğlu olan III. David 6 aylık bir krallıktan sonra ölmüştü. Ölmeden önce oğlu Demna'nın küçük olması üzerine tahtını kardeşi III. Giorgi'ye bırakmıştı. Koşul olarak da oğlu Demna'nın büyüdükten sonra tahta geçirilmesini istemişti. Bunun içinde başta III. Giorgi olmak üzere bütün ileri gelen beylerden söz almıştı. Ordu komutanı olan Orbelli İvane ve diğer beyler III. David'e verdikleri sözü yerine getirmek amacıyla harekete geçmişler ve Kral III. Giorgi'yi yakalayarak hapsetmeyi planlamışlardı. Bunu haber alan Kral, Tiflis'e kaçarak kaleye kapanmış ve Kıpçaklı beylerden Kubasar Bey'den kendisini bu durumdan kurtarmasını istemişti. Kubasar emrindeki Kıpçaklı kuvvetlerle ordu komutanı Orbelli İvane ve diğer Gürcü Beyler üzerine yürümüştü. Ayrıca Kubasar'ın tavsiyesiyle III. Giorgi, Orbelli İvane yanındaki beyleri büyük vaadlerle yanına çekmişti. Bunun üzerine Orbelli İvane ve Demna yalnız kalmışlardı. Orbelli İvane, Kubasar tarafından Loru kalesinde sıkıştırılmış ve neticede âmânla kaleyi teslim etmek zorunda kalmıştı. Ancak önce gözleri kör edilmiş ve daha sonra da bütün Orbelli ailesi katledilmişti. III. Giorgi'de tahtını borçlu olduğu Kubasar'ı ordu komutanlığına getirmişti. (Bkz. M. F. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* C. I, s. 405-406.)

hayatta iken oğlu olmadığı için halef olarak belirlediği ve 1178'den beri tahtın ortağı olan Tamara, 1184'te tahta çıkmıştır[108]. Ayrıca devletin maliyesini de başka bir Kıpçak reisi Kutlu Aslan'a bırakmıştı.

Kutlu Aslan, 1184-1185 yılları arasında Kraliçe'nin hâkimiyetini sınırlandırarak bir nevi meşruti yönetim uygulamıştır. Bu durum Kıpçakların ülkenin yönetiminde ne kadar nüfûz sahibi olduğunu ispat etmeye yetmiştir.

İktidar değişikliğinden sonra Kıpçak-Gürcü ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu olaydan sonra soyluların da isteği üzerine Tamara ülkedeki Kıpçak nüfuzunu kırmaya çabalamış ve üst düzey Kıpçak beylerini devlet görevinden almıştır. Başkumandan Kubasar ailesi gibi bazı oymaklar bu olaydan sonra Gürcistan'dan ayrılarak batıya göç etmiştir. Böylece de Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Giresun ve Ordu'ya önemli bir Kıpçak kitlesi yerleşmiştir[109].

Kıpçak beylerini görevden almasına rağmen Kıpçaklar Kraliçe Tamara'ya bağlılıklarına devam ederek memleketin batı kısmında ve Dovin, Gence ve Anı gibi büyük şehirlerde özerk bir şekilde yaşamışlardır[110]. Ayrıca Gürcüler, Tamara döneminde II. David'in siyasetini güderek ülke topraklarını genişletme yoluna gitmişler, Şirvan, Arran ve Ani'yi ele geçirmişlerdir. Tamara döneminde Kıpçak Hanı'nın kardeşi Sevinç komutasındaki kalabalık bir Kıpçak grubu 1195'te Gürcistan'a gelmiştir[111].

Bu genişleme siyasetine bakıldığında sıranın Saltuklara geldiği apaçık belliydi. Bu esnada Anadolu Türk birliğini kurmaya çalışan Türkiye Selçuklu Hükümdârı Rükneddin Süleyman Şah (1196-1204) 25 Haziran 1202'de Erzurum'a gelerek şehri aldı ve Saltuk Beyliği'ne son verdi. Böylelikle Kraliçe Tamara'nın ülkesiyle Türkiye Selçuklu Devleti komşu oldu.

Rükneddin Süleyman Şah, Kraliçe Tamara'ya ağır bir mektup yazdı. Karşılığında Kraliçe de ona bir mektup yazdı[112]. Sonuçta savaş kaçınılmaz oldu.

---

[108] W. E. D. Allen, a.g.e., s. 103.

[109] Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler 1204-1404*, (Ankara Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2009, s. 181.

[110] İ. Tellioğlu, a.g.e., s. 91-94.; M. Bala, a.g.md., s. 840.

[111] *Gürcistan Tarihi*, s. 388.

[112] Mektupların içeriği için (Bkz. *Gürcistan Tarihi*, s. 406-407; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1993, s. 257-258.)

1202'de Türkiye Selçuklu Ordusu Micingerd Kalesi civarında Gürcü ordusunun baskınına uğrayarak dağıldı[113].

Micingerd galibiyetinden sonra Tamara, Trabzon Rum İmparatorluğu'nun kurulmasında önemli rol oynamıştır. Böylece de Gürcü Krallığının müttefiki bir Hıristiyan devleti kurmuştur[114]. Gürcüler 1207'de Kars'ı da ele geçirmişlerdir.

II. David zamanında olduğu gibi Tamara dönemi de Türk-Gürcü ilişkilerinde Gürcülerin üstünlük dönemi olmuştur. Tamara, bunu eski ve yeni Kıpçaklara borçludur. Tamara'nın ölümünden sonra Tamara döneminde dışlanan Kıpçaklar, Gürcistan'daki gelişmelerde önemli rol oynamışlardır[115].

Tamara'nın ölümünden sonra tahta oğlu IV. Giorgi Laşa (1213-1222) geçmiştir. Bu dönemde Harzemşahlı Muhammed'i takip etmek üzere Cengiz Han tarafından gönderilen Moğollar, 1221'de Tiflis'e doğru ilerlemiş ve Gürcü kuvvetlerini bozguna uğratmışlardır[116]. Moğol kuvvetlerine yenilen Harzemşah Devleti hükümdarı Alâeddin Muhammed'in ölümünden sonra tahta geçen Celaleddin Harzemşah, 1221'de Gazne'de Cengiz Han'ın komutanını mağlup etmiştir. Bunu üzerine Cengiz Han bizzat sefere çıkmış ve Celaleddin Harzemşah Gazne'yi terk etmiş[117] ve Hindistan'a gitmiştir. Celaleddin Harzemşah, 3 yıl bu bölgede kaldıktan sonra ordusuyla yeniden Kirman, Fars ve Irak taraflarını ele geçirmiş ve daha sonra da Azerbaycan'a girmiştir[118].

Moğollara 1223 yılında yenilen Kıpçak-Alan ittifakı[119] dağılmış ve Kıpçaklardan bir grup, Gürcü Kralı IV. Giorgi Laşa'ya müracaat ederek kendilerinin Gürcistan'a yerleşmelerine izin vermesini istemişlerdir. Ancak Kral, gerekli izni vermediği için Kıpçaklar Gencelilere müracaat etmişler ve onların kabul etmeleri ile Gence'ye yerleşmişlerdir. Kıpçakların bölge halkı ile yapılan işbirliği etkisini bir süre sonra göstermiş ve Kıpçaklar üzerlerine gönderilen Gürcü ordusunu geri

---

[113] *Gürcistan Tarihi*, s. 408; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 259; N. Berdzenişvili, S. Canaşia, a.g.e., s. 154; Ali Türemiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 2003, s. 148.

[114] *Gürcistan Tarihi*, s. 412; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 108.

[115] İ. Tellioğlu, a.g.e., s. 104-106; A. Sevim, Y. Yücel, a.g.e., C. I., s.104; M. F. Kırzıoğlu, a.g.m.-I, s. 16.

[116] M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 145; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren) Ankara, 1992, s. 24.

[117] Ziya Bünyatov, *Harzemşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, (Çev. Tural Rızayev) İstanbul, 2003, s. 184-187; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, I, Kayseri, 1997, s. 25; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu,* (Çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul, 1996, s. 236; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Ankara, 2002, s. 205.

[118] Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988, s. 86.

[119] Moğollar, Kıpçakları türlü vaatlerde bulunarak Alanlardan ayırmışlardır. Böylece de Alanları yenmişler sonra da anlaşmayı bozarak Kıpçakların üzerine hücum etmişler ve Kıpçakları bozguna uğratmışlardır. (Bkz. A. Y. Yakubovskiy, a.g.e., s. 24.)

püskürtmüşlerdir. Kral, Gürcistan içlerine kadar sokulan bu Kıpçak kuvvetlerini geri püskürtmüş ve bunların Şirvan ve Lezgi ülkelerine kadar geri çekilmelerini sağlamıştır. Bu Kıpçak grupları, Moğolların 1222-1223 yılları arasında Gürcistan'a akınları esnasında Moğollarla işbirliği dahi yapmışlardır.

1223'te Moğollarla mücadelede yaralanan Kral Giorgi Laşa'nın kısa bir süre sonra ölmesiyle Gürcistan tahtına Kral'ın kız kardeşi Rusudan (1123-1245) geçmiştir[120]. Kraliçe Rusudan zamanında, Celaleddin Harzemşah, Azerbaycan'a yerleşmeye başlamış ve Ağustos 1225'te Gürcü ordusunu yenerek Dovin'i almıştır[121].

Tebriz'de çıkan isyan nedeniyle geri dönen Celalettin, meseleyi hallettikten sonra tekrar Gürcistan'a yürümüş ve Başkomutan İvane oğlu Avak ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Celaleddin, Kraliçe Rusudan ile evlenmek isteğini belirtmiştir[122]. Kraliçe Rusudan'ın evlilik ve Moğollara karşı ittifak teklifini kabul etmemesi üzerine Celaleddin, Gürcistan üzerine sefer düzenlemiş ve Tiflis-Borçala yolu üzerindeki Rambak Sıradağlarını aşıp karşısına çıkan kuvvetleri mağlup ederek, Lori ve Kür nehrinin doğusundaki bölgeyi ele geçirmiştir.

1226 yılının ilk aylarında Aliabad Kalesini ele geçiren Celaleddin, Mart ayı başlarında Tiflis üzerine yürümüş ve Tiflis'i ele geçirmiştir[123]. Tiflis'in alınmasından sonra bölgedeki faaliyetlerine devam eden Celâleddin, Gürcülerin elindeki Kars ve Anı'yı kuşatmış ise de alamamıştır. Celaleddin'in 1227'nin Şubat-Mart aylarında Ahlat üzerine yaptığı seferden istifade eden Rusudan, Tiflis'i geri almıştır. Bunun üzerine Celaleddin, Lori'de Rusudan'ın kuvvetlerini karşılamıştır. Celaleddin Harzemşah, Rusudan'ın ordusunun sağ tarafında 20.000 Kıpçak'ın olduğunu fark edince Kaşgar emirini bir ekmek ve bir miktar tuzla onlara elçi göndermiştir. Bunun üzerine Kıpçaklar saf değiştirerek Celaleddin'in tarafına geçmiştir. Kıpçaklardan aldığı destekle Gürcü ordusuna saldıran Celaleddin, önemli bir zafer kazanmıştır[124]. Bu savaş ile birlikte Kıpçaklar ile Gürcüler arasındaki ayrılıklar da gün yüzüne çıkmıştır. Bu durum Kraliçe Tamara döneminden itibaren ortaya çıkan Kıpçak aleyhtarlığının bir sonucu olmuştur.

Moğollar, Celaleddin Harzemşah'ı mağlup edip Harzemşah devletine son verdikten sonra Kafkasya tarafından Gence'yi tahrip etmiş ve Gürcistan'ı da istila etmişlerdir. Kraliçe Rusudan, Tiflis'ten Kutais'e kaçmış ve böylece Tiflis bölgesi

---

[120] İ.Tellioğlu, a.g.e., s. 112-113.
[121] Z. Bünyatov, a.g.e., s. 195.
[122] Bu görüşme için (Bkz. Z. Bünyatov, a.g.e., s. 198-199.)
[123] A. Üremiş, a.g.e., s. 212. W. E. D. Allen, a.g.e., s. 111.
[124] İ. Tellioğlu, a.g.e., s. 115-117.

1235’te Moğol himayesine geçmiştir. Bir yıl içinde de Moğollar bütün Gürcistan’a hâkim olmuştur[125].

Kraliçe Rusudan’ın ölümünden sonra oğlu “*Narin*”[126] ünvanlı David (1245-1292) tahta çıkmıştır. Ancak iki yıl sonra Giorgi Laşa’nın oğlu David *“Ulu”*[127] unvanı ile Narin David’in taht ortağı olmuştur. Ulu David Kutais’te, Narin David Tiflis’te Moğollar adına ülkeyi yönetmişlerdir[128]. 1259’da Narin David, daha sonra da Ulu Moğallara karşı ayaklanmışlardır. Ancak her iki ayaklanma da başarılı olamamış ve Gürcistan’da Moğol hâkimiyeti devam etmiştir.

IV.2. Kıpçak Atabekliği’nin Kurulması

Tamara döneminde Kıpçaklardan bazı soylu aileler Ahıska-Posof arasındaki Çak Kalesi’ne yerleştirilmişlerdir. Çak Kalesi’ne izafeten de bu aileye Çaklı denilmektedir[129]. Çaklı ailesi, Gürcü Ordusu içerisinde önemli hizmetler vermiştir. Bu aile, Kraliçe Rusudan zamanında Tiflis’in korunması görevini üstlenmişti. Ancak Celâleddin Harzemşah’ın Gürcistan’a hâkim olması üzerine bir süreliğine ona tabi olmak zorunda kalmışlardır.

Çaklı ailesi, Celâleddin’in ölümünden sonra Gürcü Kraliçesi Rusudan’a tabi olmayarak bağımsız hareket etmişse de bölgenin Moğol istilasına uğraması üzerine Moğolların hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Moğolların, 1243’te Anadolu’ya yaptıkları seferde Ortodoks Kıpçak olan Papa (Baba) lakabıyla anılan Çaklı Korkore’nin küçük oğlu Sargis Bek Selçuklulara karşı savaşmış ve Baycu Noyan’ın takdirini kazanmıştı. Ayrıca Hülagü ile Altın Orda hükümdarı Berke arasında Aralık 1262’de yapılan savaşta Ahıska-Ardahan kumandanı olan Sargis Bek’in çok yiğitliği görülmüştür.

Hülagü’nün 8 Şubat 1265’te ölümünden sonra İlhanlı tahtına çıkan oğlu Abaka zamanında Altın Orda Hanı Berke Han ile Azerbaycan toprakları yüzünden giriştiği savaşta Sargis Bek büyük katkılar gösterdiği gibi Abaka Han ile kardeşi arasındaki taht mücadelesinde de Abaka Han’ın yanında yer almıştı. Sargis Bek hem Altınordu

---

[125] R. Grousset, a.g.,e., s. 255-256.

[126] Bu ünvanı IV. David’e yumuşak tabiatından dolayı Moğollar vermişlerdir. (Bkz. W. E. D. Allen, a.g.e., s. 114.)

[127] IV. David’den yaşlı olduğu için Moğollar Ulu David demişlerdir. (Bkz. W. E. D. Allen, a.g.e., s. 114.)

[128] M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, s. 149.

[129] Ulgar Dağı eteklerinin doğu ve kuzey eteklerinden gelip Aşağı Posof’ta birleşen çayların kavşağındaki Çak (Çat) Kalesinde otururlardı. Bu yüzden Gürcü kaynaklarında bunların aile buraya göre Çake/Çakeli (Çaklı) diye anılmaktadır. (Bkz. M. F. Kırzıoğlu, a.g.m.-I, s. 16.)

seferinde gösterdiği yararlıklar hem de taht mücadelesi esnasında Abaka Han'ın yanında yer alması üzerine Abaka Han ile dostluk ilişkisi kurmuştur[130].

1266'da Sargis Bek'in Ulu David tarafından zindana atılması haberini alan Abaka Han, Ulu David'e haber göndererek Sargis'i serbest bırakıp yanına göndermesini istemiştir. Sargis Bek, serbest kaldıktan sonra, Abaka Han'ın yanına giderek David Ulu'ya bağlı olmak istemediklerini bildirmişti. Bunun üzerine Abaka Han, kendisine atalarının mülkü olan Samçikne (Azgur–Ahıska–Posof-Ardahan) bölgesini ikta olarak vermiş ve onu Ahıska valisi olarak tayin etmişti.

1267'den itibaren Ahıska bölgesi, Gürcistan'dan bağımsız hareket etmeye başlamış ve doğrudan İlhanlılara tâbi olmuştur[131]. Böylece Baba Sargis, Ahıska Atabekleri (Çaklı Sülalesi) iktidarını kuruş ve bu aile 310 yıl boyunca hükümran olmuştur.

Çaklı Sülalesinin kurucusu Sargis'in (1267-1285) ölümünden sonra yerine oğlu I. Beka (1285-1308) geçmiş ve ülkesinin topraklarını genişletmiştir. Onun zamanında Çaklı Kıpçak Beyliği'nin toprakları: Taşiş-Kar (Azgur/Borcum Boğazından ibaret Taş-Kapı)'dan İspir'e değin yayılıp Samçikne, Şavşad, Kalarcet, Nigal Deresi (Kurt Kale kesimi ve aşağısı) Tao, Ardahan, Kola, Karni-Pora, Kars'ı ihtiva etmiştir.

Büyük lâkabını alan I. Beka Bek, 1291'de İlhanlı Hükümdarı Keyhatu'nun Batı Anadolu seferine katılmıştır. 1295'teki amca çocukları Gazan ile Baydu'nun savaşında, Gazan Han'ın emrinde yararlılık göstererek, ülkesinin bütünlüğünü korumuştur. 1297'de Gazan Han ordusuna kendi askerleri ile katılan I. Beka Bek, Diyarbakır yanında Mısır Kölemenleriyle de savaşmış; dönüşünde o yıl Trabzon tahtına geçmesine yardımcı olduğu yeğeni Komnenoslu II. Aleksis'ten Çanet (Çan yurdu) bölgesini alıp, kendi ülkesine katmış, kızını da II. Aleksis ile evlendirmiştir.

Çoruh Nehri'nin solunda Balkar Dağlarında yaylayıp, bunların batısındaki Karadeniz'e karışan sular boyunda kışlayan (çoğu Oğuz-Çepni boyundan*)* Trabzon'daki Türkmenlerin Başbuğu Azat Musa, 1301 yazında 60.000 kişilik kuvvetiyle Kıpçaklı Beyliği topraklarına akın etmişti. Tao bölgesinde Tortum kalesi altındaki küçük çaplı savaşta, Kıpçak beylerinden Panaskertli Taka idaresindeki kuvvetleri yendikten sonra, Vaşlovan'dan aşarak Ahılkelek'e kadar uzayan Nigal Deresi'yle Mudzgul'u vurup yağmalattıktan sonra, kışlaklarına dönmüştür.

---

[130] M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 148-150.
[131] N. Berdzenişvili, S. Canaşia, a.g.e., s. 180; E. Akçora, a.g.b., s. 56.

Azat Musa 30.000 kişilik kuvvetiyle 1302 yazında tekrar akına gelince, Çaklı I. Beka'nın 12.000 kişilik kuvvetiyle müttefiki Kartel (Tiflis) ile Somket (Borçalı) bölgesinden gelen 10.500 kişilik kuvvet birleşerek Azat Musa'nın kuvvetlerini Barkal Dağları eteğinde yenmişlerdir. Bu sırada Beka Bek'in yiğit oğlu II. Sargis, kuşatmakta olduğu İspir'i alınca, babasının koluyla birleşip Bayburt'u da ele geçirmiştir. Bayburt'u yağmalamış ve büyük ganimetlerle geri dönmüştür. İlhanlı Gazan Han, Kars bölgesini de Beka Bek'e verince Atabekliğin hudutları en geniş sınırlarına ulaşmıştır.

I. Beka, 1308'de ölünce ülkesi üç oğlunun idaresinde kaldı. Büyüğü II. Sargis (1308-1334), Atabek unvanıyla Ahıska'da oturup, metbû sayıldı. Ortanca Korkore (Kuarkuare) Çoruh boylarında ve küçüğü Şalva'da Göle-Ardahan-Cavahet'e hâkim olup ağabeylerine bağlandılar[132].

I. Beka'nın oğlu II. Sargis'in ölümünden sonra oğlu I. Korkore (1334-1361), İmereti Kralı *"Parlak"* lakaplı V. Giorgi'ye itaat etti[133]. 9 yıllık bir tâbiiyetin ardından V. Giorgi'nin ölümü üzerine yeniden doğrudan Tebriz'e hâkim olan İlhanlı Rakib-Hanlara, Altınordu'ya ve Celayırlılara tâbi oldu.

I. Korkore'nin oğlu II. Beka döneminde (1361-1391) Timur, 1386 güzünde Karakoyunlulardan aldığı Kars Kalesi'ni yıktıktan sonra Tiflis'e giderken[134], Atabek'in oğlu Ak-Buğra'nın idaresindeki bu topraklardan geçti. Atabek ordusu Başbuğu Şur boyundan Diyasoğlu Wirşel onları sadece seyretti.

II. Beka'ya halef olan oğlu Atabek İvane (1391–1444) döneminde 1394'te yine Timur, güzün Kars üzerinden Tiflis'e giderken ordusuyla Çıldır Bingölleri (Mingöl) Sahrası'nda konakladı. Buradayken, Kars'tan Atabekler üzerine Emir Burhan Oğlan, Emir Seyfeddin, Cihanşah Bahadır ve Osman Bahadır'ı, gönderdi. Komutanlar, Ahıska, Ardahan, Ahılkelek, Azgur, Posof'u itaate ettirerek, Bingöl'deyken Timur'a yetiştiler. Böylece, bütün Atabekli ülkesi, 1394'te Timur'a tâbi oldu[135].

Timur'un 1395'teki Altınordu Seferi ve ardından Hindistan Seferi'ne çıkması üzerine Gürcü Kralı Giorgi tarafından desteklenen Atabek İvane, itaatten ayrıldı. Bunun

---

[132] M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar,* s. 151.

[133] V.Giorgi (1318-1346) Ebu Said Han'ın 1335 yılında ölümünden sonra İlhanlılar içinde çıkan taht kavgalarında yararlanarak bağımsız olmuş ve 1336 yazındaki Oyratlı-Calayırlı Savaşlarını müteakip I. Korkore'yi itaat altına almıştır. (Bkz. M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar,* s. 152.)

[134] İsmail Aka, *Timur ve Devleti,* Ankara, 2000, s.12-13.

[135] Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme,* (Çev. Necati Lugal), Ankara, 1987, s. 190; N. Berdzenişvili, S. Canaşia, a.g.e., s. 198; M. F. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* C. I, s. 473.

üzerine Timur, 1400 yazında Gürcü Kralını itaat altına aldıktan sonra kuvvetleriyle Atabek ülkesine bir askerî birlik göndererek, Atabek ülkesini yakıp yıktırdı[136].

1401'de Atabek ülkesi Müslümanlığı kabul etti[137]. Timur, 1402'de Karabağ kışlağından çıkıp ordusuyla Orta Anadolu'ya giderken, ana yoldaki Pasin'den geçti. Bu sırada, Tortum Kalesi'nin yerli Kıpçak Beyi Togay'ın nâibi Gürç Bek'in, Müslümanlara eziyet etmesinden dolayı Müslüman halk huzura gelerek şikâyette bulundu. Bunun üzerine Timur, Tortum Kalesi'ne dört bey idaresinde bir kuvvet gönderdi. Bu kuvvetler kuşatmanın altıncı günü, Gürç Bek'i ve adamlarını öldürdü. Kalenin hâkimi Togay, Timur'un huzuruna gelerek yeri öptü, itaatini arz etti. Oradan Timur'un ordusu, Erzurum'a gitti[138].

18 Şubat 1405'te Timur'un ölümü üzerine Güneydoğu'da Türkmen Beyi Kara Yusuf (1389-1420), Kars'ın kuzeyinde de VII. George ve Atabek İvane (1391-1444), Timur Devleti'ne karşı ayaklandı ve müstakil oldular[139]. Karakoyunlu Hükümdârı Kara Yusuf, Ahıska'daki Müslümanların komşuları olan Ortodoks Hıristiyan ahaliden şikâyetçi olmaları üzerine, 1413 ilkbaharında Ahıska'ya geldi ve şehri teslim aldı. Atabek İvane, itaatini bildirdi[140].

Kara Yusuf'un 13 Kasım 1420'de ölümünden sonra Timur'un oğlu Şahruh (1405-1447) I. Azerbaycan Seferi'ne çıktı. Şahruh'un 5 Mayıs 1421'de Ab Bendi kıyısındaki Akça Kale'ye gelmesi üzerine Atabek İvane gelip itaatini bildirdi[141]. Şahruh'un Gürcistan ve Atabek ülkesindeki hâkimiyeti 1436'dan sonra zayıfladı. Karakoyunlu Hükümdârı Cihan Şah (1438-1467), itaatten çıkan Kartel Kralı Bagratlı Vaktang ile ona uyan Atabek İvane'yi tekrardan itaatine almak için 1444'te sefere çıktı. Tiflis ve çevresini yağmalattıktan sonra, Ahıska'ya gelerek Atabek İvane'yi öldürttü ve Ahıska'yı teslim aldı. Onun yerine oğlu Akbuğa'yı (1444-1451), Atabek tayin etti. Yeni Atabek, Karakoyunlulara ölünceye kadar sadık kaldı[142].

Akkoyunlu Uzun Hasan (1453-1478), Karakoyunlu Devleti'ni yıkmadan önce Atabek Yurduna ve Kartel'e üç sefer yaptı. 1458'de çıktığı ilk seferinde Erzincan

---

[136] W. E. D. Allen, a.g.e., s. 124; İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, Ankara, 1994, s. 20-21.
[137] V. Minorsky, a.g.md., s. 270.
[138] Nizamüddin Şâmî, a.g.e., s. 299; N. Berdzenişvili, S. Canaşia, a.g.e., s. 200.
[139] Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul, 1993, s. 198, 202.
[140] M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 153-154.
[141] İ. Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, s. 122; M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 153-154.
[142] İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, Ankara, 2001, s. 26; M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 154.

üzerinden Tao (Tav-Eli)[143] kesiminde başta Nihah (Tortum ilçesi merkezi) Kalesi'ni işgal etti. Böylece bölgede Akkoyunlu hâkimiyeti başladı. Akbuğa oğlu II. Korkore (1451–1466) itaat ederek, Akkoyunlulara vergi vermeye başladı. Uzun Hasan, onun ülkesinden geçerek Loru'da karşısına çıkan Gürcistan Ordusunu yenip, Tiflis'i yağmalayarak geri döndü[144].

Gürcistan'daki iç savaş esnasında Atabek II. Korkore, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın desteğiyle 1462 yılında Kral VIII. Giorgi'yi yenmiştir. Böylece de 1334'ten beri Kartel Bagratlı Krallığı'na bağlı olan Atabeklik, bu bağlılıktan kurtulmuştur. Bu yenilginin intikamını almak ve Ahıska'yı ele geçirmek isteyen Kral Giorgi, üç yıl sonra bir kez daha yenilmiş ve esir edilmiştir[145].

II. Korkore'nin Ocak 1466'da ölmesi üzerine yerine oğlu Bahadır (1466-1475) geçti[146]. Trabzon'daki Osmanlı idarecilerinin telkiniyle, vergisini göndermemesi üzerine, Uzun Hasan 1466 yazında Narman'a girip Samakar Kalesi'ni aldı[147]. Çevredeki yerleri askerlerine yağmalattı. Atabekliğin merkezi Ahıska'ya yönelmişken Şebinkarahisar ve Kemah'ta ayaklanma çıkması üzerine geri döndü[148].

Uzun Hasan, 1472'de Atabek Yurduna girmiştir[149]. Atabek Bahadır'ın genç yaşta ölümü üzerine yerine kardeşi I. Manuçahr (1475-1487) geçmiştir. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmet'e 1473'te yenilmesi üzerine vergilerini geciktiren Kartel ve İmeret Kralları ile Atabek ülkesini cezalandırmak için 1477'de sefere çıkmıştı. Kartel ve İmeret Krallarını yerlerinde bırakırken, Manuçahr'ın kaçması üzerine, yerine III. Korkore'yi yıllık 16 bin duka altın ödemesi koşuluyla Ahıska'ya Atabek unvanıyla tayin etmişti. III. Korkore'nin Atabek tayin edilmesi üzerine Atabekler hanedanı arasındaki birlik ve düzen bozulmuş ve her sancağın başında Atabekli prenslerinden birisi hâkim olmuştur. Bu durum da Akkoyunlulara verilmesi gereken verginin yeniden toplanmasını zorlaştırmıştır. Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Manuçahr, yeniden ülkesine dönerek Atabek olmuştur.

---

[143] Akkoyunlu devrinin ana kaynağı olan Kitab-ı Diyarbekriyye'nin müellifi Ebû Bekr-i Tihranî, Tao'yu Tav-ili yani Dağlık mıntıka olarak tarif etmektedir. (Bkz. Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriye,* (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2001, s. 133.)
[144] M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar,* s. 154.
[145] N. Berdzenişvili, S. Canaşia, a.g.e., s. 209.
[146] W. E. D. Allen, a.g.e., s. 138.
[147] Ebu Bekr-i Tihrani, a.g.e., s. 13, 228.
[148] M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar,* s. 155.
[149] İlhan Erdem, Mustafa Uyar, "Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı" *Türkler,* C. 6, Ankara, 2002, s. 877

Yukarı Kür ve Çoruh boylarındaki Atabek Yurdu'ysa beş beyliğe bölünmüştür. Bunlar; merkezi Ahıska olan ana kol Samcikne, merkezi Çıldır Akçakala Kasabası olan Cavakhet, merkezinin neresi olduğu kesin bilinmeyen Şavşad-Maçakhalet, merkezi Ardanuç olan Kalarçet, merkezi Oltu ve sonra Tortum-Akçakala'sı olan Tao'dur. Şavşad-Maçakhalet Sancağı Uzun Hasan'ın 1479'da ölümünden sonra Osmanlı Devleti'ne bağlanmış ve ocaklık-sancak biçiminde idare edilmiştir. Erzurum Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa'nın sayesinde Ortodoks Hıristiyanlıktan dönüp Hanefi Müslüman olmuşlardır[150].

Son büyük Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup (1478-1490), Atabek III. Korkore'nin Akkoyunlu topraklarına tecavüz etmesi üzerine sefere çıkmış ve 16 Eylül 1485'te Ahıska'yı ele geçirmiştir. Daha sonra Sultan Yakup, Atabeklerin hazinelerini korumakta oldukları Azgur üzerine yürümüş, Korkore'nin aman dilemesi üzerine 500 tümen vergi karşılığında Korkore'yi affetmiş ve geri dönmüştür[151].

Atabek Manuçahr'dan sonra Akbuğa oğlu III. Korkore (1487-1498) ikinci defa Ahıska Atabeki olmuştur. O'nun 80 yaşını geçmişken ölmesi üzerine ilk karısı Dedis İmedi (anasının/dadısının umudu)'den doğan büyük oğlu Keyhüsrev (1498-1500) Atabek olmuştur. Onun kısa bir süre sonra ölmesi üzerine yerine kardeşi *"Büyük"* lakaplı Mîrzâ Çabuk[152] (1500-1515) geçmiştir.

Mîrzâ Çabuk, 1481'den beri Trabzon Sancakbeyi olan Osmanlı Şehzadesi Yavuz Selim'e dost olmuş, Yavuz Selim'in 1508'de Kutais üzerine yaptığı seferde kılavuzluk yapmıştır. Mîrzâ Çabuk, Osmanlı Devleti'ne vergi verme ve gerektiğinde asker ve gıda yardımı yapma sözü karşılığında atabek unvanını koruyarak ülkesini idare etmeye devam etmiştir[153]. Yavuz Selim, tahta geçtikten sonra 1514'te Çaldıran Seferi'ne çıkmış ve Atabek Mîrzâ Çabuk, yükümlülüğü gereği 10 Ağustos 1514'te Pasin'de 2.000 koyun ile yağ ve bal yüklerini Nizam adlı elçisiyle Osmanlı ordusuna göndermiştir. Mîrzâ Çabuk, ayrıca Şah'tan kaçarak kendi ülkesine gelen Dulkadirli

---

[150] M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 156-157; M. Bala, a.g.md, s. 841; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590),* Ankara, 1998, s. 46.

[151] İ. Erdem, M. Uyar, a.g.m., s. 879.

[152] Yedi aylık iken dünyaya geldiği için Türk ad koyma geleneği uygun olarak erken gelen anlamına Çabuk ismi verilmiştir. (Bkz. M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 160.)

[153] Nebi Gümüş, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, *(*Marmara Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2000, s. 52.

Alaüddevle'nin iki oğlunu da Yavuz Sultan Selim'e göndermiştir[154]. Elçiye iltifatlarda bulunan Yavuz, Mirâhur-ı Sâni ile Atabek Mîrzâ Çabuk'a bir kaftan göndererek ondan yeniden erzak istemiştir[155]. Beklenen yardım gelmediği için Yavuz Sultan Selim 4 Ekim 1514'te Kars Kalesi yakınlarına gelmiştir. Padişahın üzerine geldiğini anlayan Atabek, derhal 3.000 koyunu 17 Ekim 1514'te Çoban Köprüsü'ndeki konağa yetiştirmiş ve İspir kalesinin anahtarını da beraberinde göndermiştir[156].

Osmanlı Devleti'ne dost ve tâbi Mîrzâ Çabuk ölünce Atabekler Yurdu, biri Safevîlere, diğeri Osmanlılara bağlı kalarak atabek olma yolunu tutan iki rakibin mücadelesine sahne olmuştur. Mîrzâ Çabuk'un kardeşi IV. Korkore (1515-1545) Atabek olduysa da Mîrzâ Çabuk'un oğlu Manuçahr, topladığı kuvvetlerle ona baskın yapmıştır. Bunun üzerine IV. Korkore kaçarak Şah İsmail'e sığınmış, Şah İsmail'de Rumlu Türkmenleri Beyi Dîv Ali Sultan komutasında gönderdiği ordu Manuçahr'ı Ahılkelek kesiminde bozguna uğratıp Osmanlı'ya kaçırtmıştır. Böylece bütün Atabeklik ülkesine IV. Korkore hâkim olmuştur[157].

Korkore, Yavuz Sultan Selim'in ordusuyla Kahire'de iken Ağustos 1517'de Osmanlı toprakları olan İspir ile Bayburt'a saldırmış ve buraları ele geçirmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın padişahlığının ilk yıllarında İspir, yeniden Atabeklerden geri alınmıştır[158].

Safevîlerin bölgedeki etkinliğinden rahatsız olan Korkore, Osmanlı Devleti'ne yanaşmaya başlamış ve Sivas Valisi Faik Bey ile münasebete geçerek Avnik Kale'sini Osmanlı Devleti'ne vereceğini, bunun karşılığında da Osmanlı Devleti'nin kendi muhaliflerinin elindeki kaleleri almasına rıza göstermesini istemiştir. Faik Bey,

---

[154] Solakzâde Mehmet Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, C. II, (Haz. Vahit Çabuk), Ankara, 1989, s. 21; Şükrî-i Bitlisî, *Selîm–Name*, (Haz. Mustafa Argunşah) Kayseri, 1997, s. 156; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara, 1994, s. 264.

[155] N. Gümüş, a.g.t., s. 121.

[156] Şükrî-i Bitlisî, a.g.e., s. 192-193; M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 161-162; M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 103.

[157] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 160; Oqtay Efendiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Bakı, 2007, s. 60; Osmanlı Devleti, İran mallarının Osmanlı ülkesi üzerinden Mısır ve Avrupa'ya nakline Mart 1514'ten itibaren izin vermemeye başlamıştır. Bu durum İran'da büyük ekonomik zararlara sebebiyet vermiştir. Bu sebeple İran, Atabek ülkesinde kendi taraftarı bir atabeğin bulunması ile mallarının Karadeniz'e ulaşmasını sağlamayı amaçlamış ve Korkora'ya destek vermiştir. (Bkz. M. S. Bilge, a.g.e., s. 39; Dilaver Azimli, "Safevî-Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden), *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, Uşak, 2010, s. 109.)

[158] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 120.

İstanbul'a gönderdiği 1521'deki mektupta Atabek'in itaatini temin etmesi için izin istemiştir[159].

Korkore, Sivas valisi ile iletişime geçmiş olmasına rağmen bu gelişme neticelenmemiştir. Bunda, Safevîler'in 1521 yılındaki Gürcistan seferi etkili olmuştur[160]. Osmanlı-Safevî arasındaki mücadelede sıkışıp kalan Korkore, bir yandan muhalifleri ile uğraşırken diğer yandan Kartli Kralı David'e, 1522'de bir kısım topraklarını kaptırmıştır[161].

Osmanlı Devleti'nin 1535'te Erzurum eyaletini kurmasından sonra ilk beylerbeyi olan Dulkadirli Mehmet Han, 4 Temmuz 1536'da Atabek ülkesine akın etti. Korkore'yi yendi ve birçok kaleyi de ele geçirdi[162]. Korkore'nin yenilmesi İmereti Kralı[163], II. Bagrat'ın Atabeklerin Kür boyundaki topraklarına saldırmasına fırsat verdi. Korkore, 15 Ağustos 1536'da Ahılkelek yakınlarındaki Murcaheti Savaşı'nda II. Bagrat'a yenilerek esir düştü. II. Bagrat, Atabek ülkesinin yönetimini Acara-Chaneti Bey'i Gurieli'ye verdi. Böylece de Atabek ülkesi İmereti'ye bağlanmış oldu[164]. İmereti, Osmanlı Devleti'ne metbû bir devlet olduğu için dolaylı olarak Atabek ülkesi de Osmanlı'ya bağlanmış oldu.

Korkore'nin esir düşmesinden sonra oğlu Kayhasro (Keyhüsrev) ve en büyük destekçisi Otar Şalikaşvili İstanbul'a geldi. Kanuni Sultan Süleyman tarafından huzura kabul edildiler. Kayhasro, Padişah'tan Atabek ülkesini yeniden alabilmek için yardım talebinde bulundu. Kayhasro'nun Atabek ülkesinde iktidarı yeniden ele geçirmesiyle, buraların Osmanlı tâbiiyetine gireceğini bilen Kanuni Sultan Süleyman, 1541'de bir Osmanlı ordusunu bölgeye gönderdi ise de İmereti Kralı II. Bagrat ve Guria Bey'i tarafından yenilgiye uğratıldı[165]. Bu yenilgiden sonra Kayhasro ve Şalikaşvili yeniden İstanbul'a gelerek yardım talebinde bulundular. Bunun üzerine Erzurum Beylerbeyi Kızılahmedli Musa Paşa ve sancak beyleri bu iş için görevlendirildi.

---

[159] N. Gümüş, a.g.t., s. 130.
[160] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 124.
[161] N. Gümüş, a.g.t., s. 131.
[162] Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyiliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara, 1998, s. 60, 63-64.
[163] Osmanlı Devleti, belgelerinde bu krallığın ismi Açıkbaş veya Başı Açık Krallığı şeklinde geçmektedir.
[164] Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, C. I, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, 1999, s. 190-191; M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi*, s. 161-162; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 145.
[165] N. Berdzenişvili S. Canaşia, a.g.e., s. 227; N. Gümüş, a.g.t., s. 62.

İmereti Kralı Bagrat ise Kartli Kralı'ndan ve Guria ve Samegrelo beylerinden yardım istedi. Gürcülerin hileleri sonucunda Erzurum Beylerbeyi öldürüldü[166]. Kayhasro ve adamları kaçarak İstanbul'a gittiler. Yenilgi haberini alan Diyarbakır Beylerbeyi Hadım Ali Paşa bölgeye gitti ise de Bagrat ve diğerleri kendi ülkelerine döndüklerinden savaş olmadı. Osmanlı Devleti, Erzurum Beylerbeyi olan Temerrüd Ali Paşa'yı 1545'te bölgeye yeni bir orduyla gönderdi. Sohoista yakınlarında yapılan savaşta Osmanlı kuvvetleri İmereti Kralı Bagrat ve Kartli Kralı Luvarsab'ın kuvvetlerine karşı üstünlük sağladı[167]. Osmanlı hâkimiyetinin Kafkas dağlarına kadar ulaşmasının başlangıcı olan bu zaferden sonra Atabek ülkesinin batı kesimine iyice yerleşen Osmanlı, İmereti'ye düzenleyeceği akınlar için büyük bir avantaj elde etmiş oldu[168].

Savaştan sonra İmereti Kralı'nın Atabek ülkesindeki nüfûzu kırılmış ve Korkore'nin Kutais'te hapiste ölmesi üzerine oğlu Kayhasro (1545-1573), Atabek olmuştur. Osmanlı Devleti'nin desteğiyle Atabek olan Kayhasro, bir müddet sonra Osmanlı Devleti'nden uzaklaşmaya ve İran'a yaklaşma siyaseti uygulamaya başlamıştır. Bu uygulama, Şah Tahmasb'ın 1546'da Gürcistan'a düzenlediği sefer sırasında ülkesini muhtemel bir Safevî Devleti'nin istilasından korumak amacı taşımıştır[169].

Şah Tahmasb'ın Gürcistan'daki faaliyetleri üzerine Kanuni Sultan Süleyman, 1548'de II. Doğu seferine çıkmış, Erzurum Beylerbeyi Tekeoğlu Mehmet Paşa'yı da Atabekler üzerine göndermişti. Böylece Osmanlı Devleti'ne itaatten vazgeçip Şah'a itaat eden Atabeklerden öç alınmış olacaktı. Mehmet Paşa, Ardahan'a tabi kalelerden Barakan, Kümke, Penek, Germek, Samagar'ı ele geçirdi[170]. Müjdeli haber Padişah'a ulaştıktan sonra tüm hazırlıklarını tamlayan III. Vezir Ahmet Paşa, 25 Ağustos 1549'da sefere çıktı.

Korkore'ye ait olan Tortum Kalesi, birkaç günlük kuşatmadan sonra 13 Eylül 1549'da ele geçirildi. Buraya yakın olan Nihah ve Emirahur kaleleri de savaşsız alındı. 17 Eylül'de Akçakale yine aynı gün Eşkesor ve ona tabi iki kale de kendiliğinden teslim

---

[166] D. Aydın, a.g.e., s. 96-97.
[167] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 173-174; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 145; N. Gümüş, a.g.t., s. 132-133.
[168] N. Berdzenişvili, S. Canaşia, a.g.e., s. 228
[169] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 176.
[170] Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Kanuni'nin Tarihçisinden Muhteşem Çağ Kanunî Sultan Süleyman Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l–Mesâlik*, (Haz. Ayhan Yılmaz), İstanbul, 2011, s. 287-288.

oldu. 24 Eylül günü Akçakala'dan hareket eden ordu, 30 Eylül'de Kamhıs'ı, Peneskerd, Anzav ve Ağçakala ve onlara tâbi 15 kaleyi ele geçirdi.

1 Ekim 1549'da Tortum'da Haho köyünde bulunan Radik Kalesi savaşsız alındı. Livane Deresi'ne akıncılar gönderilip, pek çok ganimet elde edildi. Pertekrek Kalesi ve ona tâbi Nihah ve Arsus kaleleri de 7 Ekim'de ele geçirildi. Bu sefer sonucunda Atabek topraklarında, ele geçirilen yerlerde Tortum, Ağcakale, Kamhıs'ı ve Livane Deresi adında dört sancak kurularak Erzurum'a bağlandı[171]. Kanuni'nin II. Doğu Seferi'nde önemli kazançlardan biri Van, diğeri de Atabeklerden alınıp 4 sancak haline getirilen bu topraklardır.

Kanuni Sultan Süleyman'ın II. Doğu Seferi'nden sonra Osmanlı Devleti, bölgede fetih hareketlerine devam etmiş ve 1550'de Tao'yu ele geçirmiştir[172]. Erzurum Beylerbeyi Kara Mustafa Paşa döneminde iki sefer düzenlenmiştir. İlk seferde Atabeklere ait 4 kale ve Tavusker bölgesi, ikinci seferde de Maçehil ile çevresindeki dört kale alınmıştır[173]. Erzurum Beylerbeyliğine tayin edilen İskender Paşa, 13 Mayıs 1551'de Ardanuç Kalesi'ni almıştır. Oradan doğuya doğru yürüyerek Kür boyunda Kinzo-Damal'ı, Ardahan ile Şavşad'da Posof-Acara sınırındaki Arsıyan dağına değin ele geçirmiştir[174]. İskender Paşa Atabeklerden fethedilen Ardanuç, Şavşad ve Ardahan'ı Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlamıştır.

Atabek Kayhasro, Ahıskalı aznavurlardan Vakhuş ile Şer-mazan ve Kartel Kralı Luvarsab'ın ülkesinde birtakım yerleri aldıkları için yardım talebinde bulunmak amacıyla Tahmasb'a elçi göndermiştir. Bu sırada İskender Paşa'nın da Ardanuç Kalesi'ni kuşattığı haberinin gelmesi üzerine metbûsu olan Şah Tahmasb, Şeki'yi ele geçirdikten sonra onun yardımına gelmiş, Vakhuş, Şer-mazan ve Luvarsab itaatlerini arz etmişlerdir.

Bu arada Kayhasro da hediyeleri ile Şah'ın huzuruna çıkmıştır. Şah da Ahıskalı Vakhuş ve Şer-mazan'ı idam ettirerek bunların toprakları olan Tümük ile Ahılkelek (Akşehir)'i Kayhasro'ya vermiştir. Osmanlı Devleti'nin eline geçen Ardanuç ve Ardahan'a karşılık Şah, Kayhasro'ya Tümük ile Ahılkelek'i vererek bu toprakları

---

[171] Solak-zâde Mehmed Hemdenî Çelebî, a.g.e., s. 218-219; Celâlzâde Mustafa Çelebi, a.g.e., s. 291-293; M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 195-203; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. II, s. 360; D. Aydın, a.g.e., s. 110-113.
[172] W. E. D. Allen, a.g.e., s. 148.
[173] D. Aydın, a.g.e., s. 120.
[174] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 207.

Atabeklerin Adıgön (Kobliyan), Ahıska ve Azgur bölgelerine eklemiş, böylece Kayhasro'nun Safevî Devleti'ne olan bağlılığını devam ettirmiştir[175].

Osmanlı Devleti karşısında tutunamaz bir hâle gelen Atabekliler, metbûları Şah Tahmasb'ın destekleri neticesinde yeniden güçlenmeye başlamışlardır. Tahmasb'ın Atabekli hükümetini güçlendirmekteki asıl gayesi Osmanlı ile Safevî Devleti arasında tampon bir devlet oluşturmaktı. Son destekleriyle de bunu başarmıştır.

Şah Tahmasb'ın Doğu Anadolu ile Gürcistan bölgesinde Osmanlı Devleti'nin himayesinde bulunan beylerin topraklarını ele geçirmesi Kanuni Sultan Süleyman'a yeni bir Doğu Seferi için bahane yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin Doğu Seferi öncesi Şah, Osmanlı Devleti'ne ait olan toprakları vurmak amacıyla harekete geçerek ordusunu 1552 yazında dört kola ayırmıştır. Dördüncü kolda yer alan Kaçarlı Bayram Bey, Şeki Hâkimi Kaçarlı Tuykun Bey ve Atabek Kayhasro'yu Dav-Eli'yi yani Ardahan, Göle, Ardanuç, Livana, Oltu, Tortum ve diğer eski Atabek topraklarını vurmak için görevlendirmiştir.

Kaçarlı Bayram Bey ile Kayhasro kuvvetleri iki üç kale almış olmalarına rağmen Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa ile yaptıkları savaşta yenilmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman'ın üzerine geleceğini anlayan Şah Tahmasb İstanbul'a elçi göndermiş ve barış teklifinde bulunmuş ise de 11 Ağustos 1553'te ordu İstanbul'dan hareket etmiştir[176]. Kanuni Sultan Süleyman, Kars Ovasında iken İranlı bir savaş esiri ile Şah Tahmasb'a çok ağır hakaretler içeren ve cenk meydanına davet eden bir mektup göndermiştir[177]. Bu mektuba rağmen Şah, Osmanlı ordusu ile savaşmayı göze alamamış, barış tekliflerini yinelemiştir. Osmanlı ordusu Safevî kasabalarını ve köylerini yakıp yıkarak 28 Temmuz 1554'te Nahçıvan'a ulaşmış, şehir askerler tarafından iki gün yağmalanmıştır[178].

30 Temmuz 1554'te Ramazan'ın başlaması nedeniyle kan dökülmemesi için ordu Nahçıvan'dan ayrılmış ve Erzurum'da 27 Eylül 1554'te ilk Osmanlı–İran Mütarekesi imzalanmıştır. Bunun üzerine Kanuni Sultan Süleyman, ordusuyla kışlamak amacıyla Amasya'ya gelmiştir. Ordunun Amasya'da kışlaması İran'ın mütareke şartlarına uymazsa baharda yeniden İran üzerine sefere çıkılacağının habercisi olduğu için Şah, Erzurum Mütarekesi'ni tasdikle kuvvetlendirmek için bir elçilik heyetini 1555

---

175 M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 209.

176 M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 211-213, 217-218; O. Efendiyev, a.g.e., s. 87-89.

177 Peçevî İbrahim Efendi, a.g.e., C. I, s. 298-300.

178 Peçevî İbrahim Efendi, a.g.e., C. I, s. 301.

Mayıs'ında Amasya'ya göndermiştir[179]. Neticede iki devlet arasında 41 yıl devam eden savaşları sona erdiren 1 Haziran 1555 tarihli Amasya Antlaşması imzalanmıştır.

Bu antlaşma ile Atabek toprakları (Ahıska-Borçalı kesimleri) ve Kartel/Kartli (Göri ve Tiflis) Safevî Devleti'ne; İmereti, Dadyan (Megrel ve Swanet), Güriyan (Güryel), Trabzon sınırına değin Atabek ülkesi de denilen Çoruh boyundaki Dav-Eli (Atabek Yurdunun Ardahan-Ardanuç-Oltu-Tortum kesimleri) Osmanlı Devleti'nde kalmıştır[180].

Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra tahta çıkan II. Selim döneminde Osmanlı-İran Antlaşması devam ettiği için Kayhasro, Osmanlı Devleti topraklarında kalan Atabek ülkesi topraklarını almayı çok istemesine rağmen Osmanlı Devleti ile tek başına başa çıkamayacağı için bu hevesinden vazgeçmiştir. Ancak yine de çeşitli müdahalelerde bulunmaktan kendini alıkoyamamıştır[181]. Kayhasro'nun Osmanlı Devleti topraklarına düzenlediği saldırılar halkın şikâyetine sebep olmuştur[182].

Kayhasro, Osmanlı Devleti topraklarına saldırdığı zaman kendine yardımcı olması için Şah ile 1570'te bir görüşme yapmışsa da İran, barışı bozmamak için yardım isteğini geri çevirmiştir. Kayhasro, 13 Şubat 1573'te ölmüştür[183].

Kayhasro'nun Manuçahr, Korkore ve Beka adında üç oğlu vardı. Ancak çocukların yaşları küçük olduğu için ülkeyi Korkore adına, anneleri Dedis İmedi yönetmiştir. Atabek aznavurları Varaza Şalikaşvili öncülüğünde Atabek Korkore'ye karşı ayaklanmışlardır. Dedis İmedi'de Varaza Şalikaşvili'yi 1574'te öldürtmesi üzerine Şah Tahmasb, kayınbiraderinin intikamını almak için Ahıska'ya gelmiştir. Dedis İmedi ve oğulları, Osmanlı toprağı olan Acara ormanlarına kaçmışlar, Şah da Ahılkelek, Tümük, Hortus, Çıldır, Ahıska ve Posof bölgelerini alarak Varaza Şalikaşvili'nin İslam dinine geçen oğlu Mahmut Han (Kokola)'a vermiştir. Şah'ın bölgeden ayrılmasından sonra Dedis İmedi ve oğulları, Atabek ülkesine geri dönebilmişlerdir[184].

---

[179] "*Pâdişah Amasya'da daha önce Şehzâde Mustafa'nın kaldığı küçük sarayda konaklamaktadır. Dernshwam'ın gözlemlerine göre burası büyücek, sade, etrafı bahçe ile çevrili mutevazi bir Anadolu evidir. Girişte etrafı kerpiç duvarlarla örtülü bir tahta kapı vardır. Bu kapının yanıdaki odalar bir köy evinin odaları gibidir. İçeride, avlu kısmında görünen tek katlı binada pâdişah kalmaktadır.*" Hans Dernshwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev. Yaşar Önen), Ankara, 1987, s. 284.

[180] Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selâtin,* C. I, İstanbul 1274, s. 624-625; Yaşar Yücel, Ali Sevim, *Klâsik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih Yavuz Kanuni*, Ankara, 1991, s. 181; M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 245; O. Efendiyev, a.g.e., s. 91-92.

[181] *BOA, MD,* VI, Hüküm: 638.

[182] *BOA, MD,* VII, Hüküm: 1211.

[183] N. Berdzenişvili S. Canaşia, a.g.e., s. 229

[184] W. E. D. Allen, a.g.e. , s. 153, 155; M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 386.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI İDARESİNDE AHISKA (1578-1828)

1.1. Osmanlı Devleti'nin Doğu Siyaseti

Kafkaslar asırlarca İskit-Pers, Doğu Roma-Sasani ve Hazarlar arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Sasani gücünün silinip Roma İmparatorluğu'nun da bu geniş coğrafyada V. ve VI. yüzyıllardan sonra etkisinin kaybolmaya başlaması ile Kafkaslar'daki–Güney Gürcistan'daki siyasî nüfûz boşluğunu Türk boyları doldurmuştur[1].

Arap İslam Devleti'nin kuruluşundan sonra Hz. Ömer döneminden itibaren bölgede İslam ordularının fetih hareketleri başlamıştır. Arapların bu bölge ile tanışmaları Kafkaslar'a hâkim olan Hazarlar ile mücadele etmelerine neden olmuştur. Hazarlar, Arap İslam Devleti'ni Derbend'de durdurmayı başarmışlarsa da mücadeleler Arap İslam Devleti ve onu takip eden Emevi ve Abbasi Devletleri döneminde de devam etmiştir. Bu mücadeleler, IX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiş ve neticede mücadeleyi Abbasiler kazanmıştır. Ancak Güney Kafkasya'daki Abbasi hâkimiyeti uzun sürmemiş ve IX. yüzyılın sonlarına doğru Kafkaslar'daki hâkimiyeti zayıflayarak yerini kısa bir süre sonra Selçuklu Devleti'ne bırakmıştır.

Sultan Alparslan, bölgedeki Selçuklu hâkimiyetini kuvvetlendirmesi üzerine Gürcü Kralı II. David, Deşt-i Kıpçak bozkırlarındaki Kıpçaklardan yardım istemiş ve onlar sayesinde Selçuklu akınlarına karşı kısmî başarılar elde etmişti. Bu çırpınmalar fayda etmemiş; Güney Kafkasya, bir müddet sonra Harzemşah Devleti'nin etkisine girmiştir.

Celalleddin Harzemşah'ın Kafkaslar üzerinden Anadolu'yu elde etmek amacıyla harekete geçmesi üzerine Türkiye Selçuklu Hükümdarı Alaaddin Keykubad, 1230 yılında Erzincan yakınlarındaki Yassı Çemen'de Celaleddin Harzemşah'ı yenmiş ve böylelikle Güney Kafkasya'daki Harzemşah hâkimiyeti son bulmuştur. Bu kez Kafkasya, Moğolların istilasına uğramış ve önce İlhanlıların daha sonra da Altın Orda Hanlığı'nın hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra ise Toktamış ile Timur arasındaki mücadelenin galibi olan Timur' un hâkimiyetine girmiştir. Timur Devleti'nin

---

[1] M. Kalkan, a.g.m., s. 164.

zayıflaması ile önce Şirvanşahlar, daha sonra da Karakoyunlular ve Akkoyunlular bölgeye hâkim olmak için kıyasıya bir mücadeleye girişmişlerdir.

Anadolu'daki beylikleri ortadan kaldıran Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet'in, Doğu Anadolu'ya hâkim olan Akkoyunlu Uzun Hasan ile karşılaşması jeopolitik bir zaruret ve âdeta kaçınılmaz bir mukadderat hâline gelmiştir. Erzincan yakınlarındaki Otlukbeli Ovası'nda 1473 yılında Fatih Sutan Mehmet'in Uzun Hasan'ı yenmesi ile Fırat nehrinin batısı kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine geçmiş olmasına karşın Doğu Anadolu toprakları üzerinde tam bir hâkimiyet sağlanamamıştır.

Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'nun tamamını ele geçirmeye yönelik bir takım seferler düzenlemiş ve Kelkit-Çoruh vadisi, Trabzon ve çevresiyle Akkoyunlulara ait Arminiye bölgesini ele geçirmiş ve Kafkaslarla ilgilenmeye başlamıştır. Ancak bu ilgi Akoyunlu Devleti'ni yıkan ve toprakları üzerinde Safevî Devleti'ni kuran Şah İsmail'in batıya doğru ilerleme siyaseti takip etmesiyle bir müddet kesintiye uğramıştı. Şah İsmail'in İran ve Anadolu Türkleri üzerinde dinî nüfûzunu siyasî bir hâkimiyete dönüştürmek istemesi ve bütün dikkatini Osmanlı toprakları üzerinde toplaması, Osmanlı tahtında değişiklik yaşanmasına da sebebiyet vermiş, Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkmasından sonra İran ve Kafkasya, Osmanlı Devleti'nin doğu siyasetinde öncelikli bir coğrafya haline gelmiştir.

1514 yılındaki Çaldıran Savaşı ile Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'daki hâkimiyetini güçlendirirken Doğu Anadolu topraklarını Güney Kafkasya'ya bağlayan Atabek ülkesinin topraklarının bir bölümünü de kendi hâkimiyetine dâhil etmişti. Kanunî döneminde, Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasında 1555'te Amasya Antlaşması imzalanmış ve Güney Kafkasya toprakları her iki ülke arasında pay edilmiştir. Güney Kafkasya'nın batı tarafı, Osmanlı hâkimiyetine girerken doğu tarafı da İran hâkimiyetinde kalmıştır[2].

III. Murat döneminde Safevi Devleti'nin Anadolu'ya yönelik tehlikesini ortadan kaldırmak ve Rusya'nın Kafkasya üzerine ilerleyişini durdurabilmek amacıyla 1578 yılında doğu seferine çıkılmıştır. Bu seferde Atabek ülkesinin topraklarının tamamı ele geçirilmiş, Kars ve Ahıska gibi iki önemli kale alınmış ve ileride Kafkaslar üzerine yapılacak seferler için önemli kazanımlar elde edilmiştir.

---

[2] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi,* s. 245.

1.2. Ahıska'da Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi

Ahıska'nın Jeopolitik ve Jeostratejik Açıdan Önemi konu başlığı altında açıklandığı üzere Ahıska toprakları; "Kavimler Kapısı" olarak da ifade edeceğimiz Kafkasya, Karadeniz ve Anadolu'yu birbirine bağlayan stratejik bir mevki olup, Kafkasya'ya Anadolu tarafından aulaşabilmenin kilit noktası idi. Bir başka ifadeyle bu önemli kilidi açacak anahtar konumundaydı. Zira Ahıska'ya hâkim olan bir devlet, Kafkasları rahat bir şekilde kontrol altına alabileceği gibi Anadolu'ya da rahatlıkla girmesi ve nüfûz etmesi söz konusu olabilirdi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, doğu siyasetini güçlendirebilmek ve Safevî tehlikesini bertaraf edebilmek amacıyla 1578'de Ahıska ve çevresini ele geçirmek için Gürcitan seferi adıyla büyük bir askeri harekât başlatmıştı.

1.2.1. 1578 Gürcistan Seferi ve Ahıska'nın Fethi

Yukarıda da ifade edildiği gibi Kafkasya, tarih boyunca İran, Bizans, Osmanlı ve Rusya arasında nüfûz mücadelesine sahne olmuş önemli bir bölge idi[3]. Bu nedenle Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasında kıyasıya rekabetin yaşandığı bir havali haline gelmişti[4]. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında bölgede hâkimiyet kurmak ve İran'ın Türkmenler üzerindeki nüfûzunu kırmak amacıyla 1514-1555 yılları arasında aralıklarla Osmanlı-İran savaşları yaşanmıştı. Bu süreç içerisinde Safevî tahtında 54 yıl oturan I. Tahmasb (1524-1576) ölmüş, ülkesi iç karışıklıklara sürüklenmişti. Şehzadeler arasında kanlı olaylar yaşanmış, yaklaşık 20 yıldır[5] Alamut Kale'sinde mahpus bulunan ve burada afyona alışmış olan İsmail Mirza, "II. İsmail" adıyla 22 Ağustos 1576 tarihinde hükümdar olmuştu. İsmail Şah, bir yıl üç ay gibi kısa süren saltanatı müddetince ülkesindeki iç karışıklıkları engelleyemediği gibi[6], 1555 yılında imzalanan Amasya Antlaşması'nın hilafına da hareket etmeye başlamıştı. Bir Osmanlı kervanını vurdurtmuş, mallarını yağmalatarak tüccarlarını da öldürtmüştü. Bu

---

[3] Alexandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnoğrafik Bir Sentez*, (Çev. Doğan Yurdakul), Ankara, (Yayın tarihi belirtilmemiş), s. 16.

[4] İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. II, s. 253-270; Tahsin Yazıcı, "Şah İsmail", *İA*, C. XI, İstanbul, 1979, s. 275-279.

[5] İsmail Mirza 19 yıl 6 ay ve 21 gün Kahkaha kalesinde hapiste kalmıştır. (Bkz. O. Efendiyev, a.g.e, s. 116.)

[6] Şah II. İsmail, Sünnî mezhebinde olduğunu ilân etmiş ve Şiilere karşı hoşgörüsüz bir tavır takınmış, pek çok Şii din adamını da katletmiştir. Ayrıca altı kardeşi ile oğullarını, on yedi devlet adamını katletmiştir. Bu durum karşısında sıranın kendilerine geleceğini düşünen beylerin de Osmanlı Devleti'ne sığınmalarına sebep olmuştu. (Bkz. M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 256-257; O. Efendiyev, a.g.e., s. 129-131, 133-136; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III, İstanbul, 1950, s. 14.)

olayı takip için gönderilen Osmanlı resmî görevlilerini de hapsettirmişti. Ayrıca, sınırdaki Kürt aşiretleri kışkırtarak sınır ihlallerine neden olmuş, Anadolu Alevîlerini Erdebil Tekkesi'ne bağlama amacıyla Anadolu'ya Şii halifeler göndermişti. Bütün bu sebepler, Osmanlı Devleti'nin Safevî Devleti'ne karşı 1577 yılında sefer açma kararını vermesinde etkili olmuştur[7].

II. Şah İsmail'in 24 Kasım 1577'de ölümü üzerine[8] gözleri çok iyi görmeyen ağabeyi, Muhammed Hudâbende 13 Şubat 1578'de Safevî tahtına çıkmıştır[9]. Ülkede II. İsmail ile başlayan iç karışıklıklar bir türlü dinmediği gibi, Safevî saltanatındaki bu sarsıntı, doğuda Özbekler, batıda da Osmanlılar tarafından dikkatle takip edilmiştir. Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa, İstanbul'a gönderdiği arzlarda, "seferin bir an önce başlamasını ve düşmandan öç alınması vaktinin geldiğini" ifade etmiştir. Divanda görüşülen Şark Seferi'ne, Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa karşı çıkmasına rağmen[10], Kıbrıs Fatihi Lala Mustafa Paşa, Yemen Fatihi Koca Sinan Paşa ve Tunus Fatihi Kaptan Kılıç Ali Paşa'nın görüşleri doğrultusunda, Osmanlı ordusunun Şark Seferi'ne çıkmasına karar verilmiştir.

Şark Seferi için, 69 yaşındaki Lala Mustafa Paşa, serdar tayin edilmiştir[11]. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya üzerine böyle bir sefer düzenlemesinin en önemli nedenleri:

1. Rusların 1556 yılında Astrahan Hanlığını ele geçirerek Türkistan hanlıklarının Kırım Karadeniz yolunu kapaması ve Kuzey Kafkasya'da etkili olmaya başlaması[12].

---

[7] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 259; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri,* İstanbul, 1993, s. 17-20; Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara, 2006, s. 41-42.

[8] O. Efendiyev, a.g.e., s. 138.

[9] O. Efendiyev, a.g.e., s. 140.

[10] Sokullu Mehmet Paşa, İran seferine itiraz etmesinin sebeplerini şu şekilde sıralamaktadır: 1. Sefer nedeniyle harcamaların artacağı, seferin maliyetini karşılamak için ek vergilerin konacağı bu durumunda halkı perişan edeceğini, 2. İran ülkesinin feth olunsa bile halkının Osmanlı'yı kabul etmeyeceğini anlatmıştır. Konuşmasının sonunda da sefere taraf olan vezirler içinde "Büyük atanız Süleyman Han neler çekmiştir barış yapılıncaya kadar ne zehir ve kahirler yutmuştur; bu fikri ortaya koyanlar bir İran seferinin ne demek olduğunu bilmeyenlerdir, at ve davardan ayrılıp öküze binmeyenlerdir." demiştir. (Bkz. Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi,* C. II, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, 1999, s. 34-35.); İsmail Hami Danişmend, Sokullu'nun Lala Mustafa Paşa'ya duyduğu kin ve garazdan dolayı Kıbrıs fethinden sonra bir de şark fütuhatıyla büsbütün kendisini gölgede bırakacağından dolayı bu seferi istemediğini yazmıştır. (Bkz. İ. H. Danişmend, a.g.e., C. III, s. 14.)

[11] Divan'da savaş kararı verildiği zaman üçüncü vezir Lala Mustafa Paşa'nın Erzurum yönünden, dördüncü vezir Sinan Paşa'nın Bağdat yönünden serdarlığa atanmışlardır. Ancak Sinan Paşa'nın askerin zayıf olanların kendi birliklerine verildiğini ileri sürmesi ve her iki vezir arasında anlaşmazlık çıkması üzerine serdar olarak Lala Mustafa Paşa'nın sefere çıkmasına III. Murat izniyle Sokullu her iki paşayı da dinledikten sonra karar vermiştir. (Bkz. Peçevî İbrahim Efendi, a.g.e., C. II, s. 35; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. III/1, Ankara, 1988, s. 58.)

[12] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, 2010, s. 154-160.

2. Türkistan'dan gelen hac ve ticaret yolunun İran hâkimiyetine girmesi. Zira; Harezm Hükümdarı Hacı Mehmet Han'dan 1567'de gelen mektupta İranlıların Türkistan coğrafyasından gelen hacılara yol verilmediğinden şikayet edilmiş ve Astrahan'ın zaptedilmesi ile hacılarla tüccarların emniyet içinde yollarına devam edecekleri ifade edilmişti. Ayrıca; Şiî baskısıyla "Sünnî vergisi" ödeyen Dağıstan ve Şirvan halkının ve Gürcistan krallarının Safevîlere karşı yardım talepleri de bu seferin önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur[13].

Serdar Lala Mustafa Paşa, kararlaştırılan doğu seferi için 28 Nisan 1578'de Üsküdar'dan hareket etti. İzmit'e gelince yeniçerileri Bolu, Çorum, Sivas yoluyla Erzurum'a sevk eden Serdar, kendisi de maiyetiyle birlikte, Eskişehir, Afyon, Konya, Kayseri ve Sivas üzerinden Erzurum'a yöneldi.

1578 yılınının şubat ayında on bir kişiye sefer esnasında üzerlerine düşen hizmetleri yerine getirmeleri için sefer hazırlığı yapmaları yönünde mektup gönderildi. Mektuplardan biri Ahıska hâkimi Varaza oğlu Mahmut Han'a, diğeri ise Atabeklerden Kayhasro'nun oğullarına gönderildi. Mektupta, askerin iaşesinin taşınması için gerekli olan atların hazırlanması ve bu atların ordu yaklaştığı zaman teslim edilmesi istenmekte olup bu şekilde ülkelerini koruyabilecekleri de mektupta ihtar edilmekteydi.

Söz konusu mektup Şirvan ve Dağıstan hanlarına gönderildiği gibi Gürcü prenslerine de yollanmıştı. Mektup etkisini göstermiş, Lala Mustafa Paşa, daha Sivas'ta iken Mingreli Dadyan[14] ve Guriel meliklerinin cevapları gelmişti. Melikler, bağlılıklarını bildirmişler ve sefer için hazır olduklarını ifade etmişlerdi[15].

İmeret Kralı II. Giorgi'nin gönderdiği heyet de bağlılığını bildirmişti. İmeret kralına 2 Ağustos'ta gönderilen cevapta; ordunun Ardahan'a doğru hareket ettiğini kendisinin de kuvvetleri ile Ardahan'a gelmesi istenmişti. Gelirken de şayet itaat

---

[13] Gürcistan meselesi, Osmanlılarla Safevîler arasında ihtilâflıydı. Safevîlere karşı mücadele eden Kartli Kralı Luvarsab'ın ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Simon da, Safevîlere karşı aynı mukavemeti gösterdi. Safevîler Tiflis'e girince, Simon firar etti. Onun kardeşi David, Kazvin'e giderek Şah'a bağlılığını bildirerek Şiî Müslüman oldu. Daha sonra Davud adını alarak, Tiflis tahtına oturdu. Tahmasb, 1569'da Simon'u yakalatıp hapsettirdi. Şah II. İsmail tahta çıkınca Simon'u hapisten çıkartarak 1576 yılında Kartli Kralı yaptı. Bunun üzerine eski Kartli Kralı Davut 1576'da Osmanlı Devleti'ne itaatini bildirerek yardım istedi. (Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. III/1, s. 34-35; M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 259-263.)

[14] Gürcistan'ın Mingreli prensliğinde hükümdar ailesine mensup şahıslara verilen unvan. (Bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, 1997, s. 20.)

[15] Ali Mustafa Efendi, *Nusretnâme*, Nuruosmaniye Ktp, nr. 4350, vrk. 14b-22b; B. Kütükoğlu, a.g.e., s. 42; İ. H. Danişmend, a.g.e., C. III, s. 17-18.

ederlerse Kartli Kralı Davut'u ve Altunkale hakimesi Dedisimedi ve oğullarını da beraberinde getirmesi, itaat etmezlerse de ülkelerini tahrip etmesi istenmişti[16].

5 Ağustos 1578'de Ardahan'a ulaşan Lala Mustafa Paşa, buradan ayrılmadan önce Manucahr'a 150.000 kişilik ordusu ile üzerine geldiğini, itaat etmesi halinde zarar görmeyeceğini bildiren bir mektup göndermiştir[17].

Lala Mustafa Paşa, 8 Ağustos 1578'de Ardahan'dan ayrılarak Begre Hatun'a gelmiş ve itaat etmeyen Varazaoğlu Mahmut'a ait olan yerlerden Vale Kalesi'ni ele geçirmişti[18]. Aynı gün Altunkale hâkimesi Dedisimedi'nin itaatnamesi ile elçisi gelmişti. Böylece Dedisimedi büyük oğlu Manuçahr'ı rehin bırakacağını ve küçük oğlu Atabek Korkore ile kendisinin Osmanlı'ya vergi vereceğini bildirmişti[19].

9 Ağustos 1578'de ise Yenikale (Ahıska) ele geçirilmiştir[20]. Bu kalenin muhasarası sırasında Safevî ordusunun komutanı Tokmak Han kuvvetleri ile savaşa tutuşulmuş Özdemiroğlu Osman Paşa'nın büyük gayretleri neticesinde Çıldır Savaşı kazanılmıştır. Manucahr'da kuvvetleri ile dağın arkasında savaşı seyretmişti[21]. Savaşı kazanacak tarafa göre siyasi duruşlarını belirlemek isteyen Altunkale hâkimi Dedisimedi ve oğulları Osmanlı'nın savaşı kazanmasından bir gün sonra Dedisimedi Manucahr ile sahip oldukları Altunkale ve çevresindeki otuz iki kalenin anahtarını Lala Mustafa Paşa'ya göndermişti.

5-6.000 askeri ile gelen Manucahr, Serdar'ın huzuruna çıkarak itaatini arz etmiş ve kalelerin anahtarını kendisine teslim etmişti. Kendisine Azgur, kardeşi Atabek Korkore'ye Oltu, annesi Dedisimedi'ye de has olarak üç köy diğer kardeşleri olan Baka'ya da ağır zeametler verilmişti. Manucahr ordunun Şirvan'a yapacağı sefer için

---

[16] Ali Mustafa Efendi, a.g.e., vrk. 49b-50a; M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi,* s. 286.
[17] N. Gümüş, a.g.t, s. 161.
[18] Peçevî İbrahim Efendi, a.g.e., C. II, s. 37; B. Kütükoğlu, a.g.e., s. 54.
[19] Ali Mustafa Efendi, a.g.e., vrk. 68a-69a.
[20] Ali Mustafa Efendi, a.g.e., vrk. 71a; Peçevî İbrahim Efendi, a.g.e., C. II, s. 37.
[21] Ali Mustafa Efendi, a.g.e., vrk. 70b; Peçevî İbrahim Efendi, a.g.e. C. II, s. 38-39; M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi,* s. 289; O. Efendiyev, a.g.e., s. 145-146; Remzi Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, İstanbul, 2001, s. 94; Çıldır Savaşı 16. Yüzyıl şairlerinden Hayalî'ye ait bir destanda ayrıntılı bir biçimde şu şekilde anlatılmaktadır: *"Turnam gider isen bizim ellere/Vezir Ardahan'dan göçtü diyesin/Karşı geldi Kızılbaşın Hanları/Çıldır'da bir döğüş oldu diyesin/Çamur dize çıktı kan ile yaştan/Atlar dalmaz oldu serilen leşten/Kaleler yığıldı kesilen baştan/Ak gövdeler kana bastı diyesin."* (Bkz. Ensar Aslan, "Halk Şiirimizde Tarihî Olaylar", *Eğitim Fakültesi Araştırma Dergisi,* S. 1 (ayrı basım) Diyarbakır, 1988, s. 17.)

kılavuz olarak görevlendirilmiş[22] ve onun Müslüman olma isteği de İstanbul'a bildirilmişti[23].

10 Ağustos 1578'de Lala Mustafa Paşa, ordunun başında Tiflis'e doğru hareket etmişti. Öte taraftan, 11 Ağustos 1578'de de Varazaoğlu Mahmut'un ülkesini fethetmek üzere Ardahan Sancak Beyi Abdurrahman Bey görevlendirilmiş; bu seferde Çıldır, Tümük, Hırtıs ve Ahılkelek fethedilmiştir. Böylece, Atabek ülkesinin tamamı Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

1578 güzünden itibaren yeni fethedilen yerlerde tahrire başlanmış, merkez Ahıska olmak üzere Çıldır Beylerbeyliği kurulmuştur. Daha önce fethedilmiş olan Kür ve Çoruh boylarındaki eski Atabek ülkesinin toprakları da bu beylerbeyliğine bağlanmıştır. Manuçahr'da ordunun Şirvan'ı ele geçirmesi ve geri dönüş sürecinde ordu kılavuzluğu görevi ile Serdar'ın yanında bulunmuştur[24].

Sadakat mektubu gönderen Manucahr ve kardeşi Korkora'ya 15 Ocak 1579'da kırmızı atlas kesenin içinde bir hüküm gelmiştir. (EK-2, Belge-1) Hükümde *"... İmdî madâm ki ... sadâkatinde sâbit-kadem ü râsih-dem olup dostumuza dost ve düşmanımıza düşman olup istikamet ile hıdmet idesin. Memleket ve vilâyetinin elinizde ibka olunmak mukarrerdir. Buyurdum ki, hükm-i şerîfim vusûl buldukda âsitâne-i muhalledü'l-erkânımıza dâ'imâ kemâl-i itâ'at-i inkıyâd üzre olup sâl be-sâl ta'yîn olunan harâcınızı irsâl idüp anun gibi Kızılbaş-ı ... tarafından bir hareket olup ol câniblerde alıkoyulan asâkir-i mansûremiz üzerine hücûm etdirirse gereği gibi mu'âvenet ve müzâharet eyleyüp def'-i mazarratları bâbında envâ'-ı sa'y u ihtimâmın vücûda getürile."*[25] denilerek elinde bulunan yerlerin kendilerine bırakıldığı ifade edilmiştir. Buna mukabil her yıl belirlenen vergiyi ödemesini ve bölgede bırakılan Osmanlı askerlerine Kızıllbaşlar tarafından herhangi bir saldırı vukuunda yardım etmesi istenmiştir.

1579 baharında da Manucahr ve kardeşi Korkora Lala Mustafa Paşa, tarafından İstanbul'a gönderildiler. Manucahr sünnet olduktan sonra Müslüman olup[26] Mustafa

---

[22] Ali Mustafa Efendi, a.g.e., vrk. 82a-83b; B. Kütükoğlu, a.g.e., s. 57; M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 290; İ. H. Danişmend, a.g.e., C. III, s. 22-23; O. Efendiyev, a.g.e., s. 147.

[23] Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, C. I, (Haz. Mehmet İşpirli), Ankara, 1999, s. 119.

[24] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 290-291.

[25] *BOA*, *MD*, XXXII, Hüküm: 501.

[26] Salomon Schweigger, *"... iki kardeşten yaşı küçük olanı, iktidar hırsına yenik düşerek şeytana uydu ve lanetlenecek bir çareye başvurdu. Padişaha, ülkesinin yönetimini kendisine vermesi koşuluyla dinini inkâr edip sünnet olmaya hazır olduğunu bildirdi. Önerisini kabul ettirmeyi başarınca hemen*

adını aldı. 17 Temmuz 1579 tarihinde Atabek yurdunda kurulan Çıldır Beylerbeyiliği, kendisine mükâfaten verildi[27]. Ağabeyi Korkora da muhafız sıfatıyle maiyyetine verildi[28]. Ancak, daha sonra Çıldır Beylerbeyliği'ne bağlı dört köy, Serdar tarafından Manucahr'dan alınarak Tiflis Beylerbeyi olacak olan Yusuf Paşa'ya verildi. Bir müddet sonra da Çıldır, Tümük, Hırtıs, Aspinza ve Azgur sancakları da geri alındı. Gerekçe olarak da bu sancakların fetih yoluyla Osmanlı Devleti'ne geçmesi gösterildi. Daha önceden kendisine ait olan 17 kale ve 141 köyün yine kendisinde kalacağı belirtilerek, evvelce verilen beratın yeniden düzenlenmesi için Lala Mustafa Paşa'ya teslim etmesi emredildi[29].

Serdar Lala Mustafa Paşa'ya da aynı tarihli yazılan hükümde Manucahr'a ait olan yerlerin genişliğinden bahsedilmiş ve daha önce verilen beratın yeniden düzenlenmesi için alınması istenmişti[30]. Manucahr Mustafa, bu duruma mani olmak istemişse de gelişmeler İstanbul'a bildirilmiştir. İstanbul da buralara müdahale etmemesi yönünde Manucahr Mustafa'ya hüküm gelmiştir[31]. Bu gelişmeler üzerine Manucahr Mustafa, mevcut durumu kabullenmek zorunda kalmıştı.

Bölgede bu gelişmeler yaşanırken İstanbul'da da sadrazam değişikliği yaşanmış, 12 Ekim 1579'da Sokullu Mehmet Paşa'nın öldürülmesi üzerine İkinci Vezir Ahmet Paşa 13 Ekim'de sadrazamlığa getirilmişti. Yeni sadrazam da serdarlığa Üçüncü Vezir Sinan Paşa'yı getirmişti[32].

Safevîler ve Kartli Kralları Lala Mustafa Paşa zamanında olduğu gibi Tiflis üzerindeki baskılarına Sinan Paşa[33] zamanında da devam etmişlerdir. Safevîlerin Karabağ Beylerbeyi İmam Kulu Han ile eski Kartli Kralı Simon'un 1582 Haziran'ın da Tiflis'e doğru hareket ettikleri haberi alınınca, Erzurum Beylerbeyi ve serdar kaymakamı olan Mehmet Paşa komutanlığında Diyarbakır Beylerbeyi Mehmet Paşa ve Çıldır Beylerbeyi Atabekli Manucahr Mustafa Paşa, 20.000 kişiyi aşan kuvvetle

---

kendisini sünnet ettirdi, hatta 10 yaşındaki öz oğlunu da sünnet ettirdi." demektedir. (Bkz. Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, (Çev. S. Türkis Noyan), İstanbul, 2004, s. 92.)

[27] İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978, s. 176.

[28] B. Kütükoğlu, a.g.e., s. 72-73; Nejat Göyünç, "Solomon Schweigger ve Seyahat-namesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* C. XIII, S. 17-18, İstanbul, 1963, s. 136.

[29] *BOA, MD,* XXXIX, Hüküm: 48.

[30] *BOA, MD,* XXXIX, Hüküm: 46.

[31] *BOA, MD,* XLVI, Hüküm: 150.

[32] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 340; B. Kütükoğlu, a.g.e., s. 108; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. III/1, s. 61.

[33]. Sinan Paşa Sadrazam Ahmet Paşa'nın ölmesi üzerine Sadrazam olacaktır. (Bkz. M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 340; B. Kütükoğlu, a.g.e., s. 108; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. III/1, s. 61.)

Ağustos 1582'de Tiflis'e hazine ve erzak götürmek için hareket etmişlerdir. Her zaman takip edilen Tomanis yolu yerine Manucahr Mustafa Paşa'nın teklifi üzerine daha kısa yol olan Ahılkelek-Göri yolu üzerinden Tiflis'e doğru giderken Göri sahrasına yaklaştıklarında dar bir geçitte Simon ile İmam Kulu Han'ın kuvvetlerinin baskınına uğramış, hazine ve erzağın çoğunu kaybetmişti.

Serdar, kaymakamı ve Erzurum Beylerbeyi Mehmet Paşa, Tiflis kalesine yeni muhafızlar bırakarak Tomanis yolunda geri dönerken baskında kayınpederi Simon ile anlaştığını düşündüğü Manucahr Mustafa Paşa'nın yakalanmasını emretti. Manucahr Mustafa kendini yakalamak isteyen kethüdayı öldürdüğü gibi, iki beylerbeyini de yaralayarak kurtuldu. Suçsuzluğunu İstanbul'a yazdı ise de olumlu bir yanıt alamadığı için kayınpederi Simon'un yanına gitti. Bu tarihten sonra Osmanlı kaynaklarında mürted olarak anılmaya başlandı. Manucahr'ın yakalanması işi de Çıldır beylerbeyliği olarak görevlendirilen eski Tiflis Beylerbeyi Yusuf Sinan Paşa'ya verildi[34].

Yusuf Sinan Paşa, Çıldır bölgesinin sınır bölgesi olması ve tehditlere açık olmasından dolayı şehrin muhafazası için Erzurum'dan yardım gönderilmesini İstanbul'dan istemişti. İstanbul'dan ise cevap gecikmemiş, gerekli yardımın yapılması yönünde Erzurum'a hüküm gönderilmişti. Bu arada Manucahr'ın sadakatini bildiren mektubu İstanbul'a ulaşınca Manucahr'a bir arz gönderilerek İstanbul'a davet olunmuş, masumiyetinin anlaşıldığı ve Çıldır'ın kendisine yeniden tevcih olunduğu bildirilmişti[35]. İstanbul'a gitmekten imtina eden Manucahr, Ahıska'dan Erzurum'a 1584'te dönmekte olan Serdar Ferhat Paşa'ya bir adamını göndermiş, olumlu yanıt alamayınca da Serdarın karargâhına baskın yaparak mallarını yağmalamıştı[36]. Bu olaydan birkaç yıl sonra Serdar Ferhat Paşa, Şirvan yolunu açık tutmak ve Manucahr'ı cezalandırmak amacıyla 30 Temmuz 1587'de Erzurum'dan ordu ile hareket etmiştir. Kars'a gelince Çıldır Beylerbeyi Çerkez İskender Paşazade Ahmet Paşa'nın serdarlığında Kars Beylerbeyi, Karaman askerlerinden kalanlar, Kürtlerin ocaklı erleri ile bazı kapıkulu askerlerini Ahıska'ya çekilen Manucahr üzerine göndermiştir.

Manucahr'ın Kartli Kralı Simon'dan yardım talep etmesi üzerine kuvvetleriyle yardıma gelen Simon bir gece baskını düzenleyerek Osmanlı kuvvetlerini taciz etmişti;

---

[34] Selânikî Mustafa Efendi, a.g.e., C. I, s. 138; M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 344.

[35] B. Kütükoğlu, a.g.e., s. 122.

[36] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 354.

fakat Ferhat Paşa'nın krallığının başkenti olan Göri üzerine yürüdüğünü haber alınca geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Ferhat Paşa, Simon'un başşehri Göri'yi ele geçirerek askeri harekâtı devam ettirmiş ve Tomanis Kalesini muhasara etmiş; fakat kaleyi alamamıştı. Ferhat Paşa, bu sefer sırasında Ahıska ve Göri'de bir kale inşa ettirmiş ve Kaheti Hükümdarı Aleksandr'ı yıllık vergiye bağladıktan sonra sefer mevsimini sona erdirmiştir[37]. Manucahr'ın ve Simon'un etkinliğinin tamamen ortadan kaldırılması ve itaatlerinin sağlanabilmesi ise 1588'de Gence seferiyle gerçekleştirilebilmiştir. Önce Manucahr Erzurum'a elçi göndererek itaatini bildirmiş ve daha sonra ise Simon itaatini bildirmiştir. Böylece Kür boylarında Osmanlı hâkimiyeti sağlanmıştır[38].

Osmanlı-Safevî mücadelesi birkaç yıl daha devam etmiş, İran tahtına 16 Haziran 1587'de çıkan Şah Abbas'ın tutarsız siyasetiyle Karabağ, Nahcivan ve Revan'ın Osmanlı hâkimiyetine geçmesi üzerine Safevî Devleti, Osmanlı Devleti ile barış yapmak zorunda kalmıştı. Safevî Devleti'nin 1588'de Özbeklerle savaşa tutuşması da Osmanlı Devleti ile barış yapmasını sağlayan nedenlerden biri olmuştu.

Osmanlı Devleti de İran gibi bölgedeki savaşı sonlandırmak istemekteydi. Zira; ekonomik olarak zor duruma düşülmüştü. Ayrıca uzun süren savaş nedeniyle askerde bıkkınlık görülmüş ve askerin disiplini bozulmuştu. Anlaşılacağı gibi, her iki devlet de 12 yıldır devam eden bu savaşa son vermek istemişlerdi.

Sonuç olarak, 21 Mart 1590'da savaşa son veren İstanbul (Ferhat Paşa) Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre; savaş sırasında elde edilen Gence, Karabağ, Tebriz, Gürcistan, Şirvan, Şehrizor, Nihavend, Luristan ve Karacadağ Osmanlı Devleti'nde kalmıştı[39]. Söz konusu sınır değişikliklerinden de anlaşılacağı gibi Ahıska ve çevresi Osmanlı hâkimiyetine girmiş, Osmanlı Devleti, Ferhat Paşa Antlaşması ile doğudaki en geniş sınırlarına ulaşmıştır.

Serhat boylarında yer alan ve Osmanlı hâkimiyetine geçen Ahılkelek, Posof, Şavşad, Livane ve Acara-i Ulya sancakları yeni kuvvetlerle takviye edilirken Kars, Macahil, Tomanis, Göri ve Ahıska'ya da yeni kaleler inşa edilmiştir[40]. Bir taraftan

---

[37] B. Kütükoğlu, a.g.e., s. 188-190; M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 363-364.
[38] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 372.
[39] Feridun Bey, *Münşetaü's-Selâtin,* C. II, İstanbul 1294, s. 249-252; M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi,* s. 375-381; B. Kütükoğlu, a.g.e., s. 194-197; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e, C. III/1, s. 63.
[40] Selânikî Mustafa Efendi, a.g.e., C. I, s. 187; B. Kütükoğlu, a.g.e., s. 140-141; M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 326, 364.

kuvvet takviyesi ve inşa faaliyetleri devam ederken diğer taraftan da Konya, Yozgat ve Tokat'tan bölgeye nüfus iskân edilmiştir[41]. Yeni inşa edilen kaleler İran'a; 19. yy. başlarından itibaren de bölgeyi tehdit eden Rusya'ya karşı bir savunma hattı görevi üstlenirken, buraya yerleştirilen Türkler ise 11. yy.'da bu coğrafyaya gelen Kıpçak Türkleri ile karışarak bölgenin Türkleşmesine ve İslamlaşmasına hizmet etmişlerdir.

1.2.2. 1603-1639 Osmanlı-Safevî Mücadelesi ve Ahıska

1587'de İran'da tahta çıkan Şah I. Abbas, ilk dönemlerinde içte ve dışta birtakım tehlikelerle karşı karşıya kalmıştı. Öyle ki, bu dönemde bir taraftan Türkmen aşiret reislerinin isyanlarını önlemeye çalışırken diğer taraftan da doğudaki Özbek ve batıdaki Osmanlı tehlikesiyle uğraşmak zorundaydı.

1578-1590 yılları arasında yapılan savaşlar, Şah Abbas'ın Osmanlı Devleti ile tek başına mücadele edemeyeceğini anlamasına vesile olmuştu. Bu nedenle de Şah Abbas, müttefik arayışına girişmişti. Şah Abbas, bir taraftan Hıristiyan dünyası ile bağlantı kurarken diğer taraftan da ordusunu güçlendirmeye çalışmıştır. Ayrıca, ülkesindeki huzuru sağladıktan sonra Osmanlı toprakları üzerine harekete geçmiştir[42]. Onu cesaretlendiren en önemli neden de Osmanlı-Avusturya savaşı olmuştur.

Osmanlı-İran sınırında on üç buçuk sene süren barış dönemi, Şah I. Abbas'ın Avusturya İmparatoru ile anlaşması ve 1603'te Osmanlı sınırına tecavüz etmesiyle sona ermiştir. Anadolu'da yer yer devam eden Celalî İsyanlarından da istifade eden Şah I. Abbas, iki cephede savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti'ni müşkil bir duruma düşürmüş, önceden kaybettiği İran topraklarını tekrar ele geçirdiği gibi Tebriz'i de almıştır[43].

Osmanlı Devleti, çabuk toparlanmış, Avusturya ile Zitvatoruk Antlaşmasını imzaladıktan sonra Celali İsyanlarını da bertaraf ederek yüzünü İran'a çevirmişti. Safevî Devleti bundan sonraki gelişmelerin kendisi için pek de iyi olmayacağı zehabına kapılarak Osmanlı Devleti'ne barış teklifinde bulunmuştu[44].

---

[41] *BCA,* No: 030-10/116.800.2; Zakir Avşar, Zafer S. Tunçalp, *Sürgünde 50. Yıl Ahıska Türkleri*, Ankara, 1994, s. 6; Hasan Kanbolat, Nazmi Gül, "Kafkasya'da Cavaheti (Gürcistan) ile Krasnodar (Rusya) Ermenilerinin Jeopolitiği ve Özerklik Arayışları" , *Stratejik Analiz,* C. 1, S. 6, (Ekim, 2000), Ankara, 2000, s. 6, dn. 9.

[42] B. Kütükoğlu, a.g.e., s. 246-254; M. Saray, a.g.e., s. 46.

[43] İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. III/2, Ankara, 1988, s. 247.

[44] İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. III/2, s. 247; Celali İsyanları için (Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., C. III/1, s. 100-113; Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *Ankara Üniversitesi*

Osmanlı Devleti ile İran arasında 20 Kasım 1612'de İkinci İstanbul (Nasuh Paşa) Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Ferhat Paşa Antlaşması ile elde ettiği yerler Safevî Devleti'ne geçmiştir. Safevî Devleti, söz konusu yerlere mukabil, her sene Osmanlılara 200 yük ipek ve bir yük kumaş vermeyi taahhüt etmiştir. Ayrıca; her iki devlet de Osmanlı-Safevî hudutlarını Kanuni Sultan Süleyman devrinde olduğu gibi belirlemeyi kabul etmişti. Fakat İran murahhası ve Revan hâkimi Emir Gune Han 1614'te Van Beylerbeyisi Mehmet Paşa ile birlikte tesbit ettiği sınır-namede, Ahıska'nın Kanuni devrinde Safevî tasarrufunda olduğunu ileri sürerek anlaşmazlık çıkarmıştı. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, Safevî elçisine yapılan müzakere ve verilen kararlara uymayan bu tür davranışların barışı bozacağını bildirmişti[45].

Ahıska hududu meselesi ve diğer bazı nedenler de birleşince[46] 1615'te savaş kaçınılmaz olmuş ve savaş tekrar başlamıştı. Safevî Devleti ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan ve üç yıl süren savaş sonunda 26 Eylül 1618'de Serav Antlaşması yapılmıştı. Bu antlaşmayla belirlenen sınırlar, daha önce yapılan Nasuh Paşa Antlaşmasındaki sınırlarla tescil edilmiş ve Ahıska'nın Osmanlı'ya aidiyeti kabul edilmiştir[47].

1.2.2.1. Ahıska'nın Elden Çıkışı

Serav Antlaşması ile Osmanlı-Safevî barışı yaklaşık beş yıl sürmüş; 1623'te Bağdat subaşısı Bekir'in Osmanlı Devleti'ne karşı isyanı ve Bağdat'ı Safevî Devleti'ne vermek istemesi, bölgedeki huzursuzluğu yeniden başlatmıştır. Şah Abbas'ın Bağdat subaşısının bu tekliifni hemen kabul etmesi ve 1623'te Bağdat'ı almasıyla Osmanlı-Safevî savaşı yeniden başlamıştı[48].

Savaş devam ederken Safevîler 1627'de Ahıska'yı muhasara etmişti. Ahıska'nın muhasarası üzerine bölgeye Sadrazam Halil Paşa da Diyarbakır Beylerbeyi ile Sivas

---

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 4, S. 6, Ankara, 1966, s. 207-212; Osmanlı-Avusturya Savaşı için (Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. III/I, s. 76-96.)

[45] B. Kütükoğlu, a.g.e., s. 278; Özer Küpeli, *"Irak-ı Arap' ta Osmanlı- Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)" History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, (Ekim 2010), *s. 232.*

[46] Nedenler arasında Şah Abbas'ın her sene vermeği kabul etmiş olduğu 200 yük ipeği iki yıl ödedikten sonra göndermemesi, elçi olarak gitmiş olan İncili Mustafa Çavuş'un dönmemesi, Şah Abbas'ın Kartli topraklarına girmesi üzerine Kartli Kralı II. Luarsab'ın Osmanlı'ya sığınması ve daha doğrusu Nasuh Paşa Antlaşmasının Osmanlı Padişahı I. Ahmet tarafından istenmeyerek kabul edilmiş olması vardır. (Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. III/2, s. 247; M. S. Bilge, a.g.e., s. 71.)

[47] İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. III/I, s. 68; R. Kılıç, a.g.e., s. 172.

[48] İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. III/I, s. 155-159.

Beylerbeyini Ahıska kalesini kurtarmak için görevlendirmişti. Haleb'de orduya katılan Dişlek Hüseyin Paşa'yı da bu kuvvetlere serdar tayin etmiş ve Ahıska üzerine de Erzurum yolunu takip ederek gitmesi istenmişti. Bundan amaç, Abaza Mehmet Paşa'yı[49] sefere gitmek bahanesiyle Erzurum Kalesi'nden çıkarıp, eski suçları dolayısıyla yakaladıktan sonra İstanbul'a yollamaktı. Ancak Abaza Paşa durumdan şüphelendiği için yaptığı baskınla birçok asker ve beyi öldürmüştür[50].

Sadrazam Halil Paşa, olaylardan habersiz Erzurum üzerine yola çıkmıştı ve iki gün sonra bazı beyler ile karşılaşıp Abaza Paşa'nın orduyu baskına uğrattığını, tüm erzak ve mühimmatı da ele geçirdiği haberini almıştı. Sadrazam Halil Paşa, Erzurum'a Eylül 1827'de gelmiş, Abaza Mehmet Paşa'yı Erzurum'da kuşatmıştı. Fakat kışın şiddetli geçmesi ve sürekli kar yağışı nedeniyle kuşatma başarılı olamamış ve asker geri çekilmiştir. Bunun üzerine başarısız olan Halil Paşa azledilerek yerine Hüsrev Paşa, sadrazam tayin edilmişti. Bu arada gereken yardım zamanında ulaşamayınca Ahıska Kalesi de Safevî askerinin eline geçmiştir.

Yeni atanan Sadrazam Hüsrev Paşa, 1628'de tekrar Abaza üzerine yürümüş, Ağustos ayının sonlarına doğru askeriyle Erzurum'a ulaşıp, 5 Eylül'de kaleyi kuşatma altına almıştır. 18 Eylül 1628'de can ve mal güvenliği isteyen Abaza affedilmiş, Erzurum da isyancılardan temizlenmişti. Bu gelişmelerden sonra Ahıska Kalesi'nin istirdatı için kuvvet gönderilmiş ise de başarılı olunamamıştır. Ahıska, bir müddet daha Safevî hâkimiyetinde kalmıştır[51].

1.2.2.2. Ahıska'nın Yeniden Ele Geçirilmesi

IV. Murat, otoritesini tesis edip saltanatı ele aldığında doğu siyasetini gözden geçirmiş, Revan üzerine bizzat ordunun başında sefere çıkmaya karar vermiş ve 7 Mart 1635'te Üsküdar'a geçmişti.

IV. Murat, geçtiği yerlerde hakkında şikâyet olunan isimleri katletmiş, 1635 Haziran ortalarında Bayburt'a, oradan da Erzurum'a gelmiştir. Burada da hakkında

[49] II. Osman'ın yeniçeriler tarafından katledilmesinden sonra "Şehit Padişah"ın kanının davacısı olarak ortaya atılan Erzurum Valisi Abaza Mehmet Paşa, bir kaç kere İstanbul üzerine yürümüye kalkışmış, ele geçirdiği yeniçerileri öldürdüğü gibi üzerine gönderilen kuvvetleri mağlup etmiştir. Abaza Mehmet Paşa isyanı altı yıl devam etmiş ve 1628'de son bulmuştur. (Bkz. M. Akdağ, a.g.m., s. 220.)

[50] Solak-zade Mehmed Hemdemî Çelebi, a.g.e., C. II, s. 520; Peçevi İbrahim Efendi, a.g.e., C. II, s. 411.

[51] R. Kılıç, a.g.e., s. 184; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. III/I, s. 164-167; Solak-zade Mehmed Hemdemî Çelebi, a.g.e.,II, s. 525; Peçevi İbrahim Efendi'nin eserinde Abaza'nın huzura çıkıp af dilemesinden sonra "Ahıska kalesine adam gönderildi ve o da zaptedildi" şeklinde bir kayıt vardır. (Bkz. Peçevi İbrahim Efendi, a.g.e., C. II, s. 413.)

şikâyet olunan Sivas Beylerbeyi Bosnalı Osman Paşa'yı, Besnili Ali Paşa'yı ve Sakabaşı ve sipahi zorbalarından Işık Yahya'yı katlettirmiş ve sonrasında Kars'a ulaşmıştır. Kars üzerinden Revan'a geçen IV. Murat, 1635 Temmuz sonlarında Revan Kalesi'ni muhasara etmiştir.

8 Ağustos 1635'te on bir gün süren muhasara neticesinde[52] Revan'ı ele geçirmiştir. IV. Murat Revan'dan ayrılırken Vezir Kenan Paşa'yı Ahıska'nın fethine görevlendirmiş ve İstanbul'a dönmüştür. Kenan Paşa, Ahıska'yı yirmi üç gün kuşattıktan sonra almıştır. Ayrıca, Kenan Paşa Ahıska kalesinin etrafındaki dört beş küçük kaleyi de alarak buraların muhafazasına asker tayin etmişti[53].

IV. Murat, Bağdat seferi için hazırlıklarını sürdürürken, Safevî tehlike ve saldırısına açık olan Ahıska, Kars, Van ve Musul kalelerinin tahkimine çalışmış ve Ahıska'nın tahkimi için Erzurum beylerbeğini görevlendirmiştir[54]. Revan'ın Safevîler tarafından kuşatıldığı haberi İstanbul'a gelince Anadolu Beylerbeği Gürcü Mehmet Paşa ve Karaman Beylerbeği Mehmet Paşa ve Sivas Beylerbeği İbrahim Paşa ve Çıldır Beylerbeği Sefer Paşa ve Maraş Beylerbeği Bıyıklı Mustafa Paşa Revan'ı savunmaya gönderilmişlerdir. Ancak Revanın ele geçirildiği haberinin alınması üzerine Kars, Ahıska ve civarındaki kaleleri tamir ederek Erzurum'a dönmüşlerdir[55].

Osmanlı- Safevî savaşı 1638'de yeni bir safhaya girmiş, IV. Murat'ın Bağdat Seferi sonucunda Bağdat alınmış, Safevî Devleti barışa zorlanmış ve iki devlet arasında 17 Mayıs 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı-Safevî ilişkilerinde bir dönüm noktası olan Kasr-ı Şirin Antlaşması[56] ile iki devlet arasında yıllardan beri devam eden anlaşmazlıklar sona ermiştir. Osmanlı Devleti, Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla Azerbaycan üzerindeki iddialardan vazgeçmişse de Osmanlı Devleti için son derece önemli olan Gürcistan ve Ahıska üzerindeki hâkimiyetini devam ettirmiştir. Böylece Ahıska, Kafkaslarda oluşturulacak irtibat için önemli bir stratejik nokta özelliğini devam ettirmiştir.

Elbette ki, antlaşma Osmanlı-Safevî arasındaki mücadeleleri tamamen sona erdirmemiş, XVII. yüzyıl boyunca ve XVIII. yüzyılın ilk yirmi senesi içinde Osmanlı-

---

[52] İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. III/I, s. 194-197.

[53] Kara Çelebi-zade Abdülaziz Efendi, *Zafernâme,* Süleymaniye Ktb., Esad Efendi Ktlg, No: 2086/3, vrk. 53a, 55b.

[54] *BOA, MD*, LXXXVII, Hüküm: 361.

[55] Kara Çelebi-zade Abdülaziz Efendi, a.g.e, vrk. 59b, 60b.

[56] Antlaşma şartları için (Bkz. Feridun Bey, a.g.e., C. II, s. 308-315; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. III/I, s. 205-206; Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923,* İstanbul 1934, s. 64-65.)

Safevî Devletleri arasındaki dikkat çekecek önemli bir olay da yaşanmamıştır[57]. Ayrıca iki devlet arasındaki sınırları çizen Kasr-ı Şirin Antlaşması, Safevî Devleti'nin yıkılmasından sonra İran kurulacak olan devletler ile Osmanlı Devleti arasındaki sınırın da belirlenmesinde etkili olacaktır.

1.3. Ahıska'nın Osmanlı Hâkimiyetine Girişinden 1828 Yılına Kadar İdari Yapı İçerisindeki Durumu

1.3.1. Ahıska ve Çevresinin Osmanlı Hâkimiyetine Girişi ve Çıldır Eyâletinin İhdası

Lala Mustafa Paşa, Çıldır zaferinden sonra Atabek yurdunda Osmanlı hâkimiyetini daha da güçlendirmek için idari düzenlemelerde bulundu. 1551'de Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa'nın Atabeklerden fethettiği Ardanuç, Göle (Küçük Ardahan) ve Düz Ardahan (Büyük Ardahan) sancakları ile 1578 Ağustos başlarında Mahmut Han ülkesinden fethedilen Altunkala bölgesini içine alan bir eyâlet oluşturuldu. Ayrıca, Manucahr'ın sahip olduğu Atabek toprakları da bu eyâlete katıldı. Eyâletin adına; Çıldır zaferinden hemen sonra kurulduğu için beylerbeylik[58] uhdesiyle "Çıldır Eyâleti" dendi.

Osmanlı Devleti, eyâletlerinin başına doğrudan İstanbul'dan beylerbeyi tayin ederken Çıldır eyâleti diğer eyâletlerden farklı olarak irsî beylerbeyleri tarafından idare olunmuştur. Çıldır Eyâletine ilk olarak 17 Temmuz 1579'da Manucahr Mustafa Beylerbeyi olarak atanmıştır[59].

---

[57] M. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnamesi,* İstanbul 1970, s. 1.

[58] Osmanlı Devleti'nde klasik dönem taşra idaresi, aşağıdan yukarıya karye (köy), kaza, sancak (liva) ve eyâlet (beylerbeyilik) şeklinde teşkilatlanmış ve eyâletler, beylerbeyi veya mîr-i mîran ünvanlı kişiler tarafından yönetilmişlerdir. Beylerbeyiler kendi bölgelerinde hükümdarın temsilcisi olmak, beylerbeyi divanında askerî hususlara dair meseleleri halletmek, bölgesinde güvenliği sağlamak, tımar tevcihi ve terakkilerini yürütmek gibi vazifeleri olduğu gibi savaş zamanı kendi bölgesindeki sancakbeyleriyle tımarlı sipahileri maiyetine alarak emredilen yerde orduya katılmak zorundaydılar. Beylerbeyileri tayin edildikleri eyâleti, paşa sancağı denilen merkez sancaktan yönetirlerdi. Beylerbeyileri sancak beylerinin özellikle askeri amirleri pozisyonundaydı. Mali ve mülki açıdan bu iki amir arasında hiyerarşik olarak sıkı bir bağ mevcut değildi. 1362'de Rumeli Beylerbeyiliği, 1393'te Anadolu Beylerbeyiliği kurulmuş ve fetihlerle sınırların genişlemesi ile bu sayı artmıştır ki 1610'da bu sayı otuz ikiye çıkmıştır. (Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 2003, s. 83-86; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara, 2008, s. 250-252;Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 2000. S. 24-30; İ. M. Kunt, a.g.e, s. 15; Süleyman Oğuz, *Osmanlı Vilâyet İdâresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1878-1885*, Ankara, 1986, s. 7-10; Metin İşçi, *Türk Yönetim Tarihi*, İstanbul, 2005, s. 215-217; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı(Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı,* C. 6, Ankara, 1999, s. 78-85.)

[59] İ. M. Kunt, a.g.e., s. 176; Feridun Emecen, "Çıldır Eyâleti", *DİA,* C. 8, İstanbul, 1993, s. 300.

Çıldır eyâleti, ilk kuruluş sırasında Arpalu, İmirho, Pertekrek, Ardanuc, Hacrek, Aspanca ve Acara sancaklarından oluşuyordu. 1582'de Livane Sancağı da dâhil edildi.[60] Bir sınır bölgesi olması sebebiyle, sık sık askeri harekâta maruz kalan Çıldır eyâleti'nin sınırları zaman zaman değişikliğe uğradı. 1592 yılındaki "Defter-i İcmâl-i Cedîd-i Elviye-i Eyâlet-i Çıldır" adlı tahrir defterinde ise Ahıska, Altunkala, Osiha, Çeçerek, Aspinze, Hırtıs, Ahılkelek, Posof ve Çıldır Sancaklarında oluşmaktaydı[61].

1595 yılındaki "Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahısha" ve Gürcistan'daki nüshası olan "Defter-i Mufassal-ı Vilâyet-i Gürcistan" da ise Ahıska, Hırtıs, Ahılkelek, Çıldır, Poshov ve Bedre Sancakları kaydedilmiştir. 1595 Ahıska Mufassal Defterine göre sancakların nahiyeleri şu şekildeydi[62]:

1.Ahıska Sancağı: Güney, Kuzay, Ude, Kobliyan, Azgur, Altunkal'a, Osiha, Espinze, Çeçerek

2.Hırtıs Sancağı: Hırtıs, Meşe-Cavahed, Bozmaret

3.Ahılkelek Sancağı: Akşehir, Tümük, Niyalaskur

4.Çıldır Sancağı: Canbaz, Kenarbel, Kurd Kalası

5.Poshov Sancağı: Güney, Kuzay

6.Bedre Sancağı: Bedre, Kaşut

1596 yılına ait bir kayıtta; "Çıldır sancağı harap bir vaziyette olduğundan üç yıldır hiç kimse buranın sancakbeyliğine talip olmadı." denilmekteydi. Bu da bize Çıldır eyâletinin merkezinin Ahıska sancağı olduğunu göstermektedir[63].

1609'daki Ayn Ali Efendi Risalesi'nde "*Eyâlet-i Çıldır on üç sancakdır. Kethüdası ve defterdarı yokdur. Dört sancağı yurtluk ocaklık*[64] *ve mülkiyet tarikiyle*

---

[60] İ. M. Kunt, a.g.e., s. 175-176.
[61] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi* s. 294.
[62] TKG.KK.TTd., *Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha*, nr. 58/130, vrk. 15b-180a; *Defter-i Mufassal-ı Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-339.
[63] F. Emecen, a.g.md., s.300.
[64] Osmanlı Devletinde Eyâlet ve Sancak teşkilâtı türlü sebeplerle zaman içinde değişiklik gösterdiği gibi ele geçirilen bölgelerde yurtluk-ocaklık sancaklar oluşturulmuştu. Bu sancaklar, Bosna, Anadolu, Diyarbakır, Van, Kars, Çıldır, Şam, Rakka, Şehrizor, Bağdad, Erzurum eyâletlerinde rastlanmaktaydı. Doğu Anadolu'da oluşturulan yurtluk ocaklıklar Yavuz Sultan Selim'in talimatları doğrultusunda hareket eden İdris-i Bitlisî' nin öncülüğünde gerçekleştirilmiş olup bunun sebebi siyasi yönden hareketli olan bu hudut bölgelerindeki yerli beylerin nüfûzundan faydalanmak ve merkezi otoriteyi bir ölçüde bu beyler vasıtasıyla korumak ve tesis etmekti. (Bkz. Orhan Kılıç, *Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı; Eyâlet ve Sancak Tevcihâtı*, Elazığ 1997, s. 10-12, 38-40; Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 1987, s. 13; Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, S. 10, Ankara, 1999, s. 122; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. II, s. 580-581.) Yurtluk ve Ocaklıklar sancaklar Kanuni devrinde hazırlanan kanunla sınırları tespit edilmişti: *"... hîn-i fetihde ba'zı ümerâya hizmet ve ita'atleri mukabelesinde ber-vech-i te'bid arpalık ve sancak hassı tarikıyla tevcîh olunmuşdur. Erbâb-ı divân ve kanun ıstılâhında bu mâkulelere*

tasarruf olunur" şeklinde kayıtlıdır. Paşa sancağı ile birlikte 14 sancaktır. Bunlar; Çıldır Paşa Sancağı, Olti, Hartus, Ardanuc (sonradan ilave feth), Ardahan-ı Büzürük-Tavuskar, Çeçerek-Göle, Posthu-Ahısha, Macahil-Ahılkelek, Acara-Teralet, Penbek-Cercer, yurtluk ocaklık statüsünde ise Pertekrek, Livane, Nısf-ı Livane, Şavşad'dır[65]. Ancak Risalenin başka yerinde Çıldır eyâleti'nin zeamet ve tımar sayısını verirken sancak olarak Care, Benek, Tavuskar (sonradan), Lozi'yi de kaydetmiştir[66]. Çıldır eyâleti 97 zeamet, 559'u tımar olmak üzere toplam 656 tımarlı sipahi ve bunların cebelüleriyle birlikte toplam 1800 civarında asker çıkarmaktaydı.

1631–32 tarihli tevcihat defterinde, *"Eyâlet-i Çıldır nâm-ı diğer Ahısha"* adı altında eyâlete bağlı 15 sancak kaydedilmiştir. Paşa sancağıyla beraber 16 sancaktır. Bunlar; Beterek, Ardanuc (Arpalık)[67], Şavşad (Ocaklık), Livana (Ocaklık), Hacerek, Mahcil (Ocaklık), Penek, Acara-i Ulyâ (Ocaklık), Acara-i Süflâ (Ocaklık), Emir Hoy (Ocaklık), Asentuşah(?), Altunkal'a ma'a Osha, Poshoy Şah, Acara(Ocaklık), Hartus'dur. Paşa sancağı ise Çıldır/Ahısha[68]'dır[69].

Evliya Çelebi de Çıldır Eyâleti'nin; "*Eyâlet-i Çıldır on üç sancakdır. Mal ve tımar defterdarı, defter ve çavuşlar eminleri, çavuşlar kethüdası, çavuşlar kâtibi"* olduğunu ifade ederek eyâletin sancaklarını da Oltı, Hırtiz, Ardanuc, Hacerek, Ardahan, Posthor, Mahcil, Ahısha (paşa sancağı) olarak kaydetmiştir. Ayrıca; dört sancağının

---

*yurdluk ve ocaklık derler. Sancak i'tibâr olunur ve sâir ümerâgibi tabl u 'alem sahibleridür. Selâtîn-i selefden ellerinde olan temessükâtları mucibince cidden bunlar azl ü nasb kabul eylemezler. Amma elviye-i sâire gibi kura ve mezâri'inin mahsulâtı tahrir olunmuşdur. İçlerinde ze'amet ve timar vardır. Sefer-i hümâyun vâki' oldukça, zu'amâ ve erbab-ı timarı alay-beğleri ile kendüleri ma'an sâir sancakbeğleri gibi kangı eyâlete tabi'iler ise, beğlerbeğileriyle ma'an konub ve göçüb, sefer hizmetin eda edegelmişlerdir. Ve bunlardan birisi fevt olsa yâhud edâ-i hizmet eylese, yurdı ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı, evladına ve akrabasına verilir; haricden kimesneye verilü-gelmemişdir. Meğerki evlad ü akrabası münkariz ola, ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir umur-dide kimesneye verilür. Amma yurdluk ve ocaklık i'tibârı olmaz, belki sâir elviye gibi tasarruf olunur." (*Bkz. Ahmet Akgündüz, Osmanlı *Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri,* 4. *Kitap Kanuni Devri Kanıunnâmeleri,* 1. *Kısım Merkezi ve Umumi Kanunnâmeler*, İstanbul, 1992, s. 476-477.)

[65] Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülasâ-i Mezâmin-i Defter-i Divan*, (Önsöz M. Tayyip Gökbilgin), İstanbul, 1979, s. 27–28.

[66] Ayn Ali Efendi, a.g.e. , s. 58-59

[67] Yüksek rütbeli devlet memurlarına vazifede iken maaşlarına ilaveten, azil veya emeklilikleri halinde maaş kabilinde verilen tahsisat anlamına gelmektedir. (Bkz. B. Kodaman, a.g.e., s. 22.)

[68] Ahıska 1627-1635 tarihleri arasında Safevî Devletinin işgali altında idi. Ayrıca Hacerek, Poshof, Penek ise harabe haldeydi. Ahıska Kalesinin yeniden ele geçirilmesinden sonra Çıldır Beylerbeyi Köseç Sefer Paşa (II. Beka) Ahıska beylerbeyi olarak tayin edilmesi üzerine eyâlet Ahıska Eyâleti olarak adlandırılmaya başlanmıştır.(Bkz. F. Emecen, a.g.md., s. 301.)

[69] Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimâtı (1041/ 1631–32 Tarihli Bir İdarî Taksimât Defteri)", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara 1963, s. 222–223; İ. M. Kunt, a.g.e., s. 193-194.

yurdluk ve ocaklık ve mülkiyet üzere tasarruf edilmekte olduğunu ifade etmiştir ki, bunlar da Bürtekrek, Livâne, Nısf-ı Livâne ve Şavşad'dır[70].

1653'deki Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi'ne göre Çıldır Eyâleti, "*Eyâlet-i Çıldır nâm-ı diğer Ahıska. On üç sancakdır. Üç sancağı yurdluk ve ocaklıkdır. Ma'dası umerâ-yı Osmaniye tasarrufundadır." demektedir.* Zuama ve erbab-ı tımar 556 kılıçtır. Toplam cebelüleri ile birlikte asker sayısı 2000'dir. Sancakları ise, Oltu, Ardahan-ı Büzürk, Hartus, Arunuc (Ardanuc), Hacerek, Poshov, Mahacil, Acara, Penek, Ahılkelek, Livane, Şavşad, Pertekrek" şeklinde kayıtlıdır[71]. Paşa sancağı Ahısha'dır

Kâtib Çelebi'nin Cihannümâ'sında, "*Ahısha nam-ı diğer Ahıska, Gürcistan hududuna dâhildir. Mukaddema Çıldır Eyâletidir. Çıldır cenklerde harab olmağla Ahısha'ya ilhâk idüb müstakil bir eyâlet etmişler."*demektedir.

Kâtib Çelebi'nin Cihannümâ'sında, sancakları şu şekilde vermektedir: *"Acara, Ardanuc, Ardahan-ı Büzürk, Ardahan-ı Küçük, Sevke/Söge(?) tabi' Olti, Petekrek ocaklıkdır. Penek, Posthov, Tavusker, Çıldır, Hacerek, Hartus, Şavşad ocaklıkdır. Göle, Livane ocaklıkdır. Mahcil, Nısf-ı Livâne ocaklıkdır. Mamervan, Ahılkelek, Teralet(?) bu eyâlet 656 kılıçdır. 97 zeamet, 559 tezkerelü dahi tezkeresiz tımardır. Cebelüleri ile 1700 nefer olur. Evsâf-ı Ahısha hala taht vilâyetidir."* şeklinde bilgiler vardır. Anlaşılacağı üzere Çıldır Eyâleti'nin Paşa Sancağı Ahıska'dır[72].

Hezarfen Hüseyin Efendi, 1675 yılına doğru tamamladığı Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman adlı eserinde: "*Eyâlet-i Çıldır on üç sancakdır. Defter kethüdası ve timar defterdarı yokdur. Dört sancağı dahi yurdluk ve ocaklık ve mülkiyet tariki ile tasarruf olunur."* demektedir. Bunların isimlerini ise, eserinde şu şekilde vermektedir: Oltu, Ardahan-ı Büzürk, Ardanuç, Hacrek, Hartus, Posothov, Pertek, Taşir, Uru, Üstüha, Makelek (Ahılkelek), Hıtıla, Espin, Pinbek ve bir de paşa sancağı olan Çıldır'dır[73].

---

[70] Evliya Çelebi, onüç sancaktır diye saydığı sancak isimleri arasında Acara ve Petek yer almamakla birlikte hasları sayarken isimleri geçmektedir. Ayrıca hasları sayarken Bürtekrek yerine Pertek yazılmıştır. (Bkz. Evliya Çelebi Mehmed Zıllî İbn. Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, C. II, (Basan Ahmet Cevdet), İstanbul 1314, s. 322.)

[71] Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, adlı eserin faksimile metin kısmında s. 10'da çeviri yapılarak burada kullanılmıştır. Bunu yapmamızdaki sebep bu eseri hazırlayan Midhat Sertoğlu'nun çeviri esnasında yaptığı hatalar ve sancak isimlerini verirken sadece sekiz tanesinin ismini vermesidir. Bunlar, Oltu, Ardahan-ı Büzürk, Hartus, Erednevuc (Ardanuc), Posuthu, Mahcil, Şavşad, Pergerek'dir. s. 36'da zikretmiş olmasıdır. (Bkz. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, (Haz. Midhat Sertoğlu), İstanbul, 1992, s. 36.)

[72] Katip Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul, 1145, s. 408.

[73] Hezarfen Hüseyin Efendi, eserinde 13 sancaktır demesine rağmen eserinde sancak isimlerini verirken 14 sancak ismi vermiştir. Tabiiki paşa sancağı ile birlikte sancak sayısı 15'e çıkmaktadır. (Bkz.

1609'da Eyâletin sancak sayısı Paşa Sancağı ile birlikte 14 sancak idi. Çıldır Eyâleti'nde 1631–1632 tarihli teşkilat defterine göre 16 sancak, Evliya Çelebi'ye göre 13 sancak ve Kâtib Çelebi'ye göre 20 sancak bulunmaktaydı. Ayn Ali, Evliya Çelebi, Sofyalı Ali Çavuş ve Hüseyin Hezarfen Efendi sancak sayısını 13–14 olarak gösterirlerken 1631–32 tarihli defterde 15, Katib Çelebi ise 20 sancak ismini vermektedir. Eyâletin sancakları kaynaklarda farklı şekillerde yazılmıştır. Katib Çelebi de ilk defa Mamervan (Narman) sancağını eyâlete dâhil ederek sancak sayısına faklı bir boyut getirmiştir. (EK-5, Tablo-1)

XVIII. yüzyılda, Çıldır Eyâleti'nin sancak sayısında önemli değişiklikler olmuştur. Nitekim yüzyılın başında eyâlete bağlı sancak sayısı 22 iken, 1717–1730 tarihli tevcihat defterine göre sancak sayısı 20'ye düşmüş, 1740 tarihli tevcihatta önemli bir azalma olmuş ve 15 sancak kaydedilmiştir. 1750–1800 yıllarına ait tevcihat defterinde ise eyâletin sancak sayısı 21 olarak tespit edilmiştir. XIX. yüzyılda 1829 Edirne Antlaşmasının imzasına kadar geçen sürede eyâletin sancak sayısı 1818-1826 1 Numaralı Ahısha Şer'iyye Sicili'ndeki 5 Ocak 1825 tarihli kayıtta anlaşıldığı üzere 24'tür. (EK-5, Tablo-2)

1682-1702 yılları arasıda 22 sancak vardır. Bunlardan 15 tanesi ocaklık olarak kaydedilmiştir. Nısf-ı Livâne ve Pertekrek (Hisseli Ocaklık), Oltı (Ocaklık), Ardanuc (Ocaklık), Şavşad (Ocaklık), Pertekrek (Ocaklık), Ardahan-ı Büzürk, Nısf-ı Livâne (Ocaklık), Mahcil (Ocaklık), Petek, Acere-i Ülyâ (Açık), Acere-i Süflâ (Ocaklık), Emir Hoy (Ocaklık), Astere (Ocaklık), Posthov (Ocaklık), Hartus (Ocaklık), Altun Kale (Ocaklık), Astıha[74] (Ocaklık), Çıldır (ber-vech-i te'bîd), Ahalkelek, Keskim (Açık), Hacerek (Göle) (Açık), Acara (Ocaklık)'dır[75].

1694-1732 tarihli Defter-i Caba Eyâlet-i Çıldır adlı caba defterinde eyâletin sancak sayısını 21 olarak vermiş, bunlardan 13 tanesi ocaklık olarak kaydedilmiştir. Bunlar; Oltu (Ocaklık), Çıldır, Ardahan-ı Büzürk, Ardahan-ı Küçük, Acara-i Süflâ (Ocaklık), Acara-i Ulyâ (Ocaklık), Penek, Ahısha, Ahılkelek (Ocaklık), Altunkal'a (Ocaklık), Ardanuc (Ocaklık), Nısf-ı Livâne (Ocaklık), Hartus (Ocaklık), Pertekrek

---

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, (Haz. Sevim İlgürel), Ankara, 1998, s. 128–129.)

[74] Astıha=Ahısha

[75] O. Kılıç, a.g.e., s. 66.

(Ocaklık), Cecerek (Ocaklık), Poshov (Ocaklık), Şavşad (Ocaklık), Mamervân (Ocaklık), Aspinza, Oshe, Livana'dır[76].

1717–1730 yıllarına ait tevcihat defterinde, 23 sancak verilmiş olup, bunlardan 6 tanesi ocaklık olarak kaydedilmiştir. Mâmervân (Mamirvân), Nısf-ı Livâne ve Pertek (Ocaklık), Oltu, Ardanuç, Şavşad, Pertekrek (Pergerek), Ardahan-ı Büzürg (Büyük Ardahan), Nısf-ı Livâne (Ocaklık), Macahil, Penek, Acara-i Ulyâ (Ocaklık), Acara-i Süflâ (Ocaklık), Emirhoy (Emirhev), Aspinza (Ocaklık), Posthov (Posof), Hertus (Hartus), Altun-kal'a, Estiha, Çıldır, Ahalkelek, Kiskim der-Çıldır, Cecerek nâm-ı diğer Göle, Acara'(Ocaklık) dır[77]. Eyâlet, ocaklık statüsünde İshak Paşa'nın tasarrufunda iken 1722'de bu statüsü kaldırılmış ve Trablusşam Beylerbeyi Şehsüvarzâde Mehmet Paşa'ya verilmiştir. Ancak 1725 Haziranında tekrar ocaklık statüsü verilerek beylerbeyiliğine İshak Paşa getirilmiştir[78].

1721-1740 yıllarına ait tevcihatta, 15 sancaktan Çıldır hariç diğerleri ocaklık olarak belirtilmiştir. Bunlar; Nısf-ı Livâne ve Pertekrek (Hisseli Ocaklık), Oltu (Ocaklık), Şavşad (Hisseli Ocaklık), Pertekrek (Hisseli Ocaklık), Ardahan-ı Büzürk (Ber-vech-i te'bîd[79]), Mahcil (Hisseli Ocaklık), Acere-i Ülyâ (Ocaklık), Emir Hoy (Ocaklık), Poshov (Ocaklık), Hartus (Ocaklık), Altun Kale (Ocaklık), Astıha (Ocaklık), Mamervan (Ocaklık), Çıldır (ber-vech-i te'bîd), Ahalkelek (Ocaklık)'dir[80].

1755–1800 yıllarına ait tevcihat defterinde, Eyâletin sancak sayısı 21 olarak tespit edilmiş olup bunlar; Acara-i Süflâ (Ocaklık), Acara-i Ulyâ (Ocaklık), Ahılkelek, Altunkal'a, Ardahan-ı Büzürk, Ardanuc, Çıldır, Astize (Ocaklık), Hacerek/Göle, Hartus, Hınıs ve Tekman, Keskim, Macahel (Ocaklık) , Malazgird, Nısf-ı Livâne ve Pertekrek (Ocaklık) , Oltu, Ostha, Penek (Malikâne) , Pertekrek, Poshov, Şavşad'dır[81].

1818-1826 (1233-1241) 1 Numaralı Ahısha Şer'iyye Sicili'nde 5 Ocak 1825 (15 Cemaziyelevvel 1240) tarihli kayıtta Çıldır Eyâleti'nin 24 sancaktan mürekkep olduğu ifade edilmiştir[82]. Bunlar; Mirho, Satlil, Ardanuç, Livane, Keskim ve Petekrek[83],

---

[76] *Defter-i Caba Eyâlet-i Çıldır,* (Haz. Tsısana Abuladze, Miheil Svanıdze), Tiflis, 1979, s. 3-249.
[77] Fehameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı, (1717-1730),* Ankara, 1997, s. 22, 119–125.
[78] F. Emecen, a.g.md. , s. 301.
[79] Ber-vech-i te'bîd: Hayatta kaldığı sürece
[80] O. Kılıç, a.g.e., s.66.
[81] Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C. 7, S. 1 (2006), s. 81-82.
[82] *BOA, MŞH. ŞSC, 1 Numaralı Ahısha Şer'iyye Sicili (H. 1233-1241/1818-1826),* nr. 373, vrk. 62a, Belge No: 132.

Nahiye-i Tavuskâr[84], Penek, Mamran (Mamervan) , Oltu, Göle[85], Ardahan (Ardahan-ı Büzürk), Çıldır, Ahılkelek, Hartus, Acara-i Ulyâ, Acara-i Süflâ, Macahil[86], Kovabliyan[87], Aspinza[88], Azgur[89], Poshov[90], Şavşad[91], ve merkez sancağı olan Ahıska'dır.

XIX. yüzyılda, 1828–29 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ahıska ve Ahılkelek, Ruslar tarafından işgal edilmiş, 1829 Edirne Antlaşması ile Çıldır (Ahıska) Eyâleti'nin merkezi Ahıska ve eyâletin diğer kazalarından Azgur, Hırtıs, Çeçerek, Ahılkelek, Bedre, Kobliyan (Altunkale) Rus işgalinde kalmıştır[92]. 1831'de Çıldır Eyâletinin sancak sayısı 5 olarak gösterilmektedir. Bunlar; Livane-i nam-ı diğer Levan (Vartin), Şavşad, Mahacil, Cercer (Çırçır), Cebecun (Cebecik)'dur[93]. Tanzimat'ın ilanından sonra yapılan yeni idari düzenleme ile Çıldır, bir sancak haline getirilerek Erzurum Eyâleti'ne bağlanmıştı[94].

---

[83] Keskim ve Petekrek Sancakları, Ahıska Şer'iyye Sicilindeki bazı kayıtlarda yalnız yazılmışken bazı kayıtlarda ise beraber yazılmıştı. Beraber yazılanlar, vrk. 27a, 63a, 78a, Belge No:42, 135, 181. Ayrı yazılanlar, vrk. 29a, 31a, 67b, 93b, Belge No: 48, 52, 152, 223.

[84] Nâhiye-i Tavuskâr Ahıska Şer'iyye Sicilinin bazı yerlerinde Ardanuç Sancağının nahiyesi vrk. 90a, Belge No: 212 bazı yerlerde ise; nahiye-i Tavuskar Sancağı vrk.63, Belge No:135, Liva-i Tavusker vrk. 93b, Belge No: 223 geçmektedir.

[85] Göle Sancağı, Defter-i Hâkânî'de Ardahân-ı Küçük olarak kaydedilen Çıldır Eyâletine bağlı Göle Sancağı, Kars Valisi Ali Paşa tarafından eski defterde Kars'a bağlı olduğu için Göle'yi bir süre Kars'a bağlanmıştır. Bu durum Ahıska Kadısı Es-Seyid İbrahim tarafından İstanbul'a yazılmıştır. 1 Cemaziyelahir 1233 (8 Nisan 1818) tarihli Göle Sancağı İ'lâmında *"... Çıldır Eyâleti'nden ifrâz ve Kars'a ilhâka dâ'ir târîh-i cedîd ile emr-i âlî-şân ısdâr buyurulmamış iken atîk sûret-i defter ile Kars muzâfâtındandır. ... eyâlet-i Çıldır tarafına î'tâ ve kâffe-i umûr ve musâlahaları vâlîmiz ma'rifetiyle rü'yet olunarak bade'l-yevm müşârun-ileyh Ali Paşa'nın "Kars'[a] ilhâkdır" deyü vâkı' olan müdâhale ve mu'ârazasını men u def'i bâbında bir kıt'a emr-i celîlü'ş-şân sadaka ve ihsân buyurulmak niyâzında olduğumuzu hâvî mahzar-ı hakîkat-me'âsirimizi musaddık sen dahi i'lâm idivir" deyü iltimâs itmeleriyle cümle inhâları vâkı'a mutâbık olup kazâ-i mezbûrin Çıldır Eyâleti'nden infikâk ve eyâlet-i âhara ilsâkı bir vâkitde vâkı' olmamağla müşârun-ileyh Ali Paşa hazretlerinin müdâhalesi def' olunmak husûsuna irâde-i aliyye-i cihân-dârî ta'alluk ve bir kıt'a emr-i âlî, şeref-i izz-i sudûr buyurulmak niyâzında olduklarına ilm-i dâ'iyânem lâhik olup ol ki vâkı' hâldir, pâye-i serîr-i â'lâya ilâm olunmuşdur. Ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân men lehü'l-emr ve'l - ihsânındır.*" (Bkz. *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk.40a-40b, Belge No: 73.)

[86] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 63a, Belge No: 135.

[87] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahıska Şer'iyye Sicili*, vrk. 62a, 93a, Belge No: 132, 222.

[88] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahıska Şer'iyye Sicili*, vrk. 33b, Belge No: 57

[89] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahıska Şer'iyye Sicili*, vrk. 33b, 70a, Belge No: 57, 157.

[90] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahıska Şer'iyye Sicili*, vrk. 79a, Belge No: 185.

[91] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahıska Şer'iyye Sicili*, vrk. 93b, 67b, Belge No: 223, 152.

[92] M. F. Kırzıoğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 32.

[93] T. Baykara, a.g.e., s. 106; Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî taksimat ve Nüfus", *Belleten,* C. XV. S. 60 (Ekim 1951) den ayrı basım, Ankara 1951, s. 625.

[94] II. Mahmut dönemi ve Tanzimat Fermanı ile birlikte taşra teşkilâtında merkezileşmeye gidilince hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklarının bulunduğu eyâletler de hoşnutsuzluk meydana gelmiştir. 1845 Temmuzundan itibaren Kars ve Çıldır'da yurtluk-ocaklık sahibi olan Posof Beyi Kamil, Tavaskar Beyi Dursun, Ardahan Beyi Hasan, Göle Beyi Arslan, Mirho Beyleri Osman ve Hüseyin, Ahmetpaşazade Şerif Bey, Livaneli Yusuf Bey ve Abdi Bey bir araya gelerek Tanzimat'a karşı direnmeye karar vermişlerdi. Erzurum Valisi Bekir Sami Paşa gerginliği ortadan kaldırmak için

1866–67 yıllarında Çıldır Sancağı'nın Şavşad, Tavuskar, Ardanuc, Göle, Posof, Çıldır, Ardahan, Mamervan, Penek, Kiskim ve Oltu kazaları olmak üzere 11 kazası vardı. 1871–1872 tarihinde yapılan yeni düzenleme ile Çıldır sancağının kaza sayısı Oltu, Ardanuc, Ardahan olmak üzere üçe düşürülmüştü. 1876–77 Osmanlı-Rus Savaşları sırasında bölge Rus işgaline uğramış ve bu durum 1918'e kadar sürmüştü. 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile Türk-Sovyet sınırı kesin olarak belirlenmiş ve Çıldır Türkiye'de kalırken Ahıska başta olmak üzere birçok Türk bölgesi Sovyet Rusya'ya terkedilmiştir[95]. 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'nda bu durum teyid ve tescil edilmiştir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Çıldır Eyâleti, Erzurum, Van, Diyarbakır eyâletleri gibi gerek idari taksimat gerekse eyâlete bağlı sancakların tasarruf şekli bakımından farklılıklar arz etmektedir. Bunun da en önemli nedeni, bulunduğu coğrafyadır. Osmanlı Devleti, öncelikle Safevî Devleti'nin bölgedeki etkinliğini önlemek ve Gürcü meliklerini kontrol altında tutmak (İmeretiya/Açıkbaş, Mingreliya/Dadyan ve Guria/Göril) ve vergilerinin İstanbul'a gönderilmesinde aracılık etmek, onların aralarındaki ihtilâfları çözmek ve bölgede istikrarı sağlamak amacıyla Çıldır valilerini görevlendirmişti. Ayrıca, Rusya'nın Kafkasya siyasetini takip ederek gerekli tedbirler alma görevi de Çıldır Eyâletini uhdesinde bulunduran valilere verilmişti. Buna bağlı olarak eyâletin sancak sayısında da artış veya azalma görülmüştür. Takip edilen siyasetin bir sonucu olarak da eyâletin paşa sancağı Çıldır ile Ahıska arasında zaman zaman değişkenlik göstermiştir.

Çıldır, eyâlet statüsündeyken merkezi Ahıska, sancak statüsündeyken merkezi Oltu olmuştur. Asıl Çıldır ise Ardahan'a bağlı bir nahiyedir[96]. 1596 tarihli bir arşiv kaydında Çıldır'ın harap bir durumda olduğu ve Beylerbeyi Hızır Paşa'nın Ahıska'da ikamet ettiği belirtilmektedir[97].

---

yurtluk-ocaklıklara dokunulmayacağına dair bunlara haber göndermek zorunda kalmıştı. Yurtluk-ocaklıklara el konulmayacağına dair haberlerin Çıldır'a ulaşmasından sonra bölge sakinleşmiştir. Çıldır Sancağında bulunan otuz beş kişinin yurtluk-ocaklık statüsündeki köylerine 1851 yılından itibaren el konulmaya başlanmış ve bu süreç on beş yıla yakın bir süreçte tamamlanmıştır. Buraların senelik hasılatının 126.800 kuruş olduğu hesaplanmış ve sahiplerine aylık toplam 10.567,5 maaş bağlanmıştı. Örneğin 1851 tarihinde Çıldır'da bağlanan maaş 126.800 kuruşken, bu miktar 1884 yılında 273.000 kuruşa kadar yükselmişti. (Bkz. Fatih Gencer, "Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 30, S. 49, (2011), s. 84-85.)

[95] F. Emecen, a.g.md, s. 301.

[96] Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Ankara, 2006, s. 609.

[97] F. Emecen, a.g.md. s. 300–301; Feridun Ababay, *Çıldır Tarihi*, Ankara, 1987, s. 102–110.

1.3.2. Osmanlı Bürokrasisinin Çıldır'da Tesisi

Çıldır Eyâleti, 1578 Gürcistan seferinden sonra bölgenin ele geçirilmesiyle kurulmuştur[98]. Osmanlı Devleti, eyâletleri doğrudan İstanbul'dan gönderdiği beylerbeyleri ile idare ederken Çıldır Eyâleti için ayrı bir statü belirlemiş ve Atabek ailesinden gelen kişiler arasından belirlediği beylerbeyleri tarafından idare edilmesini sağlamıştır. Bu durum Atabek ailesinden Şerif Paşa'nın azline kadar devam etmiştir.

Çıldır Eyâleti'nin oluşturulmasından sonra burada Osmanlı bürokrasisinde görev yapan pekçok devlet adamı ve ilim adamı yetişmiştir. Bunlardan önemli bir kısmı irsî beğlerbeğleridir ki eyâletin sancaklarını yurtluk ve ocaklık olarak idare eden, yerel hanedanlardan tefeyyüz etmiş kişilerdir. Değişik tarihlerde Çıldır Eyâleti'nin idaresini uhdesinde bulunduran beylerleyleri şunlardır:

1. *Mustafa Paşa (II. Manucahr);* Atabek Kayhasro'nun oğludur[99]. Çıldır Eyâleti'nin kurulmasıyla birlikte, 17 Temmuz 1579'da ilk olarak Çıldır Beylerbeyliği'ne tayin edilmiştir. Mustafa Paşa, 1583 yılında Tiflis'e malzeme götürürken hıyanet isnadıyla tevkif edilmek istenince kaçmış ve Osmanlı Devleti'ni oldukça uğraştırdıktan sonra 1588'de Gence seferi başlarında itaat arz ederek[100] kendisine yeniden Çıldır Eyâleti tevcih edilmiştir. Manucar Mustafa Paşa, 1614 yılında ölmüştür[101].

2. *Ahmet Paşa;* Çıldır Beylerbeyliğinin ihdasından sonra ismine tesadüf ettiğimiz ikinci Çıldır Beylerbeyi'dir. Hakkındaki bilgimiz, sadece 1587 yılına ait bir Mühimme kaydında geçmektedir[102].

3. *Hızır Paşa;* 1596 yılına ait bir kayıtta Çıldır Beylerbeyi olarak gösterilen Hızır Paşa, kendisine Ahıska'yı merkez seçmiş, bu yüzden Çıldır hâlî harap duruma gelmiştir[103].

---

[98] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas–Elleri'ni Fethi*, s. 291.

[99] Osmanlı'nın bölgeyi fethi esnasında hakkında bilgi verildiğinde burada çok fazla ayrıntıya girilmedi.

[100] M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas–Elleri'ni Fethi*, s. 371-372; Sicill-i Osmanî'de Manucahr Mustafa Paşa'nın 1582'de tekrardan dinden dönüp zahire kafilesini götüren Hadım Mehmet Paşa ile Bosnalı Mehmet Paşa'yı çadırda yaralayıp kaçtığı belirtilmektedir. (Bkz. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* C. 4, (Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman), İstanbul, 1996, s. 1203.)

[101] Yılmaz Öztuna, "Manucahr Mustafa Paşa, Osmanlı tahakkümünden usanarak irtidâd edip İran'ın yardımıyla hükümdar olmak istemesi üzerine idam edildi" demektedir. (Bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, C. II, Ankara, 1996, s. 562.) Mustafa Âdil Özder ise sadece 1614'te öldü demektedir. (Bkz. Mustafa Âdil Özder, *Tarihte Çıldır Atabeğleri ve Torunları*, Erzurum, 1971, s. 57.)

[102] M. İnbaşı, a.g.m., s. 83.

[103] F. Emecen, a.g.md., s. 300-301.

4. *Karakaş Ahmet Paşa;* 1603 yılında Serdar Sinan Paşa'nın İran üzerine yaptığı sefere Erzurum'da taifesiyle katılan Celali Karakaş Ahmet'i af ederek 1603'de Çıldır Beylerbeyliğine tayin etmiştir[104].

5. *III Manucahr;* II. Manucahr Mustafa Paşa'nın oğludur. 1614–1625 yılları arasında Çıldır Beylerbeyliği yaptı. III. Manucahr'a beylerbeylik tevcih olunduğuna göre İslamlığı benimsemiş olması gerekir. Ancak, İslamî ismi ve oğulları hakkında bir bilgi bulunmamaktadır[105].

6. *Sefer Paşa (Köse-III. Beka);* Atabek Kayhasro'nun oğlu Mustafa Manucahr'ın da kardeşidir. 1624'te İstanbul'a giderek İslamiyeti kabul etmiş, Sefer adını almıştır. Sefer Paşa'nın Müslüman olması daha önce Ortodoks Hıristiyan olan Ahıska ve çevresi Kıpçak ahalisinin de akın akın Müslüman olmasına vesile olmuştur[106]. III. Manucahr'ın ölümünden sonra 1625'te Çıldır Beylerbeyliğine tayin edilmiştir. Sicill-i Osmanî'de; *"IV. Murat dönenimde beylerden olduğundan Kars muhafızı oldu. 1628/1629 İranlılara üstün gelip Ahıska ve Çıldır beylerbeyi olup sonrada Kars muhafızlığı ilâve edildi."* denilmektedir[107].

Sefer Paşa, 1628'de İran Şahı I. Abbas tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden Abaza Mehmet Paşa'nın yardımına gönderdiği Safevî Kumandanı Şemsi Han'ı esir ederek Serdar Hüsrev Paşa'ya teslim etmiş ve bu vesileyle IV. Murat tarafından kendisine *"gazi"* ünvanı verilmiştir. Sefer Paşa 1652'de vefat etmiştir[108].

6. *Yusuf Paşa;* Sefer Paşa'nın oğludur. 1635-1647 yılları arasında Çıldır Beylerbeyliği görevini sürdürmüştür[109].

7. *Rüstem Paşa;* Sicilli Osmani'de "Ömer Paşa'nın veya Sefer Paşa'nın oğludur." denmektedir. Çıldır Beylerbeyliği görevini 1647-1659 yılları arasında Yusuf Paşa'dan sonra icra etmiştir[110].

8. *Arslan Mehmet Paşa;* Arslan Mehmet Paşa'nın kimliğiyle alakalı farklı rivayetler söz konusudur. Bir kısım kaynaklarda Rüstem Paşa'nın oğlu olduğuna dair bilgiler yer alırken bir kısmında ise Sefer Paşa'nın oğlu olduğuna dair kayıtlar mevcud

---

[104] B. Kütükoğlu, a.g.e., s. 271.
[105] M. Â. Özder, a.g.e., s. 58; Y. Öztuna, a.g.e., C. II, s. 562.
[106] Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 40.
[107] Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 5, (Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman), İstanbul, 1996, s. 1485.
[108] M. Â. Özder, a.g.e., s. 81-84; Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 41-42.
[109] M. Â. Özder, a.g.e., s. 88; Y. Öztuna, a.g.e., C. II, s. 562.
[110] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 5, s. 1402; M. Â. Özder, a.g.e., s. 88-89.

olup bu ihtimal daha kuvvetlidir. Babasının ölümünden sonra amcası Ömer Paşa[111]nın beylerbeyliğine karşı çıkmıştır. Bu nedenle Gürcü Nebi İsyanına[112] katılmışsa da bir müddet sonra yeniden sakinleşmiştir.

1659'da Rüstem Paşa'nın ölümünden sonra vezirlikle Kars muhafızı olmuştur. 1680'de rüşvet almak suçuyla itham edilerek idam edilmiştir[113]. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, onun idamının sebebini şu şekilde ifade etmektedir: *"Ahısha Beylerbeyisi Arslan Paşa celb-i mâl içün memleket-i Gürcistan'a ihtilâl virüp fitne vü fesâda bâ'is ü bâdî olmağla, Erzurum Vâlîsi İbrahim Paşa'ya hitâben vârid olan Hatt-ı humâyûn mûcebince katl olunup, ser-i maktû'u Rikâb-ı humâyûna gelüp, piş-gâh-ı Bâb-ı Humâyûn'da galtide-i hâk-i mezellet oldu, fi'l yevmi'l- 'âşir min şehri ramazân sene minhû."*[114] Oltu'da cami, hamam, saray, medrese, fetevâhâne yaptırmıştır. Oltu'daki cami, Arslan Paşa Camii adıyla hâlâ ayaktadır.

9. *II. Yusuf Paşa;* Arslan Paşa'nın oğludur. Babasının idamından sonra yerine 1679–1690 tarihleri arasında Çıldır Beylerbeyliği yapmıştır.

10. *Selim Paşa;* Arslan Paşa'nın diğer bir oğludur. Selim Paşa, II. Yusuf Paşa'dan sonra 1690–1701 yılları arasında Çıldır Beylerbeyliği yapmıştır[115].

11. *İshak Paşa (Büyük);* II. Yusuf Paşa'nın oğlu olan İshak Paşa, 1701'de Çıldır Beylerbeyliği'ne tayin olunmuştur. Gürcistan beyliklerinin (Açıkbaş, Göril, Dadyan) kontrol ve vergilerini toplama görevi, Çıldır Beylerbeyinin sorumluluğunda olduğu için aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü görevi de Çıldır Beylerbeylerine verilmişti[116]. Söz

---

[111] Ömer Paşa, Sefer Paşa'nın ölümünden sonra 1652'de beylerbeyi olmuş ise de aynı yıl azledilmiştir. (Bkz. M. Â. Özder, a.g.e., s. 87.)

[112] Gürcü Nebi 1648-1687 yılları arasında sipahi reislerinden olup yakalanarak katledildi. (Bkz. Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 4, s. 1241.)

[113] Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 1, (Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman), İstanbul, 1996, s. 323; Yunus Zeyrek, rüşvet suçunun bir iftira olduğunu, onu çekemeyenlerin Oltu sancakbeyliği yapan Mehmet Arslan Paşa'nın yaptırdığı hamamın kapısı üzerine "Bâb-ı Hamameyn" yazısını, Padişaha "Bâb-ı Hümâyun" şeklinde ulaştırarak padişahı tahrik edip ölüm fermanının çıkmasına neden olduklarını yamaktadır. (Bkz. Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 43-44.)

[114] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât (1066-1116/1656-1704)*, (Haz. Abdülkadir Özcan), Ankara, 1995, s. 116.

[115] M. F. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* C. I, s. 457; Y. Öztuna, a.g.e., C. II, s. 562; Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 43.

[116] Açıkbaş Beyi Simon kendi tebası ve Gürcü beyleri ile anlaşmazlığa düştüğü için memleketini terk etmiş ve bu durum İshak Paşa tarafından İstanbul'a bildirilmiştir. Hükümet, yeni Açıkbaş beyi olarak Gorgi'yi uygun görmüş ve onun makamına oturtulması görevini de İshak Paşa'ya Ağustos 1701'de vermişti. İshak Paşa, Gorgi'yi kuvvetleri ile göndermiş ve Dadyan Beyi Mamya, İshak Paşa'ya bir kefaletnâme göndermiş ve onun adamları da Gorgi'yi Mamya'ya teslim ederek geri dönmüşlerdi. Mamya verdiği kefaletnameye rağmen Gori'yi öldürmüştür. Osmanlı Devleti bunun üzerine Göril'i prenslikten çıkararak vezirazama malikâne olarak vermiş oda bir miktar asker ile voyvodasını göndermiş ise de halk bunu kabul etmediği için gidenleri katletmiştir. Bunun üzerine Erzurum

konusu görevini layıkıyla yerine getiremediği ve taraflı davrandığı tespit edildiği için azledilmiş ve yerine 25 Eylül 1722'de Trablusşam Valisi Şahsuvar-zade Mehmet Paşa tayin edilmiştir. Böylece, Eyâletin yurtluk-ocaklık statüsü kaldırılmıştır[117].

İshak Paşa, 5 Temmuz 1724'te vezirlik rütbesi verilerek yeniden beylerbeyliğine getirildiğinde Çıldır Eyâleti'ne de yurtluk-ocaklık statüsü geri verilmiştir. 1725'te Çıldır Eyâleti'ne ilaveten Tiflis valisi de olan[118] İshak Paşa, 18 Haziran 1735'te Revan yakınlarında Bagaverd'de Osmanlı tarihlerinde Arpaçay muharebesi adıyla bilinen Osmanlı–İran savaşında Osmanlı ordusunun bozguna uğraması üzerine Tiflis'i boşaltarak geri çekilmiştir. Böylece, Tiflis 1735'te İran'ın eline geçmiş[119], kendisi de Ahıska'ya dönmüştür. Oğlu Yusuf Paşa'nın[120] ölümünden sonra 1744–1748 yılları

Beylerbeyi Köse Halil Paşa, Gürcistan seferine serasker tayin edilmiş ve Çıldır, Kars, Batum, Trabzon, Şarki Karahisar eyâlet ve sancak beğleri seraskerin maiyetine memur edilmişlerdir. Mamya katledilmiş, Açıkbaş prensliğine de Mart 1703'te Açıkbaş Meliki Aleksandr'ın oğlu Yorgi tayin olunmuştur. (Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, Ankara, 1988, s. 20-21.)

[117] F. Başar, a.g.e., s. 120; M. İnbaşı, a.g.m., s. 84.

[118] Rusya ile anlaşan VI. Vahtang'ın 1723 baharında Gence'yi işgal etmesi üzerine 15 Haziran 1723'te İran Ordusu Tiflis'e girerek üç gün şehri yağmalamış ve Kartli tahtını da Kakhet kralı II. Konstantin (Mahmut Kulu Han)'e vermiştir. Bunun üzerine VI. Vahtang, Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Osmanlı Devleti serasker olarak Erzurum Valisi Silahdâr İbrahim Paşa'yı görevlendirdi. Silahdâr İbrahim Paşa 10 Temmuz 1723'te Tiflis'i ele geçirdi. Temmuz ayı içerisinde de bütün Kartli topraklarını ele geçirmiştir. II. Konstantin Eylül 1723'te Osmanlı hâkimiyetini tanıdı. Rusya'nın Gürcü krallıklarına nüfûz etmeye çalışması Osmanlı'yı endişelendirdiği için Doğu Gürcistan'ın doğrudan Osmanlı'ya bağlanması kararlaştırıldı. 1724'te Kakhet Krallığı, Kakhet eyâleti, Kartli Krallığı ise Tiflis eyâleti olarak teşkilatlandırılarak Osmanlı'ya ilhâk edildi. (Bkz. M. S. Bilge, a.g.e., s. 106-108.)

[119] Afganlı Üveysiler tarafından İran'ın işgal edilmesi ve İran'da baş gösteren karışıklıktan istifade etmek isteyen Osmanlı Devleti, Kafkasya ve Irak cephelerinde 1722 yılından 1736 yılına kadar tam 13 yıl sürecek bir savaşa girmiştir. Bu savaşın ilk yıllarında başarı göstermiş ise de Avşarlı Nadir Han'ın ülkenin bir bölümüne hâkim olan ve Safevî Devleti'ni yeniden canlandırmaya çalışan Şah II. Tahmasb tarafından sipehsalar tayininden sonra İran'ı Üveysilerden kurtardı. Şah Tahmasb, Osmanlı'dan Ocak 1730'da gönderdiği elçi ile İran'dan ele geçirdiği yerleri iade etmesini istedi. Görüşmelerin sonucu beklenmeden Nadir Han komutasındaki Safevî ordusu harekete geçti ise de yapılan mücadelelerde Safevî ordusunun başarı gösterememesi üzerine Şah Tahmasb 10 Ocak1732'de bir barış imzalayarak savaştan önce Safevîlere ait olan yerler Osmanlı'da kaldı. Nadir Han bu antlaşmayı kabul etmeyerek Şah Tahmasb'ı tahtan indirdi. Ve 10 aylık oğlu III. Abbas'ı Şah, kendisini de ona naip ilan ettirdi. Nadir Han savaşa devam etti ve Gence, Tiflis, Revan gibi pek çok önemli yerleri ele geçirdi. Osmanlı'nın Doğu Gürcistan'daki hâkimiyetine son verdi. İki devlet arasında 17 Ekim 1736 tarihli İstanbul Antlaşması imzalandı. Sınır olarak da Kasr-ı Şirin Antlaşması ile çizilen sınır esas alındı. (Bkz. M. S. Bilge, a.g.e., s. 111-117; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. IV/I, s. 300-309; Abdurrahman Ateş, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri,* (Süleyman Demirel Ünv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Doktora Tezi), İsparta, 2001, s. 74-77.)

[120] 1732'de Yusuf Paşa, Çıldır valiliğine atanmış ve bu görevini 1744'e kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin 23 Eylül 1743'te İran'a savaş ilan etmesinden sonra Mayıs 1744'te Doğu Gürcistan topraklarına girdiyse de III. Aleksandr (Ali Mirza Han) ile II. Taymuraz'a yenilmiştir. (Bkz. M. Â. Özder, a.g.e., s. 92; M. S. Bilge, a.g.e., s. 122.)

arasında yeniden Çıldır valisi olmuştur. Onun Çıldır valiliği yaklaşık 30 yıl sürmüş, 1748 yılında 100 yaşındayken vefat etmiştir[121].

12. *III. Yusuf Paşa;* İshak Paşa'nın oğludur. İshak Paşa'nın 1732'de Tiflis valiliği de uhdesinde olmak üzere vezirlik rütbesiyle Ahıska Beylerbeyi olmuştur. Yusuf Paşa'nın Çıldır valiliği, 1732'den öldüğü yıl olan 1744'e kadar devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin 23 Eylül 1743'te İran'a savaş ilan etmesinden sonra Mayıs 1744'te Doğu Gürcistan topraklarına girdiyse de III. Aleksandr (Ali Mirza Han) ile II. Taymuraz'a yenilmiştir[122].

13. *Hacı Ahmet Paşa;* İshak Paşa'nın ikinci oğludur. İshak Paşa'nın ölümü üzerine 1748'de Çıldır beylerbeyliği görevine getirilmiş ve aynı yıl kendisine vezirlik rütbesi verilmiştir. 1755'te Van beylerbeyliğine getirilmişse de sonra yeniden 6 Temmuz 1756'da Çıldır beylerbeyliğine iade edilmiştir.

İmeret Kralı I. Solomon'un Rusya'nın teşviki ile vergisini önce eksik ödemesi ve daha sonra da hiç vermemesi üzerine şimşekleri üzerine çekmiştir. Yine, Osmanlı Devleti'nin İmeret'te yasakladığı köle ticaretini devam ettirmesinden sonra kendisini tedip etmek üzere gönderilen Trabzon Beylerbeyi Mustafa Paşa'yı yenmesi Osmanlı Devleti'yle arasının açılmasına neden olmuştur. Bunun üzerine Hacı Ahmet Paşa, 1758 yılında I. Solomon üzerine yürümüştür. I. Solomon'u mağlup eden Hacı Ahmet Paşa, Solomon'u Ahıska'ya gelmeye ve antlaşma imzalamaya mecbur bırakmıştır.

Hacı Ahmet Paşa'nın kethüdası komutasında 3.000 kişilik bir birlik eşliğinde ülkesine gönderilen I. Solomon yolda halkına gizlice haber göndererek Osmanlı Devleti'nin kendisine kötü davrandığını bildirerek intikam almalarını istemişti. Bunun üzerine Osmanlı birliği gece baskınına uğramış ve askerlerin çoğu katledilmiştir. Haberin İstanbul'dan duyurulması üzerine Hacı Ahmet Paşa 28 Aralık 1759'da azledilmişti[123]. Anadolu'ya çıkma emrine uymadığı için de 1760'ta idam edilmiştir[124]. Hacı Ahmet Paşa, Çıldır beylerbeyi olduğu sırada Ahıska'da Ahmediye Camii adıyla bilinen ulu bir camii ile bir medrese inşa ettirmiştir[125]. (EK-4, Fotoğraf-2 ve 3)

---

[121] F. Emecen, a.g.md., s. 301; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 3, (Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman), İstanbul, 1996, s. 806.
[122] M. Â. Özder, a.g.e., s. 92; M. S. Bilge, a.g.e., s. 122.
[123] M. S. Bilge, a.g.e., s. 128; M. İnbaşı, a.g.m., s. 90.
[124] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 1, s. 210.
[125]Yunus Zeyrek, camii ve medrese yaptırmak gibi güzel hizmeti olan Hacı Ahmet Paşa'nın isyana kalkışmış olmasının garip olduğunu, Sicilli Osmanî'de onun hakkındaki bilgilerin Çıldır beylerbeyi olup daha sonra idam edilen Acaralı Hamşioğullarından olan Selim Paşa ile karıştırılmış olma ihtimalinin olduğundan bahsetmektedir. (Bkz. Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 48.)

14. *Vezir İbrahim Paşa;* Yaklaşık bir yıl Çıldır beylerbeyliği görevinde kalmıştır. Eski Kars valisidir. Vezir İbrahim Paşa, Hacı Ahmet Paşa'nın yerine Gürcistan taraflarındaki ahvale vakıf olmasından dolayı 29 Aralık 1759'da bu göreve tayin olunmuştur[126]. I. Solomon ve kardeşi Mamia arasında çıkan taht kavgasında 13.000 kişilik bir kuvveti Mamia'yı desteklemek üzere 1763'te İmeret'e göndermiş ve Solomon ordusunun mağlup olmasını sağlamıştır. Ancak orduda görev yapan Kürt aşiret askerlerinin İmeret'e dağılarak itaatsizlik etmeleri ve yağmacılık yapmaları, kış şartları ve Gürcülerin pusu ve baskınları sonucu levendlerin kırılmaları yüzünden yeniçeriler ve eyâlet askerleri 1763 Ekim'inde Ahıska'ya geri dönmüşlerdir. Durumun İstanbul'a bildirilmesi üzerine İbrahim Paşa 24 Ocak 1761'de azledilmiştir[127].

15. *Hasan Paşa;* Hacı Ahmet Paşa'nın oğludur. Vezir İbrahim Paşa'nın yerine 25 Ocak 1761'de Ahıska Beylerbeyliğine tayin edilmiştir. Arkasından 1 Ekim 1761'de vezirlik payesi verilen Hasan Paşa, altı yıl üç ay süresince bu görevini sürdürmüş ve 6 defa ibka[128] edilmek suretiyle Çıldır valiliği görevi yenilenmiştir[129].

Hasan Paşa, görevi sırasında Gürcistan seraskeri olmuş ve İmeret üzerine yürümüştür. İmeret Kralı I. Solomon kaçmış ve Solomon'un yerine kardeşi Mamia'nın oğlu Taymuraz'ı tahta oturtmuş ve İmeret'in güvenliği için de 4.000 asker bırakılarak Hasan Paşa Kasım 1766'da Ahıska'ya geri dönmüştür[130]. 9 Mart 1767'de görevinden azledilmiş[131] ve aynı yıl Kavala ve Selanik Mutasarrıfı olmuştur. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 1769 Nisan'ında Hotin Muhafızı Hüseyin Paşa'nın şehit edilmesinden sonra Özi ve Hotin muhafızı olmuş ve 1769 Hotin muhasarası sırasında yaralanarak 18 Ağustos 1769'da vefat etmiştir. Hasan Paşa, aynı zamanda II. İshak Paşa'nın da babasıdır[132].

16. *Silâhdâr İbrahim Paşa;* İshak Paşa oğlu Yusuf Paşa'nın oğludur. Enderunda yetişmiş Mayıs 1756'da çukadar-ı şehriyârî ve Eylül'de de silahdâr-ı şehriyârî olmuştur. 1757 Ekim'inde görevinden azledilerek emekliye sevk edilmiş ve Nisan 1758'de kendisine hediye verenler hediyelerini geri isteyince de Ahıska'ya sürülmüştür. Şubat 1759'da serbest kalmış ve 10 Mart 1767'de vezirlik rütbesi ile kendisine Anadolu

---

[126] M. İnbaşı, a.g.m., s. 84, 90.
[127] M. S. Bilge, a.g.e., s. 128.
[128] İbka; yerinde, evvelki halinde bırakma.
[129] M. İnbaşı, a.g.m., s. 85.
[130] M. S. Bilge, a.g.e., s. 129.
[131] M. İnbaşı, a.g.m., s. 85, 90.
[132] Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* C. 2, (Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman) , İstanbul, 1996, s. 632-633; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. IV/I, s. 377, 380.

valiliği ile birlikte Ahıska-Çıldır valiliği verilmiştir. Bu görevin verilmesinde, Gürcistan'da meydana gelen gelişmeler ve Gürcistan beylerinin vergilerini ödemede gönülsüz davranmaları etkili olmuştur. Meseleyi halletmesinden sonra İbrahim Paşa, 27 Ekim 1767'de bu görevinden azledilmiş ve Kasım 1767'de Erzurum valiliğine tayin edilmiştir. Aralık 1769'da Anadolu valiliğine, Mayıs 1770'te de Kırım seraskerliğine görevlendirilmiştir[133].

Serasker İbrahim Paşa'nın aldığı tertibatlar neticesinde 1770'teki Rusların hücumu bertaraf edilmiş ise de Kırım Han ailesi ve asilzadeleri arasında yapılan Rus propagandası Serasker İbrahim Paşa'yı zor duruma düşürmüştür[134]. 1771'de 30.000 kişilik Rus ordusu ve 60.000 kişilik Nogay ve Tatar kuvvetlerinin Ur Kapısı'na saldırıları karşısında İbrahim Paşa'nın kuvvetlerini beklemeden çarpışmaya giren Kırım Hanı Selim Giray Hanın kuvvetlerinin çarpışmaları devam ettiği sırada Ruslarla birlik olan Tatarların kapıyı açmaları ile Ruslar Temmuz 1771'de Kırım'a ayak basmışlardır.

İbrahim Paşa Ur Kapısı'nın sükûtu üzerine ordugâhı olan Karasu'dan kalkarak Kefe'ye gitmiş ve buranın savunması için tertibat almış ise de buraya gelen Rus kuvvetlerine esir olarak Petersburg'a götürülmüştür[135]. Esaretten kurtulduktan sonra Eylül 1775'te Mora, 1776'da Selanik, 1777'de Hanya ve 1779'da ikinci defa Selanik valisi olmuştur. 1780'de Konya valisi olmuş ve burada kısa bir süre sonra ölmüştür[136].

17. *Vezir Seyyid Numan Paşa;* İbrahim Paşa'dan sonra göreve getirilen Numan Paşa, eski Erzurum valisi olup Ekim 1767'den Haziran 1770'e kadar 2 yıl 9 ay bu görevde kalmıştır[137].

18. *Vezir Mehmet Paşa;* Eski Beğşehri mutasarrıfı olup Numan Paşa'dan sonra 25 Haziran 1770'te Çıldır Beylerbeyliğine getirilmiş ve sadece 6 ay süre ile bu görevde kaldıktan sonra 4 Ocak 1771'de görevinden azledilmiştir[138].

19. *Süleyman Paşa;* İbrahim Paşa'nın oğludur. 5 Ocak 1771'de vezir rütbesi ile Çıldır valiliğine tayin edilen Süleyman Paşa, 18 Ocak 1790 tarihine kadar aralıksız olarak 19 yıl boyunca valilik yapmıştır. Bu süre içerisinde zaman zaman Trabzon valiliğini de uhdesinde bulunduran Süleyman Paşa, Çıldır valileri içerisinde en uzun

---

[133] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 3, s. 772; Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 51; M. İnbaşı, a.g.m., s. 85.

[134] İbrahim Paşa, askerin maaşlarını ödemek için kendi kişisel eşyalarını satmak zorunda kalmıştır. (Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. IV/I, s. 407.)

[135] İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. IV/I, s. 407-409.

[136] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 3, s. 772.

[137] M. İnbaşı, a.g.m., s. 85.

[138] M. İnbaşı, a.g.m., s. 85, 90.

süre görevde kalan kimsedir. Süleyman Paşa'nın Çıldır valiliği sırasında bölgede önemli olaylar meydana gelmiştir. Nitekim 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca bir tavır takınan Tiflis Hanı Irakli Han/Ereğli Han itaat altına alındıysa da muhtemelen Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında mağlup duruma düşmesinden sonra, Rus himayesini kabul etmiş ve Osmanlı Devleti'ne karşı cephe almıştır.

Süleyman Paşa, valiliği süresince Gürcistan meseleleri ile meşgul olmuş ve İstanbul onun Tiflis Hanı Ereğli Han sorununu çözmek istemediği ve daima devlete gaile açmak niyetinde olduğu kanaatine vardığı için görevden almak istemiş ise de Süleyman Paşa bu görevini Ocak 1791 tarihinde vefat edene kadar sürdürmüştür[139].

20. *İshak Paşa (II./Küçük);* Süleyman Paşa'nın ölümü üzerine yerine kimin atanacağı hususu gündeme geldiği için İstanbul'da bir toplantı yapılarak, Çıldır ve serhat meselesine vâkıf birisinin vâli tayin edilmesi kararlaştırıldı. Süleyman Paşa'nın oğlu Şerif Mehmet Bey, eski Çıldır valisi Hasan Paşa'nın oğlu ve 1746 yılından beri Doğubayazıt sancakbeyi olan İshak Paşa ve hassa silahtarlarından ve İshak Paşa'nın kardeşi Mehmet Sabit Bey, en kuvvetli adaylardı.

Şerif Bey'in genç yaşta olup ve babası Süleyman Paşa'nın rahatsızlığı sırasında Çıldır'ı idare etmiş olması, Sabit Mehmet Bey'in ise akıllı ve reşit olduğu hâlde, bu sırada İstanbul'da bulunması sebebiyle tercih hususunda, devlet merkezi kararsız kalmıştı. Şerif Mehmet Bey'in âdet üzere Çıldır valiliğine tayini gerekirken, vefat eden babası Süleyman Paşa'nın hazineye intikal etmesi gereken mallarını tam olarak vermeyeceği endişesi olduğundan Şerif Bey'in tayininden vazgeçilmişti.

Bunun üzerine İstanbul'da bulunan Sabit Mehmet Bey'in Çıldır valiliğine tayini kararlaştırılmıştır. Ancak Mehmet Bey'in Sadaret kethüdasına varıp Çıldır Eyâleti'nin ağabeyi İshak Paşa'ya tevcihini istirham etmesi ve ailenin geleneğine göre, ağabeyinin bey olması gerektiğini, kendisinin de ona her hususta yardım edip hizmette kusur olunmayacağını beyan etmesi üzerine, Çıldır Eyâleti vezirlik payesi verilen Bayezid mutasarrıfı İshak Paşa'ya 9 Nisan 1791'de vezirlik payesi de verilerek Çıldır Beylerbeyliği tevcih edilmiştir[140]. Kapı kethüdalığına da Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşısı Süfyan Ağa tayin edilmiştir[141]. İshak Paşa'nın Çıldır Beylerbeyliği görevi 10 Ağustos

---

[139] *BOA, HAT,* Dosya No: 1383, Gömlek No: 54714; *BOA, HAT,* Dosya No: 1393, Gömlek No: 55668; *BOA, HAT,* Dosya No: 182, Gömlek No: 8377; M. İnbaşı, a.g.m., s. 85-87, 90.
[140] *BOA, HAT,* Dosya No: 123, Gömlek No: 5047; M. İnbaşı, a.g.m., s. 88.
[141] *BOA, HAT,* Dosya No: 209, Gömlek No: 11118.

1792'ye kadar 1 yıl 4 ay sürmüştür. 25 Mayıs 1792'de ibka edilmiş, ancak kısa bir süre sonra da azledilmişti.

İshak Paşa'nın valiliğinin ilk yıllarında, Süleyman Paşa'nın oğlu olup Çıldır valiliğinde hak iddia eden Şerif Mehmet Paşa'nın muhalefeti ile karşılaşmıştır. İshak Paşa, Şerif Bey'e karşı üstünlük elde edebilmek için sert tedbirler almış, hatta Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca bir siyaset takip eden Tiflis Hanı Irakli Han'dan yardım almaya başlamıştı.

İshak Paşa, Ahıska'dan getirttiği kuvvetlerle kethüdası Süfyan Ağa'yı, Şerif Bey'in üzerine göndermiş, ancak Süfyan Ağa Şerif Bey'e tabi olup Gürcü askerlerine hücum ettikten sonra Ahıska'ya gitmişti. Bunun üzerine, mücadele gücünü kaybeden İshak Paşa, Ardahan'a çekilmek zorunda kalmıştı. Fakat Ardahan halkından beklediği desteği göremeyen İshak Paşa, çiftliğinin ve ailesinin bulunduğu Oltu'ya gelmişti.

Neticede Oltu'da da destek bulamayıp Erzurum'a gelerek Vali Seyyid Ahmet Paşa'ya sığınmıştı. Durumun İstanbul'a arz edilmesinden sonra, İshak Paşa'nın tekrar Çıldır valiliğine tayini kararlaştırılmış; ancak Bayezid mutasarrıflığı sırasında halka yaptığı zulümler ve diğer faaliyetlerinden dolayı gözden düştüğünden ve Şerif Bey'in de Çıldır valiliğini talep ettiği bildirildiğinden, 1792 yılı sonlarında vezaret payesi verilen Şerif Paşa, Çıldır valiliğine tayin edilmişti. Bayezid sancağı mutasarrıflığı uhdesinde bulunan İshak Paşa'nın da, Hasankale'de ikamet etmesi emredilmiştir[142]. 1799'da vefat eden İshak Paşa, Doğubayazıt mutasarrıflığı sırasında muhteşem bir saray ve cami yaptırmıştır[143].

21. *Şerif Mehmet Paşa;* Süleyman Paşa'nın oğludur. Babası hayatta iken 17-18 yaşlarında kapıcıbaşı olmuştur. Babasının ölümünden sonra Çıldır Beylerbeyliği İshak Paşa'ya verilmiş ise de Şerif Mehmet Paşa, 11 Ağustos 1792'de Çıldır valiliğine tayin edilmiştir[144]. Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra ona ait muhallefatı darphaneye teslim etmez düşüncesiyle, Çıldır valiliğine atanmayan, ancak daha sonra aşiretlerin desteğini temin edip valiliği elde eden Şerif Paşa, devlet idarecilerinin endişelerinde haklı olduklarını göstermişti.

Babası Süleyman Paşa'nın muhallefatından dolayı, darphaneye ödemesi gereken parayı ödemediği gibi, kendisine yapılan ikazlara aldırış etmemiş, Ağa Han'ın Tiflis'e hücumunda Osmanlı Devleti'ne sığınan ahaliyi de esir muamelesi yapıp, onları köle

[142] M. İnbaşı, a.g.m., s. 88-89.
[143] Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 55.
[144] *BOA, HAT,* Dosya No: 272, Gömlek No: 15976.

gibi sattığından 29 Zilhicce 1210 (5 Temmuz 1796) tarihli Hatt-ı Hümayunla azline karar verilmiştir[145]. Buna rağmen herhangi bir ceza verilmeyen Şerif Paşa, önce Maraş, Rakka, Halep valiliklerinden sonra[146] Adana valiliğine 8 Ekim 1796 tarihinde tayin edilmiş[147], Şerif Paşa 1800 Eylül'ünde Çıldır üzerine yürümüş[148] ve 8 Aralık 1800 tarihinde Ahıska'yı ele geçirmiştir[149]. 2 Mayıs 1802 tarihinde Çıldır valiliği tekrardan Şerif Paşa'ya verilmiştir[150].

Yaptığı olumsuzluklardan dolayı yeniden görevden azledilmiş, 20 Şubat 1806'da suçları bağışlanarak yeniden Çıldır valiliğine getirilmiş[151] ise de burada fazla barınamamış ve Mart 1806'da kaçmak zorunda kalmıştır[152]. 1807'de Kars ardından Diyarbakır ve ikinci olarak yeniden Adana valiliklerine getirilmiş 1808 de Karahisar-ı Sahip 1809'da Trabzon valiliği ile Karadeniz sevâhili seraskeri olmuştur. Bu görevi esnasında Çıldır Valisi Selim Paşa ile geçinemeyerek Şubat 1810'da azledilmiştir[153]. Kısa bir süre sonra affedilerek Mayıs 1810'da yeniden Çıldır valiliği görevine getirilmiştir[154].

Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken eski Çıldır Valisi Selim Paşa ile Şerif Paşa arasındaki kişisel sebeplerden kaynaklanan kavgadan dolayı Ahılkelek Rus işgaline uğramış, bu nedenle de Şerif Paşa hakkında Şubat 1812 tarihinde idam kararı verilmiştir[155]. Ancak bu karar uygulanmamıştır. Şerif Paşa, 1819 Kandiye Muhafızı olmuş, Mora'da başlayan İsyan'ın Girit'e de sirayet etmesi üzerine Aralık 1821'de Girit seraskeri olmuş[156] ve bu görevindeyken 1823'te vefat etmiştir[157].

---

[145] *BOA, HAT,* Dosya No: 205, Gömlek No: 10779.
[146] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 5, s. 1589.
[147] *BOA, HAT,* Dosya No: 186, Gömlek No: 8787.
[148] *BOA, HAT,* Dosya No: 83, Gömlek No: 3424.
[149] *BOA, HAT,* Dosya No: 236, Gömlek No: 13140.
[150] *BOA, HAT,* Dosya No: 34, Gömlek No: 1712.
[151] *BOA, HAT,* Dosya No: 121, Gömlek No: 4907-H.
[152] *BOA, HAT,* Dosya No: 107, Gömlek No: 4264.
[153] *BOA, HAT,* Dosya No: 518, Gömlek No: 25329; Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-Zâde Târîhi,* C. I, (Haz. Ziya Yılmazer), İstanbul, 2008, s. 319-320, 330.
[154] *BOA, HAT,* Dosya No: 485, Gömlek No: 23765; *Şerif Paşa'ya Trabzon eyâleti uhdesine tevcih ile ol sevâhîlde olan Moskovluya karşı duracağına ve buraları müdafa'â ideceğine dimağında Çıldır Eyâleti havası olduğundan ve Trabzon Çıldır kurbünde bulunduğundan düşman–ı dine hücum ve isti'sâl mu'âmelelerine mübâlât itmeyüb Ahısha üzerine varub selefi Selim Paşa dahi derûn-ı şehrde bulunamadığından Ahısha'yı bayağı zabt ve Selim Paşa'dan ahz -ı intikâm esbabının tehiyyesine ibtidâr itmiş olmağla ol vakt tedi'bine teşebbüs olunsa düşman -ı din Ahısha ve etraf ve inhâsı misüllü serhâd-ı hakaniye fırsat bulur mülâhâzalarıyla müşarün -ileyhe Çıldır Eyâleti tevcih ve Selim Paşa 'azl olunmuş idi…" (*Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1071, Gömlek No: 43842.*)*
[155] *BOA, HAT,* Dosya No: 1002, Gömlek No: 42061.
[156] *BOA, HAT,* Dosya No: 910, Gömlek No: 39844-K.
[157] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 5, s. 1589; Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları,* s. 58.

22. *Sabit Mehmet Paşa;* Hasan Paşa'nın oğlu, İshak Paşa'nın da kardeşidir. İshak Paşa Çıldır valisi olunca kapıcı başı oldu. Mehmet Şerif Paşa'nın azlinden sonra Çıldır Eyâleti Erzurum Eyâletine dâhil edilerek, Vezir Yusuf Paşa'nın idaresine verilmişti. Ancak daha sonra Çıldır Eyâleti yeniden müstakil hale getirilip, Çıldır valiliği Mehmet Sabit Bey'e eski vali Şerif Paşa'nın borçlarını ödemesi taahhüdüne istinaden Ocak 1797'de verilmiştir[158].

Şerif Paşa'nın Ahıska'ya zorla gelmesi ile Sabit Mehmet Paşa, Çıldır valiliği görevini terk etmek zorunda kalmış Şerif Paşa'nın 1801'de azledilmesinden sonra Çıldır valiliğine tayin edilmiş ise de makamına oturmayı başaramadığı için Şerif Paşa yerinde bırakılmıştır. Sabit Mehmet Paşa önce Erzurum[159] sonra Maraş valisi olmuş[160], 1802'de de Van valiliğine tayin olmuş ve 1804 yılında bu görevini bırakmıştır. Sabit Mehmet Paşa, 1810 yılında ölmüştür[161].

23. *Selim Paşa (Hamşioğlu);* Yukarı Acara mütesellimi olan Selim Paşa, 26 Ağustos 1802 tarihinde vezir rütbesi ile Çıldır valisi olmuştur. Valiliği süresi sabık Çıldır Valisi Mehmet Şerif Paşa ile olan mücadele[162] ve Rusya'nın ve Gürcülerin bölgedeki faaliyetlerini kontrol ve bölgeyi muhafazası ile geçmiştir[163]. Sabık Çıldır Valisi Şerif Paşa'nın yeniden Çıldır valiliğine getirilmesi ile de görevden çekilmişse de Şerif Paşa'nın kaçması üzerine yeniden görevinin başına geçmiştir.

Çıldır Valisi Selim Paşa'nın uygunsuz hareketinden dolayı görevden alınmak istenmiş[164] hatta sancak beylerinin ve halkın hoşnutsuzluğu ifade edilmiştir[165]. Ancak İstanbul, sefer zamanında sınırda bir beylerbeyinin değiştirilmesini uygun görmemiştir[166]. Bu arada Trabzon Valisi Mehmet Şerif Paşa Ahıska'ya doğru harekete geçince Selim Paşa Acara'ya gitmiş, fırsattan istifade eden Şerif Paşa burayı ele geçirmiş, hükümet de bu durumu kabullenerek ona Çıldır valiliğini vermiştir[167].

---

[158] *BOA, HAT,* Dosya No: 128, Gömlek No: 5294.
[159] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 5, s. 1411.
[160] *BOA, HAT,* Dosya No: 117, Gömlek No: 4752.
[161] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 5, s. 1411.
[162] *BOA, HAT,* Dosya No: 218, Gömlek No: 12032.
[163] *BOA, HAT,* Dosya No: 167, Gömlek No: 7008.
[164] *BOA, HAT,* Dosya No: 475, Gömlek No: 23253.
[165] *BOA, HAT,* Dosya No: 795, Gömlek No: 36877; *BOA, HAT,* Dosya No: 798, Gömlek No: 36994-İ.
[166] *BOA, HAT,* Dosya No: 520, Gömlek No: 25408.
[167] *BOA, HAT,* Dosya No: 485, Gömlek No:23765; Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, a.g.e., C. I, s. 319-320, 330.

Rusya'nın Ahılkelek'i ele geçirmesinde Çıldır Valisi Şerif Paşa ile Selim Paşa suçlu görüldüklerinden idamları kararlaştırılmış[168] ise de bu karar gerçekleştirilememiştir. Bir müddet sonra Selim Paşa'yı yeniden vali olarak görmekteysek de[169] 1814 yılında isyan emaresi görüldüğünden hakkında idam kararı verilmiş üzerine kuvvetler gönderilmiştir[170]. Bu arada eyâlet tevcihat defterinde valilik süreside idamın gerçekleştirildiği haberi gelmediği için ibka edilmiştir[171]. 1815'te Heyhat kalesinde yakalanıp başı kesilerek idam edilmiştir[172].

24. *Pehlivan İbrahim Paşa;* XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rumeli'deki savaşlarda ün kazanan ve halk arasında "Baba Paşa" namıyla anılan Pehlivan İbrahim Paşa, özellikle 1806'da İsmail Kalesi'nin Ruslara karşı mudafaasında büyük yararlılıklar göstermiştir. Sultan I. Abdülhamid'in son yıllarında Rusya ve Avusturya'ya karşı açılan savaşlarda Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın ordusunda gönüllü olarak hizmet etmiştir. Uzun yıllar Rumeli Ayanı İsmail Ağa ve Rusçuklu Alemdar Mustafa Paşa'nın yanında "Ağa" olarak bulunmuş olan Pehlivan İbrahim Paşa, II. Mahmud zamanında vezir olmuştur[173].

Haziran 1810 Hacıoğlu Muharebesinde Rusya'ya esir düşmüş ve esaretten Ocak 1813'te döndükten sonra kendisine Sivas Eyâleti Beylerbeyliği tevcih olunmuştur[174]. Bir müddet sonra Pehlivan İbrahim Paşa, Erzurum valiliği ve Şark Seraskerliği'ne tayin olunmuştur[175]. Selim Paşa'nın Ahıska'dan firarı sebebiyle Çıldır Eyâleti'nin de uhdesine tevcihi üzerine eyâlette nizam ve asayişin temini için Ahıska'ya önce yeğeni Seyyid Mehmet Reşid Bey'i sonradan da Yeğen Paşa'yı kaymakam olarak göndermiştir[176]

Sabık Çıldır Valisi Selim Paşa'yı yakalayıp idam etme görevi verilen Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Pehlivan İbrahim Paşa, Selim Paşa'yı 1815'te Heyhat kalesinde yakalayıp başını kestirmek yoluyla idam etmiş ve kesik başını Mehmet Ağa ile Derseadet'e göndermiştir[177].

---

[168] *BOA*, *HAT*, Dosya No: 283, Gömlek No: 16858.
[169] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 59a, Belge No: 125.
[170] *BOA HAT*, Dosya No: 754, Gömlek No: 35573-A.
[171] *BOA*, *HAT*, Dosya No: 505, Gömlek No: 24883.
[172] *BOA*, *HAT*, Dosya No: 1226, Gömlek No: 47909-B; Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 61.
[173] Atilla Çetin, "Bir Rumeli Kahramanı: Pehlivan İbrahim Paşa Nâm-ı diğer Baba Paşa", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 19, (Temmuz 1988), İstanbul 1988, s. 38.
[174] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 4, s. 1331.
[175] *BOA*, *HAT*, Dosya No: 762, Gömlek No: 36026-İ.
[176] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 11a-11b, Belge No: 5.
[177] *BOA*, *HAT*, Dosya No: 494, Gömlek No: 24263.

1816 yılında Rakka, daha sonra Diyarbakır ve 1817 yılında İnebahtı valisi olup, Tepedenli Ali Paşa üzerine memur olunmuştur. 1820/1821 yılında vefat etmiştir[178].

25. *Zaralızâde es-Seyyid Lütfullah Paşa;* Vüzerazâdegânından olup miri-miran olmuştur. 1810 yılında Bolu ve Viranşehir mutasarrıfı olarak vezir rütbesi elde etmiş ise de 1815 yılında vezirlik görevi elinden alınarak Rodos'a sürülmüştür[179]. Daha sonra Eylül 1816'da Çıldır Eyâleti'ne tayin olunmuştur. Rodos'tan ayrılıp Çıldır Eyâleti'nin hükümet merkezi olan Ahıska'ya gelinceye kadar eyâletteki işlerin sekteye uğramaması, halka zulmedilmemesi ve eyâletin İslam hududunda bulunması sebebiyle başsız kalmaması için Osman Ağa mütesellim olarak tayin edilmiştir[180].

Lütfullah Paşa Çıldır Eyâleti'nin uhdesine tevcih edildiği Temmuz 1816'dan Nisan 1818 tarihine kadar geçen zaman zarfında eyâletin önde gelenleri tarafından temiz tıynetli, adaletli ve merhamet sahibi, insaflı, dindar ve fukara babası olarak görmüştür[181]. Ancak Mayıs 1818'de Çıldır Eyâleti Lütfullah Paşa'dan alınarak kendisine Karahisar-ı Sahip valiliği tevcih edilip[182] kendisi Ahıska'dan ayrılıp Erzurum'a varınca bu kez eyâletin halkı hakkında daha önce söylediklerinin tam tersini söylemişlerdir[183].

Lüfullah Paşa, Karahisar-ı Sahip valiliğinden sonra Sivas, 1821/1922 yılında Hanya, Mayıs 1823'te Kadiye valisi olmuş; 1826/1827 yılında azledilerek Manisa'da ikamete mecbur edilmiş ve burada ölmüştür[184].

26. *Hâfız Ali Paşa (Benderli);* Benderlidir. Nisan-Mayıs 1812'de Edirne mutasarrıfı ve ordu çarhacısı olmuş, ardından vezir rütbesi ile[185] Çıldır Valisi Lütfullah Paşa'nın azlinden sonra 26 Nisan 1818'de Çıldır Eyâleti tevcih olunmuştur. Hafız Ali Paşa, kadıya göndermiş olduğu bir mektubunda, kendisi Ahıska'ya gelene kadar Mütesellim Ahmet Bey'in devlet işlerini idare etmesi ve memleketin ileri gelenlerinin de gönül birliği ederek Ahmet Bey'e yardım etmelerini istemiştir[186]. Vilayete ulaştıktan sonra her hâl ve hareketinde hukuk kurallarına riayet eden Ali Paşa, şehir ve köy ahalilerinden her birinin rütbe ve dailereleri nüfûzuna göre davranmış, bir müddetten

---

[178] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 4, s. 1331.
[179] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 4, s. 905.
[180] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 27a, Belge No: 42-43.
[181] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 9a, Belge No: 1.
[182] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili,* vrk. 17a-17b, Belge No: 16.
[183] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 12a, Belge No: 6.
[184] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 4, s. 905.
[185] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 1, s. 277.
[186] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 29a-29b, Belge No: 48.

beri eyâletin can, mal ve namus güvenliği konusunda huzuru bozanlardan 48 Cemaati'nin ustası Süleyman Usta, Hazineder-zâde Ahmet Bey ve Serdengeçti Arif Ağa hakkında[187] gerekeni yaparak eyâleti fesattan temizlemiştir[188].

4 Şubat 1821'de Çıldır Eyâleti'nden azledilen paşanın uhdesine Çirmen muhafızlığı tevcih edilmiştir. Bu haberin vürudu üzerine serhaddin takviye ve istihkâmına göstermiş olduğu gayret ve çabanın bir benzerini de peder-i müşfik sıfatıyla vilayet reaya ve berayasının huzur ve saadetinin temininde sarf etmesi ve rızaya muvafık hareketi sebebiyle serhad sakinleri kendisinden razı ve memnun olmuşlar, hakikat-i halin merkeze bu şekliyle bildirilmesini eyâlet kadısından rica etmişlerdir[189].

Çıldır Eyâlet valiliğinden Çirmen muhafızlığına gönderilen Hâfız Ali Paşa, yoldayken sadarete getirilmiş ve 4 Nisan 1821 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Ancak Sadareti uzun sürmemiş 12 Nisan'da azledilerek Rodos'a sürülmüş ve orada 50 yaşındayken ölmüştür[190].

27. *Seyyid Ahmet Paşa;* Benderli Hâfız Ali Paşa'nın 4 Şubat 1821'de Çıldır Eyâleti'nden Çirmen muhafızlığına atanması üzerine Çıldır Eyâleti, Seyyid Ahmet Paşa'ya tevcih olunmuştur. Ahmet Paşa, eyâlete vardığı günden itibaren tüm halka kol kanat gererek onları himaye etmiş, halkın huzur ve emniyet içinde hayatlarını devam etmelerini sağlamıştır[191].

Eyâleti muhtemel bir İran veya Rus saldırılarına karşı koruyabilmek amacıyla gerekli tedbirleri almış ve sınırdaki kalelerin etrafında şarampol ve tabyalar inşa ettirmiştir[192]. Ayrıca bir saldırıya karşı kalenin müdafaası içinde anbarların zahireyle doldurma gayretine giriştiği gibi kalelerdeki eksik olan mühimmatın tedariki için de gerek İstanbul'a gerekse Erzurum'da bulunan Serasker Paşa'ya arizalar göndermiştir[193].

Çıldır Valiliği'ne Salih Paşa'nın tayin edilmesi üzerine Ahmet Paşa, Kars Muhafızlığı'na getirilmiştir[194]. Salih Paşa, Ahıska'ya varıncaya kadar ise Ahmet Paşa'ya hitaben 2 Şubat 1824'te gönderilen tevcih emri ile birlikte gönderilen Hatt-ı Hümayun'da "Ahıska'nın serhadde olması hasebiyle bir dakika bile vezirsiz kalması sakıncalı olacağı" gerekçesiyle "Sen yerinde ikâmet ve umûr-ı lâzımeyi idâre ve rü'yet

---

[187] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 20a-21a, Belge No: 23.
[188] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 10b-11a, 24b-25b, Belge No: 4, 38.
[189] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 38a-21a, 67b-68a, Belge No: 69, 153.
[190] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 1, s. 277.
[191] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 66b, Belge No: 150.
[192] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 37a-38a, Belge No: 68.
[193] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 46a-38a, Belge No: 88.
[194] *BOA, HAT,* Dosya No: 1563, Gömlek No: 50.

idesiz" denilmiştir[195]. Ahmet Paşa, henüz Ahıska'dan ayrılmadan 2 Mart 1824'te mîr-haclıkla beraber Şam Eyâleti uhdesine verilmiş ve acilen görev yerine hareket etmesi istenmiştir[196]. Ahmet Paşa, Ağustos 1825'te Humus'ta vefat etmiştir[197].

28. *Salih Paşa;* Zaferanbolulu Mustafa Ağa'nın oğlu olup, Mayıs 1762'de doğmuştur. Dayısı İzzet Mehmet Paşa'nın sadaretinde hazinadarı olup azlinde bir müddet evinde kalmış ve 1803/1804 yılında mirahur-ı sani olup 1806'da vezirlikle kapdan-ı derya olmuştur. Şubat 1807'de azledilip Gelibolu'ya gönderilmişti.

Aralık 1811/Ocak 1812'de Kastamonu, ardından Bosna, sonra Bozok ve Kayseri sancaklarıyla Maden ve Şubat-Mart 1817'de Şam valisi olmuştur. Ocak 1821'de azledilmiş ve sene sonunda Trabzon valisi olmuş ise Aralık 1821'de vezirlik payesi alınarak Tokat'ta ikamete memur edilmiştir[198].

Trabzon eski Valisi Hacı Salih Paşa, vezirlik rütbesi ile Ocak 1824'te Çıldır Eyâleti'ne vali olarak atanmış, Çıldır Valisi Ahmet Paşa'da Kars muhafızlığına tayin edilmiştir[199]. Salih Paşa, Nisan 1824 tarihinde Ahıska'ya ulaşmıştır[200]. Ahıska Şeriyye Sicilinde hakkında pek malumat sahibi olamadığımız Salih Paşa, müzmin ishal sebebiyle yatağa düşüp 14 Şubat 1825 tarihinde vefat etmiştir[201].

29. *Kadirzâde Osman Paşa;* Salih Paşa'nın ishal sebebiyle vefatı üzerine halefi tayin oluncaya kadar kethüdasının mütesellim olması için müracaat edilmiş ise de Acaralı Selim Paşazade Ahmet Bey daha muvafık olduğundan, Ahmet Bey tayin olunmuştur[202]. Erzurum Sabık Valisi Rauf Paşa'nın tavsiyesi üzerine Erzurum Ayanı Osman Ağa, vezirlik rütbesiyle Çıldır Eyâleti'ne vali olarak tayin edilmiştir[203].

10 Nisan 1825'te sadarete gönderdiği yazıda kendisine Çıldır Valiliği verildiğinden dolayı teşekkür etmiş ve dairesinin tanzimi ile meşgul olduğunu Ahıska'ya ulaşmak üzere olduğunu bildirmiştir[204]. Erzurum'dan hareket eden Paşa Ardahan merhalesine 2 Haziran 1825'te ulaştığında Ahıskalı yetkililere göndermiş olduğu buyruldu da birkaç gün zarfında Ahısha'ya ulaşacağını ifade etmiştir[205].

---

[195] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 66b-67a, Belge No: 150.
[196] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 34a, Belge No:58.
[197] *BOA, HAT,* Dosya No: 704, Gömlek No: 33825.
[198] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 5, s. 1472.
[199] *BOA, HAT,* Dosya No: 1563, Gömlek No: 50; *BOA, C.DH,* Dosya No: 175, Gömlek No: 8736.
[200] *BOA, HAT,* Dosya No: 703, Gömlek No: 33781.
[201] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 78b, Belge No: 181.
[202] *BOA, HAT,* Dosya No: 677, Gömlek No: 33026.
[203] *BOA, HAT,* Dosya No: 471, Gömlek No: 23064.
[204] *BOA, HAT,* Dosya No: 723, Gömlek No: 33435.
[205] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili,* vrk. 86b-87a, Belge No: 206.

Osman Paşa, Ahıska valiliği sırasında, hukuk kurallarına uyduğu için halk tarafından sevilmiş ve o da halkla ilişkilerini her daim iyi tutmuştu. Bundan dolayıdır ki, Çıldır Eyâlet sakinleri, rahat ve huzurlu bir yaşam sürmekte olduklarından bahisle padişaha karşı dua ve şükürlerini arzdan sonra Osman Paşa gibi ahaliyle ilişkileri iyi olan ve onlarla kaynaşabilen bir şahsın kendisine vezaret rütbesi verilerek serhad ahalisine vali olarak tayini sebebiyle taltif olunduklarını ifade etmişlerdir.

Osman Paşa, Salih Paşa'nın ishal sebebiyle yatağa düşmesini fırsat bilen Oltu, Penek ve Göle Sancakları müesellimlerinin ahaliye karşı uygunsuz tavırlar sergilemeleri ve onlar üzerine ağır vergiler yüklemeleri nedeniyle Kars tarflarına göç etmek zorunda kalmış olan halkın yeniden yerlerine dönmeleri için adamlar göndermiş ve zorbalık yapan mütesellimlere ise nasihatte bulunmuştur.

Ahalinin özellikle Penek Kazası mütesellimi Selim Paşazâde Hüseyin Bey'in, Penek Kazası'nda kendisine palanka tarzında yaptığı konaklar yıkılmadıkça ve azledilip kazaya bir daha girişi yasaklanmadıkça dönmeyeceklerini beyan etmeleri üzerine Osman Paşa mütesellim olan Hüseyin Bey'i azletilmiştir. Yerine yeni bir mütesellim atamış, halkta bu haber üzerine yerlerine geri dönmüşlerdir[206].

Osman Paşa, Ahıska Valiliği'nden sonra Kars muhafızlığına getirilmiş ve Erzurum'da ikamete memur edilmiştir. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması üzerine Şark Ordusu'na sevk memuru olarak Kars muhafızı tayin edilmiş ve Kars'ın Rusların eline geçmesi üzerine esir düşmüştür[207].

30. *Ahmet Paşa;* Acaralı Hamşioğlu Selim Paşa'nın oğludur. Selim Paşa'nın idamıyla birlikte oğlu Ahmet Bey, Gürcistan'a firar etmiş bu sebeple de Yukarı Acara'ya mütesellim gönderilmiştir. Ancak Ahmet Bey, halkını kışkırtarak, kargaşalık çıkarmış ve mütesellimi buralardan uzaklaştırmıştır[208]. Amacı Çıldır yönetimini ele geçirmek olan Ahmet Bey, bir taraftan da güvenliğini sağlamak için kaleler inşa ettirmeye başlamıştır. Kendisinin eşkıyalığa ve taşkınlığa başladığı haberi İstanbul'a gelince, idamına hüküm verilmiş ve bunun için de, Erzurum ve Çıldır Valisi Pehlivan İbrahim Paşa görevlendirilmiştir. Ona bu gailenin bertaraf edilmesinde yardımcı olarak Trabzon Valisi Hazinedar Başı Süleyman Paşa görevlendirilmiştir. Bölgede eylül ayının başından itibaren karın yağmaya başlaması üzerine, Ahmet Paşa üztüne kuvvet sevk edilmekten vazgeçilmiş, baharın gelmesi beklenmiştir.

---

[206] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 94a-94b, Belge No: 224.
[207] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 4, s. 1301.
[208] *BOA, HAT,* Dosya No: 1226, Gömlek No: 47908.

1815 yılı bahar mevsiminin gelmesiyle birlikte, Ahmet Bey üzerine harekete geçilmiştir. Ahmet Bey, üzerine gelen ordudan korkarak dağlık alanlara doğru kaçmış ve buralardan topladığı dağlı eşkıyası ile kuvvetini arttırmaya çalışmıştır. Ayrıca Ahıska ağalarından da yardım istemiş ve Ahıska'nın ocaklı ağalarından Ağzıaçık Mehmet Ağa, Ahmet Bey'e sahip çıkmıştır[209].

Kısa sürede Ahıskalılardan aldığı destekle taraftar sayısını artıran Ahmet Bey, üzerine gelen askeri Geçivan denen köyde kuşatma altına alınca, birden meselenin şekli değişmiştir. Çıldır Valisi Pehlivan Paşa, durumu İstanbul'a iletince Padişah II. Mahmud buna çok öfkelenerek, derhal Ahıska ağalarının cezalandırılmasını istemiş ve bu hususla ilgili padişah emri Pehlivan Paşa'ya gönderilmiştir. Ahıska'da iyi tahkimat olması dolayısıyla da Pehlivan Paşa'nın maiyetine verilen asker ve mühimmat miktarı artırılmış, Erzurum ve Çıldır Eyâleti'nin bütün eşkinci, tımarlı ve züema sahipleri kendi emrine verilmiştir.

Sonuç olarak, emri altındaki güçle harekete geçen Pehlivan Paşa, sarp kalelere sığınmış olan bu asileri yakalayarak idam ettirmiştir[210]. Hakkında ölüm emri verilmiş olan Ahmet Bey ise Çıldır Valisi Lütfullah Paşa'nın[211] İstanbul'a affı ile ilgili gönderdiği yazı neticesinde idam edilmemiştir[212].

Çıldır Valisi Salih Paşa'nın 14 Şubat 1825 tarihinde vefat etmesi üzerine Erzurum Valisi Serasker Rauf Paşa, kendisine takdim edilen i'lam mucebince Paşa'nın Kethüdası Ali Bey'i eyâlete mütesellim olarak tayin etmiş ise de[213] sağlığında paşanın çeşitli hizmetlerinde bulunmuş, Selim Paşa-zâde Ahmet Bey'in baharın da yaklaşması üzerine düşman tarafından vukuu bulacak muhtemel taarruzlar sebebiyle mütesellim (kaymakam) olarak tayini için eyâletçe tanzim edilen i'lam ve mahzarlar Serasker Rauf Paşa tarafından merkeze arz edilmiştir. Nihayet Selim Paşa-zâde Ahmet Bey'in mütesellim olarak tayini münasip görülerek onaylamıştır[214]. 1828 Mayısı'nda Çıldır

---

[209] *BOA, HAT,* Dosya No: 1226, Gömlek No: 47906-F; Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, a.g.e., C. I, s. 706.

[210] *BOA, HAT,* Dosya No: 721, Gömlek No: 34363; Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-Zâde Târîhi,* C. II, (Haz. Ziya Yılmazer), İstanbul, 2008, s. 744-745.

[211] Çıldır ve Erzurum valisi olan Pehlivan Paşa ile ilgili gelen şikâyetler sonucunda işin ciddiyeti anlaşılınca yeri değiştirilip Rakka ve Diyarbakır eyâletleri valiliğine atanmıştır. Çıldır Eyâleti ise eskiden halka zulüm ettiği yönünde şikâyetleri sonucuna Rodos adasına sürgün edilmiş olan Zaralızâde Lütfullah Paşa'ya tevcih edilmiştir. (Bkz. Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, a.g.e., C. II, s. 751.)

[212] *BOA, HAT,* Dosya No: 504, Gömlek No: 24838.

[213] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 77b, Belge No:178.

[214] *BOA, HAT,* Dosya No: 677, Gömlek No: 33026–A; *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 79b-80a, Belge No: 186.

Ahıska Beylerbeyi olmuş[215], 1828 Osmanlı-Rus Savaşı'nda esir düşmüştür. 1829 yılında esaretten kurtulmuş, Kars Eyâleti, Çıldır Eyâleti'ne ilhâk ettirilerek Ahmet Paşa'nın uhdesine verilmiştir[216]. Ahmet Paşa, 1836 yılında vefat etmiştir[217].

1.4. Ahıska'nın Osmanlı Devleti'nin Ekonomik Yapısı İçindeki Yeri

Osmanlı Devleti'ni cebir ve tazyik tatbik etmeden ayakta tutan sebebi, gerek ırk, gerek kültür, gerek iklim ve diğer iktisadî ve hayatî şartlar bakımından birbirinden çok ayrı bölgelerde vergi kanunnâmelerini, merkezde vücuda getirerek bütün ülkeye teşmil etmemesinden, bilâkis birbirinden ayrı olan bölgelerin her birine en uygun vergi kanununu yapmak akıllılığını göstermiş olmasında aramak gerekmektedir[218].

Osmanlı Devleti'ne, katılan her yeni toprak için mütehassıslarına derhal incelemeler yaptırarak bölgenin iktisadî, siyasî durumunu inceletmekteydi. Bu incelemeler, fethedilen bölgelerde bulunan eski devirlerden kalma vergi sistemlerini, fethedildiği esnada uygulanılan vergi sistemini, iktisadî hayat şartlarıyla memleketin o günkü durumunu kapsamaktaydı. Ayrıca vergi gelirlerinde eskiye nazaran bir gerileme görüldüğü takdirde, bunun hangi sebeplerden ileri geldiği de araştırılmaktaydı.

Bütün bu incelemelerden sonra elde edilen neticelere göre, o mıntıkanın gelirini çoğaltacak, halkını bir kat daha iktisadî refaha kavuşturacak ve yalnız o eyâlet ve yahut sancağa mahsus, yeni bir vergi kanunnâmesi vücuda getirilmekteydi. Vergi kanunnamesi hazırlandıktan sonra büyük bir dikkatle tatbikine başlanmaktaydı. Bir tecrübe devresinden sonra, beylerbeyinden bu yeni kanunun tatbiki hakkında gelen raporlar iyice incelenerek, kanunnâmenin değiştirilmesi icap eden kısımları değiştirilmekte, atılması gereken tarafları tamamen çıkarılmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin eyâletlere ayrılmasında güdülen amaç; her hususta, fakat her şeyden önce iktisadî bakımdan kendi kendini idare etmesiydi. Her eyâlet aynı zamanda devletin müdafaası için lâzım olan ve gelirine göre hissesine düşen asker miktarını da yetiştirmekle ödevli bulunmaktaydı. Tımar ve bunun büyüğü olan zeametin esası buydu. Bir yer ele geçirilir geçirilmez, hemen tahriri yapılır; tımar ve zeamete bölünür ve bunlardan müteşekkil nahiye ve sancaklara, yani idare birliklerine ayrılırdı. Bu yeni mıntıkanın büyüklüğüne, zenginliğine göre ya hususî bir eyâlet halinde ve

---

[215] *BOA, C.DH,* Dosya No: 142, Gömlek No: 7100.
[216] *BOA, C.DH,* Dosya No: 45, Gömlek No: 2226.
[217] Mehmet Süreyya, a.g.e., C. 1, s. 201.
[218] Şinası Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C. 5, S. 2, (1947), s. 189.

yahut önceden mevcut bir eyâlete sancak halinde eklenmek suretiyle idaresi tespit edilirdi[219].

Çıldır Eyâleti, hususî bir eyâlet olarak bölgenin fethi sonucu oluşturulmuştur. Oluşturulan bu yeni eyâletin kanunnâmesinde[220] bölge ekonomisi hakkında pek çok yararlı bilgiler bulunmaktadır. Kanunnâme şu şekilde başlamaktadır: *"Vilâyet-i Gürcistân sengistân[221] olub toprakları az olmakla defter-i 'atîk mûcebince her nefer başına duta geldikleri yerleri ile yirmibeşer akçe ispençe[222] kayd olundı. Edâ etdüklerinden sonra zemînlerinden resm-i çift[223] ve resm-i nîm[224] ve resm-i dönüm[225] alınmaya ve Vilâyet-i Gürcistân kefereleri hums[226] kayd olunmuşdır. Hums-ı kayd olunan yerlerde sâlâriyye[227] alınmaz. Ve 'avret tasarruf eyledüği yeri boz ve hâlî komayup defter-i cedîd-i hâkânîde kayd olunduğı üzere behresin ve rüsûmın verdikden sonra elinden alınmak câiz değildir. Ve re'âyâdan biri fevt olsa, toprağı oğluna intikâl eder; mülk-i mevrûsı[228] gibidir. Oğlu olmasa karındaşına intikal eylemez. Tapuya*

---

[219] Ş. Altundağ, a.g.m., s. 191-192.

[220] Kanunnâme için bkz. *TKG.KK.TTd., Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha,* vrk. 2b-5b; *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 1-5; 1595 tarihli bu kanunnâme II. Selim tarafından hazırlatılan 981 (1574) tarihli Gürcistan Eyâleti Mufassal Defterinde yer alan Gürcistan Vilâyet Kanunnâmesi'ne çok az ilâve yapılarak hazırlanmıştır. 1574 tarihli Kanunnâme için bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri, VII. Kitap/ I, Kanuni Devri Eyâlet Kanıunnâmeleri (III)* , İstanbul, 1994, s. 577-586. ; Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, C. I–Kanunlar*, (Yay. Haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul, 2001, s. 197-200.

[221] Sengistân. Taşlık arazi demektir.

[222] Resmi-i İspenç; Müslüman olmayan reayadan alınan örfi bir baş vergisidir.

[223] Resm-i Çift; Osmanlı Devleti hudutları içinde bir çiftlik yere tasarruf eden Müslümanlardan her yıl alınan vergidir. Gayri müslimden alınmaz. Umumiyetle hane vergisidir. Çiftlikler toprağın, has yerden iki dönüme bir akçe, evsat yerden üç dönüme bir akçe ednâ yerden beş dönüme bir akçe alınır olmasına göre üç nev'e ayrılarak bunlara gittikçe azalan vergiler tâyin edilmiştir. Çiftlik, zıraat olunur has yerden yetmiş seksen dönüm, evsat olan yerden yüz dönüm ednâ yerden yüz otuz ve yüz elli dönüm olarak belirlenmiştir. (Bkz. A. Akgündüz, a.g.e., VII. Kitap/I, s. 295; A. Tabakoğlu, a.g.e., s. 197; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996, s. 39.)

[224] Resm-i nîm; Bütün vilâyetlerde tam çiftlik arazinin yarısı, nim (yarım) çiftlik îtibar edilmiştir. Bazı vilâyet arazisi dağlık olduğundan, muayyen dönümlük çiftliklere ayrılması müşkül görünerek, teamüle göre hareket edilmiş ve reayanın sürebildiği kadar yer bir çiftlik itibar edilmiş, bu esas üzerinden çift ve nim çift resmi alınmıştır. (Bkz. Nejet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C. 5, S. 5, Ankara 1947, s. 498.)

[225] Resm-i dönüm; Çiftlik statüsünün dışındaki topraklar için reayanın ödediği vergidir. (Bkz. H. İnalcık, a.g.e., s. 46-47; A. Tabakoğlu, a.g.e., s.197; N. Çağatay, a.g.m., s. 504.)

[226] Hums; Beşte bir

[227] Sâlâriyye; Toprak mahsullerinden vezir, kumandan vs. lere ayrılan paya denir. (Bkz. A. Tabakoğlu, a.g.e., s.196.)

[228] Mülk-i mevrûs; Miras kalmış, anneden babadan geçmiş.

müstahak olur. Lakin il verdüği gibi resm-i tapuyı[229] *karındaşı verirse ahere verilmeye ve dedesi yeri oğlu oğluna intikal eylemez…"*

Kanunda da ifade edildiği gibi bölgenin taşlık olmasından dolayı halktan toprak vergisi alınmamaktaydı. Halk sadece 25 akçelik ispenç vergisi vermekle mükelleftir. Bu da bize devletin o bölge halkını ezmemek ve bölgeyi şenlendirmek gibi bir mali politika takip ettiğini göstermektedir. Tabii ki bölge halkından resm-i arusiyye[230], resm-i ağnam[231], resm-i bennak ve resm-i mücerred[232], resm-i asiyab[233], resm-i kivare[234], resm-yonca, resm-i hınzır[235], resm-i deştbânî[236], resm-i bostan[237], resm-i yaylak[238], resm-i meyve[239], resm-i murahhasiye[240] gibi vergiler de alınmaktaydı.

---

[229] Resm-i tapu; Bina yapılarak veya harman yeri şeklinde kullanılarak zirai faaliyetin dışında bırakılan miri topraklardan maktu olarak alınırdı. Sonraları bedel-i öşr, mukataa-i zemin veya icare-i zemin denilmiştir. (Bkz. A. Tabakoğlu, a.g.e., s. 197.)

[230] Resm-i arûsi; Evlenen kız veya dul kadınlar için evlendikleri erkeklerden alınan maktu resmidir. Ülkenin çeşitli yerlerinde faklı miktarda alınmasına rağmen İncelediğimiz kanunnâmede bekâr kızlarda 60 akçe dul kadınlarda ise 30 akçe alınmaktadır. (Bkz. TKG.KK.TTd., *Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha,* vrk. 4a.)

[231] Resm-i ağnam; Koyun ve keçi vergisidir. İki koyun veya keçiye bir akçe alınırdı. (Bkz.TKG.KK.TTd., *Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha*, vrk. 4a.)

[232] Rem-i bennak ve resm-i mücerred; Bir tımara kaydolup toprağı olmayan ve fakat başka bir işle meşgul olan evli reaya bennak resmi, babasının yanında veya kendi başına çalışan bekâr reaya mücerred resmi öderdi. Bunlar çift resmi vermezlerdi. Ekseriya baş vergisi sayılmış ve gayrimüslim Müslüman olunca ispence yerine resm-i bennak öderdi. (Bkz. A. Tabakoğlu, a.g.e., s. 198. H. İnalcık, a.g.e., s. 45.); Kanunnâmede "hariçden gelüb bir kimesne sipahinin tımarında kışlasa müzevvec (evli) olsa resmi kışlak altı akçe alına mücerred (bekar) olup dühanı (bir yerden bir yere gezen) olsa resm-i dühan üç akçe alına ve yer zıraat ederse resm-i zemin verüb resm-i kışlakvermeye ve kışlakcı olanlar üç yıl resm-i kışlak verüb üç yıldan ziyade oturursa sipahisine on sekiz akçe resm-i bennak vere" Burada işaret edildiği gibi dühan resmi üç sene verilir; üç seneden fazla kalanlar, üç seneden sonra dühan resmi vermeyüp bennâk resmi verirler. (Bkz. TKG.KK.TTd., *Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha*, vrk. 3b.)

[233] Resm-i asiyab; Dirlik içerisinde işletilen değirmenlerden maktu olarak alınırdı. Miktarı muhtelif bölgelerde değişmekle birlikte 1 yıl çalışanda 60 akçe 6 ay çalışanda 30 akçe, üç ay çalışanda ise 15 akçe alınmakta idi. (Bkz. A. Tabakoğlu, a.g.e., s. 197; A. V. Sayın, a.g.e., s. 38.)

[234] Resm-i kivare; Arı kovanları mahsulünden alınır. Her kivare (petek) den ikişer akçe alınırdı. (Bkz. TKG.KK.TTd., *Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha*, vrk. 3b.)

[235] Resm-i Hınzır(resmi bojik, resm-i canavar) Bojik veya bujik domuz selhanesi, kasaphanesi demektir. Bojikte kesilen domuzlardan her domuzdan iki akça resim alınmaktadır. Bundan başka, bir de ormanlarda ve ovalarda otlatılan ehlî domuzlardan resim alınmaktaydı. (Bkz. N. Çağatay, a.g.m., s. 493.)

[236] Deştbânî vergisi, bir kimsenin hayvanları başka bir kişinin ekinine girip zarar verdigi takdirde, hayvan sahibinin ödedigi para cezasıdır. (Bkz. Halil Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", *DİA*, C. 4, İstanbul, 1991, s. 417.);Gürcistan kanunnâmesinde "Cerâyim-i hayvanat dahi reayanın atı veya sığırı bilcümle çârpâ cinsi birbirinin ekinlerine ziyan etseler, zararları tanzim edildikten sonra davar sahibine beş değnek vurulup davar başına beş akçe sahib-i tımar cerimein ala. Koruyup tutulan davardan zikr olunduğu üzre alup resm-i deşbânî deyü her haneden maktu' edüp nesne almayalar." (Bkz. TKG.KK.TTd., *Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha*, vrk. 4b.)

[237] Resm-i bostan; Kavun, karpuz, hıyar, gibi bostan mahsulatından alınan vergidir. (Bkz. A. V. Sayın, a.g.e., s. 39.)

[238] Kanunnâmelerde yaylak resmi, otlak resmi veya yatak resmi olarak geçmektedir. Yaylakta bazı yerlerde 300 koyun bir sürü hesap edilir ve bir koyun alınırdı. (Bkz. N. Çağatay, a.g.m., s. 509.)

Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahısha adlı defterde, 12.650 nefer resm-i ispençe vermektedir. Resm-i bennak ve mücerred verenlerin sayısı ise 70'tir. Yine defteri incelediğimiz zaman bölgede yetiştirilen ürünler hakkında şu bilgilere sahibi oluyoruz: Bölgede çavdar, şaîr (arpa), hınta (buğday), mercimek, bakla, nohud, ceviz, arzan, zekrek yetiştirilmektedir[241].

Ayn-î Ali Efendi, has eyâleti[242] statüsünde olan Çıldır Eyâleti'nin has, zeamet, tımar ve cebelü sayılarını vermiştir. Aşağıdaki tabloda bunları gösterdik. Tabloda da görüleceği gibi hasların toplamı 4.563.444 akçedir. Baktığımızda Çıldır Eyâleti'ndeki cebelü sayısı 911'dir[243]. Ayrıca tımar ve zeamet sayısını da veren Ayni Ali göre, Çıldır Eyâleti'nde 97 zeamet[244] 559 tezkereli ve tezkeresiz tımar[245] vardır.

Böylece kılıçlı[246] diye tabir edilenlerin sayısı 656'dır. Beylerbeyi ve zeamet sahipleri ve erbab-ı tımar ve bunların cebelüleriyle 1.800 mikdarı asker olur ki, Zeamet ve tımarların yıllık varidatı 9.686.000 akçedir[247]. Eyâletin has, zeamet ve tımar gelirlerinin toplamı ise yıllık varidatı 14.249.444 akçedir. Ayn-ı Ali'de diğer eyâletlerin yıllık gelirlerini incelediğimizde Çıldır Eyâleti'nin yıllık gelirinin iyi olduğunu hatta gelirinin bölgenin diğer eyâletlerine göre daha fazla olduğunu görebiliriz[248].

---

[239] Yaş ve kuru meyveden alınan vergidir. Ceviz ve incir gibi kuru meyve yükünden at yükü veya deve yükü ise iki akçe merkep yükünden bir akçe, yaş meyveden ise iki yükden bir akçe alınmaktaydı. (Bkz. TKG.KK.TTd., *Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha*, vrk. 4b.)

[240] Resm-i murahhasiye nefer başına ikişer akçe alınan bir vergi. (Bkz. TKG.KK.TTd., *Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha,* vrk. 4b.)

[241] *Defter-i Mufassal-ı Vilâyet-i Gürcistan*, s. 21-513.

[242] Has Statüsü içindeki eyâletler padişahlara mahsus haslar (Havass-ı hümâyun) Sultan'a ait olmasiyla diger kategorilerden ayrilmaktadir. En zengin ve güvenilir gelir kaynaklari Sultan için bu kategoride toplanmistir. *Havass-i vüzera ve ümera* ise, yüksek rütbeli devlet görevlilerine ve beylerbeyi, sancak beyi gibi eyâlet yöneticilerine tahsis edilmistir. Haslar, 100.000 akçe ve üzerinde gelire sahipti ve sancakbeyleri ve beylerbeyleri için ayrilmisti. Her beşbin akçe için bir cebelü beslenmiştir. (Bkz. Fatma Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemı Ve Uygulaması" *Türkler,* C. 9, Ankara, 2002, s. 902.)

[243] Ayn Ali Efendi, a.g.e., s. 7, 28.

[244] Senelik geliri yirmi bin akçeden yüz bin akçeye kadar olan dirliğe denir. Zeâmetler eyâlet merkezlerinde bulunan hazine ve tımar defterdarlarına, kapucubaşılarına, divan kâtiplerine, defterhane ve hazine-i amire kâtiplerine verilirdi. Her beş bin akçesi için bir cebelü beslenmektedir. (Bkz. Y. Halaçoğlu, a.g.e., s. 93.)

[245] Senelik geliri bin akçeden 19.999 akçeye kadar olan dirliğe denilmekte olup, her üçbin akçesi için bir cebelü beslenmektedir. Beylerbeyinin kendi berati ile tahsis ettigi timarlara "tezkiresiz", bir tezkire ile merkeze teklif ettigi timarlara da "tezkireli" timarlar denir. (Bkz. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 86-87; Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İA,* C. XII/1, Eskişehir, 2001, s. 315; F. Acun, a.g.m., s. 906.)

[246] Kılıçlı=tımarlı

[247] Ayn Ali Efendi, a.g.e., s. 58.

[248] Erzurum eyâletinin yıllık geliri, 9.910.176 akçe, Kars eyâletinin ise, 11.214.289 akçedir. (Bkz. Ayn-ı Ali Efendi, a.g.e., s. 23-24, 27, 52-53, 58.)

Tablo 3. Ayn-ı Ali Efendinin Kavanin-i Al-i Osmanında Çıldır Eyâleti'nin has, zeamet, tımar ve cebelü sayıları

Eyâlet-i Çıldır	Has	Cebelü	Zeamet	Tımar
Liva- Çıldır	92.5000	185	28	82
Oltu	200.017	40	3	123
Hartus	200.500	40	13	39
Ardanuc	280.000	56	4	49
Ardahan-ı Büzürk- Tavuskar (sonradan)	300.000	60	8- 2[249]	78-4[250]
Hacerek-Göle	365.000	73	2[251]	23[252]
Poshov-Ahısha	206.500	41	11-8[253]	18-18[254]
Mahacil-Ahılkelek	203.229	40	11[255]	37[256]
Acara- Teralet	200.000	40	6[257]	6
Penbek-Cecerek	200.000	40	14	88
Pertekrek Y.O.	462.190	92		
Livane Y.O.	65.000	13		
Nısf-ı Livane Y.O.	300.000	60		
Şavşad Y.O.	656.008	131		
Luzi	-	-	9	10
Benek	-	-	8	55
Toplam	4.563.444	911	97	559

Ayn-ı Ali'den yaklaşık yüz yıl sonra tutulan 1694-1732 tarihli Defter-i Caba-i Eyâlet-i Çıldır'da eyâletin yüz yıllık süredeki ekonomik değişikliklerine bakacak olursak Çıldır Eyâleti'nde 873 dirlik vardır. Bunun 17'si has, 94'ü zeamet, 762'si de tımardır. Defterde Çıldır Eyâleti'ne ait 21 sancak gösterilmesine rağmen, 1 beylerbeyi ve 16 sancakbeyi haslarının gelirleri kaydedilmiştir. Hasların toplam yıllık geliri

[249] Tavuskar'a ait.
[250] Tavuskar'a ait.
[251] Hacerek'e ait
[252] Hacerek'e ait.
[253] Ahıska'ya ait.
[254] Ahıska'ya ait.
[255] Macahil 'in zeamet ve tımarı yok. Ahılkelek'e ait.
[256] Ahılkelek'e ait.
[257] Acara'ya ait.

5.660.079 akçedir. Ayn-ı Ali'de sancak sayısı paşa sancağı ile birlikte 14'tü. Haslarının gelirleri ise, 4.563.444 akçeydi. Görüldüğü gibi bir asır boyunca sancak sayısındaki artış dolayısıyla hasların geliri de artmıştır. Aşağıdaki tabloyu inceleyecek olursak Çıldır Vilayeti'nin has zeamet ve tımar sayılarını ve bunların gelirlerini rahatlıkla görebiliriz[258].

Tablo 4. 1694-1732 tarihli Defter-i Caba-i Eyâlet-i Çıldır'da Çıldır Eyâleti'nin has, zeamet, tımar sayıları ve bunların gelirleri

Sancak	Has	Yıllık Geliri	Zeamet	Yıllık Geliri	Tımar	Yıllık Geliri	Toplam
Ahısha	1	910.000	13	428.269	66	458.906	1.797.175
Ahılkelek	1	200.000	8	206.989	83	635.890	1.042.879
Ardanuç	1	416.825	4	124.249	64	300.993	842.067
Aspinza	-	-	4	79.514	14	90.565	170.079
Çıldır	-	-	5	123.499	50	471.588	595.087
Poshov	1	206.500	5	87.798	40	287.303	581.601
Hartus	1	252.500	10	259.201	58	486.694	998.395
Oltu	1	196.000	4	92.000	68	375.391	663.391
Ardahan-ı Büzürk	1	240.000	10	252.127	95	652.319	1.144.446
Ardahan-ı Küçük	-	-	-	-	41	200.794	200.794
Penek	-	-	13	366.264	51	333.441	699.705
Mamervan	1	277.000	4	112.000	66	317.499	706.499
Cecerek	1	320.000	3	82.260	27	165.918	568.178
Acara-yı Ûlya	2	727.590	4	85.000	11	116.368	928.958
Acara-yı Sûfla	1	208.959	2	56.500	11	52460	317.919
Altunkala	1	200.900	3	67.235	3	37.000	305.135
Oshe	1	216.300	1	21.500	4	39.500	277.300
Pertekrek	1	519.390	1	20.000	7	60.967	600.757
Şavşad	1	565.875	-	-	2	9.743	575.618
Livâne	-	-	-	-	1	3.000	3.000
Nısf-ı Livâne	1	202.240	-	-	-	-	202.240
Toplam	17	5.660.079	94	2.464.405	762	5.095.739	13.220.223

[258] M. H. Svanıdze, "Ahısha(Çıldır) Eyaleti'nde "Defter-i Caba-i" (1694-1732) verilerine Göre Tımarların Yıllık Gelirleri", *XII. Türk Tarih Kongresi,* (Ayrıbasım), Ankara, 2000, s. 866.

İki tabloyu karşılaştıracak olursak Defter-i Caba'da has gelirinde 4 sancağın hası zikredilmeden Ayn-ı Ali'deki has gelirine göre fazlalığı görmekteyiz. Zeamet sayısına baktığımızda Defter-i Caba'da üç tane azaldığını görmekteyiz. Tımar sayısının ise 103 tane fazlalaştığını görmekteyiz. Ayn-ı Ali'de tımar ve zeametlerin toplam geliri 9.686.000 akçe iken Defter-i Caba'da 7.560.144 akçedir. Yani tımar ve zeamet gelirlerinde 2.125.856 akçe azalma olmuştur. Buradan şu sonuca varabiliriz ki, eyâletin has topraklarının gelirleri artmışken zeamet ve tımar topraklarının gelirleri azalmıştır. Ayn-ı Ali'de Çıldır Eyâletinin yıllık geliri 14.249.444 akçe iken, Defter-i Caba'da eyâletin yıllık geliri 13.220.223 akçedir. Ancak unutulmamalıdır ki, 4 sancak hasının gelirleri Defter-i Caba'da gösterilmemiştir. Bu gelirler de hesaba katıldığında genel gelirin aşağı yukarı aynı miktarda olacağını söyleyebiliriz. Şunu belirtmek gerekir ki, Çıldır Eyâleti'nin yüz yıllık süreçte yıllık geliri değişmemiştir[259]. Ayrıca yukarıdaki tablolara baktığımızda Çıldır Eyâleti'nin Paşa sancağının hangisi olduğu konusunda da bize bilgi vermektedir. Aynı-ı Ali'de Eyâletin Paşa Sancağı Çıldır iken Defter-i Caba'da Ahıska'dır. Bu da bize eyâletin merkezinin çeşitli zamanlarda değiştiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Bilindiği gibi Ahıska'yı Safevî Devleti'nin elinde tutmak istemesinin temel nedeni Ahıska'nın ticaret yolu güzergâhında olmasıydı. Ahıska Gümrüğü, Eyâletin önemli bir gelir kaynağıydı. Gümrük, 1699 yılında Erzurum Gümrüğü Mukataası'na[260] bağlanmıştı[261]. Ahıska, İran ve Gürcistan'dan gelen mallar ile Gürcistan'dan celp edilen esirlerin gümrük kapsıydı. Ahıska Gümrüğü'nden ipek, pamuk, tütün, deri, ham halat ve sair mallar geçtiği gibi batı kaynaklı (Londra çuka, Fransız çuka gibi) mallar da geçmekteydi[262].

19. yüzyılda Kafkasya'da üç büyük güç arasında yaşanan siyasi egemenlik mücadelesi, İngilizlerin ticareti Tebriz-Tiflis hattından Tebriz-Erzurum-Trabzon hattına çekme çabaları kuzeydeki ticareti olumsuz etkilemiş[263], Ahıska Gümrüğü mukataasının

---

[259] M. H. Svanıdze. a.g.m., s. 862-864.

[260] Mukataa, tımar düzeni dışında kalan vergi kaynakları olarak ifade edilmiş ve mukataalardan vergi toplama görevi açık arttırma yolu ile üç yıllığına mültezim adı verilen kişilere devredilmiştir. (Bkz. A. Tabakoğlu a.g.e., s. 177; Alper Değer, Adem Anbar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İç Borçlanma da Kullandığı Yöntem ve Araçlar*", Maliye Finans Yazıları Dergisi*, S. 87, (Nisan 2010), s. 31.)

[261] Neşe Erim, *Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, (İstanbul Ünv. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1984, s. 28.

[262] N Erim, a.g.t., s. 132

[263] 1820'le.rin ortasında İngiliz malları daha önce Basra Körfezi yoluyla İran'a gelirken, bu sefer kuzeyden Sohum yoluyla Kafkaslar Doğu Anadolu ve Kuzey İran'a ulaşıp, yaygınlık kazanmış İngiliz mallarının İran'da satışının artması yeni ve kısa denizyolları arayışına ve oluşmasına yol açtı. En kısa

gelirlerinde hissedilir zararlara sebep olmuştur. Ayrıca, 9 Şubat 1822 tarihli i'lamda İran ve Gürcistan'daki olaylardan dolayı tüccar ve bazergân taifelerinin gelip gitmemesine; dolayısıyla Ahıska Gümrüğü'nün varidatının azalmasına ve gümrük mültezimlerinin zarara uğramasına neden olmuştur. Bu sebepten dolayı yeni gümrük iltizamına[264] çıkılırken bedelinden bir miktar indirime gidileceği belirtilmiştir. Çünkü, 1820 yılında 6500 kuruş ile iltizamla verilmiş; ancak 2000 kuruş zarar edilmiştir[265].

Gümrük gelirleri her geçen gün azalan Ahıska'nın, Ardanuç Livası Gümüşhane Köyü Madeni Mukataası'nın 1215-1229 (1800-1814) yılları arasında terettüp eden 17.112,5 kuruşluk varidatı ile 1231 ve 1232 yıllarına mahsub 5.171 kuruşun mutasarrıflarından tahsil edilerek gönderilmesi İstanbul'dan istenmekteydi. 28 Mart 1819 tarihli i'lamda bu madende altmış seneden daha fazla bir süredir gümüş çıkarılmadığı belirtilmekte ve Başmuhasebede kaydı var ise bunun kaydının terkini talep edilmektedir[266].

28 Mart 1826 tarihli İ'lamda ise, Çıldır Valisi Osman Paşa'dan 1220-1240 (1805-1825) yıllarına ait Ardanuc mukataasının kimler tarafından tasarruf edilerek öşrünün toplatıldığı ve hâsılatının kimlerde kaldığının tespit edilerek usulüne muvafık olarak zabtedenlerden tahsil edilecek mablağın acilen Hazine-i Amire'ye gönderilmesi istenmiştir. Yapılan inceleme neticesinde sancakta Ardanuç mukataası ismiyle bir malikâne olmadığı ve sancakta bulunan tüm köylerin ise berâtları ellerinde olan eşkinci, zeamet ve timar erbabı tarafından tasarruf edildiği merkeze arz edilmiştir[267].

Derseadet'ten gönderilen emr-i âlîlerden bir tanesi de penbe resmi[268] ile ilgilidir. Derseadet, eyâlette yetiştirilen, pazarlar da satılan pamuğun, pamuk ipliğinin ve pamuk kozasının vergilerinin gönderilmesini istemiştir. Ahıska'ya penbe resmi mukataası

---

yol Karadeniz rotasıydı. 1823'te İngiltere, Erzurum-Tebriz yolunu denedi. 1825'de 300 paket (balya veya denk) yükü Tebriz'e ulaştırmıştı. Böylece Sohum ve Trabzon İran ticaretinin, Doğu Karadeniz kıyısında bulunan iki ayrı aktarma merkezi oldular. Osmanlı Devleti'de bölgedeki Rus etkisini azalmak için Tebriz-Erzurum- Trabzon hattına destek verdi. (Bkz. Hüseyin Kaleli, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 9, (Aralık 2003), s. 23-24.)

[264] İltizam; Devlet bir gelir kaynağı olan vergi birimini (mukataa) yıllık geliri (vergi veya mal) karşılığında, belli bir süre (1-3 yıl) ve çeşitli şartlar ile işletilmek üzere müzayedeye çıkarmasıdır. Bu müzayede sonunda en yüksek ön ödemeyi (peşin veya kefalet anlamında muaccele) yapan kişiye de mültezim denir. Tanzimat' ın ilanından sonra iltizman usulü kaldıırlmıştır. (Bkz. A. Tabakoğlu, a.g.e., s.177; H. İnalcık, a.g.e., s. 365; Rahmi Deniz Özbay, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", *Uluslar Arası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2009, s. 2110.)

[265] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili,* vrk. 45a, Belge No: 84.

[266] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 55a-55b, Belge No: 113-114.

[267] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili,* vrk. 95b, Belge No: 227.

[268] Penbe=Pamuk

namıyla gönderilen emr-i âlî ve fermânlar karşısında mahkemeye toplanan vilayetin ileri gelenleri ve ahalisi şöyle bir serzenişte bulununarak 23 Şubat 1822 tarihli bir i'lam göndermişlerdir.

İ'lam; *"Eyâlet-i mezbûremiz an-asl sengistân ve çengelistân*[269] *ve fakristân, ekseri mîşe ve orman olup münbit yer olmayup kalîlü'n-nemâsı olmakdan nâşî hîn-i fetihden ilâ-yevminâ hâzâ eyâlet-i Çıldır'da penbe ekilüp ve hâsıl olduğunu bir kimesne görmüş ve bizim vakitlerimizde istimâ' olmuş kazıyye olmadığından başka işbu târihe gelinceye kadar penbe ve rişte-i penbe*[270] *ve kozalı penbenin îcâb iden resm-i mîrî ve mukāta'ası nâmıyla habbe-i vâhide matlûb olunması ile mükellef dahi olmadığımız ma'lûm-ı âlemiyân olup böyle bir leb-i a'dâ-yı selâsede vâkı'eyâletimiz ve vilâyetimiz sengistân ve çengelistân ve ekseri mahalleri mîşe ve orman olup münbit ve mahal-i feyz ü berekât olmayup kalîlü'l-ma'âş endek-nemâ bir yer olduğuna binâ'en bi-hâze't-takrîb muhtâc-ı merhamet-i tâc-dârîden fukarâ kullarının niyâzları Başmuhâsebe'de kaydı var ise de ba'de't-tashîh kaydı terkīn buyurulmasına irâde-i hazret-i zıllulâhî ta'alluk ve terahhum niyâzımızı der-bâr-ı ma'delet-karâra i'lâm idivir."*[271] şeklinde devam etmektedir.

İ'lamlardan şu sonuçları çıkarabiliriz: Çıldır Eyâleti taşlık, ormanlık bir bölge olduğundan dolayı, burada pamuk ekimi yapılamamasına rağmen İstanbul bu durumdan bihaberdi ve pembe resmi istemekteydi[272]. Ayrıca Gümüşhane köyündeki gümüş madeninin 60 yıldan fazla bir zamandır işlemez olduğundan, ayrıca Ardanuç mukataası gelirini istemekle de bölgenin eşkinci, zeamet ve timar erbabı tarafından tasarruf edildiğinden habersizdi. Bu durum devletin bölgedeki mukataaları uzunca bir zaman denetlemediğini ve bölge hakkındaki bilgilere uzak olduğunu göstermektedir. Hâlbuki Osmanlı Devleti kuruluş ve yükseliş devrinde en ücra yerinde hangi bitkinin yetiştiğini bilen ve buraları yetiştirilen ürünlere ve çıkarılan madenlere göre vergilendiren bir devletti. Osmanlı'nın en uzun yüzyılı diyebileceğimiz 19. yüzyılda devlet artık bu reflekslerini kaybetmiştir.

Yukarda izah ettiğimiz gibi 19. yüzyıl Osmanlı Devleti için olumsuzlukların peş peşe sıralandığı bir yüzyıl olmuştur ki, III. Selim'in tahtan indirilmesi ve şehid edilmesi neticesinde IV. Mustafa tahta çıkarılmış olmasına rağmen, bilahare Rusçuk Ayanı

---

[269] Çengelistân;Sık Orman,. (Bkz Ferit Develioğlu, a.g.l., s. 155.)
[270] Rişte-i penbe; pamuk ipliği
[271] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 55b-56a, Belge No: 115.
[272] 1595 tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahısha adlı defterde penbe vergisine rastlamadık.

Alemdar Mustafa Paşa, II. Mahmut'u tahta çıkarmıştı. II. Mahmut dönemi, hem siyasi hem sosyal, hem de ekonomik alanlarda Osmanlı için bir değişim dönemi olduğu gibi, Ahıska için de önemli gelişmelerin olduğu dönemdir. Bu dönem Osmanlı ekonomisi açısından zorlu yıllardır ve bu sebepten para ayarında tağşişe gidilmiştir[273]. Bunu fırsat bilen kişilerde altının fiyatı üzerinde sürekli oynamıştır. Halkın bu durum karşısında korunması gerektiği ile alakalı istekleri, 1 Numaralı Ahıska Şeriye Sicili'ndeki i'lâmlarda rahatlıkla görmekteyiz.

1 Rebiülevvel 1233 (9 Ocak 1818) tarihli 118. Altun Hususu için İ'lam, 21 Cemaziyelevvel 1236 (24 Şubat 1821) tarihli 119. Diğer Altun Husûsu İ'lâm, 21 Cemaziyelevvel 1237 (15 Mart 1822) tarihli 120. Diğer Altun Husûsu ıçün İ'lâm ve 25 Zilkade 1240 (11 Temmuz 1825) tarihli 213. Altun İ'lâm baktığımızda insanların elinde dolaşmakta olan altın ve nakit paranın değeri üzerinden işlem görmesi gerekirken çeşitli nedenler yüzünden çığırından çıktığı, bunu vesile bilen vurguncuların akçeyi değerinden ziyadeye alıp vermeleri bir yana tam vezin altınlar üzerinde uyguladıkları işlem sebebiyle piyasada eksik altınların dolaşmasına neden olduğu bu durumun da halkı ve devlet hazinesini büyük zararlara uğrattığı bildirilmektedir.

Bu i'lamlarda Osmanlı ülkesinde geçerli olan İstanbul, Mısır, Cezayir, Tunus, Macar altınlarının değerlerinin fermanla Ahıska Valisi'ne bildirildiğinden haberdar olmaktayız[274]. Ayrıca yeni sikke basımı için gerekli olan değerli maden ihtiyacını karşılamak amacıyla halkın elinde olan altın ve gümüşü bedeliyle toplatılması yoluna da gidilmiştir ki, bu durumu 1 Receb 1238 (14 Mart 1823) tarihli 121. Devlet-i Aliyye'den matlûb buyurılan gümüş ve altun i'lâmından ve yine aynı tarihli 122. diğer gümüş ve altun i'lamında görmekteyiz.

---

[273] Tağşiş: Paraların içindeki kıymetli maden miktarının düşürülmesidir. Tağşiş sadece bir devalüasyon değil; aynı zamanda devletin bütçe açıklarını kapatmak için ek para basmasıdır. Osmanlı Devleti bu uygulamaya özellikle üç dönemde yoğun bir şekilde gitmiştir. Birincisi, Fatih Sultan Mehmet dönemidir ki artan devlet harcamalarını karşılamak amacıyla 1451, 1460-1, 1470-1, 1475-6 ve 1481-2 yıllarında yeni akçe bastırmıştır. İkincisi 1580-1650 yılları arasıdır. Üçüncüsü, ise II. Mahmut'un iktidarı dönemidir. 1808-1830 yılları arasında 35 kez altın sikke 37 kez de gümüşden tağşişe gidilmiştir. (Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul, 2000, s. 54, 245; A. Tabakoğlu, a.g.e., s. 265, 268; Hüseyin Kaleli, "Osmanlı Madeni Para Rejiminde Enflasyona Yol Açması Bakımından Tağşişler ve Sebepleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 2 (2002), s. 191, 195, 201; Ömer Açıkgöz, "Osmanlı Para Politikasında Reform Çabaları: 1800-1844 Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme", *Zonguldak Karaelmas Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 12 (2010), s. 376.)

[274] İstanbul altınının, 118. 119 ve 120. İ'lamlardaki değeri 8 kuruştur. Mısır altınının ise her üç i'lama göre 7 kuruştur. Macar altını ise 118. İ'lamda 12,5 kuruş, 119 ve 120. İ'lamlarda ise 15 kuruştur. (Bkz. *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 57a-58a, 90a-90b, Belge No:118, 119, 120.)

İ'lamlarda Şeyhülislam'dan alınan fetvalar gereğince istisna kendisine kullanılması noktasında ruhsat verilenlerin haricinde, ister erkek olsun ister kadın, ellerinde, haremlik ve selamlıklarında altın ve gümüşten yapılmış mumluk, mum tablası, tepsi, sahan, gülabdan[275], buhurdan[276], tatlı hokkası, su tası, maşraba, leğen, ibrik, nargile başlığı ve çubuk takımı minâları, palaska gibi eşyaların gizlenmeyerek Darbhane-i Âmire'ye getirilerek bedeliyle satılması istenmiştir.

Merkezin haricinde, yani taşrada ise, elinde altın ve gümüşten eşya bulunan şahısların kendi eşyalarını vali, mütesellim ve voyvodalara teslim etmeden önce mahkemede tarttırmaları halka ilan edilmiştir. Merkez, mahallinde kendisine karşı sorumlu tuttuğu bu yöneticilerden halkın kendilerine teslim ettiği madeni eşyaları mutemet adamlarla İstanbul'a göndermelerini istemiştir. Darbhane-i âmire tarafından, halkın elinde bulunan gümüşün dirhemi için otuz ikişer para takdir olunurken, altının dirhemi içinse o günkü değer bedeli üzerinden nakit olarak ödeneceği açıklanmıştır[277].

---

[275] Gülâbdân; içine gül suyu konulan muhafaza, kap.
[276] Buhûrdân; Tütsülük.
[277] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili,* vrk. 58a-58b, Belge No: 121.

İKİNCİ BÖLÜM

2. AHISKA'NIN OSMANLI İDARESİNDEN ÇIKIŞI

2.1. Güç Dengelerinin Değişimi ve Bölge İle İlgilenen Devletlerin Güney Kafkasya Siyaseti

XVIII. yüzyıldan itibaren üç büyük gücün kesişme noktası olan Güney Kafkasya'da, Osmanlı Devleti'nin Fatih Sultan Mehmet döneminde Doğu Anadolu'da başlattığı genişleme siyaseti, 1590'da Safevî Devleti ile imzaladığı Ferhat Paşa Antlaşması ile en geniş sınırlara ulaşmasını sağlamıştır. Bu tarihten XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya hâkimiyeti için İran'da kurulan devletlerle mücadele etmiş; bu tarihten sonra da Kafkasya'daki bu iki gücün karşısına bir diğer güç olan Rusya katılmıştır. Osmanlı Devleti ve İran'da kurulan devletler, XVIII. yüzyıldan itibaren hem birbirleriyle mücadele etmiş hem de Rusya ile mücadele etmek zorunda kalmışlardı.

Ruslar, Çar I. Petro ile birlikte Güney Kafkasya'ya inmişlerse de onun ölümünden sonra kazanımlarını kaybetmişlerdi. Buna rağmen 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ve Gürcistan ile imzaladıkları Rus himaye antlaşması olan 24 Temmuz 1783 tarihli Georgiyevsk Antlaşması ile, yeniden Güney Kafkasya'ya inmişlerdir. Bu tarihten sonra hızlı bir şekilde Güney Kafkasya'da ilerleyerek bölgenin iki önemli gücü olan Osmanlı Devleti ve İran'da kurulan devletlere ait toprakları alarak Güney Kafkasya'nın tek hâkimi olmuştur. Bu süreç içerisinde Osmanlı Devleti ve İran'da kurulan devletler, savunma politikası takip ederken Rusya saldırgan bir politika takip etmiş ve bölgede bağımsız olmak isteyen Gürcüler ve Ermenilerden de destek almıştır. Rusya'nın Güney Kafkasya'ya inmesine telaşlanan İngiltere ve Fransa, bazen İran'da kurulan devletler ve Osmanlı Devleti ile bazen de Rusya ile ittifak kurmuşlardır.

2.1.1. Rusya'nın Güney Kafkasya Siyaseti ve Ahıska Üzerindeki Düşünceleri

Ruslar, İstanbul'un fethi öncesi ticaret ilişkileri kurdukları Osmanlı Devleti ile XV. yüzyılın sonlarında Dersaadet'e gönderdikleri elçiler vasıtasıyla diplomatik ilişkiler kurmanın uğraşı içerisinde olmuştur. Osmanlı Devleti, XV. yüzyılın ikinci yarısı ve XVI. yüzyılda güçlü bir devlet olduğu için Ruslar, onunla iyi geçinmek zorunda

kalmıştır. Osmanlı Devletinin ise bu dönemde Ruslarla iyi geçinmek gibi bir derdi olmamıştır. Bu sebeple de Rusya ile Kırım Hanlığı ilgilenmiştir. Ruslar ise, Osmanlı Devleti ile yakından ilgilenmişler ve sırf dışişleri ile ilgilenmesi için Moskova'da kurulan dairenin bir bürosunu Türk siyasetini düzenlemek için tanzim etmişlerdir. Bu siyasetleri Osmanlı padişahlarını oyalamak, mümkün mertebe uysal görünmek ve yerine göre aldatmak amacına yöneliktir[1].

Rusların Kazan ve Astarhan Hanlıkları'nı ele geçirmesi,[2] Rus İmparatorluğu'nun başlangıcı olduğu gibi Osmanlı Devleti'ni sürekli tehdit eden Rus meselesinin de başlangıcıdır[3]. Ruslar, Terek Nehri boyuna kadar sokulunca, Türkistan'dan gelen tüccar ve hacılara rahatsızlık vermeye başladılar ve bunun üzerine Osmanlı Devleti 1569'da Astrahan Seferine çıktı. Ancak bu seferde istenilen başarı elde edilemediği gibi, düşünülen Don–Volga Kanal Projesi[4] de hayata geçirilemediği için ileride büyük tehlike hâline gelecek olan Ruslar bölgeden de uzaklaştırılamadı[5].

Don Kazaklarının[6] Osmanlı topraklarına karşı yağmacılık faaliyetleri yürütmesinde, Ruslar'ın doğrudan değilse bile dolaylı etkisi olduğu için Osmanlı

---

[1] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 4-5.

[2] Ruslar 2 Ekim 1552'de Kazan Hanlığını, 1556'da ise Astrahan Hanlığını ele geçirmiştir. (Bkz. Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, 1979, s. 18-19; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi,* s. 152-154; Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi*, Ankara, 1989, s. 45.)

[3] Rıza Karagöz, "Kafkasya'da Osmanlı-Rus Mücadelesi ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan Çıkışı (1774-1830)", *Yeni Türkiye*, S. 44 (Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayı II), (Mart-Nisan 2002), Ankara, 2002, s. 133.

[4] Şıkkı sâni defterdarı Çerkes Kasım Bey daha önce Kefe sancağı mutasarrıflığı yaptığı için Ruslar'ın İdil boyunu ele geçirdiklerini ve Terek üzerinden yapacakları kaleyle Osmanlı Devleti için büyük tehlike yaratacağını bilmekteydi. Rus ilerleyişinin durdurulması için yalnız Astrahan'a bir sefer düzenlemenin yetmeyeceği iki nehir arasına bir kanal açılması fikrini 1563'de öne sürdü. Kanal kazıldığı takdirde Osmanlı ordusunun İran'a karşı hareketinde büyük menfaatler sağlayacak ve Azak Denizi-Don Nehri-Kanal-İdil Nehri üzerinden Hazar Denizi'ne ulaşmak ve oradan İran'a karşı savaşan Türk kıtalarına kolayca cephane mühimmat, zahire sevki mümkün olacaktı. Kanal, Don Nehrine akan İlovlya Irmağı'yla Volga'ya akan Çerepaha adlı çay arasında kazılacaktı. Bu mesafe sadece 7-8 km tutmaktaydı. 1564'te Astrahan'a karşı sefer açılmadığı gibi kanal açma fikri de düşüncede kaldı. Don-Volga arasında bir kanal kazılmak istendiği şiası yayılmıştır. 1568'de yeniden bu konu ele alınmışsa da bir kanal kazılmasına resmen karar verildiğine ait bir belgeye rastlanılmamaktadır. (Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 2011, s. 96-97, 107-110.)

[5] A. N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 126-134, 145; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1988, s. 38-39; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600*, Ankara, 2000, s. 82-92; Mustafa Budak, "Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XV-XX Yüzyıllar)", *Osmanlı,* C. I, Ankara, 1999, s. 595.

[6] Türkçe bir kelime olan "kazak" adı daha ziyade özgürlüğüne düşkün, kanun ve nizam tanımayan, kurulu sistem içerisinde yer almak istemeyen kişiler için kullanılmıştır. Rus Kazakları, aslen Türk olan Kazakistan Kazaklarından ayrıdır. Bu Rus Kazakları (the Cossacks) daha ziyade Rusya'nın güney uç bölgelerinde, özellikle Dinyeper Nehrinin şelale kısmıyla, Don Nehri orta mecralarında yaşayan, aslen kendilerini Ruslardan farklı bir etnik gurup olarak gören, daha ziyade Rus, Leh, Türk ve Tatar gibi grupların birleşmesinden oluşan bir toplumdur. Altın Ordu Devleti ve yerine kurulan hanlıklar zamanında hanlar ve Türk Beyler arasında çıkan savaşlarda ve karışıklıklarda zarar gören birçok

Devleti, Rusya'dan Kazakların faaliyetlerini durdurmasını istemiştir. Don Kazakları daha ileri giderek Karadeniz'in kilidi sayılan Azak Kalesi'ni bir baskınla 1637'de almışlardır. Ancak Osmanlı Devleti'ne karşı ellerinde tutamayacakları için Rusya'ya bırakmak istemişler; fakat Ruslar Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir savaşa girmemek için Kazaklar'dan kaleyi boşaltmalarını istemişlerdi. Rusların bu sıralarda kendilerini Osmanlı'ya karşı zayıf hissettiklerinin diğer bir kanıtıysa "Gürcü Kralı Taymuraz'ın Osmanlı ve Safevî Devleti'nin baskılarına karşı yardım istemek amacıyla 1658'de Moskova'ya gelmesi"dir. Taymuraz'ın bu isteğini Çar Aleksey Mikhayloviç, Osmanlı Devleti'ne karşı çıkmaktan çekindiği için geri çevirmiştir[7].

Rusya'nın sol sahil Ukrayna'yı ele geçirip Kiyef'i de aldıktan sonra sağ sahil Ukrayna'ya da el atması ve Hetman Doroşenko'nun tekrar Moskova himayesine girmesi üzerine Osmanlı Devleti, Ukrayna'ya bir sefer açmak zorunda kamıştır. 1678'de Çihrin'de ilk defa Türk ve Rus ordusu karşı karşıya gelmiştir. Şiddetli çarpışmadan sonra Kazaklar ve Ruslar yenilerek Dnepr Nehrinin doğusuna çekilmişlerdir. Ruslar kısa bir süre sonra barış için murahhasını Kırım'a göndermişlerdir. Osmanlı Devleti hâlâ Rusya ile doğrudan bir siyasi münasebete girmeye tenezzül etmediği için Kırım Hanı'nın belirlediği mirzalarla yapılan müzakereler, özellikle Rusya'nın Kırım hanına ödedikleri yıllık vergiyi ödemek istememeleri nedeniyle tıkanmıştır[8]. Ancak Osmanlı Devleti'nin 1681'de Rusya'ya yeni bir sefer kararı alması üzerine Rusya, vergi vermeyi kabul ederek antlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır. Yirmi yıl geçerli olacak olan Bahçesaray Antlaşması, ilk Türk-Rus antlaşması olmuştur[9].

Rusya'nın Avrupa devletleriyle ittifaklar yaparak güneye yayılma siyasetinde 1680'li yıllar önemli olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 1683 Viyana kuşatmasında başarılı olamaması üzerine kurulan Kutsal İttifak içerisinde Rusya, Avusturya, Venedik,

---

Türk-Tatar Moskova'dan sığınma talebinde bulunmuş, bunların çoğu da Kazakların lideri olmuştur. Kazak toplulukları, dolayısıyla, hem Rusya hem de Türk hanlıklarından ve hâttâ Polonya krallığındaki baskı ve zulümden kaçan köylü, asil ve diğer insanlar için birer sığınma yerleri olmuştur Batıda Dinyeper Nehri üzerinde yaşayanlarına Zaporog, Özü veya Ukrayna Kazakları, doğuda Don üzerindekilere de Don Kazakları denmiştir. Çoğunlukla Ortodoks mezhebinden olan Kazaklar, Moskova'nın yükselmesiyle Rus çarlarının idaresine girmişler, Kırım Tatarları'nın Rus içlerine yaptıkları akınlara benzer, onlar da Türk topraklarına akınlar yapmışlardır. (Bkz. Memet Yetişgin, "Ruslarin Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 16. (Konya, 2006), s. 693.)

[7] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 7-8, 34-35; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 172.

[8] Rusya'nın Kırım'a vergi vermesi, Rusya'nın Kırım hanlığınına tabi olduğu anlamına gelmektedir.

[9] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 9-10.

Lehistan’la birlikte yer almıştır. Ruslar, 1687 ve 1689 da Kırım’a iki sefer açmışsa da başarılı olamamıştır[10].

Tahta I. Petro[11]’nun geçmesiyle Türk–Rus ilişkilerinde yeni bir sayfa açılmış ve I. Petro Avrupa’yı birebir taklit ederek modern bir ordu ve donanma oluşturmuştur. 19 Temmuz 1696’da Azak kalesini almış, bu da Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne indirdiği ilk büyük darbe olmuştur. Karlofça Antlaşması’ndan sonra Temmuz 1700’de imzalanan İstanbul Antlaşması’yla Azak, Rusya’da kaldığı gibi, Rusların İstanbul’da daimi elçi bulundurması da kabul edilmiştir[12].

Rusya, Viyana bozgunundan sonra Osmanlı Devleti’nden daha cesur taleplerde bulunmuş ve eski çekimser tavrını değiştirmiştir. Bu durumda Petro’nun Rusya'yı Batılılaştırma projesi etkili olduğu gibi, Avrupa ile yakınlaşarak ittifak kurması da rol oynamıştır. Rusya; Kafkaslardan güneye yayılma siyasetinin ilk dönemlerinde (XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıl ortalarına kadar) mümkün olduğunca Osmanlı Devleti’ni rahatsız etmeden ve genelde dostluk ilişkileri kurarak Hazar Denizi sahillerinden güneye inmeye, Osmanlı hâkimiyeti altındaki Kırım, Azak, Anapa, Sohum gibi mahallerden uzak durmaya gayret etmiştir.

Rusların Hazar Denizi kıyılarından güneye inmesinde Derbent Geçidi’ni[13] ele geçirmek istemesi önemli bir hedef olmuştur. Derbent’in bölgedeki en önemli askeri ve siyasi üs olan Astrahan’a yakın olmasının yanı sıra Derbent’in içinde yer aldığı Dağıstan hanlıklarının siyasi bölünmüşlüğü, Rusların güneye yayılma faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. Ruslar XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Terek Nehri boylarında,

---

[10] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 11.

[11] Büyük Petro (1672-1725): 1689’da Rus Çarı olan I. Petro Rusya’ya Baltık Denizi sahillerini kazandırdığı için Senato tarafından “Bütün Rusya İmparatoru”, “Vatanın Babası” ve “Büyük” lakabını verilmiştir. Onun zamanında Rusya Avrupa devletleri arasında mevki kazanmış ve Doğu Avrupa’nın en kudretli devleti olmuştur. Ayrıca Karadeniz’e inmek için Karadeniz’in kilidi sayılan Azak Kalesini 1696’da almışsa da Prut Antlaşması’yla geri vermek zorunda kalmış ve Karadeniz’e inme hayalleri gerçekleşmemiştir. Ancak Safevî Devleti’nin içinde bulunduğu bunalımlı durumdan istifade etmesini de bilmiştir. Osmanlı Devleti ile birlikte Safevi Devleti topraklarını İstanbul Antlaşması ile paylaşmış ve böylece Hazar Denizi’nin güney sahillerine inme fırsatını yakalamıştır. Bunu da askeri talimlerinde Avrupalı zabitlerden istifade ederek oluşturduğu modern ordusuyla gerçekleştirmiştir. Petro ülkesinde yaptığı ıslahatlarla ülkesini Avrupalılaştırmış ve böylece onun çizdiği yolda yürüyen çarlar ve çariçeler güçlü bir Rusya’yı daha da büyütmüşlerdir. (Bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi,* s. 250-267.)

[12] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 14-15.

[13] Türklerin “Demir Kapı”, İranlıların “Derbend-i Hazaran”, Araplar “Babü’l Ebvâb” yani Kapılar Kapısı dedikleri Derbend Geçidi, Kafkasların kontrolünü sağlayan iki önemli geçişten biridir. Hazar Denizi ile Kafkas dağları arasında kalan bu geçidi, kuzeyden gelecek saldırılara karşı kullanmak üzere Sasanîler surlarla örmüşlerdir. Yaklaşık 2 km uzunluğundadır. Bu geçidin en dar yerine Derbend şehri kurulmuştur. (Bkz. Mustafa Kalkan, *Sovyetler Birliği’nin ve Rusya Federasyonu’nun Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları*, İstanbul, 2007, s. 48-49; M. Bi, a.g.e., C. I, s. 105; Şemseddin Sami, *Kamusu’l-Alâm,* C. III, İstanbul, 1307, s. 2128; W. Barthold, “Derbend”, *İA*, C. III, İstanbul, 1988, s. 532-533.)

Sunç ve Sulak Nehri kıyılarında kaleler, köyler inşa ederek[14] Kazakları[15] sistemli bir şekilde Kuzey Kafkasya'ya yerleştirmişlerdir. Bu durum Rusların bölgeye inişlerini kolaylaştırmışsa da Osmanlı Devleti ve Dağıstan birlikleri tarafından 1604'te bölgedeki bütün Rus kaleleri ele geçirilerek Ruslar Astrahan'a çekilmek zorunda bırakılmıştır[16]. Ruslar, aldıkları bu yenilgiden sonra Çar I. Petro'nun 1722'deki Derbend ve Mazanderan seferine kadar Kuzey Kafkasya'da askeri sefer yapamamıştır[17].

Rusya, bölgede uyguladığı istila politikasıyla hem silahla var olmaya çalışmış hem de 17. yy.dan itibaren Hıristiyanlığı bölgede yaymak için büyük gayret göstermiştir. Birçok Kafkas idarecisi ve özellikle hâkim oldukları coğrafyada muhalefette bulunan feodal beyler, iktidarı ele geçirmek için Moskova'ya giderek vaftiz olmuşlar; Moskova'dan almış oldukları maddi ve manevi destekle bölgelerine Hıristiyan Rus idarecisi olarak dönmüşlerdir[18]. Tüm bunlar Kafkas coğrafyasında meydana gelirken Osmanlı Devleti, Safevî Devleti ile yaptığı savaşlar nedeniyle bölge ile yeterince ilgilenememiş, bölge güvenliğini Kırım hanlarına, yerel beylere veya Trabzon, Çıldır ve Erzurum valilerine havale ederek geçici çözümler üretmiştir. Bu da Rus ilerlemesini durdurmaya yetmemiştir.

XVIII. yüzyıl başlarında Yakın Doğu'nun büyük devleti olan Safevî Devleti'nin ekonomik kriz yaşaması, bunun ardından ise siyasi gerileme safhasına girmiş olmasından istifade eden Rusya, bu ülkenin Kafkasya'daki topraklarını ele geçirmek için, batıda büyük topraklar kaybeden Osmanlı Devleti ile işbirliğine dahi gitmiştir. Fransız diplomasisinin aracılığıyla her iki devlet kendi aralarındaki ihtilafları da hallederek 24 Haziran 1724 tarihinde İstanbul'da bir anlaşma imzalamışlardır[19]. Anlaşma ile Güney Kafkasya'da taraflara ait topraklar tespit edilmiş; Astrahan'dan

---

[14] M. S. Bilge, a.g.e., s. 82-84.

[15] İlk olarak 1623'te 500 Kazak ailesi Terskiy kasabasına yerleştirilmiştir. Bu yılları takip eden yıllar içinde Kazak aileleri Kuzey Kafkasya'ya yerleştirilmişlerdir. Ruslar'ın I. Petro ile başlayacak olan Kafkas siyasetini uygulamaya sokmalarında en büyük yardımcıları haline gelmişlerdir. (Bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı teşebbüsü(1569)" *Belleten,* XII/46, Ankara, 1948, s. 366.)

[16] M. S. Bilge, a.g.e., 86.

[17] N. Berdzenişvili, S. Canaişa, a.g.e., s. 236.

[18] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 155-156; M. S. Bilge, a.g.e., 87, 91, 125.

[19] Bu anlaşma hakkında geniş bilgi için (Bkz: Küçük Çelebi-zâde Asım Efendi, *Tarih-i İsmail Asım Efendi*, (Raşid, *Tarih'e Zeyl*), İstanbul, 1282, s. 158-169; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri II (1575-1918)*, (Haz. Heyet), Ankara 1993, s. 25-31; M. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnamesi*, İstanbul 1970, s. 28-31; Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*, İstanbul 1934, s. 89-90.)

Astrabad'a kadar Hazar Denizi'nin tüm batı ve güney kıyıları Rusya'nın, Güney Kafkasya'nın tüm doğu kısmı ve Güney Azerbaycan ise Osmanlı Devleti'nin olmuştur. İstanbul Barış Antlaşması'nda Azerbaycan'ın kuzey-doğu kısmı olan Şirvan ile ilgili ayrıca bir madde de yer almıştır. Antlaşma gereğince Güney Kafkasya'nın adı geçen bu vilayetine iç işlerinde özerklik hakkı tanınmıştır. Osmanlı Devleti'nin, Şirvan'a yalnızca bölgede bir kanunsuzluk söz konusu olduğunda Rusya hükümetinin onayını alarak asker göndermesi kararlaştırılmıştır. Bu antlaşma, Rus diplomasisinin tarihteki büyük başarılarından biri olmuştur. Rusya, Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmının Osmanlı Devleti tarafından işgalini kabul etse de, Hazar kıyısı vilayetlerinin elinde bulunmasını sağlamış, böylece diplomatik yolla güney-doğu sınırlarını geçici olarak Osmanlı işgali tehlikesinden kurtararak son derece büyük öneme sahip Hazar Denizi ticaret yoluna çıkış oluşturmuştur.

Rusların Kafkaslar üzerindeki siyaseti; Petro'nun ölümünden sonra Rusya'nın dış siyasetinde meydana gelen değişmeler, Nadir Şah'ın Kafkasya'daki askeri seferleri ve bölgede kurduğu İran hâkimiyeti yüzünden değişmiştir. Bu durum da Rusların Hazar Denizi ve Kafkasya'da yayılmasını yarım asır geciktirmiştir[20]. Ancak Osmanlı ve İran arasında yaklaşık 23 yıl aralıklı olarak devam eden savaş, her iki devleti askeri ve mali açıdan büyük zarara soktuğu gibi, devletlerin birbirlerine de üstünlük sağlayamamaları Rusların işine gelmiştir. Ruslar, büyük bir imparatorluk kurmayı hedefledikleri için de I. Petro dönemi siyasetine geri dönülerek onun çizdiği yolda yavaş, ancak emin adımlarla ilerlemişlerdir[21].

II. Katerina'nın 1762 yılında tahta çıkması, Osmanlı Devleti adına zor günlerin habercisi olmuştur[22]. Gürcü beyleri bu kez de II. Katerina'dan yardım istemişlerdir. Rusya'nın yayılması yolunda her fırsattan istifadeye çalışan II. Katerina 1769'da Alman

---

[20] Nadir Şah, Osmanlı-Rus gerginliğinden yararlanarak Rusya'dan Bakü ve Derbend'in iade edilmesini istedi. Stratejik öneme sahip bu iki şehrin iade edilmemesi halinde Osmanlı Devleti ile ittifak kurulabileceği tehdidinde bulundu. Nadir'in bu kararlı tutumu karşısında Ruslar, Nadir ile anlaşmaya mecbur oldular. Bu nedenle Çar Petro'nun en son işgal ettiği yerleri iade etmek zorunda kaldılar. Nitekim Mart 1735'te Gence önünde yapılan antlaşmayla Ruslar, Bakü ve Derbend'i boşalttılar ve Sulak kalesi iki devlet arasında sınır kabul edildi. Ayrıca bu antlaşmayla Rusya ile İran üçüncü bir devlete karşı müttefik hareket edeceklerdi. Nadir, böylece 1722'den beri Rus istilasına maruz kalan Azerbaycan topraklarını yeniden İran'a bağladığı gibi Rus cephesini de kesin olarak güvenceye almış oluyordu. (Bkz. W. E. D. Allen, Paul Muratoff, *1828-1921 Türk–Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966, s. 10.)

[21] I. Petro'nun kendisinden sonra tahta çıkacaklar için bir vasiyatname bıraktığı söylenilmesine rağmen vasiyetnamesinin sıhhati tarihen tevsik edilmiş değildir. (Bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi,* s. 272.)

[22] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi,* s. 281; Yahya Okçu, *Türk- Rus Mücadelesi Tarihi,* Ankara, 1953, s. 33.

Generalı Todtleben'i 400 asker ve dört topla Gürcistan'a göndermiştir[23]. 1770'te yeni kuvvetlerin de gelmesi üzerine İmereti Kralı I. Solomon, Kakheti ve Kartli Kralı II. Irakli (Erekle)'den aldığı destekle kısa süre içerisinde Rus birlikleri Anadolu'nun kilidi noktasındaki Çıldır (Ahıska) eyâletinin topraklarına saldırmışsa[24] da Çıldır Eyâleti askerleri tarafından bu saldırılar geri püskürtülmüştür.

Savaşın sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması[25]'nın 23. maddesiyle Ruslar, Batı Gürcistan'daki Osmanlı hâkimiyetini tanıyarak işgal ettikleri yerleri iade etmiştir. Ancak antlaşmadaki Gürcistan ve İmereti'nin en eski sahipleri kimse ona ait olacağı maddesi Rusya tarafından Osmanlı Devleti'nin buralardan tamamıyla çekilmesi şeklinde yorumlanırken, Osmanlı Devleti, bu maddeyi her iki yerin en eski sahibi olduğu için kendisinin olması gerektiği şeklinde yorumlamıştır. Bu muğlak ifade, iki devlet arasında ileriki dönemlerde ihtilafların büyümesine neden olmuştur[26].

Antlaşmadan sonra Rusya, Avusturya İmparatorluğu ile ittifak kurarak Grek Projesi'ni ortaya koymuş ve bunu gerçekleştirmek için de hem doğuda hem de batıda Osmanlı Devleti ile savaşmıştır[27].

Kafkaslar'da hem Ruslar hem de Osmanlı Devleti yeni bir yapılanmaya gitmişlerdir. Ruslar, Kuzey Kafkasya'ya asker ve nüfus tahkimatı yaparak Güney Kafkasya'yı ele geçirmeyi planlarken, Osmanlı Devleti de Soğucak ve sonradan inşa olunan Anapa kalelerini tahkim edip bölge hakkında her türden bilgiyi birinci elden toplama politikasına yönelmiştir[28].

---

[23] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 35.

[24] Savaş esnasında ilk defa Ruslar Mart 1770'te I. Solomon ve II. Irakli kuvvetleriyle birleşerek Çıldır eyâletine saldırmışlar ve Nisan 1770'de Azgur Kalesini kuşatmışlardır. Kaledeki askerlerin çıkış yapması üzerine geri çekilmişlerse de bu kez Aspinza Kalesine doğru hareket etmişlerdir. Osmanlı askerlerinin 20 Nisan 1770'de Aspinza önlerindeki savaşı kaybetmiş olmalarına rağmen Ahıska'dan gelecek kuvvetlerden çekindikleri için Ruslar geri çekilmişlerdir. 1773 sonbaharında Ahılkelek kuşatılmışsa da Avar Hanı'nın Kakheti yağmalaması üzerine I. Solomon ve II. Irakli kuvvetlerini Ahılkelek önlerinde çekmek zorunda kalmışlardır. Ruslar ve yardımcıları olan Gürcü kuvvetlerinin Çılıdr eyâletine ait topraklara hücum etmelerindeki amaç Ahıska üzerinden Erzurum yoluyla Trabzon'u ele geçirmektir. (Bkz. M. S. Bilge, a.g.e., s. 133-134; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Son Altı Türk-Rus Savaşında (1807-1917) Kars'taki Serhad Ruhunu Besleyen Halk Geleneklerimiz", Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu,* (17-21 Haziran 1991-Kars-Subatan), s. 171.)

[25] *Mecmua-ı Muâhedat,* C. III, İstanbul, 1876, s. 245-275; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. IV/I, s. 365-427; R. E. Koçu, a.g.e., s. 102-103; Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Ankara, 2006, s. 112-119.

[26] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 35; R. G. Suny, a.g.e., s. 58.

[27] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 31.

[28] 1780-1784 yılları arasında Soğucak muhafızı olarak bu bölgede görev yapan Ferah Ali Paşa, bölge halkının güvenini kazanmış ve başarılı çalışmalarda bulunmuştu. Özellikle Çerkeslerin İslam dinini kabul etmelerinde gayretleri olmuş ve bu suretle bu kavmin devlete ısınmalarını sağlamıştı. Ferah Ali

Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalamasından hemen sonra Kabartay bölgesini işgal etmiş olması, Osmanlı Devleti'ni tedirgin etmiş ve 1775'te bölgede bulunan Müslüman hanlıklar ile temasa geçmek ve onları devlete bağlamak görevini Çıldır valisi Süleyman Paşa'ya vermiştir. Süleyman Paşa vasıtasıyla Dağıstan, Azerbaycan ve Gürcistan taraflarındaki hanlara hediyeler gönderilmiş ve devlete bağlılıkları temin edilmiştir[29].

Rusya'nın Dağistan ve Azerbaycan'a yönelik istila herketlerinin farkına varan Osmanlı Devleti, antlaşma hükümlerinden dolayı Rusya'ya karşı fiili bir harekette bulunamamışsa da bölgedeki hanların Ruslar'a karşı birlik ve beraberlik içinde olmalarını sağlamıştır. Ancak Rusya, Osmanlı Devleti'nin bu faaliyetine karşı bir atakla cevap vermiş ve 1776'da General Potemkin'i imparator naibi olarak Kafkasya'ya göndermiştir. Ayrıca Irakli Han'a destek vermeye başlamış ve İran'a elçiler göndererek Kafkaslar'da Osmanlı Devleti'ne karşı kendisine müttefik arayışına girmiştir.

1782'de Abaza ve Çerkesistan üzerinden Tiflis ve İmereti'ye asker sokma çalışmalarına başlayan Rusya, Kafkaslara daha iyi ulaşabilmek için Terek Vadisi'ni takip eden Daryal Geçidi[30]'nden geçen ve Kafkas Dağlarını aşıp Gürcistan'a uzanacak geniş ve muhkem bir yol yapmaya başlamıştır[31].

1783'te Kırım'ın işgali[32] ile Kafkaslar'da ilerleme yönündeki faaliyetlerine hız veren Ruslar, hem bölgenin coğrafyasını hem de bölgede yaşayan çoğunluğu Müslüman olan Kuzey Kafkasya halklarını Kafkasya'da tutunmasının önündeki kültürel ve dini bir engel olarak görmüşlerdir. Bunun üzerine tabîî bir kale durumundaki Kafkasya'yı ele geçirmek için abluka altına almaktan başka bir çarenin olmadığını fark eden Rus stratejistler faaliyetlerine başlamışlardır[33].

Paşa'nın bu çalışmaları özellikle daha sonraki Osmanlı-Rus savaşları sırasında bölge halkının Osmanlı Devleti'ni desteklemesi şeklinde tezahür etmiştir. (Bkz. C. Gökçe, a.g.e., s. 45, 51-61.)

[29] O. Köse, a.g.e., s. 214.

[30] Daryal Geçidi, Dar Yol Geçidi ve Gürcü Askeri Yolu olarak da bilinmektedir. Oğuznamelerde "Kapulukara" , "Derbend Ağzı" diye geçmektedir. Kafkaslar'da kuzey–güney istikâmetindeki ikinci önemli yol olan bu geçit Orta Kafkasların bitiminde Dağistan bölgesinin batı sınırını teşkil eder. Bu geçit sanki sıradağların yarılmasında peydah olmuştur. Gayet dik ve korkunç uçurumlar, gökyüzünü göremeyecek kadar derin yarlardan meydana gelmiştir. Valadikafkas'dan Tiflis'e kadar uzunluk 230 km. dir. Başlangıçta kullanılmaya pek elverişli olmayan bu geçit, Rusların bölgeye girmelerinden sonra genişletme ve tasviye çalışmaları neticesinde askerî maksatlı kullanılmaya başlanmıştır. (Bkz. M. Kalkan, a.g.e., s. 49; M. Bi, a.g.e., s. 102.)

[31] O. Köse, a.g.e., s. 215-218.

[32] İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul 1972, s. 63; Turgut Can Mamaş, *Tarih Boyunca Türk- Rus Münasebetleri*, İstanbul, 1955, s. 14-15.

[33] Kadircan Kaflı, *Şimali Kafkasya,* İstanbul, 1942, s. 60.

Kafkasyalılar savaşçı bir halk olduğu hâlde siyasi bir birlik etrafında bir araya gelememişlerdi. Bu durum da Rusların işini oldukça kolaylaştırmıştı. Ancak Kafkasya halkının kolayca teslim olmayacağını gören Ruslar bölgeyi abluka altına aldıktan sonra tedricen ele geçirme yolunu denemişlerdir. Oysa böyle bir kuşatma çok uzun bir zamanı, emeği, parayı ve kan akıtmayı göze almak anlamına gelmekteydi. Böylesine bir riski göze almak ve bu politikayı nesiller boyu devam ettirebilmek, çok ciddi bir ihtiras ve politik güç de gerektirmekteydi. Projesi Prens Potyemkin tarafından hazırlanan ve Çariçe II. Katerina tarafından onaylanan bu abluka siyasetinin uygulanmasında Rusların yaptıkları ilk şey, nehir boylarını güzergâh olarak almak suretiyle müstahkem bir hat inşa ederek Kafkasya'yı kuzeyden kuşatmak olmuştur.

Kırım, Taman, Kuban ve Kabardey'in ilhakı, Kazak Hattı'nın kuvvetlendirilmesi, Kalmukların sürülmesi, Nogayların imhası, Rıısların elini Kuzey Kafkasya'nın kuzeyinde iyice kuvvetlendirmiştir[34]. İşte tam da bu aşamada doğal müttefiki olan Güney Kafkasya'nın Hıristiyan halkı Gürcüler[35] ve Ermeniler üzerindeki nüfûzunu artırması bölgede yapacağı faaliyetlerde uygun bir stratejik konum kazanmasını sağlamıştır[36].

I. Petro ile başlayan dönemden itibaren Gürcistan'ın hükümdarı unvanını kullanmaya başlayan Rus çar ve çariçeleri bölgedeki etkinliklerini daha da artırmışlardır. Osmanlı–İran savaşı esnasında 1776-1783 yılları arasında Osmanlı tâbiyetine giren II. Irakli, kendisine karşı taht mücadelesi veren Aleksandr Han'a karşı Osmanlı'nın yeteri kadar destek sağlamaması üzerine Rusya'dan himaye talebinde bulunmuştur. 24 Temmuz 1783 tarihli Georgiyevsk Antlaşması ile Rus himayesine girmiştir[37]. Böylece Rusya Osmanlı'nın Kuzey Doğu Anadolu topraklarına yapacağı

---

[34] Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi*", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, (İzmir, 2006), s. 447-448.

[35]Gürcü toprakları, Osmanlı Devleti ve İran arasında erken bir tarihten itibaren sık sık el değiştirdiğinden durumdan rahatsız olan Kahet Kralı II. Aleksandr, 1587'de Rusya ile gizli bir anlaşma yaparak Moskova'nın himayesine girmişse de Safevî hükümdarı Şah I. Abbas'ın bölgeye asker göndermesi üzerine Kahet yeniden Safevî hâkimiyetine geçmiştir. 1658'e gelindiğinde I. Taymuraz, Kartli tahtına yeniden sahip olabilmek için bizzat Moskova'ya giderek Osmanlı Devleti ve Safevî Devleti'ne karşı Çar Alexis'ten yardım talebinde bulunmuş ve Kartli ve Kaheti'nin Rus himayesine alınmasını istemişti. Ayrıca Kaheti Kralı II. Irakli ve İmeret Kralı I. Solomon anlaşarak İran ve Osmanlı hâkimiyetlerinden kurtulmak amacıyla 1768'de Rusya'dan yardım talep etmişler ve Rus himayesine gireceklerini bildirmişlerdi. Daha sonraki yıllarda da Gürcistan kralları İran tabiiyetinden kurtulmak amacıyla Moskova'dan yardım istemişlerdir. (Bkz. M. S. Bilge, a.g.e., s. 78-79, 83, 87, 129.)

[36] M. S. Bilge, a.g.e., s. 123.

[37] Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, (Haz. Mücteba İlgürel), İstanbul, 1978, s. 76-77; David Marshall Lang, *A Modern History of Georgia*, London, 1962, s. 37; C. Gökçe, a.g.e., s. 75-77; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 210; R. G. Suny, a.g.e., s. 58; O. Köse, a.g.e., s. 219-220; Suvante E.

saldırı için bir üs elde etmiştir. Osmanlı Devleti ise Kartli ve Kakheti Kralı II. Irakli'yi cezalandırmak için Kuzey Kafkasya'da bulunan Çerkesler, Dağıstanlılar ve Azerbaycan hanlıklarıyla yakın temasa geçmiş onlardan istifade etmeye çalışmış, özellikle de Dağıstanlıların Irakli'nin ülkesine saldırmalarını teşvik etmiştir.

Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya, Dağistan Akuşa Kadısı, Dağıstan Kumuk Valisi, Karabağ Hâkimi ve Öşen Beyi Emir Hamza, 1784 yılında gönderdikleri mektuplarda savaşa hazır olduklarını bildirdiler[38]. Irakli Osmanlı, İran ve Dağıstanlıların baskılarından dolayı Rusya'dan yardım istedi. Kafkas orduları komutanı Korgeneral Kont Paul Potemkin Gürcistan'a daha kolay ulaşabilmek amacıyla Daryal Geçidi'ni ve Gürcü Askeri Yolu'nu güvenli bir yol haline getirdi. Potemkin, 1783 yılının Kasım ayında sekiz atın çektiği arabasıyla bu yol üzerinden dağları aşarak Tiflis'e ulaştı[39]. Böylece Rusya Güney Kafkasya'daki nüfûzunu daha da artırdı. Osmanlı Devleti, casusları ve serhat bölgesindeki resmi görevlilerinin raporlarından Ruslar'ın yol yapım faaliyetlerini[40] öğrenmişti. Ayrıca Çıldır Valisi Süleyman Paşa, Ruslar'ın bu yol üzerinden Tiflis'e asker ve cephane sevkiyatı yaptığı bilgisini de İstanbul'a ulaştırmıştı[41]. Ancak Osmanlı Devleti, Osmanlı-Rus antlaşmasının bozulmaması için müdahalede bulunmamıştır.

Kırım'ın, Taman'ın, Kabardey'in ve son olarak Gürcistan'ın himaye altına alınması yayılmacı kolonist Rus politikasının yeni bir merhalesiydi. Rusya, Kırım'ı işgal ederek aynı zamanda Kafkasya'nın batı sahillerini de tehdit etti. Taman yarımadasının ilhâkıyla da doğrudan Kafkasya topraklarına sokuldu. Gürcistan'ın himayesi ve Daryal Geçidi'nin Rusların kontrolüne geçmesiyle Kafkas sıradağları tam ortadan ayrılmış ve güneyden kuşatılmıştı.

Tiflis Hanı olan II. Irakli, Rus yanlısı tutumunda yalnız kalmamış, Osmanlı Devleti'ne tâbi İmereti hâkimi olan Kral Solomon da onunla hemfikir olmuştu. Bu durum Osmanlı devlet adamlarının yazışmalarına yansımıştı. Osmanlı Devleti bu

---

Cornell, *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, London/New York, 2001, s. 19.

[38] *BOA, HAT,* Dosya No: 3, Gömlek No: 79; R. Karagöz, a.g.m., s. 137.

[39] John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, (Çev. Sedat Özden), İstanbul, 1989, s. 50; C. Gökçe, a.g.e., s. 80; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 211.

[40] *BOA, HAT,* Dosya No: 10, Gömlek No: 333-A, K; C. Gökçe, a.g.e., s. 79

[41] *BOA, HAT,* Dosya No: 25, Gömlek No: 1251-D.

dönemde Gürcistan'ı yakın takibe almış ve bölgedeki savunma noktalarını kuvvetlendirmeye çalışmıştır[42].

Ruslar'ın Gürcistandaki varlığı Osmanlı Devleti ile Kafkasyalıları epeyce kızdırmıştı. Hatta Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına mektuplar yazarak onları Gürcistan'a ve Kazak Hattı'na saldırmaları için teşvik etmişti[43]. Bunun üzerine başta Kumuk hâkimi ve Karabağ hanı olmak üzere bazı Dağıstan ve Azerbaycan hanları mektup yazarak Padişahın emrinde Ruslara karşı kanlarının son damlasına kadar savaşmaya hazır olduklarını belirtmişlerdi[44]. Çünkü Ananur yolunun Ruslar'ın kontrolüne geçmesi Lezgileri ve diğer Dağıstan halklarını telaşlandırmıştı. Rusların bu yolu kullanarak Dağıstan'ı kuşatmaya aldığını fark etmişler ve gelecek endişesi içine girmişlerdi[45].

Ruslar her ne kadar asıl amaçlarını gizleseler de Gürcistan'daki Rus askeri varlığının amacı muhtemel bir İran seferinin yanı sıra Dağıstan'ı kuşatmak ve Anadolu'ya yapılacak bir harekâtı gerçekleştirmekti[46]. Bu dönemde Gürcistan, Ruslar'ın ileri karakolu vazifesini görmüş ve Güney Kafkasya'ya gönderilen asker sevkiyatı devamlı olarak buradan gerçekleşmişti. Netice de Osmanlı Devleti'nin teşviki ile Dağıstan ve Azerbaycan hanları ile Lezgiler büyük gruplar halinde Gürcistan sınırını geçerek ortalığı yakıp yıkmışlardır[47]. Bunun üzerine İstanbul'daki Rus elçisi Boulgakof, Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki, içlerinde Gürcistan ve Kuban bölgesinden Rusya'ya yönelik saldırıların da bulunduğu bazı meseleleri görüşmek amacıyla Osmanlı sadrazamına ve reîsülküttâbına başvurmuştu. Bu görüşmede Rus elçisi, Çıldır valisinin azledilmesini ve uğranılan zararlar için tazminat talebinde bulunmuştu. Ayrıca Boulgakof, reisülküttapla bu konuda yaptığı bir görüşmede şayet Çıldır Valisi Süleyman Paşa azledilmezse Rusya'nın misilleme olarak Çıldır vilayetine saldıracağını da ima etmişti.

Osmanlı Devleti, Dağıstanlılarla Gürcüler arasındaki düşmanlığın çok eskilere dayandığı görüşünü savunarak Rusya'nın Çıldır'a saldırması durumunda anlaşmayı

---

[42] *BOA, HAT,* Dosya No: 19, Gömlek No: 908; Başka bir Hatt-ı Hümayundan anlaşıldığına göre "...*Tiflis hanının Rusyaluya mütâbaat ve Saloman'ın adem-i mutâvaatı...*" ortaya çıktığından Dağıstan ve Lezgi kavmiyle Müslüman olan İran Hanlarının Devlet-i Aliyye tarafına celbi ve Tiflis Hanına karşı tedbir alınması istenmekteydi. (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 19, Gömlek No: 910.)

[43] *BOA, HAT,* Dosya No: 24, Gömlek No: 1182.

[44] *BOA, HAT,* Dosya No: 3, Gömlek No: 79; *BOA, HAT,* Dosya No: 27, Gömlek No: 1308; C. Gökçe, a.g.e., s. 77.

[45] C. Gökçe, a.g.e., s. 78-79.

[46] *BOA, HAT,* Dosya No: 9, Gömlek No: 324-C; C. Gökçe, a.g.e., s. 79-80.

[47] *BOA, HAT,* Dosya No: 25, Gömlek No: 1240.

bozacak tarafın Rusya olacağı belirtmişti. Rus elçisiyle Gürcistan meselesi hakkında birçok müzakere daha yapıldıysa da değişen bir şey olmamış[48] ve sonuçta Rus elçisi Osmanlı Devleti'ne bazı tekliflerde bulunmuştu. Bu teklifler Divan-ı Hümâyun da görüşülmüş ve karşı teklifler sunulmuştur ki bu teklifler arasında Kartli–Kakheti Kralı II. Irakli'nin Osmanlı tebası olduğunun kabul edilmesi de mevcuttur. Yapılan görüşmelerden sonra Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın ısrarı ve şeyhülislamın da savaş yanlısı tutumu nedeniyle Rusya'ya savaş ilan edilmişti[49].

1787-1792 Osmanlı–Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin bir başarı elde edememesi üzerine 10 Ocak 1792'de Yaş Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı Devleti Kırım ve Taman'ın Rusya'ya ait olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca, Kartli-Kakhet üzerindeki Rus himayesi kabul edilerek, Çıldır valisinin Tiflis Hanının toprağına taarruz etmeyeceğini de antlaşmanın beşinci maddesi olarak kabul etmiştir[50].

Osmanlı Devleti'nin savaştan yeni çıkması Güney Kafkasya ilgilenememesine neden olmuştu. Böylece Güney Kafkasya serbest kalmış, İran'da yönetimi ele geçiren Ağa Muhammed Han, 1795'te II. Irakli'ye bir teklifle bulunarak, eskiden olduğu gibi İran'ın vassalı olmasını istemişti[51]. Bu durumda tehlikenin yaklaştığını anlayan II. Irakli Kazak hattındaki Rus Generali Gudoviç'ten en azından 3.000 kişilik bir yardım talep etmişti. Ancak istediği yardım gelmemiş, Ağa Muhammed Han'ın karşısına az miktardaki kuvvetiyle çıkan II. Irakli yenilmişti. Bunun üzerine Rusya Kont Valerian Zubov kumandasındaki 35.000 kişilik kuvvet göndermişti.

Rus kuvvetleri 10 Mayıs 1795'te Derbent'i işgal etmiş, daha sonra da güney istikametinde ilerleyerek Bakü, Şamahı ve Şuşa mıntıkalarını işgal etmişti. Rus ordusunun diğer kolu da Gürcistan'a girmiştir. Ancak Katerina'nın 18 Kasım 1796'da ölmesi üzerine yeni Rus Çarı I. Pavel, 1797'de İran ile barış yaparak işgal ettikleri topraklardan Rus kuvvetlerini geri çekmişti[52].

12 Ocak 1798'de II. Irakli'nin ölümüyle tahta geçen XII. George, 11 Ekim 1798'de Prens Gersevan Çavçavadze'yi II. Irakli zamanında yapılan himaye anlaşmasını yeniletmek üzere Moskova'ya göndermiştir. Mookova'dan istediği cevabı

---

[48] O. Köse, a.g.e., s. 232.
[49] O. Köse, a.g.e., s. 368-370.
[50] *BOA, HAT,* Dosya No: 274, Gömlek No: 16120-C; Abdullah Demir, *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, İstanbul, 1998, s. 57-58; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. IV/I, s. 591-595; C. Gökce, a.g.e., s. 168-171; R. E. Koçu, a.g.e., s. 112-114.
[51] D. M. Lang, *A Modern History of Georgia,* s. 38.
[52] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi,* s. 293-294; C. Gökçe, a.g.e., s. 88; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 214.

almış[53], krallığını 18 Nisan 1799'da Rus Çarı I. Pavel'a onaylatmıştır. Daha sonra XII. George oğlu David'i de veliaht tayin etmiştir. David'in veliahtlığını kabul etmeyen XII. George'nin kardeşi Aleksandr, İran'a giderek Şah Feth Ali'den yardım istemişti. Bu arada XII. George'de Ruslardan yardım talep etmiş, neticede 3.000 kişilik Rus birliği 1799 Kasım'ında Tiflis'e ulaşmıştı. Bütün bu gelişmeler üzerine XII. George, Rusya ile oğlu David'in veliahtlığının kabul edilmesi şartıyla Kartli-Kakhet'in yönetimini Rusya'ya bırakan bir antlaşma imzalamıştır.

XII. George'nin ülkesinin doğrudan Rus yönetimine geçme talebi 18 Aralık 1800'de Çar Pavel tarafından kabul edilmiş, bu kabulden on gün sonra, 28 Aralık 1800'de XII. George ölmüştür[54]. Bunun üzerine Çar Pavel, 18 Ocak 1801'de yayımladığı manifestoyla Gürcistan'ın Rusya ile birleştiğini ilan etmiştir[55]. Pavel'den sonra tahta geçen Çar I. Aleksandr ise 12 Eylül 1801'de Gürcistan'ın Rusya'nın bir eyâleti olduğunu duyurmuştur[56].

Gürcistan'ın ilhâkı Rusya'nın Kafkasya'da yayılmasında bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Aralık 1803'te Megrel ve 1804'te İmereti'nin, daha sonra Guria (Göril)'nın da Rusya'ya bağlanmasıyla Rusya'nın sınırları Osmanlı Devleti sınırlarına dayanmıştır[57]. Bu durum Osmanlı Devleti için büyük bir tehlike teşkil etmiştir. Çünkü Rusya, Gürcistan topraklarına yerleşerek sıcak denizlere inme politikası yönünde önemli bir aşamayı gerçekleştirmişti. Rusya'nın bu politikasını gerçekleştirebilmesi için sırada Kuzey Anadolu topraklarına sahip olması gerekmekteydi. Bunun için de Anadolu'nun kilidi kabul edilen Ahıska'yı ele geçirmeliydi. Gerçi Ruslar, 1768-1774 savaşı esnasında Çıldır eyâletinin topraklarına saldırmış ve amacını belli etmişti. Ancak, bu amacına o tarihlerde ulaşamamıştı.

Osmanlı Devleti ise Ahıska toprakları sayesinde her daim Kafkasya'da etkinlik kurabilir ve gerekli tedbirleri alabilirdi. Çünkü Çıldır eyâleti valileri Kafkaslar'daki durum hakkında her daim malumat almakta ve Osmanlı Devleti de ona göre bölge üzerindeki siyasetini belirlemekteydi. Ruslar bu durumu yakından bildiklerinden,

---

[53] M. Aydın, a.g.e., s. 57-58.

[54] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 83-84.; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 39; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 215; R. G. Suny, a.g.e., s. 59.

[55] W. E. D. Allen, *a.g.e.*, s. 215; S. E. Cornell, a.g.e., s. 19.

[56] M. S. Bilge, a.g.e., s. 165; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 40; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 88.

[57] D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 47-48; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 300; R. G. Suny, a.g.e., s. 64.

Rusların bu stratejik öneme haiz bölgeyi ele geçirmek için tekrar harekete geçeceği kesindi.

Kont Vorontsov'un Prens Tsitsianov'a yazdığı 5 Ağustos 1803 tarihli mektupta, bütün gücünü Batı Gürcistan'ı ele geçirmek için teksif etmesi ve Ahıska'yı elde etmek için uygun zamanı kollamasını istemesi[58], bu husustaki Rus politikalarını açıkça göstermektedir. Ruslar Kafkaslar'da güvenliklerini sağlamak için Ahıska, Kars, Poti ve Anapa gibi kaleleri ele geçirmesi gerektiğini bilmekte ve planlarını da buna göre yapmaktaydı[59].

2.1.2. İran'da Kurulan Devletlerin Güney Kafkasya Siyaseti ve Bölge İle İlgili Düşünceleri

Tarih boyunca İran, Bizans, Osmanlı'nın ve sonraki yüzyıllarda Rusya'nın, Kafkaslar üzerinde gözünün olduğunu daha önce belirtmiştik. Safevî Devleti'nin kurucusu olan Şah İsmail'in, XVI. yüzyıl başlarında bütün Güney Kafkasya'yı topraklarına katmasıyla birlikte bu bölge Osmanlı-İran arasında kıyasıya rekabetin yaşandığı bir havali hâline gelmişti.

Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasındaki savaşlar Güney Kafkasya'ya hâkim olmanın ötesinde bir anlam taşımaktaydı. Safevî Devleti'nin Türkmenler üzerindeki faaliyetleri bu savaşların ana nedenleri olmuştur. Şii-Sünni ihtilafı haricinde ipek yolunda hâkimiyet kurma sevdası nedeniyle, Yavuz Sultan Selim devrinden 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'na kadar geçen 120 yıl süren Osmanlı-Safevî savaşları her iki devlete mali iflastan, bölge yerleşimlerinin talan edilmesinden, sosyal ve iktisadi faaliyetlerin durmasından başka gözle görülür bir kazanç sağlamamış; aksine, Orta-Doğu ve Anadolu ticaretinin darbe alarak Okyanus ticaretinin ve Astrahan'dan Orta Avrupa'ya geçen yolun önem kazanmasında bu savaşların önemli etkileri olmuştur.

İran'da Safevî hanedanlığının zayıfladığı ve İran'ın 1722'de Afganlı Gılzaylar tarafından ele geçirildiği dönemde Ruslar, Derbend ve Bakü'yü ele geçirmişlerdi. Safevî Devleti tahtında bulunan II. Tahmasb, Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmişse de beklediği yardımı görmediğinden, bu defa Moskova'ya İsmail Bey adında bir elçi göndermişti. Safevî Devleti, Moskova'da Eylül 1723'te imzalandığı Petersburg Anlaşması ile Ruslar'ın Derbend ve Bakü'yü işgal etmiş olmalarını resmen tanımıştı.

---

[58] Nebi Gümüş, "Son Gürcü Kralı II. Solomon'un Ruslara Karşı Mücadelesi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 22, (Güz 2006), s. 106.

[59] J. F. Baddaley, a.g.e., s. 191.

II. Tahmasb, Gılzayların İran'daki hâkimiyetlerine son vererek kendisini Isfahan tahtına oturtmaları karşılığında Çar Petro'ya Gilan, Mazenderan ve Esterabad'ı da vermeyi taahhüt etmişti. Buna rağmen II. Tahmasb, Ruslardan da hiçbir yardım görememişti. Zira Çar Petro, Tahmasb'a yardım edeceği yerde bu fırsattan yararlanarak, onun vaat ettiği yerleri ele geçirebilmek[60] için Osmanlı Devleti ile 24 Haziran 1724'te bir antlaşma dahi imzalamıştı.

Kafkasya, Avşar boyundan Nadir'in II. Tahmasb adına İran'da yeniden otorite sağlanmasından sonra İran'ın da tekrar aktif olarak müdahil olduğu bir alan haline gelmişti. Avşarlı Nadir, 24 Ağustos 1734'te Şirvan'ı, 9 Temmuz 1735'te Gence'yi, 17 Eylül'de Tiflis'i, 3 Ekim'de de Erivan'ı Osmanlı'dan geri almıştı[61]. Dağıstan bölgesinde askeri faaliyette bulunmuş olmasına rağmen bölgenin sünni halkının Nadir'e karşı Osmanlı hâkimiyetinde kalmayı tercih etmesinden dolayı bölgede kesin bir hâkimiyet kuramamıştı.

Osmanlı Devleti, Dağistan halkını Safevîler'e karşı mücadeleye davet ederken Dağıstan hanları nezdinde elçi ve hediyeler göndermek suretiyle onlara yardımda bulunacağını belirtmekten de geri durmamıştı. Ayrıca Kırım Hanı'nı Dağıstan'ın yardımına göndermişse de, Ruslar, Dağıstan'ın yardımına gelen Kırım kuvvetlerine Rus topraklarından geçiş izni vermemişti. Bu durum iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine ve bir müddet sonra da iki ülke arasında savaşın çıkmasına neden olmuştu[62].

Avşarlı Nadir, Osmanlı-Rus gerginliğinden yararlanarak Rusya'dan Bakü ve Derbend'in iade edilmesini istemişti. Stratejik öneme sahip bu iki şehrin iade edilmemesi hâlinde Osmanlı Devleti ile ittifak kurulabileceği tehdidinde bulunması üzerine Ruslar, Nadir ile anlaşmaya mecbur olmuşlardı. 21 Mart 1735'te Gence önünde yapılan antlaşmayla Ruslar, Bakü ve Derbend'i boşaltmışlardı. Sulak Kalesi iki devlet arasında sınır kabul edilmişti. Ayrıca bu antlaşmayla Rusya ile İran üçüncü bir devlete karşı müttefik olarak hareket edeceklerini kararlaştırmışlardı.

---

[60] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, (Yay. Cavid Baysun), Ankara, 1991, s. 97; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. IV/I, Ankara, 1988, s. 186-187; M. M. Aktepe, a.g.e., s. 20; Abdurahman Ateş, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri,* (Süleyman Demirel Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Isparta, 2001, s. 32.

[61] Cevdet Paşa, a.g.e., s. 97; M. S. Bilge, a.g.e., s. 116-117; V. Minorsky; "Nadir", *İA*, C. IX, İstanbul, 1964, s. 21-22.

[62] A. Ateş, a.g.t., s. 71-72, 75, 77; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. IV/I, s. 228-229.

Böylece Avşarlı Nadir, 1722 yılından beri Rus istilasına maruz kalan Azerbaycan topraklarını yeniden İran'a bağladığı gibi Rus cephesini de kesin olarak güvenceye almış, Kafkasya üzerinden İran ve Hindistan'a ulaşmaya çalışan Rusların bu ilk girişimlerini boşa çıkarmıştır[63].

Nadir Şah[64]'ın 19 Haziran 1747'de öldürülmesinden sonra İran içinde saltanat kavgaları yaşanmış ve bağımsız hanlıklar ortaya çıkmıştır. Bu süreçte, Kafkas bölgesi ile ilgilenilememiş ve böylece İran'ın bu havalide bıraktığı boşluğu Rusya doldurmaya başlamıştır[65]. Rusya, 1770-1796 yılları arasında Kafkasya bölgesinde önemli bir üstünlük sağlamış ve 24 Temmuz 1783 tarihli Georgiyevsk Antlaşması ile Gürcistan'ı da Rus himayesine sokarak Güney Kafkasya'da üstünlüğünü pekiştirmiştir[66]. Bu durum Ağa Muhammed Kaçar[67]'ın İran'daki siyasi boşluğa son verip 1795'te Kaçar hanedanlığını kurmasına kadar devam etmiştir[68].

Ağa Muhammed Kaçar, Güney Kafkasya'yı sahiplenmek konusunda kendisinde doğal ve tarihi haklar gördüğü için Zendliler döneminde elden çıkmış olan Gürcistan, Revan, Karabağ, Şeki ve Şirvan'ı tekrardan ele geçirmeye karar vermiştir. 1783'ten beri Rus himayesinde olan Gürcistan'ın Kralı II. Irakli'ye gönderdiği elçiler vasıtasıyla bu

---

[63] İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi,* (Yay. Haz. , Ekber N. Necef, Şamil Necefov), İstanbul, 2009, s. 432; A. Ateş, a.g.t., s. 72-73.

[64] Avşarlı Nadir, Osmanlı Devleti'ne ve Ruslara karşı kazandığı zaferlerden sonra 1736'da da şah ilan edilmiş böylece de İran'da Avşarlar hanedanlığı dönemi başlamıştır. Bkz. İ. Mehmetov, a.g.e., s. 433; A. Ateş, a.g.t., s. 79.

[65] Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı–İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)*, (Fırat Ünv. Sos. Bil. Ens. Doktora Tezi), Elazığ, 2009, s. 47.

[66] Ahmed Vasıf Efendi, a.g.e., s. 76-77; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 37; C. Gökçe, a.g.e., s. 75-77.

[67] Ağa Muhammed, 26 Ekim 1741'de doğmuştu. Babası Astarabad Kaçarları'nın büyük beylerinden Muhammed Hasan Han'dır. Yedi-sekiz yaşında iken, Afşar hükümdarı Ali Şah (Adil Şah), tarafından hadım edilmişti. Ali Şah, Muhammed Hasan Han'ı ele geçiremeyince oğluna bu zalimce işkenceyi yapmıştı. Muhammed Hasan Han, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a hâkim olarak dokuz oğlundan en büyüğü olan on beş yaşındaki Ağa Muhammed'i 1757'de Azerbaycan valiliğine tayin etmişti. Ağa Muhammed, Şiraz'da bulunan Kerim Zend'in üzerine yürüyen babasının başarısızlığa uğraması ve ardından babası Muhammed Hasan Han'ın 1759'da kendi adamları tarafından öldürülmesi üzerine, Kerim Han tarafından rehin olarak Şiraz'a götürülmüştü. Kerim Han'ın 1779'da ölümü üzerine yirmi yıl boyunca rehin tutulduğu Şiraz'dan kaçarak İran'daki hâkimiyeti ele geçirmek için zorlu bir mücadele dönemine adım atmıştı. Zend Hanedanı ile yaptığı mücadele sonucunda İran'ın büyük bir kısmına hâkim olmuştu. Ayrıca Azerbaycan ve Gürcistan'ı da ele geçirmişti. Aşiretine ve taraftarlarına yakın olması bakımından da o zamanlar küçük bir kasaba halinde olan Tahran'ı başkent yaparak 1796 yılında şahlık tacını giymişti. (Bkz. Faruk Sümer, "Ağa Muhammed Şah", *DİA*, C.I, İstanbul, 1988, s.455- 456; Faruk Sümer, "Kaçarlar", *DİA*, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 51.)

[68] A. Ateş, a.g.t. s. 118-121; Yılmaz Karadeniz, *İran' da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925),* İstanbul, 2006, s. 68.

yerlerin geri verilmesini ve kendisinin de İran hâkimiyeti altına girmesini istemişti. II. Irakli, Rusya'ya güvendiğinden Ağa Muhammed Kaçar bu teklifini kabul etmemişti[69].

Eski İran topraklarını ele geçirmek için 1795'te Azerbaycan'a doğru gidip Karabağ'ı ele geçirmiş, akabinde de Gürcistan üzerine sefer yapıp Tiflis'i vurmuş ve yağma ettirdiği gibi, Kartlı ve Kakheti'nin büyük kısmını da işgal etmişti. Sonrasında da Gence üzerine harekete geçmiş ve Şirvan başta olma üzere, Kafkasya bölgesinde hatırı sayılır bir hâkimiyet kurmuştu[70].

Rus Çariçesi II. Katerina ise gelişmelerden rahatsız olmuş, Gürcistan Kralı II. Irakli'yi himaye maksadıyla Kont Valerian Zubov kumandasındaki 35.000 kişilik kuvvet göndermişti. Mayıs 1796'da Derbent'i işgal eden Rusya, başta Kuzey Azerbaycan olmak üzere Bakü, Şamahı, Şuşi ve Mugân havalisini alarak, hızlı bir ilerleme göstermişti[71]. Tahran'a kadar gelebilecek olası bir Rus hareketi II. Katerina'nın 18 Kasım 1796'da ölmesi üzerine sonlanmıştı.

Yeni Rus Çarı I. Pavel, 1797'de İran ile barış yaparak işgal ettikleri topraklardan Rus kuvvetlerini geri çekmişti[72]. Ağa Muhammed Han, Rus Ordularının Güney Kafkasya'dan ayrıldığının haberini alması üzerine, 1796'da Gürcistan üzerine harekete geçmiş ve 1797 İlkbaharında Karabağ'ın merkezi Şuşi'yi ele geçirmişti[73]. Burada öldürülmesinden sonra[74], hemen Fars'tan Tahran'a gelen Ağa Muhammed'in kardeşi Hüseyin Kuli Han'ın oğlu veliaht Baba Han, "Feth Ali Şah" ismiyle Haziran 1797'de tahta çıkmış[75] ve Ağa Muhammed Han zamanında Gürcistan'ı tehdit eden orduyu geri çekmişti.

Rus komutan Zubov'un yardımlarıyla tekrar Gürcistan'a hâkim olan II. Irakli'nin 1798'de ölümü üzerine, yerine oğlu XII. George geçmişti[76]. Feth Ali Şah, Rusya ile Kafkaslar meselesini siyasi olarak halledeceğini düşünerek Kafkasya'daki Rus orduları komutanı Goudowitch'e bir mektup yazmış ve Rusya'nın bölgedeki

---

[69] D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 38; Y. Karadeniz, a.g.e., s. 64; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., C. I, s. 56-57; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 213.

[70] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 18; Y. Karadeniz, a.g.e. , s. 65; Mirza Bala, "Kaçar", *İA*, C. VI, İstanbul 1988, s. 36; F. Sümer, "Ağa Muhammed Şah", s. 456; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., C. I, s. 58-61.

[71] F. Sümer, "Ağa Muhammed Şah", s. 456; İ. Mehmetov, a.g.e., s. 477; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., C. I, s. 62; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 214.

[72] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 293-294; C. Gökçe, a.g.e., s. 88. W. E. D. Allen, a.g.e., s. 214; Y. Karadeniz, a.g.e., s. 72.

[73] Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., C. I, s. 63; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 214.

[74] M. Bala, "Kaçar", s. 36.

[75] Tahsin Yazıcı,"Feth Ali Şah" *DİA*, C. XII, İstanbul, 1995, s. 451; Y. Karadeniz, a.g.e., s. 73.

[76] Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., C. I, s. 63.

hareketlerine diplomasi diliyle itiraz etmişti. Ancak, diplomatik yazışmalardan bir sonuç alamamıştı. Bu sebeple de Feth Ali Şah, Gürcistan'da yeniden üstünlük kurabilmek amacıyla 1800 yılında Gürcistan Kralı XII. George'ye mektup yazarak kendisine tabi olmasını istemişti. Teklifini reddettiği takdirde Tiflis'i işgal edeceği tehdidinde bulunmuşsa da Rusya'ya güvenen XII. George, bu teklifi kabul etmemişti. Haziran ayında XII. George'nin kardeşi Çariçeviç Aleksandr kardeşine karşı çıkarak Feth Ali Şah'a sığınmış, onu Gürcistan'a sefer düzenlemeye ikna etmişti. Feth Ali Şah, Aras'ı geçmişse de Rus kuvvetleri ile savaşmak istemediğinden geri dönmüştü[77].

18 Ocak 1801'de Gürcistan'ın Rusya'ya ilhâkı Kafkasya'da yeni dönemin habercisi olduğundan Feth Ali Şah Tebriz hâkimi veliaht Abbas Mirza[78] komutasındaki Azerbaycan ordusunun savaşa hazırlanmasını istemişti[79]. Ayrıca Abbas Mirza'yı Azerbaycan hanlarından Hoy hâkimi Cafer Kulî Han'ın üzerine göndermiş ve burayı yeniden İran hâkimiyeti altına almıştı. Abbas Mirza, Azerbaycan'ın bütününü yeniden ele geçirme, Revan'ı itaat altına alma ve Gürcistan üzerine gitme arzusuna kapılmıştı[80].

Rusya, İran'ın Kafkasya'daki faaliyetlerinden rahatsız olmaya başladığından Güney Kafkasya taraflarına doğru askeri birlikler sevk etmeye başlamıştı. Azerbaycan'ın kuzey doğusunda Alazan çayının sol kıyısında yaşayan Caro-Balâkan topluluğuna Rus hâkimiyeti 1804'te kabul ettirilmiş, daha sonra da Ilısu işgal edilmişti.

Tsitsanov, iki aylık bir kuşatmadan sonra Gence'yi Ocak 1804'te ele geçirmişti. Gence'nin adı değiştirilerek Çar'ın eşi Elizabeth'e istinaden Elizavetpol olarak adlandırılmıştı[81]. Ruslar, Kafkaslar bölgesine yerleşirken, şehir ve yerleşim birimlerinin adlarını da değiştirerek kalıcı olduklarını ilan etmişlerdi.

Feth Ali Şah, Rusya'nın Kafkasya'da ilerlemesinden rahatsız olmuş, Mayıs 1804'te Rusya'nın Kafkaslar'dan çıkmasını istemişti. Ruslar ise bu isteği reddetmişlerdi. Bunu üzerine iki ülke aralarındaki diplomatik ilişkileri askıya almışlardı. Feth Ali Şah, bölge üzerindeki haklarını savunmak amacıyla Rusya'ya savaş ilan etmek zorunda kalmıştı[82]. Feth Ali Şah, 1801'de yapılan anlaşmaya[83] dayanarak İngilizler'den

---

[77] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 83.
[78] Cl. Huart; "Abbas Mirza", *İA*, C. I, Eskişehir, 1997, s. 16.
[79] Y. Karadeniz, a.g.e., s. 104.
[80] S. Uluerler, a.g.t., s. 112-113.
[81] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 89.
[82] İ. Mehmetov, a.g.e., s. 479.
[83] Rusya'nın Gürcistan'a girmesi üzerine İngiltere telaşa kapılarak Sir John Malcolm'u İran'a elçi olarak göndermiş ve şayet Rusya ile savaşa girerse silah ve para yardımında bulunacağını vaad etmişti. Ayrıca İngiltere, 1801 yılında İran ile bir ticaret antlaşması imzalayarak aradaki yakınlığı

yardım istemişse de İngilizler, Napolyon'a karşı Ruslar ile anlaşma halinde bulundukları için bu yardım isteğine olumlu bir cevap vermemişlerdi[84].

Tsitsianov, Revan Hanı Muhammed Han Kaçar'a bir mektup yazarak Rus tâbiliğine girmesini istemişti[85]. 1804 Haziran sonunda Revan'a karşı harekete geçmişti. Rusya'nın taleplerini kabul etmemesi ve Revan Hanı'nın daveti üzerine 30.000 kişilik ordusuyla[86] Abbas Mirza harekete geçerek Tebriz'den Revan'a gelmişti. Ruslar ile 19-20 Temmuz 1804'te Üç Kilise yakınlarında yapılan savaşta Şemseddinlu ve İran Kazak askerlerinin Rus tarafına geçmeleri üzerine savaşın seyri değişmiş, İran askerleri dağılmıştı. Böylece Kür çayı boyu ve Üç Kilise, Ruslar'ın eline geçmişti. Ağustos ayında Ruslar, Revan kalesini kuşatmışsa da Feth Ali Şah'ın büyük bir orduyla Revan'a gelmesi İran ordusuna moral vermişti. Ayrıca Revan'ı kuşatan Rus ordusunu da kuşatmaya almıştı. Durumun Rus kuvvetlerinin aleyhine geliştiğini gören Tsitsianov, kuşatmayı 4 Eylül 1804'te kaldırarak Karakilise'ye çekilmişti[87].

Diplomatik girişimlere başlayan Tsitsianov, 14 Mayıs 1805'te Karabağ'ı, bir hafta sonra da Şeki hanlıklarını Rusya'ya bağlamıştı[88]. Karabağ Hâkimi İbrahim Halil Han Cevanşir'in Rus desteğindeki kuvvetlerinin İran topraklarına saldırmasıyla İran–Rus savaşı yeniden başlamıştı.

Rusya, stratejik noktaları bir bir ele geçirirken Feth Ali Şah, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti ile ittifak kurma girişiminde bulunmuş; bu amaçla da Mirza Rıza Han'ı 1805'te elçi olarak İstanbul'a göndermişti[89]. Osmanlı Devleti de Fevzi Mahmut Efendi'yi 1805 sonbaharında Tahran'a elçi olarak göndermiş ve Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinden rahatsız olduğunu bildirmişti.

---

güçlendirmeye çalışmıştı. Hatta bu antlaşmayla İngiltere, İran'a başka bir devlet tarafından yapılacak olan saldırılarda taraf ülke olarak her türlü askerî yardımda bulunmayı da taahhüt etmişti. (Bkz. Standford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, İstanbul, 2000, s. 43; Mahmut Ismayil, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1993, s. 206-207.)

[84] T. Yazıcı, a.g.md., s. 451.

[85] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 88; M. Aydın, a.g.e., s. 72-75.

[86] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 90; İsmail Mehmetov ise eserinde bu ordunun 20.000 kişiden ibaret olduğunu Tsitsianov'un emrinde ise 7.000 yaya ve 400 atlının olduğunu yazmaktadır. Bkz. İ. Mehmetov, a.g.e., s. 479.

[87] M. Aydın, a.g.e., s. 76-77; Y. Karadeniz, a.g.e., s. 104-105; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 90.

[88] M. Aydın, a.g.e., s. 77-78; Karabağ bölgesinin öneminin farkında olan Tsitsianov, Çar'a gönderdiği raporda, bölgenin Azerbaycan'a, Doğu Anadolu'ya ve İran'a hâkimiyet için önemli bir müstahkem mevki olduğu kadar, önemli bir kilit noktası konumunda bulunduğunu da belirtmişti. (Bkz. Mirza Cevanşir Karabağlı, *Karabağ Tarihi,* (Çev. Tahir Sünbül), Ankara 1990, s. 12-23.)

[89] *BOA, HAT,* Dosya No: 161, Gömlek No: 6704-C.

1805 yılındaki çarpışmalar Eskeran civarında gerçekleşmiş[90] ve Abbas Mirza komutasındaki İran kuvvetleri Tsitsianov'u Gence'de yenmişti[91]. Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki Rus egemenliğini sağlamlaştırmak isteyen Tsitsianov, Aralık 1805'te Hazar Denizi çıkışında önemli bir yer tutan Şemahı'yı Rusya'ya bağladıktan[92] sonra 1.600 asker ve on topla Bakü üzerine yürümüştü.

Ocak 1806'da Bakü Hâkimi Hüseyin Kulu Han'dan Rusya'ya bağlanmasını istemiş, Hüseyin Kulu Han bu teklifi kabul eder görünmüş ve teslim günü olan 20 Şubat'ta Tsitsianov'u öldürmüştü[93]. Tsitsianov'dan sonra Kafkas orduları komutanlığına atanan Gudoviç, Derbend'i 1806 Temmuz'unun başında ele geçirmişti.

1806 ilkbaharında Karabağ'da Abbas Mirza kuvvetleriyle Rus kuvvetleri arasında ciddi çarpışmalar olmuş ve Ağdam Savaşı'nda Abbas Mirza yenildiği için Ruslar, Esgeran'ı ele geçirerek Şuşa'ya doğru ilerlemişlerdi. Abbas Mirza Karabağ hanını yanına çekmeye çalışırken durumdan haberdar olan Ruslar İbrahim Halil Han'ı öldürmüştü. Bunun üzerine Rus hâkimiyetinde bulunan Şeki Hanı olan Selim Han ayaklanmıştı.

1806 yazı boyunca savaş Karabağ ve Şirvan topraklarında geçmiş, Hanaşır geçidinde gerçekleşen savaşta Abbas Mirza yenildiği için Aras'ın öte yakasına çekilmişti[94]. Ruslar daha sonra Bakü'ye doğru ilerlemiş ve Kuba Hanlığı'nı ve Eylül 1806'da da Bakü Hanlığı'nı Rus hâkimiyetine sokmuştu[95].

Rusya'nın Kafkas Dağları'nı geçerek Gürcistan ve Dağıstan'ı tümden denetimleri altına almak niyeti karşısında, Osmanlı Devleti ile İran'ın bir varlık gösterememesi, Kafkasya'da dengelerin Rusya lehine dönmesine sebep olmuştu. İran'ın yalnız kalmasından faydalanmak isteyen ve İngiltere ile arası açık olan Fransız İmparatoru Napolyon, İran'ı destekleyerek bir yandan Ruslar'ın güneye doğru inmelerini engellemek, diğer yandan da İngiliz müstemlekesi olan Hindistan'a karşı İran'ı kışkırtarak üstünlük elde etmek amacıyla İran'a 1806'da bir elçilik heyeti göndermişti[96].

---

[90] İ. Mehmetov, a.g.e., s. 480.
[91] Y. Karadeniz, a.g.e., s. 105.
[92] M. Aydın, a.g.e., s. 79.
[93] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 90-91; Y. Karadeniz, a.g.e., s. 105-106.
[94] İ. Mehmetov, a.g.e., s. 481.
[95] M. Aydın, a.g.e. , s. 81; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 95.
[96] S. J. Shaw, E. Kural Shaw, a.g.e., C. II, s. 43.

İran'a İngiliz ve Ruslar'a karşı ittifak yapma teklifiyle gelen elçilik heyetiyle yapılan görüşmelerden sonra iki ülke arasında Mayıs 1807 Finkenstein Antlaşması imzalanmıştır[97]. İran'da bulunan Fransız General Gardanne, Rusya ile İran arasında bir barış anlaşması yapılması için devreye girmiş ve öncelikle Şubat 1807'de ateşkes imzalanmıştı. Gudoviç, Kür, Aras ve Arpaçayın iki devlet arasında hudut tayin edilmesini isterken Feth Ali Şah ise Gürcistan'ı istemişti[98]. Finkenstein Antlaşmasından kısa bir süre sonra Fransa, Rusya ile 7 Temmuz 1807 tarihli Tilsit Antlaşmasını imzalamıştı[99]. Fransa, Rusya'ya karşı aleni muhalefetten çekinmiş, antlaşmadan haberdar olan Feth Ali Şah, Kafkas topraklarının elden çıktığını anlamıştı[100].

Bir yıllığına imzalanmış olan ateşkes boyunca yapılan barış görüşmeleri sonuçsuz kalınca, Rusya'nın Kafkas Komutanı Gudoviç, 1808 yılında harekete geçerek Revan'ı kuşatmışsa da burada bulunan İran kuvvetleri tarafından mağlup edilmişti. Bakü ve Derbend'i savunan birlikler de Rusları geri püskürtmüşlerdi. Gudoviç, Gence'ye çekilmek zorunda kalmış yerine Kont Tormazov atanmıştı[101].

Kont Tormazov Karabağ ve Revan'a tekrardan bir saldırı düzenlemiş, Feth Ali Şah ve oğlu Muhammed Mirza komutasındaki 40.000 kişilik ordu ile Abbas Mirza komutasındaki 20.000 kişilik ordu birlikte harekete geçmişti. Ancak mühimmatın azlığı ve kış mevsiminin yaklaşması, savaşı neticesiz bırakmıştı. Bu durumdan istifade eden Ruslar, Kafkaslar'ın doğu ve güney geçitlerini almışlardı[102]. Ayrıca Rusya 1809'da da Taliş Hanlığını himayesine almıştı[103].

Osmanlı Devleti de Abbas Mirza'nın Azerbaycan bölgesindeki faaliyetlerini Ahıska Valisi'nin İstanbul'a gönderdiği raporlardan takip etmiş ve Ahıska Valisi, İstanbul'dan gelen emirler doğrultusunda hareket etmişti. Bölgeden kaçıp gelenleri

---

[97] On altı maddeden oluşan antlaşmanın geneline bakıldığında, Fransa'nın bu antlaşmayı Rusya ve İngiltere'yi köşeye sıkıştırma için imzaladığı rahatlıkla anlaşılmaktadır. Antlaşma maddeleri içinde Fransa'nın; Gürcistan'ın, İran toprağı olduğunu belirtmesi ve İran'a, başta askerî yardım olmak üzere pek çok konuda destek sağlayacağını vaat etmekteydi. Buna karşılık İran ise İngiltere ile olan ilişkilerini derhal kesecekti. Ayrıca İran İngiliz elçisini derhal geri gönderecek, İngiltere-Rus ittifakına karşı daima Fransa ile ittifak halinde kalacak, İngiltere'ye derhal savaş ilan ederek sınırlarını İngiltere'nin askerlerine kapatacaktı. Napolyon'un Hindistan'a asker sevkiyatının İran üzerinden gönderilmesi de kabul edilmişti. (Bkz. Y. Karadeniz, a.g.e., s. 87; T. Yazıcı, a.g.md., s. 451.)

[98] M. Aydın, a.g.e., s. 119-120.

[99] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara, 1997, s. 94.

[100] Y. Karadeniz, a.g.e., s. 91-92.

[101] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 98; Y. Karadeniz, a.g.e., s. 106-107.

[102] Y. Karadeniz, a.g.e., s. 107.

[103] Mustafa Budak, "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya", *Avrasya Etüdleri*, S. 4, (Kış 1995), Ankara, 1995, s. 113.

öncelikle kabul etmemişse[104] de daha sonra bu sığınmacıları kabul etmek zorunda kalmıştı[105].

İran ise savaş başladığı andan itibaren Osmanlı Devleti'ne gönderilen elçiler vasıtasıyla ittifak arayışlarına girmiş[106] ve Osmanlı-İran sınırında bulunan Kars ve Bayezid muhafızlarının Rusya'ya yardım etmelerini yasaklanmasını istemişti[107]. Osmanlı Devleti, Seyyid Mehmed Refi' Efendi'yi 1807'de görüşmeler için İran'a göndermişti[108]. Yapılan görüşmelerden sonra Seyyid Mehmed Refi Efendi, 1807 yılı içinde İran Şahı Hoy Müftüsü Hacı İbrahim adında bir elçiyle birlikte İstanbul'a dönmüştü. Hacı İbrahim, İran elçisi sıfatıyla, Osmanlı, İran ve Fransa devletleri arasında yapılacak ittifakın görüşmeleriyle meşgul olabilmek için İstanbul'da bulunmuştu. Bu sırada Napoleon'un Rusya ile barış yapmış olduğu ve bu suretle Fransız imparatorunun üçlü ittifak teklifinin sadece siyasi bir hileden ibaret olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine İran elçisi Hacı İbrahim, iki ay kadar daha İstanbul'da kalmış, iki Müslüman devlet arasında Rusya'ya karşı görüşmelerde bulunduktan sonra herhangi bir olumlu sonuç elde edemeden aynı yılın sonunda İran'a dönmüştü[109].

İran, savaş süresince de bu isteğinden vazgeçmemiş, hatta 1807'de Rusya ile yaptığı ateşkese rağmen muhtemelen savaş yeniden başlarsa Rusya gibi bir düşmana karşı birlikte hareket edilmesinin zorunluluğu Abbas Mirza tarafından dile getirilmişti[110]. Osmanlı Devleti'nce de bu teklifin kabul edilmesi[111] üzerine Şark Seraskeri ve Erzurum Valisi'ne ve sınırda bulunan Çıldır Valisi ile Kars, Van, Bayezid mutasarrıflıklarına emirler gönderilerek İran ile iyi münasebette bulunmaları istenmişti[112]. Çıldır Valisi Selim Paşa ile Şark Seraskeri ve Erzurum Valisi Behram Paşa, gelen emirler doğrultusunda hareket ederek, İran ile iyi ilişkilerin ve dostluğun geliştirilmesine çalışmışlardı. Hatta Abbas Mirza, bu idarecilerden duyduğu memnuniyeti ifade eden bir mektubu İstanbul'a göndermişti[113].

---

[104] *BOA, HAT,* Dosya No: 161, Gömlek No: 6721.
[105] *BOA, C. HR,* Dosya No: 32, Gömlek No: 1572.
[106] *BOA, HAT,* Dosya No: 160, Gömlek No: 6684.
[107] *BOA, HAT,* Dosya No: 161 Gömlek No: 6704.
[108] Filiz Güney, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri,* (Afyon Kocatepe Ünv. Sos. Bil. Ens. Baslamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar, 2005, s. 67.
[109] F. Güney, a.g.t., s. 78-79.
[110] *BOA, HAT,* Dosya No: 799, Gömlek No: 37056; *BOA, HAT,* Dosya No: 1315, Gömlek No: 51274.
[111] *BOA, HAT,* Dosya No: 1354, Gömlek No: 52914.
[112] M. Aydın, a.g.e., s. 123.
[113] *BOA, HAT,* Dosya No: 2, Gömlek No: 65.

5 Şubat 1810'da İstanbul'a ulaşan Abbas Mirza'nın mektubunda Osmanlı Devleti ile İran iki Müslüman devlet olduğu için ortak düşman Rusya'ya karşı ittifakın gerekliliğinden bahsedildikten sonra Trabzon Valisi Şerif Paşa'dan duyulan rahatsızlıklar dile getirilmişti. İran ile Osmanlı arasındaki sınır bölgesi olan Ahıska'nın durumu önemli olduğu için mektupta, Ahıska Valisi Selim Sabit Paşa'nın, Rusya'ya karşı koymadaki cesareti ve samimiyeti övülmüş, onun aleyhinde hareketlerde bulunan Trabzon Valisi (eski Ahıska Valisi olan) Şerif Paşa'nın tavırlarından ve Osmanlı'ya olan sadakatsizliğinden duyulan rahatsızlık ifade edilmişti. İran'ın ittifak teklifi ve Şerif Paşa ile ilgili şikâyet mektubuna karşılık, Osmanlı Devleti, Abbas Mirza'ya gönderdiği mektupta Şerif Paşa'nın Trabzon valiliğinden azledildiği ve yerine Çerhacı Ali Paşa'nın tayin olunduğu ve Erzurum eyâleti ile Şark Canibi Seraskerliği görevinin İbrahim Paşa'ya tevcih edildiği bildirilmişti[114].

Osmanlı-İran arasındaki iyi ilişkileri bozmak için Rusya Tormusov'u Tahran'a elçi olarak göndermiş, sulh yapmak istediklerini söylemiş ve İran'ı Osmanlı topraklarını işgale teşvik etmiş olmasına rağmen İran bu durumu kabul etmediği için bir anlaşma olmamıştı[115].

Osmanlı Devleti ile Abbas Mirza arasında ittifak görüşmeleri devam ederken İngiltere, Fransa'nın boşluğunu doldurmak için derhal harekete geçmiş ve İran ile 1809'da bir ittifak anlaşması imzalamıştır[116]. İngiltere, Kafkaslar'da Rusya'yı durdurmak için İran ve Osmanlı Devleti arasında görüşmelere de dâhil olmuştu. İngiltere'nin de çabasıyla Osmanlı Devleti ile İran arasındaki görüşmeler Ağustos 1810'da ittifakla neticelenmişti. İttifakı uygulamaya koyan İran, 1810 Ağustos'unda Revan Hanı olan Hüseyin Kuli Han'ı 6.000 kişilik süvari kuvvetini Çıldır Valisi Şerif Paşa'nın emrindeki 17.000 kişilik kuvvetle birleşmesi için Ahıska'ya göndermişti. Ruslar'ın bu durumdan haberdar olmaları üzerine Ahılkelek'te İranlıları gafil avlamışlardı. Bu baskın sonucunda Osmanlı ve İran makamları birbirlerini suçlamışsa da ittifak arayışları sürüdürülmüştü.

---

[114] Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, a.g.e., C. I, s. 314,316-317; Y. Karadeniz, a.g.e., s. 125.
[115] Y. Karadeniz, a.g.e., s. 125.
[116] Anlaşmaya göre İngiltere, İran-Rus savaşı süresince ordunun ihtiyaçları için yıllık 120.000 İngiliz lirası mali yardım yapacak ve gerekli silahı ve topu verecekti. Ayrıca İran ordusunu eğitecekti. İran ise, Yezd, Şiraz, İsfahan, Kazvin ve Tebriz'de İngiltere'nin konsolosluk açmasına izin verecekti. Buna ilave olarak Harg Adası İngiltere'ye bırakılacaktı. (Bkz. Y. Karadeniz, a.g.e., s. 97.)

Hem bu yenilgi nedeniyle hem de İran ile Ruslar'a karşı daha sıkı bir işbirliğinin sağlanması için Yasincizâde Abdulvehhâb Efendi İran'a elçi olarak gönderilmişti[117]. Yasincizâde Abdulvehhâb Efendi 19 Ekim 1810'da İstanbul'dan ayrılmış[118] ve Mayıs 1811'da Tahran'a ulaşmıştı. Yasincizâde Abdulvehhâb Efendi, Tahran'da yaptığı görüşmelerde İran'ın Baban Paşalarına müdahale etmemesini, Ahıska ve Kars taraflarındaki sınır bölgesindeki Osmanlı görevlilerine yardım etmesini ve Rusya'ya karşı askeri işbirliğinin sağlanmasını gündeme getirmişti[119]. Ancak bu görüşmelerden somut bir netice elde edilememişti.

Abbas Mirza, Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Emin Paşa ile temasa geçerek 1811'de Revan Serdarı Hüseyin Han ile Serasker Emin Paşa'nın birlikte Gürcistan'a sefer yapmalarını kararlaştırmıştı. Emin Paşa ve Hüseyin Han arasında Arpaçay'ın sağ tarafındaki Mağazberd'de Ruslar'a karşı yapılacak hareketin detayları görüşülürken Emin Paşa, Ruslar tarafından elde edilmiş olan Magazberd beyinin ayarladığı bir kişi tarafından vurulmuştu. Ağır bir şekilde yaralanan Emin Paşa, Kars'a doğru çekilmiş, Revan serdarı da geri dönmüştü. Böylece iki ordunun Ruslar'a karşı müşterek savaşmaları Ruslar tarafından engellenmişti[120]. Ancak Fransa ile yeni bir harbin eşiğine gelinmesi üzerine Ruslar, Osmanlı Devleti ile Ekim 1811'de ateşkes ilan ederek savaş durumuna son vermişti. Bu ateşkesten ve 16 Mayıs 1812 tarihli Bükreş Atlaşması'ndan İran oldukça etkilenmişti[121]. Abbas Mirza 1812 yılı başlarında Karabağ'a girmiş, Aras Nehri kıyısında gerçekleşen mücadelede bazen İran ordusu bazen de Rus ordusu birbirlerine galip gelmişti.

Rusya, Osmanlı Devleti ile barış antlaşmasını imzaladıktan sonra İran üzerine tekrar harekete geçmiş ve Kotliarevsky, Aras Nehri kıyısında bulunan İran ordusunu bozguna uğratmıştı. Ardından Aslandüz mevkiinde yapılan savaşı kazanarak İran ordusunu dağıtmış ve Revan'ı almıştı. Yoluna devam eden Kotliarevsky komutasındaki Rus kuvvetleri karla kaplı Mugan steplerini aşarak İngiliz mühendislerinin planlarıyla kurulmuş olan Lenkeran önlerine gelmiş ve beş günlük kuşatmadan sonra kaleyi almıştı.

Nisan 1813'te de Albay Pestel komutasındaki bir Rus ordusu, İran ordusunu Kara Berzuk'ta yenilgiye uğratmıştı. Bu savaş İran hezimetini tamamlamış ve İngiliz

---

[117] *BOA, HAT,* Dosya No: 1314, Gömlek No:51247; Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, a.g.e., C. I, s. 314-315.
[118] F. Güney, a.g.t., s. 80.
[119] Y. Karadeniz, a.g.e., s. 126.
[120] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 101; Y. Karadeniz, a.g.e., s. 127.
[121] M. Aydın, a.g.e., s. 124-126.

elçisinin aracılığıyla başlayan görüşmeler neticesinde Ekim ayında bir mütareke imzalanmıştı[122]. Daha sonra 24 Ekim 1813'te Rusya ve İran arasında bir giriş ve on bir maddeden oluşan Gülistan Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmayla Derbend, Kuba, Bakü, Lenkeran, Şirvan, Şeki, Gence ve Karabağ hanlıklarıyla Ilısu Sultanlığı üzerindeki hâkimiyet hakkı Rusya'ya bırakılmıştı. Ayrıca Hazar Denizi'nin tek hâkimi Rusya olmuştu. İngiltere'nin etkisiyle Rusya'nın İran'da ele geçirdiği yerlerin Rusya'ya bırakılmasıyla sonuçlanan bu anlaşmadan dolayı İran kandırıldığını hissetmiş olmasına rağmen Rusya ile 1826 yılına kadar yeni bir savaşa girmemişti[123]. Gülistan Antlaşması, İran'ın Kafkasya'daki hâkimiyetini sona erdirmiş; Dağıstan bölgesinin Ruslar tarafından abluka altına alınmasını kolaylaştırmıştı.

Gülistan Antaşması'yla Rusya'ya kaptırdığı yerlerde bulunan yaklaşık üç milyon Müslüman'ın, Rus hâkimiyeti altına girmesini içine sindiremeyen Feth Ali Şah, 1815'te, Rusya'ya müracaatla mevcut antlaşma maddelerinin yeniden müzakere edilmesini talep etmişse de Rusya, Gürcistan havalisinin Hıristiyan olduğunu gerekçe göstererek bu isteği reddetmişti. Ancak Rusya, İran'ı iyi ilişkiler kurmaya ve Osmanlı'ya karşı ittifak yapmaya razı etmeye çalışmıştı.

1817'de General Yermeloff, Tahran'a gelmiş ve Feth Ali Şah ile yaptığı görüşmeler sırasında Rusya'nın bu isteğini açıkça dile getirmişti. Feth Ali Şah, Rusya ile ittifak kurmaya sıcak bakmadığı için bu görüşme sonuçsuz kalmıştı[124].

Abdülvehhab Efendi'nin İran elçiliğinden sonra, Osmanlı Devleti, Bükreş Antlaşma'sının İran'da yarattığı hayal kırıklığını gidermek amacıyla Celaleddin Efendi'yi 1813'te İran'a elçi olarak göndermişti. Yapılan görüşmeler olumlu neticelenmemiş, İran'ın Bağdat'a 1812'de yaptığı saldırının hasar bedeli İran tarafından ödenmemişti. İran, 1813'te ortamı yumuşatabilmek adına Mirza Rıza Han'ı elçi olarak İstanbul'a göndermişti. İstanbul'da yapılan görüşmelerde iki devlet arasında anlaşmazlık konusu olan Baban Sancağı meselesine İran'ın müdahale etmeyeceği taahhüt edilmişti[125].

1817'de Muhib Ali Han'ı hediyelerle birlikte İstanbul'a göndermiş[126], Şubat 1818'de İstanbul'a gelen Muhib Ali Han, Osmanlı Devleti'nin yetkilileriyle pek çok

[122] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 107-109.
[123] A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, İstanbul, 2009, s. 314; Y. Karadeniz, a.g.e., s. 108; T. Yazıcı, a.g.md., s. 451; S. Uluerler, a.g.t., s. 225-226.
[124] Y. Karadeniz, a.g.e., s. 109.
[125] Y. Karadeniz, a.g.e., s.129-130
[126] Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, a.g.e., C. I. s. 362.

konuda görüşme yapmışsa da bu görüşmelerde her iki tarafı memnun edecek kararlar alınamamıştı[127].

Gülistan Antlaşması ile Kafkaslardaki varlığını kaybeden İran, Ruslar'ın da kışkırtmaları neticesinde Ruslar'a kaptırdığı toprakları telafi edebilmek için Osmanlı'nın Yunan isyanıyla meşgul olmasından istifade etmek istemişti. Savaşın sebepleri arasında hudut bölgesindeki aşiretlerin sınır ihlalleri önemli bir yer tutmakta olup özellikle Haydaranlı[128] Kasım Ağa'nın İran tarafından çıkıp Osmanlı'ya gelmiş olması ve bunun doğurduğu yansımalar, savaşın sebeplerinden birini oluşturmuştu. Diğer sebepler arasında Bağdat havalisinde yaşanan yönetici çekişmelerinde İran'ın açıkça taraf olması ve Baban Sancağı'ndan bir türlü elini çekmemesi de vardır. Ayrıca Abbas Mirza'nın belirsiz hareketleri ve Osmanlı'nın doğu sınırları üzerindeki saldırgan tavırlarının iyice belirgin hal almış olması diğer yandan da İranlı hacılar sorununu iki de bir gündeme getirerek gerginlikleri körüklemekten de geri durmaması savaşın diğer sebepleri arasındadır[129]. Yapılan ikili yazışmalara ve sefirler aracılığıyla yürütülen müzakerelere rağmen, iki ülke arasındaki sorunların çözümü noktasında bir türlü olumlu sonuçlar alınamamış ve süreç iki taraf arasında büyük bir savaşın çıkmasına doğru gitmişti[130].

XIX. yüzyılda her iki ülke için tehdit, birbirleri değil, Rusya ve diğer batılı devletler olmuştu. Ancak durum ortadayken iki ülke savaşa doğru sürüklenmişti. Osmanlı Devleti, meydana gelen gelişmeler üzerine bazı tedbirler alma yoluna gitmiş ve

---

[127] F. Güney a.g.t., s. 85.

[128] Haydaranlı Aşireti aslen Diyarbakır eyâletinde Meyafarik'in Sancağında sakin olup, Haremeyn-i Şerifeyn'e bağlı Şefkâti Aşireti'nin bir oymağıdır. Haydaranlı Aşireti Meyafarikin'i terk ederek; Muş, Malazgirt, Bayezid ve Erciş sancaklarına yerleşmişler ve kışlak olarak da bazı seneler İran tarafına geçmiş ve Hoy civarında konaklamışlardı. Muş Mutasarrıfı Selim Paşa zamanında, Haydaranlı Aşireti'nin başında bulunan kardeşlerden Kasım Ağa, kendisine bağlı yaklaşık bin hanelik aşiret halkıyla birlikte kışlamak üzere İran tarafına gitmişti. Bir süre sonra bu havalide, başta Abbas Mirza olmak üzere diğer yetkililerle anlaşmazlığı düştüğünden tekrar Osmanlı tarafına gelmişti. Haydaranlı Aşireti'nin bu tutumundan rahatsız olan İran tarafı, Kasım Ağa'nın tekrar Osmanlı topraklarına geçmesinden dolayı büyük bir hiddete kapılmış ve Haydaranlı Aşireti'nin iadesi konusunda Osmanlı yönetimini de sıkıştırmaya başlamış ve Osmanlı sınırına asker sevk edeceğini tehdit içerikli bir şekilde iletmişti. Bu konu ile ilgili geniş bilgi için (Bkz. S. Uluerler, a.g.t., s. 271-274.)

[129] S. Uluerler, a.g.t., s. 292-293.

[130] Belgede bu husus şu şekilde geçmektedir: *"...İranlu'nun sebeb-i cemi'yet ve tecavüzleri Haydarî Aşireti reisi olan Kasım Ağa'nın İran ülkesinden i'râz ve Muş cânîbine iltica eylemesinden neş 'et idüb..."* (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1314, Gömlek No: 51255.)

Erzurum, Van, Kars ve Ahıska kalelerine malzeme göndermiş[131], ayrıca bölgedeki yetkililerden kendi bölgelerini korumaları için hazır olmalarını istemişti[132].

1821'de Bağdat, Doğubayezid ve Van bölgelerinde savaşlar başlamış, Bağdat bölgesinde istediği başarıyı elde edemeyen Abbas Mirza, Doğubayezid, Muş, Erciş, Bitlis ve Toprakale'yi ele geçirmişti. Kış mevsiminin yaklaşması üzerine Tebriz'e geri dönmüştü. Abbas Mirza 1822'de Kars'a saldırmışsa da burayı alamamıştı. Ancak İran ordusunda baş gösteren kolera hastalığı nedeniyle Abbas Mirza Tebriz'e geri çekilmiş ve barış talep etmek durumunda kalmıştı[133]. Antlaşma ile 1746'da yapılan sınır aynen kalmış, iki devleti savaşa götüren aşiretler meselesi ve İranlı hacılar sorunuysa antlaşma ile çözüme kavuşmuştu.

Osmanlı-İran arasında Rusya'ya karşı ortak hareket etmek amacıyla yapılan görüşmeler 1826'da başlayan İran-Rus savaşı esnasında yeniden gündeme gelmişse de İran'ın ittifak talebini Osmanlı Devleti savaşabilecek durumunun olmaması ve İran'a duyulan güvensizlik nedeniyle reddetmişti[134].

Gülistan Antlaşma'sına bir türlü razı olmayan İran ile Rusya arasındaki sınır sürtüşmeleri son haddine ulaştığı esnada Rus Çarı I. Alexandr 1 Aralık 1825'te ani bir şekilde öldü. Bunun üzerine yerine geçecek çar konusunda, I. Nikola ile Konstantin arasındaki çekişme yaşandı. Nikola'nın tahta çıkmasından hemen sonra başlayan bir grup liberal eğilimli subayın Konstantin'in haklarını korumak için çıkardığı Dekabrist ayaklanması Abbas Mirza'nın iştahını kabarttı[135]. Abbas Mirza Temmuz 1826'da Karabağ'ı ele geçirdi. Revan kuvvetleri de Şüregel ve Bombak'ı aldı. Bu arada Gümrü de ele geçirildi. Şuşa önlerine gelen İran ordusu burayı alamadıysa da Gence'yi almayı başardı. Bakü kuşatıldıysa da alınamadı. Bu arada Rusya, 1826'da Revan Hanlığına karşı taarruza girişti. Ayrıca, Eylül 1826'da Gence yakınlarında kalabalık bir İran

---

[131] 1237/1822 tarihli bir belgede; *"...İranlu Kürd eşkıyasının şark hududu taraflarına sarkıntılık da bulunmaları neticesinde üzerlerine yapılacak asker v e mühimmat sevkiyatı ile ilgili…"* yapılan hazırlıklardan bahsedilmektedir. (Bkz. *BOA, C.AS,* Dosya No: 127, Gömlek No: 5646.)

[132] Bu hususla ilgili arşiv belgesine yansıyan şu ifadeler vardır: *"...bundan akdemce Erzurum ve Çıldır valileri ve Van ve Kars muh afızları ve Muş ve Bayezid mutasarrıfları taraflarına ol vecihle tenbîhât–ı lâzımeyi hâvî mahsûs evâmir -i 'aliyye isdâr ve tesyâr olunmuş…" (*Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1314, Gömlek No: 51255.)

[133] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 154-155; Y. Karadeniz, a.g.e., s. 132-134.

[134] Y. Karadeniz, a.g.e., s.135.

[135] Nicholas V. Rıasanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, (Çev. Figen Dereli), İstanbul, 2011, s. 343; Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi,* Ankara, 2004, s. 84; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 314-315, 323; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 20.

ordusu imha edildi ve Gence Ruslar'ın eline geçti. Bu durum bölgede Rusya'yı yeniden etkin bir hâle getirdi[136].

Revan kuşatmasının kaldırılmasından sonra Abbas Mirza, Tiflis yolunu açmak amacıyla Üç Kilise'ye (Ecmiyazin) saldırmışsa da Ruslara mağlup olmuştu. Bu çatışma savaşın bundan sonraki genel seyrini belirlemiş ve İran, Aralık 1826'ya kadar kazandığı bütün toprakları kaybetmişti.

Ocak 1827'de Ruslar Meşkin'e girmişler ve Revan hanlığına ait toprakları ele geçirmeye başlamışlardı. Revan'ın direnmesi üzerine burası kuşatılmamış, Nahçivan üzerine gidilmişti. Haziran 1827'de Nahçivan ele geçirilmişti. 17 Haziran'da Abbasabad yakınlarında Cevanbulak mevkiinde cereyan eden çarpışma Ruslar lehine sonuçlanmıştı. Ruslar Revan'ı kuşatmışlar, Serdarabad'ın düşmesinden sonra başlayan iaşe sıkıntısı direnişi kırmıştı. Burada yaşayan Ermenilerin de gizlice kalenin kapısını açmaları sonucu, şehir 13 Ekim 1827'de Rusların Kafkas Ordu komutanı olan Paskeviç'e teslim olmuştu. Ekim ayında artık savaş, Güney Azerbaycan topraklarında devam etmiş ve Abbas Mirza'nın merkezi olan Tebriz 25 Ekim 1827'de Ruslar'ın eline geçmişti[137]. Abbas Mirza mütareke istemiş ancak Paskeviç ile yaptığı görüşmelerden özellikle tazminat konusunda bir anlaşmaya varılamadığı için Ruslar Ocak ayında ileri hareketlerine yeniden başlayarak, Urmiye ve Erdebil'i ele geçirmişlerdi. Tahran yolu Ruslar'a açıldığı için İran barış anlaşması yapma konusunda istekli bir hâle gelmişti.

Rusya ise Osmanlı Devleti ile yapacağı savaş için bir an önce barış anlaşmasının yapılmasını istiyordu. Sonuçta 18 Şubat 1828'de Rusya ile İran arasında on altı maddelik Türkmençay imzalandı. Aras Nehri sınır olmak üzere Azerbaycan ikiye bölündü. Revan ve Nahçivan Rusya'ya bırakıldı. Ayrıca İran tazminat ödemeyi ve Rusya'ya gitmek isteyen Ermeniler'e izin vermeyi kabul etti[138].

General Paskeviç, Ermeniler'in göç ettirilmesi hususunda Albay Lazarev'i görevlendirmişti. Ruslar, Ermeni asıllı Lazarev'i kullanarak İran şahlığı arazisindeki Ermenilerin tampon bölge olarak oluşturmayı düşündükleri coğrafyaya göç ettirme işini

---

[136] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 165-169; İ. Mehmetov, a.g.e., s. 485.
[137] İ. Mehmetov, a.g.e., s. 485-486; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 178-184.
[138] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 185; M. İsmayil, a.g.e., s. 213-214; İ. Mehmetov, a.g.e., s. 487.
W. E. D. Allen, P. Muratoff; a.g.e., s. 20; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi,* s. 323; K. Acar, a.g.e., s. 195; S. J. Shaw, E. Kural Shaw, a.g.e., s. 43; Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, C. XIII, S. 17'den ayrı basım, Ankara 1988, s. 369; K. Oder, a.g.e., s. 74.

kolaylaştırmak istemişler bu sebeple de Lazarev, göçün organize edilmesinde Ermeni ruhban kesiminden büyük destek almıştı.

1828'de Rusya ile İran arasında yapılan Türkmençay Antlaşma'sının on beşinci maddesine göre göç ettirilen aileler, Kuzey Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Revan, kısmen de Karabağ hanlıklarının arazisine yerleştirildiler. Nahçivan ve Revan hanlıklarının statüsü kaldırılarak, merkezi Revan (Erivan) olan Rusya'ya bağlı bir Ermeni vilayeti tesis edildi. Bu oluşturulan vilayetin nüfusu, İran'dan göç ettirilen 40.000 Ermeni ve daha sonra da 1829 Edirne Antlaşma'sının on üçüncü maddesiyle Doğu Anadolu'dan göç ettirilen 84.000 Ermeni ile sayı üstünlüğü Ermeniler'in lehine sağlanmış oldu[139].

Ruslar, İran ve Osmanlı Devleti'nden bölgeye Ermeni getirirken bölgedeki Türkleri İran ve Osmanlı Devleti'ne göçe mecbur etmişti. Örneğin; Revan'ın Kırkbulak, Zengibasar, Köprübasar, Vedibasar, Şerur, Sürmeli, Derekent-Parçanis, Saatlı, Talin, Seyidli-Ağsakallı, Serdarabad, Görnibasar, Abaran, Dereçiçek ve Göyçe bölgelerinde; Nahçıvan'ın; Elinçeçay, Mevazihatun, Hok ve Dereleyez bölgelerinde; Ordubad'ın ise Eylis, Deste, Bilev ve Cennep bölgelerinde yaşayan Türkler'in birçoğu Osmanlı Devleti'ne ve İran'a göç etmek mecburiyetinde kalmıştı[140]. Örneğin, Karabağ'ın 1832'de % 91 Türk, % 8,4 Ermeni olan nüfusu 1830'lu yılların ortalarında göçlerlerle % 64,8 Türk ve %34,8 Ermeni olarak değişti[141]. Bu konuyla ilgili olarak Rusya'nın o dönemde Tahran'daki tam yetkili murahhası ve bilim adamı St. Petersburglu yazar Nikolay Shavrov, eserinde bu gerçekleri doğrulamaktadır: *"...Biz kolonileşmeye Zakafkasya'ya Rusları değil, diğerlerini yerleştirerek başladık. 1826-1828 savaşlarından sonra, 1828-1830 yılları arasında iki senede 40.000'den fazla İran Ermenisi ve 84.000 Türkiye Ermenisini, Gence ve İrevan vilayetleri ile Tiflis vilayetinin Borçalı, Alhaltsikhe ve Akhalkalalaki bölgelerinde en iyi kamu arazilerinin olduğu topraklara yerleştirdik. Yerleşmeleri için 200.000 desiat devlet arazisi ayrılmış ve 2 milyon Ruble değerindeki şahsi arazi Müslümanlardan satın alınmıştır. Gence'nin dağlık kesimi ve Gökçe gölü kıyısına Ermeniler yerleştirildi. Kabul etmek gerekir ki, resmi olarak yerleştirilen 124.000 Ermeni'nin dışında gayriresmi olarak yerleştirilenlerle beraber sayıları 200.000'i geçmektedir. Bu yüzyıl başında Zakafkasya'da 1,3 milyon olan Ermenilerin 1 milyondan fazlası belirtilen kaynaklar*

---

[139] İ. Mehmetov, a.g.e., s. 488; K. Beydilli, a.g.m., s. 369-371, 387.
[140] Okan Yeşilot, " Türkmençay Antlaşması Ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum, 2008, s. 193.
[141] İ. Mehmetov, a.g.e., s. 488.

doğrultusunda bu bölgenin yerli halkı olmayıp, bizim tarafımızdan yerleştirilenlerdir...”[142]

Antlaşmadan rahatsız olan Feth Ali Şah, Tebriz ile Hoy havalisini, Rusya’dan geri alma amacıyla Nisan 1828’de bir askeri hareket başlatmış ve Azerbaycan’a gelen İran Ordusu ile burada bulunan Rus kuvvetleri arasında tekrar çarpışmalar olmuş ve iki taraf da ağır kayıplar vermişti. Gelişmeler karşısında harekete geçen Rus Generali Paskeviç, Revan ve havalisinde bulunan askerlerini toplayarak, Tebriz’e gelmiş ve sulhun bozulduğunu İran tarafına bildirmişti.

1826’daki Petersbug Protokolü ile İran ve Osmanlı konusunda Rusya’yı serbest bırakan İngiltere hemen devreye girmiş ve İran üzerindeki nüfûzunu kullanarak baskı yapmıştı. Bunu üzerine barış görüşmeleri tekrardan başlamıştı. Abbas Mirza ile Paskeviç arasında yürütülen ikinci görüşmeler sonucunda, mevcut antlaşma üzerinde bazı küçük değişikliklerin yapıldığı ve özellikle İran’ın Rusya’ya ödemek zorunda olduğu tazminat konusunda bazı iyileştirmeler yapıldığı gibi Tebriz ve Hoy İran tarafında kalmış Abbasabad, Revan ve Serdarabad ise Rusya’ya bırakılmıştı[143].

Türkmençay Antlaşma’sı sonrasında Çerkesler işgal altına girmemiş olmalarına rağmen, kuzeyden ve güneyden ciddi anlamda Rus baskısı altında kalmışlardı. Çerkesler, Osmanlı Devleti ile olan kara bağlantısını yitirmişlerdi. İran ise bu antlaşmayla Güney Kafkasya siyasetindeki etki alanını tamamıyla kaybetmiş, denetimi olduğu gibi Rusya’nın eline bırakmıştı. Aynı zamanda bu antlaşmayla belirlenen sınırlar kapsamında, Dağıstan’daki Müslüman kabilelerin İslam dünyasıyla olan bağlantısı da kesilmişti[144]. Aynı zamanda bu antlaşmayla pek çok toprağını kaybeden İran, adeta bağımsız olma hüviyetini de kaybetmişti[145]. Bu antlaşma Kafkas, Anadolu ve İran Türklüğü için felaketin başlangıcı olmuştu[146].

2.1.3. İngiltere ve Fransa’nın Güney Kafkasya Siyaseti ve Bölge İle İlgili Düşünceleri

Rusya’nın özellikle XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti ve İran’a karşı yaptığı savaşlarda başarılı olması, iki Müslüman ülkeye ait olan

---

[142] Emin Şıhaliyev, *Azerbaycan–Ermenistan İlişkilerinde Rusya Ve İran Faktörü (1828–2000)*, (Ankara Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2004, s. 8.
[143] Y. Karadeniz, a.g.e., s. 116; S. Uluerler, a.g.t., s. 341.
[144] W. E. D. Allen, P. Muratoff; a.g.e., s. 20-21; A. Sapmaz, a.g.e., s. 25.
[145] F. Sümer, “Kaçarlar”, s. 52.
[146] İ. Mehmetov, a.g.e., s. 486.

Kafkas topraklarının önemli bir kısmını ele geçirmesi, bu ülkelerin ne kadar zaafiyet içinde olduğunu göstermekteydi. Rusya, özellikle XIX. yüzyılın başında istediği gibi bu havalide statü belirleyen ve istediği gibi hareket eden bir devlet durumuna gelmişti. Ancak Kafkasya gibi stratejik bir yerin tek başına Rusya'nın eline bırakılmasına İngiltere ve Fransa'nın müsaade etmeyeceği açıkça belliydi.

İngiltere ve Fransa XIX. yüzyılın başında Kafkasya'daki güç mücadelesine ortak olmak istemekle birlikte, bu topraklarla sınır bağının olmaması, kendi etkinlik alanlarında bulunan bir etnik zümrenin de bulunmaması iki ülkenin bölgeyle ilgilenmelerini zorlaştırmaktaydı. İşte bu esnada ortaya tek çıkar yol kalmaktaydı; o da Osmanlı Devleti ve İran'ı Rusya'ya karşı bu havalide bir koz olarak kullanmaktı. Her iki devletin de Rusya'ya karşı güçlü bir devlete ihtiyacının olduğu da kesindi.

II. Katerina'nın Avusturya ile birlikte Osmanlı Devleti'ne açtığı 1787-1792 savaşında İngiltere, Rusya'nın Akdeniz'e inmesinin doğuracağı tehlikeyi görmüş ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasını uygulamaya başlamıştı[147]. Fransa'nın 2 Temmuz 1798'de Mısır'ı işgal etmesi üzerine, denize düşen yılana sarılır misali, Osmanlı Devleti, Rusya'nın yardım teklifini kabul etmiş ve Rusya ile imzaladığı 23 Aralık 1798 tarihli ittifak antlaşmasıyla Fransa'ya karşı bir müttefik bulmuştu. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile imzaladığı ittifak anlaşması İngiltere'yi telaşlandırmış, bu sebeple de Osmanlı Devleti 5 Ocak 1799'da İngiltere ile de bir ittifak antlaşması imzalanmıştı.

8 yıllığına imzalanan her iki antlaşmayla Osmanlı Devleti, Fransa'nın eline geçen topraklarını kurtarmayı başarmış ve 25 Haziran 1802'de Fransa ile bir barış antlaşması imzalamıştı. Antlaşma ile her iki devlet birbirlerinin toprak bütünlüğünü garanti etmişlerdi. Fransa ile barış antlaşması imzalamış olmasına rağmen Osmanlı Devleti Mısır'a hemen kavuşamamış, Hindistan yolu üzerindeki Mısır'ın önemini anlayan İngiltere buradan çıkmak istemediği için iki ülke arasındaki münasebetler bozulmuş ve nihayet İngiltere, Mısır'dan 1803'te çekilebilmişti[148].

İngiltere, stratejik öneminden dolayı nasıl Osmanlı Devleti topraklarını Rus ve Fransız saldırılarından korumak istemişse, İran topraklarını da yine aynı sebepten bu iki devletten korumak istemişti. İngiltere'nin, Hindistan sömürge yolunun güvenliğini sağlamak için İran bölgesinde oluşturduğu siyaset ve etki alanı kısa zamanda kendini

---

[147] F. Armaoğlu, a.g.e., s. 8.
[148] F. Armaoğlu, a.g.e., s. 83-88.

göstermiş ve Feth Ali Şah, büyük oranda İngiltere'ye bağlı bir hâle gelmişti[149]. Fransa'nın İran aleyhine Rusya ile anlaşması İran'ı İngiltere'ye yaklaştırmış ve böylece 1801'de biri siyasi diğeri ticari olmak üzere İran, İngiltere ile iki anlaşma imzalamıştı.

İngiltere, Rus Çarı I. Paul'un 1801'de ölmesi üzerine yeni Çar olan I. Aleksander'ın Hindistan'a yönelik siyasetinin değiştiğini düşünerek rahat bir nefes almıştı. Ayrıca Afgan Hâkimi Zaman Şah'ın tahttan indirilmesi, Hindistan'a yönelen bir tehlikenin daha ortadan kalkmasına sebebiyet vermişti. Şimdi geriye tek tehlike kalıyordu; o da Fransız tehlikesiydi. Hindistan'a yönelik Rusya ve Afganistan tehlikesinin ortadan kalkması, İngiltere'yi rahatlatmış ve İran ile yaptığı anlaşmaya fazla ehemmiyet vermemesine neden olmuştu[150].

Feth Ali Şah, İran-Rus Savaşı 1803'te başlayıpta Rusya'nın Kafkas Dağları'nı geçerek Gürcistan ve Dağıstan'ı tümden denetimleri altına almak niyeti karşısında, İran'ın bir varlık gösterememesi üzerine İran, 1801 Antlaşması doğrultusunda İngiltere'den yardım beklemiş ve beklediği yardımın gelmemesi hatta İngiltere'nin Rusya ile anlaşması üzerine Fransa'ya yaklaşmıştı. Rusya karşısında korku ve endişeye kapılan İran'ın çaresiz durumu, Fransa İmparatoru Napolyon Bonapart'ı harekete geçirmiş ve Bonapart İran'ı kendi yanına çekmeye çalışmıştı. O zamana kadar İran için belirleyici olan ve devamlı surette muhatap olunan Rusya ve İngiltere'nin dışında, yeni bir aktör olarak Fransa ve dolayısıyla da Napolyon gibi ihtiraslı bir imparator devreye girmişti.

Rusya ve İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Fransa ile antlaşmasını hoş karşılamadıkları gibi, 1798 ve 1799'da Osmanlı Devleti ile yaptıkları antlaşmaların yenilenmesini de istemekteydiler. Osmanlı Devleti istemediği halde 24 Eylül 1805'te Rusya ile yeni bir ittifak antlaşması imzalamış ve bu antlaşma Boğazlar üzerindeki Rus etkisini artırmıştı. Osmanlı Devleti bu ittifaktan kurtulmak için Avrupa'da başarılar elde eden Fransa İmparatoru Napolyon'a yanaşmaya başlamıştı. Fransa da Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı kışkırtmıştı. Bunu yapmaktaki amacı; Fransa'nın, Rusya ile savaş halinde olması ve Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı savaşa sokarak kendi savaş yükünü azaltmak istemesiydi. Fransız elçisi Sebastiani, Fransa'nın bu amacını gerçekleştirmek için Osmanlı'ya nüfûz etmeye başlamış ve Eflak Boğdan beylerinin

---

[149] T. Yazıcı; a.g.md., s. 451.
[150] Y. Karadeniz, a.g.e., s. 93-94.

azledilmesini sağlayarak Osmalı-Rus-İngiltere gerginliğine sebep olduğu gibi, 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaş'ını da başlatmıştı.

Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilan etmesi ve Fransa ile kurduğu dostluk bağı İngiltere'yi kızdırmış ve Rusya ile yaptığı savaşı durdurması için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başlamıştı. İngiltere, 1799 ittifak antlaşmasının yenilenmesini, Osmanlı donanmasının ve Boğazlar'ın İngiltere'ye teslim edilmesini, Osmanlı-Rus barışı imzalanana kadar Eflak ve Boğdan'ın Rusya'da kalmasını istemişti. Osmanlı Devleti'nin bu isteklerini kabul etmediği takdirde de İngiliz Donanma'sının Çanakkale Boğazı'ndan içeri gireceği tehdidinde de bulunmuştu. Fransız Elçisi Sebastiani'nin de teşvikleriyle Osmanlı, İngiltere'nin bu isteklerini kabul etmemişti[151].

İngiliz elçisi de bir İngiliz gemisiyle İstanbul'u terk etmişti[152]. İngiltere'nin 11 parçadan oluşan donanması 18 Şubat 1807'de Çanakkale Boğazı'ndan içeri girmiş ve İstanbul önlerine kadar gelmişti. İstanbul'da büyük endişeye sebebiyet vermiş olmasına rağmen şaşkınlığın atlatılmasından sonra İngiliz istekleri bir kez daha reddedilmişti. Bunun üzerine İngiliz donanması, İstanbul önlerinde hem siyasi hemde askeri başarısızlığa uğramış bir şekilde ayrılmıştı[153].

Fransa, İngiltere'nin Hindistan sömürgesine giden en kestirme yol güzergâhındaki Osmanlı Devleti'ni Rusya-İngiltere ittifakına karşı desteklerken yine Kafkaslar'da ve Hindistan'a giden yol güzergâhında önemli bir ülke olan İran'ı da İngiliz-Rus ittifakına karşı desteklemişti. Fransa, Osmanlı Devleti ile İran'ı Ruslar ile yaptıkları savaşlarda ortak hareket etmeleri için bir ittifak anlaşması yapmaları noktasında devreye girmişti.

Osmanlı Devleti ve İran arasında bir ittifakın kurulmasını Fransa; kendi çıkarları için gerekli görmekteydi. Fransız İmparatoru Napolyon'un, Sebastiani'ye şahsen yazdığı talimatta, iki devlet arasında kurulacak ilişkilerin sadece Fransa menfaatleri

---

[151] F. Armaoğlu, a.g.e., s. 92.

[152] 1807 yılının Ekim ayında İngiliz hükümeti, Lord Collinwood'a boğazları geçmesi için emir göndermişti. 2 Kasım 1807'de üç gemiyle yola çıkan Amiral Louis, 21 Kasım'da Bozcaada'ya gelmiş ve birkaç gün sonra da Çanakkale Boğazı'nı geçerek iki gemisini Sarı Sığlar Limanına bıraktıktan sonra bir gemiyle 28 Kasım'da İstanbul önlerine gelmişti. Bu durum Babıali'yi endişeye sevketmişse de Fransızların Dalmaçya kıyılarında bulunan 25.000 askerle yardıma hazır halde beklemesinden dolayı rahatlanmıştı. İstanbul önlerinde dört hafta kalan İngiliz gemisi, İngiliz sefirinin talepleri kabul edilmeyince 3 Ocak 1807'de Rus Sefiri'ni de alıp Çanakkale Boğazı'ndan çıkarak boğazları terk etmişti. (Bkz. Erdoğan Keleş, "Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 46, (2009), s. 96.)

[153] F. Armaoğlu, a.g.e., s. 92-93; Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarih),* (Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak), İstanbul 1995, s. 110-112.

ekseninde olacağı kesin olarak görülmektedir. Napolyon, sefirine verdiği talimatlarda genel hatlarıyla şu hususları vurgulamaktaydı: *"...Benim politikamın değişmez amacı, kendim, Bâb-ı Ali ve İran arasında üçlü bir ittifak kurmak ve ittifakı doğrudan ya da dolaylı olarak Rusya aleyhine kullanmaktır... Tüm temaslarımız şu noktalara dönük olmalıdır: (I) Boğazların Ruslara kapatılması… ; (II) Yunanlıların Rus bayrağı çekerek dolaşmasının yasaklanması; (III) her tahkimatın Ruslara karşı silahlandırılması; (IV) Gürcistan'daki (Osmanlı aleyhine) ayaklanmış asilerin bastırılması Eflâk ve Boğdan'da da Bâb-ı Ali'nin kesin yönetiminin yeniden güçlendirilmesi. Ben Konstantinopl'un imparatorluğunu parçalamak istemiyorum. Bana o ülkenin dörtte üçü teklif edilse, yine de böyle bir şey yapmayı reddederim. Ben bu büyük imparatorluğu güçlendirmek sağlamlaştırmak ve o haliyle Ruslara karşı kullanmak istiyorum."* [154]

Napolyon, Rusya'ya karşı politikasını belirlerken sadece Osmanlı Devleti ile yetinmemiş, İran'ı da işin için çekerek, oluşturulacak üçlü cepheyle Rusya'nın daha kolay hizaya getirilebileceğini düşünmeye başlamıştı. Bu plânı uygulamaya koymak için harekete geçen Fransa, Osmanlı ve İran arasında Rusya'ya karşı ittifak kurulması işini hızlandırmaya başlamış ve üçlü anlaşmanın oluşması için hem İran'a hem de Osmanlı Devleti'ne 1806'da teklifte bulunmuştu.

Fransa'nın her iki devlete üçlü ittifak teklifinde bulunmasının altında yatan sebep, hiç şüphesiz ki her iki devletin de Kafkasya ve Hindistan'a giden yol güzergâhlarında bulunmasıdır. Fransa, bu üçlü ittifakla stratejik açıdan önemli bir mevkiide bulunan bu alanları denetimi altına alacaktı. Bu durum da Fransa'nın hem Rusya'yı hem de İngiltere'yi abluka altına alması demek oluyordu.

Napolyon'un üçlü ittifak kurulması teklifini, hem İran tarafı hem de Osmanlı tarafı memnuniyetle karşılamışlardı. Rusya'ya karşı önemli bir müttefik kazandıklarını düşünen her iki devlet, ikili müzakerelere 1806'dan itibaren başlamış, ayrıca Napolyon ile görüşmeler yapmak üzere elçilerini Napolyon'un o sıralar bulunduğu Varşova'ya göndermişti[155]. Bu arada Mayıs 1807'de İran ile Fransa arasında Finkenstein Antlaşması imzalanmıştı. Fransa hariciyesinin Rusya ve İngiltere'yi köşeye sıkıştırma açısından önemli gördükleri bu antlaşmayla bayağı kazanç elde etmişti. On altı maddeden oluşan bu antlaşmanın geneline bakıldığında, Fransa'nın temel hedefinin, İran üzerinden İngiltere'nin Hindistan sömürgesine darbe vurmak olduğu net şekilde anlaşılmaktaydı.

---

[154] A. Palmer, a.g.e., s. 106-107.
[155] S. Uluerler, a.g.t., s. 136-141.

Antlaşma maddeleri içinde Fransa'nın, Gürcistan'ın İran toprağı olduğunu belirtmesi ve İran'a, başta askerî yardım olmak üzere pek çok konuda destek sağlayacağını vaat etmesi de İran'ı bayağı sevindirmişti[156].

Antlaşmadan kısa bir süre sonra özel yetkiyle Varşova'da bulunan iki devletin sefirleri Napolyon ile bir türlü görüştürülmemişlerdi. İttifak projesinin mimarı olan Napolyon'un bu tavrı, sefirlerde derin bir şaşkınlık yaratmıştı. Fransa'daki böyle yüz seksen derecelik politika değişiminin nedeniyse, 9 Temmuz 1807'de Tilsit Anlaşma'sının Rusya ile imzalanmış olmasından kaynaklanmaktaydı[157].

Napolyon, Rusya'ya karşı Osmanlı ve İran kozunu çok iyi kullanmış ve Rusya'yı etkilemeyi bilmişti. Rus Çarı Alexandr, Napolyon'un oyununa gelmiş ve onun istediği çerçevede Tilsit Antlaşması'nı imzalamıştı. Gerçek emeline ulaşmış olan Napolyon'un Osmanlı ve İran sefirlerine ilgi göstermesine de gerek kalmamıştı. Fransızlar, sadece diplomatik diller kullanarak Osmanlı ve İran sefirlerini oyalamışlardı[158].

Fransa ile Rusya arasında yakın ilişkiler tesis edilirken, ortada kalan Osmanlı ve İran, ne yapacakları konusunda kararsız kalmışlardı. Napolyon, Osmanlı'yı Tilsit Antlaşması ile bir çırpıda feda etmesine rağmen, İran'ı diplomatik manevralarla ve çeşitli sözlerle kandırıp, İngiltere'ye karşı güçlü bir koz olarak elinde tutmaya çalışmıştı.

Napolyon; Çar Alexandr ile müzakereleri yürütürken İran'ı ürkütmemek için çok sinsi bir plân uygulamıştı. Bu plân çerçevesinde İran tarafına, Rusya ile yapacağı barış antlaşmasında, kendilerini de buna dâhil edeceğini ve Rusya'nın eline geçmiş İran topraklarının tekrar İran tarafına verilmesini sağlayacağını söyleyerek onları kandırmaya çalışmıştı. Hâlbuki Ruslar'la imzaladığı Tilsit Antlaşma'sında, İranlılar'ı da devre dışı bırakmıştı. Ancak Fransa, İran'ın, İngiltere'nin Hindistan sömürge yolu üzerindeki önemli konumunu bildiğinden, İran'ı oyalamış ve Fransa'nın desteğiyle Rusya'nın elindeki Gürcistan topraklarını geri alma hayalini kurdurmuştu. Bunun olmayacağını anlayınca da İran ister istemez İngiltere'ye yakın bir politika izlemeye başlamıştı.

Osmanlı ise Tilsit'ten sonra İngiltere'ye yakın bir politika izlemeye başlamış, sonuçta kısa bir süre içinde değişen dengeler, yeni oluşumların ortaya çıkmasına zemin

---

[156] Y. Karadeniz; a.g.e. , s. 87-88.
[157] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V, Ankara, 1994, s. 98.
[158] S. Uluerler, a.g.t., s. 141.

hazırlamıştı. Bu yeni denge politikasında İngiltere kuvvetli bir aktör olarak, Fransa darbesi yiyen Osmanlı ve İran için yeni bir sığınma kapısı olurken, başlayan yeni dönemde Osmanlı ve İran'ın politikalarında İngiltere eksenli bir değişimin yaşanması da kaçınılmaz olmuştu.

Belirtilen bu dönem içerisinde İngiltere, Hindistan sömürgesi ve buranın yol güvenliğinin sağlanması noktasında, çok dikkatli hareket etmişti. Diplomasiyi ve dünyada gelişen olayları çok yakından takip eden İngiltere, Fransa tarafından kendisine karşı tertip edilen projenin de farkına varmıştı. Hem Osmanlı'nın hem de İran'ın zor durumda bulunmaları ve batılı güçlü bir devletin desteğine ihtiyaç duymaları İngiltere'nin işine gelmişti. Zaten iki devletin muzdarip olduğu Rus tehdidi karşısında, hemen Fransa ilgisine yaklaşmalarının altında yatan neden de bu husus olmuştu[159].

Değişen dengelerle birlikte, Osmanlı ve İran için rüzgâr İngiltere tarafına dönmüştü. İngiltere ile Osmanlı arasında 5 Ocak 1809 imzalanan ve on iki maddeden oluşan Kal'a-i Sultaniye Antlaşması iki ülke arasındaki hasimane durumu ortadan kaldırmıştı[160]. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti, Fransa ve Rusya'ya karşı kurulmuş olan İngiltere-Avusturya ittifakı içine dâhil olmuştu.

İngiltere, Osmanlı Devleti ile ittifak antlaşmasını yaptıktan sonra İran'ı, kendi yanına çekmeye çalışmış, İran da Rusya'ya karşı bir müttefike ihtiyaç duyduğundan buna meyilli bir tavır takınmıştı. İngiliz yetkili Harford Jones, İran'da başta Feth Ali Şah olmak üzere diğer İranlı yetkililerle yaptığı görüşmeler sonucunda, İran'ı İngiltere ile ittifak kurmaya ikna etmiş ve Mart 1809 tarihinde iki ülke arasında anlaşma imzalanmıştı.

İngiltere, İran ile 1812 yılında bir anlaşma daha imzalayarak, İran'ın Rus yayılmasına karşı bir set olmasını istemişti. İran-Rus savaşında İngiltere arabulucu olmuş ve Gülistan Antlaşması'nı Rusya'nın Hindistan'a yaklaşmasına mani olmak için istememesine rağmen İran'a kabul ettirmişti.

İngiltere ile İran arasında 1814'te imzalanan Tahran Antlaşması İran'ı İngiltere'nin güdümüne soktuğu gibi İran'ın Hindistan'a ve Afganistan'a sahib bir konuma da gelmesini engellemişti. İngiltere hem Rusya'nın Kafkaslar üzerinden Basra

[159] S. Uluerler, a.g.t., s. 151-153.
[160] F. Armaoğlu, a.g.e., s. 94-96.

körfezine geçmesini hem de Fransa'nın Akdeniz ve İran üzerinden Hindistan'ı tehdit etmesini engellemek için elinden geleni yapmıştı[161].

İngiltere, Osmanlı Devleti ve İran'ı Ruslar'a karşı koruma politikasını 1826'da imzaladığı Petersburg Protokolü ile bir kenara bırakmıştı. Rusya, bu protokole dayanarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açıp Balkanlar ve Kafkaslar üzerinde ilerlerken İngiltere sesini çıkarmamıştı[162].

2.1.4. Bölgedeki Diğer Unsurların Ahıska ve Bölge İle İlgili Düşünceleri

2.1.4.1. Gürcüler'in Ahıska ve Bölge İle İlgili Düşünceleri

Bölgede kurulan Türk devletlerinin hâkimiyeti altında uzun zamandır yaşayan Gürcüler, Rusya'nın Astrahan'ı işgal etmesinden sonra Osmanlı Devleti ve Safevî Devleti'nin hâkimiyetinden kurtulmak ve yeniden eski Gürcistan topraklarında bir devlet kurabilmek amacıyla Rusya'ya yaklaşma ihtiyacı duymuşlardır. 1555'te Amasya Antlaşması ile Safevî Devleti'nin tâbiyetine bırakılan Kakhet Kralıllığı 1558'de Ruslarla temas kurmuş ve Kakhet Kralı I. Levan, 1564'te de Rusya'nın himayesine girmişti. Rus himayesi uzun sürmemiş[163] ise de bu tarihten sonra Gürcistan'daki devlet ve prenslikler her fırsatta Osmanlı ve Safevî hâkimiyetinden çıkmak için Rusya'dan himaye talep eder hâle gelmişlerdir.

Rusya bu durumu kendi lehine çevirmiş ve neticede 24 Temmuz 1783 tarihli Georgiyevsk Antlaşması ile Kakhet ve Kartli Kralı II. Irakli Rus himayesine girmiştir[164]. Osmanlı Devleti'nin II. Irakli'yi cezalandırmak amacıyla Dağıstanlıları her fırsatta Tiflis'e saldırtması Tiflis'i tamamen Rusya'nın kucağına itmekten başka işe yaramamıştı[165]. Nihayetinde Osmanlı Devleti, 1787-1792 Osmanlı–Rus Savaşı'nda başarı elde edememesi üzerine 10 Ocak 1792 tarihli Yaş Antlaşması ile Kartli-Kakhet üzerindeki Rus himayesini kabul ettiği gibi Çıldır valisinin Tiflis Hanının toprağına taarruz etmeyeceğini de antlaşmanın beşinci maddesiyle kabul etmişti[166]. Bu durum eski

---

[161] Y. Karadeniz; a.g.e., s. 96-101.
[162] Y. Karadeniz; a.g.e. s. 116-117.
[163] M. S. Bilge, a.g.e., s. 57.
[164] Ahmed Vasıf Efendi, a.g.e., s. 76-77; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 37; C. Gökçe, a.g.e., s. 75-77; M. S. Bilge, a.g.e., s. 145; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 210; R. G. Suny, a.g.e., s. 58; S. E. Cornell, a.g.e., s. 19.
[165] M. S. Bilge, a.g.e., s. 148; A. Saydam, a.g.e., s. 36.
[166] *BOA, HAT*, Dosya No: 274 Gömlek No:16120-C; A. Demir, a.g.e., s. 57-58; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., C. IV/I, s. 591-595; C. Gökce, a.g.e., s. 168-171.

Gürcistan topraklarının önemli bir bölümünün Osmanlı Devleti'nin baskısından kurtuluşu anlamına da gelmekteydi.

Gürcistan, İran'da yönetimi ele geçiren Kaçarlardan Ağa Muhammed Han'ın 11 Eylül 1795'te Tiflis'e girmesi ile yeniden İran hâkimiyetine girmişse de hamisi Rusya'nın Kont Valerian Zubov kumandasındaki 35.000 kişilik kuvveti Güney Kafkasya'ya göndermesi üzerine bu hâkimiyetten kurtulmuştu. Ancak Gürcistan bu kez de Rus tehlikesi ile karşı karşıya gelmiş ve 18 Ocak 1801'de Rusya ile birleşmiş[167] ve 12 Eylül 1801'de de Rusya'nın bir eyâleti hâline gelmiştir. Bu durum halka 12 Nisan 1802'de ilan edilerek Kakhet-Kartli Rusya'ya ilhâk edilmiştir[168]. Gürcü asıllı bir prens olan Pavel Dmitrieviç Tzitzianov, Şubat 1803'te Kafkas valisi olarak Tiflis'e gelmiş ve Gürcü kraliyet ailesini tutuklatarak Rusya'ya göndermişti[169].

Kakhet-Kartli'den sonra Megrel Dadyanlığı'da 1806'da Osmanlı tâbiliğinden çıkarak Rus hâkimiyetine girmiş ve eyâlet olarak da Rusya'ya katılmıştı[170]. İmereti Kralığı ise Ruslar tarafından 20 Şubat 1810 tarihinde ilhâk edilmişti[171]. Gürel Dadyanı V. Mamia'da 8 Nisan 1811'de Rus hâkimiyetini kabul etmişti. Mamia'nın 20 Kasım 1826'da ölmesi üzerine yerine küçük yaştaki oğlu David, annesi Prenses Sofia'nın niyabetiyle tahta çıkmıştı. Osmanlı Devleti'ne tâbi olmuş bu sebeple de Ruslar tarafından 2 Eylül 1829'da tahtan indirilmişti. Böylece Gürel toprakları da Rusya'ya ilhak edilerek[172] bütün Gürcistan toprakları Rusya'ya bağlanmıştır.

Osmanlı ve İran hâkimiyetinden kurtulmak isteyen, hatta eski topraklarına yeniden kavuşmayı hayal eden Gürcüler bu kez de Rusların hâkimiyetine girmişlerdir. Ayrıca hem Osmanlı hem de İran'a tâbi oldukları zamandan farklı olarak Ruslar, Gürcü Ortadoks Kilisesini 1817'de Rus kilisesine bağlamışlardı. Böylece Gürcüler siyasal bağımsızlıklarını kaybettikleri gibi, dinsel bağımsızlıklarını da kaybetmişlerdi.

2.1.4.2. Ermeniler'in Ahıska ve Bölge İle İlgili Düşünceleri

Güney Kafkasya bölgesinde yaşayan Ermeniler, zaman zaman Osmanlı-Safevî hâkimiyetleri altında veya bir bölümü Osmanlı bir bölümü de Safevî Devleti hâkimiyeti

---

[167] W. E. D. Allen, a.g.e., s. 215; S. E. Cornell, a.g.e., s. 19.
[168] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 299; M. S. Bilge, a.g.e., s. 165; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 40; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 88.
[169] D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 47-48; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 300; M. S. Bilge, a.g.e., s. 166; W. E. D. Allen, a.g.e., s. 216.
[170] M. S. Bilge, a.g.e., s. 197.
[171] *BOA*, *HAT*, Dosya No: 1101, Gömlek No: 42034; M. S. Bilge, a.g.e., s. 175, 203.
[172] M. S. Bilge, a.g.e., s. 199.

altında yaşamışlardı. Güney Kafkasya'da bulunan Tebriz, Nahçivan ve Revan Ermenileri Osmanlı Devleti'ne verdikleri destekten dolayı 1604'te 60-70 bin kadarı İran içlerine sürülürken çok sayıda Ermeni de Osmanlı topraklarına göç etmişti. Karabağ ve Sunik bölgesi Ermenileri ise I. Şah Abbas'ın ordularına yardım ettiğinden dolayı bir takım hak ve imtiyaza kavuşmuşlardı. Hak ve imtiyazları ırsen intikâl edebilecek olan ve "hamse meliklik" olarak adlandırılan Gülistan, Çalaberd, Haçın, Dızah ve Varanda beylikleri kurulmuştu.

1658'de Gürcü kralları Osmanlı-İran hâkimiyetine karşı gelebilmek için Moskova'dan yardım dilerken, aynı zamanda "Ermenistan Devleti" kurmak hayaline kapılan Ermeni rahipleri ve sözde politikacıları da bu meseleyi çözmek için yeteri kadar güçlerinin olmadığını anlayarak Avrupa'da taraftar aramaya başladılar. Tam veya yarı bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması için verilen mücadelenin önünde dini açıdan büyük nüfûz sahibi katağikoslar[173], patrikler ve din adamları yer almaktaydı[174].

XVIII. yüzyılın başlarından I. Petro'nun doğu siyasetiyle Ermenilerin Güney Kafkasya'da bağımsız devlet kurma fikri birbiriyle aynı zamana denk gelmişti. Bağımsız devlet kurabilmek adına harekete geçen Katoğikos IV. Hagop'un başkanlığında 1677'de Eçmiyadzin'de toplanan ve altı ruhani ile halk temsilcisinden meydana gelen Sinod, Ermenilerin Safevi hâkimiyetinden kurtarılması için yardım istemek maksadıyla Papa'ya ve Avrupa devletlerine heyet gönderilmesini kararlaştırmışlardı. Heyetin İstanbul'da bulunduğu sırada 1 Ağustos 1680'de IV. Hagop'un ölmesi üzerine heyetteki dört din adamı Revan'a geri dönmüştü. Heyette bulunan ve Karabağlı bir Ermeni ailesine mensup olan İsrael Ori kendi yoluna devam ederek önce Venedik'e daha sonra da İngiltere'ye gitmişti.

20 yıl kadar Avrupa'da yaşayan ve İngiliz ordusunda görev yapan İsrael Ori; Fransa, Almanya, İngiltere ve Rusya'yı dolaşıp Ermenileri Safevi Devleti'nin yönetiminden kurtarmak için bir haçlı seferi organize etmeye çalışmıştı. Bu amacına ulaşamadığı için Nisan 1699'da Ecmiyadzin'e geri dönmüş, Katoliklerle temas edilmesine karşı olan Safevi hâkimiyetinden kurtulma fikrine önem vermeyen Eçmiyadzin Katoğikosu Nehabet Yegesasyan'da ilgi görmemişti. Bunun üzerine Minas

[173] Ermeni toplumunun yetki bakımından Papası gibidir. (Bkz. Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara, 2006, s. 160.)

[174] Aygün Abbasova, "18. Yüzyılda Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Rusya'nın Rolü", Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, II. Uluslarası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu,* (22–24 Mayıs 2008), C. 1, (Yay. Haz. M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Kayseri, 2009, s. 238-239.

Vardapet ile birlikte ve yanlarında Papa XII. İnnocent ile Çar I. Petro'ya hitaben yazılmış ricânâme ve mektuplar olduğu hâlde birkaç ay sonra yeniden Avrupa'ya giderek, Alman İmparatoru Leopold ile görüşmüştü. I. Leopold, her ikisini de sıcak karşılamış olmasına rağmen Rusya'nın izni olmadan Hazar Denizine asker çıkarmasının mümkün olamayacağını ve bu hususta Çar I. Petro'dan izin almaları gerektiğini ifade etmişti.

İsrael Ori ve Minas Vardabet, henüz I. Petro ile görüşmeden önce Karabağ ve Sunik bölgesindeki hamse melikleri 1697'de Ermenilerin Rusya himayesine girmesini öngören Gence Anlaşması'nı imzalamışlar ve Safevilere karşı ayaklanmak üzere anlaşmışlardı. Vardabet Gasan Celaliyan'ı destek istemek için I. Petro'ya elçi olarak göndermişler, kendileri de bölgenin işgaline yardımcı olmak için bir askeri birlik oluşturarak Çar'a bağlılık yemini etmişlerse de çardan istedikleri desteği alamamışlardı.

Almanya'dan sonra Rusya'ya gelerek Temmuz 1701'de I. Petro ile görüşen İsrael Ori, Kafkasya'daki Ermeniler ve Gürcüler hakkında bilgi vermiş, Ermeni cemaatinin sadakatını arz etmişti[175]. Bu görüşmede I. Petro'yu Güney Kafkasya'ya yürümeye heveslendirmek için Azerbaycan'ın bazı yerleşim yerlerini Ermeni şehri olarak göstermek gibi yanlış bilgi vermekte bile mahsur görmemişti. I. Petro, Ori'nin açıklamalarını çok büyük ilgiyle karşılamış olmasına rağmen İsviçre ile aralarında olan savaşın daha bitmemesinden dolayı Hazar'a kıyı bölgelere yürümekte acele etmemişti. İsrael Ori, 1703'te Güney Kafkasya hakkında sahte bir coğrafi harita dahi düzenlemiş ve bunu Rus yetkililere sunmuştur. Bu haritaya göre, Güney Kafkasya'da Revan kalesinden başka kale gösterilmemiş ve buranın alınması ile tüm Gürcistan ve Ermenistan ele geçeceği belirtilmişti. Ayrıca Doğu Anadolu'da da kalelerin az olduğu ve bölge halkının çoğunlukla Ermeniler ve Rumlardan ibaret olduğunu belirtmişti. Bu yolun direk Konstontinopol'a ulaştığını, bu yerlerin Osmanlı Devleti'nin elinde çok kolaylıkla alınacağını söylemiştir. Bunun için de Osmanlı içinde bulunan Ermenileri, Gürcüleri, Rumları hatta Kürtleri, Arapları, ayaklandırmayı teklif etmişti. Ermenilerin kurtarılmasıyla ilgili Rus Çarı'na 18 bölümden oluşan "Moskova projesini" sunmuştu[176].

---

[175] M. S. Bilge, a.g.e., s. 168-169.

[176] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s. 744-747; A. Abbasova, a.g.b., s, 240-241.

İsrael Ori, 1711'de ölümüne kadar I. Petro'nun dikkatini Kafkasya'ya çekmeye çalışmıştı[177]. Onun ölümünden sonra bu görevi Minas Vardapet devam ettirmiş ve Rusların Güney Kafkasya'ya yürüme fikrinden dönmemeleri için elinden geleni yapmıştı.

Güney Kafkasya'da hâkimiyet kurmayı planlayan I. Petro, bu topraklara hem büyük bir ordu hem de Rus halkını yerleştirmesinin mümkün olmadığının farkına vardığından, bölgeyi elde tutmak için bölgenin yerleşik unsuru olan Ermeniler ve Gürcülerle ilgilenmeye başlamıştı. Bu sebeple her iki Hıristiyan halka yardım etme bahanesi ile 1722'de Hazar sahilindeki şehirlere yönelik yürüyüşüne başlamıştı[178]. Bu yürüyüş sırasında Hıristiyan halklar özellikle de Ermeniler Rus ordusunu yiyecek ve gerekli araçlarla donatmak meselesini kendi üzerlerine almıştı. Ayrıca Karabağ ve Sunik melikleri Rusya'nın 1722'de İran'a savaş açması üzerine David Bek, Avan Yüzbaşı ve Mkhitar Sprapet'in önderliğinde ayaklanarak bölgeyi ele geçirmişler ve "Karabağ Melikliği" adıyla bir beylik kurmuşlardı. Kartli Kralı VI. Vahtang'da bölgedeki Osmanlı ve Safevî gücünü Rusya'nın yardımıyla dengeleyebilmek için bu beyliğe destek vermişti.

Rusların istekleri doğrultusunda Kartli Kralı VI. Vahtang, Gence Katoğikosu ve Ermeni melikleri, Gence civarında 40.000 kişilik bir Ermeni-Gürcü ordusu teşkil etmişlerdi[179]. Buna rağmen Rusya, 12 Eylül 1723'te İran ile imzaladığı antlaşma hükmü gereğince Astrabad, Bakü, Gilan ve Mazandaran'a karşılık İran'ı Gürcü ve Ermenilerin saldırılarından korumayı kabul etmişti. Ayrıca Osmanlı Devleti ile 1724'te imzaladığı İstanbul Antlaşması ile de Karabağ'ı Osmanlı'ya bırakmıştı. Böylece Ermeni melikleri Osmanlı hâkimiyeti altına girmişti. Bu durum Petro'nun kendi çıkarları için Ermenileri kurban verdiğini kanıtlamıştı[180]. Rusya buna rağmen Ermenileri ve Gürcüleri Gilan bölgesine yerleşmeye teşvik etmişti[181]. Durumudan habersiz olan Ermeni yetkililerse Rusların kapısını çalmaya devam etmişlerdi.

Ruslar, özellikle İran savaşı sırasında yakınlık kurduları Ermeni melikliklerine Rusya'da ticaret yapma, kendi çocuklarını okutabilme gibi imtiyazlar vermişlerdir. II. Katerina'nın Çariçe olmasından sonra Eçmiyadzin katoğikosları yeniden Rusya ile ilişkiler kurmuşlar ve 1768'de II. Katerina Katoğikos Simon'un dilekçesine karşılık

---

[177] M. S. Bilge, a.g.e., s. 169.
[178] A. Abbasova, a.g.b., s, 242.
[179] M. S. Bilge, a.g.e., s. 169.
[180] A. Abbasova, a.g.b., s, 243-244; M. S. Bilge, a.g.e., s. 169.
[181] Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk–Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2005, s. 28.

olarak takdir yollamış, "Katoğikosa ve Ermeni halkına" imparator merhameti vaat etmiştir[182]. Çariçe II. Katarina, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında General Suvarov'dan bir "Ermeni İstiklali Projesi" hazırlamasını istemiştir.

Prens Grigori Potemkin, II. Katerina'ya yazdığı 19 Mayıs 1783 tarihli mektubunda fırsat bulunca Karabağ'ı Ermenilerin kontrolüne vererek, bölgede bir Hıristiyan devleti kurmak için gerekenleri yapacaklarını yazmıştır[183]. Karabağ ve Sunik Ermenileri Rusya'nın kışkıtmaları sonucu 1789'da başlattıkları ayaklanma, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ve Gence Katoğikosunun gayretleri sonucu bastırılmıştır.

1795'te II. Katerina'ya müracaat eden Ecmiyadzin Katoğikosu Hovsep Argutyan, Rusya ile Osmanlı-İran arasına duvar olacak bir Ararat Krallığı'nın kurulmasını istemiş ve 1796'da St. Petersburg'da yapılan görüşmelerde İran'a bağlı Azerbaycan hanlıklarında yaşayan Ermenilerin Rusya'nın desteğiyle isyan etmeleri, Revan'ı ele geçirmeleri ve Rusya himayesinde merkezi Revan olan Ermenistan Krallığı kurulması başına da Prens Grigori Potyemkin'in getirilmesi kabul edilmiştir. Ayrıca bu görüşmeler sırasında Rusya'da toplantıya katılan Argutyan ve Lazaryan adına iki Ermeni okulunun açılması, okullarda Kafkasya ve Anadolu'dan gelecek Ermeni gençlerin yetiştirilmesi ve Ermeni krallığında görev almaları kararlaştırılmıştır[184].

1795'te Ağa Muhammed Kaçar hâkimiyetini Kuzey Azerbaycan ve Doğu Gürcistan'da genişletmek için Güney Kafkasya'ya sefere çıkmış ve Tiflis'i ele geçirmişti. II. Katerina, Rusya'nın Güney Kafkasya'daki sarsılmış onurunu onarmak, aynı zamanda Azerbaycan'ın kesin işgalini sağlamak[185] ve bölgedeki Hıristiyan halkın hamisi olduğunu göstermek için General Valerian Zubov kumandasında bir ordu göndermişti. Papazların duaları ile yola çıkan ve 1796'nın Mayıs ayında Derbent'e giren Rus askerleri başta Ermeni Piskoposu İosif Stefan Davidov olmakla birlikte bölgedeki Ermeniler tarafından Hıristiyanların kurtarıcısı olarak sevinçle karşılanmıştır. Ermenilerin de yardımı ile Ruslar Şirvan, Şeki, Karabağ ve Gence'yi ele geçirmiştir. II. Katerina'nın 18 Kasım 1796'da ölümüyle Azerbaycan'ı işgali bu defa da yarıda kalmış, yeni Çar I. Pavel, Rus ordusunun Güney Kafkasya'dan çıkarılmasını istemiştir. General Zubov geri çağrılınca, Kafkasya siyasetinde kullanılmaları amacıyla beraberinde birçok

---

[182] A. Abbasova, a.g.b., s. 246.
[183] Araz Aslanlı, "Türk Dünyasının Kanayan Yarası: Karabağ", *Türkler*, C. 19, Ankara, 2002, s. 195.
[184] M. S. Bilge, a.g.e., s. 170; Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk–Ermeni İlişkileri*, s. 28.
[185] A. Abbasova, a.g.b., s, 247.

Ermeni çocuğunu yetiştirmek üzere Rusya'ya götürmüştür[186]. Bununla yetinmeyen Rusya, bölge Ermenilerini tamamen kendi saflarına çekebilmek amacıyla da çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. İlk iş olarak yaptığı propagandalarla onların sempatisini kazanmaya çalışmış, daha sonra Ermeni adlarıyla birçok okul açmıştır. Bu okullardan bazıları şunlardır; Moskova'da açılan *Lazarian Enstitüsü*, Tiflis'te açılan *Nersessian Okulu* ve Eçmiyadzin'de açılan *Gevorgian Akademisi*.

Bütün bu faaliyetler netice vermiş ve Ermeniler arasında büyük bir Rus sempatizanlığı başlamıştır. Bu durum, Kafkasya meselesinde Rusya-Osmanlı-İran arasındaki ilişkilerde Rusya lehine bir durum ortaya çıkarmıştır. Bu eğitim kurumlarıyla Rusya sadece İran'daki Ermeniler ile ilgilenmemiş, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin eğitimleriyle de ilgilenmiştir. Daha doğrusu Türkiye Ermenileri arasında siyasî bir hareket başlatmaya özen göstermişlerdir[187].

1815'te Rus İncil Cemiyeti, Petersburg'da 15.000 adet Ermenice İncil basarak Ermenilerin ilgisini çekmeye çalışmıştır. Bununla yetinmeyen cemiyet, Osmanlı Ermenilerinin çoğunun Türkçe konuşmasından dolayı onlara ulaşabilmek için 1822'de Türkçe İncil basarak Osmanlı Ermenilerine dağıtılmıştır[188]. Ayrıca Rusya'nın saygın ilim kurumlarından olan Petersburg'daki İmparatorluk İlimler Akademisi, Ermeni tarihi ve edebiyatı üzerine metin ve tercümeler yayımlamaya başlayarak Ermeni aydın sınıfının yetişmesine ve onların kültürel kimliklerinin gelişmesine yardımcı olmaya çalışmıştır[189]. Böylece Rusya, Osmanlı Ermenilerine de ulaşarak Osmanlı Devleti'ni içten vuracak bir güce sahip olmayı başarmıştır[190].

Rusya'nın I. Petro döneminden itibaren Ermeniler ile yakından ilgilenmeye başlaması Kafkasya'yı işgali sırasında Rusya'ya önemli bir altyapı oluşturmuştur[191]. Bu

---

[186] A. Abbasova, a.g.b., s. 248; M. S. Bilge, a.g.e., s. 170; Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar*, I, Elazığ, 2007, s. 52; Bilal Dedeyev, "19. Yüzyıl Ermeni Milliyetçiliğinin Yapılanmasında Rusya'nın Rolü", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C. 1, Kayseri, 2009, s. 340.

[187] E. Uras, a.g.e., s. 751; Esme Saraç, "Uluslararası Gelişmeler Işığında 19. Yüzyıl Boyunca Rusya'nın Ermeni Sorununa Bakışı", Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi, *II. Uluslarası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* (22–24 Mayıs 2008), C. 2, (Yay. Haz. M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), s. 116; K. Beydilli, a.g.m., s. 368.

[188] N. A. Banoğlu, *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü,* Ankara, 1976, s. 85; D. Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar*, I, s. 27.

[189] Ruslar "Pan-Slavizm" propagandasıyla Balkanlarda Osmanlı Devletini içten vurmayı hedefledikleri gibi, Anadolu cephesinde de Hıristiyanlık propagandası ile ordularına Ermeniler'i, yardımcı kuvvet olarak kullanmak istemişlerdir. Rusya, eğittiği Ermeni gençlerin bir kısmını Osmanlı Devletine karşı kullanmak üzere Rus ordusunda istihdam etmiştir. Bir kısmını da teşkilatlandırarak Osmanlı Ermenileri'ni ayaklandırmak için Doğu Anadolu'ya göndermiştir. (Bkz. D. Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar, I*, s. 30.)

[190] E. Saraç, a.g.b., s. 116.

[191] B. Dedeyev, a.g.b., s. 340.

durum 1823-1828 Rus-İran Savaşı'nda İran Ermenileri'nin Rusya yanında savaşmalarını sağlamıştır. Öyle ki Katoğikos Nerses Aratarakes 60.000 kişilik bir milis gücü ile Rus saflarında savaşa katılmıştır[192].

Türkmençay Anlaşması ile bunun mükâfatını alan İran Ermenileri, anlaşmanın 15. maddesine göre bir sene içinde mal ve mülklerini satarak Revan (Erivan) bölgesine nakledilmesine karar verildi. Bu madde uyarınca 8.249 aile ki, bu da yaklaşık 41.245 kişiye tekâmül etmektedir[193]. Bu aileler gönüllü veya zorla İran'ı terk ederek Müslümanların çoğunlukta olduğu Revan'a göç ettirildiler[194]. Ermenilerin göçü üzerine bölgede yaşayan Müslüman halktan 26.000 kişi ya ölmüş ya da yaşadıkları yerlerden göç etmek zorunda kalmışlardır[195].

Çar I. Nikola'nın bu girişimi ile tarihî coğrafyaya müdahale edilerek bölgenin demografik yapısı Ermeniler lehine bozulmuştur. Böylece Rusya'nın Osmanlı Ermenileri üzerindeki etkisi artarken, doğu ve batı Türklüğü arasındaki irtibat kesilerek yapay bir Ermenistan, Rusların gayretiyle kurulmuştur. Tıpkı Kırım ve Gürcistan hadiselerinde olduğu gibi, işgal edilen bölgeler önce Rusya'nın himayesinde *Bağımsız Ermenistan* olarak ilan edilmiş, ancak kısa süre sonra da Ruslar tarafından ilhâk edilmiştir. Çar I. Nikola 20 Mart 1828'de yayınladığı emirname ile *"Armanskaya Oblast"* (Ermeni Vilayetleri) olarak vaftiz edilen yeni toprakları imparatorluğa dâhil etmeyi kararlaştırarak ünvanına *Ermenistan Kralı* sıfatını da eklemiştir. Böylece Revan Hanlığı, Nahçivan Hanlığı ve Ordubad'ı içine alan bölge *Ermeni Vilayetleri* adı altında Müslüman nüfustan arındırılmaya çalışılmıştır[196]. Rusların, Ermeni vilayeti adını verdikleri bu bölgenin idari yapısı Eylül 1829'da değiştirilerek, geçici bir askeri idarenin merkezi haline dönüştürülmüştür[197].

1828 yılında İran-Rus savaşı devam ederken İran Hanı Feth Ali Şah, Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaptıklarını, Ermeni komitacı Madatyan'ın 10.000 Ermeni gönüllü ile Rus ordusunda görev yaptığını ve Papaz Nerses Aratarakes'in elinde haç olduğu halde

---

[192] Veysel Ayhan, "Ermeni Kimliğinden Ermeni Sorununa Geçiş Sürecinde Rol Oynayan İçsel ve Dışsal Faktörler", *Uludağ Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. XXIV, S. 1, Bursa, 2005, s. 70-71.

[193] Göçmenlerin sayısının hesaplanmasında aile ortalama 5-7 kişi olarak kabul edilir. Bu sebeple de verilen sayılarda kesinlik yoktur.

[194] K. Beydilli, a.g.m., s. 407. J. McCarty bu sayının 1832 yılında 45.000 kişiye ulaştığını kaydetmektedir. Bkz. Justin McCarty, a.g.e., s. 31.

[195] J. McCarty, a.g.e., s. 33; Rafik Firuzoğlu Safarov, "Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler Ve Ermenistan'ın Kurulması (1801-1921)", *Türkler,* C. 19, Ankara, 2002, s. 168.

[196] Kazım Karabekir, *Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1995, s. 127; D. Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar,* I, s. 28-29.

[197] Mirza Bala, "Erivan" *İA*, C. IV, İstanbul, 1993, s. 314.

bu gönüllülere katıldığını ve Ermenilerin İran'a ihanet ettiklerini Osmanlı padişahına bildirmiştir. Bu durum karşısında Padişah, Gregoryan Patriğine, Ermeni cemaatinin devlete bağlı olup olmadığını, bu konuda kendisinin kefil olup olmayacağını sormuştur. Ermeni Patriği ise sadece Gregoryan Ermenileri için kefil olabileceğini bildirmiş[198] ve Fransız misyonerlerin etkisiyle Katolik mezhebine geçen Ermenilerin yabancı devletlerin hesabına çalışabileceğini ima ederek onları şikâyet etmiştir. II. Mahmut, konuyla ilgili olarak 1828'de yayınladığı fermanla Katolik Ermenileri, kendi memleketlerine gönderme emri çıkarmıştır. Ayrıca Katolik Ermenilerin önde gelenlerinin bir kısmının da ölüm cezasına çarptırılacağını ilan etmişti. Ancak Fransa, bütün Katoliklerin Anadolu'nun doğusuna gönderilmesini kendisine karşı düşmanca bir tavır olarak değerlendirmiş; Fransa ve diğer Katolik ülkelerden gelen baskılar karşısında Sultan geri adım atmak zorunda kalmıştı. Esasında Osmanlı'nın böyle bir politika izlemesinde, Rusya karşısında başta Fransa olmak üzere tüm Katolik devletlerin desteğine duyduğu ihtiyaç önemli bir rol oynamıştı. Ayrıca o tarihte süren Rus-Osmanlı Savaşında Kafkasya'da yaşayan Gregoryen Ermenilerinin de Rusya'nın yanında yer alması, Sultan'ın Katolik Ermenilere bakışını etkilemişti[199].

Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu bölgesindeki yöneticileri, İran'da meydana gelen olayları gözönünde bulundurarak bölgede yaşayan Ermenilerin bu durumdan etkilenmesinin önüne geçmek için birtakım çözüm yolları bulmaya çalışmışlardır. Daha savaş başlamadan önce muhtemel bir Osmanlı–Rus Savaşı sırasında Ermenilerin Osmanlı aleyhine hareket edeceğini hisseden Erzurum Valisi Galip Paşa, savaşın başlamasından dört ay önce Kars Muhafızına gönderdiği tahriratta Ermeni karabaşına dikkat edilmesini ve faaliyetlerinin takip edilmesini istemiştir.

Kars muhafızı da daha savaş başlamadan Osmanlı-Rus sınırındaki Ermenilerin daha içerideki yerlere yerleştirilmelerini yerlerine Müslüman ahalinin iskânını teklif etmişti. Ancak devlet bu uyarıyı dikkate almadığı için gerekli önlemi alamamıştır. Ruslar ise savaş süresince Osmanlı Devleti'ne karşı Ermeniler'den bir *"askeri kordon"*

---

[198] İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1992, s. 24-25; Sadi Kocaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri,* Ankara, 1976, s. 116; Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul, 1953, s. 81-82; D. Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler,* s. 128-129.

[199] D. Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, s. 131; V. Ayhan, a.g.m., s. 59-60.

oluşturmayı başarmışlardır[200]. Hatta 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Doğu Anadolu'daki Ermeniler Rus ordusuna asker olarak kaydolmuşlardır[201].

Rusya, Doğu Anadolu'daki emperyalist emellerini gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti ile savaşa başlamış ve yol boyunca Ermeniler, kurtarıcı olarak gördükleri Rus ordusunu sevinç gösterileriyle karşılayarak tuz-ekmek hakkını bir kenara bırakmışlardır. Şair A. Puşkin'in de belirttiği gibi Türklere cephe almışlar, Rus ordusunun Anadolu şehirlerini teker teker ele geçirmesinde önemli katkıları olmuşlardır[202]. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Kars, Ahıska, Bayezid, Erzurum gibi önemli kalelerin düşmesinde Rusları Türk tarafının kıta hareketi ve mevkiine dair bilgileri veren Ermenilerin büyük payı olmuştur[203].

Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde yapılan Edirne Antlaşması ile Doğu Anadolu'nun bir kısmı Ruslar'ın eline geçmiş, bu durum Rus ordusundaki Ermeniler ile Osmanlı Ermenileri arasındaki ilişkileri daha da hızlandırmıştır. Savaş sonunda Rus ordusu ile birlikte hareket eden Kars ve Erzurum bölgesindeki pek çok Ermeni Rusya'nın İran'da uyguladığı gibi tampon bölge uygulamasının bir gereği olarak Edirne Antlaşmasının da onüçüncü maddesine göre 100.000 Ermeni'yi Anadolu'dan göç ettirerek[204] bunlardan 84.000'ini Revan vilayetine ve geri kalanını ise Ahıska bölgesine yerleştirmişlerdir.

Türkmençay ve Edirne Antlaşmalarının 13. ve 15. maddelerinin harpten önce planlandığı, bu maddelerin Ermenilerin göçüne hukuki bir kılıf olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır[205]. Rusya, Ahıska ve Revan bölgeleri üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için Ermenileri alet etmiş böylecede Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü arasına ördüğü duvarı daha da sağlamlaştırmıştır[206]. Ermeniler de Ruslar sayesinde Revan ve Ahıska bölgelerinde azımsanmayacak bir nüfusa sahip olurken, Revan merkezli bağımsız bir Ermenistan Devleti kurma yolunda önemli bir mesafeyi katetmişlerdir.

---

[200] K. Beydilli, a.g.m., s. 405-406.
[201] Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2004, s. 27
[202] Enver Konukçu, "Osmanlılar ve Millet-i Sâdıkadan Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör Hasan Celâl Güzel), Ankara, 2001, s. 64.
[203]Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1918)*, C. I, Ankara, 1995, s. 12.
[204] K. Beydilli, a.g.m., s. 407.
[205] D. Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar*, I, s. 66, 68.
[206] D. Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar*, I, s. 66; Esat Arslan, "Ermeni Sorunu'nda Akılcı, Tarafsız ve Plânlı Görüş Açıları", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör Hasan Celâl Güzel), Ankara, 2001, s. 228-229.

2.2. Osmanlı Devleti'nin Bölgeyi Elde Tutmak İçin Yürüttüğü Faaliyetler

III. Murad döneminde doğuda kurulan serhat eyâletlerinden biri olan Çıldır; Batum, Trabzon, Erzurum ve Kars eyâletleriyle hem-civar iken, Gürcistan'da yer alan Guria, İmereti ve Migrel prenslikleriyle komşudur. Bu prenslikler kimi zaman Osmanlı'nın himayesinde kimi zaman da İran'nın koruyuculuğu altında XIX. yüzyıl başlarına kadar mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir. Ahıska, Osmanlı'nın Kafkaslara yönelik akınlarında, Gürcü prensliklerinin kontrolünde ve ayrıca Osmanlı-İran savaşları esnasında önemini korumuştur. Ruslar'ın Kafkaslar'a inmesi ve Tiflis'e yerleşmesi ile birlikte bu önemi daha da artmıştır. Çünkü Rusya, Osmanlı'nın Kuzey Doğu Anadolu topraklarına yapacağı saldırı için bir üs elde etmiştir.

Osmanlı Devleti, Kartli ve Kakheti Kralı II. Irakli'nin 24 Temmuz 1783 tarihli Georgiyevsk Antlaşması ile Rus himayesine[207] girmesinden sonra Gürcistan'da meydana gelen gelişmeleri yakın takibe almış, Rusların ilerleyişinden rahatsız olan Dağıstan ve Azerbaycan hanlıkları ile irtibata geçerek, onları Ruslara karşı kışkırtmış ve harekete geçmelerini sağlamıştır[208]. Bu görev de Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya verilmiştir. Süleyman Paşa, ulemadan Halil Efendi ile hediyeler ve II. Irakli'nin Ruslarla yapmış olduğu anlaşmanın tercümesini yollayarak hanları Rusya ve II. Irakli'ye karşı uyarmış ve onlara işbirliği teklif etmiştir[209]. Çok geçmeden bu teklifin etkisi görülmüş, bir yandan Dağıstan ve Azerbaycan hanları, diğer yandan Lezgiler büyük gruplar halinde dağlardan inerek Gürcistan sınırında, Alazen Vadisinde ortalığı yakıp yıkmaya başlamışlardır. Congetay hâkimi bu davete 12.000 süvariyle icabet etmiştir[210]. Dağıstan askerlerine Oma Han (Ümmi Han) başbuğ olmuş ve doğrudan 1 Haziran 1784'te Tiflis üzerine yürümüştür[211]. Bu durumda II. Irakli, Süleyman Paşa'dan bu akını durdurmasını talep etmiştir.

Anlaşma gereği saldırının durdurulması için Congetay hâkimine haber yollanmışsa da bilerek geç kalınmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti, II. Irakli Han'ın cezalandırılmasını istemekteydi. Oma Han zaten Tiflis önlerine gelmişti. 1784'te Rus Generali Samolyof'u da yanına alan II. Irakli ile Lezgiler arasında Lori'de meydana

---

[207] Ahmed Vasıf Efendi, a.g.e., s. 76-77; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 37; C. Gökçe, a.g.e., s. 75-77.

[208] *BOA, HAT,* Dosya No: 25, Gömlek No: 1240; *BOA, HAT,* Dosya No: 24, Gömlek No: 1182; *BOA, HAT,* Dosya No: 3, Gömlek No: 79; *BOA, HAT,* Dosya No: 27, Gömlek No: 1308; C. Gökçe, a.g.e., s. 77.

[209] *BOA, HAT,* Dosya No: 19, Gömlek No: 910.

[210] *BOA, HAT,* Dosya No: 25, Gömlek No: 1240.

[211] *BOA, HAT,* Dosya No: 19, Gömlek No: 879; C. Gökçe, a.g.e., s. 83.

gelen ve beş saat süren kanlı bir çarpışma sonunda Dağıstan ordusundan dört yüz kişi ölmüş, yedi yüz kişi yaralanmıştır. Çok daha fazla kayıp veren II. Irakli, önceden tahkim ettiği kaleye çekilirken Oma Han, Lori taraflarına saldırmış ancak kuşatma aletleri olmadığı için Tiflis'i kuşatamamıştır[212].

Tiflis ve civarını bir müddet yağmalayan Oma Han ve adamları, Ahılkelek önlerine gelerek Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya haber yollayıp top ve tüfek istemişlerdi[213]. Ancak Süleyman Paşa, Oma Han ve adamlarına Osmanlı Devleti'nin Tiflis'i almak gibi bir planının olmadığını ve derhal memleketlerine dönmeleri gerektiğini söylemişti. Çünkü Ahıska'da hububat kıtlığı hüküm sürdüğü için Süleyman Paşa'nın onlara bu kış barınacak yer ve yiyecek sağlaması imkânsızdı. Buna rağmen Süleyman Paşa onlara yiyecek, giyecek ve beş bin kuruş vermişti[214]. Lezgiler, Kars taraflarına akınlar düzenleyerek başlarının çaresine bakmaya çalıştılarsa da tam bu sırada II. Irakli Han seçme askerlerden oluşan 4.000 kişiyi sınıra konuşlandırmış ve ayrıca Revan ve Karabağ hanlarıyla da anlaşmıştır.

Oma Han ise Gürcüler üzerine sürekli olarak baskınlar düzenlemişti. İşte bu akınların birinde Derbent Hâkimi Ali Sultan ile birlikte Vahan kazasını ele geçirmişlerdi. Ekim 1784'te Ruslar ile yaptığı savaşı kaybeden Oma Han olumsuz şartlar altında ve II. Irakli'nin tacizlerine maruz kalarak 25.000 kişilik askeriyle Dağıstan'a ulaşmıştı[215].

Diğer taraftan Osmanlı Devleti, 1785 yılı Nisan'ında İmereti yönünden Burcum Boğazı yoluyla Gürcistan'a saldırdığı gibi Lezgiler dahi Avar Hanı Oma Han komutasında tekrar Karteli çevresinde saldırılarda bulunarak etrafı yakıp yıkmıştı. Rusya, İmam Mansur[216] tarafından başlatılan "Gazâvât"ı bastırmaya çalışması nedeniyle Gürcistan'a yardım edememişti. Rusya'dan yardım alamayan II. Irakli, 65.000 ruble haraç vermeyi kabul etmişti. Bunun üzerine Oma Han saldırılarını durdurmuştu. Osmanlı Devleti'nin Dağıstanlıları her fırsatta Tiflis'e saldırtması Tiflis'i tamamen Rusya'nın kucağına itmekten başka işe yaramadığı[217] gibi İstanbul'daki Rus

---

[212] *BOA, C.AS,* Dosya No: 12, Gömlek No:552; *BOA, HAT,* Dosya No: 19, Gömlek No: 879; Ahmet Vasıf Efendi, a.g.e., s. 308-309; C. Gökçe, a.g.e., s. 83.

[213] *BOA, HAT,* Dosya No: 28, Gömlek No: 1338; *BOA, HAT,* Dosya No: 25, Gömlek No: 1245; C. Gökçe, a.g.e., s. 84.

[214] Ahmet Vasıf Efendi, a.g.e., s. 308-309; C. Gökçe, a.g.e., s. 84.

[215] C. Gökçe, a.g.e., s. 84-85.

[216] Gerçek adı Uçermak olan ve 1748'de Aldı köyünde doğan Çeçen asıllı Nakşibendi Şeyhi İmam Mansur, 1784'te Aldı'da Ruslara karşı "Gazâvât" ilan etmiştir. (Bkz. M. S. Bilge, a.g.e., s. 149.)

[217] A. Saydam, a.g.e., s. 36.

elçisi Boulgakof'un Osmanlı sadrazamı ve reîsülküttâbında Çıldır Valisinin azledilmesini istemesine ve uğranılan zararlar için tazminat talebinde bulunmasına neden olmuştur. Boulgakof, reisülküttapla yaptığı bir görüşmede şayet Çıldır Valisi Süleyman Paşa azledilmezse Rusya'nın misilleme olarak Çıldır Eyâletine saldıracağını da ima etmiştir.

Osmanlı Devleti, Dağıstanlılar ile Gürcüler arasındaki düşmanlığın çok eskilere dayandığı görüşünü savunarak Rusya'nın Çıldır'a saldırması durumunda anlaşmayı bozacak tarafın Rusya olacağını belirtmişti. Rus elçisiyle Gürcistan meselesi hakkında birçok müzakere daha yapıldıysa da değişen bir şey olmamış[218] ve sonuçta Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın ısrarı ve şeyhülislamın da savaş yanlısı tutumu nedeniyle Rusya'ya savaş ilan edilmiştir[219].

Osmanlı Devleti, Rusya'nın Güney Kafkasya'da hâkimiyet kurmaya başlaması esnasında Dağıstan ve Azerbaycan hanlıklarından istifade etmekle yetinmemiş, muhtemel bir Rus saldırısına açık hâle gelen Kuzey Anadolu topraklarının güvenliği için de sınırdaki serhat kalelerinin tamire ihtiyaç duyulan yerlerini tamir ettirmişti. Ayrıca bu kalelerde yeterli miktarda asker, cephane ve erzak bulundurulmasını sağlamıştır.

Çıldır eyâletindeki kalelerin tamir edilmesi gerektiğinin Çıldır Valisi Süleyman Paşa tarafından İstanbul'a bildirilmesi[220] üzerine, İstanbul, başta Ahıska Kalesi olmak üzere sınırdaki Ahılkelek, Hırtıs, Azgur kalelerinin bir an önce tamir edilmesini özellikle de tamire en çok ihtiyaç duyulan yerlerine öncelik verilmesini istenmiştir[221]. Ayrıca Ahıska'ya 1781'de kurşun, demir ve çeşitli mühimmat Kasım Çavuş vasıtasıyla gönderilmiştir[222]. İstanbul, 1783'te tamir için 10.000 kuruşun yeterli olacağı hesaplanarak Çıldır Valisine gönderilmiştir[223].

Vali Süleyman Paşa ise bu meblağın az olduğu Ahıska ve diğer kalelerin tamiri ve eksiklerinin giderilmesi için 70.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu İstanbul'a bildirmiştir. Ahıska, Ahılkelek, Azgur ve Hırtıs kalelerine İstanbul'dan gönderilen toplar önce Batum limanına gelmişse de Batum'u Ahıska'ya bağlayan yolun son derece

[218] O. Köse, a.g.e., s. 232.
[219] O. Köse, a.g.e., s. 368-370.
[220] *BOA, HAT,* Dosya No: 25, Gömlek No: 1251-E, G.
[221] *BOA, C.AS,* Dosya No: 913, Gömlek No: 39430.
[222] *BOA, C.AS,* Dosya No: 919, Gömlek No: 39720.
[223] *BOA, C.AS,* Dosya No: 479, Gömlek No: 19998; *BOA, C.AS,* Dosya No: 281, Gömlek No: 11698.

taşlık olması yüzünden toplar Trabzon'a gönderilmiş oradan Erzurum'a gönderilen toplar Ahıska'ya ulaştırılmıştır[224].

1784 yılında Ahıska Kalesine bina emini olarak Hassa silahşörlerinden Dede Abdullah Ağa ve Haseki Süleyman Ağa tayin edilmiştir. Ahıska, Ahılkelek, Hırtıs ve Azgur kalelerinin tamir için gerekli ustalar temin edilerek onarıma başlanmış Padişah'da Çıldır valisine gönderdiği hükümde kalelerin bir an önce onarılması için geceyi gündüze katarak gayretle çalışılmasını istemiştir[225]. Ancak mevsimin kış ve kale duvarlarının da taş veya tuğladan yapılmış olması nedeniyle tamire baharda başlanması uygun görülmüş ve gerekli olan kereste ve diğer malzemelerin temin edilmesine çalışılmıştır[226]. Gerekli kereste Ahıska bölgesinde karşılanırken muhtemel bir kuşatmaya karşı buğday, arpa ve darı gibi zahire ihtiyacı satın alınma yolu ile karşılanmaya çalışılmıştır[227]. Ayrıca muhtemel bir muhasaraya karşı 1787'de Kars'tan satın alınan zahire Ahılkelek Kalesine, Erzurum'dan satın alınan zahire ise Ahıska Kalesine konulmuştur[228].

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında anlaşma görüşmeleri yürütülmekle beraber Osmanlı murahhaslarından olan Erzurum Valisi Abdi Paşa'ya hitaben kaleme alınmış bir emirnameden Rusya'nın saldırı hazırlıkları yaptığının haber alındığı ve buna karşı tedbirlerin alınması için emirnameler yazılarak ilgili yerlere gönderildiği görülmüştür. Bu bağlamda Ahıska kalesi Bina Emini Mustafa Necip bu kalenin tamiratı için ihtiyaç duyulan 15.000 kuruşun gönderilmesini İstanbul'dan istenmiş[229], neticede 24 Nisan 1796'da bu paranın gönderilmesi için emir çıkmıştır[230].

Doğu Anadolu topraklarının Ahıska'da korunacağını çok iyi bilen Osmanlı Devleti çeşitli yıllarda tamire ihtiyaç duyan Ahıska kalesini yeniden tamir ettirmekten çekinmemiş ve eskiyen topların tamiri[231] ve azalan diğer mühimmatların takviyesi yoluna gitmiştir. 1805 yılında da kalenin bakım ve onarım çalışmalarına devam edilmiş, ayrıca kalede yeni bir zahire ambarı inşa edilmiştir. Bununla birlikte kalede bulunan top

---

[224] *BOA, HAT,* Dosya No: 25, Gömlek No: 1251-J.
[225] *BOA, C.AS,* Dosya No: 281, Gömlek No: 11698.
[226] *BOA, HAT,* Dosya No: 25, Gömlek No: 1251-E, G.
[227] *BOA, C.AS,* Dosya No: 316, Gömlek No: 13063.
[228] *BOA, HAT,* Dosya No: 27, Gömlek No: 1290.
[229] *BOA, C.AS,* Dosya No: 72, Gömlek No: 3371.
[230] *BOA, C.AS,* Dosya No: 923, Gömlek No: 39897.
[231] Ahıska Kalesinin toplarının falyalarını tamir etmek için görevlendirilen Hüseyin Usta ve Mehmet Emin Usta falyaları tamir ettikleri gibi her ihtiyaç duyulduğundan falyacı ustalarının İstanbul'dan getirtilmesi zor olduğundan dökümcü esnafından Avanis veled-i Kirkor ile Kirkor veled-i Agob bu iş için yetiştirilmiştir. (Bkz. *BOA, C.AS,* Dosya No: 104, Gömlek No: 4723.)

kundakları ve tekerleklerinden bazıları tamir edilerek yenilenmiş ve gerek duyulan yeniçeri kışlası inşa edilmiştir[232].

1806-1812 Osmanlı-Rus savaşından sonra Ahıska'nın sancakları olan ve Rus sınırındaki Ahılkelek kalesi de tamir görmüştür[233]. Osmanlı Devleti serhatteki kalelerini tamir edip çeşitli malzemeler koyarken Ruslar da niyetlerini belli ederek Ahılkelek kalesine üç saat mesafede bir kale yaptırmış; ayrıca Azgur kalesine iki saat mesafede olan bir yere dahi kale inşa etmiştir. Rusların bu şekilde kale inşa etmesi Osmanlı Devleti'ni endişelendirmiş ve serhat kalelerini kuvvetlendirilmesine hız verilmiştir[234]. Ayrıca 1821 yılından itibaren Osmanlı-İran savaşının başlaması üzerine Ahıska bölgesi hudud olması itibariyle büyük önem arz etmiştir.

Çıldır Valisi Ahmed Paşa'ya gönderilen emirnamede gereğince Ahıska'nın dört bir tarafında icap eden yerlere ahali tarafından şaranpolar inşa edilmesi ve beş altı yerde de tabya ve tophaneler inşası için kethüda Osman Ağa'ya vazifelendirilmiştir. Azgur ve Ahılkelek Kaleleri'ne Selam Ağa'yı göndererek gerekli mahallerinin tamirini yaptırdığı gibi zahire anbarları da inşa ettirmiştir.

Çıldır Valisi Ahmet Paşa, Ardahan beyi ve ahalisine de adamlar göndererek kalede tamiri gereken yerlerin onarılmasını istemiş, kasabanın etrafının şaranpolar inşasıyla güçledirilmesini buyurulmuştur. Böylece hem Rus hem de İran'a hudud olan Ahıska bölgesinde gerekli olan savunma tertibatı alınmıştır[235].

İran'ın büyük bir askeri kuvvetle 1822 yılında Kars hududunu geçip Çıldır Eyâleti'ne akıncılar göndererek eyâletin kaza ve nahiyelerini tahrip ve yağmalama niyetinde olduğu casuslar tarafından bildirilmiştir[236]. Bunun üzerine az sayıdaki asker ile Kars hududuna yakın Çıldır, Göle, Hırtıs ve Penek Kaleleri'nin de düşmandan muhafazası için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır[237].

1822 sonbaharında Çıldır Eyâleti'nin Rus hududundaki kazaları olan Hırtıs, Ahılkelek, Aspinza ve Azgur Kazaları'nda Rusya'nın baharla birlikte saldırıya geçme durumuna ve İran'dan gelebilecek muhtemel bir saldırıya karşı savunma önlemleri alınmaya devam edilmiş ve Ardahan, Oltu, Penek, Göle, Mamervan ve diğer kazalardan

---

[232] *BOA, C.AS,* Dosya No: 616, Gömlek No: 26000.
[233] *BOA, C.AS,* Dosya No: 156, Gömlek No: 6893
[234] M. Aydın, a.g.e., s. 167-168.
[235] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 41b-42b, Belge No: 76.
[236] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 74a-74b, Belge No: 170.
[237] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili,* vrk. 41b-42b, Belge No: 76.

birer miktar süvari ve piyade bölgeye sevk olunmuştu[238]. Ayrıca Livane Beyi Süleyman Bey de üç yüz kadar Livane askeriyle Ardahan Kalesi'nde ihtiyaten bekletilmişti[239].

Muhtemel Rus ve İran saldırılarına karşı kaleler onarıldığı gibi Ahıska'nın ve eyâlete bağlı birçok kazanın hudutta yer alması sebebiyle kalelerde ihtiyaç duyulan gerek zahire gerekse cephane ve mühimmatın tedariği için tanzim edilen defterler tahrirat ve arzuhallelerle birlikte Dersaadet'e arz edilmişti. Ahıska'da istenilen malzeme ya merkezden Trabzon yoluyla Erzurum'a sevk olunur ya da Erzurum Kalesi Cebehanesi'nde ihtiyaten bekletilen malzemeden hazırlanarak Ahıska ve kazalarına gönderilmişti[240].

Ahıska'nın ve pek çok kazası tarıma elverişli olmadığından dolayı, muhtemel bir kuşatmaya dayanabilmesi için zahireye gereksinimi vardı[241]. Bu sebeple zaman zaman Rus ve İran tarafından gelebilecek taarruzlara ihtiyati olarak ambarlarda zahire bekletilmesi emri verilmişti. Muhtemel durumlara karşı yetim ve dullara yetecek ve askerin ihtiyacını görecek halkın elinde bulunan üç beş kilelik zahirenin kifayet etmeyecek olması nedeniyle Ahıska'da 7 bin somar zahire alır birbirine muttasıl yedi kıta ambar inşa ettirilmiştir. Ancak ambarın içi boş olduğundan derhal Ahıska'ya zahire gönderilmesi talep edilmiştir[242].

Merkeze arz edilen ilamlar üzerine ihtiyaç duyulan zahirenin Erzurum'da bulunan miri ambarlardan 20 bin kile Arpa ile 10 bin kile buğdayın Ahıska'ya nakline 1820 yılında ferman çıkarılmış olmasına rağmen, ancak 5 bin kile arpa ve buğday Ahıska'ya gönderilmiştir[243]. Ayrıca 1822 ve 1823 yıllarında Ahıska'nın kazalarında Ahıska kalesine biner Ahıska somarı[244] zahire gönderilmiştir[245]. Erzurum'dan Ahıska'ya gönderilmesi emrolunan zahirenin arta kalanı Ahıskalı yetkililerce Erzurum Valisi Serasker Rauf Paşa'dan biran önce gönderilmesi istenmiştir[246].

Yine Ahıska, Azgur, Ahılkelek ve Hırtıs Kaleleri'nin cebehane ve mühimmat ihtiyacı eyâlet valileri tarafından Dersaadet'e arz edilmiş ve itiyaç duyulan cephane İstanbul'dan veya Erzurum cebehanesinden karşılanmıştır. Çıldır Valisi Benderli Ali

---

[238] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 33b-34a, Belge No: 57.
[239] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 74b, Belge No: 170.
[240] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 21a, 46a, Belge No: 24, 88.
[241] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 41b-42b, Belge No: 76.
[242] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 31a-31b, 51a-51b, Belge No: 52, 98.
[243] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 21b, 31b, Belge No: 28, 52.
[244] Somar; 16 kiloluk tahıl ölçeği
[245] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 39b, Belge No: 70.
[246] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 31a-31b, Belge No: 52.

Paşa, Ahıska, Azgur, Hırtıs ve Ahılkelek Kaleleri'nde bulunan top kundakları hakkında da bir rapor hazırlatarak merkeze arz etmiştir. Arz mucebince sadır olan fermanda 1,5 çapında 40, 1 çapında 13 ve 0,5 çapında 1 olmak üzere toplam 54 kıta kundağın 3 Aralık 1819 tarihine kadar yeniden inşası emrolunmuştur[247].

Tophane-i âmire'de inşa olunan 28 kıta top kundakları gemiye yüklenerek Trabzon iskelesine nakledilmiş, oradan da Ahıska'ya naklolunulmuş[248] ve Ahıska, Azgur, Ahılkelek ve Hırtıs Kaleleri'ne yerleştirilmiştir. Fesholunan eski kundaklar kantar olunarak tophane anbarına kaldırılmış, miktarı ferman mucebince merkeze arz edilmiştir[249].

Çıldır Eyâlet valilerinin talebi üzerine hudut kalelerinde kullanılmak üzere talep edilen tophane mühimmatı İstanbul'un bölgeye verdiği büyük önemden dolayı derhal karşılanmış ve mühimmatlar gerekli yerlere yerleştirilmişlerdir[250].

Çıldır Valisi Salih Paşa, Ahıska Cebehanesi'nde noksan olan tophane mühimmatı ile ihtiyaç duyulan diğer askeri malzeme hakkında tanzim ettirdiği defteri merkeze arz etmesi üzerine "Erzurum cebehânesinde mevcûd olan mühimmâtdan matlûb ve lüzûmu olan mühimmât-ı tophane ve edevât-ı sâ'ire virilsün" emri sadır olmuştur[251].

"Ahıska ve Azgur ve Ahılkelek ve Hırtıs ve Ardahan kal'aları cebe-hanelerinde barut-i siyâh ve kurşun ve sâ'ir edevât-ı harbiyye ve mühimmât malzemenin derece-i gayetde noksân ve cins-i kurşumun aslâ vücûdu olmadığı"nı ifade ile serhat kalelerinde bu malzemelerin olmaması düşünülemeyeceğinden bahisle İstanbul'dan gönderilmesinin zaman alacağı, deryadan irsalinin ise mevsimi olmadığına işaret edilerek sadır olan emr-i âlî gereğince Erzurum Cebehanesi'nden karşılanması için defter Serasker'e gönderilmiştir[252].

Osmanlı Devleti; Ruslar'ın Gürcistan'a hâkim olması ile birlikte hudut bölgesindeki kaleleri onarmış ve gerekli mühimmatı yerleştirmişse de özellikle Rusya'nın 1827 yılında Revan ve Tebriz'i işgal etmeleri üzerine sınırda yer alan

---

[247] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 54b, Belge No: 110.
[248] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 54b, Belge No: 112.
[249] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 54b, Belge No: 111.
[250] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 64a, Belge No: 137.
[251] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 77b, Belge No: 179.
[252] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 78a, Belge No: 180.

Ahıska, Hırtıs, kalelerinin tamire ihtiyaç duyan yerlerinin bir an önce tamiri işine hız vermiştir[253].

Ruslar, henüz Ahıska'ya gelmeden önce Kars, Erzurum, Ahıska, Ahılkelek Kalerinin tamire ihtiyaç duyulan yerlerinin tesbitine karar verilmiştir. Ahıska Kalesinin şaranpo ile muhafaza olunacağından top kalaları inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca gerekli olan dört yüz varil barut ve iki yüz altmış sandık fişenk ve Beylerbeyi tarafından istenen diğer mühimmat Mayıs 1828'de Erzurum'dan gönderilmiştir[254].

2.3. Ahıska'nın Elden Çıkışı

2.3.1. 1806-1812 Osmanlı–Rus Savaşı ve Bükreş Antlaşması

Osmanlı Devleti, Rusya ile imzaladığı Yaş Antlaşması'ndan sonra Napolyon'un Mısır'a saldırması üzerine, denize düşen yılana sarılır misali, Rusya'nın desteğine ve yardımına ihtiyaç duymuş ve 23 Aralık 1798 tarihli bir ittifak antlaşması imzalamıştı[255]. Antlaşma 1805 yılında yenilenmiş olmasına rağmen Osmanlı Devleti, Napolyon'un Rus kuvvetlerini yenmesinden sonra antlaşmanın hükümlerinden kurtulmak istemiş, Eflak ve Boğdan beylerini Fransız elçisi General Sebastiani'nin telkinleri sonucu değiştirmiştir[256].

Rusya bu durumu protesto etmiş ve bu siyasi teşebbüsün sonucunu beklemeden İngiltere'nin de verdiği destekle Eflak, Boğdan ve Besarabya'yı ele geçirmek için Osmanlı Devleti'nin hazırlıksız olmasından da istifade ederek 16 Ekim 1806'da Osmanlı topraklarına saldırmıştır[257]. Osmanlı Devleti, 22 Aralık 1806'da Rusya'ya savaş ilan etmiş ve böylece Osmanlı-Rus Savaşları'nın altıncısı vuku bulmaya başlamıştır[258].

General İvan Gudoviç komutasındaki Rus birlikleri 29 Nisan 1807'de Tsalski'den Faş ve Ahılkelek'e doğru harekete geçmiştir. Bu birlik Komhetya

---

[253] *BOA, C.DH,* Dosya No: 208, Gömlek No: 10387.

[254] *BOA, HAT,* Dosya No: 1087, Gömlek No: 44241; *BOA, HAT,* Dosya No: 783, Gömlek No: 36613-L.

[255] Bu antlaşmanın üçüncü maddesinde "iki tarafın topraklarını karşılıklı olarak teminat aldıkları" yazılı idiyse de bunu daha ziyade Osmanlı Devletini Rus himayesine sokan bir vesika olduğu şüphesizdir. Zira Rusya Osmanlı devletine 80.000 kişilik bir ordu ve 12 büyük bir gemiden oluşan bir donanma göndermeyi taahhüt etmekteydi. (Bkz. Orhan Conker, *Türk-Rus Savaşları,* Ankara, 1942, s. 55.)

[256] İ. H. Danişmend, a.g.e., C. IV, s. 84; A. B. Şirokorad, *a.g.e.,* s. 277; Hayri Çapraz, *Osmanskaya imperiya i Rossiya v Zapadnom Zakavkaze v Pervoy Polovine XIX veka (Kartliya-Kahetiya-İmeretiya-Megreliya-Guriya-Ahaltsihskiy Paşalık),* Sankt Peterburgskiy Gosudarstvenniy Üniversitet, (Hayri Çapraz, Güneybatı Kafkasyada Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya-XIX. yüzyılın ilk yarısı, Kartli, Kaheti, İmereti, Megreli, Guri, Ahıska Paşalığı, Saint Petersburg Devlet Üniversitesi, Doğu Fakültesi, Yakındoğu Ülkeleri Tarihi Kürsüsü Basılmamış Doktora Tezi), Sankt Peterburg, 2004, s. 86-87.

[257] C. Gökçe, a.g.e., s. 198-199.

[258] M. S. Bilge, a.g.e., s. 172.

dağlarının karlarla kaplı olmasından dolayı ancak 20 gün sonra Ahılkelek'e ulaşmıştır. Birliklerinin %30'unu hastalık ve soğuk sebebiyle kaybeden General Gudoviç'in kuvvetleri 20 Mayıs'ta Ahılkelek kalesine saldırmışlarsa da ağır bir şekilde zayiat vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır[259]. Ancak Ruslar, Kafkaslar'ın kıyı kesimlerinde yer alan Faş ve Anapa'yı 1809'da, 1810 yılında da Sohum'u işgal etmişlerdir. Ayrıca 20 Şubat 1810'da İmeret'i ilhak etmişler[260] ve Gürel Dadyanı'na da Rus hâkimiyetini kabul ettirmişlerdi. Böylece Kafkasya'daki Hıristiyan halkları birleştirme işini tamamlamış[261] ve bölgenin büyük bir bölümünü ele geçirmişlerdir[262].

Sıra Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'ı istila etmesi tehlikesini sonlandıracak ve Rusları da Anadolu'ya yapacakları istila hareketinde üstün duruma getirecek Ahıska'yı almaya gelmişti. Ruslar, 13-14 Eylül 1810'da saatler 03.00'te Ahılkelek'e saldırmışlardır. Mücadele Osmanlı kuvvetlerinin mağlubiyetiyle neticelenmişse de Rus kuvvetleri kaleyi almadan Ahıska'ya doğru hareket etmişlerdir. Çünkü General Tormusov, İngiltere'nin çabaları ile ortak düşman Rusya'ya karşı işbirliği yapmış olan Osmanlı Devleti ve İran'nın Ahıska'da toplanan askerleri ile karşılaşmak istemekteydi. Tormusov ani bir baskınla Osmanlı Devleti ve İran askerlerini Ahıska Kalesinin dibinde yapılan savaşta yenmiştir.

Ruslar, Kasım 1810'da Ahıska'yı kuşatmış olmalarına rağmen kalenin direnmeye devam etmesi, Erzurum'dan yeni destek kuvvetlerinin gelmesi ve Rus askerleri arasında veba salgınının çıkması üzerine iki top ve 123 ölü bırakarak Aralık ayında geri çekilmişlerdir[263]. Katlyarevski komutasındaki Rus ordusu, 9 Aralık 1811'de gece baskını yaptıkları Ahılkelek'i 10 Aralık'ta işgal etmişlerdir. 21 Şubat 1812'de Çıldır Valisi Şerif Paşa 5.000 kişilik bir kuvvetle Ahılkelek'e hücum etmişse de başarılı olamamıştır[264].

Osmanlı Devleti savaş devam ederken hem payitahta birtakım sorunlarla karşı karşıya gelmiş ve netice de taht değişiklikleri yaşamış[265] hem Kafkas Cephesi'nin

---

[259] M. Aydın, a.g.e., s. 90-91; M. F. Kırzıoğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 23.

[260] M. S. Bilge, a.g.e., s. 173-175; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 52; M. Aydın, a.g.e., s. 98-104.

[261] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 99.

[262] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 300.

[263] *BOA, HAT,* Dosya No: 1004, Gömlek No: 42120-A; Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, a.g.e., C. I, s. 418; Y. Karadeniz, a.g.e., s. 126; J. F. Baddaley, a.g.e., s. 99; M. Aydın, a.g.e., s. 105; M. F. Kırzıoğlu, a.g.e., s. 24.

[264] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 101, 104.

[265] Yeniçeriler Nizam-ı Cedid ordusunun kaldırılması talebiyle Kabakçı Mustafa'nın liderliği altında 25 Mayıs 1807'de ayaklandılar. III. Selim, 28 Mayıs'da Nizam-ı Cedid ordusunu dağıtmak ve 29 Mayıs

seraskeri sürekli değiştirilmiş[266], hem de cephelerdeki komutanları birbirleri ile mücadele ettiklerinden gereken özeni savaş esnasında gösterememiş ve Ruslar karşısında başarısız olmuşlardır. Bunun en güzel örneği, savaş devam ederken eski Çıldır Valisi Ahıskalı Şerif Paşa ile Çıldır Valisi Selim Paşa arasındaki husumettir. Erzurum Valisi Emin Paşa, Ahılkelek'in düşmesinde Selim ve Şerif Paşaların geçimsizliğinin[267] etkili olduğu ve Şerif Paşa'nın yardım etmediğini İstanbul'a bildirmesi üzerine her iki paşanın da idamına karar verilmiştir[268]. Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti'nin savaş esnasındaki bu istikrarsızlığını ve plansızlığını Ruslar en iyi şekilde değerlendirmişlerdir.

1806-1812 tarihleri arasında meydana gelen Osmanlı-Rus savaşı esnasında Ruslar savaş üstünlüğünü ellerinde bulundurmalarına rağmen Tilsit Antlaşması'yla Fransa imparatoru Napolyon ile Rus İmparatoru Alexandr arasında kurulmuş olan ittifak çatırdamaya başlamış ve bu iki imparator uyuşmayan menfaatleri nedeniyle birbirlerinden uzaklaşmışlardır. Yaşanan bu soğukluk ve akabinde Fransa ile karşı karşıya kalınması ihtimali, Rusya'yı tedirgin etmeye başlamış ve en azından, Osmanlı ile olan savaş durumunun bitirilmesi niyeti ortaya çıkmıştır[269].

Neticede, 28 Mayıs 1812 tarihinde iki taraf arasında Bükreş Antlaşması imzalanmıştır[270]. On altı maddeden oluşan bu antlaşmayla Abhazya'nın Karadeniz'e doğru uzanan güneybatı yamaçlarının kontrolü Rusya eline geçmiştir. Osmanlı'nın elinde ise, sadece Karadeniz'de Faş, Anapa, Sohum[271] kalmıştır. Aslında Osmanlı'nın

---

1807'de de kendisi tahttan çekilmek zorunda kaldı. III. Selim'in yerine tahta geçen IV. Mustafa'nın döneminde Osmanlı başkentinde büyük bir kargaşa yaşanmış ve III. Selim'i tekrar başa getirmeyi amaçlayan yenilik taraftarlarının baskını üzerine 28 Temmuz 1808'de IV. Mustafa'nın emriyle III. Selim şehit edilmiştir. Bunun üzerine III. Selim taraftarları IV. Mustafa'yı tahtan indirerek yerine yenilik taraftarı II. Mahmut'u getirmişlerdir. Anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti sadece dış güçlerle değil, aynı anda içteki karışıklıklarla da savaşmaktaydı. (Bkz. İ. H. Danişmend, a.g.e., C. IV, s. 85-93.)

[266] Savaşın başında Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa getirilmiş ise de daha sonra yerine Ferhat Paşa görevlendirilmiştir. 1809'da onun yerine İbrahim Paşa, beş ay sonra da Erzurum Gümrükçüsü Veyiszade Emin Ağa tayin edilmiştir. (Bkz. C. Gökçe, a.g.e., s. 201-203.)

[267] Bu geçimsizlik Faş kalesinin düşmesinde de etkili olmuştur. (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 762, Gömlek No: 36026-C; *BOA, HAT,* Dosya No: 1071, Gömlek No: 43842, *BOA, HAT,* Dosya No: 244, Gömlek No: 13718; *BOA, HAT,* Dosya No: 1226, Gömlek No: 47908, 47909, 47909-A, B, 47910-C; *BOA, C.HR,* Dosya No: 15, Gömlek No: 739; C. Gökçe, 201-202.)

[268] *BOA, HAT,* Dosya No: 1002, Gömlek No: 42061.

[269] Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, C. I, İstanbul, 1994. s. 138-139.

[270] Bükreş Antlaşmasının tam metni için için (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1004, Gömlek No: 42119; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara 1953, s. 250-251; J. F. Baddeley, *a.g.e.*, s. 106-107; R. E. Koçu, a.g.e., s. 133-135.)

[271] Sohum antlaşma gereğince Osmanlı'ya verilmişse de Sohum Beyi olan Gülşen Bey'in oğlu Sefer Bey kaleyi Ruslar'a teslim etmiş ve kendisi de din değiştirerek Hristiyan olmuştur. Ruslar da bunu üzerine bu kalenin hiçbir zaman Osmanlı'ya ait olmadığını ileri sürerek geri vermeye yanaşmamışlar bu arada

elinde kalan bu iki yer, Rusya'nın tam anlamıyla Karadeniz'in kontrolünü ele geçirmesine de engel olmuştur[272]. Ayrıca Ruslar Ahılkelek'i de boşaltmışlardır. Bu yönüyle de Osmanlı'nın bu mevkilerde çok büyük kayıplarının olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak Osmanlı Devleti'nin Kafkaslardaki varlığı devam etmişse de Ahıska, muhtemel bir Rus saldırısına açık hâle gelmiştir. Kafkaslarda Rus hâkimiyeti ise perçinlenmiştir.

Antlaşmanın imzalanmasından sonra epey bir zaman geçmesine rağmen Rusya, antlaşma şartlarını yerine getirmede kendi menfaatlerine ters gördüğü konularda isteksiz davranmıştır. Nitekim Anadolu kesiminde anlaşma gereği tahliye etmesi gereken yerleri Anakara, Kemhal, Sohum'u hemen tahliye etmeyerek, oyalama taktiği uygulamaya başlamıştır[273]. Ayrıca Kars Muhafızı Ali Paşa'dan 1816 senesinde gelen yazıda, "Rusya'nın bu taraflara saldırma niyetinde olduğu ve Osmanlı sınırına askeri yığınak yaptığı" da bildirilmiştir[274]. Yine Tiflis'de bulunan Rus generaline, sınırların boşaltılması yönünde yazı gönderilmesine ve arkasından da Rusya'yı iyi bilen Mustafa Efendi'nin elçilikle Rusya tarafına gönderilmesine rağmen, Osmanlı bir türlü istediği sonucu alamamış ve bu vaziyet de ister istemez, Osmanlı'yı bayağı rahatsız etmiştir[275].

Kafkasya dolaylarında Rus hâkimiyeti neredeyse kesin bir hâl almış ve İran'ın Abbas Mirza eliyle Rusya'ya karşı yürüttüğü mücadeleden de netice alınamamıştı. Her iki devletin de düşmanı olan Rusya'ya karşı İngiltere'nin gayretleri neticesinde birtakım teşebbüsler olmuşsa da sınır boylarındaki valilerin birbirlerine karşı olan güvensizlikleri, bu bölgedeki Kürt aşiretlerinin Rusya tarafından elde edilmesiyle Osmanlı ve İran kuvvetlerine katılmalarının engellenmesi sonucunu doğurmuştur.

1814' te Sefer Bey, babalığı Ahmet Ağa vasıtasıyla İstanbul'a haber göndererek suçu affedilecek olursa Sohum'u Osmanlı'ya teslim edeceğini bildirmişse de Osmanlı Sefer Bey'e güvenmediği için Sefer Bey'in bu girişimine şüphe ile bakmış bu sebeplede Sefer Bey'e kaleyi tevcih etmiş olmakla birlikte Sefer Bey Rus himayesinden bir türlü vazgeçmemiştir. Osmanlı Devleti Sohum'u ele geçirmek için diplomatik yollar denediği gibi Rusya'yı fazla rahatsız etmemek kaydıyla bir takım askeri yollara da başvurmuşsa da kalenin alınması için etkin bir politika takip etmediği açıkça görülmektedir. (Bkz. M. Aydın, a.g.e., s. 134-144; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 106; C. Gökçe, a.g.e., s. 210-211; M. S. Bilge, a.g.e., s. 181.)

[272] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 19.

[273] M. Aydın, a.g.e., s. 132-135.

[274] 4 Cemâzîyelevvel 1231 (3 Nisan 1816) tarihinde Erzurum Valisi Pehlivan Paşa ve Kars Muhafızı Ali Paşa'dan gelen yazılar bu yöndeydi ve durum belgede şöyle ifade edilmekteydi: *"…Rusyalu bu Anadolu hududunu söz ile tahliye etmeyeceği üç seneden berü verdiği cevaplarla malûm olmağla… ol tarafa tekrar istihkâm verilmesi sahîh olmak gerekdir… gerçekde Rus generalinin Gürcistan ve hudud-ı hakâniyeden çıkma gibi bir niyetinin olmadığı zâhirdir…" BOA, HAT,* Dosya No: 1098, Gömlek No: 44457.

[275] *BOA, HAT,* Dosya No: 1098, Gömlek No: 44457.

Sonuçta Rusya'ya karşı gerçekleştirilmek istenen Osmanlı-İran ittifakı ve yakınlaşması istenen sonucu vermemiştir. Osmanlı Devleti'nin mecburen Rusya ile 1812'de Bükreş Antlaşmasını imzalamasından sonra Rusya, bu cephedeki kuvvetlerini de İran cephesine aktararak savaşın İran aleyhine devam etmesine neden olmuştur. Bu durum karşısında İran, Rusya ile 1813'te ağır şartlar içeren Gülistan Antlaşması'nı imzalamasına neden olmuştur[276].

2.3.2. 1828-1829 Osmanlı–Rus Savaşı Öncesi Ahıska'da Meydana Gelen İç Karışıklıklar

Rusya, Gürcistan topraklarına yerleştikten sonra İran toprakları üzerinden Basra Körfezi'ne, Osmanlı'nın Doğu Anadolu toprakları üzerinden Akdeniz'e ulaşmak için her iki ülkeye savaş açmıştı. İşte öyle bir zamanda Osmanlı Devleti'nin Trabzon Valisi Şerif Paşa ile Ahıska Valisi Selim Paşa arasında Ahıska hâkimiyeti üzerinde iç karışıklıklar meydana gelmiş ve bu durumdan istifade eden Ruslar Ahılkelek'i işgal etmiştir.

Şerif Paşa meselesi hallolunduktan kısa bir süre sonra Selim Paşa meselesi ortaya çıkmıştır. Devlet bu meseleyi hallettikten sonra bu kez Selim Paşa'nın oğlu Ahmet Bey meselesi ile meşgul olmak zorunda kalmıştır. Ahmet Bey'e Paşalık unvanı verilerek bu mesele bertaraf edilmişse de bir müddet sonra Hazinedar Ahmet Bey meselesi ortaya çıkmıştır.

Meydan gelen olaylardan dolayı Ahıska halkı zan altında kaldıklarından dolayı ulema ve ümera 25 Eylül 1818'de toplanarak kendilerinin ve halkın emirlere karşı gelmeyeceklerine, uygunsuz hareketlerde bulunmayacaklarına, şayet içlerinden böyle biri çıkarsa cezalandıracaklarına ve bir daha bu tür olayların olmayacağı konusunda birbirlerine kefil olmuşlardır[277].

Çıldır eyâletindeki yerli paşalar ve onların taraftarları arasında meydana gelen olaylar, Ahıska'da fesadın hiç eksik olmaması, çevre kazaların ahalileri tarafından hoş karşılanmamış ve bu durum Ahıskalılardan nefret etmelerine neden olmuştur[278].

---

[276] Y. Karadeniz, a.g.e., s. 127.
[277] *BOA*, *HAT*, Dosya No: 1107, Gömlek No: 44639-C.
[278] H. Berşan Gölen (Çelik), *Ahıska`nın Elden Çıkışı*, (Ondokuz Mayıs Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, 1996, s. 26.

2.3.2.1. Şerif Paşa Meselesi

Şerif Paşa, 18 Ağustos 1792'de vezirlik rütbesiyle Çıldır valiliğine atanmışsa da 5 Temmuz 1796'da bu görevinden ilk kez azledilmişti. Şerif Paşa, 1800 Eylül'ünde Çıldır üzerine yürümüş ve 8 Aralık 1800 tarihinde Ahıska'yı ele geçirmişti. 2 Mayıs 1802 tarihinde Çıldır Valiliği tekrardan Şerif Paşa'ya verilmişse de yaptığı olumsuzluklardan dolayı yeniden görevden azledilmiş, 20 Şubat 1806'da suçları bağışlanarak yeniden Çıldır valiliğine getirilmişti. Fakat burada fazla barınamamış ve Mart 1806'da kaçmak zorunda kalmıştı.1807'de Kars, ardından Diyarbakır ve ikinci olarak yeniden Adana valiliklerine getirilmiş; 1808'de Karahisar-ı Sahip 1809'da da Trabzon valiliğiyle Karadeniz sevâhili seraskeri olmuştur. Rusya üzerine harekete geçmek ve hücumda bulunmak yerine, bu tarihlerde Selim Paşa'nın, burada bulunmamasını da fırsat bilmiş ve Ahıska üzerine doğru harekete geçerek, Ahıska'yı zaptetmişti[279].

Osmanlı Devleti, Şerif Paşa üzerine asker sevk etmek istemiş; ancak bu havalide yaşanan kargaşalığın, Rusya'nın işine yarayacağını ve buraları kolayca zaptetmelerine imkân vereceğini düşündüğünden bundan vazgeçmişti. Zor durumda kalan Osmanlı yönetimi, bu asi paşaya Çıldır Eyâleti'ni Mayıs 1810'da tekrar tevcih etmek zorunda kalmıştı. Sonrasında da Selim Sabit Paşa'yı tümden bu havaliden kovmak niyetini taşıyan Şerif Paşa, bu emeline ulaşmak için harekete geçmişti[280].

Şerif Paşa'nın kural tanımaz bu hareketleri, doğu bölgelerindeki yetkilileri çileden çıkarmış ve kendisiyle ilgili şikâyetlerin artmasına neden olmuştur. Bu şikâyetlerden en önemlisi Erzurum Valisi ve Şark Canibi Seraskeri Emin Paşa tarafından yapılmıştı. Emin Paşa, Gürcistan üzerindeki Rus baskısı sonucu buralara yönelik harekete geçilmesi konusunda Çıldır Valisi Şerif Paşa'ya da görev verildiği hâlde, onun emre uymadığını belirterek şikâyetçi olmuştu. Şerif Paşa'nın görevini yerine getirmemesi, düşmanın sınıra doğru harekete geçip buralara saldırmasına imkân vermiş, yönetim anlamında büyük bir zaafiyetin oluşmasına neden olmuştu ki bu durum da Ahılkelek'in düşmesiyle neticelenmişti. Bu sebeple Serasker Paşa Şerif Paşa'nın uygunsuz hareketleri ve emirleri yerine getirmemesi dolayısıyla yerine uygun birinin atanmasını, sürekli Dersaadet'ten talep etmişti[281].

---

[279] *BOA, HAT,* Dosya No: 1071, Gömlek No: 43842; Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, a.g.e., C. I, s. 315.
[280] *BOA, HAT,* Dosya No: 1071, Gömlek No: 43842.
[281] *BOA, HAT,* Dosya No: 1071, Gömlek No: 43842.

Şerif Paşa'nın bu hâlleri ve bunun dışında düşmanla mücadeleye aldırış etmemesi, kendi görev ve yetkisinin dışında İran'dan yardım talep etmesi, ayrıca o civardaki yetkililerin kendisinden şikâyetçi olması, kendisinin Çıldır valiliğinden azliyle, başka bir yere gönderilmesini gündeme getirmişti. Bu konu, Osmanlı yönetim kademesinde müzakere edilmiş ve kendisinin azledilmesi durumunda, bunu kabul etmeyeceği ve isyana kalkışacağı görüşü ağırlık kazanmıştı. Şayet kendisi azledilir ve yerine Selim Sabit Paşa tekrar Çıldır valisi olursa, ikisinin birbiriyle çarpışacağı da göz önüne alınarak böyle bir durumun Osmanlı Devleti açısından daha kabul edilemez olduğu gerçeği ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti, Rusya ile harp halinde iken böyle bir sıkıntıyı göze alamamıştı. Açıkçası Osmanlı yönetimi, Şerif Paşa ile ilgili ne yapacağı hususunda şaşırıp kalmıştı. Bir yandan da Şerif Paşa ile ilgili şikâyetlerin ardı arkası kesilmemişti.

Sonuçta; kendisinin sert bir üslupla, Çıldır Eyâleti'nden def edilmesi görüşü ağırlık kazanmıştı[282]. Ancak şartlar ve Rusya ile yaşanan sıkıntılı durum, böyle bir azli uygulamaya fırsat vermediğinden, Şerif Paşa'nın durumu muallâkta kalmış ve Ahıska taraflarındaki etkisi devam etmişti. Şerif Paşa'nın, Osmanlı-Rus savaşı süresince emir tanımaz tavrı karşısında devlet, hakkında Şubat 1812 tarihinde idam kararı vermiş, bu karar uygulanmamışsa da Şerif Paşa Çıldır valiliğinden azledilmişti[283].

2.3.2.2. Selim Paşa Meselesi

Yukarı Acara mütesellimi olan Selim Paşa, 26 Ağustos 1802'de vezir rütbesi ile Çıldır Valisi olmuştu. Valiliği süresi sabık Çıldır Valisi Mehmet Şerif Paşa ile olan mücadele ve Rusya'nın ve Gürcülerin bölgedeki faaliyetlerini kontrol ve bölgeyi muhafazayla geçmişti. Sabık Çıldır Valisi Şerif Paşa'nın yeniden Çıldır valiliğine getirilmesiyle her defasında görevden çekilmişse de Şerif Paşa'nın kaçması üzerine 1806'da yeniden görevinin başına geçmişti.

Ahıskalılar, Selim Paşa'nın halka kötü davranmasından dolayı valiyi vilayetlerine uğratmama kararı almışlar ve ayrıca Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Selim Paşa'ya güvenmedikleri için Ruslara karşı sınırlarını kendilerinin koruyacağını, gerekli malzeme ve askerin gönderilmesini istemişlerdi. Ayrıca savaş devam ederken Trabzon

---

[282] *BOA, HAT,* Dosya No: 1071, Gömlek No: 43842.
[283] *BOA, HAT,* Dosya No: 1002, Gömlek No: 42061.

valisi Şerif Paşa ile irtibata geçmişler ve devletten eyâletlerinin Şerif Paşa'ya tevcihini Aralık 1809'da rica etmişlerdi[284].

Çıldır Valisi Selim Paşa uygunsuz hareketinden dolayı görevden alınmak istenmiş; hatta sancak beylerinin ve halkın hoşnutsuzluğu ifade edilmişti. Ancak İstanbul, sefer zamanında sınırda bir beylerbeyinin değiştirilmesini uygun görmemişti. Bu arada Trabzon Valisi Mehmet Şerif Paşa, Ahıska'ya doğru harekete geçince Selim Paşa Acara'ya gitmiş, fırsattan istifade eden Şerif Paşa burayı ele geçirmiş hükümet de bu durumu kabullenerek ona Ahıska-Çıldır valiliğini vermişti[285].

Rusya'nın Ahılkelek'i ele geçirmesinde Çıldır Valisi Şerif Paşa ile Selim Paşa suçlu görüldüklerinden idamları kararlaştırılmışsa da bu karar gerçekleştirilememişti[286]. Bir müddet sonra Selim Paşa yeniden vali olarak görmekteysek de 1814 yılında isyan emaresi görüldüğünden hakkında idam kararı verilmiş, üzerine kuvvetler gönderilmişti[287]. 1815'te Heyhat kalesinde yakalanarak başı kesilerek idam edilmişti[288].

2.3.2.3. Selim Paşazâde Ahmet Bey Meselesi

Çıldır havalisinde Şerif Paşa olayından itibaren sular bir türlü durulmamış ve Selim Paşa isyanından sonra bu kez de Selim Paşa'nın idamıyla birlikte oğlu Ahmet Bey, bazı sorunlar çıkarmaya başlamıştı. Ahmet Bey, Çıldır Eyâleti içinde Yukarı Acara halkını kışkırtarak, kargaşa çıkarmış ve Yukarı Acara Mütesellimi'ni buralardan uzaklaştırmaya muvaffak olmuştu[289]. Amacı Çıldır yönetimini ele geçirmek olan Ahmet Bey, bir taraftan da kendi güvenliğini sağlamak için kaleler inşa ettirmeye başlamıştı. Kendisinin eşkıyalığa ve taşkınlığa başladığı haberi İstanbul'a gelince, idam edilerek bu belanın def edilmesi için emirler çıkarılmıştı. Bu amaçla da, Erzurum ve Çıldır Valisi Pehlivan İbrahim Paşa (Baba Paşa)'nın Trabzon Valisi Hazinedarbaşı Süleyman Paşa'dan yardım alarak, derhal Yukarı Acara tarafına harekete geçmesi istenmişti[290]. Fakat bu mıntıkalar, eylül başından itibaren karın yağmaya başladığı sert iklimli bir bölge olması dolayısıyla baharın gelmesi beklenmişti[291].

---

[284] *BOA, HAT,* Dosya No: 798, Gömlek No: 36994-İ.
[285] *BOA, HAT,* Dosya No; 485, Gömlek No: 2376; Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, a.g.e., C. I, s. 319-320, 330.
[286] *BOA, HAT,* Dosya No: 283, Gömlek No: 16858.
[287] *BOA, HAT,* Dosya No: 754, Gömlek No: 35573-A.
[288] *BOA, HAT,* Dosya No: 1226, Gömlek No: 47909-B; Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 61.
[289] Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, a.g.e., C. I, s. 296.
[290] *BOA, HAT,* Dosya No: 1226, Gömlek No: 47906-A, B.
[291] Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, a.g.e., C. I, s. 706.

1817 senesi bahar mevsiminin gelmesiyle birlikte Ahmet Bey üzerine harekete geçilmişti. Ahmet Bey üzerine gelen ordudan korkarak dağlık alanlara doğru kaçmış ve buralardan topladığı dağlı eşkıyasıyla kuvvetini arttırmaya çalışmıştı. Ayrıca Ahıska ağalarından da yardım istemiş ve Ahıska'nın ocaklı ağalarından Ağzıaçık Mehmet Ağa, Ahmet Bey'e sahip çıkmıştı. Kısa sürede Ahıskalılar'dan aldığı destekle taraftar sayısını artıran Ahmet Bey, üzerine gelen askeri Geçivan (Kihvan) denen köyde kuşatma altına alınca birden meselenin şekli değişmişti.

Çıldır Valisi Baba Paşa, durumu Osmanlı'ya iletince Padişah II. Mahmut, bu duruma çok öfkelenerek, derhal Ahıska ağalarının cezalandırılmasını istemiş ve bu hususla ilgili Padişah emri Baba Paşa'ya gönderilmişti. Ahıska'da iyi tahkimat olması dolayısıyla da Baba Paşa maiyetine verilen asker ve mühimmat sayısı arttırılmış, Erzurum ve Çıldır Eyâleti'nin bütün eşkinci, tımarlı ve züema sahipleri kendi emrine verilmişti. Netice itibariyle emri altındaki güçle harekete geçen Baba Paşa sarp kalelere sığınmış olan bu asileri yakalayarak idam ettirmişti[292]. Olayların çıkmasına neden olan Acaralı Ahmet Bey ise bir süre sonra affedilmişti.

2.3.2.4. Serdengeçti Arif Ağa ve Hazinedâr-zâde Ahmet Bey Meselesi

Pancuzâde dimekle ma'rûf Ocaklı ağavatından Serdengeçti Arif Ağa, 1815 yılında Ahıska'da etrafına topladığı birkaç kişi ile Erzurum Valisi ve Serasker Pehlivan Paşa'nın Ahıska'ya kaymakam olarak gönderdiği Yeğen Paşa zamanında eşkıyalık yapmaya başlamıştır. Pek çok kişinin mallarını yağmaladığı gibi can ve ırz güvenliği kalmamış ve Ahıska'da bir ihtilal havası oluşmuştur. Bunun üzerine Serdengeçti Ağa'ya nasihatlerde bulunulmuşsa da aklını başına almadığından dolayı yargılanarak ölüm cezasına çarptırılmış ve bu durumda halkı oldukça mutlu etmiştir[293].

Ahıska'da sular bir türlü durulmamış ve bu kez de 1817'de Hazinedâr Ahmet Bey meselesi ortaya çıkmıştır. Ahıska sakinlerinde olan Ahmet Bey ve beraberindeki isyancılara 48 cemaatin aşçısı Süleyman Usta'da katılınca olaylar büyümüştür[294]. Durum halkın canına malına zarar verir bir hal aldığı için bu tür hareketlerin önüne geçilebilmesi amacıyla 1819 yılı Ekim'inde Hazinedâr Ahmet Bey'in katline ve Usta

---

[292] Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, a.g.e., C. II, s 744-745; K. Beydilli, a.g.m., s. 223.
[293] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 11a-11b, Belge No: 5.
[294] *BOA, HAT,* Dosya No: 341, Gömlek No: 19493; *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili*, vrk. 21a, Belge No: 23.

Süleyman'ın ocaktan ihraç edilip, Kars kalesine sürülmesine karar verilmiştir[295]. Böylece Ahıska'da yeniden huzur sağlanmıştır.

2.3.3. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve Kafkasya Cephesi

Bükreş Antlaşması'nın getirmiş olduğu güven sayesinde hudut başlarında yaşayan insanlar hayatlarını korkusuzca ve rahat bir şekilde idame ettirirken, iki devlet arasındaki sulhun bozulmasına neden olacak hâllerden kaçınılması Çıldır Eyâleti valilerine tenbih edilmişti. Ancak Lütfullah Paşa, hudut başlarındaki meşe içlerine saklanıp hırsızlık, çetecilik ve etrafa zarar ziyan veren Lezgiyan taifesiyle diğer bu işleri yapan şahısların faaliyetlerine göz yumduğu gibi, düşmandan esir ele geçirenlere de mani olmamıştı. Hatta Paşa daha da ileri giderek kendisi de birkaç esir edinme sevdasıyla sulh anlaşmasına aykırı davranmıştır. Bu durum hudut başlarında yaşayanları olumsuz etkilemiş ve onlar düşmanın intikam duygusuyla zarar ve ziyanından korkarak sığınaklara çekilmişlerdi. Çıldır Eyâleti'nde yaşayanların huzur ve rahatı kaçmıştı[296]. Kasım 1818 (Muharrem 1234)'de Acaralıların ve Ahıska ahalisinin çeteler teşkil ederek Rus arazisine hücum etmeleri ayrıca Tiflis ve İmereti kesimlerine akınlar yaparak esirler elde etmeleri de yine bir huzursuzluğun ortaya çıkmasına neden olmuştu[297].

Rusya, Kasım 1826'da Ahıska ve Ahılkelek dolaylarıyla ilgili şikâyetlerini Osmanlı'ya bildirip özellikle bu mıntıkalardaki Osmanlı teba'asının Rus topraklarına saldırılarda bulunduğunu belirterek, bunun önlenmesini istemişti. Rusya'nın Gürcistan kumandanı, bahsi geçen ve şikâyet konusu olan yerlerin Çıldır valisi denetiminde olduğunu ve yaşanan olaylarla ilgili olarak onu sorumlu tuttuklarını dile getirmişti. Özellikle Ahıska Muhafızı Hakkı Paşa'dan duyulan rahatsızlık, Rusları bayağı kızdırmış; Ruslar iki devlet arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine bu valinin neden olduğunu ve anlaşma şartlarına aykırı hareketlerden vazgeçmediğini Osmanlı Devleti'ne bildirmişlerdi.

Rus tarafının iddialarına göre; Çıldır Valisi Hakkı Paşa, İran tarafı ile gizli olarak ittifak kurarak bölge ahalisini Rusya'ya karşı kışkırtmaktaydı. Bununla yetinmeyen Hakkı Paşa Gürcistan ahalisinden olup, buradan kaçarak Ahıska'ya gelen Vahtan isimli bir firarîye kucak açmış, Ahıska'ya getirilen Rus teba'asından esirlerin

---

[295] *BOA, HAT,* Dosya No: 1107, 744639-A,B,C; *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili,* vrk. 10b-11a, 25a-26b, Belge No: 4, 38.

[296] *BOA, MŞH. ŞSC, Ahısha Şer'iyye Sicili,* vrk. 12a, Belge No: 6.

[297] *BOA, HAT,* Dosya No: 1105, Gömlek No: 44596.

alınıp satılmasına rıza göstererek bunlardan birkaçını da kendisi satın almıştı. Ayrıca Rus ahalisinden gasp edilen malların Ahıska ve Ahılkelek'te alınıp satılmasına da göz yummuştu.

Rusya'ya göre bunlar hoş karşılanacak durumlar değildi ve Osmanlı yönetiminin bu vali ile ilgili mutlak surette bir hâl çaresi bulması lazımdı. Ayrıca Ahıska taraflarından birkaç yüz kişilik silahlı grubun devamlı olarak Rus topraklarına geçip baskınlar yaptığı, bunun dışında Kars tarafından Sefer Ağa'nın sınırlara tecavüzlerde bulunduğu da Rusya tarafından dile getirilen belli başlı şikâyet konuları arasındaydı.

Tüm bu uygunsuz durumların ortaya çıkmasından Osmanlı'nın sorumlu olduğu, en kısa sürede bunların engellenmesi gerektiği ve suçluların cezalandırılması, Rusya tarafından istenen hususlardı. Ayrıca Rusya ahalisinden olup da esir olarak tutulanların derhal serbest bırakılması, malları gasp edilenlerin zararlarının ödenmesi de talep edilen isteklerden başlıcalarını oluşturmuştur[298]. Osmanlı yönetimi, Rusya'nın bu şikâyetlerine yönelik olarak verdiği cevapta, İran'a herhangi bir yardımın söz konusu olmadığını ve Rusya'ya yönelik Osmanlı tarafından bir girişimin bulunmadığı da açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca Çıldır valisinin İran ile irtibatı olduğu yolundaki iddianın ise Hakkı Paşa'nın Revan Serdarının kardeşi Hasan Han ile arasındaki dostluktan kaynaklandığını ve bunun da kesilmesi yönünde Vali'ye emir verildiği belirtilerek, diğer şikâyet konularının da inceleneceği ve ona göre hareket edileceği Rus yönetimine bildirilmişti[299].

Ayrıca 1826-1828 Rus-İran savaşı esnasında Çıldır eyâleti dâhilindeki Terekemelerin İran ordusuyla birlikte çapula gitmeleri üzerine Rus Generali Ermolov bir şikâyet mektubu göndermiş, bunu üzerinede Terekemelerin liderleri olan Tahmas

---

[298]Bu şikâyetlerle ilgili ifadeler belgelerde şu şekilde ifade edilmiştir: *"...Ahısha valisiyle Acem meyanında hafî olarak ittifak ve ittihad üzere oldukları bazı keyfiyetten anlaşılmışdır... bundan başka Gürcistan ahalisinden olub bir zaman Anadolu içinde serseri geşt ü güzâr iden firarî Vahtan nam Gürcü Erzurum Valisi tarafından davet ve Ahısha'ya varub ikamet itmek içün tenbih olunduğu... paşa–yı muma-ileyhin huzurlarında vafîr Rusya teba'ası esir olarak satılub hatta kendisi dahi onlardan bir kaçını iştirâ eylemişdir..."* (Bkz. *BOA, HAT*, Dosya No: 1059, Gömlek No: 43542-A, B.); John F. Baddeley " ... *Rusya, Türkiye ile barış halinde bulunduğundan resmi bir anlaşmazlık yoktu. Fakat hepsi birer müthiş binici ve baskıncı olan Kürt süvarileri, Osmanlı makamlarının kışkırtmasıyla olmasa da en azından onların göz yummalarıyla Ekatereenenfeld'deki Alman kolonisini basarak yokettiler. Öldürülmeyen bir kısım koloni halkı da, yaşamaları boyunca sürdürecekleri bir köle hayatına başlangıç olarak satılmak üzere İstanbul veya diğer merkezlere gönderdiler."* şeklinde izah etmekte ve Ahıska Paşası'nın Aralık 1826'ya kadar üç koloniciyi alıkoyduğunu ve bunların daha sonra bir Ermeni tarafından satın alınarak serbest bırakıldıklarını belirtmektedir. (Bkz. J. F. Baddeley, a.g.e., s. 166; M. Aydın, a.g.e., s. 151.)

[299] *BOA, HAT,* Dosya No: 1059, Gömlek No: 43542-A.

Kuli ve Kurban, Çıldır kalesine çağrılarak kendileri ile görüşülmüş ve bu tür faaliyetlerden uzak durmaları tembihlenmişti[300].

Rusya sınırda yaşanan birtakım huzursuzluklardan dolayı şikâyette bulunmuş olmasına rağmen savaşın asıl sebebi sınır huzursuzlukları değildir. Rusya; İran ile imzaladığı Türkmençay Antlaşması ile İran'ın Kafkaslardaki varlığını sona erdirirken, sıra Osmanlı Devleti'ne gelmişti. Ancak Osmanlı Devleti'ne savaş açmak için birtakım sebeplere ihtiyacı vardı. Rusya aradığı fırsatı Sırp İsyanını takiben Mora'da ortaya çıkan 1821 Rum İsyanı ve Osmanlı Devleti'nin isyanı Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın yardımıyla 1827'de bastırması ve Mora'yı yeniden ele geçirmesiyle bulmuştu[301]. Bu sırada Rus Çarı Aleksandır'ın ölmesiyle yerine kendisinden önceki çarlar gibi, Türk düşmanlığını devam ettiren bir anlayışa sahip olan, Rusya'nın dış siyasetteki ana politikasını *"Türkiye'yi ortadan kaldırmak"* siyasetine göre kurgulayan Nikola[302] geçmişti[303].

Yeni Çar, Doğu Akdeniz'e egemen olmak amacıyla hemen harekete geçti. 1826'da Padişaha bir ültimatom göndererek Sırbistan'a özerklik, Eflak-Boğdan'a ayrıcalık verilmesini istemişti. Osmanlı Devleti, İngilizler tarafından da baskı altında tutulmakta olduklarından Rusya'nın isteklerine hizmet eden Akkerman Antlaşmasını 7 Ekim 1826 tarihinde imzalamak zorunda kalmıştı[304]. İmzalanan bu antlaşma, doğu sınırında herhangi bir değişikliğe neden olmamışsa da yerli beylerden seçilen Eflak ve Boğdan beylerinin İstanbul tarafından tayin edilmesi ve Sırbistan'da yalnız kalelerin Osmanlı hâkimiyetinde kalması durumunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Yunan mücadelesini de kolaylaştırdığı gibi, Rusya'nın da savaşmadan birçok çıkar elde etmesine sebep olmuştu[305].

Rusya ve İngiltere, Yunan bağımsızlığını ve Mora'nın özerkliğini de ne şekilde olursa olsun Osmanlı'ya kabul ettirmeye kararlı olduklarından dolayı 4 Nisan 1826

---

[300] M. Aydın, a.g.e., s. 201.

[301] Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğ*u, C. I, İstanbul, 2004, s. 186-187. İ. H. Danişmend, a.g.e., C. IV, s. 104-105,109; F. Armaoğlu, a.g.e., s. 169-174.

[302] Tam bir Türk–Müslüman düşmanı olan I. Nikola Rusya'da yaşayan 4-5 milyon Türk–Müslümanın üzerine baskı yaparak onları Hıristiyan-Ortadoksluğa çevirmek için tedbirler almış ve türlü yönde baskılarda bulunmuştur. Osmanlı'ya düşmanlığı dolayısı ile sadece siyasi yönde değil aynı zamanda da dini yöndeydi. (Bkz. A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 54.)

[303] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 323.

[304] Ufuk Gülsoy, *1828–1829 Osmanlı-Rus Savası'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*, İstanbul, 1993, s. 13-14; İ. H. Danişmend, a.g.e., C. IV, s. 112; Tahir Tamer Kumkale, *Tarihten Günümüze Türk–Rus İlişkileri*, İstanbul, 1995, s. 35; A. Palmer, a.g.e., s. 156.

[305] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 6, (Sad. Dündar Günday), İstanbul, 1994, s. 2987; C. Gökçe, a.g.e., s. 225; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 56.

tarihli Petersburg Protokolünü[306] 17 Nisan 1827'de Osmanlı'ya tebliğ etmişlerdi. Yunan bağımsızlığının şartını içeren protokolü Osmanlı Devleti, Haziran 1827'de durumun kendi iç meselesi olduğunu dile getirerek bu sözde arabuluculuk teklifini reddetmişti. Ancak Rusya, İngiltere ve Fransa Yunan bağımsızlığını zorla da olsa Osmanlı'ya kabul ettirmek için karar almışlardı[307]. Bunun için derhal harekete geçerek 6 Temmuz 1827'de Londra'da bir antlaşma imzalamışlardı[308]. Antlaşma Osmanlı Devleti'ne 16 Ağustos 1827'de bir bildirim hâlinde tebliğ edilmişse de ültimaton niteliğindeki bu bildirimi Osmanlı Devleti reddetmişti.

Osmanlı'dan ve Mısır'dan yardım gönderilmesini engellemek amacıyla Eylül 1827 başlarında Rusya, İngiltere ve Fransa Mora'ya bir filo göndermişlerdir[309]. Navarin Liman'ında bulunan Osmanlı ve Mısır kuvvetlerinden oluşan donanmayı müttefikler bir bahaneyle 20 Ekim 1827 sabahı donanmayı ateşe vermişlerdi[310].

Navarin Liman'ındaki bu faciada Osmanlı-Mısır donanması yok edilirken 6.000 denizci de öldürülmüştür. İngiltere, Osmanlı donanmasının yok edilmesine bizzat katılarak Doğu Akdeniz'deki çıkarlarını tehlikeye sokacak bir hata yapmıştır. Rusya'nın önünü açmış olmaktan pişmanlık duymuşsa da iş işten geçmiştir[311]. Osmanlı Devleti Navarin felaketini ilgili devletler nezdinde şiddetle protesto etmiş ve tazminat talebinde bulunmuşsa da Rusya başta olmak üzere diğer devletler saldırının sorumluluğunu Türk komutanlarının üzerine yıkmışlardır[312].

Görüldüğü üzere 1828–1829 Osmanlı-Rus savaşının asıl sebeplerini büyük devletler oluşturmuştu. Yunan İsyanı ve Navarin Olayı Ruslara amaçlarını gerçekleştirmek için Türklerle hesaplaşma fırsatı verirken[313] 17 Haziran 1826'da

---

[306] Petersburg protokolüne göre; Yunanistan otonomi hakkı elde edecek, fakat Osmanlı Devleti'ne belli bir vergi verecek ve onun yüksek yargı yetkisine tabi olacaktı. Denizde ve adalardaTürklere ait olan topraklar satış yoluyla Yunanlılara geçecek; Türkler buralarda yönetici seçimlerine katılabilecek fakat seçim hakkı yalnız Yunanlılarda olacaktı. Ayrıca Yunanlılar dini ve ticari konularda tam serbestiye sahip olacaklardır. (Bkz. A. B. Şirokorad, a.g.e., s. 317.)

[307] K. Acar, a.g.e., s. 19; E. Afyoncu, a.g.e., C. I, s. 189; Y. Okçu, a.g.e., s. 131.

[308] Londra Antlaşması 6 açık 3 gizli maddeden ibarettir. Antlaşma iç işlerinde bağımsız Osmanlı Devleti'ne sadece vergi bağı ile bağlı bir Yunan Devletini kurmayı amaçlamıştı. Gizli maddesinde ise Osmanlı' ya bu antlaşmayı kabul ettirmek için gerekli olan tedbirlerin alınacağı yazılıydı. (Bkz. F. Armaoğlu, a.g.e., s. 179.)

[309] F. Armaoğlu, a.g.e., s. 180.

[310] Celal Erkin, *1828–1829 Türk-Rus Harbi (Kafkas Cephesi)*, İstanbul, 1940, s. 7; A. B. Şirokorad, a.g.e., s. 318-322; Sâmiha Ayverdi, *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, İstanbul, 1970, s. 192-193; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 56; A. Palmer, a.g.e., s. 157.

[311] F. Armaoğlu, a.g.e., s. 180-181.

[312] C. Erkin, a.g.e., s. 8; Nicalae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 5, (Çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul, 2005, s. 278.

[313] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 23.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmış olmasından[314] sonra Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir ordunun daha teşekkül aşamasında olması Rusya'yı ziyadesiyle memnun etmişti[315]. Yunan İsyanı, Navarin Olayından dolayı sıkıntı içerisine girmiş olan Osmanlı Devleti'nin mevcut durumundan yararlanmak isteyen Çar Nikola Osmanlı'ya büyük bir darbe vurmak istemişti[316]. Bu düşünceyle harekete geçen Rusya, Yunanistan'ın bağımsızlığı konusundaki baskılarını arttırarak sürdürmüştü. Padişah II. Mahmut, baskılar üzerine ülke çapında bir beyanname yayınlayarak Yunanistan hakkındaki teklifin kabul edilemez olduğu ve gerekirse Rusya'ya karşı topyekûn savaşa iştirak edileceği bildirmişti[317].

Rusya harekete geçmek için aradığı bahaneleri bulmuştu. Ona göre; Osmanlı Devleti'nin Navarin olayındaki tutumu ve Yunan meselesi ile ilgili isteklerin Osmanlı tarafından reddedilmesi başlı başına savaş sebebiyse de, savaş için Avrupalı devletlerin onayını almak istemişti. Bu desteği Avusturya ve Prusya dışında büyük ölçüde sağlamıştı.

I. Nikola'nın savaş programı ve göstereceği bahaneler artık hazırdı. I. Nikola'ya göre Osmanlı Padişahı Akkerman Antlaşmasındaki hükümleri yerine getirmemiş, Balkanlar üzerindeki meşru ve doğal Rus hâkimiyetini kabul etmemiş ve Rus unsurlar son zamanlarda Osmanlı Devleti tarafından olumsuz muameleye maruz kalmıştı. Bu sebeplerle harekete geçen Rusya'nın sözüm ona hiç bir kötü niyeti olmadığı gibi, hâkimiyet alanını genişletmek gibi bir amacı da olmaksızın ordusunu Prut'a doğru harekete geçirmişti.

1828 yılı Nisan ayı sonunda Rus adının şerefini, Rus Devleti'nin haysiyetini, haklarının dokunulmazlığını ve milli şerefi korumak gibi fanatik bahanelerle Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ederek[318], Eflak, Boğdan ve İbrail'e girmişti[319]. Osmanlı Devleti de Rus saldırıları karşısında 20 Mayıs 1828'de Bab-ı Meşihat'ta toplanan genel mecliste II. Mahmut ve bazı devlet adamlarının savaştan yana olmaları nedeniyle Rus

---

[314] Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., C. 6, s. 2946-2957; Ahmet Yaramış, "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılması ve Yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin Kurulması", *Türkler*, C. XII, Ankara, 2002, s. 697; A. Palmer, a.g.e., s. 147.

[315] Serafettin Turan, "1829 Edirne Andlaşması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 1–2, Ankara 1951, (Ayrı Basım), s. 114.

[316] Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. I, (Haz. Ahmet Hazerfen vd.), İstanbul, 1999, s. 156-159; Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, C. III, İstanbul, 1994, s. 195-198; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 324; İ. H. Danişmend, a.g.e., C. IV, s. 112.

[317] Ş. Turan, a.g.m., s.114-115.

[318] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 56; Cemal Gökçe bu tarihi 14 Nisan olarak vermektedir. (Bkz. C. Gökçe, a.g.e., s. 226-227.)

[319] *BOA, HAT,* Dosya No: 1050, Gömlek No: 43274.

beyannamesine karşı bir beyanname yayınlayarak savaş ilan etmişti[320]. Devletin savaşacak durumunun olmadığı bilinmesine rağmen böyle bir karar alınmasının temel sebebini Pertev Paşa'nın şu sözlerinde anlayabiliriz: "… Eğerci Moskoflu'ya, galebe ümit olunmaz. Lâkin bilâ muharebe Mora Krallığı kabul olunur ise yol olur ve pek çok mahallere sirâyet eder."[321]

Rusya ile Osmanlı Devleti hem Avrupa kıtasında hem de Asya kıtasında komşuydu. Dolayısıyla savaş hem Balkanlarda hem de Kafkaslarda yapılacaktı. Osmanlı Devleti Vak'a-yı Hayriye ile kara, Navarin Olayı ile de deniz kuvvetlerini kaybetti. Bu şartlar altında bir savaşı kaldırabilecek güçte görünmüyordu[322]. Ayrıca bir savaş planı da yoktu. Gerek Balkanlar'da gerekse Doğu Anadolu'da var olan kalelere dayalı savunma yapılması düşünülmekteydi. Ayrıca Anapa Kalesinin yardımı ile Rus ordusunun gerisine tacizler yapılması ve bu husus için Osmanlıya karşı sevgi besleyen Türk, Çerkes, Gürcü ve Dağistanlı diğer halklardan istifade edilmesi düşünülmekteydi[323]. Rusya'nın Balkan cephesindeki hedefi Osmanlı'yı Balkanlardan atmak, Kafkas Cephesindeki hedefi ise, Anapa, Faş (Poti) ve Batum mevkileri dâhil olmak üzere, Kars, Ahıska kale ve sancaklarını ele geçirerek Rusya için tatminkâr bir sınır hattı oluşturmaktı[324].

Savaş, Balkanlarda başlamasına rağmen Osmanlı Devleti savaş hazırlıklarını tamamlayamamıştı[325]. Ayrıca Doğu Anadolu'da ne halk ne de yöneticiler hâlâ savaş fikrine bile alıştırılmamışlardı. Bunda Rusya'nın Kafkasya'daki askerlerini kışlalara yerleştirmiş olması ve komutanların Türk tarafını aldatmak amacıyla bu bölgede yeni bir sefer için kendilerine hiçbir emrin gelmediğini yayması etkili olmuştu. Öyle ki Rus tarafının sözlerine itibar eden Kars Muhafızı, himayesindeki halka mahsullerini Gürcistan'da satmaları için izin vermiş, böylece de Rusların erzak teminine yardım etmişti.

Rusya, Kafkas cephesinde hazırlıklarını tamamlayıp hudutlarda toplanıp harekete geçtiğinde Osmanlı Devleti savaş hazırlıklarına yeni başlamıştı. Halk ise

---

[320] Ahmed Muhtar, *1828–1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, C. I, Ankara 1928, s. 37; C. Erkin, a.g.e., s. 8; E. Z. Karal, a.g.e., C. V, s. 119.

[321] Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vuku'at*, (Sad. Neşet Çağatay), C. III-IV, Ankara, 1992, s. 260.

[322] Ahmed Hamid, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1930, s. 455-456.

[323] Y. Okçu, a.g.e., s. 109; C. Erkin, a.g.e., s. 26.

[324] C. Erkin, a.g.e., s. 29; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 23; A. B. Şirokorad, a.g.e., s. 338-339.

[325] 20 Aralık 1827 tarihinde seferberlik ilan ettiği halde aradan geçen yaklaşık beş aylık zamana rağmen hazırlığını tamamlayamamıştır. Bunun sebebi de Rusya'yı şüphelendirmemektir. (Bkz. C. Erkin, a.g.e., s. 28.)

korkunç bir düşmanın yaklaşmakta olduğundan habersizdi[326]. Halkı savaş fikrine alıştırmak için herhangi bir çalışma yapılmadıgı gibi Kafkas cephesinin son derece elverişsiz doğa şartları da bölgedeki hazırlıkların hızını olumsuz etkilemekteydi. Dağların uzanışı ve yer şekillerinin sarp yapısı, ancak yaya geçişlerine izin vermekteydi. Bu nedenle asker toplanmasından önce üzerinde durulması gereken nokta, topların nakli için gerekli yolların düzenlenmesiydi. Bununla birlikte bölge halkının zirai faaliyetlerden uzak olması erzak teminini de zorlaştırmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti savaşın ilk anlarından itibaren sınır bölgelerdeki tarımla uğraşan halkı yanlarına çekerek bu ihtiyacı karşılamaya çalıştı[327].

Osmanlı askeri kuvvetlerinin durumu ise oldukça kötüydü. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra onun yerine kurulmaya çalışılan düzenli orduya kura usulü ile alınan askerler, sağlık koşullarına uygun olmayan ortamlarda barındırılmakta, bu durum da bulaşıcı hastalıklara sebep olmaktaydı. Düzenli ordunun yanında eli silah tutan herkesin savaşa çağırılmasıyla gönüllü bir ordu da teşkil edilmeye çalışılmaktaydı. Bu koşullarda Kafkas askerini düzene sokmak için çok çaba gerekmekteydi[328].

Osmanlı Devletinin Kafkas cephesindeki kuvvetleri; 32.000 düzensiz ve 6.000 nizami askerden ibaretti. Sınır kalelerde bulunan asker miktarı Kars'da 11.000, Ahıska'da 10.000, Erzurum'da 15.000–20.000 civarındaydı. Aslında bu rakamlar hiç de az değildi. Ancak bu askerlerin çoğu düzensiz asker statüsünde olduğundan savaş esnasında gereği kadar fayda sağlanamadı[329].

Osmanlı ordusunda top miktarı yeterli sayıda olmasına rağmen ateş kuvvetleri zayıftı. Bazı kale topları ise IV. Murad döneminden kalmaydı[330]. Rus ordusu ise Napolyon ile yapılan savaşlarda deneyim kazanan ve Kafkasya'yı tanıyan, yirmi beş senelik deneyimleri olan subaylar tarafından idare edilmekteydi. Bu nedenle Osmanlı ordusuna göre hayli iyi durumdaydı. Kafkas cephesinin başkumandanı İran seferinde kazandığı başarılar ile büyük bir üne kavuşan Paskeviç idi. Paskeviç'in emrinde 49.000 asker ve 166 da top bulunmaktaydı. Bu askerlerinden Kafkasya içerisindeki ahaliyi itaat altında tutmak için 20.000 asker ve 58 top bırakılmıştı. İran ile imzalanan Türkmençay

---

[326] James Brown, *Bir Milletin Bir İmparatorlukla Savaşı (1828–1829 Türk-Rus Harbi)*, (Çev. Ali Rıza Seyfi), İstanbul, 1940, s. 71-72.

[327] Ahmed Muhtar, a.g.e., C. I, s. 56.

[328] C. Gökçe, a.g.e., s. 228; C. Erkin, a.g.e., s. 16.

[329] Ahmed Muhtar, a.g.e., C. I, s. 210.

[330] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 24; Konu ile ilgili kaynaklarda Kafkas cephesindeki topların sayısı ile ilgili net bir sayıya ulaşılamamıştır. Bununla birlikte Celal Erkin, 300–400 gibi yuvarlak bir rakam verebilmiştir. (Bkz. C. Erkin, a.g.e., s. 25.)

Antlaşmasına göre İran'ın ödemesi gereken savaş tazminatı ödeninceye kadar bir miktar asker İran'da bırakılmıştı. Hudut tecavüzünden korunmak için 38 kıta top ve 15.000 asker bırakılmıştı[331]. Paskeviç'in emrinde Osmanlı sınırına akın yapacak 14.000 asker ve 70 top bulunmaktaydı[332].

2.3.3.1. Anapa ve Faş Kalelerinin Elden Çıkışı

Anapa kalesi, Osmanlı Devleti için çok önemli bir stratejik noktada bulunmaktaydı. Konum itibarıyla Karadeniz'in doğusunda ve Kuban nehrinden 32 km. güneyde yer alan bu kale, Osmanlı Devleti'nin en önemli askeri limanlarından biriydi. Gerektiğinde Ruslara karşı üs olarak kullanılmaktaydı. Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki savaşçı kabilelere bu kale aracılığıyla silah sevk eder ve bölgedeki hâkimiyetini bu kale sayesinde korurdu. Kalenin bu özelliğinden dolayı geçmişte Rus ordusu tedirgin edilmişti. Yeniden tedirgin edilebilirdi. Bu sebeple de Anapa Ruslar açısından ele geçirilmesi gereken kalelerden biriydi[333].

Stratejik önemi olan kaleyi bir an önce ele geçirmek için Ruslar, Kafkasya Cephesindeki ilk harekâtlarını yaptılar. 3 Mayıs'ta Prens Menşikof 4.000 civarında olan çıkarma askerleri ve Koramiral Greig komutasındaki 32 parçadan oluşan donanma ile Sivastopol'dan Anapa'ya doğru yola çıktı. Aynı zamanda Anapa'ya doğru Karadeniz kıyısından iki süvari, iki piyade, Kazak alayları ve süvari bataryalarının da dâhil olduğu birlikler Ataman Beskrovnıy komutasında harekete geçti. Yolda bunlara Albay V. A. Perovski'nin komutası altında olan Taman alayından 6 birlik ve 4 toplu Naşeburg birliği katıldı. Sayısı 2.000 asker ve 20 toptan ibaret olan birliğin amacı süratli şekilde Anapa'ya hareket ederek yolun ve kıyıda çıkarma yapılacak olan alanın güvenliğini sağlamaktı.

Karada daha önde giden Beskrovnıy'ın birliği 10 Mayıs'ta Köse Boğazı'nda 14 kişilik bir Osmanlı karakoluna rastlamış ve burada birkaç Osmanlı askerini öldürüp bir kaçını da esir almıştır. Bunun hemen ardından 12 Mayıs'ta Osmanlı kuvvetleri ile Rus birlikleri arasında ufak bir çatışma olmuş ve bir Osmanlı askeri şehit olmuştur. 14 Mayıs'ta Albay Perovski'nin birliği Beskrovnıy'ın birliğiyle birleştikten bir gün sonra

---

[331] Ahmed Muhtar, a.g.e., C. I, s. 209.

[332] C. Erkin, a.g.e., s. 25; J. F. Baddeley eserinde 15.000 kadar asker ve 58 topun olduğunu belirtmektedir. (Bkz. J. F. Baddeley a.g.e., s. 191.); A. B. Şirokorad ise, 12.000 asker ve 70 topun olduğunu eserinde kaydetmektedir. (Bkz. A. B. Şirokorad, a.g.e., s. 339.)

[333] Ahmed Muhtar, a.g.e., C. I, s. 211-212; C. Erkin, a.g.e., s. 30.

Anapa'ya ulaşmış ve Buğur çayının kenarındaki kıyı ile geniş bataklak arasında olup Anapa'yı dağlardan ayıran dar alana konuşlanmıştır[334].

32 parçadan ibaret olan Rus donanması[335], Mencikof komutasındaki kuvvetlerle 12 Mayıs'ta Anapa önlerine gelmiş[336] ise de fırtına sebebiyle karaya çıkamamıştır. Profski, Kont Mencikof'un gelmesini beklemeden elindeki kuvvetiyle Anapa kalesine karşı taarruza geçmiş; ancak Osmanlı askerinin baskısı ile geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu sebeple 19 Mayıs 1828 tarihine kadar Anapa'da durum sakin geçmiştir[337].

Rus donanması 17 Mayıs 1828'de sahile ulaşmayı başarmıştır. Mencikof, Anapa Kalesi Kaymakamı Osman Paşa'ya bir elçi göndererek kalenin teslimini talep etmiştir. Rusların bu tecavüzü ve kabul edilemez talebi sonucu Osmanlı askeri harekete geçerek Rus saldırısına karşılık vereceğini bildirmiştir[338]. Bu karar üzerine Rus kuvvetleri 19 Mayıs'ta kaleyi bombalamaya başlamışlardır[339]. Osmanlı askeri saldırılara elindeki kuvvetlerle karşılık verirken Abaza ve Çerkes kabilelerinden 2.000 kadar kuvvet de kaleye ulaşmıştır. Rusların yoğun ateşi karşısında cesurca mücadele eden Osmanlı askerleri kaledeki topların ve mühimmatın yetersizliğine karşı, Rus saldırılarına karşı koymaya çalışmış ve ilk anlarda bazı galibiyetler de elde etmiştir[340].

Anapa'da yeterli mühimmat olmadığı için Trabzon Valisi Hasan Paşa'dan gerekli mühimmat ve erzak istenmiştir[341]. Trabzon'dan gönderilen 2.823 asker ve 180 top döşeme tahtası Anapa'ya ulaşmıştır[342]. Ancak bu sevkiyattan sonra gelen 800 asker ve 3 gemi, Rus donanması tarafından ele geçirilmiştir[343].

Ruslar, bir taraftan Trabzon, Sinop, Rumeli ve hatta İstanbul'u dahi ele geçirdiklerine dair asılsız sözlerle askeri yıldırmaya çalışırken diğer taraftan da Anapa'nın yardımına gelen kabileleri yanlarına çekmek için çeşitli vaadlerde bulundular. Bu vaadlere kanan Çerkesler mücadeleyi bırakıp geri çekildiler[344]. Hem Çerkeslerin mücadeleyi bırakıp geri çekilmeleri hem de gönderilen yardımların Ruslar

---

[334] M. Aydın, a.g.e., s. 216; C. Erkin, a.g.e., s. 31.
[335] *BOA, HAT,* Dosya No: 1027, Gömlek No: 42781-G.
[336] *BOA, HAT,* Dosya No: 1042, Gömlek No: 43115-Ö.
[337] Naci Çakın, *Osmanlı- Rus Savaşı (1828-1829)*, Ankara, 1978, s. 151.
[338] *BOA, HAT,* Dosya No: 1090, Gömlek No: 44291-C, A.
[339] M. Aydın, a.g.e., s. 217.
[340] *BOA, HAT,* Dosya No: 1027, Gömlek No: 42781-C, D, E.
[341] İstenen erzaklar arasında yarım kantarlık üç dört adet büyük top, inşa olunan iki tabya için yirmi tane tabya topu ve kundaklık için tahta vardır. (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1027, Gömlek No: 42781-G; *BOA, HAT,* Dosya No. 1090, Gömlek No: 44291-Ç, N.)
[342] *BOA, HAT,* Dosya No: 1027, Gömlek No: 42781-F.
[343] *BOA, HAT,* Dosya No: 1027, Gömlek No: 42781-J; M. Aydın, a.g.e., s. 216; J. Brown, a.g.e., s. 72.
[344] *BOA, HAT,* Dosya No: 1042, Gömlek No: 43115-Ö, U; C. Gökçe, a.g.e., s. 231.

tarafından alıkonulması üzerine Mencikof, Anapa Muhafızı Osman Paşa'ya bir elçi göndererek kaleyi kendilerine teslim etmesini teklif etti. Osman Paşa bu teklife karşılık elçiye: *"Burada on bir muhafız mezarı mevcuttur. Ben de kendi mezarımı kazdırdım. Ben ölmedikçe, askerimiz sağ oldukça hakkınızdan gelirim, milletimin bu önemli kalesinin bir taşını dahi savaşmadan teslim etmem."* şeklinde cevap verdi[345]. Kırk yedi gün kırk yedi gece Rus taarruzuna dayanan kale[346] 17 Haziran'da teslim oldu[347].

4.000 asker[348], 85 top ve 25 sancak Rusların eline geçti. Osman Paşa'nın bu kadar kuvvete rağmen kaleyi teslim etmesinin sebepleri olarak kalenin Rus bombardımanı sonucu harap olması ve Abaza ve Çerkes kabilelerinin muhasaranın başında verdiği desteği Rusların verdikleri hediyeler nedeniyle geri çekmeleri gösterilmektedir[349].

Ruslar kaledeki askerleri esir alıp Kırım tarafına götürdüler[350]. Bu savunmada 3.000 Türk askeri şehit oldu[351]. Bu savaş, Anapa'nın tamamen Rusların eline geçmesine sebep olurken, Türkleri Karadeniz ve Kafkasya'daki en önemli merkezlerinden mahrum bıraktı. Osmanlı Devleti, daha sonraları Çerkesleri Rusya'ya karşı ayaklanmaya teşvik ettiyse de onlarla doğrudan temasa geçemediklerinden Çerkeslere askeri yönden destek ulaştıramadı.

Anapa'nın alınmasından sonra, sıra Trabzon'a bağlı Faş Kalesi'nin alınmasına gelmişti. General Hesse haziran başında Kutais'den 11 top ve 2.000 kişilik kuvveti ile Faş'a doğru hareket etmiştir. Bu kuvvete 1.500 kişilik bir kuvvetle Mingrelya Dadyanı yardıma gelmiştir. Kale 13 gün boyunca bombalandıktan sonra kalede büyük gedikler açılmıştır. Bunun üzerine kale komutanı müzakere teklif etmiş ise de netice alınamaması üzerine yeniden bombardıman başlamıştır. 27 Haziran'da kale komutanı Arslan Bey kaleyi kayıtsız şartsız teslim etmiştir[352].

---

[345] *BOA, HAT,* Dosya No: 1027, Gömlek No: 42781-E; Ahmed Muhtar, a.g.e., C. I, s. 213.
[346] *BOA, HAT,* Dosya No: 1042, Gömlek No: 43115-M.
[347] *BOA, HAT,* Dosya No: 1042, Gömlek No: 43115-P; C. Gökçe, a.g.e., s. 232; Celal Erkin ve Naci Çakın kalenin 24 Temmuz 1828'de teslim olduğunu belirtmektedirler. (Bkz. C. Erkin, a.g.e., s. 31; N. Çakın, a.g.e., s. 152.); James Brown, Anapa'nın 23 Haziran'da teslim olduğunu yazmaktadır. (Bkz. J. Brown, a.g.e., s. 72.); A. B. Şirokorad ise, Anapa'nın 12 Temmuz 1828'de Ruslar'ın eline geçtiğini yazmaktadır. (Bkz. A. B. Şirokorad, a.g.e., s. 325.)
[348] M. Aydın, a.g.e., s. 219; Cemal Gökçe kalede kalan asker sayısını 1.400 olarak vermektedir. (Bkz. C. Gökçe, a.g.e., s. 232); Naci Çakın ise 1.500 olarak vermektedir. (Bkz. N. Çakın, a.g.e., s. 152.)
[349] M. Aydın, a.g.e., s. 219-220; C. Gökçe, a.g.e., s. 232.
[350] Kırım'da bekâr ve evliyi ayırt ettikten sonra evlileri Sinop'a göndermiştir. (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1011. Gömlek No: 42435-A.)
[351] N. Çakın, a.g.e., s. 152.
[352] M. Aydın, a.g.e., s. 220-222.

Ruslar, Kafkasya'da çok önemli bir yeri ele geçirmekle kalmayıp, Kırım ile Azak Denizi ve Güney Kafkasya arasındaki doğrudan deniz ulaşımını da sağlamıştır[353].

2.3.3.2. Kars Muharebesi ve Kars Kalesinin Elden Çıkışı

Anapa'ya yönelik Rus kuşatmasının duyulması üzerine Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Galib Paşa, Osmanlı sınır boylarındaki Rus faaliyetlerinin ürkütücü boyutlara geldiğini görerek durumu anlamak amacıyla Kars valisinden Rusların hareketini gözetlemek için bölgeye casus göndermesini istemiştir. Kars Muhafızı Mehmet Emin Paşa, Revan'a gönderdiği casustan aldığı habere göre Ruslar'ın büyük ölçüde top, cephane ve zahireyi Gümrü'ye naklettikleri, Paskeviç'in askerlerine Mayıs'ta Kars'a hareket etmeleri emrini verdiği gönderilen casus tarafından bildirilmiştir[354]. Gönderilen casusun verdiği bilgide Rusların eksiklerini tamamladığı, süvarilerin hazır olduğu, nakliye araçlarının dahi temin edildiği anlaşılmaktadır. Casusun verdiği bilgilerden sonra Kars'da asker ve erzak toplama yoluna gidildi[355].

Paskeviç'in bir süre ikamet ettiği Tebriz'den çıktıktan sonra Revan üzerinden Tiflis'e geçtiği ve burada yeni bir sefer için hazırlıklara başladığı, Ahıska Paşasının gönderdiği casuslar vasıtasıyla da haber alınmıştı. Ahmet Rüştü Paşa bu durumu Erzurum Valisi Galip Paşa'ya bildirmiştir[356]. Bir başka şukkasında Ahmet Rüştü Paşa Paskeviç'in bütün hazırlıkları tamamladığını ve saldırıya hazır hâle geldiğini Mayıs 1828'te bildirmiştir[357]. Bir diğer şukkasındaysa kendilerinin de savunma amaçlı hendek kazdıkları şehrin dört tarafındaki kapıları sağlamlaştırmaya ve tophaneler inşasına başladıklarını bildirmiştir[358].

Görüldüğü gibi Ahıska Paşalığı Gürcistan'da olup biten gelişmeleri casusları vasıtasıyla haber almakta ve ilgilileri gerekli önlemlerin alınması noktasında uyarmaktadırlar. Bu durum karşısında Erzurum Valisi Galip Paşa, Kars valisinden General Paskeviç'in yanına bir memur göndermesini istemiştir. 6 Haziran 1828'de Tiflis'e giden bu memura bizzat Paskeviç harbin hemen başlamak üzere olduğunu söylemiştir[359].

---

[353] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 30.
[354] *BOA, HAT,* Dosya No: 1088, Gömlek No: 44264-J.
[355] *BOA, HAT,* Dosya No: 1069, Gömlek No: 43763-Ç.
[356] *BOA, HAT,* Dosya No: 1088, Gömlek No: 44264-E, F.
[357] *BOA, HAT,* Dosya No: 1088, Gömlek No: 44264-T.
[358] *BOA, HAT,* Dosya No: 1088, Gömlek No: 44264-Ü.
[359] J. Brown, a.g.e., s. 73.

General Paskeviç, Tiflis'de bulunduğu süre içinde Osmanlı topraklarına yönelik saldırı plânlarını yapmıştır. Öncelikle Çıldır eyâleti içindeki Ahılkelek ve Kars'a yakın yerlere asker sevk etmeye başlayan Rus Generali, bir taraftan da zahire ve mühimmat tertibine girişerek birkaç koldan Kuzey Anadolu toprakları üzerine saldırma niyetinde olduğunu göstermiştir[360].

Osmanlı Devleti yönetimi, Rusların bu hazırlıklarına karşılık olarak, doğu bölgelerindeki bahsi geçen yerlerin savunulması için elinde bulunan imkânlar ölçüsünde hemen harekete geçerek asker sevk etmeye başlamıştır[361]. Ayrıca Sivas, Diyarbakır ve Rakka valilerine gönderilen fermanlarda hazırlıklı olmaları istenmiş, Karadeniz sahilindeki Trabzon, Ordu ve Rize'den tertip edilen askerlerin başta Erzurum olmak üzere, Rus tehdidi altındaki doğu vilayetlerine gönderilmesi emri yetkililere ulaştırılmıştır[362].

Rus birlikleri Ahıska bölgesinden sınırı geçerken Acaralı Ahmet Paşa tarafından karşılanmış ve Ruslara önemli kayıplar da verdirmişti[363]. Ruslar, sınır çarpışmalarında başarıyla karşılanmış olmasına rağmen, Osmanlı kale savunmasında ve yapılacak olan muharebelerde aynı başarıyı gösteremeyecektir.

Paskeviç, Kars Muhafızı Emin Paşa'ya gönderdiği 14 (26) Haziran 1828[364] tarihli mektupta Rusların Osmanlı Devleti'ne harp ilan etme sebebi olarak Osmanlı'nın antlaşmalara riayet etmemesi ve Müslümanları Ruslara karşı kışkırtmasını

---

[360] 15 Mayıs 1828 tarihli belgede bu hususlar şu şekilde ifade edilmektedir: *"…Tebriz'de olan Rusya Cenerali Paskiyevic askeriyle 'avdet ve Revan'a vüsûl ve durmayarak Tiflis'e hareket ve duhûl itmiş… müteakibinde Hoy ve Rumiye taraflarında beş altı bin leşker bırakmış ve Azerbaycan'da olan mecmu' Ermeni reâyâsını cebren Revan sathına nakl itmiş idüğünden başka Cenaral-i mersûm Tiflis'den tedarikata başlayub hudud-ı Devlet-i Aliyye taraflarına ve hususan Çıldır Eyâleti'nde ka'in Ahılkelek Kalesi'ne… ve Kars'a karib mahallere sevk -i 'asâkîr ve mühimmat ve zehair takviyetinde ve birkaç koldan Çıldır üzerine hücum tertibinde olduğu…"* (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1088, Gömlek No: 44264.)

[361] 1.000 asker Bayezid'e, 1.500 asker Kars'a, 1.500 asker Ahıska'ya gönderilmiştir. (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1088, Gömlek No: 44264, D.)

[362] *BOA, HAT,* Dosya No: 1088, Gömlek No: 44264.

[363] C. Erkin, a.g.e., s. 30.

[364] Rusya'da Osmanlı–Rus Savaşı yıllarında Julian Takvimi kullanmaktaydı. Julian Takvimi Roma İmparatoru Julius Sezar, İskenderiyeli Sosigenes'e hazırlatmış ve M.Ö 45 yılında kullanılmaya başlanmıştır. Papa XIII. Gregor'un çalışmaları neticesinde artık yıl hesaplamasındaki düzeltmeler neticesinde 5 Ekim 1582 tarihi 15 Ekim 1582 olarak değiştirilmiştir. İki takvim arasındaki fark 131 yılda bir güne ulaşmaktadır. Gregoryan Takvimini bazı batı ülkeleri (Belçika, İspanya, İtalya ve Portekiz) hemen uygulanmaya başlarken Rusya 14 Şubat 1918'de resmen kullanmaya başlamıştır. Julian Takvimi ile Gregoryan Takvimi arasında 1828-1829 yılını hesaba katarsak yaklaşık 12 günlük bir zaman farkı vardır. Bu sebeple de 14 Haziran 1828'de gönderilmiş olan mektubun Gregoryan takvimindeki tarihi 26 Haziran 1828'dir. (Bkz. Faik Reşit Unat, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu,* Ankara, 1984, s. 162.)

göstermekteydi. Ayrıca mektupta kendisinin de Gümrü tarafından Osmanlı topraklarına girdiğini ve kendilerine silah çekmeyen ahaliye zarar verilmeyeceğini bildirmekteydi[365].

26 Haziran 1828'de Kont Paskeviç'in komutasındaki Rus ordusu Arpaçayı geçerek Kars yönünde ilerlemeye başladı. 1 Temmuz'da Kars'ı kuşattılar[366]. İç ve dış kale olmak üzere iki kısımda oluşan Kars Kalesi'nde Emin Paşa komutasında 11.000 asker, 150 çeşitli çapta top bulunmaktaydı. Bu esnada Paskeviç'in ordusunda 14.000 kadar asker ve 70 civarında top bulunmaktaydı.

Muraviyev, Osten-Saken, Bergman, Rayevski ve Reut gibi ünlü komutanların da görev aldığı Rus ordusu, 5 Temmuz'da Kars çayının sol tarafından 1, 2, 3 numaralı bataryalar, sağından da 4 numaralı batarya ateşe başladı. Kars çayının solunda bulunan bataryaları mezarlık bölgesinde mevzilenen Osmanlı askerleri perişan etmekteydi. Bunun üzerine 39. ve 42. bataryalardan ayrılan bölükler buraya sevkedildi. İki kuvvet arasında kılıç muharebesi başladı. Mezarlık bölgesi Ruslar tarafından işgal edildi ise de Osmanlı askerleri yeniden mezarlığı ele geçirdiler[367].

Ruslar bunun üzerine bölgeye yeni birlikler gönderdi. Bu muharebeden sonra Türklerin mukavemeti kırıldı. Ruslar Türk çadırları ile Kars çayının solundaki tepeleri işgal ederek Ermeni köylerine girdiler. Buraya yerleştirdikleri toplarla şehri dövmeye başladılar. Kars çayının sağ tarafında bulunan Paskeviç'in kuvvetleri arasında bulunan Gürcü ve Ermenilerden müteşekkil askerler Kars çayının sağ tarafındaki Karadağ'ı işgal ettiler. 7 Temmuz'da dış kale düştü[368]. Paskeviç Kale komutanı Emin Paşa'ya "Teslim ol!" çağrısı yaptı. Emin Paşa Paskeviç'ten iki gün müsaade istemiş ise de Paskeviç'den "Ya esir olursunuz ya da ölürsünüz." cevabını aldı. Emin Paşa'yı dinlemeyenlerin

---

[365] *BOA, HAT,* Dosya No: 1050, Gömlek No: 43274-K.

[366] Kars, Çıldır dağının dar boğazını bırakıp çıkarken Kars çayının teşkil ettiği yarım daire biçiminde dirsektedir. Kalenin kuzey ve başlıca kısmı dik ve sarp bir kayalıkla muhafaza olunmaktaydı. Öteki üç tarafı dört veya beş kadem kalınlığında 12'den 25 kademe kadar yüksek ve dört köşe kulelerle mürettep kale duvarları ile müdafaa olunmaktaydı. Ayrıca kale duvarının dış tarafında tabyalı bir istikamat kuşağı daha vardı. Kasabanın kuzeybatı zaviyesindeki narin kale denilen iç kale üç ayrı binadan ibaretti. Kars kalesi 1735 de Nadir Şah'ın 90.000 kişilik ordusuna dayandığı gibi 1807'deki Rus muhasarası sırasında da dayanmıştı. (Bkz. J. Brown, a.g.e., s. 73-74.)

[367] Ahmed Muhtar, a.g.e., C. I, s. 216; Ahmed Lûtfî Efendi Kars Kalesi'nin Rusya eline geçme tarihi olarak 1244 Muharrem evaili (14-23 Temmuz 1828) göstermektedir. (Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. II-III, (Haz. Yücel Demirel, Tamer Erdoğan), İstanbul, 1999, s. 370); Cemal Gökçe ise Kars'ın Ruslara teslim tarihini 25 Haziran olarak vermektedir. (Bkz. C. Gökçe, a.g.e., s. 236-237.); Rus kaynaklarını kullanan yazarların eserlerinde Kars'ın teslim tarihi 23 Haziran olarak gösterilmektedir. (Bkz. J. Brown, a.g.e., s. 75; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 193; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 26.)

[368] Ahmed Muhtar, a.g.e., C. I, s. 217.

sayısının artması ve her tarafta beyaz bayrak dalgalandırılması üzerine Emin Paşa 7 Temmuz'da iç kaleyi teslim etti.

Rusların bu muharebede kayıpları 14 subay ve 400 asker idi. Türklerin kayıpları ise 2.000 civarındaydı. Ayrıca Ruslar Emin Paşa ile birlikte 1.800 atlı askeri esir alarak Tiflis'e gönderdi. Diğer askerlerin ise silahlarını alarak onları köylerine gönderdi[369].

Ruslar, harp ilan ettikten sonra külliyetli askerle Kars sınırına doğru harekete geçmiş ve burayı almak istediklerini açıkça belli etmişlerdi. Buna mukabil Osmanlı yönetimi ise elindeki imkânlar ölçüsünde asker ve mühimmat göndererek Kars'ın müdafaası noktasında çaba göstermeye çalışmıştı. Hatta bu amaçla Serasker Galip Paşa, Sivas Valisi ve Anadolu Seyyar Ordu Komutanı Köse Mehmet Paşa'nın komutasında 10.000 kişilik bir kuvvet göndermiştir. Ancak, Paşa askerleri ile Kars'a 10 km. mesafede olduğu hâlde Kars'ın teslim olduğunu öğrenince geri dönüp Ardahan'a[370], Ruslar'ın Erzurum'a yönelik şaşırtma hareketinin haber alınması üzerine de Soğanlı'ya çekilmişti[371].

Kars'ın ve Kars Kalesi'nin elden çıkmış olmasının doğurduğu endişe ve öfke, hemen Osmanlı idarî kademesinde kendisini göstermiştir. 17 Temmuz 1828 tarihinde, Erzurum Valisi Galib Paşa'dan gelen kaime, Kars'ın elden çıkışında yaşananları çok net bir şekilde ortaya koymuştur. Aslında Osmanlı yönetimi Kars'ın elden çıkmış olmasına bir türlü anlam verememiş, mümkün olduğu kadarıyla buraya mühimmat ve asker gönderilmesine rağmen, hiçbir direnişin olmamasını hayra yormamıştır. Nitekim Galib Paşa'dan bu hususla ilgili gelen bilgiler; *"…düşmanın Kars'a hücumunda Kars kalesinde bulunan hainlerin harb ve savunma yapmaksızın başta Naib ve Müftü olmak üzere kale kapıların açıp Rusların içeri girmesine müsaade ettikleri*"[372] doğrultusunda olduğu ve içeriden yapılan ihanetle buranın elden çıktığı tespit edilmiştir. Hatta kalede bulunan kale muhafızı, kahramanca kaleyi savunmak istemişken, müftü ve naib ahaliyi toplayarak muhafızın karşısına dikilmiş, böyle bir savunma girişiminin büyük ölümlere sebebiyet vereceğini belirterek bu yola başvurmamasını istemişlerdir.

---

[369] *BOA, HAT,* Dosya No: 1073, Gömlek No: 43929, A-B-C; C. Gökçe, a.g.e., s. 237; İ. H. Danişmend, a.g.e., C. IV, s. 113; M. F. Kırzıoğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 26; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 195; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 26; Francis Rawdon Chesney, *The Russo- Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a view of the present state of affairs in the East*, Londra, 1854, s. 178.

[370] *BOA, HAT,* Dosya No: 1073, Gömlek No: 43929-E; A. B. Şirokorad, a.g.e., s. 340.

[371] Y. Okçu, a.g.e., s. 112.

[372] *BOA, HAT,* Dosya No: 1073, Gömlek No: 43929.

Belgede geçtiği üzere; hain olarak nitelendirilen bu müftü ile naibin, Kars'ın Rusya'ya teslimi konusunda başından beri bu işin içinde oldukları şüphesi ciddi şekilde dillendirilmiştir. Çünkü kalenin kapısını açan ve Rus askerinin hiçbir mukavemet görmeden buraya girmesini sağlayanlar, bu kişilerdir. Tabi bu yaşananlarda Kars ahalisinin de onlarla birlikte hareket etmiş olması, Osmanlı yönetimini bayağı rahatsız eden diğer bir etken olmuştur.

Kars'ın düşmesi ile ilgili Kars'ta yaşayan Ermenilerin Ruslarla olan işbirliği, Kars halkının korkakça tavırları ve ayrıca yeniçeri ocağının kaldırılmasını hazmedemeyen halk şehrin düşmesine neden olmuştur[373].

2.3.3.3. Ahılkelek Kalesinin Elden Çıkışı

Kars'ı ele geçirdikten sonra Rus ordusu yirmi gün hareketsiz kaldı. Bunun sebepleri arasında asker arasında çıkan veba salgını ve yeni bir taarruz için gerekli olan asker takviyesinin beklenmiş olmasını sayabiliriz[374]. Rusların yeni bir taarruz için önlerinde iki yol vardı: Birinci yol doğrudan Erzurum'a yürümek, ikinci yol ise Ahıska'ya yahut Ahılkelek'e yürümekti. Erzurum üzerine doğrudan doğruya gidilirse arkada düşman kuvveti bırakılacağından bu fikirden vazgeçildi. Ahılkelek'i almadan doğrudan Ahıska'ya yürümek Rus ordusunu levazım ve takviye kaynaklarından uzak düşüreceğinden Paskeviç önceliği Ahılkelek'e verdi[375].

Kars'ta General Bergman komutasında 6 piyade taburu, 2 Kazak alayı ve 12 topu kalenin korunması için bıraktıktan sonra 8.000 asker ve 58 topla harekete geçen Paskeviç, bu kuvvetlerin azlığından endişe duyarak Gürcistan'da bulunan kuvvetlerden takviye istedi[376]. Paskeviç'in beklediği birlikler Mangilis, Parmaksız, Başkeçid ve Gümrü'den gelip ana orduya katılınca Rus ordusu harekete geçerek 31 Temmuz'da Ahıska yolu üzerindeki 1.000 muhafızın 14 topla savunduğu Ahılkelek'e geldi. 300

---

[373] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42478-A; Ziya Nur Aksun; bu kadar büyük bir öneme haiz olan Kars Kalesi'nin çok kısa bir sürede Ruslar'ın eline geçmesi ile ilgili tespitleri şu şekildedir. *"…Ocağın ilgâsı, kale müdafaasında büyük rol oynayan ahali nazarında maddi ve manevi hususlarda büyük hoşnutsuzluk vücuda getirdiğinden, millî hamiyet zaafa uğramış ve gayret kalmamıştır…"* (Bkz. Z. N. Aksun; a.g.e., C. III, s. 205.); İsmail Hami Danişmend de, aynı şekilde Kars Kalesi'nin düşmesini, halkın Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasındaki memnuniyetsizliğe bağlamaktadır. (Bkz. İ. H. Danişmend, a.g.e., C. IV, s. 113.)

[374] *BOA, HAT,* Dosya No: 1011, Gömlek No: 42442; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 28.

[375] J. Brown, a.g.e., s. 76.

[376] C. Gökçe, a.g.e., s. 238; C. Erkin, a.g.e., s. 40.

metre uzunluğunda, 80-120 metre genişliğinde olan Ahılkelek Kalesinin istihkâmları yıkılmaya yüz tutmuş ve oldukça zayıftı[377].

Paskeviç kalenin teslimini istediyse de Osmanlı garnizonu şu cevabı vermiştir: "*Biz Karslılar veya Revanlılar değiliz. Biz Ahalçik*[378] *savaşçılarıyız. Kadınlarımız, çocuklarımız gitmiştir, biz de kılıç elde öleceğiz!*" Bunun üzerine kalenin kuşatılması tamamlanarak kale 8 kıta ağır muhasara topu ve 8 havan topu ile bombalanmaya başlamış ve zayıf duvarlar yıkılmış olmasına rağmen Paskeviç'in ikinci teslim ol teklifini de kale muhafızları büyük bir gurur ile reddetmişlerdir. Bunun üzerine Paskeviç 4 ağır top daha getirttirerek asıl kalede gedikler açtırmıştır. Buna rağmen Paskeviç'in üçüncü teslim ol teklifini muhafızlar ölünceye kadar dövüşeceğiz cevabıyla reddetmişlerdir.

Topların kalede açtığı yıkımın fazla olması üzerine mukavemet edemeyeceklerini anlayan kale muhafızlarından bazıları kaleden aşağı sarkıttıkları iplerden faydalanarak kaleyi terketmişlerdir. Durumun farkına varan Ruslar iki bölükle kaçanları takip ettiği gibi iki bölükle de sarkan iplerden faydalanarak kaleye girmişlerdir. 4 Ağustos'ta bir taş ve toprak yığını halindeki kalede kalan muhafızlardan 700'ü elde kılıçla ölürken, 300 muhafız da esir olmuştur. Böylece Ruslar Ahılkelek'e sahip olmuşlardır[379].

Bu sırada Ahılkelekliler'in inanılmaz direnişiyle karşılaşan Ruslar, şaşkınlıklarını ve hayretlerini saklayamamışlardır. Rus harp tarihçisi Uşakov şöyle yazımıştır: "*Kalenin komutanı, Ahıska eski paşası Selim Paşa, oğlu Ferhat Paşa ile birlikte hayatını kaybetti. Ahılkelek'teki kahramanca savunma, ender görülen olaydı ve düşman hakkında metinlik imajı oluşturdu. Kendilerini gönüllü olarak ölüme mahkûm eden bir avuç insan, şüphesiz haklı olarak hayranlık uyandırıyor. Ölenlerin hepsi de gömlekliydiler (kefenliydiler). Bu, Müslüman adetlerine göre en büyük azmin ifadesidir.*"[380]

Burası düştükten sonra Ahılkelek'ten yaklaşık 40 km. uzaklıkta bulunan küçük; fakat sağlam bir kale olan Hırtıs üç gün süren kuşatmadan sonra 7 Ağustos 1828'de, 13 topu ve 200 muhafızı ile teslim olmuştur[381]. Artık sıra Ahıska'daydı.

---

[377] Ahmed Muhtar, a.g.e., C. I, s. 220; A. B. Şirokorad, a.g.e., s. 340.
[378] Ahalçik=Ahıska
[379] J. Brown, a.g.e., s. 77-78; C. Gökçe, a.g.e., s. 238; Ahmed Muhtar, a.g.e., C. I, s. 220-221.
[380] Fahri Valehoğlu, "1828-1829 Türk-Rus Savaşları ve Acı Sonuçları", *Bizim Ahıska*, S. 10, (Bahar 2008), Ankara, 2008, s. 29-30.
[381] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 198; J. Brown, a.g.e., s. 78.

Ahılkelek'ten Ahıska'ya gitmek için iki yol vardı: Bunlardan birincisi, Ardahan'a uğrayan 160 km uzunluğunda ve araba geçmesine de müsait yol, diğeri ise yalnız bir kişinin geçebileceği 60 km. uzunluğundaki yoldu[382]. Paskeviç, Köse Mehmet Paşa'nın kendisinden önce Ahıska'nın yardımına gitmesine imkân vermemek için ikinci yolu tercih etmiştir[383].

2.3.3.4. Ahıska'nın Muhasarası ve Elden Çıkışı

O dönemde Ahıska 24 sancaktan oluşuyordu ve Kars eyâletinden neredeyse 5 misli daha büyüktü. Ahıska'yı savunmak üzere, 4.000 nizamî asker ve 6.000 de kale halkından silahlandırmış milis kuvveti ile 70 top bulunmaktaydı. Ayrıca 10.000 piyade, 20.000 ise milis süvari kuvveti ve 18 toptan ibaret Köse Mehmet Paşa'nın ordusu da Kür ve Ahıska ırmaklarının birleştiği Ahıska'ya 4-5 km. kadar uzakta kamp kurmuştu. Böylece Ahıskadaki Osmanlı kuvvetleri sayıca Ruslardan fazla duruma gelmişti[384].

Rus kuvvetleri ise, 3.000'i süvari olmak üzere 10.000 kişiden fazlaydı[385]. 14 Türk topuna karşı, Rusların 40 topu bulunmaktaydı[386]. Rus ordusu, 10 gün süren zorlu ilerleyiş sonunda Köse Mehmet Paşa'dan bir gün sonra Ahıska yakınındaki Kür nehrine ulaştı[387].

2.3.3.4.1. Ahıska Meydan Muharebesi

Her iki ordunun da Ahıska yakınlarında olması üzerine artık savaş kaçınılmazdı. Köse Mehmet Paşa ordusunu biri Ahıska'nın kuzeyinde, ikisi batısında, olmak üzere üç karargâh şeklinde kurdu. Bu üçü de Posof Çayının kenarındaydı. Kendisi de Posof çayının kuzeyindeki Taştepe'de bulunmaktaydı. Kendisinin bulunduğu bu karargâh oldukça korunaklıydı. Güney tarafından kale vasıtasıyla korunurken, kuzey tarafından Kartalin Dağlarının devamı uzanmaktaydı[388].

Rus kuvvetleri, 16 Ağustos'ta Kür nehrini geçtikten sonra Ahıska'nın 6 km doğusunda sağlam bir ordugâh kurdular. (EK-1, Harita-2) Aynı gün General Muraviev, Ahıska Kalesi önlerine gelerek kale ve etrafındaki bütün yapıları, mevzi ve istihkâmları

---

[382] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 198.
[383] Ahmed Muhtar, a.g.e., C. I, s. 221.
[384] *BOA, HAT,* Dosya No: 1036, Gömlek No: 42947.
[385] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 198-199.
[386] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 28.
[387] *BOA, HAT,* Dosya No: 1036, Gömlek No: 42947; C. Erkin, a.g.e., s. 43.
[388] Ahmed Muhtar, a.g.e., C. I, s. 222.

inceledikten sonra Başkomutan General Paskeviç'e rapor vermek üzere Ahıska kalesi önünde ayrıldı. Ordugâhta bulunan Paskeviç, Köse Mehmet Paşa kuvvetlerinin kale surları önünde bulunduğunu öğrenince keyfi kaçtı. Çünkü Ahıska'daki Türk kuvvetleri sayıca Rusların iki misliydi. Paskeviç iki haftalık erzaklarının olduğunu ve düşmanın da kendilerinden daha avantajlı olunuğunu ileri sürerek geri çekilme teklifini ortaya sunmuşsa da Karargâh Kurmay Başkanı General Saken Türk ordusuna taarruz edilmesini daha sonra da kalenin kuşatılması teklifini ileri sürdü[389]. Saken ve Muraviev'in kararlı tutumları neticesinde Paskeviç, *"Sizi anlıyorum ama büyük bir tehlike karşısında olduğumuzu düşünüyorum. Bütün orduyu kaybedebiliriz. Bu lanetli şehrin bize çok pahalıya mal olacağını önceden hissetmiştim. Çok iyi düşünmeliyiz."* dedi. Ancak Saken tarafından ikna edildi[390].

Ruslar, 17 Ağustos'ta Köse Mehmet Paşa'nın ordusunun mevzilerine karşı keşif yapmaya koyuldular. Bu arada Rus ordugâhı Ahıska'nın doğusundan 2,5 km. uzaklıktaki düz alana taşındı. Bu bölgeye ilerlemeleri Türk süvari kuvvetleri tarafından engellenmeye çalışıldıysa da mümkün olmadı. Fakat durumları yine de pek içaçıcı değildi. Bir taraftan geçilmez surları ve 10.000 kişilik garnizonuyla Ahıska, diğer taraftan sayısı 30.000 olan Köse Mehmet Paşa'nın ordusu vardı. Bu koşullar altında savaşın yitirilmesi basit bir yenilgiden ziyade çok feci sonuçlar doğurabilirdi[391].

Ruslar, 17 Ağustos'u takip eden günlerde keşiflere devam etti ve Türk kuvvetlerinin bulunduğu mevziler tesbit edildi[392]. Ayrıca bu keşifler sonucunda Türk ordusunun gündüz çıkardıkları muharebe ileri korakollarını geceleri geri çektikleri Ruslar tarafından farkedildi. Bu sırada, General Popof komutasında 1.700 kişi ve 4 toptan oluşan yardımcı kuvvetlerin de Gürcistan'dan gelmesi ile birlikte Paskeviç, 20 Ağustos'ta nasıl hareket etmeleri gerektiği hakkında karar vermek için savaş meclisini topladı. Bu toplantı da, genç komutanlardan olan Pousthcin bir gece baskını önerdi ve kabul edildi[393].

Rus ordusu, gösteriş ve taarruz grubu olmak üzere iki kısma ayrıldı. 4.500 asker, 39 toptan oluşan gösteriş grubu, güney ve doğudan gösteriş taarruzu yapmak ve kale kuvvetlerini oyalamakla görevlendirildi. 5.500 piyade, 2.500 süvari ve 25 toptan oluşan

---

[389] Yunus Zeyrek, "Rus Kaynağına Göre Ahıska'nın Düşüşü: Ahıska'nın 1828 Felâketi" *Bizim Ahıska*, S. 24, (Sonbahar 2011), Ankara, 2011, s. 28.
[390] Y. Zeyrek, a.g.m., s. 29.
[391] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 199.
[392] C. Erkin, a.g.e., s. 43-44.
[393] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 199.

asıl taarruz grubunun göreviyse gece Kartalin dağı eteklerinden dolaşarak, güneş doğmadan kale kuzeyindeki Köse Mehmet Paşa komutasındaki karargâha baskın yapmak suretiyle Türk kuvvetlerinin kalenin batısına çekilmelerini engellemekti.

Taarruz grubu 21 Ağustos gece saat 02.00'de Kartalin dağlarına doğru tırmanmaya başlamıştır. Ancak arazinin hayli bozuk olması sebebiyle gün çoktan ağarmasına karşın Türk karargâhına yaklaşılamamış ve muharebe düzeni alınamamıştı[394] Türkler, Rusların çevirme hareketini fark ederek hemen mücadeleye giriştiler. Böylece Rus taarruzu durduruldu. Köse Mehmet Paşa, Taştepede'ki karargâhındaki çadırları söküp savaşmak için daha ileriye götürmek istediği bir sırada nereden geldiği bilinmeyen bir haber üzerine Erzurum ve Sivas'tan gönüllü olarak toplanan askerler firar ettiler[395].

Bu durum şunu göstermekteydi; Türk askerlerinin iyi bir şekilde koordine edilmiş Rus askerlerinin karşısında uzun süre durmaları imkânsızdı. Bu muharebe öğleden sonraya kadar sonuç vermeden devam etti. Savaşın istediği gibi gitmemesi üzerine Paskeviç yeni bir taarruz planı devreye koydu. Ahıska'nın batısında bulunan iki Türk karargâhına geniş cephe ile gösteriş taarruzuna devam edilecek, ayrıca bu grupların batısına yönelinerek bu grupların geri yollarının kesildiği hissini verecekti[396].

Uygulanan bu kuşatma ve çevirme, istenen sonucu vermiş; Türk askerleri 10 km kadar sınıra doğru çekilmişlerdi. Bu kargaşada Ruslar, 42. Avcı Alayı ve 14 adet topla tahkim edilmiş olan ordusunu tepeye sevk ettiler. Hemen ardındanda ihtiyat olarak bırakılan Şirvan Alayı da harekete geçirildi. Topçular Türk istihkâmlarına ateş ederken Türklerden herhangi bir karşılık gelmemesi üzerine ilerlemelerine devam ettiler. Mevzilerine çekilerek bekleyen Türkler, Rusların 40–50 m. yaklaşmasını beklediler[397]. Ani bir ateş ve kılıç hücumuyla vukuu bulan mücadelede çok sayıda Rus öldürüldü[398]. Türklerin kuvvetli mukavemeti karşısında Avcı Alayı güç durumda kalmışsa da güneydoğudan ilerleyen Albay Boradin ve General Muraviev kuşatıcı taarruzlarına karşılık verememişler ve her taraftan kuşatılmak üzere olduklarını görünce de karargâhlarını ve toplarını bırakarak kaleye doğru çekilmişlerdi[399].

---

[394] C. Erkin, a.g.e., s. 45.
[395] *BOA, HAT,* Dosya No: 1072, Gömlek No: 43851-B.
[396] C. Erkin, a.g.e., s. 46.
[397] C. Gökçe, a.g.e., s. 240.
[398] *BOA, HAT,* Dosya No: 1034, Gömlek No: 42910.
[399] N. Çakın, a.g.e., s. 163.

Rus ordusundan bir tabur ilerleyerek Suri Kilise tepesindeki Tuzcuoğlu maiyetindeki tabyaya saldırıp bu tabyayı da ele geçirdi[400]. Mustafa Paşa, Hüseyin Ağa, Kasım Ağa ve Süleyman Ağa yerel beyler çarpıştıkları yerlerden ilerleyerek savaş alanına gelmeye çalıştılarsa da Rusların engellemesiyle bir dağ oyuğunda sıkıştırılınca burada çarpışmak zorunda kaldılar. Bir süre sonra, güçlü Rus topları ve taarruzu karşısında daha fazla dayanamayan bu beyler, Ardahan'a doğru firar edip oradan da kendi vilayetlerine çekildiler[401].

Çarpışmalarda Türk tarafı hayli kayıp verdi[402]. Savaş süresince ve firar esnasında 2.000'den fazla asker ölürken, 800 asker ise esir düştü. Ordunun topları, cephanesi ve zahiresi de Ruslar'ın eline geçti[403]. Ruslar bu galibiyetten sonra toplarını şehrin üzerine sürmeye koyuldu. Köse Mehmet Paşa, 4–5 bin askeri ve yanında Livaneli Ali Bey, Hatunzâde Mustafa Paşa ve Tuzcuoğlu ile birlikte kaleye çekilmek zorunda kaldı[404].

Serasker Galip Paşa tarafından Kars'ın müdafaası için gönderilen Köse Mehmet Paşa yolda çok fazla oyalandığı için Kars'a yetişememiş ve ancak Kars'ın düşüşünü izlemişti. Ahıska'nın savunması için Ahıska'ya gelen Köse Mehmet Paşa ve ordusu kendinden bekleneni yapamadığı gibi ciddi bir muharebe yapamadığı için Rus kuvvetlerini de yıpratmadan ordusu dağılmıştı. Artık, Ahıska kendi kaderiyle başbaşa kalmış ve 22 Ağustos 1828'de kuşatma başlamıştı.

2.3.3.4.2. Ahıska'nın Elden Çıkışı

Kür Nehrine dökülen Posof çayının kıyısında tamamen erişilmez bir şekilde kurulmuş bulunan Doğu Türkiye'nin Erzurum ve Trabzon'dan sonra en önemli şehri olan 50.000 nüfuslu[405] Ahıska'nın üç savunma hattı vardı: Birincisi şehir, yalçın ve keskin kayalar üzerinde yükselmekteydi. Ayrıca birbiri içinde kıvrılarak uzanan dar sokakları savunmaya elverişli bir durum arzetmekteydi. İkincisi şehrin kale duvarları, üçüncüsü ise içindeki iç kale idi. (EK-4, Fotoğraf-4, 5, 6) İç kale kalenin tamamına

---

[400] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42478.
[401] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42478-C.
[402] Köse Mehmet Paşa'nın ordusunda ölü, yaralı ve esir olarak 2.000 kişiydi. Paskeviç'in ordusunun kaybı ise sadece 81 ölü ve 339 yaralıydı. (Bkz. A. B. Şirokorad, a.g.e., s. 342.)
[403] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42477-R.
[404] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42478; *BOA, HAT,* Dosya No: 1072, Gömlek No: 43851-B; C. Erkin, a.g.e., s. 46; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 29.
[405] Ahmed Muhtar, a.g.e. C. I, s. 225; C. Gökçe, a.g.e., s. 240; John F. Baddeley'in eserinde şehrin nüfusunun 25.000 olduğunu yazılmaktadır. (Bkz. J. F. Baddeley, a.g.e., s. 201.)

hâkim bir konumdaydı. Yaklaşık 1250 metre uzunluğunda ve 800 metre eninde, çok köşeli bir şekli olan kale, birbirinin üzerinde yükselen dört kademeye ayrılmıştı.

Ahıska'nın dış savunması 5'er metre yüksekliğindeki kazıklarla bağlanmış olan dört tabya ve tabyaların her iki tarafında da hendekler kazılmak suretiyle güçlü bir savunma hattı oluşturulmuştu. Ayrıca bir de hisar vardı. Her tabyada ve hisarda mazgallara yerleştirilmiş 3'er top vardı. Ayrıca ara bölümde de bir top bulunmaktaydı. Tüm toplar sahra lafetleri üzerine konulmuştu. Dış savunmada toplam 22 top vardı. Dış ve iç kaledeki topların sayısı 70'i bulmaktaydı[406]. Kalede yaşayan Müslüman halk kadınlar da dâhil olmak üzere şehirlerini savunmaya hazırdılar. Ahıskalılar, 1628-1635 yılları arasında Safevilerin işgaline uğraması dışında, fethedildiği günden beri Osmanlı toprakları içerisinde yer almaktaydı.

Halk kalelerinin sağlamlığından ve kendilerinin cengâverliklerinden emin bir şekilde *"Siz gökyüzündeki ayı Ahıska'nın câmisindeki hilâlden çok daha kolaylıkla sökebilirsiniz!"*[407] şeklinde Ruslar'a adeta meydan okumakta idiler. Bu sebeple de Paskeviç'in Köse Mehmet Paşa'nın ordusunun yenilgisinden sonra 22 Ağustos'ta gönderdiği teslim teklifnamesini kaleyi teslim etmeyecekleri, hayatları pahasına müdafaa edeceklerini bildirerek reddettiler[408]. Lâkin Ahıska'nın Müslüman olmayan halkı aynı fikirde değildi.

Paskeviç, 24 Ağustos'ta ikinci bir teklifde daha bulundu. Bu teklif sonrası kalede yaşayan Yahudiler ve Hiristiyanların bir ihtilal çıkararak kalenin teslimine sebep olacaklarını umuyordu. Bütün bunları düşünmüş olan Köse Mehmet Paşa, hoşnutsuzluk gösterenlerin silahlarını aldı. Böylece de kaleyi savaşsız ele geçirmek isteyen Ruslar'ın ümidleri sona erdi[409].

Kaleyi alma konusunda kararlı olan Ruslar, dağılan Türk kuvvetlerinin toplanarak yeniden kaleye gelme ihtimalini dikkate alarak muhtemel bir yardım yetişmeden, kaleyi ele geçirmek için şiddetli bir bombardımandan sonra kaleye hücum etti[410]. (EK-1, Harita-3)

25 ve 26 Ağustos'ta Ruslar'ın toplarıyla siperlerde gedik açıldı. 27 Ağustos'ta da bu gedik, yapılacak hücumda kullanılmak için büyütüldü. Saldırılarını yoğunlaştıran Rus kuvvetleri, saat 16.00'da ânî bir hücuma geçti. Aslında daha önce bir kaç kere

---

[406] A. B. Şirokorad, a.g.e., s. 342; Y. Okçu, a.g.e., s. 113.
[407] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 202.
[408] C. Erkin, a.g.e., s. 47.
[409] J. Brown, a.g.e., s. 82-83.
[410] N. Çakın, a.g.e., s. 164.

sabah saatlerinde kaleye saldırılarda bulunulmuştu. Bu sebeple de Ahıskalılar bütün gece düşmanın hücumunu beklediklerinden uykusuz kaldıkları için gündüzün çok dikkatli değillerdi. Ahıska içerisindeki bazı işbirlikçiler bu bilgiyi Ruslar'a vermişlerdi. Böylece son saldırıya geçildiği sırada şehir halkı ve askerler daha az tetikteydi. Top sesleri, toz ve duman içinde bir alay avcı ve iki alay süvari, 13 topla takviye edildikleri hâlde şehrin soluna bir yalancı hücum düzenlediler. İkinci hücum ise birinci mevziinin biraz sağ tarafına iki tabur piyade, iki alay kazak ve 10 topla yapıldı. Üçüncü hücum ise 27 parça topun himayesinde büyük bir kuvvetle 3 numaralı tabyaya yapıldı.

Ahıskalılar gündüz vakti bir hücumu beklemedikleri için bu baskın amacına ulaştı. Albay Borodino hücum kolu ile hiç karşılık görmeksizin gedikten içeri girdi. Tabyadaki nöbetçileri ve topçuları etkisiz hâle getirerek içerideki siperlere yöneldi. Kalenin ana tabyalarından birini kısa bir süre içinde ele geçirdi. Uykudan uyanan 500 kadar Ahıskalı, Katolik kilisesinin olduğu yerden düşmana karşı çıkmış; şiddetli ateşe rağmen kahramanca çarpışmaya devam etmiş, takviye birliklerinde yetişmesi sonucu Rusları siperlerden sürdükleri gibi gediği de tekrardan ele geçirmişlerdi. Ancak Rusların bir dağ topu ile obüsünün ateşi altında kalmaları üzerine gediği ve tabyayı bırakmak zorunda kalmışlardır. Ruslar yeni bir hücumla Katolik kilisesini ve bitişik mezarlığı işgal etmiştir[411]. Bu suretle kalenin kuzeyinde 200 metre en ve boyda bir kısım Rusların eline geçmiştir[412].

Ruslar, kilisenin damına koydukları obüs ve birkaç topla yanda ve karşıdaki evlerin damlarında ateş etmekte olan Ahıskalılara ölüm saçmakta idilerse de Ahıskalılar kahramanca Rusların sol tarafına saldırmaya devam ediyor ve düşmana pek çok kayıp verdiriyorlardı. Rusların kaleyi kuşatmaları karşısında kaleden çıkmamaya ve kale kapılarını açmamaya kalede bulunan herkes ittifak ile karar vermişse de Livaneli Ali Bey, bin beş yüz kadar askeriyle *"... sual edenlere akşamki karar üzre gavurun arkasını çevirmeğe gidiyorum demiş ve kal'adan açıldığı gibi dağa firar eylemiş ve karındaşı onu görüb ol dahi savuşmuş."*[413] Bu durum Rusları cesaretlendirmiş ve kalenin savunmasız kaldığını anlamalarına neden olduğu için baskıyı artırmışlardır.

---

[411] J. Brown, a.g.e., s. 83-85.

[412] C. Erkin, a.g.e., s. 49.

[413] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42477-G; *BOA, HAT,* Dosya No: 1072, Gömlek No: 43851-B; Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. II-III, s. 371; Livanalı Ali Bey, Çıldır Mutasarrıfı Ahmet Paşa' ya duyduğu husumetten dolayı yanında bulunan adamları ile çekilirken diğer beyleri de etkilemiş ve beylerin "*biz düşmana karşı duralım namı Seraskerin ve Silahtar Ahmet Paşa'nın olsun*" diyerek savaşmaktan vazgeçmelerine neden olmuştur. (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1014, Gömlek No: 42487-B.)

Akşam 19.00 sıralarında obüs bazı evlerde yangın çıkarttı. Paskeviç yangının Ahıskalılara vereceği şaşkınlıktan istifade etmek için Şirvan alayından bir tabur ile Gerson bombacılarından başka bir taburun, el bombaları ile kaleye doğru yürümelerini emretti. Albay Reout'un komutasındaki 42. Alay da el bombaları ile teçhiz edilmiş bir şekilde sokaklara girdi. Evlerin pencerelerinden, bacalarından içeriye bombalar atmaya başladılar. Bu sırada köylerden kuru ot ve buna benzer tutuşturma malzemesi getiren süvariler de yangını alevlendirdiler. Evlerin taştan yapılmış olmasından dolayı ilk zamanlar istenen sonuca kısa sürede Ruslar ulaşamadı. Ahıskalı Türkler bu evlerin arasında bıçak, hançer, balta gibi silahlarla Rusların üzerine atıldılar. Gecenin karanlığını bu yangınlar aydınlatmaktaydı. Mücadeleler sabaha kadar sürdü ve genç-ihtiyar şehir halkı büyük bir cesaretle savaştılar.

Kadınlar canlı olarak Rusların eline geçmektense yanan binalara dalarak yanarak ölmeyi tercih ettiler. Vuruşa vuruşa bir câmide toplanan 400 kadar Ahıskalı da diri diri yakıldı. Rus askerleri bu kahramanca mücadeleyi içine sindirememiş, ele geçirdikleri insanı çocuk dahi olsa acımasızca öldürmüşlerdi.

Ruslar 28 Ağustos'ta tan vaktinde şehri ele geçirdiler. On üç saat süren eşi ve benzeri görülmemiş bu mücadeleden yaklaşık 500 nizami, 1.300 gönüllü asker ve geri kalanı Ahıska halkı olan 4.000 kişi öldü[414].

Ahıska halkı; Kars ahalisinin aksine kahramanca ve var gücü ile Ruslara karşı mukavemet ederek destanlaştı. Rus saldırısı karşısında büyük kayıplar veren Ahıska halkı için Ahmed Lûtfî Efendi; *"...memleketin ekser mahalleri sûzân ve niçe ahali ve nisvân ve sibyân ateşler içinde ve binalar altında telef ve perişan olup sağ kalan askerin çoğu firar eylediğinden..."* şeklinde anlatmaktadır[415].

Köse Mehmet Paşa ve Ahmet Paşa bir kısım ahali, Hatunzade Mustafa Paşa ve Tuzcuzadenin bir miktar askeri ile iç kaleye çekildi[416]. Köse Mehmet Paşa, Paskeviç'in iki defa teslim teklifini reddetti[417] ise de Rusların iç kaleyi bombalamaya başlamaları,

---

[414] J. Brown, a.g.e., s. 85-87; Y. Okçu, a.g.e., s. 113-114; A. V. Potto, Türk tarafının kaybının 400 Türk topçusunun 50 tanesinin canlı kaldığını, yine 1800 Laz askerinin 1300'ünün öldüğünü, 3000'den fazla kişinin öldüğünü bunların içinden 100 kadarının da kadın olduğunu yazmaktadır. (Bkz. A. V. Potto, *Utverjdenie Russkogo Vladıçestva na Kavkaze,* Tom 4, çast 2, Pod Redaktsiey, Tiflis, 1908, s. 97.)

[415] *BOA, HAT,* Dosya No: 1072, Gömlek No:43851-B; Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. II-III, s. 371.

[416] Celal Erkin, 400 kadar olduğunu belirtmektedir. (Bkz. C. Erkin, a.g.e., s. 49); Ahmed Lûtfî Efendi ise, asker sayısını 200 olarak belirtmektedir. (Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. II-III, s. 371.)

[417] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42478.

kaleye çekilen Türk kuvvetlerinin miktarının az olması ve cephanenin de kalmaması üzerine Paskeviç'in teslim şartlarını görüşmeyi kabul etti[418].

Teslim şartlarını görüşmek üzere kaleye General Muraviev ve Saken gitmiştir. Halkın istememesine rağmen Köse Mehmet Paşa, 28 Ağustos'ta Ruslar tarafından önerilen aşağıdaki teslim şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştır[419].

1. Kale, içinde bulunan top, bayrak, barut, zahire ve devlete ait eşyalarla teslim edilecekti.

2. Kale Muhafızları, silah ve eşyaları ile 5 gün içinde taşraya gidebileceklerdi.

3. Ahıska halkından isteyenler Paşaları ile birlikte gidebilecek, kalmak isteyenler ise kalabilecek, sonradan gitmek isteyenler çıkarsa bunlar da 1 yıl içinde gidebileceklerdi.

4. Ahıska'da kalacak olanlara sahip oldukları eşya ve arazileri kendilerine teslim edilecek ve asla Rusya tarafından bir taarruz ile karşılaşmayacaklardı[420]. (EK-2, Belge-2)

Köse Mehmet Paşa, 28 Ağustos saat 08.00'de iç kaleyi Ruslar'a teslim etti. Yanındaki askerleri, 3.000 kadar çocuk ve kadından oluşan grup yanlarında 50 erkek ile birlikte kaleyi boşalttı[421].

Ruslar, 62 subay ve 600'ün üzerinde er kaybı vererek Ahıska'yı ele geçirmeyi başardı[422]. Serasker Galip Paşa, Ahıska'ya yardım amacıyla Maden Emini ve Diyarbakır Valisi Salih Paşa'yı görevlendirmişse de Ahıska'nın düşmesi üzerine bu kuvvet Erzurum'da kalmıştır[423]. (EK-2, Belge-3) Ayrıca Çıldır Mutasarrıfı Ahmet Paşa'ya ve Van'da bulunan Yahya Paşa'ya, Kars, Ahıska ve Ardahan'ın kurtarılması yönünde Şark Seraskeri ve Erzurum Valisi Salih Paşa emirler vermiştir[424]. Çıldır Mutasarrıfı Ahmet Paşa, Ardahan'ın ele geçirilmeden Ahıska'ya yürünmesinin uygun

---

[418] C. Erkin, a.g.e., s. 49-50.
[419] A. Hacılı, a.g.e., s. 33; Y. Zeyrek, a.g.m., s. 30.
[420] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42477-P.
[421] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42477-F.
[422] C. Erkin, a.g.e., s. 50; A. V. Potto, a.g.e., s. 97.
[423] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42478-G; Ahıska'ya yardım için hazırlanan ancak Ahıska'nın düşmesi neticesinde ordunun Erzurum'da kalmasının nedeni Ruslar'ın Erzurum üzerine yürümesinden korkulduğu için Serasker Galip Paşa ve Erzurum halkının tasvip etmemesidir. **(**Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1072, Gömlek No: 43851-C.)
[424] *BOA, HAT,* Dosya No: 1014, Gömlek No: 42487-B.

olmadığı görüşünü ileri sürmüş[425] ise de bu harekât ancak Şubat 1829 tarihinde gerçekleşebilmiştir[426]

Gudoviç ve Tormazov'un mağlûbiyetlerinin hıncıyla Ahıska'ya saldıran Paskeviç, kendisine karşı kahramanca direnen şehri, evleri ve câmileri içindeki insanlarla beraber bir gecede ateşe verdi. (EK-4, Fotoğraf-7) Böylece, Gudoviç'e büyük hezimetler tattıran, Tormazov'un bozgununa şahit olan ve asırlarca dokunulmazlığını sürdüren şanlı Ahıska, Rusların eline düşmüştü. Ahmediye Camii'ndeki hilal sökülerek, cami Ortodoks Kilisesi'ne çevrildi. Ruslar, Ahmediye Camii'nin de içinde olduğu medresenin kütüphanesindeki Ahıska Paşalığı'nın tarihi ile ilgili kıymetli senetleri, kitapları aldılar. Bu kitaplar arasında, 300 tane değerli el yazma eser de vardı. Medresedeki ve Camiideki herşey yağmalandı. Medresenin kütüphanesindeki eserler ise Petersburg'daki imparatorluk kütüphanesine taşındı. Böylece Ahıska Paşalığı döneminde oluşturulan Türk medeniyeti mahvedilerek, halk cehalete sevkedildi[427]. Paskeviç'in adı, bir vahşet timsali olarak bugün bile Ahıskalılar arasında "Başkovuç" olarak lanetle anılmaktadır[428]. Paskeviç, Ahıska'yı aldıktan sonra Çar'a bir rapor göndermişti. Çar'da Paskeviç'e tüm Asya'nın kapısını ele geçirdiği için kutlamış ve "Erivan Dükü" ünvanı vermişti[429].

Paskeviç, buraya getirilen Rus garnizonuna, sonraları Piyade Generali rütbesine terfi eden ve Knyaz unvanı alan Ermeni asıllı V. O. Bebutov'u komutan tayin etmiştir. Ayrıca Ahıska'ya girişte ölen askerler adına o seneyi hatırlatması için şehrin girişindeki yol güzergâhına bir abide koydurttulmuştur[430].

2.3.3.5. Ahıska'nın Elden Çıkışından Sonraki Dönemde Kafkas Cephesinde Yaşanan Askeri Hareketlilik

General Paskeviç, Ahıska'yı aldıktan sonra Ahıska Paşalığı'na ait olan ve hâlâ Rusya'nın eline geçmemiş olan sancaklara teslim olmalarına yönelik davet yazıları göndererek, Müslüman halkı kendilerine tabi olmaları konusunda ikna etmeye

---

[425] *BOA, HAT,* Dosya No: 1014, Gömlek No: 42484-C, D; *BOA, HAT,* Dosya No: 1012, Gömlek No: 42470.
[426] *BOA, HAT,* Dosya No: 1019, Gömlek No: 42601-E.
[427] A. Hacılı, a.g.e., s. 34; A. V. Potto, a.g.e., s. 98; S. Piriyeva, a.g.e., s. 25; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 202-204; Y. Zeyrek, a.g.m., s. 31.
[428] Y. Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, s. 23.
[429] A. V. Potto, a.g.e., s. 98.
[430] A. V. Potto, a.g.e., s. 100-101.

çalışmıştır[431]. (EK-2, Belge-4) Ancak, Şavşad, Mirho, Ardanuç, Tavusker ve Livana sancakları ve diğer sancak halkı, Rusya'ya tabi olmayı asla kabul etmeyeceklerini kesin bir cevapla dile getirmiştir. Bâb-ı Âli'ye gönderdikleri yazılarda, "kendilerinin savaşabilecek güçlerinin olduğunu, para ve cephane yardımı ulaştırılırsa tek vücut olup düşmana karşı duracaklarını" bildirdiler[432].

Bu arada Ruslar, Ahıska Paşalığı'nın sancaklarından ilerlemeye devam ederek Kür nehri üzerindeki Borcom geçidini kontrol eden Azgur'u, Ahıska ile aynı gün savaşsız teslim almıştır. Sırada Ardahan vardı. Ahıska kalesi gibi sağlam bir kalenin elden çıktığının Ardahan kalesinde duyulması, burada bulunan askerin moralini bozmuş ve kalede bulunan mühimmatları yağma ederek kaçmalarına sebep olmuştur. Durumun Kars'ta öğrenilmesi üzerine buradan gelen bir grup Rus askeri, hiçbir engelle karşılaşmaksızın boş kaleyi 3 Eylül'de işgal etmiştir[433].

General Çavçavadze, 8 Eylül'de 2.500 er ve 8 top ile İran üzerinden Bayezid tarafına gelerek bu taraftaki Rum ve Ermenileri kendi tarafına çekmişti. İstiklal peşinde olan Bayezid Mutasarrıfı Kürt Behlül Paşa, Paskeviç ile barış yapmak istemiş[434] ise de Paskeviç bu teklife itibar etmemiş ve sadece Behlül Paşa'nın şahsına, ailesine ve malına dokunulmaksızın 1.000 Kürt atlısı ile şehirden çıkmasına izin vermiştir[435]. Böylece Erzurum-Tebriz arasındaki başlıca ulaştırma yolu kesilmiştir[436].

Ruslar, yollarına devam ederek Diyadin'i işgal etmişlerdir. Serasker Salih Paşa, Toprakkale'ye bir miktar asker göndermiş; ayrıca da Behlül Paşa'ya muhalif olan kardeşi Abdurrezzak Bey'i mirmiranlık vaadiyle Toprakkale (Eleşkirt)'ye göndermişti[437]. Ruslar, Toprakkale'de yaşayan Kürtleri, dağıttıkları ilanlar ile etkisiz hâle getirerek burayı ele geçirmiştir[438]. Böylece Ruslar'a, Muş ve Bitlis ile bütün Yukarı Fırat bölgesine, yani güneye doğru giden yol açılmış oldu[439].

Ruslar, Çürüksu mevkisine Gürcülerle birlikte saldırmış olmalarına rağmen, buradaki direnişi bir türlü kıramayarak ağır kayıplar verip geri çekilmek zorunda

---

[431] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No:42477-B, R.
[432] *BOA, HAT,* Dosya No: 1015, Gömlek No: 42493-C; *BOA, HAT,* Dosya No: 1014, Gömlek No:42490-A.
[433] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42477, O.
[434] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42477-B.
[435] C. Erkin, a.g.e., s. 51; Ahmed Muhtar, a.g.e., C. I, s. 233; P. Avyarov, *Osmanlı-Rus ve İran Savaşları'nda Kürtler (1801-1900)*, (Osmanlıca'dan tercüme eden: Muhammed (Hoko) Varlı (Xani)), Ankara, 1995, s. 29-31.
[436] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 30.
[437] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013 Gömlek No: 42477-B.
[438] P. Avyarov, a.g.e., s. 31; Ahmed Muhtar, a.g.e., C. I, s. 233.
[439] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 30.

kalmışlardır. Aynı şekilde 12 Ağustos 1828 tarihinde Bayburt üzerine yürüyen Ruslar, burada da bir başarı elde edememiş ve ağır zayiatlar vermişlerdir[440].

1828 yılında sefer ayı bittiğinde Kars'ın ve Ahıska Paşalığı'nın kalelerinin Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle, (yalnız sahil bölgesi ve Çoruh vadisi müstesna) bütün Rus hedefleri elde edilmiş ve ideal bir sınıra ulaşılmıştı. Paskeviç, Çar'a, *"haşmetmeaplarının sancakları, Fırat'ın suları üstünde dalgalanmaktadır!"* şeklinde yazmıştır[441].

Rus ordusu, beş aylık Güney Kafkasya seferi süresince tasarladığı hedefe ulaşırken toplam kaybı, çoğu hastalıklardan olmak üzere yaklaşık 3.200 kişi idi. Bu arada Ruslar, Türklerden 8.000 esir, 313 top ve 195 sancak ele geçirdiler[442].

Görüldüğü üzere Ruslar, uzun zamandan beri almayı kafalarına koydukları ve bir şekilde elde etmek için plânlar yaptıkları yerlerde, sistemli bir istila politikasıyla harekete geçmişlerdir. Ruslara karşı Osmanlı tarafından verilen cılız mücadeleden bir netice alınamadığı gibi, stratejik yönden çok büyük öneme haiz olan bu mevkiler Rusya'nın eline geçmiştir. (EK-1, Harita-4) Kars, Ahıska ve Kafkasya'da bulunan diğer önemli Osmanlı topraklarının düşmesinden sonra, Erzurum yolu Ruslar'a açılmış olmasına rağmen mevsimin bölgede soğuması ve yeniden Rus askerleri arasında veba salgınının baş göstermesi üzerine Paskeviç aktif harekâtı bir süreliğine durdurmuştur. Ahıska ve Kars kalelerine General Berkman, Bebutov üçer bin kişilik garnizon ile bırakılırken diğer kale ve sancaklara yeteri kadar asker bıraktıktan sonra, General Hesse birlikleriyle Kutais'deki kışlık ordugâha gitti. General Çavçavadze Bayezid'de bırakılmış ve diğer kuvvetler Gürcistan'a alınmıştır. Paskeviç ise Tiflis'e gitmiştir[443].

Ahıska'nın düşmesi ayrıca Ardahan ve Bayezid gibi yerlerin Rusların eline geçmesi, hem askerde hem de halk arasında umutsuzluğa sebebiyet verdiği gibi, bölgeye gönderilen mühimmat ve zahire arabalarıyla mahvolmuş ve Erzurum'da araba kalmadığı için bölgeye zahire ve mühimmat sevki mümkün olmamıştır. Ayrıca Rusların başarılarından dolayı şımaran Ermeni ve Rum halkı Rusların işgal ettiği bölgelerde Müslümanlara karşı kötü davranmaya başlamışlardır[444].

---

[440] Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. II-III, s. 373.
[441] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 204-205; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 30.
[442] A. B. Şirokorad, a.g.e., s. 342; W. E. D. Allen, Paul Muratoff, bu kaybın hastalık, ölüm ve yaralananların sayısını 5.000 olarak vermektedir. (Bkz. W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 30.)
[443] N. Çakın, a.g.e., s. 169; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 30.
[444] Ahmed Lûtfî Efendi'nin belirttiği üzere, Rusya karşısında alınan mağlubiyetler ile halkın korku ve perişanlığı bu havalide bulunan Ermenileri harekete geçirmiştir. Rus tebaiyetine giren Ermenilerin çoğu, eşki yalık yapmaya başlamıştır. (Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. II-III, s. 371.); Yine

Ahıska ve Kars'ın düşmesi ayrıca pek çok yerde bölge halkının savaşmadan teslim olması Galip Paşa'yı ümitsizliğe düşürmüş ve doğudaki bu kötü durum karşısında savaşa devam etmenin mümkün olmadığını, bir an önce barışın yapılması teklifini bir rapor halinde Bab-ı Ali'ye göndermiştir[445]. Galip Paşa'nın bu raporu Bab-ı Ali'de görüşüldükten sonra Galib Paşa'nın rehavet içinde bulunduğu ve harp adamı olmadığı, Kars ve Ahıska'nın elden çıkmasının *"kaza-i ilâhi nev'inden"* olduğu ve Erzurum'u savunmak için yeteri miktarda asker bulunduğu yargısına ulaşılmıştır. Kars ve Ahıska'nın geri alınması ve Erzurum askerinin en iyi şekilde yönetilmesi için de Salih Paşa, Galib Paşa'nın yerine Erzurum valiliğine atanmış, Galib Paşa azledilerek, Ocak 1829'da Gelibolu'ya sürgün edilmiştir. Ancak eski sadrazamlardan Selim Mehmet Paşa'nın Gelibolu'da olması göz önünde bulundurularak, Galib Paşa'nın da eski sadrazamlardan olması dolayısıyla, sürgün yeri Balıkesir olarak değiştirilmiştir[446].

2.3.3.5.1. Ahıska'yı Geri Alma Teşebbüsleri

Osmanlı devlet adamları Rusların 1828 yılında Kars, Ahıska ve diğer önemli noktaları aldıkları için 1829 yılında Anadolu içlerinde rahat bir şekilde ilerleyeceklerini bilmekteydi. Bu sebeple Ruslar, 1828 kışında karargâhlarına çekildikleri hâlde II. Mahmut Anadolu'da yeniden asker toplanması için ferman yayınladı. Ayrıca Maden Valisi Hacı Salih Paşa'yı hem seraskerliğe hem de Erzurum valiliğine tayin etti[447]. Sabık Çıldır Valisi İsmail Hakkı Paşa'yı da Sivas valiliğine tayin ettikten sonra[448] Salih Paşa'nın isteği üzerine Anadolu Ordusu Seyyar Ordu Komutanlığına da Köse Mehmet Paşa'nın yerine tayin etti[449].

Serasker Hacı Salih Paşa, bu göreve geldikten sonra bir durum değerlendirmesi yapmış; Kars ve Ahıska'nın düşman işgaline uğramasının sebebi olarak Emin Paşa ve

---

Rusya'nın Kafkasya komutanı Paskeviç'in doğuda aldığı galibiyetler, burada yaşayan Ermeniler içinde büyük bir memnuniyet uyandırmıştır. (Bkz. W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 39.)

[445] Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Galib Paşa, Ahıska'nın elden çıkması ve Osmanlı-Rus savaşının diğer ayrıntılarıyla ilgili gönderdiği 23 Safer 1244 (4 Eylül 1828) tarihli kaimesinde; olanlardan kendisinin bir kusurunun bulunmadığını, bu havalinin savunulması için gerekli tertibatın yapılıp Erzurum ve civarından otuz bine yakın askerin Ahıska'ya sevk edildiğini belirtmiştir. Tüm uğraşlara rağmen Osmanlı askeri içinde asayişsizliğin bir türlü giderilemediği ve bundan dolayı mağlubiyetler alındığını da üstüne basarak vurgulamıştır. (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42478.)

[446] *BOA, HAT,* Dosya No: 1011, Gömlek No: 42437; *BOA, C.DH,* Dosya No: 22, Gömlek No: 1061; Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. II-III, s. 371-372.

[447] *BOA, C.AS,* Dosya No: 655, Gömlek No: 27526; C. Erkin, a.g.e., s. 58.

[448] *BOA, C.DH,* Dosya No: 184, Gömlek No: 9186; *BOA, HAT,* Dosya No: 1062, Gömlek No: 43623.

[449] *BOA, HAT,* Dosya No: 1011, Gömlek No: 42437.

Ahmet Paşa'nın gayretsizliğinin neden olduğunu belirtmiştir. Bayezid'in işgalinin ise Behlül Paşa ile Ermenilerin ihanetlerinin bir sonucu olduğunu ifade etmiştir[450].

Serasker Hacı Salih Paşa'ya Anadolu'nun her tarafından asker toplama yetkisi gibi geniş yetkiler verildiği gibi, Anadolu gelirlerinden başka savaş masraflarının karşılığı olarak 240.000 altın verildi[451]. Salih Paşa'nın 1829 harekât planında Acara'da toplanacak 60.000 kişilik kuvvet ile Ahıska üzerine yürünecek; Rusların kışın verdiği zorluklardan dolayı burayı kuvvetlendirme imkânı olmadığı için burası geri alınacaktı. Van, Muş ve Karaköse bölgesinden toplanacak 50.000 kişilik kuvvet Bayezid bölgesini Ruslar'dan temizleyecekti. Rus ordusunun ilkbaharda Erzurum'a doğru hareket edeceğini bilen Salih Paşa, Paskeviç'ten önce harekete geçmek için de temin edilen 80.000 kişilik orduyu Soğanlı dağlarının gerisine yerleştirecekti[452].

Harekât planı ile yapılmak istenen, bazı önemli şehirlerin geri alınmasını sağlamak; ayrıca Rusların Erzurum'u almasını engellemekti. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu planladığı harekâtı yapabilmesi için amaçladığı asker sayısını toplaması gerekmekteydi. Ancak Anadolu'da bu sayıda askerin toplanılması zordu. Çünkü 1828 harekâtında sadece Köse Mehmet Paşa'nın ordusunda 10.000 kişi kadar kalmıştı. Sivas Valisi ve Anadolu Seyyar Ordu Komutanı Hakkı Paşa topladığı 8.000 asker ile Erzurum'a ulaşmıştı[453]. Ayrıca, Salih Paşa, Şam'da toplanılan yaklaşık 1.500 askerin gönderilmemesini bunun yerine bedellerinin gönderilmesini Sadarete bildirmişti[454]. Halep'te toplanan 1.000 askerden 500'ü Erzurum'a ulaştığında bunların ağır kış şartlarına uyum sağlayamamaları nedeniyle bunların geri gönderileceği gibi Halep'ten gelecek olan 500 askerin de gönderilmemesini, yerlerine bedellerini gönderilmesini İstanbul'dan talep etmişti[455].

Mayıs 1829 başında Erzurum'da sadece 38.000 asker toplanabildi. Diyarbakır, Malatya ve Elazığ'dan toplanan 18.000 asker ise ancak Haziran ortasında Erzurum'a gelebildi. Muş bölgesindeyse sadece birkaç bin asker toplanabildi[456].

---

[450] *BOA, HAT,* Dosya No: 1011, Gömlek No: 42437.

[451] Ahmed Muhtar, *1828-1829 Türkiye–Rusya Seferi*, C. II, Ankara, 1928, s. 75.

[452] N. Çakın, a.g.e., s. 171-172; C. Gökçe, a.g.e., s. 243.

[453] *BOA, HAT,* Dosya No: 638, Gömlek No: 31436-C.

[454] Ekim 1828 tarihli Şukkada her bir asker için 250 kuruşun gönderilmesini yerlerine başka askerlerin istihdam edileceği de yazılıydı. (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1038, Gömlek No: 43010.)

[455] *BOA, HAT,* Dosya No: 1029, Gömlek No: 42833-B.

[456] C. Erkin, a.g.e., s. 60-61; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 31; Muş bölgesinde toplanan asker sayının bu kadar az olmasının sebebi ise Muş'daki Kürt beyinin 12.000 askeri ile Ruslarla birlikte hareket etmiş olmasıdır. (Bkz. C. Erkin, a.g.e, s. 56; J. Brown, a.g.e., s. 124.)

II. Mahmut, Hacı Salih Paşa'ya Ahıska ve Kars'ın kurtarılmasını emretmesi üzerine[457] Salih Paşa da 2 Kasım 1828 tarihli mektubunda Ahıska'nın düşmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirerek en kısa zamanda asker ve mühimmat tedarik ederek havaların düzelmesiyle beraber Ahıska'yı almak için harekete geçeceklerini dile getirmişti[458]. Ancak, II. Mahmut'un emriyle havaların düzelmesi beklenmeden düşmanı hazırlıksız yakalamak arzusuyla harekete geçilmesine karar veren Serasker Salih Paşa, Ahıska ve Ardahan'ın geri alınması için Acaralı Ahmet Paşa'yı görevlendirdi[459].

Çıldır Mutasarrıfı Ahmet Paşa, Ardahan'ın bulunduğu konum itibarıyla Ahıska'dan önce alınması gerektiğini düşünmekteydi. Bu nedenle çevre kazalardan topladığı askerlerle Kasım 1828'de Ardahan üzerine yürümeye karar verdi[460]. Çünkü Ardahan, Erzurum ve Ahıska arasında yer almaktaydı. Ardahan ele geçirilirse Ahıska'nın alınması sırasında buraya daha kolay yardım ulaştırılabilirdi.

Ahmet Paşa, Acara ve Mahacil sancaklarından 3.000, Livane, Ardanuç ve Şavşad sancakalarından da bir o kadar asker toplanıldığından bunların bir aylık toplam paralarının gönderilmesini Serasker Paşa'dan talep etmekteydi[461]. Ayrıca 3.000 askerle Ardahan Kalesine baskın yapacağını bildirmekte ve asker aylığı olan 100.000 kuruşun gönderilmesini talep etmekteydi[462].

Ahmet Paşa, Ardahan üzerine harekete geçecekken Ardahan'dan önce Ahıska üzerine yürümesi yolunda verilen emre oldukça şaşırmıştı. Öyle ki, Salih Paşa'ya gönderdiği mektuplarda Ardahan alınırsa Ahıska'nın alınmasının daha kolay olacağı bu nedenle ilk önce Ardahan'ın alınmasından vazgeçilmesini aklının almadığını dile getirmiştir[463].(EK-2, Belge-5)

Salih Paşa ise Ruslar Batum ve Gürcistan taraflarında olduğu için bu durumu fırsata dönüştürmek ve bir an önce Ahıska'nın tekrar alınmasını istemekteydi. Ancak Ahıska'da çok şiddetli kış olduğundan dolayı istendiği kadar asker toplanamamıştır[464]. Buna rağmen Salih Paşa'nın emri üzerine Çıldır Mutasarrıfı Ahmet Paşa, 5.000 düzenli

---

[457] *BOA, C.AS,* Dosya No: 655, Gömlek No: 27526; C. Erkin, a.g.e., s. 58.
[458] *BOA, HAT,* Dosya No: 1073, Gömlek No: 43899.
[459] *BOA, HAT,* Dosya No: 1014, Gömlek No: 42487-B.
[460] *BOA, HAT,* Dosya No: 1082, Gömlek No: 44110-A; *BOA, HAT,* Dosya No: 1014, Gömlek No: 42484-D; *BOA, HAT,* Dosya No: 1012, Gömlek No: 42470.
[461] *BOA, HAT,* Dosya No: 1082, Gömlek No: 44110-C.
[462] *BOA, HAT,* Dosya No: 1082, Gömlek No: 44110-B.
[463] *BOA, HAT,* Dosya No: 1014, Dosya No: 42484-C, D.
[464] *BOA, HAT,* Dosya No: 1049, Dosya No: 43259-L.

piyade ve 15.000 gönüllü ve 6 sahra topuyla[465] Acara'dan Ahıska Kalesi üzerine 15 Şubat 1829 tarihinde harekete geçti[466]. Bu esnada Rus garnizonunda 1.164 asker ve 21. Topçu Tugayının elindeki 3 yedek toptan başka Ahıska'nın ele geçirilmesi sırasında Ruslar tarafından alınan birkaç yeni top bulunmaktaydı.

Acaralı Ahmet Paşa komutasındaki Türk ordusu karla dolu dağlık arazide zorlukla ilerlemiş ve bu zahmetli yolculuktan sonra 4 Mart 1829'da Ahıska önlerine gelmişti[467]. (EK-1, Harita-5) Şehri aldıktan sonra Bebutov'un komuta ettiği kaleye hucüm etti. Rusların kaleden yağdırdıkları kurşun yağmuruna rağmen merdivenlerini kale bendlerine dayayıp çıkmaya başlayan askerler çok zayiat vermelerine rağmen kaleye tırmanmaya devam ettilerse de bu şekilde kalenin ele geçirilmesinin imkânı olmadığına kanaat getirdiler. Bu sefer de kale yakınındaki evlerden kaleye tüfekle ateş etmeye başladılar. Ancak bu teşebbüste de başarılı olamayınca bu kez bir tabya yaparak kaleyi dövmeye başladılar. Ancak bir müddet sonra Rus topçuları bu tabyadaki topları susturdu. Ahmet Bey kalenin içme suyunu kesmek istediyse de bu iş için mevziye konulan Acaralıları bir Rus kuvveti oradan uzaklaştırdı. Kasabanın kapısına bir siper yapılarak kaleye giden suyu kestiler.

Ahmet Bey'in kardeşi de bir müfreze Acaralılar ile Kür nehrinin geçidini müdafaa ettiğinden Ahıska'nın yeterince sıkıştırıldığı düşünülmekteydi. Bu esnada da Paskeviç, Ahıska'ya Bourtsef ve Muraviyev komutasındaki Rus takviye birliklerini gönderdi. Acara'ya da General Hesse kuvvetlerini gönderdi. Bunu yapmadaki amacı, Acaralılar'ın kuşatmayı kaldırarak memleketleri için savaşmak amacıyla geri dönmelerini sağlamaktı.

Bourtsef, Abti Bey'i yerinden koparıp ileri sürerek Ahıska'ya geldi. Muhasara ile uğraşan Acaralılar arkasından böyle birden bire Rus kuvvetinin görünmesi, kötü tesir yaptığı gibi Ahıska muhafızlarının bir huruç hareketi yapmaları üzerine bir kısım Acaralılar kaleden uzaklaştılar. Geriye kalanlarsa, evlere girip kendilerini müdafaaya başladılar. Ruslar, evleri ateşe vererek pek çok Acaralının yanarak ölümüne neden oldu. Bunun üzerine Acaralılar yaklaşık 4.000 kayıp vererek Ahıska'dan uzaklaştılar[468].

---

[465] Ahmed Muhtar, a.g.e., C. II, s. 77; C. Erkin, a.g.e., s. 58.
[466] *BOA, HAT,* Dosya No: 1019, Gömlek No:42601-E.
[467] C. Erkin, a.g.e., s. 58.
[468] A. B. Şirokorad, a.g.e., s. 343-344; C. Gökce, a.g.e., s. 242-243; J. Brown, a.g.e., s. 122-123; Y. Okçu, a.g.e., s. 115; Ahmed Muhtar, a.g.e., C. II, s. 78; Şark Defterdarı Mustafa Efendinin 2 Haziran 1829 tarihli tezkeresinde Ahıska kalesinin fethine çok yaklaşılmış ve kalenin varoşuna girilmiş iken askerin geri dönmesini askerin varoşun yağmasındaki malları aşırmak gibi görünse de Ahmet Paşa ile Ali Bey arasında eskiden beri bilinen düşmanlığa bağlamaktadır. (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1062, Gömlek

Acaralıların yaptığı bu yiğit hücuma karşı Ruslar kaleden 8.583 top güllesi, 72.882 misket danesi ve 1.354 el humberesi atmışlardır. Kalenin dış mahallesi on iki gün ve gece süren bu çarpışmada bir yıkıntı hâline gelmiştir[469].

Bu başarısız kuşatmadan kısa bir süre sonra Acaralı Ahmet Paşa, 1829 Nisan sonunda Ahıska üzerine taarruza geçmişse de Digor'un güneyindeki Tsurtskab köyünde Bourtsef'in kuvvetlerine mağlup olmuştur[470]. Ancak bu Osmanlı'nın Ahıska'dan vazgeçmediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Serasker Hacı Salih Paşa, bu tarihten sonra da Ahıska'yı ele geçirebilmek için bölgeye kuvvetler göndermiştir. Kethüda Bey komutasında 15.000 asker ile 20 kadar top Erzurum-Narman-Oltu-Ardahan yoluyla Ahıska'ya doğru hareket etmiştir. Ayrıca, Sivas Valisi ve Seyyar Ordu Komutanı Hakkı Paşa emrinde 20.000 asker ve 17 top Soğanlı geçitlerini elde bulundurmak ve aynı zamanda Rus ordusunun dikkatini bölgeye çekmek için Micingert istikametine sevk edilmiştir[471] Bu sırada Acaralı Ahmet Bey komutasındaki Acaralılar da Şavşad'dan Ahıska'ya doğru ilerlemiştir. Paskeviç, Ahıska'ya yardım için Muraviyev komutasında bir birlik göndermiştir. 14 Haziran 1829'da Kethüda Bey'in kuvvetleriyle Ahıska'ya yaklaşık 8 mil uzakta olan Digor'da Ahıska muhafızı Bebutov'un kuvvetleri muharebe ederken Ahılkelek'ten gelmekte olan Muraviyev kuvvetleri ile Türklerin güney yanına taarruz etmiştir. Bunun üzerine Türk askerleri dağınık bir hâlde çekilmiştir. Ruslar ise çekilen Türk kuvvetlerine bir gece baskını düzenleyerek perişan etmişlerdir[472].

2.3.3.5.2. Erzurum, Bayburt ve Muş'un Ruslar Tarafından İşgali

Türk Ordusunun Ahıska'yı geri alma umutları tükendiği sırada Paskeviç komutasındaki Rus ordusu 1829 yılı içinde askeri harekâta başladı. Paskeviç, Erzurum üzerine yapacağı harekât için 12.340 piyade, 5.785 süvari ve 70 topla 21 Haziran'da

---

No: 43610-B.); J. F. Baddeley, Bourtsef ve Muraviyev komutasındaki Rus takviye birliklerinin gelmesi üzerine Acaralıların Ruslarla çarpışma yerine Ahıska'dan ele geçirdikleri malları koruma derdine düşerek, çekildiklerini yazmaktadır. (Bkz. J. F. Baddeley, a.g.e., s. 210.); Celal Erkin ise, Acaralı Ahmet Paşa'nın Ruslarla anlaşmış olduğunu bu sebeplede bu muhasara sırasında gayretli davranmadığını belirtmektedir. (Bkz. C. Erkin, a.g.e., s. 58-59.); W. E. D. Allen, Paul Muratoff eserlerinde Acaralı Ahmet Paşa'nın Ruslarla görüştüğünü ancak Osmanlı'nın Ahıska Paşalığını vereceği vaadinde bulunduğu için Ruslarla işbirliği yapmadığını belirtmektedirler. (Bkz. W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 31.)

[469] J. Brown, a.g.e., s. 124.

[470] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 33.

[471] C. Gökçe, a.g.e., s. 243; Ahmet Muhtar Paşa, Kethüda Bey'in emrinde 20.000 askerin bulunduğunu yazmaktadır. (Bkz. Ahmed Muhtar, a.g.e., C. II, s. 78.); Celal Erkin ise asker sayısını 6.000 olarak vermektedir. (Bkz. C. Erkin, a.g.e., s. 61.)

[472] C. Erkin, a.g.e., s. 64; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 213-214.

Benli Ahmede geldi. 28 Haziran'da Prens Frederiki Soğanlı dağlarının ve Türk ordusunun keşfine memur etti. Benli Ahmed'den Erzurum'a iki yol vardı. Bunlar Kayınlı-Zivin ve Micingert yoluydu. Micingert yolu daha kısa olup, ikisi de Horasan yakınlarında birleşmekteydi[473].

Paskeviç'in Benli Ahmed'de olduğu haberi ve Kethüda Bey'in yenildiği haberi hem Sivas Valisi ve Seyyar Ordu Komutanı Hakkı Paşa tarafından hem de Serasker Hacı Salih Paşa tarafından alınmıştı. Serasker Salih Paşa, Paskeviç'in Micingert yolu ile geleceğini tahmin etmekteydi. Bu nedenle 20.000 kişilik kuvvet ve 17 kıt'a topla Hakkı Paşa Millidüzdeki hazırlanmış mevzilerde[474], Salih Paşa ise Karaurgan'da (Zivin'in kuzeyinde) bulunmaktaydı. Emrinde ise 10.000 asker vardı Hasankale-Horasan yolu ile ilerlemekte olan 18.000 kişilik ordusu da ancak temmuz başında Zivin'e gelebildi[475].

Paskeviç, yaptırdığı keşifler neticesinde Millidüz'de bulunan Hakkı Paşa'nın ordusunun iyi tahkim edilmiş olduğunu öğrendi. Bunun üzerine henüz yığınağını tamamlamamış olan Salih Paşa üzerine yürümeye karar verdi[476]. Ruslar 30 Haziran'da Soğanlı dağlarını muharebesiz geçerek Zivin istikametinde ilerlediler. Paskeviç, Millidüz'de bulunan Hakkı Paşa'nın üzerine göstermelik 2.000 kişiden oluşan Burtsof'un kuvvetlerini gönderdi. Muraviyev'in komutasındaki 5.000 kişilik kuvveti ordusunun öncülü; Pankratiyef'i de ordusunun artçılı yaptı. 30 Haziran'da Muraviyev'in öncü kuvvetleri Karaurgan'da Türklerle karşılaştı. Serasker Salih Paşa, bu kuvvetlerin Rus ordusunun öncü birlikleri olduğunu asıl hücümun Millidüz'e yapılacağına inanmaktaydı[477].

Serasker Salih Paşa, süvarileri ile birlikte Rusları karşıladı. 17.00'ye kadar yapılan mücadelede pek bir başarı gösteremedi. Ayrıca Hakkı Paşa kuvvetleri de Burtsof kuvvetleri karşısında durmaya mecbur oldu. Salih Paşa, Hakkı Paşa ile kendi kuvvetlerinin arasına giren ordunun Rus ordusunun tamamı olduğunu fark edemedi. Akşam karanlığından istifade ederek ağaçlık tepelerde mevzilenerek bir günlük yolu kalan 18.000 kişilik kuvvetlerini beklemeye başladı. Amacı Hakkı Paşa'nın ordusunun da desteğiyle Ruslar ile bir meydan savaşı yapmaktı. Paskeviç, durumun kritik olduğunun farkına vararak gece baskını düzenledi. Baskını beklemeyen Salih Paşa'nın ordusu düzensiz bir şekilde Zivin'e çekilmeye başladı. Zivin'de savaşa katılmamış

---

[473] C. Erkin, a.g.e., s. 65; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 214.
[474] Ahmed Muhtar, a.g.e., C. II, s. 81.
[475] C. Erkin, a.g.e., s. 67.
[476] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 36.
[477] C. Erkin, a.g.e., s. 67; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 37.

18.000 kişilik ordusu bulunduğu hâlde Rusların önünde kaçanların anlattıkları orduda panik yarattı ve bu askerler de hızla çekildiler.

1 Temmuz'da Salih Paşa'nın tüm ordusu dağılmış ve durumunu Hakkı Paşa'ya dahi bildiremeden Erzurum istikametine doğru çekililip gitmişti[478]. Zivin'deki Türk ordugâhı ise Rusların eline geçmişti[479].

Paskeviç, ordusunu Zivin'den Millidüz istikametine doğru harekete geçirdi. Salih Paşa'nın yenilgisinden habersiz olan Hakkı Paşa'nın kuvvetleri ile yaptığı savaşı da kazandı[480]. Hakkı Paşa ve 1.200 asker Ruslar tarafından esir alındı[481]. General Paskeviç, Çıldır Mutasarrıfı Acaralı Ahmet Paşa'ya gönderdiği mektupta Rusya'ya tabi olduğu takdirde vazifesinde kalacağı ve kimseye zulmedilmeyeceğini bildirdi[482]. Ahmet Paşa da Paskeviç'e yazdığı mektupta bu teklifi reddetti[483].

Zivin ve Millidüz'de Osmanlı kuvvetlerinin yenildiğini haber alan Erzurum halkı Erzurum'u terketmeye başladı. Osmanlı yönetimi bu durum karşısında Erzurum ahalisiyle ilgili görüşünü şu şekilde ifade etmiştir: *"…Erzurum ahalisi umumen gayret-i diniyye ve hamiyyet-i islamiyeden 'arîdir… anlara itimad ve itina caiz değildir…"*[484]

Paskeviç'in ordusuna karşı çıkacak bir kuvvet kalmadığı için Ruslar Erzurum'a doğru ilerlemeye başladılar ve yolları üzerindeki Horasan'ı 3 Temmuz'da işgal ettiler. Zivin mağlubiyetinden sonra Hasankale'ye gelen Salih Paşa buranın Ruslar'a karşı muharebeye uygun olmadığını düşündüğü için kuvvetleriyle Erzurum'a gitti[485]. Sraskerin ordusu ile Hasankale'de ayrılması üzerine Hasankale'de bulunan kuvvetler kale de 30 top olmasına karşın herhangi bir mukavemet göstermediler ve 5 Temmuz'da Rus komutan Prens Bekoviç'e teslim oldular[486]

---

[478] Ahmed Muhtar, a.g.e., C. II, s. 86; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 216-218; C. Erkin, a.g.e., s. 69-70.
[479] *BOA, HAT,* Dosya No: 1046, Gömlek No: 43202-I; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 37.
[480] Hakkı Paşa' nın Millidüz Savaşını kaybetmesinde 30 Haziran gecesi ordudaki komutanlarını toplayarak yaptığı fikir teatisinden sonra askere gözdağı vermek amacıyla yaptığı konuşmada "küffar geldikte muharebe etmez iseniz ben Paskeviç'e tezkire yazarım" tarzındaki sözleri etkili olmuştur. Bu sözler üzerine asker arasında Hakkı Paşa'nın Ruslar'a teslim olacağı söylentisi çıkmış, bu da askerin maneviyatını bozmuştur. (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1046, Gömlek No: 43203.)
[481] *BOA, HAT,* Dosya No: 1046, Gömlek No: 43203; C. Erkin, a.g.e., s. 70-71; J. Brown, a.g.e., s. 129; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 218; Aleksandr Puşkin, Hakkı Paşa'nın teslim olduğunda soru sorulmamasını ve bir fincan kahve getirilmesini rica ettiğini yazmaktadır. (Bkz. Aleksandr Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, (Çev. Ataol Behramoğlu), İstanbul, 2001, s. 60.)
[482] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42477-S.
[483] *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42477-K.
[484] *BOA, HAT,* Dosya No: 1046, Gömlek No: 43203-A.
[485] *BOA, HAT,* Dosya No: 1046, Gömlek No: 43203.
[486] C. Erkin, a.g.e., s. 74; A. Puşkin, a.g.e., s. 63.

Salih Paşa, Erzurum'da Ruslara karşı bir mukavemet hattı oluşturmak istemekteydi. Bu sebeple de Rusların yenildiği haberini yayarak şehirde oluşan paniği önlemeye çalıştı. Ancak Ruslara esir düşen bazı askerlerin Ruslar tarafından propoganda amaçlı serbest bırakılması üzerine bu askerler Erzurum'da Kont Paskeviç'in bildirisini dağıtmaya başladılar[487]. Erzurum halkı üzerinde olumsuz tesir yarattığı için halk şehirden kaçmaya başladı. Onlara paralı askeler de eklendi. Serasker Salih Paşa bunu önlemek için firarilerin cezalandırılacağını ilan etti ise de asker kaçışının önüne geçemedi. Bunun üzerine de Erzurum halkının korkak ve itimat edilmez adamlar olduklarını ifade etti[488].

Erzurum ise tam bir kargaşaya sürüklenmiş, yağmacılar bütün şehri talan etmiş ve pek çok insanı da katletmişlerdi[489]. Ruslar, 6 Temmuz'da Erzurum'un teslimini teklif ettiler. Erzurum halkının savaşmak istememesi üzerine Anadolu'nun adeta başkenti olan şehir 8 Temmuz'da Ruslar'a teslim oldu[490]. Salih Paşa, eski Kars Valisi Osman Paşa, Çıldır Mutasarrıfı Ahmet Paşa, Deftardar Efendi, eski Serasker Galip Paşa'nın kethüdası Abdullah Paşa esir edilerek Tiflis'e gönderildiler[491].

Salih Paşa'nın Ruslar tarafından esir edilmesinden dolayı Osmanlı'nın doğu cephesinin bir seraskeri yoktu. Bu durum bölgeyi Rus istilasına açık bir hâle getirmişti. Bu sebeple de Seraskerliğe Trabzon Valisi Osman Paşa getirildi[492].

Erzurum'un teslim olmasından sonra Hınıs da muharebesiz teslim oldu[493]. Paskeviç, Sivas ve Anadolu'nun iç kısımlarına yapacağı harekât için Trabzon'u deniz üssü olarak görmekteydi. Bu nedenle de Paskeviç'in amacı Erzurum'dan sonra Bayburt'u almaktı[494]. Bayburt'ta ise paralı askerler birikmiş maaşlarını alamadıkları için olaylar çıkarmaktaydı. Bu karışıklıklar Bayburt'un savunmasını zayıflatdığı için hiçbir direniş gösteremeyen şehir, Ruslar tarafından 19 Temmuz'da işgal edildi[495].

---

[487] A. Puşkin, a.g.e., s. 66.
[488] *BOA, HAT,* Dosya No: 1046, Gömlek No: 43203.
[489] *BOA, HAT,* Dosya No: 1023, Gömlek No: 42716-E.
[490] *BOA, HAT,* Dosya No: 1046, Gömlek No: 43202-A; C. Gökce, a.g.e., s. 243; C. Erkin, a.g.e., s. 75; Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., C. II, s. 86; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 219; A. Puşkin, a.g.e., s. 67.
[491] *BOA, HAT,* Dosya No: 1023, Gömlek No: 42716-E.
[492] C. Erkin, a.g.e., s. 76.
[493] P. Avyarov, a.g.e., s. 45; C. Erkin, a.g.e., s. 75.
[494] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 40.
[495] *BOA, HAT,* Dosya No: 1023, Gömlek No: 42716-F, G; Ahmed Muhtar, a.g.e., C. II, s. 87; J. Brown, a.g.e., s. 134.

Bayburt'un geri alınabilmesi için Serasker Osman Paşa, yaklaşık 20.000 kişilik bir kuvvet oluşturdu[496]. Bu kuvvetler Hart'ta yapılan savaşı kazandı ise de Paskeviç'in bölgeye kuvvetleri ile gelmesi üzerine Türk kuvvetleri Bayburt'u alamadılar[497].

Paskeviç, Sivas ve Anadolu içlerinde yapacağı istilalar için üs olarak kullanmak istediği Trabzon üzerine gitme kararı aldı. Tarbzon yolu üzerindeki Gümüşhane'yi alması için Albay Simnoviç'i görevlendirdi. 27 Ağustos'ta Gümüşhane Ruslar'ın eline geçti[498]. Trabzon'a doğru yola çıkan Rus ordusu arazinin topların geçemeyeceği kadar sarp oluşu ve cesur Of, Rize, Sürmene, Trabzon ve Canik sancaklarından toplanan 15.000 fazla askerin de Rusların yolunu kapatmaları üzerine Bayburt'a doğru geri çekilmeye mecbur kaldı[499].

Paskeviç'in ordularını takip eden Türk kuvvetleri Ruslar tarafından boşaltılan Gümüşhane'ye girdi. Daha sonra Türk kuvvetleri Rus ordusunu takip ederek Bayburt önlerine geldi. Ruslar burada kalmanın mümkün olmadığını görmeleri üzerine 9 Eylül'de Bayburt'u boşalttılar. Böylece Şatırzade Osman Paşa, Kethüda İbrahim Bey 15.000 asker ile Bayburt'a girdi[500].

Rusların Trabzon'u ele geçirmek için yaptıkları ileri harekât esnasında Kürt aşiretler, Hınıs'a saldırmış; burayı tekrardan Ruslardan almışladı. Ayrıca Rusları bölgeye geldiklerinden beri oldukça zor durumda bırakan Acaralıları ezmek amacıyla General Sacken, Ahıska'dan hareketle Acaralı Ahmet Bey'in merkezi olan Huli'yi 28 Ağustos'ta almışsa da 29 Ağustos'ta Acaralı Ahmet Paşa'nın baskınları neticesinde önemli kayıplar vererek Guriel hududuna geri çekilmişti[501].

Serasker Osman Paşa ise Erzurum'u geri almak için yeniden asker toplamaya başladı. Bu sebepten Paskeviç, Erzurum için tehlike gördüğü ve Bayburt'ta toplanmaya başlayan Türk ordusunu imha etmek için Bayburt üzerine yeniden ilerlemeye karar verdi. Bunun üzerine Serasker Osman Paşa, Sivas ve Erzurum Valisi Çeçenzade Hasan Paşa ve Diyarbakır Valisi Yahya Paşa'nın Bayburt üzerine gitmelerini istedi. Kendisi de hazırlıklarını tamamladıktan sonra yola çıktı[502]. Türk kuvvetleri Bayburt yakınlarına

---

[496] *BOA, HAT,* Dosya No: 1026, Gömlek No: 42763-B, C.
[497] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 220.
[498] Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, İstanbul, 1993, s. 21.
[499] *BOA, HAT,* Dosya No: 1033, Gömlek No: 42894-B, G; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 220; J. Brown, a.g.e., s. 134.
[500] *BOA, HAT,* Dosya No: 1033, Gömlek No: 42894-G; *BOA, HAT,* Dosya No: 1045, Gömlek No: 43188-H.
[501] J. Brown, a.g.e., s. 134-135.
[502] *BOA, HAT,* Dosya No: 1043, Gömlek No: 43152-D.

geldiklerinde 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması imzalanmış olduğu haberi geldi[503]. Bu haber Paskeviç'e de gelmişse de Rus ordusu ilerleyişine devam etmiş ve yapılan savaşta Türk kuvvetleri yenildiği için Ruslar 9 Ekim'de ikinci kez Bayburt'u işgal etmişlerdi[504]. Ayrıca 5 Ekim'de de Muş, Ruslar tarafından işgal edilmişti[505].

Paskeviç'in ordusu yaklaşık dört ayda Osmanlı Devleti topraklarında 500 km'lik bir yol kat etmişti[506]. Bu süre zarfında Ruslar, Erzurum ve Muş eyâletlerini tamamen, Trabzon eyâletini de kısmen işgal etmişlerdi[507].

Görüldüğü gibi Kafkas Cephesindeki savaşların en çetin bölümü Ahıska'da cereyan etmiştir[508]. Ahıskalılar şehirleri için kahramanca savaşıp Ruslar'a teslim olmamak için kadınları dahi kendilerini diri diri ateşe atarken Kars, Erzurum, Muş ve Bayburt halkı ve diğer pek çok sancak halkı kendi şehirlerini tek bir kurşun atmaksızın teslim etmişlerdir.

2.3.4. Edirne Antlaşması ve Ahıska Bölgesinin Osmanlı İdaresinden Çıkışı

Rus ordusu, 1828 yazında doğuda Faş, Anapa, Kars ve Ahıska gibi önemli şehirleri almış, batıda da Tuna'yı aşarak İbrail'i almıştı. Buna rağmen Osmanlı mukavemetini yok edememiş ve ordularında başgösteren veba ve dizanteri salgını dolayısıyla da büyük kayıplar vermişti[509]. Bundan dolayı Rusya, İstanbul'daki Avusturya, Prusya, Hollanda ve Danimarka elçileri vasıtasıyla sulh teklifinde bulunmuştu. Osmanlı devlet adamları ve kumandanlarından bir kısmı da, Rusya ile anlaşmaya taraftar idiler[510]. Ancak, II. Mahmut bu fikre kesinlikle sıcak bakmadığı için 1828 yazında, gerek Rusların, gerekse Osmanlı devlet adamlarının giriştikleri sulh teşebbüsleri akim kalmıştır.

1829 yılında Rusların gerek Rumeli'de, gerekse Anadolu'da elde ettikleri başarılar karşısında II. Mahmut başta olmak üzere devlet adamlarının, Ruslar Edirne'yi ele geçirip İstanbul tehlikeye düşmeden önce, barış imkânlarını araştırmanın gerekli

---

[503] *BOA*, *HAT*, Dosya No: 1025, Gömlek No: 42750-A.
[504] *BOA, HAT,* Dosya No: 1024, Gömlek No: 42731; Ahmed Muhtar, a.g.e., C. II, s. 89-90; C. Erkin, a.g.e., s. 78; J. F. Baddeley, a.g.e., s. 221; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 42.
[505] Ahmed Muhtar, a.g.e., C. II, s. 87.
[506] J. F. Baddeley, a.g.e., s. 220.
[507] C. Erkin, a.g.e., s. 79.
[508] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 44.
[509] J. Brown, a.g.e., s. 12
[510] Şark Seraskeri Galib Paşa da, Ahıska'nın düşmesinden sonra Babıâli'ye gönderdiği arızasında savaşa daha fazla devam edilemeyeceğini bildirmişti. (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1013, Gömlek No: 42478.)

olduğu fikrine gelmelerine neden olmuştur. Avrupa devletleri de Rusya'nın İstanbul önlerine kadar ilerleyişinden dolayı bayağı rahatsızlık duymaya başlamışlar, duydukları bu rahatsızlık dolayısıyla da Rusya'ya barış yapılması yolunda baskılar yapmışlardı[511].General Diebitsch, Aydos'tan Sadrıâzam'a gönderdiği 6 Haziran 1829 tarihli mektubunda tayin edilecek murahhaslarla sulh müzakerelerine başlanmasını istemişti. Çar Nikola da, kayınpederi olan Prusya Kiralı Friedrich Wilhelm III vasıtasiyle sulh teşebbüsüne geçmiş[512] ve iki devlet arasında sulh görüşmeleri yapılırken diğer taraftan savaş her iki cephede sürdürülmüştür.

Edirne, 15.000 asker tarafından savunulmasına rağmen askerin harp etmek istememesi üzerine 22 Ağustos'ta teslim olmuştur[513]. Aynı gün Kırklareli, Lüleburgaz, Tekirdağ, Dimetoka, İpsala ve Enez'de Ruslar tarafından işgal edilmiştir. İstanbul, muhtemel bir Rus saldırısına açık hâle gelmiş, hatta Kazaklar İstanbul surları önüne kadar gelmişlerdi. Edirne'de ise 20.000 kişilik Rus ordusu beklemekte olup, hâli vakti yerinde olan halk İstanbul'dan kaçmaya bile başlamıştı[514].

İstanbul'da Ruslara karşı müdafaa çareleri aranırken, sulh hazırlıkları da son safhasına gelmişti. Sadık Efendi ve Abdülkâdir Bey, Ruslarla sulh müzakerelerinde bulunmak üzere 28 Ağustos'ta Edirne'ye ulaşmıştır[515]. Sulha esas olacak Rus teklifleri, 31 Ağustos'ta, yazılı olarak Osmanlı murahhaslarına bildirilmiştir[516].

Rus sulh teklifleri, maddelerin temas ettikleri meseleler bakımından değil, daha ziyade, muhtevasının ağırlığı bakımından Osmanlı devlet adamlarını ve padişahı telaşlandırmıştı[517]. 3 Eylül'de, başlanan sulh müzakeresinin ilk oturumunda Ruslar, yazılı olarak Osmanlı murahhaslarına vermiş oldukları tekliflerinde ısrar etmişler, Osmanlı murahhasları da vaziyeti İstanbul'a bildirmiştir[518]. Ayrıca Ruslar, Osmanlı murahhaslarına, 13 Eylül'e kadar müddet vermişler ve şayet o zamana kadar teklifleri

---

[511] Rus ordularının İstanbul önüne gelmelerinin, Avusturya ve İngiltere'yi heyecana düşürdüğü, İngiliz donanmasına Boğazlara yaklaşma emri verildiği belirtilmektedir. (Bkz. Z. N. Aksun, a.g.e., C. III, s. 205; J. Brown, a.g.e., s. 117.)

[512] Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi,* C. IX, S. 1-2, (Mart-Haziran 1951) , Ankara, 1951, s. 118-119; Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 183.

[513] *BOA, HAT,* Dosya No: 1067, Gömlek No: 43730; *BOA, HAT,* Dosya No: 1027, Gömlek No: 42789; Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. II-III, s. 387; Nicalae Jorga, Edirne'nin teslim tarihini 19 Ağustos olarak vermektedir. (Bkz. N. Jorga, a.g.e., C. 5, s. 291-292.)

[514] A. B. Şirokorad, a.g.e., s. 345; James Brown, Edirnede Rus ordusunun toplamının 15-17.00 arasında olduğunu belirtmektedir. (Bkz. J. Brown, a.g.e., s. 118.)

[515]*BOA, HAT,* Dosya No: 1068, Gömlek No: 43725.

[516] *BOA, HAT,* Dosya No: 1028, Gömlek No: 4281.

[517] Ş. Turan, a.g.m., s. 126.

[518]*BOA, HAT,* Dosya No:1047, Gömlek No: 43216.

kabul edilmeyecek olursa, Rus ordusunun ileri harekâta devam edeceğini ve antlaşmanın tasdikli nüshaları mübadele edilmedikçe de son vermeyeceklerini bildirerek adeta Osmanlı murahhaslarını tehdit etmişlerdi[519].

Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu resti karşısında takip edeceği hareket hakkında İstanbul'daki elçilerin fikrine başvurmayı, hatta onlardan destek almayı beklemişse de beklediği desteği alamadığı gibi, Osmanlı Devleti'nin, Faş, Anapa ve Ahılkelek'i Rusya'ya vermek istememesi sırasında, İngiliz Sefiri: *" …Çaresi yok, buraları vermeli, ücra yerlerdir Devlet-i Aliyye'ye lüzumu yokdur."* diyerek İngiltere'nin nasıl bir tavır takındığını ve Rusya'dan yana olduğunu açık bir şekilde göstermiştir. Bir yandan da İngiliz Sefiri iki de bir: *"…İngiltere Osmanlı'nın dostudur ve şayet Londra İstanbul'a yakın olsaydı ne kadar size yardım ederdik…"*[520] demekten de çekinmemiştir.

Batılı devletlerden beklediği desteği göremeyen Osmanlı Devleti, Meclis-i Şûra'dan alınan kararı Sadık Efendi'ye gizli mektupta bildirmiştir. Mektupta Rus tekliflerinin kabulünden başka çare olmadığı izah edilmiş, ancak tekliflerin biraz daha Osmanlı yararına düzelttirilmesi istenmiştir. Düzelttirilmesi istenen maddeler arasında Rusların, savaş tazminatı olarak istedikleri 20 milyon Macar altınının yarısına karşılık istenen Anapa, Faş, Ahıska ve Ahılkelek kalelerinin kurtarılması da vardı. Şayet bu kalelerin dördü de kurtarılamazsa Anapa veya Ahıska kalelerinden yalnız birinin verilmesi, diğer üç kalenin Osmanlılarda kalmasına gayret edilmesi de vardı[521]. (EK-2, Belge-6)

Edirne'de 12 Eylül'de yapılan sulh müzakerelerinin 3. oturumunda, Osmanlı Devleti murahhasları, teklif edilen sulh şartlarının harbin başlangıcında Çar tarafından ilân edilen beyannameye aykırı olduğunu belirtmişlerdir. Bunun üzerine, Rus murahhasları, her ne kadar o beyannamede Avrupa kıtasından *"bir karış yer"* alınmıyacağı ilân edilmişse de, savaşın şimdi bu neticeyi verdiğini ve Rusya'nın teklif edilen şartlar dâhilinde sulh yapmak mecburiyetinde olduğunu, bu şartlardan hiçbirinin değiştirilemiyeceğini sert bir dille söylemişlerdir. Ayrıca Rus murahhasları tehditkâr bir şekilde Osmanlının bu şartları kabul etmiyecek olursa, savaşın yeniden başlayacağını savaşın yeniden başlamasında da Osmanlı'nın mesul olacağını ihtar etmişlerdir. Osmanlı murahhasları, sulh maddelerinin bir kerre daha ele alınarak, değişitirilmesi mümkün olan cihetlerin müzakere edilmesini teklifinde ısrar etmeleri üzerine istemeye

---

[519] Ş. Turan, a.g.m., s. 128.
[520] Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. II-III, s. 399.
[521] *BOA, HAT,* Dosya No: 1047, Gömlek No: 43208; Ş. Turan, a.g.m., s. 130-131.

istemeye buna razı olmuşlardır. Bunun üzerine, Rusların hazırlamış oldukları antlaşma müsveddesindeki maddelerin müzakeresine başlanmıştır.

Anadolu'da Anapa, Faş, Ahıska ve Ahılkelek kalelerinin Rusya'ya verilmesi maddesine gelince, *"Osmanlı murahhasları, bu bölgede bulunan Çerkes ve diğer kabilelerin, eskiden beri Osmanlılarla yakın alâkaları bulunduğunu ve Osmanlılar buralardan elini çekse bile bu kadar mahlûk, buna razı olmıyarak kendülerinin hodbehod cidal ve kitâle tasaddilerini mucib olmak mülâhazasından başka, Devlet-i Aliyye'de bulunan bunca akraba ve taallûkatlarına feryadnâmeler irsalile istirham ve istikadan hâli olmıyacakları"*nı açıklamışlardır. Ruslar, ise bu mahallerin, *"Devlet-i Aliyye'nin ücra yerlerinde bulunub, terki ve adem-i terki, indinde seyyân olduğundan, bunların Rusya devleti tarafına terkile, münazaayı müstakbeleye mahal kalmamak üzre tanzimi, icap ettiğini ileri sürmüşlerdir."* Anapa ve Faş kalelerinin Rusya'ya terki ile Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlılarda kalması yahut bunun aksine, yalnız Ahıska ve Ahılkelek'in terkedilmesi hakkında yapılan teklif, *"bu kaleler, Rusyanın 20 milyon Macar altunu olarak hesaplanan harb masraflarının yarısına bedel olarak istendiğinden"* mümkün değildir diye reddedilmiştir[522].

Osmanlı Devleti, yeniden harbe başlayacak vaziyette olmadığı için Rus tekliflerini kabul etmek zorunda kalmış ve 14 Eylül 1829'da Osmanlı murahhasları 16 maddeden ibaret olan, savaş ve ticaret tazminatı ile tahliye meselesine dair 4 maddelik bir mukavele ile Efİâk-Boğdan imtiyazı için bir de münferid senetten oluşan Edirne Antlaşmasını imzalamışlardır[523]. Antlaşma, 24 Eylül'de II. Mahmut tarafından tasdik ve tasdikli nüshaları, 30 Eylül Çarşamba günü Edirne'de murahhaslar arasında mübadele edilmiştir[524].

Antlaşmanın 2. ve 3. maddeleri Rumeli'deki[525], 4. madde de Anadolu'daki Osmanlı-Rus sınırını tesbit ediyordu. 4. madde genel hatlarıyla şunu

---

[522] Ş. Turan, a.g.m., s. 131-134.

[523] Antlaşma metni için (Bkz. *Muâhedât Mecmuası,* C. IV, Ankara, 2008, s. 70-80; Ahmet Muhtar, a.g.e., C. II, s. 189-195; Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. II-III, s. 498-504; C. Erkin, a.g.e., s. 87-91.)

[524] Ş. Turan, a.g.m., s. 136.

[525] Rusya, Rumeli'de işgal etmiş olduğu bütün yerleri Osmanlılara geri verecekti (Madde II). Bundan sonra, iki memleket arasındaki sınır, Boğdan'a girdiği yerden Tuna'ya karıştığı yere kadar Prut Nehrini ve oradan itibaren de Tuna'yı takiben Hızır İlyas Boğaz'ın da Karadeniz'e ulaşacaktı. Tuna'nın kolları arasındaki adalar (Serpents—Yılan adaları) Ruslarda kalacak, ancak Ruslar bu adalarda, karantinalardan başka herhangi bir bina ve istihkâm yapmıyacaklardı. Tuna'nın sağ sahili, eskiden olduğu gibi Osmanlılara ait olacak, fakat bu sahil, nehre 2 saat mesafede bulunan yerlere kadar gayrimeskûn bırakılacaktı. Tuna, her iki taraf ticaret gemileri için serbest olacak, Osmanlı bayrağını taşıyan gemiler, nehrin Kili ve Sünne boğazlarından serbestçe geçebileceklerdi. Hızır İlyas

içeriyordu:"*…Gürcistan, İmre, Megril, Göril ve Kafkas semtine yakın yerler ve diğer kısımlar, çok zamandan beri Rusya Devleti'ne bağlı olup, bundan başka Rusya Devleti ile İran Devleti arasında 10 Şubat 1828 tarihinde yapılan Türkmençay Anlaşması ile Rusya; Revan ve Nahcivan hanlıklarına da sahip olmuştur. Bundan dolayı antlaşma imzalayan devletlerarasında belirlenen sınır boyunca, çıkabilecek anlaşmazlıkları def etmek için kesin hududun belirlenmesi gerekmektedir. Nitekim o civarda bulunan kabilelerin yağma ve çapul gibi işlere girişmemesi için gerekli tedbirlerin alınması da zorunludur. Bundan dolayı Anadolu tarafında Rusya ülkesi ile Osmanlı Devleti arasında sınır, Göril memleketinin Karadeniz'den giderek İmre sınırına çıkıp oradan da en doğru yol ile Ahıska ve Kars eyâletleri'nin Gürcistan sınırına kavuştuğu yere kadar, kesin sınır olacaktır. Ahıska ve Ahılkelek Kaleleri kuzeyden ve kesin hatları belli olan sınırın içinde iki saatten aşağı olmamak üzere mesafe kalacaktır. Sınır çizgisinin güney ve batı taraflarında Kars ve Trabzon semtlerinde bulunan arazi ile Ahıska eyâletinin en büyük kısmı, Osmanlı Devleti'nin tasarrufuna bırakılacaktır. Yine belirlenen sınır çizgisinin kuzey ve doğusunda Gürcistan, İmre ve Göril semtlerinde bulunan arazi ve Kuban nehrinin ağzından Sen Nikola limanına kadar -bahsi geçen liman dâhil olmak üzere–bütün Karadeniz sahili Rusya tasarrufunda bulunacaktır. Binaen-aleyh Rusya Devleti, Ahıska eyâletinin geri kısmını, Kars şehrini ve eyâletini, Bayezid şehri ve eyâletini ve'l–hâsıl Erzurum şehri ve eyâletini meşru sınır haricinde tümden Osmanlı'ya teslim edecektir...*"[526]

Barış müzakereleri boyunca anlaşmazlıklara yol açmış olan savaş tazminatı ile alakalı madde ise 9. madde idi. Bu maddede: Osmanlı Devleti, Rus savaş masraflarının tazmini için, 4. maddede yazılı olduğu üzre Anadolu arazisinden *"bir kıt'a-i cüz'iyenin"* terkinden başka, mikdarı taraflarca kararlaştırılacak bir meblâğ ödiyecekti. Antlaşmaya ekli mukavelenamenin 3. maddesinde ise, bu meblâğ 10.000.000 Macar altını olarak tesbit edilmişti. Bu para, Rus Çarının münasip göreceği şekilde ödenecek, ancak Osmanlı Devletine kolaylık olmak üzere, taraflarca uygun görülecek eşya veya aynî tazminat da kabul edilecekti[527].

Antlaşmanın bir diğer önemli maddesi ise, 13. madde idi. Bu madde gereğince, iki devlet, savaş sırasında a'mâl-i harbiyede bulunmuş veya tavır ve hareketleriyle diğer

---

boğazı ise, ticaret gemilerinden başka, her iki devletin harb gemilerine de serbest olacak, bununla beraber Rus harb gemileri, Tuna'nın Prut nehrini aldığı yerden ileriye geçemiyeceklerdi (Madde III)

[526] Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. II-III, s. 500; *Muâhedât Mecmuası,* C. IV, s. 72-73, N. Erim, a.g.e, C. I, s. 280-281.

[527] Ş. Turan, a.g.m., s. 139-140.

tarafı iltizam etmiş olan tebalarını tamamen affediyorlar ve bunlardan, istedikleri yerlere göçmek istiyenlere de 18 ay müddet veriyorlardı. Bunun gibi, Ruslar tarafından işgal edilen ve Osmanlılara geri verilen yerler halkından olup da, iki devletten birinin memleketine göçmek istiyenlere de 18 ay müsaade verilecekti[528].

Antlaşma müzakereleri yürütülürken, doğu vilayetleri ile ilgili konular, Rus Başkomutanı Paskeviç ile Şark Seraskeri ve Trabzon Valisi Osman Paşa arasında görüşülmüş ve 11 Ekim'de bir mütareke imzalanmıştır[529]. Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra, terk ve tahliyesi yapılacak bölgelerle ilgili olarak şu şartlar üzerinde anlaşılmıştır:*"...Rusya'nın istila edip de tahliyesini yapacağı mahaller; Bayburt ve Muş Sancakları, İspir, Oltu, Tortum, Narman kazaları, Erzurum ile buraya bağlı olan İmirho (Emreh), Tercan, Hınıs, Aşağı–Yukarı Pasin kazalarıyla Kars ve Bayezid sancakları dır..."* Bahsi geçen bu mevkilerin terk edilmesi süresi olarak da antlaşmanın tasdikli nüshalarının mübadelesinden üç ay sonra başlanacak ve 8 ay sonra buralar tamamıyla Osmanlılara geri verilecekti[530].

Ruslar'ın bahsi geçen doğu vilayetlerini boşaltması, halkın yeniden iskân edilmesi meselesini gündeme getirmiştir. Nitekim Ruslara açıkça sempati besleyen binlerce Ermeni, Rus ordusu çekilirken bu orduyu takip ederek Erivan ve Ahılkelek taraflarına gitmişlerdir[531].

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Edirne Antlaşması Osmanlı Devleti'nin imzaladığı en ağır şartları içeren anlaşmalardan biri olarak tarihe geçmiştir[532]. Her ne kadar Ruslar Avrupa tarafında aldıkları toprakları, bu antlaşma ile boşaltmayı kabul ettilerse de Tuna'nın ağzındaki adalarda kalmakla, bu nehrin kontrolünü, Anadolu cihetinden savaş tazminatının 10 milyon Macar altını karşısında formüle ettiği plan dâhilinde alıkoyduğu Anapa, Faş, Ahıska ve Ahılkelek kaleleri ile Rusya, bir yandan emperyalist emellerini gizlerken diğer yandan Ahıska'yı ellerinde bulundurmakla da Doğu Anadolu'nun kontrolünü sağlayacak yerleri ele geçirmiş oluyorlardı[533].

---

[528] Ş. Turan, a.g.m., s. 142.
[529] C. Erkin, a.g.e., s. 80.
[530] *BOA, HAT,* Dosya No: 1043, Gömlek No: 43148-B; Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. II-III, s. 402.
[531] W. E. D. Allen, P. Muratoff; a.g.e., s. 42-43.
[532] Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. II-III, s. 504; Z. N. Aksun; a.g.e., C. III, s. 211; İ. H. Danişmend, a.g.e., C. IV, s. 115; E. Z. Karal, a.g.e., C. V, s. 120-121.
[533] E. Z. Karal, a.g.e., C. V, s. 121.

Anapa'yı özellikle de Faş'ı elinde bulundurmakla da Osmanlı, Çerkesistan'daki bütün hükümranlık haklarından vazgeçmesine neden olmuştur[534]. Rusya, nasıl ki Türkmençay Antlaşması ile İran'ın Kafkasya'daki iki bin yıllık etkinlik alanını bitirmişse, Edirne Antlaşması ile de, Osmanlı'nın etkinlik alanını yok etmiştir. Ayrıca Edirne Antlaşmasının 13. maddesi ile Ermenileri Türkiye'den göç ettirmekle Rusya, Türk Kafkası ile Türkiye arasına bir set çekmiş ve böylece bölgenin kontrolünü elinde bulundurmayı amaçladığını göstermiştir.

Edirne Antlaşması, hiç şüphesiz tesirleri ve sonraki dönemlere bıraktığı meseleleri ile üzerinde iyice düşünülmesi gereken ve dersler çıkarılması lazım gelen bir antlaşmadır. Genel olarak antlaşma sonucuna baktığımızda, Osmanlı Devleti'nin kuvvet bakımından acizliği ve zayıflığı batılı devletler tarafından fark edilince devlet topraklarının parçalanıp bölüşülmesi için taksimat projeleri üretilmeye başlanmıştır.

2.4. Ahıska'nın İşgalinin Destan ve Ağıtlara Yansıması

Folklor ve halk edabiyatı ürünleri, toplumların özelliklerini yansıtır. Şunu belirtmeliyiz ki halk edebiyatı konuları tarihle iç içe yaşarlar ve bu iki bilim dalı araştırma ve incelemelerde birbirini tamamlarlar. Halk edebiyatı konularında geçen olayların zamanını tesbit edebilmek için tarihe müracaat ederken, tarihte halk edebiyatı ürünlerinin incelenmesi ile tarihin karanlığında kalmış noktaların aydınlatılmasında istifade eder. Konularının genelini tarihteki bir olaydan alan halk edebiyatı ürünlerinden destan, ağıt ve şiirler bizzat yaşanmışlıkları anlatmaktadır. Osmanlı arşiv belgelerinde ve dönemin tarihçilerinin yazdıklarında Ahıska halkının Rus işgali altına girdikten sonraki çığlığını pek fazla duymayız[535].

Çıldır Savaşı ile Osmanlı topraklarına katılan Ahıska, Osmanlı Devleti'nin 250 yıl Çıldır Eyâleti'nin merkez sancağı olarak Anadolu birliğine bağlı kalmıştır. Kahraman Ahıskalılar ise Osmanlı serhatlerinin bekçiliğini yapmışlar ve Ahıska'yı korumak uğruna kadınlı erkekli son nefeslerine kadar mücadele vermişlerdir. Rus harp Akademisi profesörü General Kroptakin Ahıska halkı için şöylemektedir: *"Ahıshalıların muhafizlarıyla halkın erkeklerinin şecaat ve kahramanlığı tasvire muhtaç değildir. Ancak, Ahıshalıların bu esnada hiçbir yerde misli ve menendi görülmemiş bir tarzda ateşe atılan kadınlarını hatırlamak kâfidir. Türk kadınları*

---

[534] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 32-33.

[535] Ensar Aslan, "Ahıska Savunmasının Tarihteki Yeri Ve Halk Destanlarına Yansıması", *Türkler*, C. 20, Ankara, 2002, s. 532.

ellerinde kılıç bulunduğu halde Rusların üzerine aslanlar gibi hücum ve savlet ederek, muharebede sebat ediyorlardı. Çaresiz kalan kahraman gaziyeler ise, Ruslara teslim olmak arını asla irtikab etmekten, esaret felaketine uğramaktan ise diri diri yangın alevleri içine atılıyorlar, alevlere gömülüp cesetlerini kül, ruhlarını Cenab-ı Hakk'a teslim ediyorlardı."[536]

Âşıklar yatağı olarak bilinen Ahıska'nın Ruslar karşısındaki şanlı mücadelesi ve sonrasında esareti içinde ağıtlar yakılmış, destanlar söylenmiştir. Es-Seyyid Osmanüz'z-Zeymin Telamizi Emrullahı'l-Vehbî tarafından Aralık 1829'da yazılmış cönkte *"Aslı"* adına kayıtlı iki destan, Ahıska'nın işgalini ve işgal sonrası çekilen sıkıntıları, acıları apaçık gözler önüne sermektedir[537].

Aslı mahlaslı kişiye ait olan *"Destan-ı Ahıska"*;

1-Kavaklar kuruldu, günler farıdı
Ahıska üstünü duman bürüdü
Dini İslam olanlar cümle kırıldı
Toz duman içinde kalan Ahıska

2-Pınarlarda abdest alınmaz oldu
Camilerde namaz kılınmaz oldu
Ahıska kızları salınmaz oldu
Kızları da yesir giden Ahıska

3-Meleşir kuzular bulmaz anayı
Fizahımız tuttu arş-ı alayı
Gidi kâfir mel'un aldı kalayı
Kalası da yesir giden Ahıska

4-On iki bin kızı bir kalada buldular
Altun küpemizi cümle aldılar
Her birimiz bir kâfire verdiler
Kızları da yesir giden Ahıska

[536] Y. Okçu, a.g.e., s. 114.
[537] E. Aslan, a.g.m., s. 533-534.

5-Gene kavuşuyor ay ile yıldız
Kavuklar kuruldu üç gece gündüz
Defter ile gitti on iki bin kız
Aslı kızı yesir giden Akıska

Aslı mahlaslı kişi diğer bir destanında ise:

1-Gidi kâfir mel'ûn kale yaptırır
Ak ellerimizle kerpiç döktürür
Dizin dizin ellerini öptürür
Din-İslam'dan bize imdadın var mı?

2-Kâfir şapkasını alır eline
Günde üç kez teklif eder dinine
Aldanmam ol Moskofların diline
Dinin eshahından imdadın var mı?

3 Yesir kaldı Ahıska'nın kızları
Yeksar gitti gelinleri kızları
Kör olası Galip Paşa gözleri
Erzurum'dan bize imdadın var mı?

4-Kars kalesini vire ile verdiler
Akıska'nın erkek neslin kırdılar
Kız gelin koymayıp yesir aldılar
Din-i İslamdan bize imdadın var mı?

5-Evimizin öğü Soğanlı Dağ dı
Babam Paşa kardeşlerim beğ idi
Biz böyle olmadan ölüm yeğ idi
Din-i İslamdan bize imdadın var mı?

6-Evimizin öğü bir geniş yazı
Kimi şehit oldu kimisi gâzi
Halilbeyoğlu'nun gelini kızı
Din-i İslamdan bize imdadın var mı?

7-Gelen ağlar giden ağlar yol ağlar
Vezir ağlar hünkâr ağlar kul ağlar
Aslı da başına karalar bağlar
Padişahtan bize imdadın var mı?

Her iki destanda da Aslı mahlaslı kişinin olayları bizzat yaşadığı ve Ruslar'a esir düşen kızlar arasında olduğunu görmekteyiz. Birinci destanda Rusların esir ettiği 12.000 kadının ziynet eşyalarını alıp kayıtlarını tuttuktan sonra her birini bir düşmana verdiğini anlıyoruz. İkinci destanda da babasının Halilbeyoğlu adında önemli bir şahıs olduğunu, Rusların esir ettiği Ahıskalıları ağır işlerde çalıştırttığı ve din değiştirmeye zorladıklarını anlıyoruz. Ayrıca Aslı Serasker Galip Paşa[538]nın yeterli yardım yapmadığını düşünmektedir.

Ahıskalı başka bir halk şairi olan Fakirî[539]nin destanında ise Edirne Antlaşması ile Ahıska'nın elden çıkışını ve halkın göçünü konu edinmektedir[540];

Hey kardaşlar yanak yanak ağlıyak
Ölkemiz sultanı elden gidiyor
Al yeşili döküp kara bağlıyak
Âl-Osman'ın şanı elden gidiyor

Ahıska'ydı burda ellerin hası
Yakıldı ataşa şenliği nâsı
Kurtuluncaya dek çekecek yası
Yesir olmuş canı elden gidiyor

---

[538] Galip Paşa, dönemde Erzurum Valisi ve Şarkseraskeridir. Ahıska'nın yardımına Köse Mehmet Paşa komutasında 30.000 kişilk bir kuvvet göndermişse de kuvvet kendinden bekleneni yapamamıştır. Galip Paşa daha sonra Maadin-i Hümayun Emini Salih Paşa'yı yardıma göndermek istemiş, ancak kalenin düştüğü haberi üzerine ve Erzurum'un da Rus tehdidine açık hale gelmesi üzerine bu kuvvetleri Erzurum'da bırakmıştır.

[539] 19 yüzyılda yaşamış olup asıl adı Üzeyir Usta'dır. Bkz. M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Ahıska'lı 14 Halk Şairimizden Birer Parça", *Türk Kültürü*, S. 47, (Eylül 1966), Ankara, s. 1017.

[540] M. F. Kırzıoğlu, a.g.m., s. 1017; E. Aslan, a.g.m., s. 535.

Kâfir Moskofa baş ölke verilir
Kesilir sinorlar korgan kurulur
Yedi yerden Fakir beli kırılır
İslamın vatanı elden gidiyor

Ahıska'nın Osmanlı-İran, Osmanlı-Rus sınırı olması dolayısıyla sürekli bir atıf da yapılmıştır. Yine aynı şairin başka bir destanında ise;

Meral tezmiş bağda bülbüller ötmez
Hânümanlar sönmüş bir ocak tütmez
Hicret eder ya da ayağı gitmez
Turna gibi katar göçü dizilmiş

Meralı bend etmiş ifrit tuzağı
Artık yavru tezmiş yoktur durağı
Elâ gözler şimdi bir kan çanağı
Bi-gafil yârinden eli üzülmüş

XIX. yüzyılda asker çevrelerinde yaşamış olan Âşık Ali'nin destanı Kars'ın ve Ahıska'nın Ruslar tarafından işgalini konu edinmektedir.

Bundan belli vezirlerin hilesi
Hiç mi gayret yoktur haktan bulası
Yeddi kattır derler Kars'ın kalası
Sattılar Moskof'a toz elden gitti.

Bu sene de başkaldırdı Uruska
Kimi gülle atar kimisi fiske
Yeddi gece cenk eyledi Ahıska
Nice yiğit, gelin, kız elden gitti.

Eski seferciler sefere gitmez
Nefir-âmm askeri yiğitlik etmez
Azap çoban tutmayan işi bitmez
Çal kılıç askerin baz elden gitti.

Olağan uşak maslahata karıştı
Puşt pezevenk kalmadı sadra geçti
Çürüksu'ya kadar Moskof ulaştı.
Uyan sultanımız ırz elden gitti.

Hacı Bektaş Veli cümlenin piri
Hani Hazret-i Ömer ocağı deli
Sen yetiş Allah'ın Aslanı Ali
Ağlattı şekvayı sız(ı) elden gitti.

Bu destanda da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla İstanbul'da meydan gelen olaylar, asker ocağındaki karışıklıklar, askeri düzenin bozulması ve durumdan memnun olmayan vezir ve paşaların birbirleri arkasından azledilmeleri ile Saray'ın kötü idaresi konu edilmektedir. Kars'ın düşmesinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kızan Kars Paşası'nın etkisi olduğu "Kars'ın Rusların Eline Geçmesi" adlı konu başlığında belirtmiştik. Bu destan Ahıska'nın savunulması ve direnişinin yedi gece sürdüğünü ifade etmektedir[541].

Ahıska Savaşı ile ilgili bilgi veren destanlardan biri de Âşık Gülali'ye aittir. 1887 yılında yazılmış olan bir cönkten Gülali mahlaslı kişiye ait olan destan 24 dörtlükten oluşmaktadır. Destandan anlaşıldığına göre Âşık Gülali olayları bizzat yaşamış ve çok yakından gözleyip destanlaştırmıştır.

Ey kardaşlar size taraf eyliyim
Kanlı yaş dökerek derdim payliyim
Talandı yuvamız yâdı boyliyim
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Bahtı karalıdır bir gün gülemez
Kâfir Moskof baskın etti alamaz
Erzurum uzak mı imdat gelemez
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

---

[541] E. Aslan, a.g.m., s. 535-536.

Azgur boğazında kavga kuruldu
Hain paşalara altın verildi
Şehir talan oldu evler yarıldı
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Yediden yetmişe hep and içtiler
Yurt namus uğruna candan geçtiler
Dönmeler cepheden hama kaçtılar
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Bayrakları burç üstüne kurdular
Yedi gün ruz u şeb kılıç vurdular
Ahıska üstüne çadır kurdular
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Kâfir ikindide kurdu savaşı
Melun fırsat buldu verdi ataşı
Bozuldur kalası dağıldı taşı
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Şehirin yarısı odlara yandı
Ah u figan âsumana dayandı
Şehitler kanıyla yerler boyandı
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Paşalar tesliman çıktı kaladan
Nice evlat ayrı düştü anadan
Göstermesin böyle günü yaradan
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Serasker'in ömrü günü kesilsin
Köse Paşa sakalından asılsın
Mustafa Bey kara yere basılsın
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Ahıskalı düştü âh u feryada
Serasker'i erişmesin murada
Askeri haindir gelmez imdada
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Serasker'i dönsün tezden türaba
Ahıska'yı sattı yatkın şaraba
Mescid medreseler oldu haraba
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Baltalı analar cenge katıldı
Al belekten çayın yüzü tutuldu
Sabi sibyan ataşlara atıldı
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Topların sesinden duman bürüdü
Nice canlar türab oldu çürüdü
Urus girdi ileriye yürüdü
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Yıkıldı saraylar hep baştan başa
Dağıldı şenliği dağ ile taşa
Layık mıdır size bey ile paşa
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Ahıska'nın önü bir güzel yazı
Perperişan oldu gelini kızı
Tekdir Hakk'tan idi bu kara yazı
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Mescid mihrabına zenkler asıldı
Camisine küfr ayağı basıldı
Bin bereket bu yerlerden kesildi
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Günde okunurdu beş vakit ezan
Binden ziyadeydi okuyup yazan
Merhamet mürüvvet Yaradan Yezdan
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Önümde açıldı al yeşil sarı
Halkı hep kırıldı talandı varı
Böyle imiş bize takdir-i Bârî
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Bize haram Ahıska'nın ovası
Dağıldı Urus'un yurdu yuvası
Yeriş arşa meleklerin duası
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Kazaklar oturmuş kılıç yağlıyor
Ahıska içinde alkan çağlıyor
Yerde insan gökte melek ağlıyor
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Cennet misli göz önünden gitmiyor
Viran oldu bağlar bülbül ötmüyor
Elimiz ulaşmaz kuvvet yetmiyor
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Kurban Bayramının ertesi günü
Kuruldu Ahıska kara düğünü
Uykudaydı fukarası zengini
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Bunu böyle söyler Gülali Hoca
Top gülle yağdırdı üç gün üç gece
Bin iki yüz kırk dört birinci gece
Vay ki harab oldu güzel Ahıska.

Bu destanda, Galip Paşa'nın Erzurum'dan Ahıska'nın yardımına gelmemesi burada da yenilginin en büyük sebebi olarak gösterilirken, Ahıska'nın düşman eline geçmesinin sebebi olarak komutanların ve idarecilerin kötü yönetime ve hatta ihanetine bağlanmaktadır. Özellikle Köse Mehmet Paşa ve Mustafa Bey'in ihanet içinde olduğu destanda açıkça ifade edilmektedir[542].

XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında yaşamış olan Âşık Garip de Ahıska'nın Rus işgaline uğramasından sonraki durumu ile ilgili aşağıdaki ağıdı söylemiştir[543]:

Ahmediye minaresi söküldü
Arabaynan Urusete çekildi,
Hangi şah vaktinde binan töküldi,
Acep kaçındadır sinnin Ahıska.

[542] E. Aslan, a.g.m., s. 536-538.
[543] Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 85.

Bozuldu minaren kaldı fevkana,
Nice pencereler bakar her yana,
Ezel hizmet eder idin Kur'ana,
Şimdi çevirdiler dinin Ahıska

Minare yerine zenkler asıldı,
Mescid mihrabına ayak basıldı,
Toprağından bin bereket kesildi,
Kurudu sünbülün denin Ahıska.

Ağıtta Ahmediye Camii'nin minaresi yıkılıp yerine çan kulesi yapılarak kiliseye çevrildiği belirtilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. RUS İDARESİNDE AHISKA (1829-1917)

3.1. Rus İdaresinin Ahıska'da Tesisi

Edirne Antlaşması ile Ruslar; Erzurum, Kars, Muş, Bayburt, Ardahan, Bayezid, Eleşkird bölgelerinden çekilirken, Çıldır Eyâleti'nin merkezi Ahıska ve eyaletin diğer kazalarından Azgur, Hırtıs, Çeçerek, Ahılkelek, Bedre, Kobliyan (Altunkale) Rus işgalinde kalmıştır[1]. Böylece Rusların Gürcistan'da uyguladığı yönetim burada da uygulanmaya başlamış; Ahıska Tiflis Guberniyasının[2] Uyezdi[3] hâline gelmiştir.

Ruslar, 1801 yılında Gürcistan'ın imparatorluğa katıldığını ilan ettikten hemen sonra, Gürcistan'da idari reformlara başlamışlardı. Yeni idari yapının uygulamaya konulması için Çar I. Aleksandr, General Knorring'i tayin etmişti. Knorring, Kafkasya Orduları Başkomutanı ve Genel Vali statüsüyle, Gürcistan başta olmak üzere, Kafkasya'nın güneyindeki ve kuzeyindeki tüm bölgelerin askeri ve idari en yüksek yetkilisi olarak atanmıştı.

1801 yılında, Gürcistan'ın idaresi için, Tiflis'te *"Gürcistan Yüksek Meclis Hükümeti"* kurulmuştur. Meclisin başkanı, aynı zamanda, tüm Kafkasya bölgesinden sorumlu genel vali statüsünde ve Rusya'nın Kafkasya Orduları Başkomutanıydı. Meclis Hükümeti'nin üyeleri ise Kafkasya Orduları başkomutanı, yürütme organı başkanı, yargı başkanı, maliye sorumlusu, tarım işleri sorumlusu ve yöneticilere yardımcı olmak üzere atanmış danışmanlardan oluşmuştur. Yürütme organının başkanı, Rusya'nın Kafkas Orduları Başkomutanı'ndan sonra Gürcistan'da ikinci yetkili kişiydi. Kendisine, bir Gürcü prensi, bir de Rus memuru (subay) olmak üzere iki danışman tayin edilmişti. Maliye ve Tarım işlerinin başına bir Rus memur atanırken, ona yardımcı olmak üzere Gürcü prenslerinden dört de danışman atanmıştır. 1805 yılından itibaren, Rus subayları arasından bir danışman daha tayin edilerek danışman sayısı beşe çıkarılmıştır. Yargı organın başına yine bir Rus tayin edilip, yardımcıları Gürcü prenslerinden atanmıştır.

Gürcistan bölgesi idari olarak 5 bölgeye, bölgeler de, bir nevi ilçeleri andıran Uyezd'lere ayrılmıştır. Her bir Uyezd'in başına, Rus subaylarından olmak üzere

[1] M. F. Kırzıoğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 32.
[2] Guberniya:300-400.000 nüfusun yaşadığı yer, vilayet. (Bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 285.)
[3] Uyezd: kaza anlamına gelen Uyezd, 20-30.000 nüfusun yaşadığı yer. (Bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 285.)

kapitan-ispravnik[4] atanmıştır. Her şehirde Polis ve Adliye teşkilatı yeniden düzenlenmiş; kapitan-ispravnik ünvanıyla atanan Rus subayı, aynı zamanda polis teşkilatının da başı sayılmıştı. Ona yardımcı olarak Gürcü iki soylu atanmıştı.

1828'de İran ile Türkmençay Antlaşmasını, 1829'da Osmanlı İmparatorluğu ile Edirne Antlaşması'nı imzalayan Rusya, Güney Kafkasya'da yeni bölgeleri sınırlarına dâhil ettiği için bölgede yeni idari şekillenmeye ihtiyaç duymuştu. Ayrıca, 1801 yılından beri şekillenen idari yapıda değişiklikler yapılması gerektiği, bölge genel valileri tarafından da belirtilmişti. Genel Vali İvan Feodoroviç Paskeviç'in 24 Nisan 1830 tarihli raporunda mevcut idare sisteminde bir bütünlük oluşturacak ne bir idare sistemi ne bir kanun uygulaması ne de bir maliye sistemi olduğundan bahsetmiştir. Her yerde Rus idare sistemi ile Gürcü ve Müslümanların idare anlayışının beraber olarak uygulamaya konulduğu acayip bir yapının mevcut olduğunun altını çizmiştir.

Genel Vali Paskeviç, Güney Kafkasya'da sivil idare yapısının kurulmasını, imparatorluk guberniyalarındaki sistemin aynısının uygulanmasını önermiştir. Çarlık Rusya'sı, bölgedeki idari yapının yeniden düzenlenmesi için çalışmalar başlatmıştır. 1840'a kadar bu konuda çeşitli raporlar ve projeler sunulmuştur. Nihayet 1840 yılında idari reform yapılarak yeni bir yapı kurulmuştur. 1 Ocak 1841'de uygulamaya konulan yeni düzenleme ile Gürcü krallıkları ve prenslikleri merkezi bir çatı altında birleştirilerek, Gürcü-İmereti Guberniyalığı oluşturulmuştur[5]. Ahıska İmereti (Kutais) Guberniyasına bağlanmıştır[6].

27 Kasım 1844'te Namestnik (Çar Naibi) sıfatıyla atanan Kafkasya bölgesinin yeni Genel Valisi Mihail S. Vorontsov; İmereti, Megreli, Guria Geçici Hükümetlerine ve Gürcistan Yüksek Meclisi Hükümetine son veren 1840 yılındaki değişikliğin İmereti halkı tarafından Tiflis'e bağlanmayı kabullenilememesi sonucu oluşan huzursuzlukları ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir. 1846 yılında yeni bir düzenleme ile İmereti (Kutais) ve Gürcistan (Tiflis) bölgelerini birbirinden ayırarak, Tiflis ve Kutais olmak üzere iki Guberniya oluşturmuştur. Ahıska'da Kutais Guberniyasında kalmıştır[7].

Çarlık Rusya, Kafkasya'yı işgal etmesi ile birlikte bölgede askeri üsler kurmuş ve 1815'te Osmanlı Devleti ile olan sınırlarının güvenliğini tesis etmek ve yapacağı ileri hareket için de Özel Gürcistan Kolordusu'nu teşkil etmişti. Türkmençay Antlaşması ve

[4] Kapitan-ispravnik: Çarlık Rusyası zamanında uyezd'lerdeki (kazalardaki) polis teşkilatının şefi,
[5] Hayri Çapraz, "Gürcistan'da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)", *Orta Asya Kafkas Araştırmaları,* C. 1, S. 1, (2006), s. 68-78.
[6] S. Buntürk, a.g.e., s. 42.
[7] H. Çapraz, a.g.m., s. 79.

Edirne Antlaşması ile Güney Kafkasya'da sınırlarını genişlettiği için 1834 yılında bu kolorduyu yeniden teşkilatlandırmış ve asker sayısını artırmıştır. 1845'te dört yeni alay kurmuş ve Gürcistan Kolordusuna bağlı alayların sayısını on beşe çıkarmıştır. Ayrıca 1834'te Kafkasya Kolordusu bünyesindeki taburların sayısını otuz yediye ulaştırmış ve bu taburlardan birini de Ahıska'ya yerleştirmiştir. Bu yerleştirilen asker sayısı Ahıska kazasının nüfusunun %10'unu teşkil etmekteydi[8]. Ahıska'daki Müslüman halk askere alınmamış ve 40 Manat para karşılığında askerlikten muaf tutulmuşlardı[9].

Rusya işgal ettiği Türk topraklarındaki köylüleri Çar'ın 1846 tarihli ferman ile Rus mujikleri (köylüleri) gibi kulluk-kölelik sistemine katmıştır. Her ne kadar 19 Şubat 1861'de çıkarılan yeni bir fermanla Rusya'da kulluk–kölelik sistemi iptal edilmiş olsa bile topraksız Türk köylülerinin durumunda bir değişiklik olmamıştır[10].

Çarlık Rusya egemenliği altındaki diğer milletlerin iyi eğitim almasını istemediği gibi, Ahıskalı Türklerin de iyi bir eğitim almasını istemediği için eğitimlerine önem vermemiştir. Köy mollalarına, sadece yüzünden Kur'an okumanın öğretilmesine müsaade edilerek dinî hayatın asgâri gerekleri seviyesinde bir eğitim yaptırılmıştır. Böylece, kitap, gazete gibi iletişim araçlarından habersiz kalan halk, dünyada olup bitenleri, ancak Sibirya'ya sürgüne gidip gelenlerden öğrenebilmiştir[11]. Ömer Faik Nemanzade bu durumla ilgili olarak 7 Ocak 1900 tarihinde Tercüman gazetesindeki yazısında; *"Cemaatimiz çok rahattır. Ne yeni mektebimiz var, ne eski! ... Küçük bir köyde mesela, Azgur'da Müslüman parası ile geçinen beş büyük meyhane ve altı kahvehane vardır. Bu hesabca 40.000 kişiye bir yeni mektep düştüğü halde, yirmi eve bir meyhane ile iki kahvehane isabet eder."* diyerek Ahıska halkının Rus idaresinde nasıl bir cehalete itildiğini bize çok güzel bir şekilde ifade etmiştir[12].

Millet Meclisi Tiflis Guberniyası'nda umumi okuma salonları açıp halk arasında eğitimin yaygınlaşmasını sağlamak maksadıyla teşkil edilen Tiflis Cemiyeti, 1903 yılında İçişleri ve Eğitim Bakanlıklarına başvurup yerli Müslüman halklar için de kendi lisanlarını kullanmak üzere okuma salonlarının açılması konusunda izin istemişti. Ancak Cemiyetin talebi hükümet tarafından reddedilmiştir. II. Nikola'nın 12 Aralık 1904 ve 18 Şubat 1905 tarihli kanunlarından sonra Rus olmayan milletlere, bu arada

---

[8] S. Buntürk, a.g.e., s. 44-46.
[9] Y. Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, s. 23.
[10] Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917),* İstanbul, 2004, s. 68; Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, İstanbul, 2010, s. 36.
[11] Y. Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, s. 22-23.
[12] Ömər Faiq Nemanzadə, *Seçilmiş Əsərləri,* (Haz. Şamil Qurbanov), Bakı, 2006, s. 21-22.

Rusya Müslümanlarına tanınan imtiyazlar çerçevesinde çeşitli Müslüman bölgelerinde Müslüman halkların ihtiyaçlarını içeren dilekçeler Petersburg'a gönderilmiştir[13]. Bu sebeple Tiflis Cemiyeti yetkilileri taleplerini 1905'te tekrar dile getirmişlerdir.

Tiflis Cemiyeti, Bakü'de meydana gelen kanlı faciaların baş sebebi olarak halkın cehaletini ileri sürmüş ve kanıt olarak da Kafkasya Müslümanları arasında okuma-yazma oranının çok düşük olduğunu, hatta 18.000 kişiye bir mektep düştüğünü ifade etmiştir. Eğer Bakü olaylarının tekrarına mani olunmak isteniyorsa, bunun tek çaresinin yerli halklar arasında okuma-yazma oranının yükseltilmesi ve eğitim yayınlarının arttırılması gerekliliğini açıklamış ve Cemiyet yetkilileri Tiflis Millet Meclisi'ne başvurarak hükümete bir takım talepler sunmuşlardı. Bu talepler arasında halklara kendi dillerinde ve eğitimi kolaylaştırmaya yardım sağlayacak yazılı ve resimli şemalar yerleştirilmiş okuma salonlarının açılmasına izin verilmesini, büyüklere ve işçilere mahsus pazar ve cuma günleri ve aynı zamanda akşamları okutulan kitapların basılmasını istemek vardı. Ayrıca kütüphane okuma salonlarının açılmasına izin verilmesi ve bunun için her defasında hükümetten izin istemeye gerek kalmamasını da talep etmişlerdi. Mektepler ve umumi dershanelerde okutulacak derslerin seçilmesi ve ders programının düzenlenmesinin bu işleri tertipleyen kişilerin işbirliği ve danışmanlığına bırakılması, umumi ilk eğitimin zorunlu ve ücretsiz olması için çareler aranmasına izin verilmesini de rica etmekteydiler[14].

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'ndeki Jön Türkler, Rusya'da yaşayan Türk kökenli halklara Osmanlı Türklerini tanıtmak ve onlara yaklaşmak için onların yaşadığı bölgelere öğretmenler göndermekteydi. Ayrıca bu bölgelerden gençleri alıp onlardan öğretmenler de yetiştirmekteydiler. Panturanizm ülküsü Ahıska bölgesi Türklerinde oldukça etkili olmuşsa da büyük başarılar elde edememiştir. Çünkü Ahıska bölgesindeki Türkler üzerinde yoğun bir jandarma baskısı olduğu gibi, Ahıska Türklerine karşı Gürcü aydınlar da Panturanizm'le mücadele etmişlerdir. Müslüman Gürcü dedikleri Ahıska Türklerinin Gürcü toplumuna daha çabuk entegrasyonu için Acara ve Ahıska bölgelerinde Gürcü kültürü üzerinde durulmuştu. Oralarda yaşayan Müslüman Türklere Türklerden çok Gürcülere daha yakın olduklarını göstermeye çalışılmıştı. 1879'da kurulan Gürcüler Arasında Okuma-Yazma-Yayma Kurumu Acara ve Ahıska bölgelerinde de açılmıştı. Kırsal bölgeler de dahi Gürcüce öğreten okullar

---

[13] Giray Saynur Bozkurt, *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, İstanbul, 2008, s. 151.

[14] G. S. Bozkurt, a.g.e., s. 155-157.

açmaya çalışmışlarsa da finanslarının az olmasından dolayı köylere sadece kitaplar göndermekle yetinmişlerdi[15]. Ancak Gürcülerin ve Rusların Ahıska ve bölgesinde uygulamaya çalıştıkları asimilasyon politikası amacına ulaşmamış, Ahıska ve bölgesinde yaşayan Türkler her defasında Türklüklerini haykırmışlardır.

3.2. Ahıska'nın Nüfus ve Demografik Yapısının Değişime Uğraması

Rusya Türkmençay Antlaşması ile İran'dan Kuzey Azerbaycan topraklarını alırken, Edirne Antlaşması ile Osmanlı toprakları dışında kalan Çıldır Eyâleti'nin merkezi olan Ahıska ve Azgur, Hırtıs, Çeçerek, Ahılkelek, Kobliyan kazalarını ele geçirmişti. Bu bölgelerde yaşayan Türkler için ise ıstıraplı bir yaşam başlamıştı. Çünkü Rusya'nın kolonizasyon siyasetinin en belirgin özelliği eski Müslüman ahaliyi göç ettirmek, yerine yeni Hıristiyan topluluklar getirtip yerleştirmekti[16]. Ruslar tarafından kolonizasyona tabi tutulacak yeni bölge Türk Kafkası ile Anadolu ve İran'ın kesiştiği bölgedeydi. Bu bölgede tampon bir Ermeni Eyaleti oluşturmakla Rusya bölgenin kontrolünü elinde bulundurmayı amaçlamıştı. Bu amacını gerçekleştirmek için Ermenilerin göçüne hukuki bir kılıf bulması gerekmekteydi. Türkmençay Antlaşmasının 15, Edirne Antlaşmalarının da 13. maddesi gereğince 1828-1830 yılları arasında İran'dan 40.000, Osmanlı'dan 100.000[17] Ermeni'yi Türk Kafkasya'sına göç ettirmiştir[18]. Bu göç hareketi bölgenin demografik ve nüfus yapısını oldukça değiştirmiştir[19].

---

[15] Gela Guniava, *Türk-Rus İlişkileri Ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde*, (Ankara Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007, s. 22-23.

[16] A. Saydam, a.g.e., s. 76; J. McCarthy, a.g.e., s. 29.

[17] Erzurum'da göç ettirilen hane sayısı 4.730'dur bu da yaklaşık 23.650 kişiden ibarettir. Bu nüfus tespitinde sadece defteri tutulanlar hesaplanmıştır. Defteri tutulanlar ise komple göç eden hane ve emlakları boş kalan veya satılmış olanlar kastedilmektedir. Burada ev halkından bölünüp gidenler göz önünde bulundurulmamış olup onlarda göz önünde bulundurulsa bu sayı biraz daha artacaktır. (Bkz. Muammer Demirel, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü" Türk Tarih Kurumu, *XIV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II. Kısım I, (9-13 Eylül 2002 Ankara), Ankara, 2005, s. 268-269.)

[18] İ. Mehmetov, a.g.e., s. 487; K. Beydilli, a.g.m., s. 407; Yusuf Küçükdağ, Bilal Dedeyev, "Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti", Genelkurmay ATASE, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri* I, *XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye Ve Kafkaslar*, (24-26 Ekim 2001 İstanbul) Ankara, 2003, s. 175; Muammer Demirel, Doğu Anadolu'dan göçürülen Ermenilerin nüfusunun kesin olmamakla birlikte 60.000-70.000 civarında olduğunu söylemektedir. (Bkz. M. Demirel, a.g.b., s. 269.)

[19] Y. Küçükdağ, B. Dedeyev, a.g.b., s. 175.

Rusya Doğu Anadolu ve İran'dan zorla göç ettirdiği Ermenileri bu topraklar üzerine yerleştirerek, güney sınırındaki iki Müslüman Türk komşusuna karşı bir Ermeni bölgesi oluşturarak burayı bir saldırı üssü olarak kullanmıştır[20].

3.2.1. Ermenilerin Ahıska Bölgesine Göç Ettirilmeleri

Gürcistan'ı Osmanlı Devleti ve İran üzerine yapacağı saldırılarda üs olarak kullanan Rusya, başka bir üs daha temin edip Kafkasya'nın güneyinde kontrolü tamamen eline almak için bölgede bir Ermenistan oluşturulması çalışmaları başlatmış ve Rus-İran savaşında bunun neticesini almıştı[21]. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Rusların Kars önlerinde görünmesiyle birlikte Ermeniler, Rus ordusunun adeta eli kolu olmuş ve Kars, Ahıska ve Erzurum'un Rus işgaline uğramasında etkin rol oynadıkları gibi Rus ordusunda asker olarak da görev yapmışlardı[22].

Savaşı neticesinde imzalanan Edirne Antlaşmasının 13. maddesi ile Rusya'nın yanında yer alan Ermenilere af getirilmiş, ayrıca bunlardan isteyenlerin istedikleri yere göçmesine müsaade edilmişti[23]. Ancak Osmanlı Devleti, Ermenilerin göç etmesini istememekte ve göçü engellemek amacıyla Erzurum, Muş, Kars, Hınıs gibi yerlerdeki patrik vekillerine ve karabaşlarına ayrı ayrı savaş esnasında işlemiş oldukları her türlü suçları af eden ve herhangi bir hesap sorulmayacağını garanti eden "istimâletnâmeler" göndermişti[24].

Osmanlı tarafından bu maddenin kabulü ve ayrıca savaşa katılan reayanın affedildiğine dair gönderilen "istimâletnâmeler" üzerine Osmanlı idaresi Ermeni halkın göç edeceğine pek ihtimal vermemekte ve Rusya'nın İran'da uyguladığı gibi baskı ve zorlama ile göç ettirme hareketi karşında kalacağını beklememekteydi. Rus tarafının antlaşmaya uygun davranması noktasında General Pankratyev'e Erzurum ve Sivas Valisi Hasan Paşa, tahrir ve adam göndermiş bunun üzerine de Erzurum'da General Pankratyev dellâl çıkartarak reayanın gitmeye istekli olmayanlarına baskı yapılmayacağını duyurmak zorunda kalmıştı. Ancak Hasan Paşa, Bâbıâlî'ye gönderdiği kaimede Pankratyev'in, Ermeni rahiplerini ve karabaşı göçe ikna ettiğinden onlar vasıtasıyla Erzurum'un merkezinde, kasaba ve ova köylerinde yoğun bir propaganda

[20] Mehmet Saray, *Türk- Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi*, İstanbul, 2004, s. 116; Eldar Azizov, *Difai*, Bakı, 2009, s. 37.
[21] J. McCarthy, a.g.e., s. 26.
[22] *BOA, HAT*, Dosya No: 1013, Gömlek No: 42478-A.
[23] Ş. Turan, a.g.m., s. 142.
[24] K. Beydilli, a.g.m., s. 390.

sürdürmekte, göç defterine kaydolmak istemeyenlerse tehditle kayıtları sağlanmakta olduğunu ilave etmişti. Ayrıca Erzurum Karabaşı dellâl çıkartarak *"Rusyaluya gidenler Karabaş'ın defterine ve kalanlar dahi mahallat imamların defterine yazılsınlar ve mahalle imamı defterine yazılanların emvali garat ve hanesi ihrak olunacak"* diyerek Ermeni halkı tehdit etmekte, tehditlere rağmen gitmeyenleri ise dövdürtmekte olduğunu belirtmişti.

Ahıska'nın Osmanlı Devleti'ne iade edileceğine dair çıkan söylentiler gitme konusunda tereddütlerin yaşanmasına sebep olduğunu; ancak tekrardan Rusya tarafından kalacağı söylendikten sonra yeniden gitme yönünde kararların olduğunu Erzurum ve Sivas Valisi Hasan Paşa belirtmişti. Ayrıca Hasan Paşa eğer karabaşın azl ile Patrikhane'den yeni bir karabaş tayin olunduğu havadisi yayıldığında çoğu reayanın göçmekten vazgeçeceği ümit edilmekte olduğundan Sivas taraflarından çabucak bir karabaş tayini ve Rusyalı murahhaslardan da bir memurun acele gönderilmesini istemişti[25].

Trabzon Valisi Osman Paşa, Erzurum ve Sivas Valisi Hasan Paşa tarafından kendisine gönderilen yazı üzerine İstanbul'a kaime göndermiştir. Kaimede Erzurum'da bulunan General Pankratyev'in kaza ve nahiyelerde bulunan Ermenileri göçe mecbur kılmak için tahrik ve iğfal ettiğini ve onların ürünlerini ekip biçmelerine mani olduğunu belirtmekteydi. Ayrıca Erzurum'da bulunan Ermeni Karabaş'ının da Rusya'nın işini kolaylaştırmak için uğraştığını ve Pasin, Mecingerd, Hınıs, Tekman, Tercan kazalarına yolladığı adamlar vasıtasıyla buralardaki Ermenileri zorla defterlere kaydettirdiğini, bu sebeple karabaşın azlinin isabetli olacağı ve yerine güvenilir birinin tayin edilmesinin faydalı olacağı belirtilmekteydi. General Pankratyev'in de İstanbul'daki Rus murahhası tarafından antlaşmaya aykırı bu tutumundan dolayı uyarılması ve reayanın göçe zorlanmaması konusunda tembihatta bulunulmasının sağlanması istenmekteydi[26].

Erzurum Müftüsü İbrahim Ethem, Dergâh-ı Âlî Kapucubaşı Ömer ve diğer yetkililer de keşiş ve ruhbanların alenen hane hane gezerek Ermenileri tenbih ettikleri ve *"varın Karabaş'ın defterine giden ve gitmeyen kayd olunsun, gidenler gidenleri karabaş defterine yazılsun, gitmeyenlerini mahalle imamlarının defterine kayd ettirsünler, imamların defterine kayd olanların cümlesinin emvâl ve eşyaları nehb ü gârât ve haneleri ihrâk olunacaktır"* şeklinde halkı korkuttuklarını ifade etmişlerdir.

---

[25] *BOA, HAT,* Dosya No: 777, Gömlek No: 36432; K. Beydilli, a.g.m., s. 388.
[26] *BOA, HAT,* Dosya No: 777, Gömlek No: 36432-B; K. Beydilli, a.g.m., s. 387-388.

Bazı köylerde Ermeni halkın kendilerine uygulanan bu baskıları çaresizce gelip anlattıklarını belirtmektedir[27].

Erzurum ve Sivas Valisi Hasan Paşa'nın ve Trabzon Valisi Osman Paşa'nın 6 Mayıs 1830 tarihli kaimeleri ve Erzurum müftüsü ve kapucular kethüdasının Bâbıâlî'ye gönderdiği arzuhal İstanbul'un, Rusya'nın yapmak istediği şeyi anlamasına neden olmuştur. Bunun üzerine karabaşın değiştirilmesine ve Erzurum'a bir Rus memurun gönderilmesine karar verilmiştir[28].

Erzurum'un dışında kalan diğer yerlerde de aynı gelişmeler söz konusu olmuş[29] ve gönüllü veya zorla göç eden Ermeniler, Rus askerlerinin çekildikleri bölgelerden Rusları takip ederek ilerlemeye başlamışlardı. Ancak zorla göç ettirilenlerden bazıları fırsatını bulunca ailelerini terk ederek firar etmişlerdi[30]. Rusya firarın önüne geçmek için sert önlemler almış ve yakalananlar halk önünde 100 değnekle cezalandırılarak firarın önüne geçilmek istenmişti. Ayrıca bir takım hukuki ve askeri tedbirler de almış, güney sınırını güçlendirmek ve kaçışı önlemek için bölgeye askeri kuvvet sevk etmişti[31].

Erzurum Valisi Salih Paşa, 18 Temmuz 1830 tarihli kaimesinde firar edenlerin sayıları hakkında *"...henüz mevcudu ve gidenleri ne miktar olduğu tebeyyün etmeyüp"* demektedir[32]. Osmanlı Devleti, gidenlerin bir şekilde döndürülmesi için uğraşırken, diğer taraftan gidenlerin taşınmazlarını deftere kaydetmeye başlamıştır[33].

Osmanlı Devleti, göçleri mümkün mertebe önlemek için Ermeni halka yönelik avfnameler çıkarmış, onları ikna yöntemine başvurmuştur. İstediği sonucu alamayınca da mal satışı noktasında zorluklar çıkartılması için el altından Müslüman halka Ermenilerin geride bıraktıkları emlakların alınmamasını tembihlemiştir. Bunu yaparken de Rusya tarafının Edirne Antlaşmasının ihlal edildiği şeklinde suçlamasına muhatap olmamak için gizli bir şekilde yürütmüştür. Ayrıca Ermenilerin geri dönmelerini

---

[27] *BOA, HAT,* Dosya No: 777, Gömlek No: 36432-F.
[28] *BOA, HAT,* Dosya No: 777, Gömlek No: 36432.
[29] Eleşkirt müftüsü ve müderrisi tarafından 12 Ocak 1830 tarihli Padişaha gönderilen arzuhalde kendilerinin Eleşkirt kaza ve köylerini gezdiklerini ve Ermeni halka Padişahın istimâletnâmelerini bildirdiklerini, halkında ikna olduğunu ve padişaha duacı olduklarını ancak on yedi hanenin sözlerinde durmayıp gideceklerini diğerlerinin de yerlerinde kalacağını bildirmişlerdir. Yerlerinde kalanlar kendi istekleri ile yerlerinden ayrılmayacaklarına söz vermişlerdir. Ancak müderris ve müftünün bu gezisinden sonra Eleşkirt'ten sorumlu reis halka hepiniz isminizi yazdırın diye baskı uygulamış ve önceden gidecek on yedi ev dışında yeni evlerde gitmek zorunda kalmışlardır. (Bkz. *BOA, HAT,* Dosya No: 1039, Gömlek No: 43022-D.)
[30] *BOA, HAT,* Dosya No: 1046, Gömlek No: 43194-A.
[31] H. Çapraz, a.g.t., s. 122-123.
[32] *BOA, HAT,* Dosya No: 1046, Gömlek No: 43194-A.
[33] *BOA, HAT,* Dosya No: 1046, Gömlek No: 43194-A.

özendirmek için beş ay içinde geri dönmeleri halinde gelecek olanların emlak, arazi ve ekinlerinin kendilerine hemen teslim edileceğini ilan etmişti. Malların tasfiyesi amacıyla General Paskeviç tarafından gönderilen Yüzbaşı Venikof ve reayayı temsilen gönderilen görevliler Erzurum, Kars ve diğer yerlerden Rusya'ya göç ettirilen Ermenilerin emlak ve arazi satışı ile 1830 yılına ait ekinlerden hâsıl olan zahirenin bedeli olarak 390 bin kuruş müteferrik alacak tahsili hususunu ifade ve talep etmiştir. Bu durum karşısında önce borçlu oldukları ileri sürülen Müslüman ahalinin borçlarını kabul edenlerinden, ödeyecekleri meblağın tahsili ve borçlarını kabul etmeyenlerin ise mahkemelerce durumlarının açığa kavuşturulması gerekmekteydi. Ancak alacaklı göçüp giden, sadece Ermeniler değildi. Müslümanların da bu göçen Ermenilerden alacakları vardı. Bu durumda Ermenilere olan borçların tespit edilerek sabit görülenlerin ödenmesi, aynı iddiayı taşıyan Müslüman alacaklılar arasında hoşnutsuzluğa yol açacağından borçlu Ermenilerin tespit edilerek, borçlarını kabul ve kabul etmeyenlerin tespit edilmesi ve bu gibi işlemlerin sonunda iki taraf alacak ve verecek hesaplarının birer defter halinde tanzimi Venikof'a tebliğ edilmişti.

Venikof yapılan görüşmelerde bütün hesapların toplam tasfiyesi için 3.000 kese akçe ödenmesini teklif etmiş, ayrıca teklif edilen bu meblağın Ermeni mal, emlak ve ekinlerinin bedeli için az olduğunu da sözlerine ilave etmiştir. Rusya tarafına göç eden Ermenilerin Müslümanlara olan borçlarının tutarı ise 1.700 kese akçe olarak tespit edilmişti. Ancak memleketin ileri gelenleri deftere geçirilmemiş haylice alacaklarının olduğu ve hukuk tarafından da tespit edilmesi durumunda bu meblağın oldukça artacağını belirtmişlerdir[34].

Yapılan görüşmeler neticesinde Osmanlı yetkilileri göç eden Ermenilerin bütün alacaklarının bedeli olarak 1.500 keselik bir tutarı teklif etmişse de bu teklif Ruslar tarafından kabul edilmemişti. Bunun üzerine Erzurum Valisi Esad Paşa, şehrin ileri gelenleri ile bir görüşme yapmıştı. Netice de Rusya'ya iki taksit hâlinde, ilk taksidi 17 Şubat 1832 tarihinde ödenmek üzere 410 bin kuruş bedel ödenmesi kararlaştırılmıştı[35].

General Paskeviç'in teklifi üzerine Rus Savunma Bakanı A. İ. Çernişev 18 Kasım 1829 tarihinde Paskeviç'e gönderdiği yazısında Rus ordusuna yaptıkları hizmet ve yardımlar göz önünde tutularak getirilecek Ermenilerin Ahıska sınırlarına

[34] K. Beydilli, a.g.m., s. 393-399.
[35] *BOA, HAT,* Dosya No: 794, Gömlek No: 36840, I-H.

yerleştirilmesi gerektiğini belirtmişti[36]. Bu sebeple Erzurum ve Kars'tan göç ettirilen 90.000 Ermeni'nin 30.000'i Ahıska ve Ahılkelek bölgelerine yerleştirilmişti. Ayrıca bölgeye gelen Ermenilere Müslümanların ellerindeki topraklar alınarak verilmiştir. Böylece bölgede yaşayan Müslüman Türklerin yaşam alanları daraltılmış ve göç etmeleri temin edilmiştir. Müslümanların yerlerine gelen Ermenilere ise yardım edip yeni bir hayata başlamaları için kendilerine 25'er ruble para bile verdikleri gibi, onları 6 yıl vergilerden muaf tutmuşlardır[37].

Rusya'nın böyle bir politika takip etmesinin sebebi Gürcistan'dan sonra bölgede Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bir Ermenistan kurarak Osmanlı ve İran'a karşı sınırlarında bir askeri kordon oluşturmayı başarmaktı[38]. Böylece her iki ülke topraklarına yönelik yayılmacı siyasetine hız kesmeden devam edebilecekti.

Ahıska ve çevresinin demografik yapısı Rus istilasından ve Edirne Antlaşma'sından sonra göçlerle bir yandan değiştirilirken öte yandan Müslüman nüfusun bölgeyi terk etmesi ile azalan nüfus da hızlı bir artış göstermiştir. Ahıska kazasının şehirli nüfusunun % 91,8'ini Ermeniler oluşturmuştur. Göçmen Ermeni nüfusu Ahıska'nın etnik yapısını çok değiştirmişti. Şehir, adeta Ermenilerle tamamen dolmuştur. Ünlü İngiliz seyyahı Kh. F. B. Linç'in ifadesi ile Ahıska gerçek bir Hıristiyan şehri hâline dönüşmüştü. Ayrıca seyyah Ahıska ile ilgili olarak şunları söylemektedir: *"Etnik yapının radikal şekilde değiştirilmesi sonucu, şehir zahiri görüntüsünü, doğuya ve Müslümanlara ait özelliklerini kaybetmiştir. 1828 yılında Ahıska'yı ele geçirenler kaleyi şehirle birleştiren dış duvarları yıkmışlardı. Caminin minaresi muhafaza edilerek Rus kilisesi haline getirilmişti. Nehrin sağ kıyısında yeni bir şehir kurulmuş ve buraya göçmenler yerleştirilmişti. Fakat şu anda düşman üzerindeki zafer sonrasına bağlı bir sessizlik hüküm sürmekteydi."*[39]

Ahıska'da 1836'da 1957 Katolik Ermeni yaşamaktaydı. Şehirdeki Gürcülerin oranı ise ancak nüfusun % 2'sini, Yahudiler ise nüfusun % 5,6'sını oluşturmaktaydı. 1842 nüfus sayımında Kutais Guberniyası'na bağlı Ahıska Uzeydi'nin nüfusu 9.595 kişi iken bu sayı dışardan gelen göçler özellikle de Kırım Harbi sonrası Anadolu'dan gelen

---

[36] S. Buntürk, a.g.e., s. 39.
[37] A. Hacılı, a.g.e., s. 37; G. Guniava, a.g.t., s. 5; H. Çapraz, a.g.t., s. 120-121; N. Günay, a.g.m., s. 123.
[38] K. Beydilli, a.g.m., s. 406; H. Çapraz, a.g.t., s. 119-120.
[39] S. Buntürk, a.g.e., s. 44.

Ermeni göçleri sayesinde artmıştır ki 1856 yılındaki nüfus sayımında 13.298 kişiye ulaşmıştı[40].

Ruslar, bölgenin Hıristiyanlaşabilmesi için Ahıska'ya sadece Ermenileri yerleştirmemiş 1842 yılında Virtembergli 10 Alman ailesi de kazaya yerleştirilerek "Freydental" kolonisi kurulmuştur. 1846 yılında Tavrida vilayetinden getirilen 8 Dukhobor[41] ailesi de bu koloniye yerleştirilmiştir[42]. Ayrıca 1841-1845 arasında Ahıska kazasında Tavrida'dan sürülen Dukhoborların oluşturduğu 9 Dukhobor köyü ve yine Ahıska'da safkan Rusların oluşturduğu 30'dan fazla yerleşim yeri kurulmuştur[43]. Ayrıca Protestanlığı kabul etmedikleri için 1841 yılında sürgün edilen Dukhoborlardan 5.000 kişi Ahılkelek kazasına yerleştirilmiş ve onlar burada 8 köy teşkil etmişlerdi. 1886 yılında yapılan resmi sayımlara göre Ahılkelek ve Borcalı'da 7.132 Dukhobor yaşamaktaydı[44].

Ayrıca Kırım Savaşı sırasında Rus askeri sayısında artış meydana gelmiş ve şehir nüfusunun % 10'unu teşkil etmiştir[45]. Türk nüfusun göçü ve ayrıca Rus kaynaklarındaki Türk nüfusu az gösterme sahtekârlığı da buna ilave edilince 1864 yılında yapılan istatistikte Ahıska'nın nüfusu 73.700 kişi olarak belirlendi. Bunun

---

[40] S. Buntürk, a.g.e., s. 42; Julide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kars, 2011, s. 100.

[41] Dukhobor: Güney Rusya'da 18 yüzyılda bir köylü grup olarak ortaya çıkan Dukhoborların kökenleri bilinmemektedir. Dini inanışlarını hayat biçimleri haline getiren, aile yapısına vurgu yapan, geleneksel özelliklerini koruyan Ortodoks Rus kilisesine muhalif bu grup Rus köylüsünü belirlemek için 1785 yılında Rus Ortodoks Kilisesi Başpiskoposu Ambrosius, bu muhalif insanları "Doukhobortsi" olarak anmıştır. "Ruh güreşçisi" anlamına gelmektedir. Ortodoksluğun öğretilerini benimsemeyen bu insanlara bu isim aşağılamak amacıyla verilmişken, bu grup tarafından kabul edilmiş ve dini ve ruhi mücadelelerinin bir teslimiyeti şeklinde algılamışlardır. İncil ve Tevrat kurallarının yanı sıra Dukhoborluk özellikle batı dinleri olan Baptistik, Mennotluk, Quakerlik'ten etkilenmişlerdir. Onlar dini inancın insanın içinde olduğunu, Tanrı'ya inanç ve saygının herkes içinde bulunması gerektiğini, bunun ise icraatla belli edilmesi gerektiğini savunan Dukhoborlar pasifist yani vicdani retçilerdir. Bunun sebebi ise Tanrı'nın ruhunun her insanın içinde de yaşadığına olan inanışlarıdır. Tanrıya duyulan saygı hayata duyulan saygıyla eşdeğer tutan Dukhoborlar, Molokanlar gibi şiddete karşı çıkan, ikonlara tapınmayı, ibadet etmeyi ve ruhban sınıfı kabul etmeyen, insanca yaşamadan yana, komünal bir yaşamı savunan bir tarikattır. Onların ibadeti secdeye durarak, Tanrı'ya dua etmek ondan imdat istemekti. Molokan tarikatının alt gurubu olarak adlandırılmış iseler de daha kapalıdırlar. Dürüst ve doğru davranışlarına rağmen ve çarın hışmına uğramışlardır. 1895'de çar ve onun askeri servisleri tarafından büyük baskılara uğramışlardır. Dukhoborlara yapılan bu baskılar tepki çekmiştir. Leo Tolstoy Arkadaşlar Derneği olarak yardımlarda bulunmuştur. (Bkz. İ. Y. Semyenov, Erkan Karagöz, *Kafkas Ardı'ndaki Molokanların ve Dukhoborların Tarihi*, (Çev. Ludmila Denisenko, Nahide Kıyas Gökçek), İstanbul, 2009, s. 71-72, 105-106; Sonya Natal White, *History From The Heart: Difficult Pasts And Possible Futures in the Heterogeneous Doukhobor Communıty In Canada*, (Graduate Department of Adult Education and Counselling Psychology Ontario Institute for Studies in Education University of Toronto/Toronto Ünv. Ontario Eğitim Araştırmaları Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Toronto, 2011, s. 18-19.)

[42] S. Buntürk, a.g.e., s. 41.

[43] İ. Y. Semyenov, E. Karagöz, a.g.e., s. 33.

[44] İ. Y. Semyenov, E. Karagöz, a.g.e., s. 76-77.

[45] S. Buntürk, a.g.e., s. 45-46.

sadece 18.500'ü Müslüman gösterilmektedir. Kaza merkezinin nüfusu ise 15.000'dir. 1868-1869 yıllarına ait istatistikte ise kaza nüfusu 63.300 olarak verilir ki 322 mıntıkanın 208'in de Müslüman nüfus yaşamaktadır ki bunların sayısı 24.500'dür[46].

XIX. yüzyılın sonlarında ise Ahıska kazasının köylerinin tamamı Dukhoborlar'dan oluşan 6.323 Rus kolonisi bulunmaktaydı[47]. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Doğu Anadolu bölgesinden pek çok sayıda Ermeni, Ahıska ve Erivan bölgesine göçmüş böylece de Ahıska'nın demografik yapısı bir daha değişmiş ve ayrıca nüfusu da artmıştır[48]. 1897 yılına gelince kazanın toplam nüfusu 77.700 merkez nüfusu ise 17.100'dür[49]. Kazanın nüfusunun % 35 Türkler, % 18 Tatarlar oluşturuyordu. Yani Türk nüfus % 53'tü. Kazanın % 22'sini Ermeniler, % 17'sini Gürcüler, % 3,3'ünü de Ruslar teşkil etmekteydi[50].

1887 yılında Ahılkelek kazasının nüfusu 53.496 idi. Ruslar: 5.617, Rum: 62, Kürt: 689, Ermeni: 42.301, Gürcü: 3.360, Tatar: 6.028 idi[51]. Kazanın merkezi ise 4.303 idi[52]. Karma bir etnik yapıya sahip olan kazanın 4.080 kişisi Ermeni, 61 kişisi Rus, 53 kişisi Yahudi ve 45 kişisi Gürcü idi[53].

1913 yılı istatistiklerinde Ahıska ve Ahılkelek'in nüfusu 195.500 olarak verilmekte olup, bunlardan 56.200 Türk'tür. Ahıska kazasında ise 51.000 Türk yaşamakta olup, Türk nüfus Ahıska'da % 54'e tekâmül etmektedir[54]. Ermeniler ise Ahılkelek kazasının 150 köyünde ikamet etmekte olup, 54.816 nüfuslu Ahılkelek'in çoğunluğunu oluşturmaktadırlar. Ahıska kazasının merkezinde ise 16.499 Ermeni ikamet etmekteydi.

Bölgede nüfus yoğunluğunu oluşturan Ermeniler cüretkâr bir şekilde 1913'te Kafkas Genel Valisi İ. Vorontsov-Daşkov'un desteğiyle Ahılkelek-Cavakheti ve Borçalı kazalarının Tiflis'ten, Gümrü'nün ise Erivan'dan ayrılmasını ve bu bölgelerin birleştirilerek yeni Gümrü vilayetinin oluşturulmasını istemiştir. Ancak bir dünya savaşının çıkma ihtimalinin belirmesi üzerine Rus Hükümeti, Güney Kafkasya'da milletlerarası gerginliklere yol açılmaması için yeni vilayet konusunu görüşmek için

---

[46] A. Hacılı, a.g.e., s. 38.
[47] S. Buntürk, a.g.e., s. 41.
[48] J. Akyüz Orat, N. Oran Arslan, M. Tanrıverdi, a.g.e., s. 100-101.
[49] S. Buntürk, a.g.e., s. 55.
[50] S. Buntürk, a.g.e., s. 466, (Tablo 5)
[51] Orhan Uravelli, "Eski Rus Ansiklopedilerinde Ahıska", *Bizim Ahıska*, S. 29, (Kış 2013), Ankara, 2013, s. 27.
[52] S. Buntürk, a.g.e., s. 55.
[53] S. Buntürk, a.g.e., s. 466, (Tablo 6)
[54] A. Hacılı, a.g.e., s. 38.

toplanan ve çoğunluğu Ermenilerden oluşan devlet komisyonuna baskı yapıp, tasarının geçmesine izin vermemiştir[55].

1916 yılında ise Ahıska'nın merkezinde 315 Müslüman, 17.875 Ermeni, 205 Rus, 1.477 Gürcü, 3.235 Yahudi bulunmaktaydı. Ahıska'nın köylerinde ise 51.712 Müslüman, 9.693 Ermeni, 73 Rum, 7.487 Gürcü bulunmaktaydı[56]. Dikkat edilirse Ruslar tarafından bölgeye göç ettirilenler öncelikle şehir merkezlerine yerleştirilmiş ve bu da şehir merkezlerinde göçmenler lehine bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yöneticilerin direktifleri doğrultusunda kırsal bölgelere de iskânların başladığı rahatlıkla görülmektedir. Rusya'nın Ahılkelek'te amacına ulaştığını, Ahıska'da da ulaşmak üzere olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

1916 ve 1917 yılında Çarlık Rusya'nın yaptırdığı Güneybatı Kafkasya'daki nüfus istatistiği, bölgede nüfusun durumunu anlamamız bakımından bize katkı sunacaktır.

Tablo 5. Güneybatı Kafkasya'da Yerli Halkın 1916 Yılı İdari Nüfus İstatistiği[57]

	Ahıska	Ahılkelek A Bölgesi
Müslümanlar	Köy: 51.712 Şehir: 315	Köy: 7.000 Şehir: -
Ermeniler	Köy: 9.693 Şehir: 17.875	Köy: 1500 Şehir: -
Gürcüler	Köy: 7487 Şehir: 1477	Köy: 1230 Şehir: -
Ruslar	Köy: - Şehir: 205	Köy: - Şehir: -
Yahudiler	Köy: - Şehir: 3.235	Köy: - Şehir: -
Rumlar	Köy: 73 Şehir: -	Köy: - Şehir: -

[55] Hasan Kanbolat, Nazmi Gül, "Kafkasya'da Cavaheti (Gürcistan) ile Krasnodar (Rusya) Ermenilerinin Jeopolitiği ve Özerklik Arayışları", *Stratejik Analiz*, C.1, S. 6, Ekim, 2000, Ankara, s. 6; G. Guniava, a.g.t., s. 8.

[56] S. Buntürk, a.g.e., s. 467. (Tablo 7)

[57] Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara, 1989, s. 104; A. Hacılı, a.g.e., s. 52.

Tablo 6. Güneybatı Kafkasya'da Yerli Halkın 1917 Yılı Tarımsal Nüfus İstatistiği[58]

	Ahıska	Ahılkelek Bölgesi A
Müslümanlar	57.920	8.560
Ermeniler	27.977	1.533
Gürcüler	9.128	1.255
Ruslar	205	-
Yahudiler	3.283	-
Rumlar	100	-

Her iki nüfus sayımından şunu rahatlıkla çıkarabiliriz ki, Ahıska ve Ahılkelek'in etnik ve demografik yapısı 1828 yılından itibaren değiştirildiği hâlde, Ahıska ve Ahılkelek Türk nüfusu özellikle köylerde yoğun bir şekilde yaşamaya devam etmektedir.

3.2.2. Ahıska ve Çevresinden Anadolu'ya Türk Göçleri

Osmanlı Devleti'ne yönelik ilk göç hareketi 1783 yılında Kırım'ın Ruslar tarafından işgali ile başlamış, göç hareketi 1806-1812 ve 1828-1829 savaşlarından sonra da devam etmiştir. Ancak göçlerin yoğunlaşması 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra; göçlerin süreklilik kazanması ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra gerçekleşmiştir. Bunun sebebi ise Müslümanlar eski özerkliklerini ve bağımsızlıklarını kazanmak ve ayrıca Ahıska bölgesi Türklerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne yeniden bağlanmak amacıyla Osmanlı ordularını desteklemişlerdir. Rusya'nın 1812 yılından sonra siyasal ve dini bir Ortodoksluk tutkusuna kapılan yöneticileri Müslümanları göçe teşvik ederek ya da zorlayarak onlardan kurtulmak için büyük çaba göstermişlerdir[59].

---

[58] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 105; A. Hacılı, a.g.e., s. 52-53.

[59] Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul, 2003, s. 300.

3.2.2.1. Göçlerin Sebepleri

3.2.2.1.1. Osmanlı-Rus Savaşları

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması ve Rusların Ahıska'ya doğru ilerlemesi üzerine şehir nüfusunda eli silah tutamayacak durumdaki binlerce kişi Erzurum, Erzincan Karahisar-ı Şarki taraflarına göç etmek zorunda kalmışlardı[60]. Ahıska'nın Rusya'ya bırakıldığı haberi Ahıska'da işitilince halk oldukça müteessir olmuş ve büyük bir telaş içine düşmüştür. Bu sebeple de içinde bulundukları durumu Padişaha arz etmişler ve "… din-i mübin uğrunda ve îl-i vilâyet yolunda haşr olmak üzere ittifak ve kavl karar eyledikleri"ni bildirmişlerdir[61]. Halkın önemli bir bölümü Ahıska, Azgur, Bedre, Hırtıs, Çeçerek, Ahılkelek, Kobliyan'ın Rus hâkimiyetine girmesinin kesinleşmesi üzerine göç ettikleri yerlerde geri dönmemişler ayrıca bu bölgelerden Anadolu içlerine doğru yeni bir Müslüman Türk göç dalgası meydana gelmiştir[62]. Lakin Ahıska bölgesinden ve Kafkasya'dan hareket eden en büyük göç Kırım Savaşı'nın son aylarında başlamıştır.

Kırım Savaşı esnasında Osmanlı Devleti Ahıska ve civarında olan bitenin istihbaratını almaya devam etmiş ve Rusya'nın bölgede ne gibi tedbirler aldığını öğrenmiştir. Gelen istihbaratta Rusya'nın Ahıska ve Ahılkelek taraflarında 7-8.000 askerinin bulunduğu belirtilmiştir. Gelen istihbaratta ayrıca Ahıska'nın ahalisinin ekserisinin Erzurum eyaleti reayasından olması ve bazısının da ehli İslam olmasından dolayı Rus idaresinden hoşnut olmadıkları, bu sebeple de bu insanların Osmanlı yanında hareket edecekleri, hatta Tiflis ve Gürcistan taraflarında da Osmanlı'nın yanında olacakları belirtilmişti[63]. Kırım Savaşı'nın başlamasıyla 5 Kasım 1853 Cuma günü, Ahıska'daki Rus askerlerinden 3 piyade taburu, 4 top ve 1.500 kadar süvari Posof kazasının Badele köyü karşısına gelmişti. Bunun üzerine sınırın korunmasıyla görevli Miralay Hasan Bey, sol tarafa Göle Müdürü İzzet Bey'i sağ tarafa da Ahıska muhacirlerinden Ahmet Ağa'yı gerektiği kadar süvari ve piyade askerle yerleştirmiştir. Ruslar, tüfek atışına başlayınca Osmanlı birlikleri hücuma geçmiş ve Rusları yenilgiye uğratmıştır. Durumu haber alan bir saat gerideki General Andronikof kumandasındaki Rus birlikleri savaşa dâhil olamayarak Ahıska kalesine doğru çekilmişler halk bunları en başta içeri almak istememiş ise de zor bela Rus kuvvetleri kaleye girmişlerdir. Bunun

---

[60] K. Beydilli, a.g.m., s. 384-385.
[61] *BOA, HAT,* Dosya No: 1046, Gömlek No: 43193.
[62] M. Demirel, a.g.b., s. 276-277.
[63] *BOA, İ.HR,* Dosya No: 330, Gömlek No: 21292.

üzerine Ruslar kaledeki bazı Türkleri kale dışına çıkardıkları gibi bazılarını da kalede rehin olarak bırakmışlardır[64].

Türk askeri hareketine devam ederek Ahıska'ya bir saat mesafedeki Vale köyüne geldiklerinde halk sevinçle karşılamış; Ahıska kazalarından gelen halk da Osmanlı kuvvetlerini memnuniyetle karşılayarak onlara zahire vermeyi taahhüt etmişlerdir[65].

Rusların pek çok kayıp vererek Ahıska kalesine kapandığı bu muharebeden sonra Osmanlı birlikleri Ahıska'ya 15 dakika uzaklıktaki Suflis köyü ile etraf köylere karakol hâlinde yerleştirilmek ve Kobliyan kazasına da yeterli asker bırakmak suretiyle Rusların Gürcistan yönünden gelecek askeri desteğinin önü alınmaya çalışılmıştı. Dahası Çermik boğazının korunması için Kobliyan kazası muhtarları ve halkı, kazadan 300 gönüllü asker toplayacaklarına dair söz verdiklerinden bu tarafa, Şüregel kazası Müdürü Meded Bey, Azgur Boğazına'da Ahıskalı Hacı Emin Bey tayin edilmişti. Yine aynı gün Ahılkelek yönünden gelerek sınırı geçen 500 kadar Kazak ve Karapapak atlısı Ardahan'da Müdür Hüseyin Bey'in kuvvetleri ile çarpışmış ve geri çekilmeye mecbur kalmışlardı.

Ahıska zaferinden sonra 25 yıldan beri Türk egemenliğine hasret kalan bölge halkının Rus esaretinden kurtuluş umutları artmıştır. Ahıska'nın batısında bulunan Kobliyan, Abastuban ve Ahıska'nın doğusundaki Azgur, Asunda, Çeçerek ve Hırtıs kazalarının ahalisi kendi istekleri ile Osmanlı Devleti'ne bağlandıklarını bildirmişler ve bunun üzerine de bu kazalara müdür dahi tayin edilmiştir[66].

Ardahan'daki Osmanlı Devleti'nin kuvvetlerinin komutanı Ali Rıza Paşa 8 Kasım'da 3 tabur piyade nizamiye askerini bir batarya topla Ardahan'dan muharebe yerine göndermiş ve Ardahan'dan Posof'a erzak yetiştirmeye çalışarak aynı amaçla Çıldır ve Göle kaymakamı Mirmiran Feyzullah Efendi'yi Ardahan'a çağırmıştır. Bu arada Ali Rıza Paşa, Gümrü, Ahılkelek ve Ahıska'ya yönelik askeri sevkiyatın yapıldığı Azgur Boğazını zapt etmek için Ardahan'dan Ahıska'ya doğru ilerlerken Erzurum Valisi Zarif Mustafa Paşa 4.000 süvari ve piyadesiyle Ardahan'a gelmişti.

---

[64] M. F. Kırzıoğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 63-64; Mustafa Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, (İstanbul Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1993, s. 52.

[65] M. F. Kırzıoğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 64.

[66] M. F. Kırzıoğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 68; Hikmet Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, Ankara, 1986, s. 75; M. Budak, a.g.t., s. 52-53.

Ali Rıza Paşa, 18 Kasım'da emrindeki askerleri Ahıska'ya on dakika kalıncaya kadar ileri sevk etmiş, böylece de Rus karakollarının şehir ve kale içlerine kaçmalarına yol açmıştı. Ahıska kalesinin ele geçirilmesi için uzun menzilli toplara ihtiyaç olduğundan Erzurum'da bulunan 2 menzil topunu gülle ve cephanesi ile gönderilmesi istenmişti.

Ahıska kalesinde bulunan Andronikof'un kuvvetlerine yardım için Tiflis'ten gelen kuvvetler Azgur Boğazına saldırıya geçmiş ve 19 Kasım'da Azgur Boğazını tutmaya çalışan Türk kuvvetlerini bozguna uğratmıştır. 7 tabur piyade, 9 bölük süvari 1.500 milis kuvveti ve 17 topla hareket eden General Andronikof idaresindeki Rus kuvvetleri, Ali Rıza Paşa emrinde dağınık bir şekilde köylere yayılmış olan 2.000 nizami ve 10.000 redif askeri[67] ile 3 toplu Osmanlı kuvvetlerini baskına uğratmıştır. 26 Kasım'da Suflis köyü yakınında yapılan Ahıska Muharebesinde Ardahan tümeni bozulmuş, Ahıska bozgunu diye anılan bu mağlubiyetten sonra Ali Rıza Paşa'nın beceriksizliğinden, Türk askeri Ardahan'a doğru 4.000 kayıp vererek dağınık bir şekilde çekilmiştir. Ahıskalılar için sevinçle başlayan ve hüsranla biten bu kısa süreli gelişmeden sonra Ruslar Ahıskalılara her türlü cefayı uygun görmüşler; binlerce Ahıska Türkü, Kazaklar ve Rus askerlerinin kılıcı ile şehit edilirken, yine binlercesi de göçe zorlanmıştır[68]

Aslında bu savaş Ahıska'nın ve Kafkasların Rus esaretinden kurtarılabilmesi için önemli bir fırsattı. Çünkü bir taraftan topraklarını Rus işgalinden kurtarmak için Osmanlı askerini sevinçle karşılayıp yardım eden Türkler diğer taraftan Kafkasya'da devam etmekte olan Şeyh Şamil liderliğindeki bağımsızlık mücadelesi ve İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılması bölgenin istiklali için önemli sonuçlar doğurabilirdi. Ancak Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil arasındaki irtibatsızlık[69], İngiltere ile Fransa'nın Kafkasya'ya müdahalesindeki isteksizliği, Kafkaslar bölgesinin yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçmesini engellemiştir.

---

[67] Redif askerlik; Yedek askerlik. 1843 yılında askerlik bir süreye bağlanmış, beş yılı fiili, yedi yılı redif hizmeti olmak üzere on iki yıl olarak tespit edilmişti. Beş yıllık askerlik görevini tamamlayanlar yedek asker olarak redife ayrılarak ve yılda bir defa bağlı oldukları tabur merkezinde bir ay süreyle eğitim görürlerdi. (Bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s. 61.)

[68] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 60; M. F. Kırzıoğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 70; H. Süer, a.g.e., s. 76.

[69] Mustafa Budak, "1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti İle Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri,* (29-31 Mayıs 1995), İstanbul, 1996, s. 79-92.

Kırım Savaşı'nın kaybedilmesinin ardından bunun acısını Kafkasya'daki bağımsızlık hareketini silerek çıkarmaya çalışan Rusya, bölgede isyanın intikamını alacak katliamlara başladığı gibi Müslümanlara *"Osmanlı Devleti'ne göç etmeleri ya da gösterilecek bölgeye yapılacak sürgünü kabul etmelerini"* teklif etmişti. Çareyi bir an önce Osmanlı'ya sığınmakta bulan halk Karadeniz sahillerine yığılmıştır. Bu hareketi hızlandırmak isteyen Rusya, evleri, tarlaları yakıp yıkarken Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği de Osmanlı hükümetine, göç etmek isteyenlerin kabul edilmesini, aksi takdirde kan döküleceğini bildirmiştir[70]. Ayrıca Rusya, yerli halkı topraklarından göçe zorlarken el koyduğu Müslümanlara ait topraklara Hıristiyanları yerleştirmiştir[71].

Kırım Savaşı sonrası Osmanlı topraklarına yönelen kitlesel göç, 25 Ağustos 1859'da Şeyh Şamil'in Rusya'ya esir düşmesiyle artmıştır[72]. 1864'teki Çerkes direnişinin kırılması ise göçü doruk noktasına ulaştırmıştır. Çünkü Çarın kardeşi Granddük Mihail Nikolayeviç, Ağustos 1864'te yayımladığı bildiride Çerkeslere Kafkasları boşaltmaları için bir ay süre tanınmış, göç etmeyenlerin ise savaş tutsağı olarak Rusya'nın içlerine sürülecekleri bildirilmişti[73].

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı Osmanlı Devleti'nin kaybetmesi 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması ve onu hükümsüz bırakan 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması Kafkasya statüsünde önemli bir değişiklik getirmemesi üzerine Osmanlı Devleti'nin Kars Eyaleti ve eski Çıldır Eyâleti'nin 1829'da işgale uğramamış kazaları olan Çıldır, Oltu, Livane, Ardahan Mahçil, Livane, Çürüksu ve Aşağı Acara (Batum) 58. maddesi gereğince Rusya'ya verilmesi gereken savaş tazminatı karşılığı bırakılmıştır[74].

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 21. maddesi ile Rusya'ya terk edilen toprakların ahalisinin geleceği ile ilgili şu kararlar alınmıştır: *"Rusya'ya bırakılan yerlerin halkı başka yere gidip oturmak istedikleri takdirde, mülklerini satıp çekilmekte serbest olacaklardır. Bu hususta kendilerine bu sözleşmenin tasdiki tarihinden itibaren üç sene mühlet verilmiştir. Söz konusu mühletin*

---

[70] Abdullah Saydam, "Rus Sömürgeciliğinde Uygulanan Demografik Yöntemler: Kırım ve Kafkasya Örneği", *Avrasya Etüdleri*, C. 3, S. 2, (Yaz 1996), Ankara, 1996, s. 118.
[71] J. McCarthy, a.g.e., s.14.
[72] Wassan-Giray Cabağı, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul, 1967, s. 63; Ergünöz Akçora, *Geçmişten Günümüze Çeçenler*, İstanbul, 1996, s. 59; S. E. Cornell, a.g.e., s. 27.
[73] K. H. Karpat, a.g.e. , s. 301, W. G. Cabağı, a.g.e., s. 71; Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara, 1991, s. 48; Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünün", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, S:1 (Yaz 2006), Ankara, 2006, s. 140.
[74] N. Erim, a.g.e., C. I, s. 403, 422.

bitiminde, mülklerini satıp memleketten çıkmamış olanlar, Rus tabiiyetinde kalacaklardır."[75] Bu maddenin Berlin Antlaşması'nda da yer alması üzerine Berlin Antlaşması sonrası Osmanlı topraklarına yoğun bir göç yaşanmıştır. 1828 yılında Rusya'nın Ahıska, Ahılkelek, Bedre, Azgur, Hırtıs, Kobliyan, Çeçerek'i işgali ile başlayan Kırım Savaşı sonrası yoğunlaşan[76] Ahıska bölgesindeki göçler Berlin Antlaşması ile süreklilik arz etmiştir[77].

3.2.2.1.2. Rusya'nın Müslümanları Göçe Zorlaması

Rusya, hâkimiyeti altında kalan Kafkaslar'da yerli halkı, özellikle de ilk etapta savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan bölgelerin ahalisini cezalandırmıştır. Kafkaslarda ve Kırım'da Kırım Savaşı esnasında Osmanlı'ya destek veren halkı göçe zorlamak için öncelikle "Hıristiyanlaştırmak" ve "Ruslaştırmak" şeklindeki siyasetini uygulamaya koymuştur. Başta eğitim çağındaki çocuklar olmak üzere Müslüman ahaliye Hıristiyanlık propagandası yapılmış, okullarda çocuklara Müslümanlık karalanırken Hıristiyanlığın faziletleri anlatılmıştır. Bir taraftan da Müslümanların din ve inançlarıyla ilgili kısıtlamalar getirilip ibadetleri engellenerek Müslüman kızlarının Hıristiyanlarla evlenmeleri teşvik ve temin edilmiştir. Hıristiyanlığa karşı kendi dinini savunanlar ya katledilmiş ya da Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir. Müslümanlar, Hıristiyanların muaf tutuldukları birçok vergiyi ödemek zorunda bırakıldıkları gibi topraklarına el konularak göçe teşvik edilmiştir[78].

Rusya 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Kafkas topluluklarının Osmanlı Devleti lehine savaşa gösterdikleri ilgi üzerine savaş neticesinde Rusya Kafkas Müslümanlarını bu tutumlarından dolayı cezalandırarak Müslümanları göçe zorlamak amacıyla 1885'te Tiflis, Ahıska, Çıldır, Ardahan, Kars ve Oltu ile köylerinde Müslim ve Gayrimüslim ahalinin tamamından asker ve bedelli asker alma kararı almıştır. Müslümanların tamamı Rus askeri olmak istemedikleri gibi bedelli ücretini de vermek istemediklerini Rus yöneticilere bildirerek Osmanlı topraklarına göç edeceklerini ifade etmişseler de Rus yetkililerin göç edenlerden beşer senelik askerlik bedeli olan 75

---

[75] *Muâhedât Mecmuası*, C. 4, s. 197-198.

[76] Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869–1907)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, (Güz 2007), Konya, 2007, s. 407.

[77] K. H. Karpat, a.g.e., s. 15-16.

[78] N. Günay, a.g.m., s. 125.

manat peşinen talep etmesi üzerine Müslümanların bazılarının firar ederek Anadolu'ya gelmek istedikleri konusunda istihbarat alınmıştır[79].

Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti, gelen bu istihbarat üzerine Rusya ile 1878 Berlin Antlaşması gereği üç senelik müddetin bitmiş olmasına rağmen Osmanlı ülkesine gelmek isteyenlere kolaylık sağlanacağı bildirilmiştir[80]. (EK-2, Belge-7) Bunun üzerine Rus ordusunda askerlik yapmak istemeyen 1.000'den fazla Müslüman, Artvin ve Batum üzerinden göç başlatmış ve bunlardan 500'ü Rize'ye ulaşmıştır[81].

Türk ve Müslüman halkları göçe zorlamak için Ahıska ve diğer Güney Kafkas bölgesine yerleştirilen Ermenilerin bölgenin yerleşik unsuru olanlara karşı uyguladıkları baskılara Rusya'nın göz yummasını da göçlerin sebepleri arasında sayabiliriz. Örneğin, 6 Şubat 1905'te Batum'daki Müslüman halka yönelik Ermeni saldırıları sonucunda 55 Müslüman hayatını kaybetmiş, birçok Müslüman yaralanmış ve Batum'daki Osmanlı Elçiliğine sığınmışlardır[82].

3.2.2.2. Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Siyaseti ve Göçmenlerle İlgili Kurulan Komisyonlar

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren artan nüfusunu yeni fethettiği yerlere göç ettirirken bu durum 1683'ten itibaren tersine dönmüş ve kaybettiği yerlerden muhacirler gelmeye başlamıştır. Özellikle Rusya'nın Kafkaslarda ve Balkanlarda Türk dünyası ve Osmanlı Devleti aleyhine genişleme ve yayılma politikası gütmesi ve Küçük Kaynarca Antlaşması ile biten Osmanlı-Rus savaşından kısa bir süre sonra Rusya'nın 1783'te Kırım'ı ilhakıyla birlikte 1785 yılından itibaren Kırım'dan Osmanlı topraklarına doğru göçler başlamıştır[83]. Ruslar karşısında Osmanlı Devleti'nin kaybettiği her savaş sonucunda Kırım ve Kafkaslardaki göçlerde artış olmuştur. Ahıska'nın ve diğer beş kazanın 1828'de Rus hâkimiyetine girmesinden sonra bölgeden Osmanlı topraklarına göçler olsa da göçlerdeki artış özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra olmuştur.

Osmanlı Devleti ise, Kırım'da, Kafkasya'dan ve Doğu Anadolu'nun Rusya'nın eline geçen diğer bölgelerinden Osmanlı Devleti'ne göç isteğinde bulunan hemen bütün

---

[79] *BOA, A.MKT.MHM,* Dosya No: 491, Gömlek No: 23; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878–1908),* Trabzon, 1996, s. 43.
[80] *BOA, A.MKT.MHM,* Dosya No: 491, Gömlek No: 23.
[81] S. Erkan, a.g.e., s. 43.
[82] S. Erkan, a.g.e., s. 44-46.
[83] A. Saydam, a.g.e., s. 63-64.

Müslüman ahalinin müracaatlarını kabul ederek[84] onların Rus baskıları altında ezilmesini engellemiştir. Osmanlı'nın müracaat eden Müslümanları kabul etme siyasetinin ardında sadece yurtlarından sürülmüş insanlara yurt temin ederek insanî ve dinî yükümlülüklerini yerine getirmiş olmak yoktur. Aynı zamanda Kırım Savaşı'ndan sonra büyük bir nüfusun dış düşmanlara karşı bir savunma için olduğu kadar ıssız topraklarının şenlendirilmesinin ve oldukça kalabalık bir nüfusu üretime katmış olmanın ekonomik gelişme için de ön koşul olduğuna inanmaya başlaması da yatmaktadır[85]. Bu sebeple de Osmanlı Hükûmeti, nüfus açığını kapatmak amacıyla 9 Mart 1857'de, göçmenler için cazip vaatlerde bulunan bir kararname dahi ilan etmiştir[86].

1878-1879 Osmanlı-Rus Savaşı sonucundaki göçlerin artmasında ise özellikle II. Abdülhamid'in uyguladığı "İttihat-İslam" fikri ve bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Rus baskısından kaçarak Anadolu'ya gelen ve Rusya'ya öfke ve kin duyan kitleleri, olası Rus saldırılarına karşı koyacak bir güç olarak görmüş olması da ilave edilebilir. Zira 1828-1829 ve 1878-1879 Osmanlı-Rus Savaşlarından sonra Doğu Anadolu'dan Rus topraklarına Ermeni göçü olması bilhassa Doğu Anadolu'daki Osmanlı toprakları için Rus tehdidini daha da artırmıştı[87].

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren göç işleriyle uğraşmak mecburiyetinde kalan Osmanlı Devleti, III. Selim ve II. Mahmut zamanlarında, göçmenlerin iskân edilmeleri ile görevli özel bir teşkilat oluşturamamıştır. Tanzimat Fermanına kadar gelen göçmenlerin iskânı ya doğrudan doğruya Babıâli tarafından hudutlardaki eyaletlere ilticalar vaki oldukça zaman zaman gönderilen talimatlara göre hareket edilerek ya da muhacirlerin kendilerinin bizzat devlete müracaatları üzerine yapılan yardımlarla gerçekleştirilmiştir. Tanzimatla birlikte muhacirin işleri İstanbul

---

[84] S. Erkan, a.g.e., s. 51; A. Saydam, a.g.e., s. 132.

[85] K. Beydilli, a.g.m., s. 403-404; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877–1900)*, Ankara, 1999, s. 156-157; Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskanları*, İstanbul, 1993, s. 103-104; Derya Derin Paşaoğlu, *Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye'deki İskânları*, (Ankara Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009, s. 220-221.

[86] Kararname'de; Padişaha bağlılık yemini ederek onun tebaasından olmaya ve ülke kanunlarına saygı göstermeye hazır olan herkese Osmanlı Devleti'nin kapısının açık olduğu ilan edilmekteydi. Ayrıca dini örf ve âdetlerinin her türlü ihlale karşı korunacağı ve devletin her sınıftan tebaası gibi onların da dini serbestliklerinin yararlanabilecekleri, bir kilise ya da ibadet yeri bulunmadığı takdirde devletin ihtiyaç duyacakları mabetlerin yapımı için izin talep edebileceklerdi. Devlet yerleşimcilere hazineye ait verimli arazilerin herhangi bir bedel talep edilmeksizin verileceği ve bütün vergilerden ve askerlik hizmetinden (Asya'ya yerleşenler 12 yıl, Rumeli'ye yerleşenler 6 yıl) muaf tutulacaklarını vaat edilmekteydi. Ayrıca göç etmek isteyen bir ailenin en az 60 mecidiye bedelinde bir sermayeye sahip olması şart koşulmaktaydı. (Bkz. K. H. Karpat, a.g.e., 104.)

[87] S. Erkan, a.g.e., s. 47-49; Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul, 1998, s. 62; N. Günay, a.g.m., s. 126.

Şehremaneti tarafından sürdürülmüştür[88]. Ancak göçmen miktarının tahmin edilenden fazla olması üzerine bu işle ilgilenecek özel bir birim oluşturulmasına karar verilerek 5 Ocak 1860'ta "Muhacirin Komisyonu" kurulmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'nin göç ve iskânla ilgili politikası daha sistemli hâle getirilmiştir[89].

Komisyonun ilk başkanlığına getirilen eski Trabzon Valisi Hafız Paşa kısa bir müddet sonra Anadolu'ya sevk edilen göçmenlerin Ankara ve Sivas vilayetlerinde iskân edilmelerini incelemek üzere o taraflara gitmiştir. Rumeli'de iskân edilecekler için ise Miralay Nusret Bey "İskân-ı Muhacirin Memuru" olarak Rumeli'ye gönderilmiştir. Konya Vilayeti'nde aynı görevi önce Mirliva Vehip Paşa, sonra da Miralay Salih Bey yürütmüşlerdir. 1864'teki göçler sırasında Sinop-Sivas, Amasya-Canik, Ankara, Konya, Hüdavendigar-Aydın Vilayetleri ile Kütahya ve Balıkesir sancakları, Kocaeli, Kastamonu-Bolu sancakları olmak üzere altı yeni "İskân-ı Muhacirin Memuru" daha tayin edilmiştir[90].

Komisyon önceleri Ticaret Nezareti'ne bağlı iken 1861 Temmuz'undan itibaren bağımsız bir kurum hâline gelmiş ve 10 Mart 1875'te fazla giderlerin kısılması nedeniyle lağv edilerek muhacir işleri, Zaptiye Nezaretine bağlı bir heyet tarafından yürütülmüştür. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını takiben gerçekleşen büyük göç, teşkilatın daha aktif hale getirilmesini gerektirmiş ve merkezi İstanbul olan "İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu" 18 Haziran 1878 tarihinde oluşturulmuş ve vilayetlere de birer şube açılmıştır[91]. Bu komisyon 19 Eylül 1894 tarihinde ülkeye gelen göçmen sayısındaki azalma nedeniyle lağvedilmiş ve göçmen işleri bundan böyle Dâhiliye Nezareti ile Şehremaneti'ni birlikte yürütülmesi kararlaştırılmıştır[92]. 1897'den itibaren Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan dolayı ülkeye fazla göçmen gelmesi üzerine Padişah'ın başkanlığında "Muhacirin Komisyon Alî'si" kurulmuştur. Komisyon, Erkân-

---

[88] Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler,* İstanbul, 1966, s. 39; A. Saydam, a.g.e., s. 101-102.

[89] "Hamidiye" vakıf dairesinde faaliyete geçen Muhacir Komisyonunun başkanlığına Trabzon Valisi Hafız Paşa, üyeliklerine de Ticaret Muavini Remzi Efendi ile Dârü'ş-Şurâ-yı Askerî azalarından Refik Bey ve ahali tarafından yapılacak yardımları toplamak üzere önemli âlimlerden Gürcü İsmail ve Hacı Pîr Efendiler tayin edilmiştir. Şehremaneti ile sürekli işbirliği halinde olunması gerektiği için Şehremaneti ikinci muavini Asım Bey'in gün aşırı komisyon çalışmalarına katılması ve büro ile mali işlere bakmak üzere Babıâli'den ve Hazine'den yeterince memur tayin edilmesi ve vakıf dairesinin tahsis edeceği binada ikamet etmeleri uygun görülmüştür. (Bkz. A. C. Eren, a.g.e., s. 39-40; A. Saydam, a.g.e., s. 106.)

[90] B. Habiçoğlu, a.g.e., s. 108.

[91] S. Erkan, a.g.e., s. 97-98; N. İpek, a.g.e., s. 69; B. Habiçoğlu, a.g.e. s. 109-110; J. Akyüz Orat, N. Oran Arslan, M. Tanrıverdi, a.g.e., s. 27.

[92] J. Akyüz Orat, N. Oran Arslan, M. Tanrıverdi, a.g.e., s. 28; S. Erkan, a.g.e., s. 115-116; B. Habiçoğlu, a.g.e., s. 111.

ı Harbiye'den dört, Dâhiliye Nezareti'nden iki, Maliye ve Ticaret Nezaretlerinden ve Orman İdaresinden bir olmak üzere toplam on üyeden oluşmuştur.

Osmanlı topraklarına göç edenlerin çok büyük kısmının Müslüman olmasından dolayı Osmanlı Hükûmeti göç ve iskânla ilgili yeni düzenlemeler yapma ihtiyacı duymuştur. Bu sebeple de Padişah'ın başkanlığında 23 Kasım 1905'te "Muhacirin-i İslâmiye Komisyonu" adı ile bir komisyon teşkil edilmiştir. Komisyon birinci aza (ikinci başkan) ile Memur-u askeriye ve Erkân-ı Harbiye'den birer, mülkiye sınıfından ise iki olmak üzere toplam dört üyeden oluşmuştur.[93]

Göç ve iskân konusunda yeni düzenlemeler yapılmış ve merkezde kurulan Muhacirin-i İslâmiye Komisyonu'nun vilayet ve livalarda da teşkilatlanması yoluna gidilmiş ve muhacir sevk olunan vilayet merkezlerine "muhacirin memuru" adıyla bir memur ve yanında da bir kâtip tayin edilmiştir. Komisyon öncelikle Osmanlı topraklarına göç eden Müslümanların iskânı ve onların geçimlerini temin edecekleri arazinin tahsisi ile görevlendirilmişti. Komisyonun ayrıca muhacirlere bir defaya mahsus olmak üzere yardım etme, nereden ne kadar nüfus geldiğinin ve bu insanların nerelerde iskân edildiğinin kaydını tutma görevi de vardı[94].

Osmanlı Devleti göçlerin Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesine açık kapı bırakmaması için Rus Büyükelçiliği ile muhacir meselesini görüşmüştür[95]. Rusya, 11 Ocak 1860 tarihinde göçmenlerin kendi iradeleriyle eski tabiiyetlerini terk ettiklerinden, kendileri tarafından himaye iddiasında bulunulmayacağını resmen bildirmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, göç etmek isteyen Müslümanlardan talepleri kabul edilenlerin nerede iskân olunacakları belirlendikten ve göçmen temsilcileri de bu durumdan haberdar edildikten sonra göçmenler de kendilerine vaat edilen bölgelerde iskân olmayı kabul ettikleri takdirde göçlerine izin vermiştir. Gelen göçmenlerin ellerinden pasaportları alınarak ve geri dönmeyeceklerine dair senetler düzenlenerek onların Osmanlı vatandaşı olmaları süreci tamamlanmıştır. Osmanlı topraklarına izin alınmadan yapılan göçlere rastlansa da bunların sayısı oldukça sınırlı kalmıştır[96].

---

[93] S. Erkan, a.g.e. s. 118-119.
[94] N. Günay, a.g.m., s. 129.
[95] Abdullah Saydam, "Kırım Ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)", *Osmanlı*, C. 4, Ankara, 1999, s. 677.
[96] S. Erkan, a.g.e., s. 56; D. Derin Paşaoğlu, a.g.t., s. 133-134.

3.2.2.3. Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göçü ve İskânı

Ahıska ve çevresinin Rus işgaline uğramasıyla birlikte bölgede kalan Türkler Anadolu'ya gelip yerleşmeye başlamışlardır. Kırım Savaşı'ndan sonra Ahıskalı Türklerin Anadolu'ya yönelik göç hareketine Osmanlı arşiv belgelerinde ilk defa 1860 yılında rastlamaktayız. Daha sonraki yıllarda ise bu göçleri arşiv belgelerinde rahatlıkla takip edebilmekteyiz.

1860'ta Ahıska çukuru olarak adlandırılan bölge halkından 120 hane Osmanlı topraklarındaki Kars Sancağına yerleşmek istedikleri için aralarında Selim Gürhan adında birini seçip göndermişlerdir[97]. (EK 2, Belge-8) Osmanlı Devleti, 120 hanenin bu taleplerini kabul etmiş ve bu durumdan Kars mutasarrıflığını haberdar etmiştir[98]. 1861 yılında ise Ahıska'dan Hüseyin ve Molla Eyüp adında iki kişi 2.500 aileye vekil olarak Erzurum'a gelmişler ve Osmanlı tabiiyetine geçme taleplerini Erzurum valisine bildirmişlerdir. Artık sabır ve tahammüllerinin kalmadığını bildiren 13 imzalı arzuhali de Sadaret makamına göndermişlerdir[99]. Yine Hırtıs ve Ahılkelek kazalarının ahalisinden 324 hane 1862'de Osmanlı topraklarına göçmek için Erzurum'a temsilcilerini göndermişlerdir. Bu göçmenler Kars'ın Şüregel kazasında iskân edilmelerini istemişlerdir[100].

Osmanlı Devleti, Ahıska'da yeni göçlerin gelmesi üzerine 1864'te Ahıska bölgesinde gelenler hakkında nasıl muamelede bulunacağına dair birtakım kararlar almıştır. Böyle bir kararın alınmasında özellikle Ahıska'nın Osmanlı hududuna civar olması etkili olmuştur. Çünkü Ahıska'dan gelecek göçmenler Kırım, Çerkes ve Dağıstan'dan gelenler gibi ellerindeki hayvanları telef etmeyecekleri ve deniz aşıp gelmedikleri için de taşınır mal ve eşyalarını arabalarına yükleyerek geleceklerinden bu suretle araba, hayvan, mal ve eşyalarını beraber getirebilecekleri hesaplanmıştı. Bu yüzden her bir haneye 250 kuruşun verilmesi, ayrıca ziraat yapabilmeleri için de hane başına yeterli gelecek toprak, tohumluk buğday ve arpanın verilmesinin yeterli olacağı, yine bu insanların içlerinde fakir olursa yerleşene kadar 15 kuruşun daha verilmesi kararlaştırılmıştı[101].

---

[97] *BOA, A.MKT.MHM,* Dosya No: 204, Gömlek No: 38.
[98] *BOA, A.MKT.DV,* Dosya No: 187, Gömlek No: 21.
[99] *BOA, A.MKT.UM,* Dosya No: 490, Gömlek No: 48.
[100] *BOA, MVL*, Dosya No: 399, Gömlek No: 118.
[101] *BOA, MVL,* Dosya No: 669, Gömlek No: 24.

Ahıskalıların ve diğer Müslümanların Anadolu'ya göçü 1865 yılına kadar sürmüş, bu tarihten sonra göçler münferit olarak devam etmiştir[102]. Kırım Savaşı sonrası Anadolu'ya gelen Ahıskalı Türkler özellikle Ahıska'ya komşu olan Kars ve Erzurum vilayetlerine yerleşmişlerdir. Bu yerleşenlerin sayısı hakkında elimizdeki belgeler ışığında net bir şey söylemek mümkün değildir.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan 1877–1878 savaşının Osmanlı'nın yenilgisi ile sonuçlanması üzerine yeni bir göç dalgası başlamıştır. Çünkü Berlin Antlaşması sonucunda Çıldır Eyâleti'nin diğer kazaları olan Çıldır, Oltu, Acara, Livane, Ardahan Rus işgaline uğrayınca bu bölgelerden de Anadolu'ya göçler başlamıştı. 1878 yılının Ekim ayı içerisinde Acara-i Sufla, Mahçil, Livane, Çürüksu ve Batum'da 60-70.000 kişi göç talebinde bulunmuş ve bunlar Aydın ilindeki Çifteler Çiftliği ile Ankara ili sınırındaki Hazine-i hassaya ait koruluk arazilere iskân edilmeleri öngörülmüştür[103]. Çürüksu'dan gelen göçmenler Rusya sınırına yakın bulunan Hopa ve Atina (Pazar) kazalarında iskân edilmişlerdir[104].

1879 yılının Mayıs ayı içerisinde Batum'da 8.000 kişiden fazla bir göçmen grubu Anadolu'ya geçmek için şehir iskelesinde toplanmıştır[105]. Aynı yılın sonlarında Acara ve Livane'den 20.000 kişi Trabzon ve Canik taraflarına ulaşmışlarsa da burada iskân olunmamışlardır[106]. Yine Murgul'dan Batumlu Abdülkerim kabilesinden 300 kişi aynı yıl Balıkesir yöresine göç etmiştir. 6.000 kişilik bir başka göçmen grubu ise Batum'dan Ordu ve Ünye'ye gelmiştir[107]. 1 Temmuz 1886 tarihi itibarıyla Ordu kazasına iskân edilmiş olan Batum ve Çürüksu havalisinden göç edenlerin sayısı ise yaklaşık 1.575 kişi olmuştur[108].

1886 yılında Tiflis, Ardahan, Ahıska, Kars, Çıldır ve Batum gibi yerlerden 5.000'in üzerinde kişi Osmanlı Devleti'ne sığınma talebinde bulunmuştur[109]. Bunun üzerine Osmanlı Hükumeti Tiflis, Ahıska, Çıldır, Ardahan, Kars ve Oltu bölgesinden Anadolu'ya gelmek isteyenlere izin verilmesi hususunda Rusya Devleti nezdinde girişimde bulunma kararı almıştır. Ayrıca Batum'a bağlı Deren köyü ahalisi ile

---

[102] N. Günay, a.g.m., s. 127.
[103] *BOA, Y.HUS*, Dosya No: 162, Gömlek No: 63; S. Erkan, a.g.e., s. 59, 143.
[104] S. Erkan, a.g.e., s. 146.
[105] *BOA, Y.MTV*, Dosya No: 3, Gömlek No: 116; S. Erkan, a.g.e., s. 59
[106] *BOA, Y.EE,* Dosya No: 44, Gömlek No: 129; S. Erkan, a.g.e., s. 59, 146.
[107] S. Erkan, a.g.e., s. 59-60.
[108] S. Erkan, a.g.e., s. 146.
[109] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 1382, Gömlek No: 100.

Kağızman, Çamuşlı, Bardız ve Livane ahalisi de sığınma talebinde bulunmuşlardır[110]. Batum'a bağlı Perta nahiyesi ahalisi namına Hacı Ahmet ve arkadaşları maruzatlarını ve sığınma taleplerini arz eden arzuhali Babıâli'ye göndermişlerdir[111].

Babıâli durumu Petersburg Sefaretine sormuş onlar da Batum'a muhacir gelmediğini bildirmiş olmalarına rağmen Perta nahiyesinden gelen son arzuhalde ahalinin tamamının mal ve hayvanlarını satarak akın akın iskâna gelindiğini göstermiştir[112]. Aileler hâlinde Ahıska'dan Osmanlı tabiiyetine geçmeler olduğu gibi bireysel olarak da Osmanlı tabiiyetine geçmeler yaşanmıştır. Bilal adındaki Ahıskalı önce Osmanlı ülkesine gelmiş ve daha sonra Osmanlı tabiiyetine geçmek istediğini bildiren bir arzuhal vermiştir[113].

1887'de Livane göçmenlerinden 13 hanenin iskân edildiği Sivas'ın Amasya sancağına bağlı Merzifon kazasındaki yerleşim yerine padişahın adından dolayı Hamidiye adı verilmiştir[114]. Sivas'ın Aziziye Kazası'nda iskân edilen Oltu göçmenlerinin oluşturdukları köy de Değirmentaş olarak adlandırılmıştır[115].

1890'da Çıldır kazasındaki 400 hane Ahıskalı Muş Sancağı'nda iskân edilmiş ise de sürekli bir yer değişimi ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu durumda karşısında muhacirleri temsilen Mehmet İsak adlı muhacir Bitlis Vilayetine gönderdiği arzuhalde bunun nedenini sormuş ve bu durumun kendilerini perişan ettiğini ifade etmiştir[116]. 1892'de Batum'dan yola çıkan 40 hane ve 282 nüfustan oluşan Ahıska muhacirlerinin Samsun'a çıkacakları Batum Şehbenderliği tarafından ilgili makamlara bildirilmiştir[117]. (EK-2, Belge-9) Yine 1892'de İstanbul'a gelmek için Batum'dan 200 kişilik bir Ahıskalı hareket etmiş ve bu durum Batum Baş Şehbenderliği tarafından bildirilmiştir[118]. (EK-2, Belge-10) 1893'te 36 kişiden oluşan dokuz ailelik Ahıska Türk'ü İstanbul'a gelmiştir[119]. Ayrıca aynı yılın sonlarında İngiliz ticaret bandralı Gronovil adlı vapur Batum'dan aldığı 139 büyük ve 64 küçük Ahıskalı muhaciri

---

[110] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 1376, Gömlek No: 83.
[111] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 1376, Gömlek No: 83.
[112] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 1387, Gömlek No: 69.
[113] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 1577, Gömlek No: 103.
[114] *BOA, İ.DH,* Dosya No: 1085, Gömlek No: 85102.
[115] *BOA, İ.DH,* Dosya No: 1297, Gömlek No: 1310; S. Erkan, a.g.e., s.148.
[116] *BOA, DH.MKT.* Dosya No: 1566, Gömlek No: 104; J. Akyüz Orat, N. Oran Arslan, M. Tanrıverdi, a.g.e. s. 127.
[117] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 1911, Gömlek No: 90.
[118] *BOA, HR.TO,* Dosya No: 93, Gömlek No: 18.
[119] N. Günay, a.g.m., s. 131.

İstanbul'a getirmiştir[120]. 270 kişilik bir grup Ahıskalı Rusya bandıralı bir gemiyle Batum'dan Samsun Limanı'na gelmiştir[121]. 1893 yılında, Ahıska ahalisinden 200 kişilik bir grup Batum'dan Danimarka vapuruyla Samsun Limanı'na gelmiştir[122].

Osmanlı Devleti, Ahıska ve çevre kazalarından gelen Ahıskalı Türk ve Müslümanları bir an önce yerleştirmek ve ekonomiye katmak için öncelikle Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde boş arazilerin tespitini yapmış ve ona göre muhacirleri yerleştirmeye gitmiştir. Özellikle de Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde göçmenler için yeni yerleşim birimleri oluşturulmuştur.

1893'te Samsun yoluyla Anadolu'ya gelen ve Çorum'a sevk edilen 700 kadar Ahıska göçmeni burada boş arazi kalmamasından dolayı Yozgat ve çevresine gönderilmiş[123] ve bunlardan 15 aile Bulgurlu Köyü'ndeki Yalnız Servi adlı mahalleye yerleştirilmiştir[124]. 1894'te Kütahya ve Eskişehir'den iskân edilmek üzere Ankara'ya gönderilen 200 kadar göçmen Haymana'ya yerleştirilmiştir[125]. Çorum'a bağlı Sungurlu kazasına 180 Ahıskalı iskân edilmişti[126]. Yine Ahıska Türkleri Bursa'nın Ertuğrul Kazası'nın Bahçekaya bölgesine yerleştirilmiş ve daha sonra burada Ahıska Türkleri tarafından kurulan köye 1894 yılında Mesruriye adı verilmiştir[127]. Aynı yıl Çorum'un Hacı Nasrullah Mahallesi'ne iskân edilen 32 hane Ahıska muhacirlerinin teşkil ettikleri mahalleye Mahmudiye ismi verilmiştir[128].

1894'te Ahıska'dan gelen 19 hane göçmen, Bursa'nın İnegöl Kazası'nın Yakacık, Pazaralanı, Tuzla ve Kozpınar denilen bölgelerine Batum'dan gelen 13 hane Gürcü ve Tırnova'dan gelen 25 hane göçmenle birlikte iskân edilmiştir[129]. 1903 yılının Kasım ayı sonlarında Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde Batum, Dağıstan ve Ahıska bölgesinden gelen pek çok göçmen İstanbul'da Maltepe vapurunda geçici olarak yerleştirilmiş ve iskân edilmeyi bekleyen muhacirler mevsimin kış olması sebebiyle bir hayli sefalet yaşamışlardır[130]. Maltepe vapurunda ikamet ettirilmeyi bekleyen Batum ve

---

[120] *BOA, Y.PRK.ASK,* Dosya No: 96, Gömlek No: 29.
[121] *BOA, Y.PRK.ASK,* Dosya No: 96, Gömlek No: 27.
[122] *BOA, Y.MTV,* Dosya No:87, Gömlek No: 186.
[123] N. Günay, a.g.m., s. 134.
[124] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 132, Gömlek No: 15.
[125] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 247, Gömlek No: 47.
[126] *BOA, BEO,* Dosya No: 566, Gömlek No: 42431.
[127] *BOA, İ.DH,* Dosya No: 4, Gömlek No: 9; *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 248, Gömlek No: 31; *BOA, ŞD,* Dosya No: 1561, Gömlek No: 9; *BOA, BEO,* Dosya No: 511, Gömlek No: 38303; S. Erkan, a.g.e., s. 139.
[128] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 352, Gömlek No: 72.
[129] *BOA, Y.MTV,* Dosya No: 110, Gömlek No: 22.
[130] *BOA, İ.DH,* Dosya No: 1417, Gömlek No: 1321 L-05; S. Erkan, a.g.e., s. 154.

Ahıska muhacirlerinden 13 haneden 52 nüfus 1904 yılının Ocak ayında Muhacirin-i İslam Komisyonu'na verdikleri dilekçede daha önce aile büyüklerinin İnegöl ve Yenişehir kazalarında iskân edilmiş olduklarından kendilerinin de oralara gitmek istediklerini ifade etmişlerdir[131]. Dilekçeleri doğrultusunda bu 13 hane Yenişehir ve İnegöl'e iskân olunmuşlardır.

1896'da Çorum'a bağlı Hüseyinabad nahiyesinde iskân olunan Ahıska muhacirlerinin teşkil eyledikleri mahalleye Şarkiye ismi verilmiştir[132]. Yine aynı yıl Çorum'un Hamamözü ve Dutludere mevkiindeki araziden yaklaşık 120 dönüm miktarına Ahıska Türkleri yerleştirilmiş ve kurulan köye Padişah II. Abdülhamid'in isminden dolayı Mâmüretü'l Hamid ismi verilmiştir[133]. Yine Çorum'un Hüseyinabad nahiyesinde iskân olunan Ahıska muhacirlerinin teşkil ettikleri mahallenin Şerefiye olarak isimlendirilmesi talep edilmiştir[134]. 1902'de Çorum'un Büğdüz karyesi civarında bulunan Burni mevkiinde, iskân olunan Ahıska muhacirleri için yeniden teşkil olunan karyenin ismine Burni ismi verilmiştir[135].

10 Nisan 1900 tarihinde Kars ve Ahıska'dan gelen 80 hane göçmen Cebel-i Bereket (Bu günkü Osmaniye ve çevresi)'teki Çardak Yaylası civarına yerleştirilmiştir. Göçmenler, Payas Kazası'na bağlı Çokmerzimen (Bu günkü Dörtyol ilçesi) yakınlarında bulunan Çokek, Sıvayık?, Topaktaş ve Bunlu bölgelerine yerleştirilmişler ve göçmenler için uygun yerlerdeki ormanlık arazilerden tarlalar açılmıştır[136]. 1901'de Anadolu'ya gelen 12 hane Ahıska muhaciri Amasya'nın Mecidözü Kazası'nın İlicik? bölgesine yerleştirilirken 20 hane Ardahan muhaciri de Mecidözü kazasının Karabekar? mevkiinde iskân edilmiştir[137]. Ahıska muhacirlerinden 22 hane 1902'de Ankara'ya bağlı Keskin Kazası'nın Karaağıl Köyü'ne yerleştirilmiştir[138]. 1903'te bir miktar Ahıska ve Batum göçmeni Adana'da iskân edilmek üzere İskenderun Limanı'na gönderilmiştir[139].

---

131 *BOA, A.MKT.MHM,* Dosya No: 524, Gömlek No: 6; *BOA, A.MKT.MHM,* Dosya No: 524, Gömlek No: 17.

132 *BOA, BEO,* Dosya No: 831, Gömlek No: 62300; *BOA, İ.DH,* Dosya No: 1337, Gömlek No: 1314.

133 *BOA, ŞD,* Dosya No: 1344, Gömlek No:31; *BOA, BEO,* Dosya No: 802, Gömlek No: 60084.

134 *BOA, ŞD,* Dosya No: 1344, Gömlek No: 35.

135 *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 533, Gömlek No: 59; *BOA, İ:DH,* Dosya No: 1431, Gömlek No: 26; *BOA, A.MKT.MHM,* Dosya No: 526, Gömlek No: 13.

136 *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 2390, Gömlek No: 77; N. Günay, a.g.m., s. 130.

137 *BOA, A.MKT.MHM,* Dosya No: 513, Gömlek No: 12.

138 *BOA, A.MKT.MHM,* Dosya No: 526, Gömlek No: 35.

139 *BOA, İ.DH,* Dosya No: 1417, Gömlek No: 1321 L-05; S. Erkan, a.g.e., s. 154.

Ahıska muhacirlerinin iskân edildiği bir diğer şehir ise Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) tir. Buraya iskân edilen Ahıska göçmenlerinden 214 kişi 28 Mayıs 1894'te Aziziye Kazası'na bağlı Şuhut Nahiyesi'ni istemediklerini ve Mandıra denilen yer ile Küpeciler Çiftliği'nde iskân edilmek istediklerini bildirmişlerdir. Çiftlik ve yerin Arazi-i Hakanî olmasından dolayı birtakım sorunlar olmasına rağmen iskân izni çıkmış; ancak arazi tahsisi yapılamamıştır. Ahıska muhacirlerince iskân edilen bu yere "Kuzu Pınarı" adı verilmiştir. Dava ise ancak sekiz yıl sonra sonuçlanabilmiştir[140].

Devlet göçmenlerin yerleşmesi için arazi gösterirken çok az da olsa geldiği yerdeki mallarını sattıktan sonra göçmenlerin yerleşmesine ön ayak olan hemşerileri de vardı. Ahıska'daki mallarını sattıktan sonra Anadolu'ya gelen Hacı Yusuf Efendi, yanında getirdiği paralarla Karahisar-ı Sahip Sancağında Çobanlar Köyü civarında Kumrallı denen mevkide satın aldığı araziyi kendisi gibi Ahıska'dan göç eden 38 Ahıskalı aileye dağıtmıştır[141]. Ahıska ve Sohum muhacirlerinin oluşturduğu bu köye "Ümraniye" ismi verilmiştir[142].

Rusya ve Osmanlı Devleti arasında meydana gelen 1828–1829 savaşı ile başlayan Ahıskalıların göç hareketi 1853–1856 ve 1877–1878 savaşları sonunda devam etmişse de Ahıska Türklerinin göç hareketini Çerkez, Nogay, Dağıstanlıların göç hareketi gibi kitlesel olmamıştır. Genelde peyderpey geldiklerini söyleyebiliriz. Anadolu'ya gelen Ahıskalı Türkler başta Erzurum, Ağrı, Muş, Eskişehir, Bursa, Afyonkarahisar, Çorum, Yozgat, Amasya, Adana, Dörtyol olmak üzere çeşitli vilayetlere yerleştirilmişlerdir[143].

3.2.2.4. Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Osmanlı Devleti 1856'ya kadar göçmenlerin en iyi şekilde iskân edilebilmeleri için bütün gayretini harcamıştır. Hatta onların muhtelif ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla önemli miktarda maddi kaynağı bu iş için tahsis etmişti. Yiyecek ve içecek temininden arazi tahsisine, ölenlerin defnedilmesinden mektep ve medrese inşasına kadar her alanda refah ve huzur temin etmeye yönelik harcamalar yapmıştı. Ancak

---

[140] N. Günay, a.g.m., s. 133.
[141] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 815, Gömlek No: 12.
[142] *BOA, A.MKT.MHM,* Dosya No: 524, Gömlek No: 7.
[143] N. Günay, a.g.m., s. 136-137; Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları,* s. 22.

muhacirlerin sayısında meydana gelen artışla yapılan yardımlarda azalma meydana gelmiştir[144].

Kırım Savaşı'ndan sonra gelen muhacirlerin tamamına yiyecek yardımı esas olmak üzere yevmiye verilirken 1860 yılı ortalarında göçmen sayısı anormal derece artması üzerine öncelikle gelen muhacirlerin üçte biri fakir kabul edilmiş ve bunlara 10 gün süre ile birer kuruş yevmiye verilmiştir. 1860 sonlarında ise gelen muhacirlerden yarısı fakir kabul edilmiş ve nüfus başına yarımşar kıyye[145] ekmek ya da bedeli ödenmeye başlanmıştır[146]. Bunun dışında 1856 yılında göç edenlere 10 sene aşar-ı şer'iyye ve teâlif-i sâire ve 25 yıl müddetle de askerlikten muafiyet getirilmişse de bu muafiyetler 29 Temmuz 1860 tarihine kadar devam etmiştir. 4 Mayıs 1864 tarihinde yapılan düzenleme ile üç senden beri iskân edilmiş ve ziraat yapmaya başlamış muhacirlerden aşarlarını vermeleri kararlaştırılmıştır. Askerlik süresi hakkında bilgi bulunmamakla birlikte askerliğin de süresinin kısaltıldığı muhtemeldir.

Gelen muhacire arazi, tohumluk zahire, öküz ve zirai araç-gereç yardımı yapılmıştır. Bu gelenlere muhacirlere hane başına ne kadar arazi verildiği net değildir[147]. Bu durum da toprak dağıtımında bazı dengesizliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun üzerine Hükümet göçmenlere toprak dağıtırken 1858 tarihli Arazi Kanununa uygun hareket edilmesini ve verimli yerlerden 70, orta halli yerlerden 100 ve daha verimsiz yerlerden hane başına 130 dönüm kadar arazi verilmesi ilgililere bildirilmiştir[148]. 22 Aralık 1905'te de arazinin verimliliğine göre her aileye miri araziden 70 ila 130 dönüm arasındaki arazinin belli şartlar dâhilinde verilmesi hakkında talimatname yayımlanmıştır[149].

Osmanlı Devleti muhacirlerin iskânından sonra da imkânları ölçüsünde yardım etmeye devam etmiştir. 1893 yılının başlarında Konya'ya ikâmet ettirilen 600'den fazla Rumeli ve Ahıska göçmeninin fakirlikten bitap düştüğü ve ahalinin bunlara yardım etmesinin de çok zor olduğu vurgulanarak göçmenlerin ihtiyaç duydukları 3.500 kile buğdayın 1888 yılı hâsılatından bedeli daha sonra alınmak üzere verilmesi hususu Konya vilayeti tarafından Maliye Bakanlığı'na bildirilmiştir[150]. Yine 1893'te 36 kişiden

---

[144] A. Saydam, a.g.e., s. 153.
[145] Kıyye ya da okka dört yüz dirhem=1283 gram. (Bkz. F. Devellioğlu, a.g.l., s. 519.)
[146] A. Saydam, a.g.e., s. 156-157.
[147] A. Saydam, a.g.e., s. 168-169.
[148] S. Erkan, a.g.e., s. 165.
[149] N. Günay, a.g.m., s. 129.
[150] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 2048, Gömlek No: 141; *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 216, Gömlek No: 64; N. Günay, a.g.m., s. 131.

oluşan dokuz ailelik Ahıska Türk'ü iskân yerleri olan Hüdevendigâr'a dağıtılmak üzere geldikleri İstanbul'da kendilerine devlet tarafından yapılan yardımın kesilmesi üzerine çok zor durumda kaldıklarından Muhammed Ali ve arkadaşları bu durumlarını Umum Muhacirin Komisyonu Reisliğine arz etmişlerdi. Bunun üzerine Komisyon Reisi imzasıyla muhacirlerin iskânlarına kadar yapılan ekmek yardımının kesilmemesi yönünde bir genelge yayınlamıştır[151].

1894'ten sonra Osmanlı Devleti, bu gibi külfetlerden kurtulmak için Anadolu'ya göç etmek isteyenlerin kendilerine gösterilecek araziye itiraz etmeksizin yerleşeceklerini, yol masrafı, tayinât, iskân sonrası çift hayvanı, tohumluk, mesken inşası talep etmeyeceklerini ve tüm vergileri kabul edeceklerini taahhüt eden bir senet almaya başlamıştır. Buna göre Osmanlı Devleti'nden Samsun'a yerleşmek üzere sığınma talebinde bulunan ve Rusya vatandaşı olan 40 Ahıskalı aileye, yetkili memurlara, devletten herhangi bir yardım talebinde bulunmayacaklarına dair garanti vermelerinden sonra Türkiye'ye giriş izni verilmiştir[152].

Muhacirler bu şartlara uyacaklarını taahhüt etseler de çeşitli vergilerden muaf tutulma istekleriyle yardım taleplerine her zaman rastlanmaktaydı. Nitekim 1894 yılında Bulgurlu Köyü'ndeki Yalnız Servi adlı mahalde 50 dönüm arazi alan 15 aileden oluşan Ahıska Türkleri, belediyeye müracaat edip arazinin paylaşımının yapılarak haritasının çıkarılması ve bunun için gerekli olan 2.000 kuruşun da affedilmesi talebinde bulunmuşlardır[153]. 1905 yılında, 3 yıl önce Ankara'ya bağlı Keskin Kazası'nın Karaağıl Köyü'ne iskân edilmiş olan 22 hanenin tohumluk ve yemeklik zahireye olan ihtiyaçları Kırşehir mutasarrıflığı tarafından Ankara Valiliği'ne bildirilmiştir. Ankara Valisi, 8 Nisan 1905 tarihinde 22 muhacir ailesinin her birine 12 kuruştan 220 kile buğday satın alınmak için Muhacirin Tahsisatı'ndan 2.640 kuruş ödenek ayrılmasını istemiştir. Gerekli yazışmaların ardından bu muhacirlere yardım edilmesi kararlaştırılmıştır[154].

Ahıska muhacirleri devletten sadece parasal yardım talep etmemişler; eğitim noktasında da istekte bulunmuşlardır. Kırım Savaşı esnasında Ardahan'a gelmiş olan Atabekler ailesinden Rüşdi Beğ'in oğulları Abdülhamid ve Saib Beyler babalarının ölümünden sonra 1854 yılında bir arzuhal yazarak durumlarını bildirmişler ve kendilerinin Mekteb-i Tıbbıye veya Mekteb-i Harbiye veyahut da Mekteb-i Bahriyeye

---

[151] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 145, Gömlek No: 94; N. Günay, a.g.m., s. 131.
[152] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 75, Gömlek No: 48.
[153] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 132, Gömlek No: 15.
[154] *BOA, A.MKT.MHM,* Dosya No: 526, Gömlek No: 35.

kayıtlarının yapılmasını istemişlerdi. Bunun üzerine bahsi geçen kişilerin kayıtları Mektebi-i idadi'ye yapılmıştır[155].

3.2.2.5. İskân Sırasında Karşılaşılan Zorluklar

Osmanlı Devleti, göç etmek isteyen Müslümanlardan talepleri kabul edilenlerin nerede iskân olunacakları belirlendikten ve göçmen temsilcileri de bu durumdan haberdar edildikten sonra, göçmenler de kendilerine vaat edilen bölgelerde iskân olmayı kabul ettikleri takdirde, göçlerine izin vermiştir. Gelen göçmenlerin ellerinden pasaportları alınarak ve geri dönmeyeceklerine dair senetler düzenlenerek Osmanlı vatandaşı olmaları süreci tamamlanmışsa da çeşitli sorunlarla karşılaşılmıştır[156]. Bu sorunlar arasında göç ettikleri yerleri beğenmemek, vergi vermek, askere gitmek istemedikleri için Rus tabiiyetinden çıkmak istememek ve Rusya'ya yeniden dönmek istemek yer almaktaydı.

Göçmenlerle Osmanlı hükûmeti arasında anlaşmazlığa sebep olan en önemli konu, göçmenlerin iskân edilecekleri mahalli beğenmemeleri ya da kendilerinden önce gelerek iskân edilen akrabalarıyla aynı bölgelere yerleştirilme arzusuydu. Devlet iskânı genellikle göçmenlerin arzusu doğrultusunda gerçekleştirmeye çalıştıysa da bazen bunda muvaffak olamamıştır. Çünkü Osmanlı topraklarına hem Balkanlardan hem de Kafkasya'dan yapılan göçlerin artmasıyla göçmenlerin yerleştirileceği boş arazi bulma hususu zamanla ciddi sıkıntılara sebep olmuş ve çoğunlukla orman arazileri açılarak göçmenlere tahsis edilmeye başlanmıştı. Göçmenlerin iskânlarıyla ilgili hoşnutsuzluklarını gösteren birçok belge vardır: Buna göre Karahisar-ı Sahip'te iskân edilen Ahıska göçmenlerinden 214 kişi 28 Mayıs 1894'te kendilerine yerleşmeleri için gösterilen Aziziye Kazası'na bağlı Şuhut Nahiyesi'ni istemeyerek "Mandıra" denilen yer ile "Küpeciler Çiftliği"'nde iskân edilmek istemişlerdir. Ancak çiftlik ve yerin "Arazi-i Hakanî" olmasından dolayı Nuri Paşa (Nurettin Paşa) ne yapılması gerektiği hakkında Meclis-i İdare-i Liva ve Defter- i Hakanî Nezareti'ne müracaat etmiştir. Gerekli işlemlerin yapılmasına kadar ise muhacirlerden 63'üne mal sandığından, 151'ine de çevre köylerdeki ahali tarafından yardım edilerek iaşeleri temin edilse de işlemlerin yaklaşık sekiz yıl uzaması muhacirlerin zor günler geçirmesine sebep olmuştur. Muhacirler arasında salgın hastalık tehlikesinin baş göstermesi ve

---

[155] *BOA, A.MKT.NZD,* Dosya No: 120, Gömlek No: 72.
[156] S. Erkan, a.g.e., s. 56; D. Derin Paşaoğlu, a.g.t., s. 133-134.

muhacirlerin içinde bulunduğu güçlükler üzerine Nuri Paşa muhacirleri küçük gruplar hâlinde köylere dağıtmak istemişse de göçmenler birbirlerinden ayrılmak istememişlerdir[157].

İskân meselesinde devletin yetkilileri ile muhacirleri karşı karşıya getiren bir diğer olay ise 1891 yılında yaşanmıştır. Bursa'nın İnegöl kazasının Yakacık, Pazaralanı, Tuzla ve Kozpınar denilen bölgelerinde 19 hane Ahıska, 13 hane Gürcü ve 25 hane Tırnova'dan gelen göçmen iskân edilmişti. Ormanlara zarar vermelerinden dolayı yerel makamlar bu durumdan şikâyetçi olmuşlar ve 19 hane Ahıska ve Gürcü hanesinin başka mahallere gönderilmesini istemişlerdir[158]. Bu muhacirlerin Karahisar-ı Sahip'e sevk edilmeleri kararlaştırılmışsa da sevk için gelen memura muhacirler Ferhat önderliğinde muhalefet etmişler ve bir arbede yaşanmıştır. Bunun üzerine Ahıska ve Batum göçmelerinden olan 20 hane halkı adına 19 Ekim 1894'te Ferhat, Tahir ve onların diğer 5 arkadaşı perişan bir halde oldukları ve kendilerinin Rus tabiiyetinde olduklarından acilen Rusya'ya gönderilmelerini isteyen bir dilekçe vermişlerdir. Bunun üzerine yetkililer, kendilerinin Osmanlı topraklarına kabul edilirken bağlı bulundukları devletin tabiiyetinden çıkmayı ve neresi gösterilirse orada ikamet edeceklerini taahhüt ettiklerini hatırlatarak bu dilekçeyi işleme koymamışlardır. Bursa Valiliği, göçmenlerin Karahisar-ı Sahip'e nakledilmesi için jandarma tayin etmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen göçmenlerin bir kısmı yoldan geri dönerken Karahisar-ı Sahip'e götürülenlerden bir kısmı da yoldaşlarından bazılarının gelmediğini anlayınca onlar da geri dönmüştür. Sevke karşı çıkarak olayların büyümesine neden olan Ferhat ve diğer arkadaşları birkaç gün tutuklu kalmışlar; daha sonra onlar da İnegöl'de yetkililere teslim edilmişlerdir[159].

Yaşanan bu olumsuzlukların soruşturulması amacıyla Mirliva Sadi ve Hasan Rıza Paşalar görevlendirilmiştir[160]. Soruşturma neticesinde; *"... 57 hane Ahısha ve Gürci ve Tırnova muhacirlerini hakkında Hazine-i Hassa-i Şahane Nezaretiyle lede-l-muhabere gelen cevaplarla vilâyet-i müşârün-ileyhden varid olan tahrirat üzerine müzakere-i keyfiyet olunarak muhacire-yi mezkûreden bir takımı yerleşdikleri mahalde mesken tedarik ve bir takımı da hane ve câmi'-şerif ve mekteb inşa ederek ziraatla meşğul oldukları cihetle kendilerinin oradan kaldırılması çoluk çocuklarıyla fevkalâde düçâr-ı sefâlet olmalarını mucib olacağından ve bunların istedikleri yerlerde ....*

---

[157] N. Günay, a.g.e., s. 132-133.
[158] *BOA, Y.A.RES,* Dosya No: 72, Gömlek No: 26.
[159] *BOA, Y.A.HUS,* Dosya No: 310, Gömlek No: 105.
[160] N. Günay, a.g.e., s. 134.

Hududunda bulunanları hükümet-i seniyenin maksad ve arzusuna tevâfuk itmezse de esbab-ı ma'ruzaya mebni oradan kaldırılmaları muvafık-ı şân-ı alâ olamayacağından mahall-i mezkûreye bunlardan mâada muhacir iskân edilmemek ve ormana asla tecâvüzatda bulunmamak emsali muhacirin gibi muamele olunmak üzere bunların bulundukları mahallerde kalmalarına" izin verilmiştir[161]. Bu kararın alınmasında muhacirlerin Korucu Osman ile İnegöl Emlâk memuru Ali Rıza Bey'e 30 lira rüşvet vermeleri etkili olmuştur[162].

Göçmenlerle hükûmet arasındaki diğer bir anlaşmazlık konusu askerlik meselesiydi. Birkaç yıl önce Ahıska'dan gelen ve Bursa'daki Selimiye Köyü'ne yerleştirilen kişiler, Ekim ve Kasım 1889 askerlik yoklamasında kendilerine tanınan sürenin dolduğu ve gerekçesiyle askerlik muayenesi yapılmak istenmiştir. Bunun üzerine köyün imamı, muhtarı ve ileri gelenlerinden üç kişiye; henüz yeni hayatlarına uyum sağlayamadıklarını, geçimlerini temin ettikleri ziraatçılıktan yeteri kadar ürün alamadıkları için perişan olduklarını, askere gitmeleri durumunda bu perişanlığın daha da artacağını ifade eden bir dilekçe vererek *" Kafkasya muhacirlerinin 21 sene asker ve 7 sene tekâlif-i emiriye ve dört sene aşardan muaf tutulmaları nizamı iktizasına ideriz"* demişlerdir[163]. Muhacirin Komisyonu Başkanlığı ile de yapılan görüşmeler neticesinde Sadaret 25 Haziran 1889'da *"muhacirin tarih-i hicretlerinden itibaren altı sene kuradan muafiyetleri muktezası"* şeklindeki padişah iradesini Hüdavendigar Vilayetine göndermiştir[164].

Ahıskalı göçmenler arasında vergi vermemek ve askerlik yapmamak amacıyla Rus tabiiyetinden çıkmak istemeyenler de diğer bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Böyle bir olaya 17 Şubat 1916 tarihli ve 539881-1144 numaralı arızada rastlamaktayız. Bu durum Ankara Vali vekili tarafından Dâhiliye Nezaretine şu şekilde bildirilmiştir.10 sene önce Çorum'un Nasrullah mahallesine gelerek ikamet eden Haliloğlu Isman? adlı şahıs hala Rus tabiiyetinde olduğu ancak bu şahsın Çorum'a nasıl geldiği konusu bilinmediği ya Rusya'dan Çorum'daki akrabalarını görmek amacıyla altı aylık pasaportla veya da firaren gelmiş olabileceği belirtilmektedir. Bu kişinin tekâlif-i resmiyeden ve askerlikten kurtulmak için Rus tabiiyetinden çıkmadığı ifade

---

[161] *BOA, Y.MTV,* Dosya No: 110, Gömlek No: 22.

[162] *BOA, Y.MTV,* Dosya No: 110, Gömlek No: 84; *BOA, Y.MTV,* Dosya No: 113, Gömlek No: 3; S. Erkan, a.g.e., s.188; N. Günay, a.g.m., s. 134.

[163] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 1624, Gömlek No: 9; *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 1631, Gömlek No: 55.

[164] *BOA, DH.MKT,* Dosya No: 1631, Gömlek No: 55.

edilmektedir. Yine bu kişinin askerlik hizmetinde pek istifade edilmeyeceğini ancak emsal oluşturmaması bakımından rızasına bırakılamayacağı da ifade edilmektedir[165].

Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyeti 27 Şubat 1916'da konuyla ilgili olarak Harbiye Nezareti'ne, ne yapılması gerektiği yönünde görüş sormuştur. Harbiye Nezareti de 4 Mart 1916'da Dâhiliye Nezaretine bu konu ile ilgili görüşlerini belirtmiştir. Harbiye Nezareti göçmenlerin Rusya tabiiyetini muhafaza ettikçe askerlik hizmetine alınmalarının uygun olmamasına rağmen yerel makamların ifadesine göre bunların Anadolu'ya yerleşmek amacıyla geldiklerinin belirlenmesinden dolayı Hariciye Nezareti'nin de görüşü alınarak göçmenlerinin nüfusa kaydedilip askere alınmalarında bir sakınca olmadığı anlaşılmıştır[166].

Göçmenler sadece devletle birtakım sorunlar yaşamamışlar yerli halk ve zaman zamanda diğer göçmenler ile anlaşmazlığa düşmüşlerdir 1872 yılında Kars'ta iskân olunan Ahıska muhacirlerinin evleri yerli halk tarafından tahrip edilmiştir[167]. Diğer bir anlaşmazlık ise, 1908 yılında Karahisar-ı Sahib'in Latif Köyü'ne iskân edilmiş olan Ahıska muhacirleriyle bu köye sınır olan Göynük Köyü ahalisi arasında yaşanan arazi anlaşmazlığıdır. Latif köylüleri temsilci olarak seçtikleri Coşkun oğlu Osman aracılığıyla kendilerine verilen arazinin Göynük köylülerince işgal edildiğini öne sürerek daha önce imzaladıkları arazilerle ilgili senetlerin iptal edilmesi talebinde bulunmuşlardır[168].

3.3. I. Dünya Savaşı Öncesi ve Savaş Süresince Ahıska Türkleri

Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un savaş tazminatı olarak Ruslara bırakılmasıyla Ahıska ile olan coğrafi bağ daha da zayıflamıştır. Böylece Ahıska, Rusların ve bölgede çoğunluk oluşturan Ermenilerin insafına terk olunmuştur[169]. Çarlık Rusya'sı hâkimiyetinde geçen yılları boyunca Ahıska ve çevresinde yaşayan Türk-Müslüman nüfus ya uygulanan çeşitli baskı politikalarıyla yaşamak zorunda ya da Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır[170]. Ermeni saldırılarından Türk ve Müslümanları korumak için 1906 yılında Ahıska ve

---

[165] *BOA, DH:EUM.ECB,* Dosya No: 4, Gömlek No: 44.
[166] *BOA, DH:EUM.ECB,* Dosya No: 4, Gömlek No: 44.
[167] A. Saydam, a.g.e., s. 191.
[168] N. Günay, a.g.m., s. 136.
[169] T. Taşdemir, a.g.e., s. 97
[170] Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 22.

Kars'ta Difai (savunma) Cemiyeti[171] kurulmuş, İbrahim ve Hasan Cihangiroğlu kardeşlerin komutanlıkları altında silahlı bir grup teşkil edilmişti. Ayrıca 1909 yılında Bakü'de kurulan «İslam Neşri Maarif Cemiyeti» nin bir şubesinin de Kars'ta açılması Ahıskalılar arasında bağımsızlık duygularının oluşmasında etkin olmuştur. Bu sebeple de I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Ahıska'da oluşan milli bağımsızlık harekâtını sonlandırabilmek için Rusya, 150'den çok tanınmış Ahıskalıyı Rusya içlerine sürgün etmiştir[172].

Türkiye'ye gelen Ahıska Türklerinin bir bölümü iskân esnasında birtakım sıkıntılar yaşamış olmalarına rağmen Rusya hâkimiyetinde kalan kardeşleri gibi zulüm ve baskıdan uzakta ekonomik faaliyetleri ile uğraşmışlardır. Genellikle toplu olarak iskân edildikleri için hatta kendilerine yeni köyler tesis edilerek yerleştirildiklerinden örf ve âdetlerini de devam ettirebilmişlerdir[173]. Maalesef Rus hâkimiyeti altında kalan Ahıskalı Türkler ise Rusların Türk ve Müslüman nüfus için uyguladığı kültürel sömürgecilik politikasını maruz kalmışlardır. Rus Eğitim Bakanı Tolstov, Çar I. Aleksandr'a gönderdiği mektupta *"Gayri Rus unsurları eğitip aydınlatmanın ve onlara Rus ruhu aşılamanın, devletimizin sürdürmekte olduğu siyaset açısından son derece ehemmiyetli olduğu kanısındayım"*[174] demekteydi.

Rusya takip ettiği eğitim politikası ile ya Türkleri eğitimsiz bırakacaktı ya da Ruslaştıracaktı[175]. Ruslaştırılamayan Ahıska Türkleri eğitimsiz bırakılmak için onların asgari dini bilgiler seviyesinde eğitimine izin verilmiş, kitap, gazete gibi iletişim araçlarından habersiz bırakılmışlardır. Ahıskalı Türkler dünyada olup bitenleri ancak sürgüne Sibirya'ya gidip gelenlerden öğrenir hâle gelmişlerdi[176]. Camiler işgalle birlikte kamulaştırılmış; dinsel hizmetlerine, hayır hasenat işlerine, okullarına parasal kaynak sağlayacak vakıflar dahi ellerinden alınmıştır[177].

Rusya'nın Türkler üzerinde uyguladığı cahil bırakma ya da Ruslaştırma politikasına Ahıskalı Türkler arasında XX. yüzyılın başlarından itibaren önemli aydınlar

---

[171] 1905 yılında kanlı Ermeni terörünün Azerbaycan Türk'ü üzerindeki baskınları ve yaptığı vahşet Güney Kafkasya Müslümanları arasında milli kimlik şuurunun artmasına neden olmuş ve 1906 yılının sonbaharında Azerbaycan milli partisi olan "Difai" partisi Bakü'de Ahmet Ağaoğlu tarafından kurulmuştur. Difai Partisinin amacı Müslümanların milli kimliklerinin farkında olmalarını sağlayarak onların Ruslaşmasını engellemek ve Müslümanları Ermeni tecavüzlerinden korumaktır. (Bkz. E. Azızov, a.g.e., s. 88-90, 128.)
[172] S. Piriyeva, a.g.e., s. 25; S. Buntürk, a.g.e., s. 69-70.
[173] N. Günay, a.g.m. , s. 137.
[174] Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey,* Ankara, 1987, s. 27.
[175] İ. Mehmetov, a.g.e., s. 490
[176] Y. Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 22.
[177] J. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 29.

da karşı çıkmıştır. Bunlardan gazeteci Ömer Faik Nemanzade küçük yaştan itibaren İstanbul'a gelmiş ve Jön Türk hareketinin etkisinde kaldığından dolayı takibata uğramış ve Ahıska'ya dönmek zorunda kalmıştır. Eskiye dayalı yaşam biçimini değiştirmek, kültür ve eğitim alanında çalışmak, toplumsal yenileşmeye önayak olmak için Azgur'da yeni tip milli bir okul açmak isteği hükümet tarafından geri çevrildiği gibi hükümet aleyhtarı olarak suçlanmıştır. Bunun üzerine Azgur ve Ahıska'da bir şey yapamayacağını anlayarak 1894 yılında öğretmenlik yapmak üzere Azerbaycan'ın Şeki şehrine gitmiştir. Ahıskalı aydınlar, Tiflis'te ve Azerbaycan şehirlerinde faaliyet göstermişler ve Azerbaycan'da yeni tip mekteplerinin açılmasında aktif rol oynamışlardır.

Bakü, Şeki, Şamahı şehirlerinde Muhammet Hafız Efendi Şeyhzade, Şefika Hanım Efendizade, Ahmet Pepinov yeni tip mektepler açarak öğretmenlik yapmışlardır[178]. Ömer Faik Nemanzade'nin İsmail Gaspıralı tarafından Kırım'da yayınlanan Tercüman gazetesine gönderdiği ve gazetenin 7 Ocak 1900 tarihinde *"Ahıska'dan"* başlığı ile çıkan yazı Ahıska'daki eğitimin durumunu ve Ahıska halkının Rus egemenliği altında cehalete itildiğinin anlaşılması için güzel bir örnektir. Ömer Faik Nemanzade yazısında: *"Cemaatimiz çok rahattır. Ne yeni mektebimiz var, ne de eski! Cemaatimiz merhametlidir. Sanat mektebinin bir hayli harcamalarını yüklenip Ermeni, Gürcü ve Yahudi çocuklarını ücretsiz okutuyor. Cemaatimiz kanatlıdır. Öküz ve eşek işinden gayrilere bakmazlar. Bu sebeple ilçelerimizde bir Müslüman demircisi, ayakkabıcısı bulunmaz. Ama küçük bir köyde, mesela Azgur'da Müslümanların parası ile geçinen beş büyük meyhane, altı kahvehane vardır. Bu hesapça kırk bin kişiye bir usul-i cedid mektebi düştüğü halde, yirmi eve bir meyhane ve iki kahvehane isabet ediyor. Maarifimiz de o derecededir ki, dört saatlik yolu olan Gori darulmualliminde bizden ancak bir Müslüman var. Cemaate rehber olacak zenginlerimiz, beylerimiz az değildir. Fakat maarife, millete olan hürmetleri pek azdır. Bu sebeple camilerimiz viran, mekteplerimiz perişan, halimiz yamandır."*[179]

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki I. Dünya Savaşı Rusların 2 Kasım 1914'te ilk tahkim mevki olan Zivin'e saldırıp burayı işgal etmesi ile başlamıştı. Daha sonra Horasan, Karaderbent geçilmiş ve Mısun ve Diyadin'de Türk kuvvetleri perişan edilerek Diyadin işgal edilmişti. 3 Kasım'da da Ruslar Bayezid'i işgal

[178] S. Buntürk, a.g.e., s. 63-66.
[179] Ö. F. Nemanzadə, a.g.e., s. 21-22.

etmişlerdi[180].Türk Ordusu da 22 Kasım'da Artvin'i 23 Kasım'da da Murgul ve Borçka'yı Ruslardan geri almışlardı. Türk birlikleri daha da ileri giderek Batum Kalesi'ne kadar yaklaşmışlar ve Rusları Çoruh nehrinin doğusuna atmışlardı.

Türk kuvvetleri 1 Aralık'ta Ardanuç'u Rus işgalinden kurtarmış, 22 Aralık'ta Sarıkamış'a yönelik başlayan taarruz devam ederken ve 23 Aralık'ta Oltu Ruslardan alınmıştı. Sarıkamış bölgesinde muharebe tüm şiddeti ile devam ederken Ardanuç üzerinden hareket eden Türk kuvvetleri 29 Aralık'ta Ardahan'ı kurtarmıştır. Köprüköy mevkiinde yapılan çarpışmalarda da Ruslar 7.000 kayıp vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır[181]. Bu galibiyetler askerin moralini yükselttiği gibi Osmanlı yöneticileri arasında Kars, Ahıska ve Ahılkelek hatta Güney Kafkasya'yı ele geçirilebileceğini ve belki de Türkistan Türklerine bağımsızlık yolunun açabileceği görüşünün oluşmasında etkili olmuştur. Ayrıca esir Türk halkını da umutlandırmıştı.

Türk Ordusunun yanında yer alan Batum, Ardahan, Oltu halkı Sarıkamış felaketinden sonra cezalandırılmış ve Çıldır'dan başlayarak üç ay boyunca Rus Kazakları, Ermeni ve Rus çeteleri tarafından Türk ahalisi katledilmiştir. Öyle ki 1914-1915 yılları arasında Ardahan'da 110, Kağızman'da 75, Kars'ta 130, Oltu'da 90 köyü tamamen yok edilmiştir[182]. Bu katliamdan kaçabilen ahaliden bir kısmı 30-40 derece soğuğa dayanamadığı için yollarda ölürken bir kısmı da çok zor koşullar altında Bakü, Gence ve Ahıska gibi şehirlere gelebilmişlerdir. Ömer Faik Nemanzade 19 Ocak 1915'te İkbal gazetesindeki *"Yardım Tecili Lazım"* adlı makalesinde katliamı ve ıstırabı çok iyi dile getirmiş ve halkı Kars, Ardahan ve diğer yerlerde zor durumda olan insanlara yardıma davet etmiştir[183].

Bölgedeki halkın yaşadığı ıstırabı Kars'taki vahşeti kendi gözleri ile gören Ömer Faik Nemanzade 21 Ocak 1915'de İkbal gazetesinde *"Bir Loğma Ekmek"* makalesinde vahşeti şöyle vermektedir: "*Ahılkelek'ten Ardahan'a Oltu'ya gidin, uzun şose yolu musibetin başlangıcı olan Zazola köyünden Oltu'ya 150-200 verstdir*[184]*. Bu yol boyunca gidin, iki tarafa bakın. Oralarda binlerce Müslüman köyü uzaktan birer karaltı gibi görünecektir... Köye yaklaştıkça orada burada karlarla yarım yamalak örtülmüş boz lekeler, çıkıntılar dikkatinizi çekecektir. Bırakın ben size bunları söyleyeyim. Sanki*

---

[180] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 265; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 227.
[181] Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkeleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımı)" ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, 2000, s. 74-75.
[182] Selçuk Ural, Jülide Akyüz Orat vd. *Kars Tarihi Geçmişten Günümüze*, Kars, 2011, s. 444-445.
[183] Ö. F. Nemanzadə, a.g.e., s. 183-185.
[184] Bir Rus uzunluk ölçü birimi olan verst 1,0668 kilometre karşılık gelmektedir.

tabiat burada Müslümanların binlerce şehit edileceğini bilmiş, hepsi için yumuşak kalın kardan kefen hazırlamış, rüzgâr vasıtasıyla onları, o kurbanları becerebildiği kadar örtmüştür."[185]

Ömer Faik Bakü Cemiyet-i Hayriyesi'ni[186] bir an önce yardıma davet etmiş ve kendisi de yardım için 25 manat vermiştir[187]. Acara, Ardahan ve etrafındaki felaketi Tiflis'te Rusça olarak yayınlanan Kavkazski Slov gazetesi muhabiri olan eski Devlet Duması üyelerinden olan Zekeriya Bey ise şöyle anlatmaktadır: *"Mübalağasız size diyebilirim ki, Ardahan mahalli artık yeryüzünde yoktur. Hepsi garet edilmiş, ahalinin ekserisi katliam edilmiş, siz onlar ile kenti geçebilirsiniz ve lakin bir nefer diri insan göremezsiniz. Ancak meyit, meyit yine meyit görürsünüz. Herkes böyle gamlı hadiselerin ibtidasında kaçmışsa, Ahılkelek'te, Şavşat ve Posof mahallinde yaşıyorlar. Ve lakin burada ancak çok az adam halas olmuştur. Bunların çoğu da avrad ve uşaklardır."*[188]

Zekeriya Bey, Ardahan bölgesindeki köylerin birçoğunda erkeklerin tamamen katledildiğini, Çıldır ve Göle bölgelerindeki durumunda aynı olduğunu, bölgenin bütün zenginliklerinin talan edildiğini de sözlerine eklemektedir. 1915 yılı itibarıyla Batum'daki harpzedelerin miktarı 50.000'den fazlaydı. Bunlar çeşitli yerlere kaçmışlardır. Bunlardan Ahıska'da 3.000, Ahılkelek'te 4.000, Batum'da 2.000, Şavşat'ta 800, Aşağı Acaristan'da 13.000, Giltiriş nahiyesinde 2.500, Kutayıs Guberniyasının Sıknak ve Zokdik Uzeydi'nde 15.000, Sovhom Okruğu'nda 6.000, Azurket uzeydi'nde 5.000, Ardanuç'ta 60 tane savaştan kaçan evsiz insan vardı. Bu insanların 25.000 kadarı ise Türk-Müslümanlardan oluşmaktaydı[189].

Rus mezalimi karşısında sessiz kalamayan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi bu vahşete daha fazla seyirci kalmayarak derhal yardım kararı almıştır. Cemiyet, Kars, Batum, Sürmeli, Sohum, Milos, Ahıska, Tiflis, Suşi, Tortum, Erzurum, Hınıs, Muş, Diyadin ve Bayezid'deki bütün yardıma muhtaç savaş mağdurlarına ve katliamdan kaçanlara yardım eli uzatmıştır[190].

---

[185] Ö. F. Nemanzadə, a.g.e., s. 186-188.

[186] 15 Kasım 1905 tarihinde Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in başkanlığında 1905 yılında Azerbaycan'da Rus yetkililerin göz yumması sonucunda Ermenilerin pek çok Türk'ü öldürmesi ve yerlerinden göçe zorlaması ve binlerce çocuğun yetim kalması üzerine Azerbaycan Türk aydınları ve zenginleri yardıma ihtiyacı olanlara yardım edebilmek amacıyla kurmuşlardır. (Bkz. B. Aslan, a.g.e., s. 54.)

[187] Ö. F. Nemanzadə, a.g.e., s. 185.

[188] B. Aslan, a.g.e., s. 82-83.

[189] B. Aslan, a.g.e., s. 248

[190] B. Aslan, a.g.e., s. 111.

Bakü ve Gence'de dört, Tiflis'te iki, Şuşa, Şamahı, Ahıska, Şeki, Batum, Çakvi, Kantri'de birer yetimhane; savaş bölgesi olan ve Rus işgalinde bulunan Kağızman, Ardahan, Oltu, Iğdır, Hınıs ve Varto'da birer sığınak evi açılmıştır[191]. Yaralı, hasta, dul ve yetimlere olan yapılan yardımlar Nisan 1915'ten 1917 yılına kadar devam etmiştir. Kars, Ardahan ve Kağızman'da şubeler açılmış; Oltu, Kağızman, Ardahan ve Sarıkamış'ın Benli Ahmet Köyünde ailesini kaybetmiş çocuklar için derhal birer yetimhane, Ardahan'da bir hastane, Karahamza ve Herek köylerinde iaşe merkezi, Kars, Ardahan (Değirmenköy), Sarıkamış (Karahamza), Oltu (Penek), Posof (Digor) köylerinde beş sağlık merkezi kurdukları gibi İstihkâk Kooperatifleri kurularak halka maliyetine giyecek ve yiyecek satılmasını sağlamıştır. Cemiyet Batum ve Artvin'de de faaliyetlerini yürütmüştür[192].

Cemiyet, ayrıca Hüsrev Bey Sultanov'un başkanlığında bir heyeti Ahıska'ya göndererek Türk toplumunu yaşanan katliama karşı duyarlı hale getirmeye çalışmıştır[193]. I. Dünya Savaşı Osmanlı'nın Ahıska Eyaleti Türkleri için tam bir felaketle neticelenmiş ve binlerce Ahıskalı Türk, Ruslar ve onların işbirlikçisi olan Ermeniler ve Gürcüler tarafından katledilmişti. Bu sebeple Ahıska'dan Türkiye'ye göçler artmıştır[194]. I. Dünya Savaşı yıllarında Gürcü siyasetçiler de boş durmamışlar ve Müslüman Gürcüleri İslam dininden uzaklaştırmak, ayrıca Türkleri de Gürcüleştirmek için önemli oranda paralar harcamışlardır. Ömer Faik Nemanzade Gürcülerin bu politikasını 18 Ocak 1917 tarihinde Açık Söz gazetesinde yazmıştır. Ömer Faik Bey yazısında Gürcülerin Ahıska'da keşişlerin denetiminde yetimler için yurt açarak, Türk çocuklarını Gürcüleştirmek istediklerini belirtmiştir. Ömer Faik Bey gazetedeki yazısında Gürcülerin Ahıska'da uyguladıkları başka bir politikaya da işaret etmektedir: *"Çoktan değil, bir gün bir Gürcü keşişi Ahıska Müslümanlarından kimin evi yanmış, malı kırılmış, tohumu eksik onları bilip cemiyet-i hayriyelerinden yardım getirmek istiyordu. Konuşma arasında:*

-Keşiş baba! Melo, Artvin, Çoruh semtlerinde binlerce insanlar hem de Gürcü açlarından ölürler. Onları bırakıp da bu rahat ve tok yerlerde yoksulları aramanızı, Acara'daki Müslümanlar içinde geceli gündüzlü çalışıp büyük paralar harcayıp mektepler açmaktaki teleşmenizi kanmıram dedim.

---

[191] B. Aslan, a.g.e., s. 137.
[192] B. Aslan, a.g.e., s. 194.
[193] S. Buntürk, a.g.e., s. 72-73.
[194] A. Hacılı, a.g.e., s. 41; S. Piriyeva, a.g.e., s. 26.

Keşiş baba kasdımı anlayıp güldü. ...”[195] Yazıdan anlaşılacağı üzere bir taraftan Ahıska’da yaşayan Türklere iyi görünerek onları Gürcüleştirmeyi isterken bir taraftan da açtıkları okullar ve yetimhaneler ile buradaki Türk çocuklarını Gürcüleştirmeyi amaçlamaktadırlar.

[195] Ö. F. Nemanzadə, a.g.e., s. 230-233.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. RUS İHTİLALLERİ VE KISA SÜREN ÖZGÜRLÜK (1917-1918)

4.1. 1917 Rus İhtilalleri İle Rusya'nın Yeni Bir Tarihi Döneme Girişi ve Bunun Ahıska Türkleri'ne Etkisi

4.1.1. Genel Hatlarıyla 1917 Rus İhtilalleri

XX. yüzyılın en önemli olaylarından biri; köylü, burjuva ve işçi sınıflarının başlattığı ve daha sonra tüm Rusya'ya yayılan 1917 İhtilalleridir. İhtilallerin köklerine inildiği zaman, 1905 yılı karşımıza çıkacaktır. Bunun da temel sebebi, Rusya'nın Kore'ye sahip olmak amacıyla Japonya ile 1904 yılının başında harbe tutuşması ve beklediği galibiyeti elde edemeyip yenilmesi olacaktır. Nitekim, savaş öncesinin ve savaşın getirdiği ekonomik sıkıntılar ve akabinde de yenilginin hükümetin otoritesini sarsması, mevcut rejimin daha fazla muhafaza edilmesini mümkün kılmayacaktır[1].

22 Ocak 1905'te işçi aileleri sıkıntılarını ve şikâyetlerini dile getirmek için Petersburg[2]'da sessiz bir protesto yürüyüşüne başladıkları esnada, Çar II. Nikola'nın Kazak birliklerinin protestoculara ateş açmalarıyla olay tam bir katliama dönüşmüştür. "Kanlı Pazar" adıyla anılan bu olay, Rusya'nın genelinde büyük bir tepkiyle karşılanmış ve Çar'a karşı memnuniyetsizliğin artmasına neden olmuştur. İşçiler, entellektüeller, memurlar kısacası bütün Rus halkı bu olaya tepki göstermiştir. İlkbahar ve yaz boyunca artan karışıklıkların etkisiyle devrim gitgide hız kazanmış ve Ekim ayında her yanı saran bir grev dalgası başlamıştır.

Çar II. Nikola, tahtını bırakıp kaçmayı bile düşünmüşse de 30 Ekim'de yayınladığı manifesto ile meşruti idareye giden yolu aralamış[3] ve Duma (Milli Meclis) 10 Mayıs 1906 tarihinde açılmıştır[4]. Ancak I. Duma, çalışmalarını 10 hafta sürdürebilmiştir. Duma'nın kapatılması meşruti idareye uygun olmadığından Çar, Şubat

---

[1] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 373-379; Grigoriy Yevseyeviç Zinovyev, *Rusya Komünist Partisi Tarihi,* (Çev. Barış Zeren), İstanbul, 2012, s. 129; W. G. Cabağı, a.g.e., s. 75.

[2] Birinci Dünya savaşına kadar şehrin adı Saint Petersburg iken Almanlarla savaşa tutuşulduğu için şehrin Almanca ismi terk edilerek Rusça ismi olan Petrograd kullanılmıştır. İhtilalden sonra Leningrad'a çevrilmiştir. (Bkz. Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 58, dn. 22).

[3] Kezban Acar, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İstanbul, 2009, s. 329; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 380-386; A. Sapmaz, a.g.e., s. 88; G. Y. Zinovyev, a.g.e., s. 150, 159.

[4] I. Duma'da 524 mebus vardı ki bunlardan 25'i Türk-Müslümandı. (Bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 392.)

1907'de tekrar Duma'yı ikinci defa toplantıya çağırmak zorunda kalmış, ancak bu Duma da 16 Haziran'da dağıtılmıştır[5].

1907 sonunda açılan III. Duma, nasyonalist ve muhafazakâr grupların elinde olduğundan gayr-i Rus unsurları Ruslaştırma siyaseti noktasında hükümeti tedbir almaya çağırmıştır. Bunun üzerine, 1905 İhtilali ile Türklere verilen hürriyetlerde de kısıtlanmaya gidilmiş[6], Menşevik ve Bolşevik liderler de takibata uğramışlardır.

1907'de Lenin ve arkadaşlarına tevkif emri verilmiş, bunun üzerine Vladimir İlyiç Ul'yanov (Lenin)[7] İsviçre'ye kaçmış; ancak pek çok sosyalist ya tutuklanmış ya da sürgüne gönderilmiştir. Hükümetin aldığı sert tedbirler sayesinde grevler azalmaya başlamış, ihtilalci ateş ise sönmeğe yüz tutmuştur[8]. Ancak Başbakan Stolıpin'in 27 Eylül 1911'de suikastla ölmesinden sonra ihtilalci hareket, tekrar hızlanarak işçiler arasında yeniden başkaldırmalar meydana gelmiştir[9]. Rusya'nın Stolıpin'in ölümüyle uzağı gören devlet adamından mahrum kalması, 1910'larda yeniden baş gösteren toplumsal asayişsizlik ve ekonomik sorunların, grevlerin ve ağırlaşan hayat şartlarının bir devrim hareketine dönüşmesini tetiklemiştir.

Rusya, bu arada I. Dünya Savaşı'na hazırlıksız bir şekilde girmiş ve savaşın başındaki olumlu hava da Galiçya cephesinden gelen yenilgi haberleriyle yerini önce endişeye sonra umutsuzluğa terk etmiş; bu yüzden de savaşın ağırlaştırdığı yaşam şartları ve ekonomik koşullar, milliyetçilik heveslerinin yerini sınıfsal hatta bireysel kaygıları öne çıkarmıştır. Bu kaygılar, 1916 ve sonrasında yaşanan grevler, Petrograt'ta

---

[5] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 391-395.

[6] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 397-398; G. Y. Zinovyev, a.g.e., s. 183.

[7] Moğol menşeli olması muhtemel olan Lenin, 22 Nisan 1870 tarihinde İdil üzerindeki Simbirsk şehrinde doğmuş, çiftlik sahibi bir asilleştirilmiş aileye mensuptur. Lenin'in büyük kardeşi Petersburg Üniversitesinde öğrenci iken "Halk" idaresi teşkilatına girmiş ve III. Aleksandr'a karşı tertiplenen suikasta karıştığı için asılmıştı. Bu durum Lenin'in hayatında derin etki yapmış ve abisinin intikamını almak için ihtilalcilerin arasına karışmıştır. Çarlık rejimini yıkmak için tam bir inkılap yapılması gerektiğine inanan Lenin, bunun ancak Marks'ın prensiplerini tatbik ve bir proletarya ihtilali ile başarılabileceğine inanmıştır. Lenin Marks ve Engels'in eserleri üzerinde çalışmış ve Marks'ın diyalektiğini tamamıyla benimsemiştir. 1897 yılında gönderildiği Sibirya sürgününden sonra Avrupa'ya gitmiş ve orada Rus Sosyal-Demokrat partisinin en mühim siması olmuştur. 1903 yılındaki partinin ikinci kongresinde partinin müfrit cephesini temsil ederek, merkez komitenin bütün teşkilat ve azalar üzerinde mutlak bir otoritesi olması lazım geldiğini, partiye yeni azaların alınması ancak merkez komitenin muvafakatı ile mümkün olacağını iddia etmiştir. Ayrıca her azanın ihtilalci harekete faal katılmasını istemiştir. Maratov'un temsil ettiği grup ise buna karşı gelmiş ve küçük bir tadil teklifinde bulunmuştur. Oluşan ikilik üzerine oylamaya gidilmiş, Lenin grubu 25 oyla çoğunluğu sağlamış ve"Bolşevikler" olarak adlandırılmıştır. Martov'un grubu ise 23 oy almış ve Menşevik (azınlık) denmiştir. Her ikisi arasında başta ehemmiyetsiz farklılıklar oluşmasın rağmen zamanla bu farklılıklar artmıştır. (Bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 367-368; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 42-43.)

[8] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 400.

[9] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 403.

22 Ocak 1917'de "Kanlı Pazar"ın yıl dönümünde yiyecek sıkıntısını protesto etmek amacıyla büyük kalabalıklar toplanmaya başlamış ve savaş aleyhtarı bir hava oluşmuştur. Gösteriler büyüyerek devam ederken, Şubat ayında Petrograt fabrikaları greve gitmiştir. Grevler, Mart ayında daha da büyümüş ve ülkede ekmek krizi yaşanmıştır. Ekmek ve kömür sıkıntısı protestoları siyasi bir çehre almış ve rejime karşı bir harekete dönüşmüştür. Nüfusun savaş yükünü taşıyamaması Rus geleneksel kültüründe önemli bir yeri olan isyan geleneği ile birleşmiş ve rejime son veren devrim hareketine dönüşmüştür.

Bu esnada II. Nikola, ihtiyaç duyulan liderlik özelliğini sergileyememiş ve halk tarafından sevilmeyen Çariçe Aleksandra Feodorovna ve Rasputin gibi kişilerin etkisinde kalmış, bu da hoşnutsuzluğu daha da artırmış, Çar'a ve rejimine duyulan güveni tüketmiştir.

İhtilal hareketine isyanlardan farklı olarak askerler de katıldığı için, ihtilal polis veya kaba kuvvetle bastırılması artık mümkün olmayan gerçek bir tehdit haline gelmiştir. İhtilalciler, 12 Mart'ta Petrograt'ı ele geçirerek aynı gün, devlet işlerinin idare edilmesi için "İşçilerin ve Askerlerin Sovyeti" kurulmuş ve hükümet işlerini üzerine aldığını ilan etmiştir[10]. 15 Mart'ta II. Nikola, biraderi Mihail'i kendine halef tayin ederek tahtan çekilmişse[11] de ihtilalcilerin çarlık rejimini istememesi üzerine 16 Mart'ta Mihail de tahttan vazgeçmiştir[12]. Böylece, 304 yıl süren Romanovlar sülalesinin hâkimiyeti son bulmuştur[13].

Harbiye Bakanı Kerenski'nin söz sahibi olduğu Prens Lvov başkanlığında 15 Mart 1917'de geçici bir burjuva hükümeti kurulmuştur. 1905 ihtilalinde olduğu gibi işçi sovyetleri de tekrar kurulmuş, bu durum da ülkede ikili bir iktidar durumu yaratmıştır[14]. Hem ikili iktidar durumu, hem de ülke ekonomisinin felç olmasından dolayı ihtilalden sonrada Rusya'da durum iyiye gitmemiştir. Fabrikalar birbiri ardınca kapanmış, ürün fiyatları artmış ve halk açlıkla pençeleşir hâle gelmiştir.

---

[10] K. Acar, a.g.e., s. 372-374; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 433-434; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, C. I, Ankara, 1994, s. 131; Alan Moorehead, *The Russian Revolution*, New York, 1958, s. 135; M. Gorkiy, V. Molotov, K. Voroşilov, S. Kirov, A. Jdanov, J. Stalin, *1917 Sovyet Devrimi*, C. I, (Çev. Alaattin Bilgi), İstanbul, 2004, s. 88-103.

[11] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 61.

[12] M. Gorkiy, V. Molotov, K. Voroşilov, S. Kirov, A. Jdanov, J. Stalin, a.g.e., C. I, s. 120.

[13] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 434; A. Sapmaz, a.g.e., s. 88.

[14] Edward Hallet Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrim 1917-1923*, C. 1, (Çev. Orhan Suda) İstanbul, 2006, s. 75; M. Gorkiy, V. Molotov, K. Voroşilov, S. Kirov, A. Jdanov, J. Stalin, a.g.e., C. I, s. 115.

Geçici Hükümet, ülkeyi ekonomik buhrandan kurtarmadığı için bütün Mayıs ayı boyunca ve özellikle de Haziran ayında, ülkede sürekli grevler patlak vermiştir. Ülkenin içinde bulunduğu bu kötü durumdan Bolşevikler istifade ederek Petrograd varoşlarındaki İşçi Sovyetlerini ele geçirmişlerdir. Ardından da ordu içindeki propagandalarına ağırlık vermişlerdir.

Çalkantılı bir dönem geçiren Geçici Hükümet, 29 Haziran'da tüm cephelerde taarruz emri vermiştir. Galiçya'dan gelen ilk haberler herkesi cesaretlendirmişse de birkaç gün sonra başlayan şiddetli bir Alman karşı saldırısı, tüm umutların sönmesine neden olmuştur. 60.000'i aşkın Rus askerinin cephede ölmesi, Savunma Bakanı Kerenski için adeta siyasi bir intihar olmuştur. Ülke yine ölü ve yaralı askerlerle, işgal edilen toprakları konuşur olmuş, bozgunun sorumlusu olarak da tüm oklar Kerenski'ye çevrilmiştir[15].

Geçici Hükümet'in buhranlı durumundan faydalanmaya çalışan Bolşevik, Menşevik ve Es-Erler[16] 1 Temmuz günü yaklaşık 500.000 işçi ve asker "Bütün İktidar Sovyetlere", "On kapitalist bakan hemen istifa etsin!", "Taarruz politikası kabul edilemez!" sloganlarıyla sokaklara dökülmüştür. 1-7 Temmuz'da bu çeşit gösteriler ülkenin birçok şehrinde devam etmiştir.

Bolşevik Parti'nin yönettiği Temmuz gösterilerinde Kazak birlikleri göstericilere ateş açmış ve 700'e yakın insan ya ölmüş ya da yaralanmıştı. Başkentte olağanüstü hal ilan edilmiş ve üç Bolşevik önderin, Lenin, Zinovyev ve Kamenev'in tutuklanmasına karar verilmişti. Lenin ve Zinovyev, ülkeden kaçmayı başarmışlardır. Buna rağmen Temmuz ayaklanması semeresini vermiş ve koalisyon hükümeti istifa etmiştir. Kerenski sosyalist ağırlıklı bir hükümeti, 20 Temmuz'da kurarak ülkede askeri diktatörlük yönetimi başlatmıştır[17]. Kısa bir süre sonra Kerenski'nin Geçici Hükümeti'ne karşı Kerenski tarafından Genelkurmay başkanlığına getirilen Kornilov, bir askeri darbe yapmıştır[18]. Ancak Bolşevikler Moskova'da, Minsk'te, Kiyev'de ve diğer şehirlerde,

---

[15] F. Armaoğlu, a.g.e., C. I, s. 132; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 83-84; Ramin Sadıkov, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 48, Ankara, 2010, s. 102-103.

[16] Sosyal-Revolüsyoner kısaltılmışı S. R=Es-Er'dir. 1902 yılında kurulmuştur. Çar rejimine karşı terörist mücadeleye girişmeyi amaç edinen Es-Er'ler çiftliklerin köylüler arasında dağıtılmasını ve Rusya'da liberal bir rejimin kurulmasını istemişlerdir. (Bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 369.)

[17] M. Gorkiy, V. Molotov, K. Voroşilov, S. Kirov, A. Jdanov, J. Stalin, a.g.e., C. I, s. 198-203, 242; R.Sadıkov, a.g.m., s. 104-105; John Reed, *Dünyayı Sarsan On Gün*, (Çev. Rasih Güran), İstanbul, 1976, s. 26; Uğur Kocabaşoğlu, Metin Berge, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, İstanbul, 2006, s. 60; Cafer Seydahmed Kırımer, *Rus Yayılmacılığının Tarihî Kökenleri*, Ankara, 1997, s. 79.

[18] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 89.

ayrıca birçok demiryolu istasyonunda, Kornilov'a karşı mücadele verecek devrimci gruplar oluşturmuş, etkin propaganda sonucunda ordu birlikleri isyancılardan ayrılarak işçilerin safına geçmişlerdi.

İsyan sırasında Kadet[19], Es-Er ve Menşeviklerin davranışları halk tarafından nefretle karşılanmış, buna karşılık Bolşevikler ülkenin tek kurtarıcısı olarak görülmeye başlanmıştı. Bu nedenle Sovyetler'de de ibre Bolşeviklerden yana dönmüştür. Bolşevikler Petrograd, Moskova, Saratov, Kiyev, İvanovo Voznesensk gibi şehirlerde Sovyetlerin çoğunluğunu ele geçirdikleri gibi, cephedeki askerler arasında geniş bir Bolşevik propagandası da başlatmışlardır.

Eylül başlarından itibaren Rus halkı, daha da ağırlaşan açlık ve sefalet içinde çırpınmaya başlamış ve ekmek kıtlığı yeniden başlamıştı[20]. 14 Eylül'de Kerenski, Cumhuriyeti ilan etmişse[21] de Kornilov isyanı neticesinde halkın geçici hükümete de itimadı kaybolmuştu. Orduda disiplin kalmamış, düzen ve idareden de söz etmek imkânsızlaşmıştı. Köylüler zenginlerin çiftliklerini yağmalamaya ve mallarını yakmaya başlamıştı. Geçici Hükümet de bu sorunlarla baş edemez hale gelmişti[22].

Finlandiya'dan Petrograd'a gizli yollarla 20 Ekim'de dönen Lenin, Bolşevik Merkez Komitesi'nin 29 Ekim 1917'de yapılan toplantısında isyan önerisini merkez komiteye kabul ettirmiştir. Bolşeviklerin isyan hazırlığı safhasında olduğu Geçici Hükümet tarafından haber alınınca, ülke dâhilindeki güvenlik önlemleri arttırılmışsa da Lenin'in emirleri doğrultusunda Askeri Devrim Komitesi, 4 Kasım gününü, "Petrograd Sovyet'i günü" olarak kutlamıştır.

5 Kasım günü Askeri Devrim Komitesi birliklere temsilciler göndererek, "Artık tüm iradenin Askeri Devrim Komitesi'nin elinde" olduğunu ilan etmiştir. Yaklaşan isyan dalgasının etkisiyle sarsılmaya başlayan Geçici Hükümet, isyanı engellemek ve Bolşevikleri susturmak üzere harekete geçmişse de, 7 Kasım sabahı isyan eden silahlı işçi ve askerler Geçici Hükümeti devirmeyi başarmışlardır. Böylece 6 Kasım gecesi başlayıp 7 Kasım 1917[23]'de günün ilk ışıklarıyla birlikte sona eren silahlı isyan, Rusya'da yeni bir dönemin, bir zamanlar Lenin'in bile gerçekleşmesine güçlükle

---

[19] Liberal ve demokrat çevreler II: Nikola'nın 17 (30) Ekim Manifestosundan sonra Duma içinde prensiplerini ilerletmek maksadıyla "Konstitüsyonlu Demokrasi"adına gelen "Kadet" Partisini kurmuşlardır. (Bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 386.)

[20] R. Sadıkov, a.g.m., s. 106-108; M. Gorkiy, V. Molotov, K. Voroşilov, S. Kirov, A. Jdanov, J. Stalin, a.g.e., C. I, s. 253-255.

[21] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 89; F. Armaoğlu, a.g.e., C. I, s. 132.

[22] M. Gorkiy, V. Molotov, K. Voroşilov, S. Kirov, A. Jdanov, J. Stalin, a.g.e., C. I, s. 291-302.

[23] Rusya'nın kullandığı Julian Takvimi'ne göre bu tarih 25 Ekim 1917'dir.

inandığı, İşçi ve Asker hükümetinin kurulmasına ve tüm iktidarın Bolşeviklerin eline geçmesine neden olmuştur[24].

7 Kasım'da Petrograd'da toplanmış olan II. Sovyet Kongresi 8 Kasım'da Çarlık Rusyası'nın müttefikleri ile yaptığı gizli anlaşmaları açıklamış[25] ve "barış bildirisi" ilan etmiştir[26]. Bildiri, savaş hâlinde bulunan bütün devletlerin hemen savaşa son vermelerini, "ilhaksız-tazminatsız" ve "demokratik-adil" bir barış yapılmasını istemişti[27].

Bolşeviklerin "ilhaksız-tazminatsız" barış teklifi, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesini ümitle bekleyen Türk basınını çok memnun etmiştir. Ahmet Emin köşesindeki "Kerenski Yerine Lenin" adlı yazısında İşçi ve Asker hükümeti yetkililerinin barış teklifinin İngiltere ve Fransa tarafından da kabul edilmesini istemektedir[28]. Yunus Nadi ise "Rus İhtilalinde Tekâmül" adlı makalesinde Rusya'daki yeni gelişmelerden ve umumi sulha eskisinden daha yakın olunduğundan bahsetmektedir[29].

"İlhaksız tazminatsız" barış teklifi, Türk tarafına sadece I. Dünya Savaşı'nda değil; aynı zamanda 1878 yılında kaybettiği Batum, Kars ve Ardahan'ı geri alma imkânı doğurmaktaydı. Aslında, bu teklif 1917 yılı başlarına gelindiğinde savaşın başından beri devam eden süreçte Anadolu'da tam bir başarısızlığa uğrayan Osmanlılar için adeta bir lütuf olmaktaydı. Böylece Osmanlı Devleti, savaş tazminatı ödemeyeceği gibi, kaybettiği toprakları geri alma imkânına da kavuşmuş olacaktı.

Lenin, 3 Aralık'ta Rusya ve bütün dünya Müslümanları için bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride " … *Ey Rusya Müslümanları, ey Volga Tatar ve Kırım Tatarları, Ey Sibirya ve Türkistan Kırgızları ve Sartları, ey Kafkas Türk ve Tatarları, ey Çeçenler, Kuzey Kafkasyalılar ve Rus Çarları ve zalimlerince bütün camileri, minberleri yıkılmış, dinleri, gelenekleri çiğnenmiş olanlar, biz sizlere bağırıyoruz.*

Dinleriniz, gelenekleriniz, ulusal kültürel müesseseleriniz her türlü saldırıdan korunulacaktır. Ulusal yaşayışınızı istediğiniz gibi düzenleyiniz, bu sizlerin hakkıdır.

---

[24] U. Kocabaşoğlu, M. Berge, a.g.e., s. 60-61; R. Sadıkov, a.g.m., s. 110-116; J. Reed, a.g.e., s. 85; *Tasvir-i Efkâr*, 9 Teşrîn-i sânî 1917 (9 Kasım 1917); *Tasvir-i Efkâr*, 10 Teşrîn-i sânî 1917 (10 Kasım 1917); *Vakit*, 10 Teşrîn-i sânî 1917 (10 Kasım 1917).

[25] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 92-93.

[26] *Dokumentı Vneşney Politiki SSSR I*, Moskova, 1959, Belge No. 2, s. 11-14.

[27] *Vakit*, 10 Teşrîn-i sânî 1917 (10 Kasım 1917); *Tasvir-i Efkâr*, 10 Teşrîn-i sânî 1917 (10 Kasım 1917); J. Reed, a.g.e., s. 129-131; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 327; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası,* İstanbul, 1958, s. 15; Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 2000, s. 32.

[28] Ahmet Emin, "Kerenski Yerine Lenin" *Vakit*, 10 Teşrîn-i sânî 1917 (10 Kasım 1917), s. 1.

[29] Yunus Nadi, "Rus İhtilalinde Tekâmül", *Tasvir-i Efkâr*, 12 Teşrîn-i sânî 1917 (12 Kasım 1917), s. 1.

Biliniz ki gerek sizlerin, gerekse bütün Rusya'da yaşayan ulusların haklarını devrim ve Sovyetler korumakta ve savunmaktadır. Siz de bu devrime ve onun hükümetine yardım ediniz.

Yoldaşlar! Yükselttiğiniz bayrakla her tutsak ulusa hürriyet getiriyoruz. Biz de sizden maddi ve manevi yardım bekliyoruz."[30]

Bildirideki amaç Çarcılara ve genel olarak sağcılara karşı, hem Rusya Müslümanlarının desteğini elde etmek, hem de İslam dünyasını kendi yanına çekmek ve barış işine yanaşmak istemeyen Rusya'nın batılı sömürgeci müttefiklerini elden geldiği ölçüde sıkıştırmaktır. İhtilalin etkisi ve Sovyetlerin iktidara gelmesi sürecindeki bu olumlu havadan dolayı Rusya Türkleri, Bolşevik rejimi desteklemiştir[31]. Ancak Lenin'in gerçek düşüncesi, milletlere ayrılma hakkını sadece vaad etmekten öteye gitmemiştir. Bunun uygulanmasını hiçbir zaman kabul etmemiştir. Kafkas Bolşeviği Ermeni Stepan Şaumyan'a bu bildirinin yayınlanmasından kısa bir süre sonra gönderdiği mektupta *"... Biz milletlerin Rusya'dan ayrılmasına aleyhtarız, fakat milletlerin ayrılma hakkını müdafaa ediyoruz.*" diyerek açıkça belirtmişti[32].

4.1.2. Rus İhtilallerinin Getirdiği Umutlar ve Ahıska Türkleri Arasındaki Etkisi

Mart 1917'de Çarlığın sonunu getiren gelişmeler Gürcistan'da büyük sevinçlerin yaşanmasına sebep olmuş, Tiflis ve Kutais gibi mühim kentlerde işçiler ve köylüler devrimin başarısını kutlamışlardı. Kafkasya Genel Valisi Çar'ın amcası Grandük Nikolai Nikolaieviç, isteksiz de olsa koltuğunu korumak için devrimi ve Prens Lvov hükümetini desteklemişse de, artık ciddiye alınmaz olmuştu[33]. Çar'ın tahttan çekilmesinden bir hafta sonra Prens Lvov'un Geçici Hükümeti ,22 Mart'ta Güney Kafkasya'nın yönetimi için "Ozakom"[34] adıyla bilinen özel bir komite atamış ve Grandük Nikolai görevden almıştı.

---

[30] Jane Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy, V.I (1917-1924)*, London, 1951, s. 15-17; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 96; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 649–652; E. H. Carr, a.g.e., C. 1, s. 243-244; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye*, İstanbul, 1979, s. 35-37; C. S. Kırımer, a.g.e., s. 113; Yunus Lengerenlı, "Sovyet Döneminde Türkleri Ruslaştırmak Amacıyla Uygulanan Dil ve Diğer Politikalar Üzerine Bir İnceleme", *Türk Yurdu*, C. 21, S. 169, (Eylül-2001), Ankara, 2001, s. 13; *Vakit*, 2 Kânûn-ı sânî 1918 (2 Ocak 1918).

[31] U. Kocabaşoğlu, M. Berge, a.g.e., s. 261-262.

[32] Abdullah Saydam, "Sovyetler Birliği'nin Milliyetler Meselesine Bakışı", *Türk Kültürü*, S. 327, (Temmuz 1990) Ankara,1990, s. 390.

[33] Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002, s. 30-31.

[34] The Osobyi Zakavkazskii Komitet

Toplu bir genel valilik gibi görev yapacak olan Ozakom'un üyeleri, IV. Devlet Duma'sındaki Güney Kafkasya temsilcilerinden oluşmuştur. Kanun yapma yetkisi olmayan Komite, Geçici Hükümet'e bağlı olarak Güney Kafkasya'daki ve işgal altındaki Osmanlı topraklarındaki bütün sivil işlere bakmıştır. Bu durum Petrograd'daki yasal hükümetin, buralara ulaşması anlamına gelmekteydi. Bunun yanında Geçici Hükümet, devrim ve savaş problemleri ile uğraşması nedeniyle Ozakom yönetimi için fazla zaman ve enerji harcayamadığından Ozakom güçsüz kalmıştı[35].

Ozakom dışında Rusya'nın tamamına yayılmış durumda olan "İşçi ve Asker Sovyeti" de, Gürcistan'ın değişik yerlerinde kurulmuştur. İlk önce 17 Mart 1917'de Tiflis'te Noe Jordania başkanlığında İşçi Sovyeti, 19 Mart'ta da Asker Sovyeti kurulmuştur. Bolşevikler tarafından kurulan bu Sovyetler, 8 Haziran'da birleştirilmiş[36] ve kısa zaman sonra da Menşeviklerin eline geçmiştir. "İşçi ve Asker Temsilciler Sovyet'inin başkanlığını Noe Jordania üstlenmiştir. İşçi Sovyeti, kitlesel muhalefetin örgütü olarak ortaya çıkmış ve tüm kentte otoritesini kurmuştu. Fakat bu örgüt Ozakom'a rakip ya da alternatif bir güç olmak iddiasında hiç olmamıştır. Hatta Ozakom'um evleri olarak çalışmış, bazen de onunla işbirliği yapmıştır. Bu yeni teşkilatların vazifesi, sosyal ve siyasi hayatın her alanında yapılanlarla ilgilenmek, yerel idare organlarının oluşturulmasına yardım etmek, geçici hükümetinin kararlarını uygulamak olmuştu[37].

Gürcistan'ın tüm kentlerinde olduğu gibi Ahıska'da da İşçi ve Asker Sovyeti kurulmuştur. Üyeleri arasında Ömer Faik Nemanzade Bey de yer almıştır[38]. Ayrıca İşçi ve Asker Sovyeti dışında Rusya coğrafyasında ihtilalden sonra başka milli komiteler de teşkil edilmiştir.

15 Nisan 1917 tarihinde Azerbaycan, Dağıstan, Şimâl ve Cenûb-i Garbi Kafkasya Müslümanlarının katılımıyla Bakü'de I. Kafkas Müslümanları Kongresi yapılmıştır. Ahıska Müslümanlarını temsilen Kongreye katılan Mühendis Osman Server Atabek[39]in (EK-5, Fotoğraf-8) teklifi üzerine Kars ve Batum vilayetleri ile Ahıska ve

---

[35] Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasıa (1917-1921)*, New York, 1951, s. 34; Richard G. Hovannisian, *Armenia on The Road to Independence 1918*, Berkeley and Los Angeles, 1967, s. 75-76; E. Şahin, a.g.e., s. 33-36.

[36] E. Şahin, a.g.e., s. 32.

[37] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 459; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 193; G. Guniava, a.g.t., s. 50.

[38] S. Buntürk, a.g.e., s. 78; Y. Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, s. 30.

[39] Osman Server Atabek: 20 Ağustos 1886'da Ahıska'nın Türk Mahallesi olan Yeni Ahıska'da doğmuştur. Babası Atabeklerin Kobliyan (Altunkala) kolundan Feyzullah Bey, annesi ise Petersburg

Ahılkelek havalisi murahhaslarından mürekkep, biri Azgur'da diğeri Ahıska'da olmak üzere iki kongerenin toplanmasına karar verilmiştir. Haziran 1917 başlarında yapılan iki kongre, her taraftan davet olunan murahhasların katılımıyla yapılmıştır. Kongre'de "Cenûb-i Garbi Kafkasya'nın birleşmesi" kararlaştırıldığı gibi mektebler ve lisan hususunda da birlik kararı alınmıştır[40]. Ayrıca Ahıska bölgesinde 1917 Mart'ından henüz bir ay geçmeden Osman Server Atabek tarafından Bakü İslam Cemiyeti Hayriyesi Başkanı Karabağlı Dr. Sultanzade Hüsrev ve Muallim Karaşarlı Nazarali oğlu İsmail Rıza Beğler'in fikir yardımı ile Azgur, Ahılkelek, Ahıska, Hırtıs, Kobliyan ilçelerinde milli teşkilatlanma yoluna gidilmiştir[41]. Ahıska'daki milli komitenin başkanı olan Ömer Faik Nemanzade, bölgenin Türk ve Müslüman halkları arasında sosyal, kültürel ve siyasi alanda önemli adımlar atılmasını sağlamak için faaliyetler içine girmiştir. Bu faaliyetler arasında halkın hâkimiyetini, özgür toplum düşüncesini savunan yazılar yazılmış, bunlar halkı aydınlatmak önemli bir yer tutmuştur.

Nitekim Ömer Faik Nemanzade, Ahıska ve Azgur halkının eğitimi için gayret göstermiş ve muallim ve muallime kursları açmıştır. Ancak, bir müddet sonra Ömer Faik'in çalışmaları Ermeni ve Gürcü şovenistlerini ve Gürcistan Hükümeti'ni rahatsız etmiştir. Hükümet de Ahıska Milli Komitesi ve komitenin başkanı Ömer Faik Nemanzade'nin faaliyetlerini kısıtlamaya çalışmıştır[42].

Osman Server Bey, kendi servetini harcayarak Azgur, Ahılkelek, Ahıska, Hırtıs, Kobliyan ilçelerinde milli komitenin silahlı gücünü oluşturmuştur. Oluşturulan milis güçlerin silah ve cephane ihtiyacını karşılamak için de Bolşevik ihtilalinden sonra Anadolu cephesinden çekilen Rus askerlerinin silahlarını ele geçirmek amacıyla milis

---

Üniversitesi Doğu Dilleri Uzmanı Ufalı Profesör Feyizhanoğlu Hüseyin Efendi'nin kızı Zeynep Hanım'dır. Hazırlıkta dâhil 9 yıllık lise eğitimini Tiflis'te Rus Real-Gımnazyası adlı okulda görmüştür. Liseyi 1904'te bitirdikten sonra Petersburg'ta Politeknik okulunda iki yıl Yüksek Kimya Mühendisliği okumuş, 1906'da Almanya'ya giderek Freiburg şehrinde mühendislik öğrenimine devamla 1908'de Maden Mühendisi olmuştur. Aynı yıl Breslaw Yüksek Ziraat Enstitüsüne devam etmiş ve iki buçuk yıl sonra 1911 yılında Ziraat Mühendisi olmuştur. Öğrenim hayatına Petersburg Hukuk Fakültesinde devam eden Osman Server Bey, I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Ahıska'ya dönmüşse de 1915 yılında tekrar Petersburg'a giderek 1916 yılında Hukuk Fakültesini bitirmiştir. 1917 Mart ihtilalinden sonra Ahıska bölgesinin teşkilatlanmasında öncülük etmiştir. (Bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: (Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", *Kars İli,* S. 1, (Çıldır-Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri Kurtuluşunun 45. Yıldönümü Özel Sayısı), Ankara, 1966, s. 54.)

[40] G. K. (Osman Server Atabek), "Türk ve Müslüman Âlemi, Cenûb-i Garbî Kafkasyası ve Metâlibi-III" *Yenigün,* 7 Kânûn-ı Sânî 1920 (7 Ocak 1920), s. 3; Ahıskalı Y. Mühendis Osman Server Atabek, Ahıska-Posof-Ardahan bölgesinde Gürcülerle Mücadele", *Kars İli,* S. 1, (Çıldır-Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri Kurtuluşunun 45. Yıldönümü Özel Sayısı), Ankara, 1966, s. 9-10.

[41] F. Kırzıoğlu, a.g.m., s. 54.

[42] S. Buntürk, a.g.e., s. 78-79.

güçleri ile Azgur Boğazı'nı keserek Tiflis'e çekilmekte olan bir Rus alayının bütün silah, cephane ve mühimmatına el koymuştur. Ele geçirdiği silah ve cephane ile kuzeyden gelecek Gürcülere, Ahılkelek ve Ahıska'da yaşayan Ermenilerin kıpırdanmasına ve Kars'tan gelecek Taşnak Ermenilerine karşı koruma tedbirleri almıştır.

Ardahan Sancağı'nın da Ahıska ve Ahılkelek Sancaklarıyla birlikte hareket etmesi ile 1917 sonlarında eski Atabekler yurdunun Kür ırmağı bölgesinin birliği sağlanmıştır. Güney Kafkas Seym'inin kurulması üzerine Ardahan Sancağı temsilcisi olarak Osman Server Bey, Tiflis'e gitmiştir. Ahıska bölgesi milli güçlerinin oluşmasında Osman Server Bey'e Posof'tan Hamşioğlu Arslan Bey, Ardahan'dan Dikânlı Hafız Efendi önemli yardımlarda bulunmuşlardır[43].

Bolşevikler'in 7 Kasım 1917 tarihinde Petrograd'da iktidarı ele geçirmeleri Ozakom tarafından kabul edilmediği gibi, Tiflis'deki İşçi ve Asker Sovyeti, Menşevikler, Es-Er teşkilatları da bu ihtilali benimsememişlerdi[44].

Güney Kafkasya'da Bakü dışında hiçbir yerde kabul görmeyen Bolşevik İhtilali'ne karşı Güney Kafkasya için ayrı bir idare organı yapılanmasına gidilmiştir. 13 Kasım 1917'de Tiflis Sovyeti'nin girişimi ile Bolşevikler dışında diğer bütün partilerden teşkil olunan Halk Güveliği Komitesi kurulmuş ve komite Bolşevik İhtilali'ne karşı direnme kararı almıştır[45]. Bu komitenin tavassutuyla 24 Kasım 1917 tarihinde Bolşevik İhtilali sonrasında Kafkasya'nın geleceği konusunda izlenecek politikayı belirmek için bölgedeki askerî ve idarî kurul ve kurumların temsilcileri ile İtilaf devletleri temsilcilerinin katıldığı bir toplantı tertip edilmiştir[46].

4 gün süren toplantı sonucunda 28 Kasım'da Ozakom ilga edilmiş; yerine "Güney Kafkasya Komiserliği" kısaltılmış ismiyle "Zakavkom"[47] kurulmuştur. Başkanlığına da Evgeni Gegeçkori isimli bir Gürcü Menşeviğinin getirildiği bu komiserlik, 3 Gürcü, 3 Ermeni, 3 Azerbaycan ve 2 Rus temsilcilerinden oluşan bir nevi federasyon özelliği taşımıştır.

---

[43] F. Kırzıoğlu, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: (Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", s. 54-55.

[44] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 462.

[45] Firuz Kazemzadeh, eserinde Halk Güvenliği Komitesinin kuruluş tarihini 18 Kasım 1917 olarak vermektedir. (Bkz. F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 66; E. Şahin, a.g.e., s. 106.)

[46] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 462; E. Şahin, a.g.e., s. 107-108; Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, (Sakarya Ünv. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2010, S. 55.

[47] Zakavkazkava Komissariata

Komiserlik, geçici bir hükümet olarak kurulmuş olup, belli bir programı, askerî birlikleri, kanun yapma ve uygulama yetkisi de yoktu. Yayınladığı deklarasyona göre "Komiserlik, sadece savaşın bitirilmesi, asayişin sağlanması ve isçilerin haklarının savunulması" gibi ve beklenmedik problemlerin çözümünü amaçlamaktaydı. Mahalli idareler ise her kavmin elinde olup sadece Zakavkom'un kurulması ile merkezi Tiflis olmak üzere geçici bir hükümet organı meydana getirilmekteydi[48].

Zakavkom, Bolşevik iktidarının uzun süreli olmayacağına ve toplanması gereken "Rusya Kurucular Meclisi'nde Rusya'yı ilgilendiren bütün meselelerin meşru yollarla halledileceğine inanmıştır. Bu sebeple de Zakavkom, 1 Aralık'ta bir bildiri yayınlayarak geçici olduğunu ve Kurucu Meclis toplandığında görevinin sona ereceğini ilan etmiştir[49]. Kurucu Meclis için tüm Rusya'da olduğu gibi Güney Kafkasya'da da seçimler 26-28 Kasım tarihleri arasında yapılmış, seçimlerde 15 parti yarışmıştır. Seçimlerde Menşevikler 11, Müsavat 10, Taşnaksütyun 9, Müslüman Sosyalist Blok 2, Bolşevikler, Sosyal Devrimciler, Himmet ve İttihad ise birer sandalye kazanmışlardır[50].

Seym Hükümeti'nin 18 Aralık 1917 tarihinde kurulacak ordunun milliyet esasına göre teşkil edileceğini ilan etmesi ile birlikte Güney Kafkasya Müslümanları askeri teşkilatlanmaya başladılar[51]. Ahıska bölgesi halkı da askeri teşkilatlanmaya hız vererek Azerbaycan kolordusuna bağlı olarak Abastuman'da bulunan 8. Müslüman Alayı'nı, Kaçarlı Prens Seyfi Mirza Bey'in başkanlığında 1918 başlarında taburlarını Azgur ve Kobliyan'da yeniden yapılandırarak, yerli Türklerden 1.200 asker aldılar. Alayın Askeri Komiserliğini ise Server Bey üzerine alımış ve kendi parası ile Posof'tan Hamşioğlu Arslan Bey idaresinde 800 Posofluyu da milis güç olarak hazırlatmıştı[52].

Bu arada Rusya Kurucu Meclis'i[53], 18 Ocak 1918'de Petrograd'da Tavrida Sarayı'nda açılmış ve müzakerelere başlamıştır[54]. Ancak Bolşeviklerin, Kurucular

---

[48] F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 57-58; Ronald Grigor Suny, *Bakû Komünü Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf,* (Çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul, 1990, s. 190; E. H. Carr, a.g.e., C. 1, s. 312; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 462; E. Şahin, a.g.e., s. 114-116; G. Guniava, a.g.t., s. 51.

[49] E. H. Carr, a.g.e., C. 1, s. 312; E. Şahin, a.g.e., s. 119-120; M. Sarı, a.g.t., s. 55.

[50] R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 109; R. G. Suny, *Bakû Komünü Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, s. 180; E. Şahin, a.g.e., s. 126; Elçin Neciyev, *Kafkaslarda Türk Katliamı*, İstanbul, 2006, s. 64-65; Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, (Çev. Arif Acaloğlu), İstanbul, 2005, s. 39; Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)*, Ankara, 1998, s. 36.

[51] Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, 2001, s. 216.

[52] F. Kırzıoğlu, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: (Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", s. 55.

[53] Kurucu Meclise seçilen 707 üyeden 410'u Es-Er, 175'i Bolşevik, 17'si Kadet, 16'sı Menşevik idi. 16 Menşevik Sandalyenin 12'si Güney Kafkasya'daydı. Bunlardan 11'i ise Gürcü oyları sonucu seçilmişti. (Bkz. E. H. Carr, a.g.e., C. 1, s. 109; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 199.)

Meclisi'ni 19 Ocak 1918 sabahının erken saatlerinde dağıtmaları üzerine[55] Güney Kafkasya Komiserliği, Bolşevik Hükümet ile bağını keserek Cumhuriyeti ilan etmiştir[56]. Seçimlerde grupların aldıkları oy nispetinde temsili ile oluşan ve o seçimlerde seçilmiş olan mebusların da yer aldığı[57] 23 Şubat 1918'de bir "Diyet Meclisi" (Seym) meydana getirilmiştir[58]. Başkanlığına ise Gürcü Karlo Çhkheidze getirilmiştir.

Bu Meclis, Güney Kafkasya Komiserliği'nin en yüksek yürütme organı olarak görevini sürdürmüştür. 11 üyeli Komiserlik, Seym'de alınan kararları tatbik etmekle mükellef olmuş ve hem Komiserlik'te hem de Seym'de Menşevik Gürcüler önder rolüne gelmişlerdi. Ancak Zakavkom, aralarında hem iç hem de dış meselelerde çok ciddi anlaşmazlıklar olan Azeri, Gürcü ve Ermeni milletlerinden oluştuğu ve ayrıca bu milletler de kendi iç işlerinde tamamıyla bağımsız hareket ettikleri için, Zakavkom zayıf düşmüştür. Bu durumda ilk büyük sarsıntı, bu birliğin dağılmasına neden olmuştur[59].

4.1.3. Brest-Litovsk Antlaşması ve Ahıska Türklüğü

Rusya'da 1904 yılındaki Rus-Japon Savaşı, 1905 İhtilâli'ne sebebiyet vermişti. 8 Mart (23 Şubat) 1917'de Rusya'da meydana gelen ihtilalin de başlıca sebebi ise, I. Dünya Savaşı idi. Bu nedenle ihtilalden sonra savaşın sona erdirileceği inancı, kamuoyunun en büyük beklentisiydi. Ayrıca Rus ordusu da savaşı devam ettirecek disiplin ve amaç birliğinden uzaktı. Orduda iltica ve firarlar had safhadaydı. Fakat Geçici Hükümet, Almanların barış eğilimine rağmen savaşa devam kararı aldı.

Rus-Alman savaşı yeniden başlarken, Kafkas Cephesi'nde Mayıs 1917'den sonra gayr-i resmi bir mütareke yürürlükteydi[60]. Bolşevik İhtilali'nin ardından Kafkas Cephesindeki Rus askerlerinden 200.000'i firariydi. Cephede ise ancak 40.000 asker

---

[54] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 462; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 109; E. Şahin, a.g.e., s. 127-128.

[55] *Tasvir-i Efkâr*, 22 Kânûn-ı sânî 1918 (22 Ocak 1918); Stefanos Yerasımos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu,* (Çev. Şirin Tekeli), İstanbul, 1995, s. 297; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 99; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 462; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 109; E. Şahin, a.g.e., s. 128.

[56] *Tasvir-i Efkâr*, 25 Kânûn-ı sânî 1918 (25 Ocak 1918).

[57] Kurucu Meclise mebus belirlenirken asgari oy barajı 60.000 idi. Seym'e mebus belirlenirken bu sayı 20.000'e düşürülmüştür. Böylece mebus sayısı üç kat artırılmıştır. (Bkz. E. Şahin, a.g.e., s. 133.)

[58] Seym'in sayısı hakkında değişik kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Y. Hikmet Bayur, Seym'de 44 Azerbaycan Türk'ü 29 Gürcü, 24 Ermeni ve 3 Rus olmak üzere toplam 100 üye olduğunu belirtmektedir. (Bkz. Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/ IV, s. 173); Enis Şahin, Seym'deki üye sayısının 112 olduğunu ifade etmektedir. (Bkz. E. Şahin, a.g.e., s. 134.); Ovanes Kaçaznuni ise Seym'de 36 Menşevik Gürcü, 30 Müsavat Azerbaycanlı ve 27 Taşnaksutyun Ermeni olduğunu belirtmektedir. (Bkz. O. Kaçaznuni, a.g.e., s. 44.)

[59] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 462-463; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 175; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 203; F. Kazemzadeh, a.g.e, s. 88; O. Kaçaznuni, a.g.e., s. 36.

[60] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 423.

vardı[61]. Kötü durum cephedeki askerlerin psikolojisini de etkilediği için bazen Rus siperlerin üstünde Türklere hitaben "*Biz artık Boğazları istemiyoruz*" gibi yazılar yazılmaktaydı[62].

7 Kasım 1917 İhtilali'nin ertesi günü Lenin, bir barış bildirisi yayınlayarak bütün savaşan devletleri barış yapmaya çağırmıştı. *"İlhaksız, Tazminatsız Barış"* esasına dayanan barış bildirisi savaşan devletlere bildirilmişse de Rusya'da oluşan yeni durumun henüz tanınmaması üzerine, bu bildiri hiçbir devlet tarafından ciddiye alınmamış[63], ancak Türkiye'de coşkuyla karşılanmıştı.

15 Kasım'da yayınlanan beyanatta ise Rusya'da yaşayan milletlerin haklarından bahsedilmiş ve bundan böyle *"kendi mukadderatlarını kendilerinin tayinde tamamıyla hür olacakları ve isterlerse, hatta Rusya'dan büsbütün ayrılabilecekleri"* de ilan edilmişti. Bu beyanat, Rus hâkimiyeti altındaki Türkler'de bağımsızlık ümitlerinin doğmasına neden olmuştur[64].

4.1.3.1. Brest Litovsk Mütarekesi

İktidarda kalabilmek için barış yapmaktan başka çaresi olmayan Bolşevikler, 8 Kasım 1917 tarihli barış bildirisi dışında müttefiklerine yeniden barış teklifleri götürmüşse de olumlu cevap alamamaları üzerine İttifak Devletleri ile ayrı barış antlaşması yapmaya karar vermişlerdir[65]. Bu amaçla da 21 Kasım'da Lenin, Genelkurmay Başkanı General Duchonin'e Alman Başkomutanlığına derhâl mütareke teklifinde bulunmasını emretmiş[66], Duchonin ise bu emri yerine getirmemişti.

Emir, 22 Kasım'da yenilenmiş[67] Türk basınından Tasvir-i Efkâr Gazetesi böyle bir sulhun gerçekleşmesi hâlinde doğu hududumuzda 10.600 kilometrelik bir hattın Türk tarafına geçeceğinden bahsetmişti[68]. General Duchonin 22 Kasım 1917 tarihli

---

[61] Nâsır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara, 1996, s. 13.
[62] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 331.
[63] S. Kılıç, a.g.e., s. 35; Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Belleten*, C. XXXI, No. 123, (Temmuz 1967) , Ankara, 1967, s. 376.
[64] Y. H.Bayur, a.g.e., C. III/4, s. 93; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 327-330; G. Guniava, a.g.t., s. 52.
[65] S. Kılıç, a.g.e., s. 43-44.
[66] *Vakit*, 24 Teşrîn-i sânî 1917 (24 Kasım 1917); R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 101.
[67] S. Kılıç, a.g.e., s. 44.
[68] *Tasvir-i Efkâr*, 24 Teşrîn-i sânî 1917 (24 Kasım 1917).

Lenin'in emrini uygulamayı kesinlikle reddetmiş ve bu sebeple de görevinden azledilmiştir[69].

İtilaf Devletleri, Bolşevik idareyi tanımadıkları için barış tekliflerini kabul etmemişlerdi[70]. Bunun üzerine Bolşevikler I. Dünya Savaşı sürecinde İtilaf Devletleri'nin kendi aralarında imzaladıkları gizli anlaşmaları ihtiva eden Sarı Kitabı yayınlamaya karar vermişlerdir[71].

Duchonin yerine Başkomutan olan Teğmen Krylenko'nun emri ile 26 Kasım 1917 tarihinde Sovyet parlamenterler cepheyi aşarak Alman Ordularının Doğu Cephesi Kumandanlığına mütareke teklifinde bulunmuşlardır[72]. Teklifin aynı gün kabul edilmesi ile birlikte[73] 3 Aralık günü öğleden sonra Almanlar tarafından işgal edilen Brest-Litovsk şehrinde Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye, Bulgaristan ve Rusya arasında müzakerelere başlamıştır[74].

Brest-Litovsk'da başlayan mütareke görüşmelerindeki uygun ortamda istifade etmeye çalışan Harbiye Nazırı Enver Paşa 3 Aralık 1917'de harekete geçerek Brest-Litovsk'da bulunan Osmanlı temsilcisi Zeki Paşa'dan Rus işgali altında bulunan Osmanlı topraklarının boşaltılması teklifini, İttifak Devletleri temsilcileriyle görüştükten sonra Rus delegelerine tebliğ etmesini istemiştir[75]. Enver Paşa'nın bu teklifini Almanya, Kafkas Cephesinde Rus kuvvetlerinin çekilmesi durumunun mütareke görüşmelerinde ele alınmasının mümkün olmadığını, konunun barış müzakereleri esnasında bahis konusu olabileceğini ifade ederek reddetmiştir[76].

Türk tarafının, İran'ın Osmanlı ve Rus askerleri tarafından boşaltılması teklifi ise müttefiklerin Sovyetlere sunduğu 4 Aralık'taki 11 maddelik mütareke teklifi içinde yer almıştır. 5 Aralık'ta yapılan görüşmelerden sonra Sovyet heyeti adına Alfred Joffe, görüşmeler hakkında bilgi vermek ve yeni direktifler almak amacıyla Petrograt'a gitmek zorunda olduklarını belirtmişti. Müttefik Devletler adına General Hoffmann, müzakerelerin kesilmesi esnasında iki taraf ordularının ilişkilerine bir düzen verilmesi

---

[69] *Tasvir-i Efkâr,* 25 Teşrîn-i sânî 1917 (25 Kasım 1917); *Vakit,* 25 Teşrîn-i sânî 1917 (25 Kasım 1917); S. Kılıç, a.g.e., s. 44; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 101; A. N. Kurat, a.g.m., s. 377.
[70] *Vakit*, 26 Teşrîn-i sânî 1917 (26 Kasım 1917).
[71] *Tasvir-i Efkâr,* 27 Teşrîn-i sânî 1917 (27 Kasım 1917); *Vakit,* 27 Teşrîn-i sânî 1917 (27 Kasım 1917).
[72] *Dokumentı Vneşney Politiki SSSR I,* Belge No. 12, s. 26-28; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 341; G. R. Hovanisian, a.g.e., s. 101; S. Kılıç, a.g.e., s. 46; *Tasvir-i Efkâr*, 28 Teşrîn-i sânî 1917 (28 Kasım 1917); *Vakit*, 29 Teşrîn-i sânî 1917 (29 Kasım 1917).
[73] *Tasvir-i Efkâr,* 1 Kânûn-ı evvel 1917 (1 Aralık 1917); S. Kılıç, a.g.e., s. 51; A. N. Kurat, a.g.m., s. 378.
[74] *Tasvir-i Efkâr,* 5 Kânûn-ı evvel 1917 (5 Aralık 1917); *Vakit,* 4 Kânûn-ı evvel 1917 (4 Aralık 1917); S. Kılıç, a.g.e., s. 60; N. Fahri Taş, *Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk,* Ankara, 1995, s. 14.
[75] S. Kılıç, a.g.e., s. 61; E. Şahin, a.g.e., s. 150.
[76] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 363; E. Şahin, a.g.e., s. 151; S. Kılıç, a.g.e., s. 64.

amacıyla bir sözleşme yapılmasını teklif etmişti. Sovyet heyetinin de kabul etmesi üzerine 7 Aralık 1917 saat 12.00'den başlamak üzere on gün geçerli olacak olan *"Ta'lik-i Muhâsamât"* (düşmanlıkları belli bir zamana bırakma) kabul olunmuştur[77].

Ara verilen müzakereler Rus heyetinin geri dönmesi üzerine 12 Aralık'ta yeniden başlamışsa[78] da asıl müzakerelere 13 Aralık'ta geçilmiştir[79]. Enver Paşa'nın Sovyet ordularının Kafkasya'dan çekilmesinin mütarekede ele alınmasına yönelik ilk girişimi Almanlar tarafından uygun görülmemişti. Buna rağmen Enver Paşa, müzakerelerin başlamasından sonra teklifinden ısrar etmiş ve Rus işgali altındaki bölgelerde Ermenilerin Müslümanlara yönelik artan mezalimden bahseden telgrafı hem Osmanlı temsilcisi hem Zeki Bey'e hem de General Ludendorff'a göndermiştir. Ancak bu isteği de ilhaksız barışı bir türlü hazmedemeyen Almanlar tarafından kabul görmemiştir[80].

Taraflar arasında yapılan görüşmeler 15 Aralık 1917 tarihinde imzalanan, mütareke ile sona ermiştir. Toplam 11 maddelik[81] ve 17 Aralık 1917'de öğleye başlayıp 14 Ocak 1918 saat ikiye kadar devam edecek olan 28 günlük mütarekeyi Türkiye adına Berlin Askeri Ataşesi Zeki Paşa, Rus hükümeti adına Alfred Joffe, L. Kamanev ve Bitsenko tarafından imzalanmıştır[82]. Rusya'nın bütün cephelerini kapsayan 11 maddelik mütarekenin Kafkasya cephesi ile ilgili kısmı mütarekenin 3. maddesinin son kısmında şöyle belirtilmiştir. *" ...Asya-yî Osmanî-Rus sahne-i harblerinde hatt-ı fasıllar ile işbu hatlar üzerinde tesis-i muvasala keyfiyeti tarafeyn başkumandanlıklarınca tayin edilecektir."*[83] Böylece Kafkas cephesindeki savaş halinin sona ermesi için geriye iki tarafın başkomutanlarının savaş hâline son verecek hükümleri tespit etmeleri kalmıştır.

---

[77] *Vakit,* 7 Kânûn-ı evvel 1917 (7 Aralık 1917); S. Kılıç, a.g.e., s. 64-66.
[78] *Vakit,* 14 Kânûn-ı evvel 1917 (14 Aralık 1917); *Vakit,* 15 Kânûn-ı evvel 1917 (15 Aralık 1917).
[79] E. Şahin, a.g.e., s. 152.
[80] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 363; S. Kılıç, a.g.e., s. 73-74.
[81] Brest-Litovsk Mütarekesi metni için (Bkz. *ATASE,* A. 4-3671, K. 2921, D. 159, F. 4-1, 4-1a, 4-2, 4-2a; *Vakit,* 20 Kânûn-ı evvel 1917 (20 Aralık 1917); S. Kılıç, a.g.e., s. 77-78; N. F. Taş, a.g.e., s. 18-20.)
[82] *ATASE* A, 4-3671, K. 2921, D. 159, F. 4-1; Vakit, 17 Kânûn-ı evvel 1917; Nurcan Toksoy, "Erzincan Mütarekesi ve Türk-Ermeni İlişkileri",Türk Tarih Kurumu, *XIV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, (9-13 Eylül 2002),* C. II/I, Ankara, 2005, s. 290; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 332.
[83] *ATASE,* A. 4-3671, K. 2921, D. 159, F. 4-1; *Vakit,* 20 Kânûn-ı evvel 1917 (20 Aralık 1917); S. Kılıç, a.g.e., s. 78.

4.1.3.2. Erzincan Mütarekesi

Kafkaslarda Mayıs 1917'den sonra gayr-i resmi bir mütareke yürürlüğe girmesine[84] rağmen bu mütarekenin resmi hale getirilmesi gerekmekteydi. Yukarıda izah ettiğimiz Brest-Litovsk Mütarekesi cephelerdeki savaş durumu sona erdirmekte ise de mütarekenin üçüncü maddesi ile Kafkas Cephesindeki mütareke hattının çizilmesi her iki tarafın başkomutanlıkları arasındaki görüşmelere bırakılmaktaydı.

Enver Paşa, Bolşeviklerin 22 Kasım 1917 tarihinde Almanlara bütün cephelerde mütareke teklifinde bulunacağını haber alması üzerine 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'dan Rus Başkomutanlığı ile temasa geçmesini istemişti. Enver Paşa ayrıca mütareke gerçekleştirilirken göz önünde bulundurulması gerekenleri de şu şekilde sıralamıştı: *"Rus kuvvetleri Rus sınırı gerisine çekilecek, Türk Ordusu takip yapmayacak, ancak düzenin sağlanması amacıyla hükümet memurları ile yeterli sayıda küçük jandarma müfrezeleri Rusların boşalttıkları bölgelere girebileceklerdi."*[85]

Vehip Paşa'nın 24 Kasım 1917 tarihli mütareke müzakerelerine başlama teklif mektubu[86] 25 Kasım 1917'de Erzincan'daki I. Kafkas Kolordu Komutanı General Liyahof'a ulaşmıştır[87]. Ancak bu mektup Rus Kafkas Orduları Başkomutanı General Prejevaleski'nin eline 30 Kasım 1917'de geçmiştir[88]. Mektuba Kafkas Cephesi Başkomutanlığından beklenen cevabın gelmemesi üzerine Türk tarafında Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığının mütareke yapmak istemediği yönünde kanaatin oluşmasına neden olmuştur[89]. General Prejevaleski ise mektubu cevaplamadan önce Tiflis'teki Güney Kafkas Hükümeti'ne mektubu iletmiştir[90].

Türk tarafının teklifi Güney Kafkasya Hükümeti tarafından olumlu karşılanması üzerine Gegeçkori, 4 Aralık'ta meseleyi görüşmek üzere hükümeti olağanüstü bir toplantıya çağırmıştır. Aynı gün Güney Kafkas Hükümeti dört maddelik bir kararname yayınlamıştır. Kararname de Irak'taki İngiliz ordusuna zarar verebilecek kuvvetlerin

---

[84] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., 423.
[85] *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, Ankara, 1993, s. 423-424; E. Şahin, a.g.e., s. 155; S. Kılıç, a.g.e., s. 92.
[86] Mektup için (Bkz. E. Şahin, a.g.e., s. 155-156.)
[87] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 424.
[88] E. Şahin, a.g e., s. 156; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 109; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 81.
[89] S. Kılıç, a.g.e., s. 94.
[90] E. Şahin, a.g.e., s. 160.

yeniden stratejik bir gruplaşmaya girmemeleri şartı ile askeri harekâtın durdurulması istenmiştir[91].

General Prejevaleski, Güney Kafkas Hükümetinin mütareke kararını 5 Aralık'ta Vehip Paşa'ya ulaştırılmak üzere Erzurum'daki Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelidze'ye bir telgrafla bildirmiştir[92]. General Prejevaleski'nin gönderdiği telgraf ise ancak 7 Aralık 1917'de Vehip Paşa'nın eline geçmiştir[93]. Türk tarafı bu cevabı memnunlukla karşılamıştır. Vehip Paşa, 8 Aralık'ta Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı General Prejevaleski'ye çektiği telgrafta Brest-Litovsk'ta on günlük "tal'ik-i muhâsamât" kararının alındığını bildirmiştir. Daha sonra orda alınan kararlar gereği, ayrıntılara ait müzakereler yapılacağını ve bu müzakereler için kendisinin 3. Ordu Kurmaybaşkanı Albay Ömer Lütfi Bey ile 3. Ordu Harekât Şubesi Müdürü Binbaşı Hüsrev Bey'i görevlendirdiğini ve müzakere yerinin tesbitini ise kendisine bıraktığını ifade etmiştir[94].

Ruslar ise, Kafkas ordusu Kurmaybaşkanı General Vişinski'nin başkanlığında sivil ve asker memurlardan oluşan bir heyet belirlemiştir[95]. Delegelerin tesbitinden sonra taraflar Rus işgali altındaki Erzincan'da Brest-Litovsk Mütarekesi'nin imzalandığı tarih olan 15 Aralık 1917'de ilk toplantılarını yapmışlardır. Bu toplantıda Rus heyeti, 10 Aralık 1917 tarihinde Güney Kafkas Hükümeti tarafından belirlenen 13 maddelik taleplerini ileri sürerken[96] Güney Kafkas Hükümeti adına hareket ettiklerini de bildirmişlerdir. Bu sebeple de Brest-Litovsk'ta alınan kararların bu müzakerelerde esas olmayacağını belirtmişlerdir. Bu durum Türk heyeti başkanı Albay Ömer Lütfi Bey tarafından 16 Aralık'ta Vehip Paşa'ya bildirilmiş, Vehip Paşa da Enver Paşa'yı durumdan haberdar etmişti. Enver Paşa, gönderdiği iki telgrafta Rus heyetinin teklifinin kabul edilmemesini istemiştir. Bunun üzerine Vehip Paşa, Rus heyetine müstakil bir hükümeti tanımadıklarını, bu sebeple de ancak Rus hükümetine mensup ordu komutanları ile görüşmelere devam edebileceklerini söylemiştir.

---

[91] *Dokumentı i Materyalı Po Vneşney Politike, Zakavkazya i Gruzıi (DMZG)*, Tiflis, 1919, Belge No: 8, s. 11-12; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 109.

[92] *DMZG*, Belge No: 10, s. 13; *ATASE*, A. 4-3671, K. 2921, D. 511, F. 1-9; S. Kılıç, a.g.e., s. 95; E. Şahin, a.g.e., s. 161.

[93] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 425.

[94] *ATASE*, A. 4-3671, K. 2921, D. 511, F. 1-8; S. Kılıç, a.g.e., s. 96; E. Şahin, a.g.e., s. 163; N. Toksoy, a.g.m., s. 294-295.

[95] R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 109; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 426.

[96] Rus heyetinin talepleri için (Bkz. *DMZG*, Belge No:13. s. 16-18; N. Toksoy, a.g.m., s. 295-296.)

Vehip Paşa'nın bu sert tepkisi karşısında Rus heyeti fazla ısrarcı olmamıştır[97]. Nihayet aynı gün geçerli olacak olan 18 Aralık 1917 tarihli 14 maddelik Erzincan Mütarekesi[98] imzalanarak yaklaşık üç yıl süren Türk-Rus Savaşı sona ermiş ve cephedeki Rus ordusu da dağıtılmıştır[99].

---

[97] E. Şahin, a.g.e., s. 165; N. Toksoy, a.g.m., s. 300-301.

[98] 1-Bu mukavelename hükümleri, 18 Aralık 1917 öğlen saat 1.00'den itibaren kesin sulhün imzalanmasına kadar her iki taraf için geçerli olacaktır. Taraflardan biri bu mütarekeyi feshetmek lüzumu görürse, harbe tekrar başlamadan on dört gün önce durumdan karşı tarafı haberdar etmeye mecburdur. 2-Bu mukavelenin hükümleri geçerli olduğu andan itibaren, her iki taraf bütün Osmanlı-Kafkas cephesinde harp hareketlerini durduracaktır. Her iki taraf değil yalnız karşı taraf birliği üzerinde kendi hattı faslının on verst (1067m) gerisinden geçen hat ile sınırlanan bölge dâhilinde bile hiçbir hava harekâtı yapılmayacaktır. 3-Hatt-ı fasıllar bu mukavelenameye bağlı bir ilavede tamamen gösterilmiş bir krokide de işaret edilmiştir. Müstakil VII. Kafkas Kolordusu ile I. Kafkas Müstakil Süvari Kolordusu bölgesinde ve Kafkas Osmanlı Ordusu cephesindeki hattı fasıllar bu kolordular ile Osmanlı askeri kuvvetleri arasında tarafların katılması ile oluşturulacak komisyonlar muvafakatle tespit edilecektir. 4-Bu mukavelenamenin imzalanmasından itibaren, her iki taraf askeri harekâtta bulunmayacak, birlikler değiştirilmeyecek, tabii durumlar hariç askeri nakliyat yapılmayacaktı. Bu maddeye aykırı harekâtta bulunanlar harp harekâtlarını tekrar başlatma alameti olarak sınıflandırılacaklardı. Yalnızca 15 Aralık akşam saat 6.oo'dan sonra verilen emirler yerine getirilecek ve bu saatten sonra bu maksatla verilen emirler geri alınacaktır. 5-Her iki taraf için tespit edilen hatt-ı fasıllar dâhilinde, her iki taraf birlik değiştirme veya iskân yapma hususlarında serbest hareketlerini koruyacaklar. Şu şartla ki; cephenin fırka mıntıkaları mütareke imza zamanında kuvvetlerini çoğaltmasınlar. 6-Bu mukavele hükmünü koruduğu müddetçe taraflardan hiçbiri, gelecekte saldırı için hiçbir hazırlıkta bulunmayacaklarına söz verirler. Ancak mevcut inşaat-ı ahkamiyenin geçmiş halinin korunması için çalışması uygundur. Tüfenk ve makineli tüfenk atış talimleri asıl hattın beş verst gerisinde ve top atış talimleri, hattın onbeş verst gerisinde yapılacaktır. Bu atış talimlerinden her iki taraf, önceden birbirlerini haberdar edecektir. 7-İmzalayan taraflardan hiçbiri, sınırın ilerisine emniyet ve keşif bölükleri göndermeyeceklerdir. 8-Bu mukavelenin hükümleri geçerli olduğu müddetçe tarafların hattı fasılları ile sınırlanan tarafsız bölgeye gerek askeri ve gerek yerli halkın geçişi men' edilecektir. Tarafsız bölgeye gelen asker ve asker çağında bütün erkekler harp esiri sayılacaktır. Ancak müracaat ettikleri için, yine aynı sebeple tarafsız bölgeye geçmelerine tarafların izin vermesiyle müsaade edilecektir. 9-Mukavelenamenin hükümleri uygulanırken, meydana gelebilecek herhangi bir kötü durum, iki tarafın görevlendireceği delegeler tarafından halledilecektir. Her bir olayın halli için her şeyden önce, usul gereği birleşecek görüşme memurları vasıtasıyla tarafların delegelerinin toplanacakları zaman ve mekân kararlaştırılacaktır. Ordular karargâhları arasında haberleşme gereği duyulursa görüşme memurları Refahiye Erzincan yolu üzerine gönderileceklerdir. 10-Tarafsız bölge dâhilinde sükûneti bozacak olayın cinayet ve ihtilal hadiseleri, tarafların uygun görmesiyle ve tayin edilecek delegeler tarafından halledilecektir. Tarafların suçluları talep halinde derhal geri verilecektir. 11-Osmanlı komando heyeti, Kürtleri bu mukavelename hükümlerine harfiyyen uymaya mecbur etmek için çalışmaya söz verir, Kürtler tarafından Rus hattı faslının üst tarafındaki toprak dâhilinde fiili tecavüz hareketi yapılırsa, Rus askerleri Rus Hatt-ı faslını geçmemek üzere, bunları hiçbir hükümet emri tanımayan eşkiya gibi farz ederek gerekli muameleyi yapacaklardır. 12-Mütareke imzalayan taraflardan biri, bu mukavelenamenin herhangi bir maddesini değiştirme veya yeniden ilave hususunda teklif hakkına sahiptir. Rus Cumhuriyetinin Avrupa cephesinde merkezi devletler ile imzalayacağı genel mütarekenin bütün maddeleri Kafkas cephesi için de geçerli olacaktır. 13-Karadeniz'de tarafların savaş filoları arasında mütareke imzalanmaktadır. Mütarekenin denizlere ait maddelerinin diğer ayrıntıları filoların toplanacak olan özel komisyonları tarafından düzenlenecektir. Tarafların deniz, kara ve hava kuvvetleri karşı taraf sahillerine on verstten daha yakın hareket etmesi ve her ne şekilde olursu olsun taarruzda bulunması yasaktır. 14- Bu mukavelename Türkçe ve Rusça ikişer nüsha hazırlanarak tarafların delegeleri tarafından imzalanıp, imza eden tarafların delegelerine birer nüsha verilmiştir.((Bkz. *ATASE*, A. 4-1933, K. 2697, D. 284-88, F. 1-9; *ATASE*, A. 4-3671, K. 2921, D. 511, F. 1-10. 1-11. 1-12; *DMZG*, Belge No: 14, s. 18-23; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 426-427; S. Kılıç, a.g.e., s. 100-101; E. Şahin, a.g.e., s. 168-170; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 333-334; N. F. Taş, a.g.e., s. 30-33; N. Toksoy, a.g.m., s.

Türk tarafı görüşmeler esnasında kabul etmemiş ve mütareke metninde yer almamış olmasına rağmen Erzincan Mütarekesi, Sovyet Rusya ile değil, Güney Kafkas Hükümeti ve Kafkas Cephesi Rus Ordusu Komutanlığı adına yapılmıştır. Türkiye bu mütarekeyi imzalamakla, dolaylı olarak Güney Kafkas Hükümeti'ni tanımıştır[100].

4.1.3.3. Brest-Litovsk Antlaşması

Sovyetlerin bir an önce Rusya'da huzuru temin edebilmesi için Almanya ile savaş durumuna son vermesi gerekmekteydi. Rusya, İttifak Devletleri ile yapacağı barış görüşmelerine müttefikleri olan İngiltere ve Fransa'nın da katılmasını istemekte idi. Ancak müttefikleri olan İngiltere ve Fransa, Sovyetlerin barış davetini bu rejimi resmen tanımadıklarından dolayı kabul etmedikleri gibi hem İttifak Devletlerine hem de Bolşeviklere karşı savaş hâlinde olduklarını ilan ettiler[101].

4.1.3.3.1. Brest-Litovsk Barış Müzakerelerinin Birinci Evresi (22-28 Aralık 1917)

Brest-Litovsk'daki heyet mütarekeyi imzalandıktan sonra 22 Aralık 1917'de bir barış antlaşması imzalanması için görüşmelere başladı[102]. Almanya heyetine Hariciye Nazırı Richard von Kühlmann başkanlık etmekte ve Doğu Orduları Komutanı General Hoffman da askeri temsilci olarak görüşmelere katılmaktaydı[103].

Brest-Litovsk'daki görüşmeler Osmanlı açısından çok önemli olduğu için bizzat Sadrazam Talat Paşa heyete başkanlık etmekte ve heyette ayrıca Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey de bulunmaktaydı. Nesimi Bey, Brest-Litovsk'a gelinceye kadar Osmanlı Devleti'ni Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa ve Berlin'deki Türk Askeri Ataşesi

---

302-304; Mehmetzade Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Yay. Haz. Ahmet Karaca), Ankara, 1991, s. 73-74.)

[99] Z. Avalov, *Nezavisimost Gruzzii v Mezhdunarodnoi Politike (1918-1921),* Paris, 1924, s. 31; E. H. Carr, a.g.e., C. 1, s. 312; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 332-333; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 82.

[100] S. Kılıç, a.g.e., s. 102; C. Hasanlı, a.g.e., s. 38.

[101] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 342.

[102] *Vakit,* 24 Kânûn-ı evvel 1917 (24 Aralık 1917); *Tasvir-i Efkâr,* 24 Kânûn-ı evvel 1917 (24 Aralık 1917); R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 101; S. Kılıç, a.g.e., s. 140; Tülay Duran, "I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı Brest Litovsk Hazırlıkları" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. XII, S. 67-68 (Nisan-Mayıs 1973), İstanbul, 1973, s. 43.

[103] S. Kılıç, a.g.e., s. 133.

Zeki Paşa temsil etti[104]. Ayrıca askeri temsilci olarak da heyete daha sonra Ahmet İzzet Paşa'da katıldı[105].

Rusya adına ise heyet başkanı ihtilalci bir Yahudi olan Alfred Joffe idi. Heyette yine ihtilalci bir Yahudi olan Kamenev ve Sokol'nikov ve Ermeni Karahan, ayrıca Bayan Bitsenko adında kadın bir temsilci, bir işçi, bir asker, bir bahriye askeri ve bir de köylü vardı[106]. Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun heyet başkanı Hariciye Nazırı Graf Czernin, Bulgaristan'ın heyet başkanı ise Adalet Bakanı Popov idi[107].

Ruslar, görüşmelere *"tazminatsız, ilhaksız barış"* ve *"Milletlere kendi geleceklerini belirleme hakkı"* istekleri ile gelmişlerdi[108]. Türk heyeti Brest-Litovsk'a; 1. Karadeniz'de ticaret gemilerinin serbestçe seyrüseferlerine başlamaları, 2. İran'ın Rusya ve Osmanlı Devletleri tarafından tahliyesi 3. Rusların istila ettikleri sahayı hemen boşaltmaları istekleri ile gelmişlerdi[109].

Dikkat edileceği gibi, Türk tarafının istekleri ile Rusların barış teklifleri hemen hemen uygundu. Çünkü toprakları Ruslar tarafından işgal olan yegâne ülke Osmanlı Devleti idi. Avusturya savaşacak durumda olmadığı için ise tazminatsız, ilhaksız barış yapmaya hazırdı. Buna rağmen ilhaksız barış fikrine hem Bulgarlar hem de Almanlar karşı idiler. Çünkü Bulgarlar ve Almanlar işgal ettikleri toprakları terk edecekleri endişesi ile ilhaksız barış formülüne sıcak bakmamaktaydılar[110]. Buna rağmen müzakerelerde Almanlar, Sovyetlerin ilhaksız-tazminatsız barış formülünü İtilaf Devletlerinin de benimsemeleri şartıyla kabul etmekteydi. Ancak şunu da söylemeliyiz ki Almanlar, Sovyetlerin barış müzakeresi için öne sürdüğü şartların İtilaf Devletlerince reddedileceğini bilmekteydiler. Bu durum da antlaşmayı hükümsüz bırakabilirdi. Bu arada işgal ettiği Baltık eyaletlerinden Litvanya, Kurlând ile Lehistan'ı Ruslara vermemek için bu ülkelerin temsilcileri kendi istekleri ile Rusya'dan ayrılıp Almanya'ya bağlanmaya karar verirlerse şayet bunun ilhak şeklinde düşünülemeyeceği görüşündeydiler[111].

---

[104] *Vakit*, 23 Kânûn-ı evvel 1917 (23 Aralık 1917);*Tasvir-i Efkâr*, 23 Kânûn-ı evvel 1917 (23 Aralık 1917); A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 342; T. Duran, a.g.m., s. 44.

[105] *Tasvir-i Efkâr*, 31 Kânûn-ı evvel 1917 (31 Aralık 1917).

[106] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 342-343; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 101; S. Kılıç, a.g.e., s. 140.

[107] *Vakit*, 23 Kânûn-ı evvel 1917 (23 Aralık 1917); *Tasvir-i Efkâr*, 23 Kânûn-ı evvel 1917 (23 Aralık 1917); S. Kılıç, a.g.e., s. 135.

[108] R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 101-102; S. Kılıç, a.g.e., s. 144.

[109] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 363.

[110] S. Kılıç, a.g. e., s. 145, 166.

[111] S. Kılıç, a.g.e., s. 145-146.

Müttefik Devletler, 24 Aralık'ta yapmış oldukları toplantı sonrası Rus heyetinin ilhaksız ve tazminatsız barış teklifine karşı verilecek cevabı belirlediler[112] 25 Aralık 1917'deki oturumda ilhaksız ve tazminatsız barış teklifi kabul ettiklerini açıkladılar ve altı maddelik bir protokol metnini Rus heyetine sundular. Rus heyeti başkanı Joffe, barış görüşmelerinde gelinen aşamayı ve barış şartlarını müzakerelere katılmayan müttefiklerine bildirmek ve onlarında barış görüşmelerine katılmaları için bir fırsat vermek amacıyla toplantıya ara verilmesini istedi. Bunun üzerine genel toplantılar 4 Ocak 1918 tarihine kadar ertelendi. Bu arada genel toplantılara ara verilirken hususi toplantılara devam kararı alındı[113].

Ahmet Emin "Ya Münferid veya Umumî Sulh" başlığı ile verdiği müzakerelere on gün ara verilmesi ile ilgili kararı şöyle yorumlamaktadır: "Brest-Litovsk'da içtima eden sulh murahhasları, cihanın büyük bir kısmını harb musibetlerinden kurtaracak olan münferid sulh muahedenamesine imzalarını atmazdan evvel on gün içün tevkif etmişlerdir. Bu tevkifden maksad, akıllarını başlarına almak ve sulh kapusundan içeri girmek içün İngiltere, Amerika ve refiklerine son bir fırsat vermekdir. İtilaf Devletlerinin bu fırsatdan istifade edüb etmeyecekler, ikinci derece bir meseledir. Dört müttefik devlet ile Rusya sulh imzalamazdan evvel ancak son bir vazifeyi ifa etmek, harbe devamın mesuliyetini tamamıyla karşı tarafa bırakmak isteyeceklerdir."[114]

26 Aralık 1917 tarihinde yapılan hususi toplantının öğle arasında Alman General Hoffmann, Rus heyeti başkanı Joffe'ye Müttefiklerin Rusların ilhaksız-tazminatsız barış bildirisini farklı anladıklarını söylemiştir. Ayrıca Polonya, Litvanya ve Kurland'ın Rusların milletlere kendi geleceklerini belirleme hakkı verdiklerinden bu ülkelerin temsilcilerinin Rusya'dan ayrılmışlardır. Bu durumda müttefik devletlerin bu üç devletin durumunu onların temsilcileri ile birlikte belirleme niyetlerinde olduklarını bunu da ilhak olarak görmediklerini söylemiştir. Bu ifadeler Rus heyetinde şok etkisi yaratmış ve müzakereleri kesip geri dönme tehdidinde bulunmuşlarsa da hususi müzakerelere devam edilmiştir[115].

Sovyetler, Rusya'nın 1914 sınırını esasa alan bir barış antlaşması yapmak istemelerine rağmen Almanların 27 Aralık görüşmesinde sundukları barış teklifinde Rusya'nın Polonya, Litvanya, Kurland'ın siyasi bağımsızlığını kabul etmesini ve

---

[112] Vakit, 27 Kânûn-ı evvel 1917 (27 Aralık 1917).
[113] S. Kılıç, a.g.e., s. 150-151.
[114] Ahmet Emin, "Ya Münferid veya Umumî Sulh", *Vakit,* 29 Kânûn-ı evvel 1917 (29 Aralık 1917), s. 1.
[115] S. Kılıç, a.g.e., s. 153-154.

Estonya ile Livonya'nın bir kısım toprakları için de aynı durumu kabul etmesini istemişlerdir[116]. Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya arasında yapılan hususi toplatının bir diğeri 28 Aralık'ta yapılmış ve böylece barış müzakerelerinin ilk dönemi sona ermiştir[117]. Müzakerelerin sona ermesi ile Joffe ve Kamenev Petrograt'a dönmüşlerdir. 31 Aralık'ta Petrograt Sovyeti ve Bolşevik Partisi, Merkez Komitesinin müşterek oturumunda Kamenev müzakerelerin gidişatı ve Alman teklifi hakkında uzun izahatta bulunmuştur. Yapılan durum değerlendirilmesinden sonra barış müzakerelerinin tarafsız bir ülkede devam ettirilmesine karar verilmiş ve bunun için de Stockholm şehri uygun görülmüştür[118].

4.1.3.3.2. Brest-Litovsk Barış Müzakerelerinin İkinci Evresi (9-19 Ocak 1918)

Rusya'nın 3 Ocak 1918'de barış müzakerelerinin tarafsız bir ülkede devamını isteyen teklifi Müttefik Devletlerce reddedilmiştir[119]. Bunun üzerine Sovyet Hariciye Komiseri Leon Trotskiy başkanlığındaki heyet 5 Ocak'ta Brest-Litovsk'a doğru hareket etmiştir[120].

Bu arada "Elviye-i Selâse" nin alınması isteğini benimseyen Talat ve Enver Paşalar bu yeni talebin Almanlara kabul ettirilmesi için Talat Paşa'nın Brest-Litovsk'a gitme tarihini öne çekmişlerdir. Talat Paşa, 1 Ocak 1918'de İstanbul'dan Berlin'e hareket etmiş, Berlin'de birtakım görüşmeler yaptıktan sonra 7 Ocak gecesi Brest-Litovsk'a varmıştır[121]. Bu arada askeri temsilci olarak tayin edilen Ahmet İzzet Paşa da 3 Ocak'ta Brest-Litovsk'a ulaşmıştır[122].

İtilaf Devletleri ise barış müzakerelerine katılmak için kendilerine tanınan on günlük süre geçtiği hâlde herhangi bir cevap vermemişlerdir[123]. Sürenin bitiminden sonra 5 Ocak'ta Loyd George[124] 8 Ocak'ta da Amerika Cumhurbaşkanı Wilson sulh

---

[116] *Vakit*, 3 Kânûn-ı sânî 1918 (3 Ocak 1918); S. Kılıç, a.g.e., s. 155.
[117] *Vakit*, 3 Kânûn-ı sânî 11918 (3 Ocak 1918); S. Kılıç, a.g.e., s. 156.
[118] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 344.
[119] *Tasvir-i Efkâr*, 7 Kânûn-ı sânî 1917 (7 Ocak 1918); S. Kılıç, a.g.e., s. 176-177.
[120] S. Kılıç, a.g.e., s. 191; Tülay Duran, "I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı Brest Litovsk Hazırlıkları II" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. XII, S. 69, (Haziran 1973), İstanbul, 1973, s. 23.
[121] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 367.
[122] *Tasvir-i Efkâr,* 31 Kânûn-ı evvel 1917 (31 Aralık 1917); S. Kılıç, a.g.e., s. 192.
[123] S. Kılıç, a.g.e., s. 185.
[124] *Vakit*, 10 Kânûn-ı sânî 1918 (10 Ocak 1918); *Tasvir-i Efkâr*, 10 Kânûn-ı sânî 1918 (10 Ocak 1918).

hakkında on dört maddelik bir açıklama yapmıştır[125]. Ancak bu açıklamalardan ciddi barış arzusu görünmemesi ve Brest-Litovsk'ta kararlaştırılan genel barış hükümlerini kabul etmediklerinden müzakereler Müttefik Devletler ve Ukrayna delegeleri ile Sovyet delegeler arasında devam edilmeye başlanmıştır[126].

Rusya'dan Trotskiy başkanlığında yeni bir heyetin Brest-Litovsk'a gelmesi ile ikinci döneminin ilk toplantısı 9 Ocak 1918'de yapılmıştır[127]. Oturumun başkanlığını ise Sadrazam Talat Paşa yapmıştır. "İlhaksız, tazminatsız, demokratik ve adil sulh" tezi yeniden Rus heyeti başkanı Leon Trotskiy tarafından tekrarlanmıştır[128]. 10 Ocak'taki ikinci toplantıda Rus heyeti başkanı Trotskiy, müzakerelerin tarafsız bir ülkede yapılması isteklerini geri aldıklarını ve müzakerelere Brest-Litovsk'da devam edilmesini kabul ettiklerini ifade etmiştir[129].

Sovyet delegeleri ile Almanya, Avusturya–Macaristan delegeleri arasında devam etmekte olan arazi meselelerinin çözümü noktasındaki siyasi komisyon toplantıları 11 Ocak'ta başlamıştır[130]. Ancak Almanların işgali altında bulunan yerleri terk etmek istememesi, Sovyetlerin de Almanya'da bir ihtilal çıkarmak istemesi ve müzakereleri uzatma yönündeki gayretleri karşısında toplantı tıkanmıştır.

18 Ocak'taki müzakereler esnasında General Hoffman Polonya, Litvanya, Ukrayna, Beyaz Rusya'nın büyük bölümü ile Estonya ve Livonya'nın bir kısım topraklarını Rusya'dan ayıran ağır bir ültimatom vermiştir. Bunun üzerine Sovyet heyeti müzakerelere on gün ara verilmesini istemiştir. Böylece ikinci evre müzakereler 18 Ocak'ta sona ermiştir[131].

İkinci evre görüşmeler devam ederken Talat Paşa başkanlığındaki Türk heyeti, Alman Hariciye Nazırı Kühlmann ile 16 Ocak'ta Rus işgali altındaki Türk arazisinin boşaltılması konusunu görüşmüşlerdir. Bu görüşmede Kühlmann, Rusya ile bir barış akdinin zor göründüğü bu sebeple bu arazilerin alınması için bir askeri hareketin mümkün olacağını söylemiştir. Bunun üzerine Talat Paşa, İstanbul'a bir telgraf çekerek "Enver Paşa'nın hemen Alman umumi karargâhı ile temasa geçerek Türk Ordusunun

---

[125] *Vakit,* 14 Kânûn-ı sânî 1918 (14 Ocak 1918); *Tasvir-i Efkâr,* 14 Kânûn-ı sânî 1918 (14 Ocak 1918).
[126] S. Kılıç, a.g.e., s. 189.
[127] *Tasvir-i Efkâr*, 12 Kânûn-ı sânî 1918 (12 Ocak 1918); A. N. Kurat, a.g.m., s. 383; T. Duran, a.g.m. II, s. 24.
[128] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 345.
[129] *Vakit,* 14 Kânûn-ı sânî 1918 (14 Ocak 1918); S. Kılıç, a.g.e., s. 182-183; T. Duran, a.g.m. II, s. 24.
[130] *Vakit,* 16 Kânûn-ı sânî 1918 (16 Ocak 1918).
[131] S. Kılıç, a.g.e., s. 198-208; *Vakit,* 21 Kânûn-ı sânî 1918 (21 Ocak 1918); *Tasvir-i Efkâr,* 21 Kânûn-ı sânî 1918 (21 Ocak 1918).

işgal hareketini hakkı ile başarabilmesi için şimdiden hazırlığa başlaması icap ettiğini" bildirmiştir[132].

Ahmet Nesimi Bey, 18 Ocak'ta Trotskiy ile Sovyetlerin Milliyetler Sorunu Komiseri Stalin tarafından 31 Aralık 1917 tarihinde Türkiye sınırları içinde yaşayan Ermeniler ile ilgili bildiri ve 11 Ocak 1918 tarihli Ermeni kararnamesi[133] hakkında görüşme yapmıştır. Türk tarafı görüşme esnasında kararnamenin yayınlanmasından dolayı Bolşevik yönetimini protesto etmiş ve doğacak feci neticelerin bütün sorumluluğunun da Bolşeviklere ait olduğunu ifade etmiştir. Trotskiy ise Kürt milislerinin Ermeniler üzerindeki baskılarını ön plana çıkarmıştı. Trotskiy ile görüşmesinden sonra Ahmet Nesimi Bey, Sovyet Rusya'nın Doğu Anadolu'da Ermenileri silahlandırdıktan ve teşkilatlandırdıktan sonra çekilmek istediğini, dolayısıyla şimdiden askeri hazırlıklara başlanması gerektiği şeklinde kanaatini Enver Paşa'ya iletmiştir. Enver Paşa da bunun üzerine Vehib Paşa'ya gereken talimatları vermiştir[134].

Osmanlı Askeri heyeti başkanı Ahmet İzzet Paşa da Rusların Ermeni milis kuvvetlerinin teşkiline gitmesini protesto etmiş ve 20 Ocak'ta Trotskiy'nin Petrograt'a gitmesinden sonra Sovyet heyetine başkanlık yapan Joffe'ye yazılı bir müracaatta bulunmuştur. Joffe cevabında, yapılanların Rusların Kafkas cephesinde millileştirme siyaseti gereği Ermenilerin silahlandırıldığını söylemiştir. Böylece Rusya, silahlı Ermeni çeteleri kurduğunu kabul etmiştir[135].

4.1.3.3.3. Brest-Litovsk Barış Müzakerelerinin Üçüncü Evresi (30 Ocak-11 Şubat 1918)

Trotskiy, 20 Ocak 1918'de Petrograt'a döndüğünde şehir karışıklık içerisindeydi[136]. Bunun sebebi ise, Lenin'in Kurucu Meclisi 19 Ocak'ta dağıtmış olmasıydı[137]. Bir taraftan Petrograt'taki gösteriler diğer taraftan General Hoffman

---

[132] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 368.

[133] Kararname, Türkiye sınırları içinde Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki Rus ordularının geri çekilmesini; sivil halkın korunması için bir Ermeni milis gücünün teşkil edilmesini, göç etmiş ya da sürgüne gönderilmiş Ermenilerin geri dönmelerinin özgür olmalarını, başında Stepan Şaumyan'ın bulunacağı bir daimi Ermeni temsilcileri sovyeti kurulmasını öngörmekteydi. (Bkz. Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 121; A. N. Kurat, a.g.m., s. 385-386.)

[134] A. N. Kurat, a.g.m., s. 387-390.

[135] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 373.

[136] S. Kılıç, a.g.e., s. 211; *Vakit*, 24 Kânûn-ı sânî 1918 (24 Ocak 1918); *Vakit*, 25 Kânûn-ı sânî 1918 (25 Ocak 1918).

[137] *Tasvir-i Efkâr*, 22 Kânûn-ı sânî 1918 (22 Ocak 1918); *Vakit*, 23 Kânûn-ı sânî 1918 (23 Ocak 1918).

tarafından Sovyet heyetine verilen 18 Ocak 1918 tarihli ültimatom Bolşevik liderler arasında görüş ayrılıklarına sebep oldu. Almanya'nın ültimatomunu görüşmek üzere 21 Ocak'ta toplanan Bolşevik Merkez Komitesinde durum değerlendirilmesi yapıldı. Lenin ve ekibi barışın bir an önce yapılması için Alman teklifinin kabul edilmesini isterken Buharin, Almanya'ya savaş açılmasından yanaydı ki, onun bu görüşü Trotskiy ve ekibi tarafından da desteklenmekteydi.

Trotskiy her iki grubu birleştirecek *"ne savaş, ne barış"* adlı uzlaşı formülünü ortaya atmışsa da Lenin bir an önce barışın yapılması gerektiğini düşünmekte olduğu için Bolşevik Merkez Komitesinin 24 Ocak'taki toplantısında yeniden şiddetli tartışmalar olmuştur. Bu toplantıda Lenin barış istediği için Bolşevik programına ihanetle suçlanmıştı.

Lenin ise yapılacak barışın rezil bir barış olacağını; ancak sosyal reformların yürütülebilmesi, öncelikle de Rus devriminin yaşayabilmesi için bir an önce barışın yapılmasını elzem görmekteydi. Buna rağmen ihtilalci savaş isteyen grupları bir müddet oylamak amacıyla Trotskiy'nin *"Savaşı kesiyor, orduyu terhis ediyoruz, fakat barışı imzalamayı reddediyoruz"* formülünü kabul etti. Böylece Brest-Litovsk'da Sovyetlerin izleyeceği taktiği belli oldu[138].

Brest-Litovsk'da görüşmelere 19 Ocak 1918'de on günlük ara verilmişti. Bu sebeple barış müzakerelerinin 29 Ocak'ta başlanması gerekmekteydi. Ancak Rusların isteği üzerine görüşmeler 30 Ocak 1918'de başladı[139].

İlk toplantı Sadrazam Talat Paşa'nın başkanlığında yapılmış[140] ve ilk görüşme maddesi de Ukrayna'nın durumu olmuştur[141]. Çünkü Ukrayna Radası ile Ukrayna Sovyeti arasında mücadeleler yapılmıştı. Bu sebeple de hangi heyetin barış müzakerelerine katılacağı konusunun ancak Rada'nın heyetinin henüz gelmemiş temsilcilerinin de gelmesinden sonraya bırakılmış ve Talat Paşa'da genel oturuma son vermişti[142].

Talat Paşa, Nesimi Bey, Hakkı Paşa ve İzzet Paşa 1 Şubat 1918'de Alman Hariciye Nazırı Kühlmann ile Rus işgali altında bulunan Türk topraklarının durumunu görüşmüşlerdir. Bu görüşmede Kühlmann, Bolşeviklerle barışın imzalanmasını imkân dâhilinde görmediğini ve yakında durumun değişeceğini, o zaman işgal altındaki

---

[138] S. Kılıç, a.g.e., s. 211-214; A. N. Kurat, a.g.m., s. 384-385.
[139] *Tasvir-i Efkâr,* 1 Şubat 1918.
[140] *Vakit,* 1 Şubat 1918; A. N. Kurat, a.g.m., s. 391.
[141] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 127.
[142] *Tasvir-i Efkâr,* 2 Şubat 1918; *Vakit*, 2 Şubat 1918; S. Kılıç, a.g.e., s. 279-280.

topraklarının geri alınmasının askerî hareketle mümkün olacağını ve bunun için şimdiden hazırlanılması gerektiğini belirtmişti. Talat Paşa, Enver Paşa'ya Kühlmann ile yapılan görüşmenin detaylarını anlattıktan sonra askeri harekât için hazırlıklara bir an önce başlanması gerektiğini söylemişti[143].

Talat Paşa başkanlığındaki Türk heyeti 3 Şubat akşamı da Trotskiy başkanlığındaki Rus heyeti ile bir görüşme yapmıştır. Görüşmede Türk tarafınca daha önce hazırlanmış olan barış maddelerinin bazılarının daha da açıklanarak antlaşma metninde kat'i bir şekil alması istenen bir proje Ruslara sunulmuştur. Ayrıca mütareke hükümlerine aykırı olarak Ermeni ve Gürcülerden oluşan birliklerin Kafkaslar'dan çekilen Rus birliklerinin yerine konmaları ve işgal altındaki vilayetlerde Ermeniler tarafından tabur teşkil olunması ile birlikte Müslümanlara yapılan zulümler konu edinilmiştir. Rus tarafı Ermeni zulüm ve kıtallerinden dolayı protesto edilmiş ve gerekli önlemler alınmadığı sürece Türk tarafının gerekli tedbirlere başvuracağı açık bir dille beyan edilmiştir.

9 Şubat'ta iki heyet arasında tekrar bir görüşme yapılmış ve Rus heyeti, mütareke hükümlerine aykırı bir uygulamanın yapılmadığını, asker artırımına gidilmediğini ve inzibat ve asayişin muhafazası için yerli ahalinin silahlandırılmasının askerin çoğaltılması manasına gelmeyeceğini ifade etmiştir. Türk tarafı ise yalnızca askeri kuvvetlerin değil, askeri teşkilatın dahi çoğaltılmasının ve milliyet esasının askeri kıtalara tatbikinin mütarekeye aykırı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Türk tarafı Rusya'nın elinde bulunan Türk toprakları üzerinde keyfi bir tasarrufta bulunmanın mevcut müesseseyi millileştirmeye ve ahalisinin bir kısmını silahlandırmaya Rusya'nın salahiyetinin olmadığını açık bir dille beyan etmiştir[144].

Brest Litovks'da yeniden başlayan görüşmeler süresince Trotskiy yine nutuklar atmaya başlamıştır. Bu şekilde bir sonuç alınmasının imkânsızlığından Almanlar, Sovyet Rusya'yı barışı imzalamaya zorlamak için, Ukrayna ile barış görüşmeleri yapmıştır. Bu görüşmelerin neticelerini hükümetleri ile paylaşmak amacıyla Ukrayna'ya giden heyetinin 1 Şubat'ta Brest-Litovsk'a geri dönmesi[145] üzerine görüşmeler yeniden

---

[143] Tülay Duran, "I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı Brest Litovsk Hazırlıkları III" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. XII, S. 70, (Temmuz 1973), İstanbul, 1973, s. 31.
[144] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 375-379.
[145] Vakit, 3 Şubat 1918.

başlamış ve 9 Şubat sabah 02.00'de Müttefik Devletleri ile Ukrayna Radası[146] arasında anlaşma tesis edilmiştir[147]. Böylece Müttefik Devletleri Ukrayna'nın bağımsızlığını tanımışlardı.

Türk basını bu antlaşmaya oldukça fazla yer ayırmış ve Ahmet Emin "İlk Musalaha" adlı köşe yazısında *"... Cihan Harbinin ilk musalahası 9 Şubat'da (Brest-Litovsk) da Ukraynalılar ile akd edilmişdir. Bu haber her kalbde meserretli ihtizâzlar husule getirecekdir. Meserretin ilk saiki, Ukrayna ile sulh akd etmenin hâsıl edeceği maddi neticeler değildir. Herşeyden evvel sulhun nihayet baş göstermesine, şekl-i peyda etmesine sevineceğiz."* demektedir[148].

Yunus Nadi Bey ise "İlk Musalahanın Neticeleri" adlı köşe yazısında Bu antlaşmanın umumi harb üzerinde bir hayli tesirleri olacağından bahsetmekte ve özellikle de en fazla tesirin *"Ukrayna Radasının her şeyden evvel (Ukrayna) Devletini… azade bir şekil ile tayin ve tesbit eylemesinde ve Romanya'nın da sulh akdi huşunda Ukrayna'yı takibinde geçmesinde göreceğiz"* demektedir[149].

Ukrayna ile Müttefiklerin antlaşma yapması, Rus heyeti üzerinde olumsuz etki yapmış ve Ruslar, kendi esasları üzerinde müzakere yapılamayacağını anlamışlardı[150]. 9 Şubat'taki toplantıda Trotskiy, Almaya ile Ukrayna Radası arasında imzalanan antlaşmayı protesto etmiş ve antlaşmanın hem Ukrayna halkı hem de Sovyet Rusya Hükümeti için geçerli olmayacağını dile getirmişti[151]. Külhmann'da bu toplantıda müzakerelerin artık barışla sonlandırılması gerektiğini ifade etmişti.

10 Şubat'taki toplantıda Trotskiy, *"ne savaş ne barış"* şeklinde formüle edebileceğimiz bir konuşma yapmış ve teşkil olunan sulh muahedenamesini imzalamayacağını ancak Müttefik Devletler ile harbin de nihayet bulduğunu ve aynı zamanda cephelerdeki Rus askerlerinin terhis edileceğini ifade etmiştir. Bundan sonra taraflar arasındaki münasebetler alakadar devletler ile Petrograt arasında doğrudan doğruya yapılmasını önermiştir[152].

---

[146] Sovyet askerleri 29 Ocak'ta Kiev şehrine girmişler ve Ukrayna Radalığını ortadan kaldırarak 8 Şubat'ta Kiev'de yeni Ukrayna Sovyetler hükümeti kurulmuştu. Yani Almanya o esnada mevcut olmayan Ukrayna Radası ile bir antlaşma yapmıştı. (Bkz. S. Kılıç, a.g.e., s. 291.)

[147] *Vakit*, 10 Şubat 1918; Tülay Duran, a.g.m. III, s. 33.

[148] Ahmet Emin, "İlk Musalaha", *Vakit*, 10 Şubat 1918, s. 1.

[149] Yunus Nadi, "İlk Musalahanın Neticeleri", *Tasvir-i Efkâr*, 11 Şubat 1918, s. 1.

[150] *Tasvir-i Efkâr*, 15 Şubat 1918; S. Kılıç, a.g.e., s. 289-292.

[151] *Tasvir-i Efkâr*, 17 Şubat 1918.

[152] *Vakit*, 12 Şubat 1918; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 102; S. Kılıç, a.g.e., s. 308-309; A. N. Kurat, a.g.m., s. 392.

Trotskiy'nin bu sözleri görüşmelerin kesilmesine sebep olmuştur. Yunus Nadi "Muâhadesiz Bir Sulh" adlı köşe yazısı ile konuyu irdelemiş ve dünya böyle bir barışı daha önce görmediğini ifade etmiştir[153]. Ahmet Emin Bey ise " İkinci Sulh" olarak gördüğü bu durumu şöyle açıklamıştır: *"Rusya ile henüz eski hukuk-u düvel münasebetiyle bir sulh akd edilmemişdir. Fakat hal-i harbe kat'i surette nihayet verilmiş ve hal-i sulh tesis olunmuşdur."*[154]

4.1.3.3.4. Brest-Litovsk Barış Antlaşması

Trotskiy'nin muahedeyi imzalamadan müzakereleri terk etmesi üzerine Almanlar, yeni bir taarruz için karar alırken Luddendorf, Türk Genelkurmayı'na saldırı için yeşil ışık yakmıştır. Enver Paşa, bunun üzerine 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya Erzincan istikametinde ilerleme emrini vermiştir. Bunun üzerine 11 Şubat1918'de Vehip Paşa, dindaşlarının katledilmesine eli kolu bağlı seyirci kalmayacağını bildiren ertesi günde askeri harekâtı başlattığını bildiren bir notayı Rus-Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelidze'ye gönderilmiştir[155].

Türk askeri harekâtı Karadeniz'den Van ve Urmiye Göllerine kadar yayılmış olan Ermeni kuvvetlerine karşı yapılmıştı. Ermeni kuvvetlerinin direnişi kolayca kırılmış ve Erzincan 13 Şubat'ta ele geçirilmiştir[156]. İleri hareketine devam eden Türk birlikleri 20 Şubat'ta Bayburt'u[157], 22 Şubat'ta Mamahatun'u ele geçirmiş[158] ve 24 Şubat'ta Trabzon'a girmiştir[159]. İleri hareketine devam eden Türk kuvvetleri, Erzurum önlerine kadar gelmiştir[160].

13 Şubat 1918'de Alman İmparatorunun başkanlığında yapılan toplantıya Başbakan Hertling, Hariciye Nazırı Von Kühlmann, General Hindenburg, General Ludendorff ve bazı yüksek rütbeli subaylar katılmıştır. Toplantıda General Ludendorff, Rusya'ya karşı yeniden askeri harekât yapılmasını teklif etmiş, teklifinin kabul edilmesi ile hazırlıklar başlamıştır. Bu arada askeri harekâtın önündeki siyasi ve hukuki engelde

---

[153] Yunus Nadi, "Muâhadesiz Bir Sulh", *Tasvir-i Efkâr*, 13 Şubat 1918, s. 1.
[154] Ahmet Emin Bey, "İkinci Sulh", *Vakit*, 12 Şubat 1918, s. 1.
[155] S. Yerasımos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, s. 298; S. Kılıç, a.g.e., s. 317-318.
[156] S. Yerasımos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, s. 299; S. Kılıç, a.g.e., s. 320.
[157] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 451.
[158] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 452.
[159] *Vakit*, 25 Şubat 1918; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 452.
[160] S. Kılıç, a.g e., s. 325.

Ukrayna Radasının 18 Şubat'ta, Letonya ve Estonya'nın da daha önce yaptıkları yardım çağrıları ile son ermiştir[161].

18 Şubat'ta taarruza geçen[162] Alman orduları hızla ilerleyerek Petrograt'a yaklaşmışlardır. Diğer taraftan da Ukrayna içlerine doğru süratle ilerlemişlerdir. Durumun hassas bir noktada olmasından dolayı Bolşevik Partisi Merkezinde hararetli tartışmalar olmuştur.

Lenin'in "Almanların barış şartlarını kabul edelim." fikrinin kabul görmesi üzerine 19 Şubat'ta Alman Başkomutanlığına bir telgraf gönderilerek Brest-Litovsk'da Almanlar tarafından teklif edilen şartlar dâhilinde barış yapmaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Ancak Almanlar elde etmek istedikleri stratejik hedeflere ulaşmak için işi ağırdan almışlar ve askeri harekâta devam etmişlerdir[163]. Petrograt'ın tehdit edilmesi üzerine, Petrograt'ta endişeli bir bekleyiş başlamış[164] ve başkent Moskova'ya taşınmıştır[165].

Almanya, Rusya'ya verilecek cevabı daha da geciktirmeden Brest-Litovsk Antlaşması'nın esaslarını teşkil eden 10 maddelik bir ültimatomu 21 Şubat 1918 tarihinde bir kurye aracılığı ile göndermiştir. 23 Şubat 1918'de Petrograt'a ulaştırılan ültimatomda barışa varılmasından sonra, Ruslar Ukrayna ve Finlandiya'yı boşaltacak, Livonya ve Estonya'dan da çekilecekler ve bu ülkeler yerli hükümetler kuruluncaya kadar Almanlar tarafından yönetilecekti. Ayrıca Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren maddeler de ültimatom da yer almıştı. Bunlar; Ruslar Doğu Anadolu'da çekilecekler ve Kapitülasyonları kaldıracaklardı[166]. Almanlar tarafından verilen ültimatom eskisinden daha ağır şartlar taşımasına rağmen Rusya'nın tamamına henüz hâkim olamayan ve Çarlık taraftarlarıyla mücadele eden Bolşevikler İngiltere ve Fransa'nın da her an saldırısına uğrama tehlikesi ile karşı karşıya kaldıklarından dolayı Almanya'nın isteklerini kabul etmek zorunda kalmışlardır[167].

---

[161] *Tasvir-i Efkâr,* 15 Şubat 1918; Vakit, 20 Şubat 1918; S. Kılıç, a.g.e., s. 329.
[162] *Vakit*, 20 Şubat 1918.
[163] *Vakit,* 22 Şubat 1918; *Vakit,* 23 Şubat 1918; S. Kılıç, a.g.e., s. 329-336; A. N. Kurat, a.g.m., s. 393-394.
[164] *Vakit*, 25 Şubat 1918.
[165] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 348.
[166] *Vakit,* 28 Şubat 1918; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 103; S. Kılıç, a.g.e., s. 337-338.
[167] *Vakit,* 26 Şubat 1918; Evan Mawdsley, *The Russian Civil War*, Boston, 1987, s. 33-35; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 348-349; S. Kılıç, a.g.e., s. 338-341.

Bir yandan Rusya'nın Almanların baskısına direnmekte zorlanması[168], diğer yandan da Güney Kafkas Hükümet'inden 19 Şubat'ta gelen barış isteği[169] Türk tarafının tarihi bir fırsatın kapıda olduğunu anlamasını sağlamıştır. Bu durumu fırsatı çevirmek isteyen Osmanlı Hükümeti, Alman ültimatomu ile birlikte Ruslara sunulmak üzere bir takım kararlar belirledi. Belirlenen kararlar arasında; Rusların işgali altında bulunan Doğu Anadolu topraklarının derhal boşaltılması ve geri verilmesi, Kars Ardahan ve Batum'un geri verilmesi ve savaş öncesi Rusya ile imzalanan her türlü anlaşmanın geçersiz sayılması yer almaktaydı. Ancak bu kararlar ile ilgili telgraf Alman yetkililere geç ulaştığı için Rusya'ya verilen ültimatomun içerisinde Kars, Ardahan ve Batum ile ilgili Türk isteği yer almadı[170].

Brest-Litovsk'da bulunan Hakkı Paşa Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devletine iadesi için Alman yetkililerle görüştü. Ayrıca Hakkı Paşa, Rusya'nın ileride tehlikeli bir komşu olmasını engellemek amacıyla bir takım isteklerde de bulundu. Bu istekler Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Azerbaycan ve Dağıstan'ın dâhil olduğu bir İslam Devleti kurma, Rusya'daki Türk ve Müslümanlar için geniş siyasi ve medeni hakların tanınması ve bunların tatbikinin ise Osmanlı tarafından kontrolü yönündeydi[171].

Brest-Litovsk'da heyetler arasında 1 Mart'ta başlayan görüşmeler[172] 21 Şubat tarihli Alman ültimatomu esasları üzerinde gerçekleştirilmeye başlandı. Antlaşmanın imzası için Almanya Sovyet Rusya'ya üç günlük süre tanıdı. Bu kez Sovyet heyetinin başında Sokolnikov bulunmaktaydı. Görüşmelerin ilk günü Alman heyeti başkanı Rosenberg tarafından İttifak Devletlerinin barış taslağındaki maddeler birer birer okundu.

Almanların "Elviye-i Selâse" ile ilgili Türk isteğini kabul etmesi üzerine Rosenberg hazırlanan barış taslağının 4. maddesine "Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının da boşaltılması" hükmünün eklendiğini ifade etti[173]. 2 Mart'taki oturumda Sovyet heyeti başkanı Sokolnikov, "Elviye-i Selâse" ile ilgili isteğin 21 Şubat 1918

---

[168] S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, s. 297

[169] *Tasvir-i Efkâr*, 22 Şubat 1918; *Vakit,* 22 Şubat 1918; S. Kılıç, a.g.e., s. 346-347.

[170] S. Kılıç, a.g.e., s. 344-345.

[171] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 383-384; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 103; Türk tarafının İslam Devleti ve Rusya'daki Türk ve Müslümanlara geniş haklar tanınması ile ilgili teklifleri Almanlar tarafından desteklenmediği için Türk heyeti Ruslara bunları kabul ettirememişlerdir. (Bkz. *Vakit,* 5 Mart 1918; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 384.)

[172] *Vakit,* 3 Mart 1918; *Tasvir-i Efkâr,* 3 Mart 1918.

[173] S. Kılıç, a.g.e., s. 362.

tarihli ültimatom da olmadığı halde barış taslağına konulmasını ültimatom şartlarının değiştirilmesi anlamına geldiğini ve bu durumun devletlerarası hukuk kuralının da ihlali olduğunu ifade ederek durumu protesto etti.

Sokol'nikov'un "Elviye-i Selâse" ile ilgili protestosuna Osmanlı heyeti başkanı İbrahim Hakkı Paşa 3 Mart'ta cevap vermiştir. İbrahim Hakkı Paşa, konuşmasında;*"Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının bir Türk yurdu olduğunu, Osmanlı Devleti'nin bu topraklara dört asır boyunca sahip bulunduğunu, bölgenin ilk defa 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası bir kısım savaş tazminatı karşılığında Rusya'ya bırakıldığını, Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti tarafından ilhâk edilmeyeceğini, bura halkının kendi geleceğini kendisinin belirleyeceğini, onların bağımsız olmak veya Osmanlı Devleti ile birleşmekte tamamen serbest bırakılacaklarını*" ifade etmiştir[174].

Hakkı Paşa'nın konuşmasından sonra konuşan Bulgar heyeti başkanı Toşev, Müttefik Devletlerin barış müzakeresi esnasındaki taleplerinin Rus İhtilalini yapanların yayınladıkları "self-determinasyon" prensibine uygun olduğunu ifade etmiştir. 3 Mart'taki birinci oturum bu konuşma ile sona ermiştir. Öğleden sonra saat dörtte başlayan ikinci oturumdan sonra görüşmeler sona ermiş ve İttifak Devletleri heyetleri ile Sovyet Rusya heyeti arasında antlaşma imzalanmıştır. Rus temsilciler antlaşmayı imzalamadan önce bu antlaşmanın bir dikta olduğunu beyan etmişlerdir.

3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasına Türkiye adına İbrahim Hakkı ve Zeki Paşalar imza koymuşlardır[175]. Bu antlaşma ile Rusya, savaş öncesi nüfusunun üçte birini (yaklaşık 62 milyon insanını) ve topraklarının dörtte birini, gelirinin % 27'sini ve sanayisinin yaklaşık yarısını kaybetmiştir[176].

14 maddelik bu antlaşmayla Almanya ve müttefikleri ile Rusya arasında savaş durumu resmen bitmiştir. Rusya, Ukrayna'nın bağımsızlığını ve Baltık ülkelerinin Alman egemenliği altına girmesini tanımıştır. Ayrıca bu antlaşma ile Rusya ve İttifak Devletleri arasındaki siyasi, ekonomik ve diğer konulardaki ilişkiler düzenlemiştir.

---

[174] S. Kılıç, a.g.e., s. 369-373.

[175] *Tasvir-i Efkâr*, 4 Mart 1918; *Vakit*, 4 Mart 1918; J. Degras, a.g.e., V.I, s. 51-52; A. Saydam, a.g.e., s. 83–84; N. Yüceer, a.g.e., s. 15; İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahcivan (1918-1921),* Ankara, 2001, s. 8-9; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 384; S. Kılıç, a.g.e., s. 375-377.

[176] A. Moorehead, a.g.e., s. 280; U. Kocabaşoğlu, M. Berge, a.g.e., s. 140; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 104.

Brest Litovsk Antlaşması'nın 4. Maddesi *"Doğu Anadolu eyaletlerinin boşaltılması ve buralarda asayişin sağlanması yolunda Rusya, yapmaya muktedir olduğu her şeyi en kısa zamanda ifa edecektir. Ardahan, Kars ve Batum mıntıkaları da hemen Rus askerleri tarafından boşaltılacaktır. Bu mıntıkaların yeni teşkil edilecek idari–hukuki ve milletlerarası hukuk işlerine Rusya karışmayacak ve bu mıntıkalar ahalisine, komşu devletler ve bilhassa Türkiye ile mutabık kalınmak suretiyle, yeni idare şeklini kurmasına muvaffak edilecektir."*[177] şeklindeydi. Böylece I. Dünya Savaşının başından itibaren Rusya'ya karşı mağlup bir durumda olan Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Anlaşması ile galip devletler arasına geçmiş oldu.[178]

Türk Basını Ardahan, Kars ve Batum sancaklarının Osmanlı Devletine bırakılmasını ve antlaşmanın imzası haberini şu başlıklarla, "Sulhun Şehidlerimize ve Gazilerimize Üç Mükâfatı: Kars, Batum, Ardahan"[179] "Şarkta Sulh Güneşi"[180] "Rusya İle Musâlaha, Kafkasya'da Arazi-i Mağsubemizin İstirdadi"[181] manşetten duyurmuştur.

Brest-Litovsk Antlaşmasının yürürlüğe girmesi için antlaşmaya imza koyan devletlerin yetkili organlarında onaylanması gerekmekteydi. Rusya Sovyetleri Kongresinin 15 Mart 1918'deki oturumunda antlaşma onaylandı[182]. Almanya parlamentosu antlaşmayı 22 Mart 1918'de onaylarken, Alman İmparatoru II. Wilhelm'de 26 Mart'ta antlaşmayı imzaladı[183]. Osmanlı Mebusan Meclisi ise 28 Mart'ta antlaşmayı onayladı[184]. Daha sonra antlaşmaların onaylı nüshalarının teatisi 12 Temmuz 1918'de yapılarak, antlaşma yürürlüğe girdi[185].

Ahıska Türkleri, Bolşeviklerce 15 Kasım 1917'de Rusya'da yaşayan milletlerin *"kendi mukadderatlarını kendilerinin tayinde tamamıyla hür olacakları ve isterlerse, hatta Rusya'dan büsbütün ayrılabileceklerini"* ilan eden beyannamede ümide kapılmışlardı. Brest-Litovsk ile sınır komşusu olduğu Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı topraklarına katılması demek olan antlaşma maddesi ise Ahıska Türkleri arasında büyük heyecan yaratmıştır.

---

[177] J. Degras, a.g.e., V.I, s. 52-53; S. Kılıç, a.g.e., s. 378; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 104; A. N. Kurat, a.g.m., s. 396.
[178] S. Sürmeli, a.g.e., s. 56.
[179] *Vakit*, 5 Mart 1918.
[180] *Sabah*, 5 Mart 1918.
[181] *Tasvir-i Efkâr,* 5 Mart 1918.
[182] *Vakit*, 18 Mart 1918; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 104.
[183] S. Kılıç, a.g.e., s. 390.
[184] *Tasvir-i Efkâr*, 29 Mart 1918; *Vakit,* 29 Mart 1918; A. N. Kurat, a.g.m., s. 402.
[185] S. Sürmeli, a.g.e., s. 57.

4.1.4. Güney Kafkas Hükümeti ve Trabzon Konferansı

4.1.4.1. Trabzon Konferansı Öncesi Güney Kafkas Hükümeti ile Osmanlı Devleti Arasındaki Münasebetler

Erzincan Mütarekesinin görüşmeleri esnasında Rusya adına gelen heyet, Güney Kafkas Hükümeti adına hareket ettiklerini de bildirmişler ve bu sebeple de Brest-Litovsk'da alınan kararların bu müzakerelerde esas olmayacağını belirtmişlerdir. Türk heyeti ise durumdan 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'yı haberdar etmişti. Vehip Paşa da Enver Paşa'yı durumdan haberdar etmiş ve Enver Paşa'nın isteği doğrultusunda Rus heyetinin teklifinin kabul edilmemesini Erzincan'daki Türk heyetine bildirmişti[186]. Mütarekenin imzalanmasından sonra Enver Paşa, Vehip Paşa'dan Güney Kafkas Hükümeti ile irtibata geçmesini istemiştir. Enver Paşa'dan gelen bu talep üzerine Vehip Paşa, General Odişelidze'ye 9 Ocak 1918'de Enver Paşa'nın barış yapmak istediği ile ilgili taleplerini içeren bir mektup göndermişti[187].

Bu mektup ancak 14 Ocak'ta General Odişelidze'ye ulaşmıştır. Aynı gün Vehip Paşa'ya gönderdiği telgrafta mektubu Güney Kafkas Hükümetine sunduğunu ve alacağı cevabı kendilerine bildireceğini ifade etmiştir. Vehip Paşa, Enver Paşa'nın isteği üzerine 16 Ocak'ta General Odişelidze'ye gönderdiği telgrafta Güney Kafkas Hükümetini Brest-Litovsk görüşmelerine davet etmişse de bu telgraf Tiflis'e ancak 14 Şubat'ta ulaşabilmiştir[188]. Brest-Litovsk'daki toplantı 10 Şubat'ta kesildiği için bu teklifin bir önemi de artık kalmamıştır[189].

Güney Kafkas Hükümeti, Vehip Paşa'nın 9 Ocak 1918 tarihli yazısını 18 Ocak'ta toplanacak olan Kurucular Meclisi'nin toplanmasını beklediği için olumlu yanıt vermeyerek bekletmişti[190]. Ancak Kurucular Meclisi'nin 19 Ocak'ta dağıtılmasından sonra Güney Kafkas Hükümeti, 28 Ocak'ta yaptığı toplantıda Türkiye'nin barış teklifini

[186] S. Kılıç, a.g. e., s. 102.

[187] *ATASE,* A. 4-3671, K. 2921, D. 159, F. 1-17; *DMZG,* Belge No: 15, s. 24-25; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 465; Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, İstanbul, 2000, s. 17; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 84; E. Şahin, a.g.e., s. 196-199.

[188] *DMZG,* Belge No: 34, s. 52; S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri,* s. 17; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 171; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 120; E. Şahin, a.g.e., s. 207-208; S. Sürmeli, a.g.e., s. 38.

[189] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 171; E. Şahin, a.g.e., s. 208; S. Sürmeli, a.g.e., s. 39.

[190] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 465.

görüşmüştür. Görüşme de Türkiye'den bu konuda üç hafta mühlet istenmesine karar verilmiştir. Bu karar Vehip Paşa'ya General Odişidze aracılığı ile bildirilmiştir[191].

Osmanlı Devleti, Güney Kafkas Hükümeti ile barış görüşmelerine başlamak yönündeki isteğini Güney Kafkas Hükümeti'ne bildirdiği sıralarda Sovyetler, 11 Ocak 1918'de Ermeni kararnamesini kabul etmişlerdi. Bu kararname ile Rus ordusunun tahliyesinden sonra yerine bir Ermeni milis kuvvetinin kurulması, Ermeni muhacirlerin buralara geri dönmesinin sağlanması ve bütün bunları yerine getirmek amacıyla Kafkas İşleri Geçici Fevkalâde Halk Komiserliğinin kurulması kararlaştırılmış ve bu teşkilatın başına da Türk düşmanı Şaumyan getirilmişti[192].

11 Ocak 1918'de kabul edilen bu kararnameden sonra Ermeni taşkınlıkları artmaya başlamış ve Rus ordusunun Erzincan'dan Erzurum'a çekilmesi ile bu durum daha da artmıştı. Vehip Paşa bu durumu Rus-Kafkas Ordusu Komutanı Odişelidze'ye yazdığı 16 Ocak 1918 ve 22 Ocak 1918 tarihli telgraflarda belirtmiş ve Ermenileri bu hareketlerinden derhal men edilmesini istemiştir[193]. Aynı mealdeki bir telgrafı da aynı gün General Prjevalski'ye de gönderilmiştir[194].

29 Ocak'ta Rus işgali altında bulunan bölgede Ermenilerin yaptıkları katliamları 14 madde hâlinde General Prjevalski'ye sıralamıştır[195]. Yine 2 Şubat'ta Vehip Paşa General Prjevalski'ye gönderdiği mesajda Ermenilerin Erzincan ve Gümüşhanede yaptığı mezalimlerden bahsetmiştir[196]. Vahip Paşa, Ermeni mezalimini General Odişelidze'ye de telgrafla bildirmiş ve önlemler alınmasını istemişti. Ancak bölgede önlemler alınmadığı gibi Ermeni vahşeti devam etmiştir.

Vehip Paşa'nın ısrarlı yazılarına cevap ise ancak 6 Şubat'ta General Odişelidze'den gelmiş ve Erzincan'da meydana gelen olaylardan dolayı üzgün olduğunu ve suçluların en ağır şekilde cezalandırılacaklarını bildirmiştir[197]. Bu gelen yazıya rağmen Ermeni mezaliminin devam etmesi ve 10 Şubat'ta Brest-Litovsk'daki görüşmelerin kesilmesi ardından Enver Paşa Erzincan istikametinde ilerleme emri vermiştir.

---

[191] *ATASE,* A. 4-3671, K. 2921, D. 159, F. 1-36; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD),* S. 81, (Aralık 1982), Ankara, 1982, Belge No: 1855, s. 299-300; *DMZG,* Belge No: 22, s. 35-36; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 465; E. Şahin, a.g.e., s. 202-203; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 120.

[192] E. Şahin, a.g.e., s. 173.

[193] *DMZG,* Belge No: 26, s. 41-42; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 465; E. Şahin, a.g.e., s. 177.

[194] *DMZG,* Belge No: 27, s. 42-43; E. Şahin, a.g.e., s. 177-178.

[195] *Documents,* Ankara, 1982, Doc. No: 47, s. 160-163; *ATBD,* S. 81, Belge No. 1851, s. 269-276; E. Şahin, a.g.e., s. 177.

[196] *Documents on Ottoman-Armenians,* C. II, Ankara, 1983, Doc. No. 1928 (124), s. 117-120.

[197] *Documents,* Doc. No 53, s. 186-187; *ATBD,* S. 81, Belge No. 1857, s. 311-314; E. Şahin, a.g.e., s. 178.

Bunun üzerine 11 Şubat'ta Vehip Paşa, General Odişelidze'ye gönderdiği telgrafta Ermenilerin katliamlarından bahsetmiş ve gerekli önlemlerin alınması isteğini yinelemiştir[198]. General Odişelidze ise gerekli önlemleri almak yerine Vehip Paşa'nın 1.500 Türk'ün Ermeniler tarafından Erzincan'da öldürüldüğüne yönelik malumatının abartılı olduğunu ifade etmiş ve bu sayının 200 olduğunu söylemiştir[199]. Vehip Paşa, 12 Şubat'ta General Odişelidze'ye gönderdiği telgrafta Ermenilerin Türklere yönelik sınırın diğer hattında uyguladıkları şiddet karşısında kendisinin çektiği telgraflara şiddetinin önleneceğine yönelik verilen sözlere rağmen şiddetin durmadığını ifade etmiştir. Bu sebeple askeri harekâtı başlattığını, bunu Rus ordusu aleyhine düşmanca bir davranış olmadığını, Erzincan Mütarekesinin mütareke hattı ile ilgili maddesinin ise artık geçerliliğini yitirdiğini bildirmiştir[200].

12 Şubat 1918 tarihli Türk askeri harekâtı Karadeniz'den Van ve Urmiye Gölü'ne kadar yayılmış olan Ermeni kuvvetlerine karşı yapılmıştır. Ermeni kuvvetlerinin direnişi kolayca kırılmış ve Erzincan 13 Şubat'ta ele geçirilmiştir[201]. Türk ileri harekâtı karşısında General Odişelidze 13 Şubat'ta bir tamim yayınlamıştır. Tamimde bütün birliklerin yerinde kalmasını, Türk kuvvetlerinin hücum etmesi durumunda mücadeleye girmeden Van ve Ahlat'a kadar geri çekilmelerini; ancak buradan sonra geri çekilmemelerini emretmişti[202].

14 Şubat'ta Rus Kafkas Ordusu Başkumandanı Lebedinski, Vehip Paşa'ya gönderdiği telgrafta Türk Ordusunun ileri harekâtının durdurulmasını istemişse[203] de Türk Ordusu ileri hareketine devam ederek 19 Şubat'ta Bayburt'u[204], 22 Şubat'ta Mamahatun'u ele geçirmiştir[205]. 24 Şubat'ta Trabzon'a giren[206] Türk kuvvetleri ileri hareketlerine devam ederek Erzurum önlerine kadar gelmiştir[207].

---

[198] *DMZG*, Belge No: 29, s. 45-46; E. Şahin, a.g.e., s. 179; S. Yerasımos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, s. 298; S. Kılıç, a.g.e., s. 317-318.

[199] *DMZG*, Belge No: 30, s. 46-47; F. Kazemzadeh, a.g.e. s. 85-86; E. Şahin, a.g.e., s. 221.

[200] *DMZG*, Belge No: 31, s. 47-49; *Documents*, Doc. No. 73, s. 246-250; S. Kılıç, a.g.e., s. 119; E. Şahin, a.g.e., s. 220-221; F. Kazemzadeh, a.g.e. s. 86; C. Hasanlı, a.g.e., s. 48-49.

[201] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 446; S. Yerasımos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, s. 299; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 123-124; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 429; Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Ankara, 1936, s. 267; S. Kılıç, a.g.e., s. 320; S. Sürmeli, a.g.e., s. 48.

[202] *DMZG*, Belge No: 32, s. 49-50; S. Sürmeli, a.g.e., s. 48-49.

[203] *DMZG*, Belge No: 33, s. 50-51; S. Sürmeli, a.g.e., s. 49-50.

[204] *Documents*, Doc. No 58, s. 199-202; F. Çakmak, a.g.e., s. 267.

[205] *Documents*, Doc. No 60, s. 205-207; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 451-452.

[206] *Vakit*, 25 Şubat 1918; *Tasvir-i Efkâr*, 25 Şubat 1918; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 452-453; F. Çakmak, a.g.e., s. 268.

[207] S. Kılıç, a.g.e., s. 325.

4.1.4.2. Osmanlı Devleti'nin Barış Teklifinin Güney Kafkas Hükümeti Tarafından Kabulü

Türk ileri hareketi devam ettiği günlerde Güney Kafkas Hükümeti 14 Şubat'ta toplanarak Türk tarafının barış teklifini kabul etmiştir. Güney Kafkas Hükümeti, Türk tarafına 19 Şubat'ta barış görüşmelerine hazır olduklarını belirtmişler ve barış yeri olarak da Tiflis'i önermişlerdi. Ayrıca 23 Şubat 1918'de açılacak olan Seym'de barışın şartları ve esaslarının belirleneceğini bildiren Güney Kafkas Hükümeti Başkanı Gegeçkori imzalı yazıyı General Odişelidze Vehip Paşa'ya bildirmiştir. Vehip Paşa 20 Şubat'taki telgrafında barış görüşmelerine başlanma isteğini memnuniyetle karşıladığını, yazının Başkumandanlık Vekâletine bildirdiğini ve cevabın üç gün içinde geleceğini haber vermiştir[208].

Nitekim Güney Kafkas Hükümeti'nin beklediği cevap 22 Şubat'ta Vehip Paşa tarafından General Odişelidze'ye, Güney Kafkas Hükümeti'nin Başkanı Gegeçkori'ye iletilmek üzere gönderilmişti. Yazı 23 Şubat'ta Güney Kafkas Hükümeti'nin eline geçtiği zaman Tiflis'te Seym açılmıştı[209]. Seym'de Türkiye ile yapılacak barış görüşmelerine dair bir takım kararlar alınmıştır[210]. Seym'de alınan kararlar General Odişelidze tarafından 25 Şubat'ta Vehip Paşa'ya bildirilmiştir. Seym'de alınan ve Türkiye'ye bildirilen kararlar arasında, Trabzon barış görüşmeleri için en uygun yer olduğu ifade edilmiştir. Ancak Osmanlı Hükümeti'nin Trabzon'u kabul etmezse, Hükümetin başka bir tarafsız yeri önerebileceği belirtilmiş, temsilcilerin de 2 Mart'ta Trabzon'a gidecekleri de ifade edilmişti[211].

1 Mart'ta toplanan Seym, barış görüşmelerinin esaslarını tespit etmiştir[212]. Ancak 2 Mart'ta Brest-Litovsk'da Elviye-i Selâse ile ilgili alınan kararın Brest-Litovsk'da Rus heyeti arasında yer alan Ermeni Karahan tarafından Güney Kafkas Hükümeti'ne "elem verici bir kayıp" şeklinde bir telgraf ile bildirilmiştir[213]. Bunun

---

[208] E. Şahin, a.g.e., s. 226-227.
[209] *DMZG*, Belge No: 40, s. 62; E. Şahin, a.g.e., s. 233-234.
[210] *DMZG*, Belge No: 41, s. 62-66; Z. Avalov, a.g.e., s. 31; E. Şahin, a.g.e., s. 236.
[211] *DMZG*, Belge No: 42, s. 66-67; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 128-129; E. Şahin, a.g.e., s. 242; S. Sürmeli, a.g.e., s. 52.
[212] *DMZG*, Belge No: 46, s. 83-84; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 470; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 90; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 130; S. Sürmeli, a.g.e., s. 62; M. M. Bala, a.g.e., s. 75; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 429.
[213] *DMZG*, Belge No: 47, s. 85; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 91; R. G. Hovannisian, a.g. e., s. 130; R. G. Suny, *Bakû Komünü Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, s. 254; S. Yerasımos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, s. 300; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/4, s. 179; Akdes Nimert Kurat, "Üç Sancak; Kars Ardahan, Batum", *Türk Yurdu*, C. 7, S. 3, (Mart 1970), Ankara, 1970, s. 26,

üzerine Trabzon Konferansı için 2 Mart'ta yola çıkacak heyetin gidişi durdurulmuştur[214].

Güney Kafkas Hükümeti Londra, Berlin, Paris, Petrograd, İstanbul'a birer telgraf göndererek bu antlaşmayı kabul etmediğini bildirmiştir[215]. Bundan dolayı Osmanlı Hükümeti ve Güney Kafkasya Hükümeti arasında anlaşmazlık başlamış ve Trabzon'a gidecek heyetin gidişi öncelikle durdurulmuşsa da sonradan heyetin Trabzon'a gitmesine izin verilmiştir.

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzasından sonra Türk tarafı, bir an önce Rusya'nın antlaşma hükümlerini uygulayarak Türkiye'ye bırakılan toprakları boşaltmasını istemişti. Bu sebeple Vehip Paşa, Güney Kafkas Ordusunun Kurmay Başkanı olan General Lebedinski'ye 7 Mart'ta bir nota vererek birliklerini 1878 Osmanlı-Rus sınırının gerisine çekmesini istemiştir. Telgraf General Lebedinski'ye 10 Mart'ta ulaşmıştır[216]. Aynı gün Vehip Paşa, bir süre ara verilen askeri harekâta yeniden başlanılacağını bildiren bir radyo mesajı vermiştir. Askeri harekâtın sebebi olarak da Ermenilerin Erzurum ve çevresinde yapmış oldukları mezalimleri göstermiştir[217]. 10 Mart'ta başlayan askeri harekât neticesinde Erzurum 12 Mart'ta ele geçirilmiştir[218].

4.1.4.3. Trabzon Konferansı

2 Mart'ta Trabzon'a hareketleri durdurulan Güney Kafkas Hükümeti heyeti[219] 7 Mart'ta Akakii Chkhenkeli başkanlığında yola çıkarak 8 Mart'ta Trabzon'a ulaşmıştır[220]. 12 Mart'ta Trabzon'a ulaşan Türk heyetinde başkanlığı da Bahriye Nezareti Erkân-ı Harbiye Başkanı Albay Rauf (Orbay) Bey yapmıştır[221].

---

[214] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 466; E. Şahin, a.g.e., s. 256.

[215] *DMZG,* Belge No: 48, s. 85-86; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 92-93; Y. H. Bayur, a.g.e. , C. III/IV, s. 179; S. Kılıç, a.g.e., s. 413; C. Hasanlı, a.g.e., s. 54.

[216] *DMZG,* Belge No: 49, s. 86; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 132-133; M. M. Bala, a.g.e., s. 75; E. H. Carr, a.g.e., C. 1, s. 312;S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, s. 300; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 431.

[217] *DMZG,* Belge No: 50, s. 86-87; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 466; E. Şahin, a.g.e., s. 258.

[218] *Vakit,* 13 Mart 1918; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C.II/2, s. 466; S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 21; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 431.

[219] Heyette yer alan Türk temsilciler Mehmet Emin Resulzâde, Ekber Ağa Şeyhülislamov, İbrahim Haydarov, Mir Yakub Mehdiyev, Haydar Ayaşindze (Gürcü asılı Müslüman), Halil Hasmuhammedov ve Mehmet Hasan Hacınski Beylerden meydana gelmekteydi. (Bkz. Mustafa Görüryılmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler*, İstanbul, 2007, s. 56.)

[220] F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 93; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 131; S. Sürmeli, a.g.e., s. 69; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 431; C. Hasanlı, a.g.e., s. 55.

[221] *Tasvir-i Efkâr,* 10 Mart 1918; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 467; E. Neciyev, a.g.e., s. 74; C. Hasanlı, a.g.e., s. 55.

Güney Kafkas Seymi, Trabzon'a gelen heyete verdiği talimatta, Brest-Litovsk Antlaşması'nın reddi, hudut olarak 1914 Osmanlı-Rus sınırının kabul edilmesi ve Türkiye dâhilinde bir Türk Ermenistan'ının kurulması gibi hususlar vardı[222]. Türk tarafına verilen talimat ise iki ana maddeden oluşmaktaydı. İlk madde de Elviye-i Selâse'nin mukadderatı Brest-Litovsk Barışı ile belirlendiğinden, bu mesele müzakere konularının dışında tutulacaktı. İkinci maddede ise, Güney Kafkas Hükümetinin gerçek mahiyeti öğrenilecek, milletlerin nüfus oranlarıyla delegelerinin oranının uygunluğuna, özellikle de Müslümanların durumlarına dikkat edilecekti[223].

Trabzon'daki görüşmelerde istenilen bir barışın olmayacağı belliydi. Çünkü yukarda da belirttiğimiz gibi tarafların Trabzon'a geliş gayeleri faklıydı. 13 Mart günü Türk ve Kafkas murahhaslar arasında takdim merasiminden sonra, müzakerelere resmen 14 Mart'ta yapılmaya başlandı[224]. İlk oturumda Rauf Bey, Çhenkeli'ye Türk heyetinin "kiminle" görüşmeler yaptığını sordu. Rauf Bey, konuşmasının devamında Kafkasya'da kurulan hükümeti tanımak için yeni kurulan hükümetin şekli, mahiyeti ve hukuki statüsü hakkında bilgi istedi[225]. Çhenkeli bu sorulara cevabı ikinci oturumda vereceğini söyledi. Bunun üzerine oturum sona erdi.

15 Mart günü başlayan ikinci oturumda Çhenkeli, ilk oturumda Rauf Bey'in sorularına cevap olarak verdiği beyanatında, Bolşevik İhtilalinden sonra Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrıldığını, her ne kadar bağımsızlığını ilan etmese de Seym adında Güney Kafkasya'daki bütün işlerden sorumlu ve salahiyet sahibi yeni bir hükümet kurulduğunu belirtmiştir. Ayrıca konuşmasına yeni hükümetin katılmadığı Brest Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını da ilave etmiştir[226]. Çhenkeli'nin beyanatından sonra Rauf Bey, oturuma son vermiştir.

Konferansın 16 Mart'ta yapılan üçüncü genel oturumunda Türk heyeti, Güney Kafkas heyetinin beyannamesine karşılık olarak cevabî yazılı bir beyanname sunmuştur. Beyannamede Güney Kafkas heyetinin Brest-Litovsk Antlaşması'nı "hiç yokmuş gibi"

---

[222] *DMZG,* Belge No: 46, s. 83-84; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 429.
[223] E. Şahin, a.g.e., s. 303-306.
[224] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 468; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 138; E. Neciyev, a.g.e., s. 74.
[225] *ATASE,* A. 4-3671, K. 2920, D. 136, F. 9-15, 9-16, 9-18, 9-20; *ATASE,* A. 4-3671, K. 2918, D. 28, F. 1-8, 1-9, 1-10; *DMZG,* Belge No: 56, s. 116; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 468; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 94-95; E. Şahin, a.g.e., s. 314-316.
[226] *ATASE,* A. 4-3671, K. 2920, D. 136, F. 9-47; *DMZG,* Belge No: 57, s. 117; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 95; E. Şahin, a.g.e., s. 320-321.

varsaymasının kabul edilemeyeceği belirtilmiştir[227]. Konferansa 20 Mart 1918 tarihine kadar ara verilmiştir. Türk Heyetinin beyannamesine, Güney Kafkas heyetinin cevabı 18 Mart'ta[228] gelmiştir. Cevabî beyannamede Brest-Litovsk Antlaşması'nın Rusya Kurucular Meclisinin dağıtıldıktan sonra imzalandığı için kabul etmediklerini bir kez daha yinelemişlerdir[229].

Genel oturuma ara verildiği dönemde Türk heyeti, Müslüman ve Gürcü delegeleriyle gizli görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerde Çhenkeli "Türkiye Ermenistanı" hakkındaki maddeyi Ermenilerin ısrarı karşısında beyannameye eklendiğini söylemiş ve bu konuda Gürcülerin çokta ısrarcı olmayacaklarını ilave etmiştir. Fakat görüşmeler Batum meselesine geldiğinde tıkanmıştır. Çünkü Gürcüler Batum meselesinde oldukça ısrarcı olmuşlardır[230].

Trabzon Konferansı'nın dördüncü oturumu kararlaştırıldığı gibi 20 Mart 1918'de gerçekleştirilmiştir. Bu oturumda Türk tarafı Güney Kafkas heyetinin 18 Mart'taki beyannamesine karşılık bir yazılı beyanname vermiştir. Bu beyannamede Rusya hükümetinin imzaladığı antlaşmalar ve belgelerin, Rusya'nın bütün kısımları için geçerli olduğu ifade edilmiştir. Beyannamenin devamında yeni kurulmakta olan bir devletin uluslararası nitelikte olan bir antlaşmayı kabul etmemesinin hiçbir hukukî dayanağı olamayacağı, Türk heyetinin bu görüşmelerde bulunmasının amacının sadece Brest-Litovsk Barışı'nda yer almayan ekonomik ve ticarî ilişkilerin görüşülmesi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca beyanname de Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkas Hükümet'inden bağımsızlığını ilan etmesini beklediği de ifade edilmiştir[231].

Türk heyeti'nin beyannamesini Güney Kafkas heyetine tevdiinin ardından dördüncü oturum sona ermiştir[232]. 21 Mart'ta yapılan konferansın beşinci oturumunda ilk önce Güney Kafkas heyeti'nin 20 Mart'taki Türk heyetinin beyannamesine verdiği cevabı görüşülmüş, ondan sonra da Türk Heyeti'nin cevabı gelmiştir. Güney Kafkas heyeti beyannamesinde, Brest-Litovsk Barışı konusundaki ve Türk Ermenistanı

---

[227] *ATASE,* A. 4-3671, K. 2920, D. 136, F. 9-54, 9-55; *DMZG,* Belge No: 58, s. 118-119; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 95; E. Şahin, a.g.e., s. 323-326.

[228] *DMZG,* Belge No: 65'de tarih 20 Mart 1918 gösterilmiş olmasına rağmen DMZG, Belge No: 66'da Türk tarafının 20 Mart'taki toplantıda Güney Kafkas heyetinin 18 Mart'ta verdiği yazılı belgeye cevap olarak yazılmış olması bakımından bu tarihin 18 Mart 1918 olması gerekmektedir.

[229] *ATASE,* A. 4-3671, K. 2920, D. 136, F. 9-94, 9-95, 9-96; *DMZG,* Belge No: 65, s. 132-134; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 470-471; E. Şahin, a.g.e., s. 331-333.

[230] E. Şahin, a.g.e., s. 335-340; O. Kaçaznuni, a.g.e., s. 45-46.

[231] *ATASE,* A. 4-3671, K. 2920, D. 136, F. 9-64, 9-65, 9-66; *DMZG,* Belge No: 66, s. 134-136; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 471; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 96; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 187; E. Şahin, a.g.e., s. 352-353.

[232] E. Şahin, a.g.e., s. 355.

konusundaki eski görüşlerini sürdürmüş ve bağımsız bir devletin sahip olması gereken şartların kesin barış antlaşmasının imzalanması sırasında Güney Kafkas Hükümeti tarafından yerine getirileceğini bildirmiştir[233]. Türk heyeti ise verdiği cevapta Türk Ermenistanı talebini Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale olarak değerlendirdiği için reddetmiş ve Brest-Litovsk Barışı'nda yine ısrar ederek Güney Kafkas Hükümeti ile barış görüşmelerine ancak Batum, Kars ve Ardahan üzerindeki taleplerinden vazgeçmeleri koşuluyla başlanabileceğini belirtmiştir[234].

Trabzon'da 14 Mart tarihinden beri yapılan müzakerelerden bir sonuç elde edilememesi üzerine görüşmelere geçici olarak ara verilmiştir. Bu arada Güney Kafkas heyeti Başkanı Çhenkeli, Seym'e görüşmeler konusunda malumat vermesi ve Seym'den direktif alması için her milletten birer delegeyi Tiflis'e göndermiştir[235].

Tiflis'te gerekli görüşmeleri yaptıktan[236] sonra delegeler 29 Mart'ta Trabzon'a dönmüşlerdir[237]. Müzakerelere 5 Nisan'da yeniden başlanmış ve Güney Kafkas heyeti 21 Mart'taki Türk beyannamesine cevabını vermiştir. Cevapta, Brest-Litovsk Antlaşması'nın kabulü yeniden reddedilmişse de Türklere Oltu, Ardahan'ın güneyi, Kars'ın güneybatı ve Kağızman'ın batı kısmı gibi toprakları bırakmayı teklif etmişlerdir. Türk Ermenistanı konusundaki taleplerinde ise bir yumuşama olduğu görülmüştür[238]. Türk heyeti başkanı Rauf Bey, Güney Kafkas heyetinin beyannamesini hükümetine bildirmek ve gerekli talimatı beklemek için görüşmelere ara verilmesini istemiştir[239].

Müzakerelere bir süreliğine ara verilmişse de bu oturum Trabzon Konferans'ının son genel oturumu olmuştur. Çünkü müzakerelerde herhangi bir ilerleme kaydedilmemesi Türkleri yormuştur[240]. Bu sebeple de 6 Nisan 1918 tarihinde Hariciye

---

[233] *ATASE,* A. 4-3671, K. 2920, D. 136, F. 9-81, 9-82, 9-83; *DMZG,* Belge No: 67, s. 137-138; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 471; E. Şahin, a.g.e., s. 358-359.

[234] *DMZG,* Belge No: 68, s. 138-139; E. Şahin, a.g.e., s. 360-362; O. Kaçaznuni, a.g.e., s. 44-45; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 140.

[235] S. Sürmeli, a.g.e., s. 71; E. Şahin, a.g.e., s. 366; C. Hasanlı, a.g.e., s. 58.

[236] Tiflis'te 25 ve 26 Mart'ta Seym toplantısında Trabzon Konferansındaki müzakereler konusunda bilgi verilmiş ve bu görüşmeden sonra Brest-Litovsk'ın reddi konusunda ısrarda devam edilmiş ve Trabzon'da bulunan heyet başkanı Çhenkeli'ye geniş yetkiler verilmesi karara bağlanmıştır. Ayrıca Tiflis'te bir hükümet değişikliği olmuş ve Trabzon'da bulunan Güney Kafkas heyeti başkanı Çhenkeli Dışişleri Bakanlığına getirilmiştir. (Bkz. *DMZG*, Belge No: 69, 70, s. 139-152; M. M. Bala, a.g.e., s. 119-120; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 96-97; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 472; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 141-142; E. Şahin, a.g.e., s. 368-374.)

[237] E. Şahin, a.g.e., s. 376.

[238] *DMZG,* Belge No: 71, s. 152-155; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 472; E. Şahin, a.g.e., s. 398-401.

[239] E. Şahin, a.g.e., s. 402.

[240] F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 98.

Nazırı Nesimi Bey'in talepleri doğrultusunda Güney Kafkas heyetine yazılı bir nota verilmiştir. Notada; Brest-Litovsk Antlaşması'nın tanınması istenmekte olup cevap için 48 saat mühlet verilmiştir[241]. Bunun üzerine Chenkeli, Seym'e müracaat ederek bilhassa Kars bölgesine ait önemli toprak tavizleri yapılmasını talep etmiştir.

8 Nisan'da toplanan Seym, ültimatomu ve 4 Nisan'da başlayan Türk ileri hareketini görüşmüş ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımamış olmasına rağmen Chenkeli'nin teklif etmiş olduğu özellikle Kars bölgesine ait önemli toprak tavizleri yapılmasına yönelik talebi kabul etmiştir. Bu gelişme aynı gün Chenkeli'ye bildirilmiştir[242]. Ancak Türk ileri harekâtının devam etmesi üzerine 8 Nisan'da Çhenkeli, Güney Kafkas heyeti ile durumu görüşmüştür. Bu görüşmede Tiflis'ten telgrafla getirttikleri Brest-Litovsk Anlaşmasının 4. maddesinin metnini okuduktan sonra Türklerin ültimatomunu kabul etme kararı almışlardır.

Kararı almalarında 4 Nisan'da başlayan Türk ileri harekâtının devam etmesi ve onlara göre Brest-Litovsk Anlaşmasının tanınmasının Batum, Ardahan ve Kars bölgelerinin Osmanlılara verilmesi anlamına gelmemesi etkili olmuştur. Heyet üyeleri yapılacak referandumda bu bölgelerin nüfusunun çoğunluğunun Ermeni ve Gürcülerden oluştuğunu düşünmeleri ve yapılacak oylamada halkın Güney Kafkasya içerisinde kalmak isteyeceklerinden emin olmaları etkili olmuştur. Bu kararlarını Tiflis'e ileterek hükümetten gelecek emiri beklemeye başlamışlarsa da Tiflis'ten beklenen cevabın gelmemesi üzerine Çkhenkeli, Rauf Bey'den ültimatomun süresinin 48 saat daha uzatılmasını istemiş ve olumlu cevap da almıştı. Ancak 10 Nisan saat 7'ye kadar Tiflis'ten cevap gelmemesi üzerine Güney Kafkasya heyeti, Seym'in heyet tarafından verilen kararı onaylandığını düşünmüşlerdir. Bunun üzerine de Brest-Litovsk Anlaşmasını kabul ettiklerini ve bundan sonraki görüşmeleri buna göre yapmaya hazır olduklarını Türk heyetine bildirmişlerdir[243].

Güney Kafkas Hükümeti ise 8 Nisan'da Güney Kafkas heyeti başkanı Çhenkeli'ye Türk Ordusunun hudutlarına girdiğini bu hareketin derhal durdurulmasını ve bu şartlar altında barış görüşmelerinin yapılamayacağını bir telgrafla bildirmiştir. Ancak Güney Kafkas heyeti başkanı Çhenkeli 10 Nisan'da Brest-Litovsk Antlaşmasını kabul etmiş ve bu durumda Güney Kafkas Hükümeti'ni de haberdar etmişti. Bu arada

---

[241] *DMZG,* Belge No: 72, s. 155-156; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 98; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 472; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 432; C. Hasanlı, a.g.e., s. 63.

[242] E. Şahin, a.g.e., s. 411-412

[243] *DMZG,* Belge No: 77, s. 160; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 98; G. Guniava, a.g.t., s. 64-65; E. Şahin, a.g.e., s. 421-422; C. Hasanlı, a.g.e., s. 64.

Türk tarafının barış görüşmelerine başlanması için Güney Kafkas Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını talep eden[244] telgraf ile Batum'un boşaltılmasını talep eden telgraf 13 Nisan'da Tiflis'e ulaşmıştır[245]. Bu durumda rahatsız olan Seym, 13/14 Nisan'da yaptığı görüşmeler neticesinde Osmanlı Devleti ile savaş halinde olduğu için heyetin Tiflis'e geri çağırılmasını kararlaştırmıştır[246]. Bu karar doğrultusunda heyet 14 Nisan'da Tiflis'e geri çağrılmıştır[247]. Trabzon'da herhangi bir barış antlaşması imzalanmadığı gibi, Seym, halkı cepheye savaşa davet etmiştir[248].

4.1.4.4. Trabzon Konferansı Süresince ve Görüşmelerin Kesilmesinden Sonra Türk Ordusunun İleri Harekâtı

Türk Ordusu, Türk Murahhaslarının Trabzon Konferansı için Trabzon'a geldiği gün olan 12 Mart'ta Erzurum'u aldıktan[249] sonra ilerleyişine devam ederek 13 Mart'ta Hasankale'yi 16 Mart'ta Tortum ve Köprüköy kasabalarını ele geçirmiştir[250]. İleri harekâtına devam eden Türk birlikleri 17 Mart'ta Narman ve 21 Mart'ta Kötek'i alarak 1914 sınırına ulaşmıştır[251]. Kırk yıllık bir ayrılıktan sonra Türk Ordusu 25 Mart'ta Oltu'ya girmiştir[252].

Güney kısımdaki Türk kuvvetleri ise 18 Mart'ta Gümgüm, 23 Mart'ta Malazgirt ve Adilcevaz'ı, 3 Nisan'da Erciş'i, 4 Nisan'da Ernis ve Gevaş ele geçirmişlerdir[253]. 6 Nisan'da Van[254] 14 Nisan'da Bayezid Sancağı[255], 16 Nisan'da Başkale ve Deyr kasabaları Ermenilerden alınmıştır[256].

---

[244] *DMZG*, Belge No: 81, s. 162; E. Şahin, a.g.e., s. 428; S. Sürmeli, a.g.e., s. 73.
[245] *DMZG*, Belge No: 83, s. 166-167; E. Şahin, a.g.e., s. 429.
[246] *DMZG*, Belge No: 83, s. 183-184.
[247] *DMZG*, Belge No: 84, s. 184; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 100; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 155; S. Sürmeli, a.g.e., s. 80; E. Şahin, a.g.e., s. 440.
[248] *DMZG*, Belge No: 85, s. 185-186.
[249] *Vakit*, 13 Mart 1918; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 466; Josef Pomiankowiski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, (Çev. Kemal Turan), İstanbul, 1990, s. 298; Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Ankara, 2002, s. 43.
[250] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 470; S. Yel, a.g.e., s. 44.
[251] Kazım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, C. I, (Yay. Haz. Yücel Demirel), İstanbul, 2009, s. 495, 498.
[252] *Vakit*, 27 Mart 1918; *Tasvir-i Efkâr,* 30 Mart 1918; Sami Önal, *Millî Mücâdele'de Oltu*, Ankara, 1968, s. 37.
[253] *Vakit* 6 Nisan 1918; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 483.
[254] *Tasvir-i Efkâr,* 9 Nisan 1918; *Vakit,* 9 Nisan 1918; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 491; Fevzi Çakmak Van'ın 8 Nisan'da ele geçtiğini yazmaktadır. (Bkz. F. Çakmak, a.g.e., s. 268.)
[255] *Vakit*, 19 Nisan 1918; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 492.
[256] *Tasfir-i Efkâr,* 19 Nisan 1918; *Sabah,* 19 Nisan 1918; *Tasvir-i Efkâr*, 20 Nisan 1918; *Vakit*, 20 Nisan 1918.

Erzurum'u terk eden Ermenilerin Müslümanları katle devam etmeleri üzerine Enver Paşa Vehib Paşa'ya 19 Mart 1918'de gönderdiği telgrafta ileri harekâta devam etmesini, Gürcü ve Ermeni çetelerinin takip edilerek Müslüman halka yapılan katliamlarının önlenmesini ve harekâtı düzenli Rus ordularıyla karşılaşıncaya kadar devam ettirmesini emretmişti. Bunun üzerine Vehib Paşa 25 Mart 1918'de Türk birliklerine ileri harekâta devam edilmesi emrini vermişti. Harekât hem Ermeni katliamını[257] önlemek hem de Brest-Litovsk Barışı'nın gerekliliklerini yerine getirmek için amacıyla yapılmıştır.

Türk Ordusu 28 Mart'ta Artvin'i, 30 Mart'ta Ardanuç ele geçirmiş[258], 3 Nisan'da da 19 Mart'tan bu yana bölgedeki Türklerin kontrolünde olan Ardahan'a, 4 Nisan'da da Posof'a girilmiştir[259]. 5 Nisan'da Sarıkamış ele geçirilmiş[260], Kars yönüne doğru kaçan Ermeniler takip edilerek 8 Nisan'da Kağızman alınmıştır[261].

13 Nisan'da Batum muhasara edilmiş ve bu çarpışmalarda Ahıska ve Ahılkelek gönülleri de yer almıştı[262]. Türk Ordusu saat 16.00'ya kadar Batum'un tahliyesini istenmişse de olumlu cevabın alınmaması üzerine 13 Nisan saat 19.00'da ileri harekât başlatılmış ve 14 Nisan'da Batum da ele geçirilmiştir[263]. Sıra Kars'a gelmişti[264]. Nova Selim üzerine 19 Nisan'da taarruz başlatılmış[265], Güney Kafkas Seym'inin sulh teklifi üzerine çarpışmalar durdurulmuştur[266]. Nihayet Kars 25 Nisan'da teslim alınmıştır[267].

Ermenilerin Ahıska'da da katliamlar yapması üzerine Ahıska Müslüman halkı Ömer Faik Nemanzade Bey'i İstanbul'a göndermişti[268]. Trabzon'daki Konferans devam ettiği günlerde Trabzon'a gelen Ömer Faik Bey, Ahıska'da Ermenilerle Müslümanlar

---

[257] Türk askeri önünde kaçan Ermeniler pek çok yerde olduğu gibi Ardahan Ahılkelek arasında yaşayan pek çok Müslüman halka katliam yapmışlarlardır(Bkz. *Documents on Ottoman-Armenians,* C. II, Doc. No. 1937(133), 1938(134), s. 155-158.)

[258] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, s. 477.

[259] *Tasvir-i Efkâr*, 6 Nisan 1918; *Vakit,* 6 Nisan 1918; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 482.

[260] *Tasvir-i Efkâr,* 7 Nisan 1918; *Vakit,* 6 Nisan 1918; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 481; S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 21; S. Yel, a.g.e., s. 46.

[261] *Tasfir-i Efkâr,* 13 Nisan 1918; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, s. 477.

[262] F. Çakmak, a.g.e., s. 268; S. Yel, a.g.e., s. 48.

[263] *Tasvir-i Efkâr,* 15 Nisan 1918; *Tasvir-i Efkâr*, 16 Nisan 1918; *Vakit*, 16 Nisan 1918; *Sabah*, 16 Nisan 1918; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 487-489.

[264] *Tasvir-i Efkâr,* 18 Nisan 1918.

[265] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, s. 496; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 473; S. Yel, a.g.e., s. 50.

[266] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 498-500; S. Yel, a.g.e., s. 50.

[267] *Tasvir-i Efkâr,* 27 Nisan 1918; *Vakit*, 27 Nisan 1918; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 501; R. G. Suny, *Bakû Komünü Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, s. 256; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 107; S. Sürmeli, a.g.e., s. 88; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/4, s. 189; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 435; S. Yel, a.g.e., s. 50.

[268] *BOA, DH.EUM.5.Şube,* Dosya No: 55, Gömlek No: 26, Vrk. 3/1.

arasında cinayetlerin hız kazandığı ve Müslümanların zor durumda olduklarını söylenmişti. Bunun üzerine Trabzon'da bulunan Türk murahhaslarından Tevfik Salim Bey 24 Mart'ta Kafkas İşleri Komisyonu Reisi Binbaşı Kazım Bey'e gönderdiği yazıda bu durumu izah etmiş ve gerekli tedbirlerin alınmasını rica etmişti[269]. Bu durum Vehip Paşa'ya bir yazıyla da iletilmişti[270].

Ahıskalı Server Bey Ermeni katliamlarına karşı Ahıska ve çevresini teşkilatlandırma çalışmalarına başlamış ve Azerbaycan Kolordusuna bağlı olarak Abastuman'da 8. Müslüman Alayı'nı kurmuştur. Alayın başına da Kaçarlı Prens Seyfi Mirza Bey'i getirmiş, kendisi de Alayın Askeri Komiserliği görevini üzerine almıştı.

8. Alaya bağlı olarak Azgur ve Kobliyan'da 1918 yılı başlarında taburlar kurulmuş ve yerli Türklerden 1.200 asker alınmıştı. Server Bey, 800 Posofluyu da milis güç olarak kendi parası ile Hamşioğlu Arslan Bey'in başçılığında hazırlatmıştı. 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşmasını tanımayan Ermenilere karşı Ardahan'dan Hamşioğlu Celal Bey ve milis kuvvetler Ardahan'ın içini ve Ur'daki Ermenileri temizleyip Göle'den gelen baskını geri püskürtmüştü. Osman Server Bey, Mart 1918 sonlarında Azgurlu Efrayim Efendi ile Bibinoğlu Ahmet Cevdet Bey'i Hopa'da bulunan Eyüplü Deli Halit Bey[271]'e göndererek, 8. Alay ve çetelerle Ahıska ve Ardahan'ın yerli Türklerin elinde olduğunu ve Türk Ordusunu beklediklerini bildirmişti[272].

---

[269] *ATASE,* A. 4-3671, K. 2916, D. 487, F. 7

[270] *ATASE,* A. 4-3671, K. 2916, D. 487, F. 7-1.

[271] Halit Paşa; 1883 yılında Beşikta dünyaya gelmiştir. Kastamonu-Taşköprü'nün Yazı köyü eşrafından Hacı Osman Bey'in soyundan gelen Ahmet Bey'in oğludur. 14 Ocak 1901'de Harp Okulu'na girerek teğmen rütbesiyle 22 Ağustos 1903'te mezun olmuştur. 14 Nisan 1911'de yüzbaşılığa yükselmiş, Trablusgarp'ın İtalyanlar tarafından işgali üzerine Trablusgarb'a gitmiştir. Balkan Savaşı'nın başlamasından dolayı Trablusgarp'tan dönmüş ve Çatalca'da Bulgar ordusuna karşı savaşmıştır. I. Dünya savaşı sırasında Yakup Cemil Bey'in Kafkasya Mürettep Alayının 2. Tabur Kumandanlığına atanmış, Ardahan Zaferi üzerine 23 Haziran 1915'te fevkalâdeden binbaşılığa yükseltilmiştir. Çorum müfrezesiyle yaptığı hizmetlerinden ötürü rütbesi 14 Haziran 1916'da yarbaylığa yükseltilmiş 21/22 Haziran 1916'da aldığı yaradan dolayı İstanbul ve Viyana'da tedavi görmüştür. 10 Mayıs 1917'de Garbî Dersim Kumandanlığına atanmış ve 1918 başlarında Dersim, Erzincan, Nenehatun ve Erzurum'u geri almıştır. 3. Kafkası Kumandanlığı sırasında Batum'un geri alınışı sırasındaki mücadeleye katılmış, burdan da kuvvetleriyle Ahıska topraklarına geçmiş ve buradaki milis kuvvetlerle Ahıska ve Ahılkelek'in ele geçirlmesini sağlamıştır. Mondros Mütarekesi'nden sonra Ahıska ve Ahılkelek'i boşaltmış ve Ardahan'a çekilmiştir. Burada Ardahan kongreleri düzenlemiştir. 27 Eylül 1920'de Ermenistan üzerine yapılan harekâta 9. Kafkas Fırkası Kumandanı olarak atanmış, gösterdiği başarılardan dolayı rütbesi albaylığa yükseltilmiştir. Büyük Taaruz harekâtı sırasında gösterdiği başarıdan dolayı 31 Ağustos 1922'de fevkalâdeden tümgeneral oldu. I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında gösterdiği başarılardan dolayı pek çok madalya almıştır. II. Meclis'e Ardahan milletvekili olarak seçilen Halit Paşa 9 Şubat 1925'te Meclis koridorunda sırtından yaralanmış, aldığı yara yüzünden de 14 Şubat 1925'te ölmüştür. (Bkz. *Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927*, C. III, Ankara, 1995, s. 99-101.)

[272] F. Kırzıoğlu, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: (Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", s. 55; Ahıskalı Y. Mühendis Osman Server Atabek, a.g.m., s. 10.

Hem Ahıskalı Server Bey'in Halit Bey'i Ahıska'ya davet etmesi hem de İstanbul'da bulunan Ömer Faik Bey'in Sadrazaman Talat Paşa'dan *"Ahıska'nın Türkiye hududunda ve çoğunluk ahalisinin Müslüman olmasını"* gerekçe göstererek Ahıska'da bir teşkilât kurulmasını ve Ahıska'nın ilhâk talebini istemesi üzerine Talat Paşa görüşme de *"Ahıska Türklerinin teşkilat kurulmasına yönelik arzusunun Enver Paşa tarafından yerine getirileceğini"* ifade etmişti[273]. Bunun üzerine Enver Paşa, Vehip Paşa'dan Halit Bey'in kumandasında 3. Kafkas Fırkasının kurulmasını istemişti[274].

Batum'un ele geçirilmesinden sonra Halit Bey, Ahıska'yı ele geçirmek ve Ahıska'da teşkilatlanmak amacıyla[275] 22 Nisan'da Ahıska'ya doğru ilerlemeye başlamış ve bunun üzerine Güney Kafkas kuvvetleri Ozurgeti'den çekilmişlerdir. O sırada Ahıska şehrinde 3 makineli tüfek ve 6 top ile 2.000 kadar Ermeni ve Gürcü kuvveti bulunmakta olup, yeni Gürcü kuvvetleri de Ahıska'ya gönderilmişti. 8. Müslüman Alayı'nı 3. Kafkas Fırkanın çekirdeği olarak eline alan Halit Bey'in kuvvetlerine ek olarak Batum'un ele geçirilmesinden sonra Ahıska'nın ele geçirilmesi için bir dağ bataryası ve bir makineli tüfek bölüğü verilmiştir[276]. Halit ve Server Beyler Nisan ayı süresince Ahıska'da dayanmaya çalışan Ermenilerle mücadeleye devam ederken Türk birlikleri Mayıs'ta Gümrü'yü de ele geçirmiş ve yine aynı günlerde Ahıska ve Çürüksu havalisi de ele geçirilmiştir[277]. Böylece Mayıs ayında Ahıska ve Ahılkelek'in ele geçirilmesi ile de 1828 sınırına ulaşılmıştır.

4.1.5. Güney Kafkas Seym'inin Bağımsızlık İlanı

Türk ileri harekâtını kendi askeri gücü ile durduramayan ve dışardan beklediği yardımı da alamayan Güney Kafkas Seym'i, 6 Nisan 1918 tarihli Türk ültimatomunu kabul etmekten başka çaresi olmadığının farkına vardı[278]. Çünkü Türk ordusu 14 Nisan'da Batum'u aldıktan sonra, Çürüksu-Ozurgeti, Ahıska-Ahılkelek ve Kars istikametlerindeki askeri harekâtı hızlı ve başarılı bir şekilde yürütmekteydi[279]. Böyle bir durumda Güney Kafkas hükümetinin önünde iki seçenek vardı; ya savaşa devam etmek ya da Osmanlı Devleti ile tekrar barış masasına oturmaktı.

---

[273] Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, Ankara, 1998, s. 92-99.
[274] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 473; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 433.
[275] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 497.
[276] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 503-504.
[277] F. Kırzıoğlu, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: (Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)". s. 55; F. Çakmak, a.g.e., s. 269; S. Yel, a.g.e., s. 54.
[278] S. Sürmeli, a.g.e., s. 88.
[279] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 503.

Seym'de ise üyeler ikiye bölünmüş durumdaydı. Bir kısım üyeler savaşa devam edilmesi taraftarı iken, Çhenkeli liderliğindeki önemli bir grup da barış müzakerelerine devam etmekten yana olmuşlardı. Türk Ordusunun hızla ilerleyişi, yabancı devletlerden beklenen yardımın gelmemesi üzerine Seym'de barış taraftarları ağır basmaya başlamıştır. 22 Nisan 1918'de Çheidze başkanlığında toplanan Güney Kafkas Seymi'nde Güney Kafkasya'nın bağımsızlık meselesi tartışılmaya başlanmış, gece yarısına kadar süren çok şiddetli tartışmalardan sonra Gürcüleri Azeri Müslümanların desteklemesiyle, 3 ret oya karşın 80 kabul oyla[280] Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılarak bağımsız bir cumhuriyet olduğu resmen ilan edilmişti[281]. Ayrıca toplantıda Brest-Litovsk Antlaşması kabul edilerek Türkler ile yeniden barış görüşmelerine başlanmasına karar verilmiştir[282].

Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'dan oluşan yeni devletin ismi Güney Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti idi[283]. 23 Nisan'da hükümeti kurmakla görevlendirilen Çhenkeli bu gelişmelerden aynı gün Vehip Paşa'yı haberdar ettiği[284] gibi barış görüşmeleri için Vehip Paşa'nın 22 Nisan'da Trabzon'u görüşme yeri olarak öneren yazısına[285] karşılık da Batum'u önerdi[286].

26 Nisan'da da Güney Kafkas Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin yeni hükümeti Çhenkeli tarafından kuruldu[287]. Türk Hükümetinin, Güney Kafkas Demokratik Federatif Cumhuriyetini tanıdığını ve görüşmelerin Batum'da yapılmasının kabul edildiğini bildiren 26 Nisan 1918 tarihli telgrafı ise Tiflis'e 28 Nisan'da ulaştı[288].

---

[280] *Tanin*, 31 Mayıs 1918.
[281] *DMZG,* Belge No: 99, s. 222.
[282] *DMZG,* Belge No: 100, s. 222; S. Sürmeli, a.g.e., s. 89; E. Şahin, a.g.e., s. 511; O. Kaçaznuni, a.g.e., s. 49.
[283] F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 108; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia,* s. 204; C. Hasanlı, a.g.e., s. 75.
[284] F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 106; C. Hasanlı, a.g.e., s. 76.
[285] *DMZG,* Belge No: 98, s. 199.
[286] *DMZG,* Belge No: 102, s. 224.
[287] *DMZG,* Belge No: 108, s. 229; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 107; S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri,* s. 21; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 189; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia,* s. 204; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 434; C. Hasanlı, a.g.e., s. 76.
[288] *DMZG,* Belge No: 122, s. 253; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 108; S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri,* s. 22; E. Şahin, a.g.e., s. 514; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 204; C. Hasanlı, a.g.e., s. 77.

4.1.6. Batum Konferansı

4.1.6.1. Ahıska ve Ahılkelek Müslüman-Türk Halkının Osmanlı Devleti'ne Müracaatı

Ahıska'nın feryadını ve Ahıskalıların Osmanlı Devletine ilhâk olma isteklerini İstanbul'a iletmek için 2 Şubat 1918'de Tiflis'ten yola çıkmış olan Ömer Faik Bey[289], Batum'da Azerbaycan'da yapılan katliamlardan dolayı Osmanlı Devleti'nden kendilerine yardım etmesini istemek amacıyla İstanbul'a bir Osmanlı subayı olan Hüsamettin ile yola çıkan Naki Bey (Keykurun) ile karşılaşmıştır[290].

Naki Bey ve Hüsamettin Bey'den önce Batum'dan hareket ederek Trabzon'a gelen Ömer Faik Bey, burada Trabzon Konferansı'nda yer alan Osmanlı heyet üyelerine Osmanlı hükümeti tarafından tüm Kafkasya'yı ele geçirilmesini ya da mandası altına almasını rica etmiştir[291]. Daha sonra Tirebolu'ya gelen Ömer Faik Bey, Naki Bey ve Hüsamettin Bey ile karşılaşmış ve burada Giresun'a beraber gitmişlerdir. Buradan 19 Şubat'ta Su şehrine gelerek Vehip Paşa ile görüşmüşlerse de bekledikleri ilgi ve cevabı alamadıklarından tam bir hayal kırıklığı ile İstanbul'a hareket etmişlerdir. Ömer Faik Nemanzade Sadrazam Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya Güney Kafkasya'nın durumu hakkında bir mektup yazmıştır. (EK-2, Belge-11)

Mektup özetle şöyleydi; Güney Kafkasya Hükümeti'nin Osmanlı Devleti ile barış yapmak için bir aylık bir süre istemesinin altında yatan sebebin Ermeni, Gürcü, Rum ve Kafkasyalı Ruslardan birer kolordu ile fırka teşkil edip hududa göndermek ve bu yolla barış görüşmelerine etkilemek istediklerini, Tiflis'te bulunan İngiliz ve Fransız subay ve mühendislerinin yardımıyla Gürcülerin bir kolordu kurmaya çalıştıklarını, Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki gerginliğin arttığını, Müslümanların Tiflis-Bakü demiryolu ile ülkelerine giden Rus askerlerden zorla 30.000 tüfek, 24 top, 20 makineli tüfek aldıklarını, 70-80.000 kadar silahlı Müslümanın Osmanlı'yı beklediklerini, Osmanlı'nın kendilerine silah ve yüksek rütbeli subay göndermesi durumunda kuvvet sayılarının 150-200.000 çıkabileceğini, Ermenilerin ise şimdilik kuvvetlerinin ancak 40-50.000 olduğunu, ancak Osmanlı Devleti'nın tez elden Kafkasya'ya girmezse sayılarını 100.000 çıkarabileceklerini Gürcü kolordusunun ise ancak kendi topraklarını muhafaza edebileceğini yazmıştır. Ayrıca mektupta Kafkaslar, İran, Azerbaycan topraklarını birleştirmeğe ortamın müsait olduğunu, Osmanlı Devleti yöneticilerinin bu fırsatı

---

[289] *BOA, DH.EUM.5.Şube,* Dosya No: 55, Gömlek No: 26, Vrk. 3/1.
[290] N. Keykurun, a.g.e., s. 87.
[291] G. Guniava, a.g.t., s. 67.

kaçırmayacaklarını, bu milli gayeyi ihtiyata kurban etmeyeceklerini ümit ettiğini yazmıştır[292].

Enver Paşa'nın emri ile Vehip Paşa bu iki heyet yetkilisini İstanbul'a ulaştımak için araba ile Sivas'a göndermiş oradan da trenle Ulukışla'ya ordanda Konya'ya ulaşmışlardır. Konya'da vali ve İttihat ve Terakki ileri gelenleri tarafından karşılandıktan sonra belediye başkanının kendileri şerefine verdiği ziyafete katılmışladır.

Daha sonra trenle yollarına devam eden Ömer Faik Bey ve Naki Bey Karahisar yolu ile İstanbul'a ulaşmışlardır. Temsilciler Sadrazam Talat Paşa ile görüşmüşlerdir. Görüşmede Adliye Nazırı Halil Bey (Menteşe) ve Enver Paşa'da bulunmuştur. Naki Bey, Azerbaycan halkının bağımsız olabilmesi için yardım talebinde bulunmuş ve halkın teşkilatlandırılabilmesi için askeri öğretmenler ve çavuş kadrosunda askerler gönderilmesini istemiştir. Ömer Faik Bey'de "… Bizim kazamız Ahıska tam Türkiye hudutundadır. Orasının ilhâkını istiyorum" demiştir. Talat Paşa da Ahıska ve Azerbaycan'da teşkilat kurulmasına yönelik her iki temsilcinin arzusunun Enver Paşa tarafından yerine getirileceğini ifade etmiştir[293].

Trabzon Konferansı esnasında Türk murahhaslarını ziyaret eden Ömer Faik Bey, Ahıska'da Ermenilerle Müslümanlar arasında cinayetlerin hız kazandığı ve Müslümanların zor durumda olduklarını söylemişti. Bunun üzerine Trabzon'da bulunan Türk murahhaslarından Tevfik Salim Bey 24 Mart'ta Kafkas İşleri Komisyonu Reisi Binbaşı Kazım Bey'e gönderdiği yazıda bu durumu izah etmiş ve gerekli tedbirlerin alınmasını rica etmişti[294]. Aynı durum Vehip Paşa'ya da bir yazıyla iletilmişti[295].

Bu arada Ahıskalı Server Bey, Mart 1918 sonlarında Azgurlu Efrayim Efendi ile Bibinoğlu Ahmet Cevdet Bey'i Hopa'da bulunan Eyüplü Deli Halit Bey'e göndererek, 8. Alay ve çetelerle Ahıska ve Ardahan'ın yerli Türklerin elinde olduğunu ve Türk ordusunu beklediklerini bildirmişti[296].

Vehip Paşa, Enver Paşa'dan aldığı emir gereğince bölgenin kurtarılması amacıyla bölgede bir teşkilatın kurulması yoluna gitmiştir. Bu amaçla da Hıristiyan Gürcülerle birleşmek istemeyen ve Osmanlı Devletine katılmayı arzulayan Müslüman

---

[292] *BOA, DH.EUM.5.Şb,* Dosya No: 55, Gömlek No: 26, Vrk. 3/1-2.
[293] N. Keykurun, a.g.e., s. 92-99.
[294] *ATASE*, A. 4-3671, K. 2916, D. 487, F. 7.
[295] *ATASE*, A. 4-3671, K. 2916, D. 487, F. 7-1.
[296] F. Kırzıoğlu, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: (Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", s. 55.

Acaralılardan ve Ahıskalılardan oluşacak Yarbay Halit Bey kumandasında 3. Kafkas Fırkası kurulmuştur[297].

Halit Bey, Acaralılardan oluşturduğu Fırkası ile Batum taarruzuna katılmış ve buradan da 18 Nisan'da Ahıska'yı ele geçirmek ve burada teşkilatını kurmak amacıyla Gedi üzerinden Ahıska topraklarına girmişti[298]. Halit Bey'in 3. Kafkas Fırkasına ek olarak Ahıska'nın ele geçirilmesi amacıyla bir dağ bataryası ve bir makineli tüfek bölüğü de ilave edilmiştir. Ahıska'da ise o sırada 3 makineli tüfek ve 6 top ile 2.000 kadar Ermeni ve Gürcü kuvveti bulunmakta olup, yeni Gürcü kuvvetleri de Ahıska'ya gönderilmiştir.

Ahıska ve çevresinde Gürcü ve Ermeniler Ahıskalılara zulümlerini artırmış ve 1.100 kadar silahlı Ahıskalı Müslüman Türk halkı Halit Bey'in gelişini beklemeye başlamıştır[299]. Halit Bey, Ahıska'ya geldikten sonra bölgeyi ele geçirmek için teşkilatlanmasını tamamlamaya hız vermiştir.[300] Ahıskalı Türklerin milis kuvvet olarak oluşturduğu 8. Müslüman Alayı'nı 3. Kafkas Fırkası çekirdeği olarak eline alan Halit Bey, Ahıska'da bulunan Ermenilere karşı Server Bey ile birlikte önemli başarılar kazanmıştır[301].

Halit Bey, faaliyetlerine devam ederken Ahıska ve Ahılkelek ilçelerinin Müslüman nüfusunun temsilcileri ve millî vilâyet ve beldeler icra komitelerinin 40 üyesi Türk-Kafkas savaşının sona erdiğini ve 1877-1878 savaşından önceki Türk hudutlarının ihyası imkânını göz önünde tutarak 26 Nisan 1918'de olağanüstü bir toplantı yapmışlardır. (EK-2, Belge-12)

Toplantının sonunda şu kararlar alınmıştır:

1. Rusya İnkılabının İmparatorluğun tüm halklarına kendi kaderini tayin etme hakkını (bağımsız devlet oluşturma veya başka devletle birleşmek de dâhil) vermiştir.

2. Ahıska ve Ahılkelek ilçelerinin toprakları 1828 yılında Türkiye'den zorla alınmıştır. O zamana kadar üç yüz yıl boyunca onun hâkimiyeti altındaydı.

3. İlçenin Müslüman nüfusunun çoğunluğu Türk asıllıdır ve hiçbir zaman Türkiye ile manevi bağlarını koparmamıştır.

---

[297] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, 473; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 433.
[298] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C II/2, 486.
[299] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, s. 503-504.
[300] S. Sürmeli, a.g.e., s. 94.
[301] F. Kırzıoğlu, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: (Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", s. 55.

4. 1914-1918 savaşı sırasında ve bilhassa da hürriyet devrinde ilçelerde milli husumet zirveye ulaşmıştır. Hatta milletler arasında tüm Müslümanları yok etme tehdidi taşıyan katliam savaşları vardır ve hala devam etmektedir. Soygun ve yangınlardan Ahıska ilçesindeki on Müslüman kasaba tahrip edilmiştir: Ab, Hak, Ardjapa, Oral vs. Ahılkelek ilçesinde tüm Müslüman yerleşimleri yıkılmış, yakılmış ve sadece dört yerleşimdeki Müslüman halk Ermeni ve Gürcülerin saldırılarına karşı kahramanca mukavemet etmektedir. Son ilçede birkaç bin Müslüman, Ermeni ve Gürcülerde esir bulunmaktadır. Cephede savaş eylemlerinin durdurulmasına rağmen, Borcom Gürcüleri ve Ahıska Ermenileri ve Gürcüleri durmadan top ve makineli tüfeklerle Müslüman yerleşim yerlerine ateş açmaktadır.

5. Kafkas Hükümeti, eşitlik ve kardeşlik sloganlarına rağmen, biz Müslümanlara daima şüphe ile bakmıştır. Bizim en temel hak ve isteklerimizi bile gerçekleştirmemiştir.

6. Bugün üç taraftan Gürcü ve Ermenilerle kuşatılmış durumda olan Ahıska ve Ahılkelek ilçeleri Müslümanları, Gürcistan sınırları içerisinde kaldıkları takdirde yakın gelecekte Türklerle sadece milli bağlarını değil, dilini ve dinini kaybedecektir. Devrimin başından itibaren Gürcüler tarafından buna nispeten hızlı adımlar atılmaktadır.

Bütün bu sebepleri nazarı dikkate alarak yukarıda adı geçen ilçelerdeki Müslümanları tamamen imhadan korumak; özellikle de Kafkas sınırları içerisinde yer alan Müslüman Halka barış olamayacağını göz önünde tutarak, Ahıska ve Ahılkelek ilçelerinin bir kısmının Türkiye'ye bağlanmasını Türk Hükümeti'nden talep etmektedir. Bu Kararname, Türk Hükümeti yardımı kabul etmediği takdirde bile, son nefese ve son mermiye kadar, özgürlük ve adalet için savaşa hazır olan tüm Müslüman halkının tamamen oybirliğiyle alınmıştır. Kendi kaderini tayin hakkına uygun olarak nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan Ahıska ve Ahılkelek ilçelerinin bir kısmı bugünden itibaren Türkiye'nin bir bölümü olarak görülüp bunun gerçekleştirilmesi için gereken tedbirler hemen alınmalı ve Kafkas Hükümeti de bu hususta bilgilendirilmelidir."[302]

Osmanlı Devleti, Ahıska ve Ahılkelek'in Müslüman Türk halkının taleplerini kabul etmiş ve Batum Konferansın'da Güney Kafkas Devleti heyetine sunulacak olan Türk talepleri arasında yerini almıştır. Ayrıca Halil Bey, Ahıska ve Ahılkelek ilçelerinin üyelerinin isteğini yerine getirerek Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devleti'ne

---

[302] *DMZG,* Belge No: 160, s. 310-312.

bağlandığını Güney Kafkasya heyetine bildirmiştir. Konferansın ilk döneminde bu durumu Güney Kafkas heyeti kabul etmemişse[303] de konferansın ikinci döneminde Gürcüler durumu kabul etmek zorunda kalmışlardır. Böylece, yaklaşık 90 yıllık ayrılık da son bulmuştur.

4.1.6.2. Batum Konferansı Öncesi Türk Taleplerinin Belirlenmesi

Bir ay süren Trabzon Konferansı, Güney Kafkasya'ya istenilen barışı ve istikrarı getirememiştir. Bunun üzerine Türk ordusu ilerlemeye devam etmiş, Güney Kafkas Seymi'de Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmişti. Güney Kafkas Federasyonu Hariciye Nazırı Çkhenkeli, 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya Güney Kafkas Cumhuriyeti hükümetinin bağımsızlığının ilan edilmesi ve iki devlet arasında barış anlaşması yapmak üzere görüşmelerin başlatılması hakkında karar verdiklerini bildirmişti. Çkhenkeli, 23 Nisan saat 17.00'den itibaren ateşkesin yapılmasını teklif etmiş, hücumların durdurulmasıyla beraber Brest-Litovsk Antlaşması dâhilinde olmayan Guria (Ozurgeti) ve Ahıska bölgelerinden Türk birliklerinin çıkartılmasını istemişti. Osmanlı Devleti ise bağımsız Güney Kafkas Federe Devleti'ni tanımış ve barış görüşmelerinin yeniden başlamasını kabul etmişti[304].

Enver Paşa, Batum'da konferansın yapılmasının kabul edilmesinden sonra Türk tarafının taleplerini içeren on bir maddelik bir antlaşma taslağını 2 Mayıs 1918'de Vehib Paşa'ya göndermiştir[305]. Enver Paşa'nın Vehib Paşa'ya gönderdiği 4 Mayıs tarihli telgrafta ise; *"Edirne Muahedesinde ekseriyeti Müslüman olduğundan dolayı devlet-i Osmaniye'nin taht-ı tasarrufuna bırakılan Ahıska, Ahılkelek kazalarının yine tarafımızda kalması ve Kars Vilayeti şark hududunun Aleksandropol ile Alagöz Dağı ve bu havalideki şimendifer hattını bizde bırakacak vechle Eçmiyadzin'in heman garbından Aras Nehri şimalini takip ile Erivan'ın cenûbunda Buğamlı mevkiinden sonra şarkta Hosrub Dağı üzerinden Cankurtaran dağına buradan cenub-i şarkideki Ari mevkiine ve badehu Afan (?) Nehriyle Diyadin mevkiinde Aras Nehrine mülâki olması ve bu suretle gerek şimal ve gerekse Şark-i Kafkasya İslamlarıyla temas ve itibat tesisini pek mühim görürüm. Bu nokta-i nazara göre çizilen hudud haritasını ilk posta ile göndereceğim. Bu husus Halil Bey Efendi ile de görüşülmüş idi. Gerek bu hudud meselesinde ve gerek sair meselede müzakere ile vakit geçirilerek yirmidört saat*

---

[303] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 475.
[304] G. Guniava, a.g.t., s. 68.
[305] *ATASE,* A. 1-2, K. 526, D. 369, F. 4-1, 4-2, 4-3, 4-4, 4-5.

zarfında cevap almak üzere meselenin süratle halli bilhassa Üçüncü Ordunun vaziyet-i askeriyesi dolayısıyla gayet mühimdir."[306] demektedir.

Enver Paşa, bu toprakların Osmanlı Devletine verilmesiyle kuzey ve doğu Kafkasya'daki Müslümanlarla münasebetin kurulmasını amaçlamaktaydı. Enver Paşa'nın böyle bir talepte bulunmasında 18 Nisan'da Ahıska'ya hareket eden ve orada teşkilatlanmasını tamamlayan Halit Paşa'nın faaliyetleri ve buna bağlı olarak Ahıska ve Ahılkelek ilçelerinin Müslüman-Türk halkının 26 Nisan'da Türkiye'ye katılmak istediklerine yönelik bir başvuruda bulunmalarının önemli bir payı vardı. Bu taleplerin kabul edilmesi, Güney Kafkasya'nın tamamen Osmanlı Devleti'nin kontrolü altına girmesi anlamına geldiği[307] gibi Enver Paşa'nın, Turan hedefini hayata geçirmesi anlamına da gelmekteydi[308].

4.1.6.3. Batum Konferansı

Konferansa katılacak olan 10 kişilik Türk heyeti[309] başında Adliye Nazırı ve Hariciye Nazırı Vekili Halil (Menteşe) Bey ve heyetin askeri üyesi olarak 3. Ordu Kumandanı Ferik Mehmet Vehip Paşa heyette yer almaktaydı[310]. Güney Kafkas hükümetinin delegasyonu Trabzon Konferansında olduğu gibi fazla üyeden meydana gelmekte ve başkanlığını Trabzon Konferansı'nda olduğu gibi, Başbakan ve aynı zamanda Hariciye Nazırı olan Akakiy İvanoviç Çhenkeli yapmaktaydı[311].

Osmanlı Devleti ve Güney Kafkas delegelerinin dışında Şimali Kafkasya'dan Başkanlığını Haydar Bammatof'un yaptığı Şimali Kafkas heyeti üyeleri ile gözlemci sıfatıyla Kafkasya'yı yakın takibe alan Almanya'nın heyeti yer almaktaydı. Alman heyetinde başkanlığı İstanbul askeri ataşesi General Otto von Lossow üstlenmişti[312].

---

[306] *ATASE*, A. 4-3671, K. 2919, D. 61, F. 3-1.
[307] D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 206.
[308] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 436; S. Sürmeli, a.g.e., s. 100.
[309] Nafia Nezareti Müsteşarı Muhtar Bey fennî müşavir, Petrograd Sefareti Başkâtibi Orhan Bey ile şifre kalemi memurlarından Nizameddin Bey kâtip, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalemi Müdürü Nusret Bey hukuk müşaviri, Sadık ve Celal Beyler Rusça mütercim-tercüman, 3. Ordu Sıhhiye Reisi Miralay Tevfik Sağlam Bey ve VI. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Binbaşı Yusuf Ziya Bey askerî müşavirdi. (Bkz. E. Şahin, a.g.e., s. 516.)
[310] F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 109; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 190; C. Hasanlı, a.g.e., s. 79.
[311] Yaklaşık 45 kişiden oluşan heyette her milletten ikişer kişi oy hakkına sahipti. Bu üyeler şunlardı: Gürcülerden Çhenkeli, Nikolay Nikoladze, Azerilerden Mehmed Hasan Hacinski ve Mehmed Emin Resülzade, Ermenilerden Aleksdandr Hatisyan ve Ovanes Kaçaznuni idi. (Bkz. F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 109; E. Şahin, a.g.e., s. 520-521.)
[312] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 190.

Heyetler 6 Mayıs'ta Batum'a ulaşmışlar ve resmi görüşmelerin başlayacağı 11 Mayıs 1918 tarihine kadar hususi görüşmelerde bulunmuşlardı[313].

Batum Konferansı, 11 Mayıs 1918 tarihinde, Türk heyeti başkanı Halil Bey'in başkanlığında Osmanlı Devleti ile Güney Kafkas temsilcilerinin katılımıyla başlamıştır[314]. Halil Bey, açılış konuşmasından sonra konferansın açıldığı gün bağımsızlığını ilan eden[315] Şimalî Kafkas heyetinin konferansa katılmasını istemiş, bir itirazın olmaması üzerine Şimalî Kafkas heyeti de konferansa resmen katılmıştır[316]. Barış müzakerelerine geçildiği an Güney Kafkas heyeti başkanı Çhenkeli, Trabzon'da Türk heyetinin istediği bağımsızlık talebini gerçekleştirdiklerini ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul ettiklerini ifade etmiş ve Brest-Litovsk Antlaşması'nın tam metnini istemiştir. Bunun üzerine Halil Bey, Trabzon Konferansı sırasındaki şartların değiştiğine vurgu yaparak, Brest-Litovsk Antlaşması ötesinde isteklerinin olduğunu belirttirmiş ve antlaşma taslağını Çhenkeli'ye takdim etmiştir[317]. Enver Paşa'nın talimatları doğrultusunda hazırlanan 12 maddelik taslakta ön plana çıkan talepler arasında özellikle sınırla alakalı şu istekler bulunmaktaydı[318]:

1-Tiflis vilayetinin Ahıska, Ahılkelek kazalarıyla, Aleksandropol (Gümrü) ve Sürmeli kazalarının tamamı, Eçmiyazin kazasının Serdarabad kısmı, Erivan vilayetinin güney ve güney-batısını oluşturan Kamerli (Gernibasar), Uluhanlı (Zengibasar) ve Vedibasar bölgeleri, Şerur-Dereleyez kazasının güney ve güney-batısını oluşturan Şerur kısmı ve Nahçıvan kazasının Ordubad hariç olmak üzere tamamı;

2-Türk kıtalarının Kuzey İran'a nakli için gerekli olan Gümrü-Eçmiyazin-Nahçıvan-Culfa demiryolunun kontrolü;

3-İngiltere'ye karşı savaş devam ettiği sürece, Güney Kafkas demiryollarının tamamının Türkiye tarafından kullanımı.

Türk tarafının taleplerinin takdim edildiği 11 Mayıs 1918'de yapılan oturum Batum Konferansı'nın ilk ve son oturumu olmuş bundan sonra konferans tarafların karşılıklı verdikleri nota teatileri şeklinde devam etmişti. Güney Kafkas heyeti ilk

---

[313] E. Şahin, a.g.e., s. 545.
[314] *DMZG,* Belge No: 131, s. 312-313.
[315] *Tasfir-i Efkâr,* 14 Mayıs 1918; W. G. Cabağı, a.g.e., s. 77; Haleddin İbrahimli, *Değişen Avrasya'da Kafkasya,* Ankara, 2001, s. 83.
[316] F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 109;R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 173.
[317] *DMZG,* Belge No: 131, s. 315-316; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 173.
[318] D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 205-206; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e.,, s. 435-436; E. Şahin, a.g.e., s. 549; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 110; S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu,* s. 303.

notasını 13 Mayıs 1918'de vermiştir. Notada, Brest-Litovsk Antlaşması'na göre barışın, sadece Türkiye ile değil, Dörtlü İttifak devletleri ile Güney Kafkasya arasında imzalanmasını istenmiştir[319].

Türk heyeti bu notaya cevabı 15 Mayıs 1918'de vermiştir. Cevabi notada, Brest-Litovsk Antlaşması'nın bu müzakerelerin yegâne esası olarak kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir[320]. Güney Kafkas heyetinin 16 Mayıs tarihinde verdiği notada da[321] Türk heyetinin 18 Mayıs 1918'de verdiği cevabî nota da[322] daha önceki notadan farksız değildi.

Karşılıklı notaların verilmesi ile sorunun çözüme kavuşmayacağı belli olmuştu. Almanya temsilcisi Lossov, tarafları uzlaştırmak için devreye girmişti. Lossov'un arabuluculuk teklifini Güney Kafkasya heyeti kendi aralarında görüşmüşlerse de bu konuda fikir ayrılığı yaşamışlardı.

Gürcü ve Ermeni temsilciler Almanların arabuluculuğunu isterken, Azerbaycan temsilcileri buna karşı çıkmışlardır. Bunun üzerine Batum Konferansı sırasında Güney Kafkas heyetinin Gürcü, Ermeni ve Azeri temsilcileri arasındaki anlaşmazlık daha da artmış, Azerbaycan temsilcileri Osmanlı Devleti'nin tarafını tutup Türk heyeti tarafından sunulan ültimatomun şartsız kabul edilmesini dahi istemişlerdir. Ancak Gürcü ve Ermeni üyelerin görüşmelerde birlikte hareket etmeleri neticesinde Almanların arabuluculuk önerisi Güney Kafkasya heyeti tarafından 19 Mayıs'ta kabul edilmiştir. Bu gelişmeden sonra Güney Kafkas heyetinin birlik ve düzeni tamamen çökmüş, Güney Kafkas Federasyonu dağılma aşamasına gelmiştir[323].

Türk tarafının Almanya'nın arabulucuk teklifini 24 Mayıs'ta kabul etmemesi üzerine görüşmeler tıkanmıştır[324]. Görüşmelerin tıkanmasından sonra Güney Kafkas Seym'inin kendisini feshettiğinden ve aynı gün Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan ettiğinden habersiz olan Türk heyeti, 26 Mayıs 1918'de saat 20.00 itibarıyla Güney Kafkasya heyetine bütün taleplerin kabul edilmesini isteyen 72 saatlik bir ültimatom vermiştir.

---

319 *DMZG,* Belge No. 132, s. 268-269; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 111; E. Şahin, a.g.e., s. 552.
320 *DMZG,* Belge No. 136, s. 272-273.
321 *DMZG,* Belge No. 137, s. 273-277
322 *DMZG,* Belge No. 145, s. 288-290
323 Z. Avalov, a.g.e., s. 54; C. Hasanlı, a.g.e., s. 83-84; G. Guniava, a.g.t., s. 75.
324 *DMZG,* Belge No: 155, s. 306; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 116; E. Şahin, a.g.e., s. 569; S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, s. 304; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 181.

Bu ültimatomda Bakü ve çevresinde, ayrıca Kafkasların diğer bölgelerinde yaşayan Müslüman ve Türklerin yüz binlercesinin feryat çığlıklarından dolayı Osmanlı Devleti'nin din ve millet kardeşi olan bu insanlara yardım etmek için ordularını buralara göndermek mecburiyetinde olduğu izah edilmiştir. Ayrıca ordunun hareketi esnasında hiçbir engelin çıkarılmamasını istemiştir[325].

Vehip Paşa, Batum Konferansındaki son durumu, Gürcülerin bağımsızlık ilan ettiklerini ve 27 Mayıs öğleden sonra Çhenkeli ve 18 arkadaşının yakında barış müzakerelerine başlamak üzere döneceklerini ifade ettikten sonra Batum'u terk ettiklerini 27/28 Mayıs1918'de Enver Paşa'ya çektiği bir telgrafla bildirmiştir[326]. Ayrıca Vehip Paşa, telgrafta *"Ahılkelek'in %95'i Ermeni olduğundan burası Gürcülere verilse Ermeni ve Gürcüler daima ihtilafta kalırlar. Bu şeklin Türkiye tarafından icad edilmesi iyidir. Ahıska'ya gelince buranın tarafsız kalması sağlanırsa Türk amacına hizmet eder*."[327] demekteydi.

Vehip Paşa, Gürcülerin Ermeniler ile birleşmesini engellemek amacıyla bu teklifi Enver Paşa'ya sunmuştur. Ancak onun bu teklifinin Enver Paşa nezdinde itibar görmediğini Batum Konferansının ikinci oturumunda Osmanlı Devleti'nin 26 Mayıs 1918 tarihli notasından vazgeçmediğinden çıkarabiliriz.

4.1.6.4. Batum Konferansı Esnasında ve Sonrasında Türk İleri Harekâtı

Trabzon Konferansında olduğu gibi Batum Konferansında da nota alış-verişi dışında bir gelişme kaydedilmemiş, bu durum da Osmanlı Devleti'nin ileri harekât kararı almasına neden olmuştur. Aslında Türk ordusu İngilizlerin Tebriz'e doğru ilerlemeleri üzerine Tebriz'e kuvvet göndermek amacıyla 15 Mayıs'ta Gümrü'yü ele geçirmiştir[328].

20 Mayıs'ta Iğdır ele geçirilmiştir[329]. 28 Mayıs'ta Karakilis Ermenilerden alınmış bu sırada da 50 Alman askeri ve subayı yakalanmıştır. Bu Alman askerler Tiflis'teki Alman Komisyonu tarafından Karakilis ve yakınındaki istasyonların muhafazası için gönderilmiş askerlerdir[330].

---

[325] *DMZG,* Belge No: 159, s. 309-310; Z. Avalov, a.g.e., s. 56, 61-62; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 193; M. M. Bala, a.g.e., s. 133-134; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 116; E. Şahin, a.g.e., s. 591-592; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 207; C. Hasanlı, a.g.e., s. 88.

[326] S. Sürmeli, a.g.e., s. 138.

[327] S. Sürmeli, a.g.e., s. 139.

[328] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 508-510.

[329] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 442; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 528.

[330] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 519.

Türk Ordusu, Tiflis istikametine ilerlerken yeni kurulmuş Gürcü Devleti'nin Türklerin ilerlemesini durdurabilecek gücü kalmamıştı. Bu sebeple hamisi olan Almanya derhal devreye girmiş ve Tiflis'te bulunan Kont Schulenburg Kafkasya'da kalan Alman esirlerinden oluşan iki bölük ve Gürcülerden oluşan 1.200 kişilik müfrezesiyle Tiflis'e ilerleyen Türk birlikleriyle karşılaşmıştır. Bu karşılaşma esnasında Gürcistan'ın Almanya himayesi altında olduğunu ve Türklerin bu ülkeye girmeye hakkı olmadığını açıklamıştır. Bunun üzerine Türk Ordusu Almanya ile muhtemel bir sürtüşme yaşamaması için ileri harekete devam etmeyerek Tiflis önlerinden geri çekilmiştir. Fakat bazı bölgelerde müttefikler arasında çarpışmalar olmuştur[331]. Böylece iki müttefik devlet arasında Güney Kafkasya toprakları üzerinde görüş ayrılıkları su yüzüne çıkmış ve Türk Ordusunun ileri harekâtı Batum Konferansının ikinci döneminde Türk heyetinin elini güçlendirmiştir.

4.1.7. Güney Kafkas Hükümetinin Dağılması ve Batum Antlaşması

4.1.7.1. Gürcistan'ın Almanya'nın Kontrolüne Girmesi ve Güney Kafkas Hükümetinin Dağılması

Almanya, I. Dünya Savaşı'nın ekonomik ağırlığını hafifletebilmesi için zengin petrol ve maden yataklarına sahip olan bir bölgeyi ele geçirmesi gerekmekteydi. Ona bu fırsatı Rusya'daki iç karışıklar ve 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması verdi. Güney Kafkasya bölgesindeki özellikle Bakü petrolleri pek çok devletin iştahını kabartmakta olup, bu devletlerden biri de Almanya idi. Bölgede oluşan siyasî yapı ise bu devletlere karşı koyabilecek durumda değildi.

Osmanlı Devleti ise bölge ile çıkarcı bir ilişkiye dayanmayan, daha çok bölge halkı ile ırki ve dini yakınlığından dolayı bölge üzerinde siyasi emeller beslemekteydi. Her iki müttefik devletin, Kafkasya'da etki alanı oluşturmak istediğinden çatışacağı belliydi.

Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk sonrası Kafkaslardaki faaliyetlerini izlemekte olan Almanya, Kafkaslar'da izleyeceği politikayı da 22 Nisan 1918'de belirledi. Bu politika Elviye-i Selâse'de Türklerin egemenlik haklarını olduğu kadar sınırlamak ve Batum limanı ve demiryollarında mevcut Alman yetkililerinin etkisini korumaya

---

[331] G. Guniava, a.g.t., s. 79.

çalışmaktı. Ayrıca Almaya, Kafkas hammadde stoklarının mümkün olduğu kadar büyük payını güvenlik altına almalıydı[332].

Almanlar, Güney Kafkasya'ya çok fazla önem vermekteydi. Bu önemi Batum Konferansı'na katılacak heyet üyelerinin isimlerinden rahatlıkla çıkarabiliriz. Batum Konferansı'nda Alman heyetinin başkanlığını İstanbul ataşemiliter olarak görev yapan General Otto von Lassow yapmaktaydı. Heyetin diğer üyeleri ise daha önce Şam ve Tiflis'te başkonsolosluk yapmış olan Kont von der Schulenburg, Gürcü literatürünün âlimi ve çevirmeni Artur Leist ve Tiflis'teki son general konsolos olan ve Gürcü tarihi ve medeniyeti konusunda çalışmalar yapmış olan Otto von Wezendonk idi[333].

Heyet üyeleri, Güney Kafkasya'yı denetimleri altına almak ve kararlaştırılan Kafkas politikasını uygulamak amacıyla Batum'a gelmekteydi. Bu sebeple de 29 Nisan'da Alman hariciyesi Batum'da imzalanması muhtemel antlaşmalarla ilgili bir taslak metin düzenlerken, Alman Hükümeti de 30 Nisan'da toplanarak Batum'a gidecek heyete müzakereler için başka bir taslak metin hazırlıyor ve bunu İstanbul Büyükelçisine gönderiyordu[334]. Bu taslakta Türklerin hâkimiyet alanını sınırlandırılırken Gürcülerin çıkarları korunuyordu. Gürcüler de Almanya'yı kendileri için Türklere karşı bir hami olarak görmekte olduklarından Batum Konferansı sırasında çok ciddi bir Alman-Gürcü yakınlaşması olması muhtemeldi.

11 Mayıs'taki Batum'da yapılan toplantıda Türk tarafının Brest-Litovsk sınırlarını aşan taleplerde bulunması Gürcüleri Almanlara daha da yaklaştırmıştır. 14 Mayıs 1918'de Batum'da Gürcü Milli Konseyi ile Alman heyeti arasında yapılan görüşmede, Gürcistan ve Almanya'nın karşılıklı çıkarları üzerinde durulmuştu. Bu toplantıda Noy Jordanya, Lossow'dan, Almanya'nın Gürcistan üzerindeki korumasını genişletmesini, Kafkasya'ya silahlı güç göndermesini, Gürcistan'ın ordusuna yardım etmesini ve Gürcistan'ı diplomatik olarak desteklemesini istemişti[335].

Görüşme, Gürcülerin Almanların himayesinde bağımsız bir devlet kurmasına doğru atılmış ilk adımdı. Bu sebeple de 22 Mayıs'ta Batum'da toplanan Gürcü üyeler Gürcistan'ın bağımsızlığı kabul ederken, 23 Mayıs'ta Alman temsilcileriyle Batum limanı ve Gürcistan'ın diğer limanlarının kullanımı ile alakalı bir antlaşma tasarısı

[332] S. Sürmeli, a.g.e., s. 94-97.
[333] D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 206; E. Şahin, a.g.e., s. 539; S. Sürmeli, a.g.e., s. 101-102.
[334] E. Şahin, a.g.e., s. 537-538.
[335] R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 183.

hazırlayarak Gürcü-Alman ittifakının son aşaması da gerçekleştirilmiş oldu[336]. Bu aşamanın sonuçlandırılmasında ise 18 Mayıs'ta Türk notasının ardından müzakerelerin çıkmaza girmesi üzerine harekete geçen Lossow'un 19 Mayıs'ta her iki tarafa arabuluculuk teklifinin Türk tarafınca 24 Mayıs'ta kabul edilmemiş olması önemli yer tutmaktadır[337]. Bunun üzerine Çhenkeli, 24 Mayıs gecesi Tiflis'e gönderdiği yazıda, Türk ilerlemesinin engellenmesinin Almanya'nın himayesinde bağımsız bir Gürcistan ile mümkün olduğunu bu sebeple de bağımsızlık ilanının fazla geciktirilmemesini istemişti[338].

Almanlar da Gürcülere destek olmak için 25 Mayıs 1918'de General Kress von Kressenstein kumandasında 3.000 kişilik bir kuvvetle Poti'ye çıkarma yapmışlardı[339]. Almanya heyeti başkanı Lossow, Türk heyetinin arabuluculuk teklifini kabul etmemesi üzerine 25 Mayıs'ta Batum'u terk ederek[340] Gürcü yetkililerde yapılan gizli görüşmeler neticesinde kararlaştırılan durumları antlaşma haline getirmek amacıyla Poti'ye gitmiştir[341].

Rus istibdadından bir kaçış niteliğindeki mecburi beraberliğin Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türk'ü arasında var olan tarihsel etnik çatışmaları sebebiyle yürümesi mümkün değildi. Buna bir de bölge dışı güçler olan İngiltere, Almanya ve Rusya'nın müdahaleleri ve özellikle Ermenilerin çeşitli yollarla çıkar sağlama yoluna gitmeleri eklenince ayrılık kaçınılmaz bir hâl almıştı[342].

Ermenistan'ın ilk Başbakanı Ovanes Kaçaznuni Güney Kafkasya Federasyonunun dağılma sebebini şöyle ifade etmektedir[343]: *"Gürcüler, bizim onların sırtında gereksiz yük olduğumuzu, biz olmadan kendi işlerini kolayca halledebileceklerini görebiliyorlardı. Azerbaycanlıların ise bir tek arzusu vardı: Bir an önce Türklerle birleşerek Bakü'ye girmek. Türklerin zaferleri sonrasında Güney Kafkasya Federasyonu'na ihtiyaçları kalmamıştı. Gürcüler onlara gerekli değildi, Ermenileri ise düşman olarak görüyorlardı. Parçalanma anı gelmişti."*

26 Mayıs 1918'de Güney Kafkas Seymi olağanüstü toplantıya çağrılmış, Seym Başkanı Çkheidze, Batum Konferansında Osmanlı Devleti ile anlaşmaya varılamama

---

[336] Z. Avalov, a.g.e., s. 57-59; E. Şahin, a.g.e., s. 581.
[337] *DMZG,* Belge No: 155, s. 306.
[338] F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 119.
[339] S. Sürmeli, a.g.e., s. 117; *Azərbaycan Tarixi, (1900-1920-ci illər),* C. V, Bakı, 2008, s. 255.
[340] Z. Avalov, a.g.e., s. 59-60; D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 207.
[341] R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 184; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 116; E. Şahin, a.g.e., s. 570.
[342] T. T. Kumkale, a.g.e., s. 92.
[343] O. Kaçaznuni, a.g.e., s. 50.

sebeplerini ve Güney Kafkas heyetinin karşılaştığı engelleri anlatmış ve mevcut olan durumda Güney Kafkas Federasyonu birliğinin korunmasını mümkün görmediğini ifade etmiştir. Toplantı esnasında en ateşli konuşmayı Irakli Tsereteli yapmıştır. Tsereteli, Seym'in kendisini lağv etmesinin gerekçesini yaptığı iki konuşmada uzun uzun izah ettikten[344] sonra Güney Kafkasya'nın dağılması için Seym'e nihaî bir önerge vermiştir[345]. Önerge Seym'de kabul edilmiş[346] ve Güney Kafkas Demokratik Federatif Cumhuriyeti 26 Mayıs 1918'de saat 15.00 itibariyle sona ermiştir[347].

Seym dağılmasından hemen sonra Gürcü Milli Meclisi Yürütme Komitesi Başkanı Noy Jordanya'nın başkanlığında, bir araya gelen mebuslar Gürcistan'ın bağımsızlığını saat 17.00'de ilan etmişlerdir[348]. Bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı Noy V. Ramişvili olmuştur[349].

Gürcistan'ın bağımsızlık ilanından sonra Azerbaycan Türkleri ile Ermenilerin bir arada Güney Kafkas federasyonunu sürdürmesi imkânsızdı. Bu sebeple de 27 Mayıs günü Seym'deki Müslüman temsilciler bir toplantı gerçekleştirmiş ve bu toplantıda alınan karar doğrultusunda 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir[350]. Aynı gün Fethali Han Hoyski'nin Başbakan ve Dâhiliye Nazırı olduğu hükümet kurulmuştur[351].

28 Mayıs 1918'de Ermeni Milli Meclisi istemeyerek de olsa Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmiştir[352]. Ancak Ermeniler ilk hükümeti Ovanes Kaçaznuni Başbakanlığında Batum Konferansı bittikten sonra 30 Haziran 1918'de kurabilmiştir[353]. Böylece Güney Kafkasya'da üç bağımsız devlet ortaya çıkmıştır.

---

[344] *DMZG,* Belge No: 161, s. 317-323; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 186-187; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 120.

[345] *DMZG,* Belge No: 161, s. 323-330.

[346] *DMZG,* Belge No: 162, s. 330.

[347] R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 188.

[348] *DMZG,* Belge No: 168, s. 339; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 188; R. G. Suny, *The Making of the Georgian Nation*, s. 192; İ. Mehmetov, a.g.e., s. 578; Fahrettin Çiloğlu, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 64; O. Kaçaznuni, a.g.e., s. 50.

[349] *Tasvir-i Efkâr,* 11 Haziran 1918; S. Sürmeli, a.g.e., s. 137; E. Şahin, a.g.e., s. 597.

[350] M. M. Bala, a.g.e., s. 135-136; E. H. Carr, a.g.e., C. 1, s. 313; İ. Mehmetov, a.g.e., s. 578; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 124; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 190; *Azərbaycan Tarixi, (1900-1920-ci illər*), C. V, s. 259; Mehmed Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, (Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın), İstanbul, 1993, s. 45; C. Hasanlı, a.g.e., s. 94-95.

[351] İ. Mehmetov, a.g.e., s. 579; E. Şahin, a.g.e., s. 602; *Azərbaycan Tarixi, (1900-1920-ci illər)*, C. V, s. 261; C. Hasanlı, a.g.e., s. 96.

[352] O. Kaçaznuni, a.g.e., s. 50-51; S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu* s. 305; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 123.

[353] E. Şahin, a.g.e., s. 605.

Batum'da bulunan Güney Kafkas heyeti başkanı ve aynı zamanda Gürcistan Devleti'nin Hariciye Nazırı olan Çhenkeli ve 18 arkadaşı 27 Mayıs'ta Batum'dan ayrılmıştır. Gürcistan Başbakanı Noy Ramişvili ve Hariciye Nazırı Çhenkeli, Alman yetkilileriyle bir antlaşma imzalamak üzere Poti'ye gitmişlerdir. Taraflar arasında Batum'da yapılan görüşmeler doğrultusunda kararlaştırlan şartlar dâhilinde 28 Mayıs 1918'de bir Alman-Gürcü geçici antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Almanya, Gürcistan'ın bağımsızlığının himayesine karşılık, başta Gürcü demiryollarının kullanımı olmak üzere ticarî haklar elde etmişti[354].

4.1.7.2. Batum Konferansının Yeniden Başlaması ve Batum Barış Antlaşmaları

Güney Kafkas Federasyonu dağılmış ve Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan artık müstakil birer devlet olmuşlardı. Ermeni Milli Meclisi, devam etmekte olan Türk ileri harekâtından çekindikleri için 28 Mayıs'ta yaptıkları toplantıda Osmanlı Devleti ile Batum'da yapılacak müzakerelere Aleksandr Hatisyan'ın başkanlık edeceği bir heyet belirlenmiştir. Heyet, kendilerine meclis tarafından verilen müzakereleri yürütmek ve barış antlaşmasını imzalamak noktasında tam yetki ile 29 Mayıs'ta Batum'a gelmiştir[355].

Gürcüler ise, Almanya'nın sağladığı desteği arkalarına alarak Osmanlı Devleti ile barış müzakerelerine devam etme kararı almışlar ve bu kararı Osmanlı Devleti'ne 29 Mayıs'ta bir mektupla haber vermişlerdi[356]. Batum'a gelecek yeni bir heyetin belirlemesinden sonra Noy Ramişvili başkanlığındaki Gürcü heyeti, 31 Mayıs'ta Batum'a gelmiştir[357].

Batum Konferansı Güney Kafkas Federe Devletinin dağılmasından sonra Güney Kafkas heyetinin Ermeni ve Gürcü temsilcileri Tiflis'e döndükleri halde Azerbaycan temsilcileri Batum'da kalmıştı[358].

29 Mayıs'ta Batum'a gelen Ermeni heyeti, 26 Mayıs 1918 tarihli ültimatomun kendileri için de geçerli olup olmadığını sormuştu. Halil Bey, ültimatomun Ermeniler

---

[354] D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 207-208; S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu* s. 305; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/4, s. 198; R. G. Suny, *The Making of the Georgian Nation*, s. 192-193; E. H. Carr, a.g.e., C. 1, s. 314; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 122-123.

[355] R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 194; E. Şahin, a.g.e., s. 607.

[356] S. Sürmeli, a.g.e., s. 145.

[357] E. Şahin, a.g.e., s. 615.

[358] E. Şahin, a.g.e., s. 618.

için geçerli olduğunu belirterek, Tiflis'teki gelişmelerin zaman kaybına neden olduğu için ültimatomun süresi 24 saat daha uzatmıştır[359].

31 Mayıs'ta Batum'a gelen Gürcistan heyeti de, Halil Bey'e aynı soruyu sormuştur. Evet, cevabı alındıktan sonra Gürcü heyeti şartların hafifleştirilmesi için müzakerelere başlamıştır. Gürcüler, iki ülke arasında barış anlaşması için esas olarak Brest-Litovsk Anlaşmasını istemiştir[360]. Fakat bu teklifin Osmanlı heyetince kabul edilecek herhangi bir tarafı görülmemiş, bu sebeple de reddedilmiştir. Bunun üzerine Gürcü heyeti ültimatomu kabul etmek zorunda kalmıştı. Fakat Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinde sınır çizgisi geçirilirken Gürcistan'ın hayatı menfaatlerinin de unutmamasını istemişlerdi[361]. Onların bu istekleri Halil Bey tarafından yerine getirilmişti.

Halil Bey, hatıralarında Batum'da yapılan görüşmelerden de bahsetmiştir. Batum görüşmelerinde geçen Ahıska ile ilgili tartışmaları şu şekilde özetleyebiliriz: *"Müzakereler epeyce uzadı. Zira Enver Paşa, Miralay Halit Bey (Merhum Halit Paşa) ile Ahıska Müslümanlarını silâhlandırmış, bize katılmak için Gürcülerle dövüşüyorlar. ... Ahıska'yı istiyorduk. Gürcüler de vermiyor. Müslüman ahaliyle savaşıyorlardı. Ermenileri tepeledikten sonra sıra Gürcülere gelmişti. Hükümetin emriyle Gürcü hükümetine kırk sekiz saat mühletle bir ültimatom verdim. Gürcülerden, baştan savma bir cevap aldım. Enver Paşa, notamıza olumlu bir cevap alınmazsa, ertesi günü Tiflis üzerine yürümek için kumandana emir vermişti. Gürcülerle savaşmayı gönlüm istemiyordu. Azerbaycan Türkleri, Gürcülerle uzlaşmak için bir çare bulun, diyerek âdeta yalvarıyorlardı. Gürcüler, Almanlardan yardım umuyorlardı.*

Gece yarısı saat birde kâtibimi çağırdım. Kendilerine şu tebligatı yap, dedim;

Gürcülerin cevabıdır. Al bu kâğıdı, git kapıyı çal, uyumuşlarsa uyandır. Eğer vakit kazanmak için bu cevabı göndermişlerse, bilsinler ki, yarın sabah ordu, Tiflis üzerine yürümek emrini almıştır. Bilirler ki şahsen kendilerine karşı iyi duygulara sahibim. Ama hükümetimin emrini yerine getirmek görevimdir. Böyle değil de, savaşmaya karar vermişlerse, notayı al, geri getir. Son bir dostluk olarak kendilerine bu cemileyi yapmakta olduğumu da bildir.

Bet beniz atmış bir hâlde Gürcü kumandanıyla delegeler koşup geldiler. İçlerinde gayet sinirli bir avukat vardı:

---

[359] R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 194; E. Şahin, a.g.e., s. 607.
[360] Z. Avalov, a.g.e., s. 92.; F. Kazemzadeh a.g.e., s. 125; S. Sürmeli, a.g.e., s. 146-147.
[361] *DMZG,* Belge No: 171, s. 341-342.

Halil Bey, Abastuman boğazına yerleştirilecek toplarınız, bizim başkentimize hâkim olacaktır. Bu, bizim için intihardır. dedi. *Azizim, intihara karar vermişseniz, çok üzülürüm. Şahsî duygularımı biliyorsunuz zannederim. Ben sizinle savaşmak istemiyorum. Sorumluluk alıp size Abastuman boğazıyla sarayları bırakıp sınırı öyle çizeceğim. Siz de Ahıska'nın kalan kısmından vazgeçiniz.* dedim. Gürcüler, biraz düşündükten ve konuştuktan sonra, teklifimi kabul ettiler. Gürcülerle bu surette sınır belirlendi."[362]

31 Mayıs'ta hem Ermenilerin hem de Gürcülerin 26 Mayıs 1918 tarihli Türk ültimatomunu kabul etmesi üzerine Batum'da bulunan Türk heyeti ile Gürcü, Azerbaycan Türkü ve Ermeni heyetleri arasında ayrı olarak devam eden görüşmeler sonunda 4 Haziran 1918'de müşterek[363] ve münferit, bunun yanında Şimalî Kafkas delegeleri ile de 8 Haziran 1918'de antlaşmalar imzalanmıştır[364].

Türkiye ve Gürcistan arasında on üç maddeden oluşan 4 Haziran 1918 tarihli Barış ve Dostluk Antlaşması'nın ilk maddesi Türkiye ile Gürcistan arasında sürekli ve istikrarlı bir dostluğun kurulmasını içermekteydi. İkinci madde ise taraflar arasındaki sınırı belirlemekteydi. Bu maddeye göre Abastuman ve Ozurgeti Gürcistan'a, Ahıska ve Ahılkelek kazaları ise Türkiye'ye verilmekteydi[365]. Bu antlaşma ile Türkiye'nin Gürcistan'dan elde ettiği yerler Ahıska 2.300[366], Ahılkelek 2.800[367], Zalka 500 kilometrekare olmak üzere toplam yüzölçümü 5.600 kilometrekareyi bulmuştu[368]. Böylece Türkiye-Gürcistan sınırı 1828 yılındaki konuma gelmişti.

Türkiye ile Ermenistan arasında da imzalanan Barış ve Dostluk Antlaşması ile 1828 sınırının da ilerisine geçilerek, Gümrü, Eçmiyazin, Sürmeli, Erivan, Gernibasar, Şerur ve Vedibasar ve Nahçıvan'dan yaklaşık 14.800 kilometrekarelik toprak elde

[362] *Osmanlı Mebusan Meclis Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, (Haz. İsmail Arar), İstanbul 1986, s. 228-230.

[363] Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan devletleri arasında 4 Haziran 1918'de Bakû-Batum petrol hattına dair müşterek bir antlaşma imzalanmıştı. Diğer müşterek antlaşma Türkiye, Gürcistan Azerbaycan ve Ermenistan arasında 4 Haziran 1918'de imzalan ve Güney Kafkasya trenlerinin hareketli parçalarının paylaşılmasıyla ilgiliydi. (Bkz. E. Şahin, a.g.e., s. 699-700.)

[364] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 672-674; E. Şahin, a.g.e., s. 746-750; W. G. Cabağı, a.g.e., s. 78.

[365] Osmanlı Devleti ile Gürcistan arasında imzalanan Batum Antlaşmasının tam metni için (Bkz. *DMZG*, Belge No: 172, s. 343-349; E. Şahin, a.g.e., s. 710-715.)

[366] Richard G. Hovannisian, Batum Antlaşması ile Gürcistan'ın Ahıska'da 1,100 mil yani yaklaşık 1770 kilometrekare toprak kaybettiğini yazmaktadır. (Bkz. R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 199.)

[367] Richard G. Hovannisian, Batum Antlaşması ile Gürcistan'ın Ahıska'da 1,150 mil yani yaklaşık 1850 kilometrekare toprak kaybettiğini yazmaktadır. (Bkz. R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 199.)

[368] E. Şahin, a.g.e., s. 631, (dn.796).

edilmiştir. Ayrıca Gümrü-Culfa demiryolunun kontrol altına alınarak Türkiye'nin özellikle Azerbaycan başta olmak üzere bölgeye nüfuz etmesi kolaylaşmıştır[369].

Gürcistan ile 4 Haziran 1918 tarihinde imzalanan Batum Barış ve Dostluk Antlaşması ile Ahıska ve Ahılkelek toprakları Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı. Zaten Ahılkelek merkezi 123. Kafkas Alayı tarafından 3 Haziran'da ele geçirilmişti. Ahıska'nın merkezi ise 3. Kafkas Fırkası tarafından kuşatılmıştı. Antlaşmaya göre Ahıska'nın Gürcüler tarafından 10 Haziran sabahına kadar boşaltılması gerekmekteydi[370].

Ahıska'nın tahliyesini Gürcü ve Ermeni kıtalarından istemek ve devir işleminin gerçekleştirilmesi amacı ile 3. Ordu karargâhından Erkân-ı Harb Yüzbaşısı Baki Bey ile bir Gürcü generali trenle 4 Haziran'da Ahıska'ya gönderilmişti[371]. Ahıska'nın da iadesi ile birlikte Ahıska ve Ahılkelek yeniden Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olmuş oldu.

4.2. Batum Antlaşması Sonrası Ahıska'da Teşkilatlanma Çalışmaları

Ahıska'nın Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ile askeri idare kurulmuş ve idari teşkilatlanma yoluna gidilmiştir. Ahıska'da idari teşkilatlanmanın gerçekleştirilmesi için Emin Bey mülkiye müfettişi olarak gönderilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti, Batum Antlaşması sonrası Osmanlı topraklarına katılan Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Sürmeli sancaklarında kurulacak idare ile ilgili bir rapor hazırlaması için Batum'da bulunan Müsteşar Abdülhalik Bey'i görevlendirmiştir.

Ahıska'da mülkiye müfettişi görevi ile bulunan Emin Bey, Ahıska'da yaptığı tespit ve değerlendirmeleri Dâhiliye Nezaretine 2 Ağustos 1918 tarihli bir telgrafla bildirmiştir. Telgraf içeriğinde özetle; "Bölgede daha önce istihdam olunan yerli memur ve jandarmalara bir süre maaş verilememiş olmasının suiistimallere yol açtığını, şu anda maaş verilmeye başlandığını, mali memurluk gibi teknik görevleri yürütebilecek yetişmiş Müslüman personel olmadığı için bu görevlere Gayri Müslimlerden atama yapılabileceğini, Ahıska'da sıkıntısı çekilen gaz ve şeker gibi maddelerin daha önce olduğu gibi patates karşılığında Tiflis'ten alınabileceğini bu ihraca ve ithale izin verilmesini, Ahıska havalisindeki ormanların korunmasında korucuların yeterli olamadığını bunun için bölgeye üç orman müfettişinin gönderilmesini" talep etmiştir[372].

---

[369] F. Kazemzadeh, a. g. e., s. 127; E. Şahin, a.g.e., s. 637, (dn.806).
[370] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 524.
[371] S. Sürmeli, a.g.e., s. 156.
[372] *BOA, DH. İ.UM,* Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-14.

İstanbul ise gönderdiği cevapta "Ahıska'ya mülki memur gönderilme imkânının olmadığını, bu ihtiyacın maaş ödenerek Ahıska'dan karşılanmasını" bildirmiştir[373].

Dâhiliye Nezareti'nin bu telgrafı üzerine Emin Bey, Ahıska'da maden ve orman ziraat mekteplerinde tahsil gören Rıza Bey ve yine aynı okulda eğitim gören kişilerin istihdamının yapılmasını 8 Ağustos 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta istemiştir[374].

Ahıska Mülkiye memuru Emin Bey'e İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyetinden 12 Ağustos 1918'de çekilen telgrafta Ahıska'da askeri idarenin devam edeceği için kendisinin Batum'a gitmesi istenmişse[375] de 15 Ağustos 1918 tarihli Dâhiliye Nazırı İsmail Bey tarafından gönderilen telgrafta son bir emre kadar Emin Bey'in Ahıska'da kalması uygun görülmüştür[376]. Emin Bey, Ahıska'da geçici görevle bulunduğu süre içinde İstanbul'a gönderdiği 18 Ağustos 1918 tarihli telgrafta Ahıska'nın bazı köylerinde hayvan hastalıklarının baş gösterdiğini ve bu sebeple de Rusya idaresi dönemindeki baytar başını 1.700 kuruş maaşla görevlendirdiğini belirtmiştir[377]. Ayrıca, Ahıska'da bulaşıcı hastalığın baş göstermesi ve bu arada sıhhıye teşkilatının da henüz kurulmamış olması üzerine bulaşıcı hastalıkla mücadele edebilmek amacıyla askeri doktorlar görevlendirilmiştir[378].

Ermeniler Ahıska'da bir mektep açılmasını Dâhiliye Nezaretinden istedikleri gibi[379] Emin Bey de Ahıska'da okulların ne zaman açılacağı ve Müslüman talebe hakkında Harbiye ve Maarif Nezaretlerini bilgilendirmiştir. 17 Ağustos 1918'de İstanbul'dan gelen telgrafta mekteplerin Eylül başına kadar kapalı olduğu ve Ermeni mektepleri hakkında da bilahare bilgi verileceği ifade edilmiştir[380].

17 Ağustos 1918'de Emin Bey, idari teşkilâtlanma ile ilgili Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta "Ahıska'da mülki ve askeri idare tam anlamıyla kurulmadıkça Ahıska'ya kaymakam tayininin mümkün olmayacağını belirtmiştir. Bunun sebebini de

---

[373] *BOA, DH.İ.UM,* Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-14.
[374] *BOA, DH.ŞFR,* Dosya No: 591, Gömlek No: 122.
[375] *BOA, DH.ŞFR,* Dosya No: 90, Gömlek No: 115.
[376] *BOA, DH.İ.UM,* Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-19; Emin Bey, Ahıska'da kaldığı süre içinde sancağın pek çok sıkıntısını gidermeye çalışmışsa da 11 Ekim 1918'de Ahıska'da göreve devam etmesini gerektirecek bir durum kalmadığını düşündüğünden asli görevine dönmek istediğini bildiren bir telgrafı Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Emin Bey'in bu istekte bulunmasının sebebi Ahıska'da askeri idarenin var olmasından kaynaklanmaktadır. Emin Bey, telgrafında tamamıyla idarenin askeriyeye tevdiini kendisininde asli görevine gönderilmesini istemektedir. (Bkz. *BOA, DH.İ.UM,* Dosya No: 20-20, Gömlek No: 13-06.)
[377] *BOA, DH.İ.UM,* Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-14.
[378] *BOA, DH.İ.UM,* Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-46.
[379] *BOA, DH.ŞFR,* Dosya No: 592, Gömlek No: 14.
[380] *BOA, DH.ŞFR,* Dosya No: 90, Gömlek No: 160.

Rus dönemindeki memurların yüksek ve nüfuzlu kişiler olmalarından dolayı Osmanlı Devletinin zayıf ve birçok şubeye ayrılmış idaresinin halkı memnun etmemesine ve yerli nahiye müdürlerinin cahil olması sebebiyle her nevi suistimale katılmalarına dayandırmıştır[381].

Elviye-i Selâse'deki idari teşkilâtlanma görevi için Batum'da bulunan Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey, Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Sürmeli sancaklarının idareleri ile ilgili bir rapor hazırlamak amacıyla Gümrü ve Ahıska'yı bizzat yerinde gidip dolaşmış, yerinde tespitlerle bir rapor hazırlamıştır. 23 Ağustos 1918 tarihli raporu hayli ilginçtir. Raporda; "Osmalı Devletine ilhâk eden Elviye-i Selâse'ye nazaran bu sancaklarda gayri Müslimlerin sayıca fazla olduğuna vurgu yapmakta ve Rusya zamanında mümkün mertebe liberal bir idare tanzim edildiğinden ve Türk Ordusunun ileri harekâtı esnasında yerli halkın yerinde kalmış olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca oluşturulacak idarenin ahali üzerinde iyi bir hatıra bırakacak tarzda olması gerektiğini zaruri görmektedir.

Abdülhalik Bey, Gümrü ve Ahıska'ya bizzat gittiğini ve Rusya dönemindeki bu sancakların idari teşkilatlanmasının şöyle olduğunu belirtmiştir: Ahıska'nın sancak merkeziyle beraber 3 kaza, 9 nahiye ve 180 köyden ibaret olduğunu nüfusunun 55.000 Müslüman, 17.000 Ermeni, 4.000 Hıristiyan Gürcü, 2.300 Yahudi ve 1.700 de Rum olduğunu toplamda 80.000 kişinin yaşadığını bildirmiştir. Gümrü'nün ise merkezi ile birlikte 4 kazası ve 30 nahiyesi ve 167 köyü olduğunu; nüfusunun 186.000 Gregoryan Ermeni, 24.000 Türk, Kürt, Malakan ve Rumdan oluştuğunu, toplamda burada 210.000 kişi yaşadığını kaydetmiştir. Gümrü nüfusunun çoğunu Ermeni teşkil ederken Ahıska nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar teşkil ettiğini belirtmiştir. Sürmeli ve Ahılkelek'e bizzat gitmemişse de Sürmeli'nin ekseriyetini Müslümanlar, Ahılkelek'i ise Ermeniler olduğunu Rum ve Malakan'ın olmadığını belirtmiştir. Sürmeli'de 3 kaza, 13 nahiye ve 225 köy olduğunu nüfusun ise 14.679 Kürd, 2.000 Sünni, 44.000 Şii, 10.869 Yezidi, 32.500 Ermeni olmak üzere toplamda 104.048 kişi yaşamakta olduğunu ifade etmiştir. Ahılkelek'te ise, 2 kaza 11 nahiye ve 63 köy olduğunu 5.500 Müslüman ve 62.000 Ermeni olmak üzere 67.500 kişi yaşadığını belirtmiştir. Sürmeli'den son zamanlarda Ermenistan'a gitmiş olan Ermenilerin yerine Erivan'dan birçok İslam'ın geldiğini, ancak Ahılkelek'ten gidenler yerine kimsenin gelmediğini belirtmiştir.

---

[381] *BOA, DH.İ.UM,* Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-21.

Rus idaresinin bu dört sancakta devamı noktasında ise bu sıralarda fazla memura ihtiyaç duyulduğundan Sürmeli'nin Gümrü'ye; Ahılkelek'in de Ahıska'ya bağlanması durumunun daha iyi olacağını bildirmiştir. Gümrü ve Ahıska'ya birer mutasarrıf veya o dereceden birer memurun kazalara da imkân bulunursa birer kaymakam atanmasını önermiştir. Gümrü kasabasının Ermeni nüfusun fazla olması ve ayrıca da Ermenistan ile hem hudud olması itibariyle muktedir bir polis müdürü ve polis gönderilmesi ayrıca burada siyasi polis teşkilatının kurulması gerekliliğinden de bahsetmiştir.

Her iki livaya muhasebeci derecesinde birer mal memuru gönderilmesini, dördüncü olarak da her iki livadan da jandarma teşkilatının kurulması ve mümkünse her kazaya birer zabıt maiyetinde yeterli miktarda jandarma tayinde edilmesini uygun görmüştür. Beşinci olarakta her iki liva merkezine birer sulh hâkiminin ve her kazaya olmasa bile birkaç kazaya devren idare etmek üzere iki livaya bağlı yerler için ayrıca dört sulh hâkiminin gönderilmesini uygun görmüştür. Ayrıca Gümrü ve Ahıska sancaklarının Batum ve Kars livaları için tayin olunacak valiye bağlanabileceğinden de bahsetmiştir.

İki livadan biri olan Ahıska'da mülkiye müfettişi Emin Bey'in zaten idareye nezaret ettiğinden Batum'da da ayrıca müfettiş bulunduğundan münasip yevmiye ile mumaileyhin veya dersaadetin diğerini yollaması gerektiğinden bahsetmiştir[382]. 14 Temmuz 1918 tarihinde Ardahan'a bağlı olan Posof'un Ahıska Osmanlı Devleti'nde kaldığı takdirde teşkil edilecek olan Ahıska mutasarrıflığına bağlanmasının uygun olacağını da ifade etmiştir[383].

Abdülhalik Bey'in raporuna binaen 4 Eylül 1918 tarihinde Meclis-i Vükela'da Elviye-i Selâse ve Ahıska, Gümrü, Sürmeli, Ahılkelek'te kurulacak mülki, adli teşkilat kadrolarının hazırlanması için kurulan komisyon çalışması neticesi Adliye, Maliye, Nafia, Maarif, Ticaret ve Dâhiliye Nezaretlerine bildirilmiştir. Bu gönderilen bildiride "Ahıska, Gümrü, Sürmeli, Ahılkelek'te henüz Osmanlı Devleti'ne ilhâkı gerçekleşmediğinden burada Elviye-i Selâse'de olduğu gibi kadro tanzimiyle memur izamına imkân görülmemiştir. Dolayısıyla Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'in de önerdiği gibi bunların iki liva şeklinde ayrılmasına ve burada geçer olan kanunların ise Elviye-i Selâse'de geçer olan kanunlarının tatbiki veya da kanunların sonraya

---

[382] *BOA, DH.İ.UM,* Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-28.
[383] *BOA, DH.İ.UM,* Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-21.

bırakılmasına ya da şu anlık Rus kanunlarının tatbiki veya sonraya bırakılmasının uygun olacağı" belirtilmiştir[384].

İaşe temininde zorluk çekilmesi aşağı yukarı bütün vilâyetlerin ve mülki idarelerin ortak sorunuydu. Ahıska'daki bazı Müslüman köyleri kuraklıktan ve bazı köyler de taarruzdan tahrip edilmiş olduğundan dolayı açlıktan helâk olmalarına meydan vermemek için 1.000 liranın birkaç gün içinde gönderilmesini Ahıska mutasarrıfı Emin Bey, Dâhiliye Nezaretine yazdığı 12 Eylül 1918 tarihli telgrafla istemiştir[385].

Ahıska'nın Meclis-i Vükela kararlarında belirtildiği gibi henüz Osmanlı Devleti'ne ilhâkı gerçekleşmediği için idari teşkilatlanma gerçekleşmemiş olmasına rağmen birtakım acil sorunları çözmek için görevliler tayin edilmiştir. Ancak teşkilatlanmanın tam anlamıyla sağlanamaması ve idari görevlilerin atanamaması sancakta sıkıntılara neden olmuştur. Bu durumda oldukça muzdarip olan halk özellikle adliye teşkilatının kurulmamış olmasını şikâyet etmiştir. Bunun üzerine Ahıska'da adliye teşkilatının kuruluşuna kadar Batum'daki hukuk mahkemesi Ahıska'daki davalara yetkili kılınmıştır[386].

Ahıska ahalisi vekili olan Ömer Faik Bey, Ahılkelek'e Ermenilerin iadesi hususundaki Osmanlı Devleti'nin almış olduğu karar üzerine Erkan-ı Hümayun Baş Kumandanlığı Vekâletine çektiği 28 Eylül 1918 tarihli telgrafta "… Ermenilerin iadesi haberini aldık bu kara haber evvelki yaramızın üstüne ikinci öyle bir derin yara açmışdır ki torunlarımızla beraber bütün Türklük istikbali bu acıyı el nihaye unutmayacaktır."[387] demiştir.

4.3. Türk Ordusunun Kafkaslar'daki Faaliyetleri

Türk Ordusu, daha önce izah ettiğimiz gibi Güney Kafkasya Seym'inin Brest-Litovsk Antlaşmasını tanımaması üzerine Brest-Litovsk Antlaşması gereği Osmanlı Devleti'ne bırakılan Elviye-i Selâse topraklarını ele geçirmek için ileri harekâtı başlatmış ve bu toprakları ele geçirmiştir. Türk Ordusu, Elviye-i Selâse topraklarını ele geçirmiş olmasına rağmen ileri harekâtına devam etmiş ve 1828 yılı sınırlarına kadar olan coğrafyayı ele geçirmişti. Bu gelişmeler üzerine Güney Kafkasya Hükümeti,

---

[384] *BOA MV,* Dosya No: 212, Gömlek No: 169.
[385] *BOA, DH.İ.UM,* Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-42.
[386] *BOA, DH.İ.UM,* Dosya No: 20-19, Gömlek No: 13-43; *BOA, DH.ŞFR,* Dosya No: 595, Gömlek No: 86.
[387] *BOA, HR.SYS,* Dosya No: 2460, Gömlek No: 19.

Batum Konferansı'na devam kararı vermiş ve Osmanlı Devleti'nin antlaşma şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu arada Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan federasyonundan oluşan Güney Kafkasya Devleti daha fazla birlikteliğini koruyamayarak dağılmış ve üç bağımsız devlet ortaya çıkmıştı. Bağımsızlığına yeni kavuşan Ermenistan ve Gürcistan Osmanlı Devleti ile ayrı ayrı 4 Haziran 1918 tarihinde Batum Antlaşması'nı imzalamıştı. Gürcistan bu antlaşma ile Ahıska, Ahılkelek ve Zalka'da toplam 5600 km^2 lik bir toprağı Osmanlı Devleti'ne bırakırken[388], Ermenistan ise Gümrü, Eçmiyazin, Sürmeli, Erivan, Gernibasar, Şerur ve Vedibasar ve Nahçıvan'daki topraklarından toplam 14.800 km^2'yi Osmanlı'ya terk etmek zorunda kalmıştı[389].

28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etse de topraklarının hepsine hâkim olamayan Azerbaycan ile Osmanlı Devleti, Kars, Ardahan ve Batum'un statüsünün görüşüldüğü Trabzon Konferansı'nda başlayan yakınlaşma Batum Konferansında daha da artmıştır. Üstelik iki devlet arasında bu konferansta hukukî, iktisadî alanları kapsayan bir antlaşma 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı Halil Menteşe ile 3. Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti adına ise Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski ile Millî Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzâde tarafından imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında daima bir kardeşlik ve dostluk var olacağı vurgulanmıştır[390].

Antlaşmanın 4. Maddesi: *"Azerbaycan Hükûmet-i Cumhûriyyesi tarafından taleb vukû'unda Hükûmet-i Osmâniyye intizâm ve âsâyiş-i dâhilînin te'mîn ve i'âdesi içün lede'l-îcâb silâh kuvvetiyle mu'âvenetde bulunacakdır."*[391] Bu madde gereğince Azerbaycan Hükümeti istediği takdirde Osmanlı Hükümeti silah kuvvetiyle yardımda bulunabilecekti[392]. Buna benzer bir antlaşma da 8 Haziran 1918 tarihinde Şimali Kafkas Cumhuriyeti ile Batum'da imzalandı. Bu antlaşmanın 2. maddesi Azerbaycan Dostluk Antlaşmasının 4. maddesinin aynısıydı. Bu maddeye dayanarak Türk Ordusu, Şimali Kafkasya'ya da askeri yardımda bulunabilecekti[393].

---

[388] E Şahin, a.g.e., s.631. (dn.796).
[389] E. Şahin, a.g.e., s.637. (dn.806).
[390] M. E. Resulzade, a.g.e., s. 55.
[391] Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında 4 Haziran 1918'de imzalanan antlaşmalar için (Bkz. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918),* C. II, Ankara, 1993, s. 215-225.)
[392] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 664; S. Sürmeli, a.g.e., s. 154-155; İ. Mehmetov, a.g.e., s. 581; M. E. Resulzade, a.g.e., s. 55.
[393] E. Şahin, a.g.e., s. 639.

Kafkaslarda Türkiye ile Rusya'yı birbirinden ayıran Azerbaycan ve Dağıstan'ı içine alan büyük bir İslam Devleti kurma fikrinde olan Osmanlı Hükümeti için fırsat doğmuş oluyordu[394]. Türk Ordusu her iki antlaşma sayesinde hem Azerbaycan'a hem de Şimali Kafkas Cumhuriyeti'ne yardım edebilecekti. Aslında Kafkaslardaki Türk ve Müslümanlar Osmanlı Devleti'nde 1917 sonu ve 1918 başlarında yardım istemişlerdi[395]. Ancak istenen bu yardım Batum'da imzalanan antlaşmalardan sonra yapılacaktır. Coğrafi sebeplerden dolayı öncelikle Bolşevik Şaumyan idaresinde olan Azerbaycan'a yardım yapılacak ve Bolşevik-Ermeni işbirliği sonucu 30 Mart-1 Nisan 1918 tarihinde 12.000'den fazla Azerbaycan Türkünün yaş ve cinsiyetine bakılmaksızın katledildiği Bakü işgalden kurtarılabilinecekti[396].

Enver Paşa, İslam Devleti kurma fikrini hayata geçirmek, ayrıca Azerbaycan bağımsızlık hareketi liderlerinin yardım isteğini İstanbul'a iletmek amacıyla gelen Naki (Keykurun) Bey'in taleplerini de yerine getirmek[397] için Kafkas İslam Ordusunu kurmaya karar verdi. Bu ordunun komutanlığına da Enver Paşa, üvey kardeşi Yarbay Nuri (Killigil) Bey'i görevlendirdi. Rütbesi tümgeneralliğe yükseltilen Nuri Paşa'ya Padişah V. Mehmet Reşat tarafından Kafkaslar'da Padişah adına siyasi ve askeri faaliyetlerde bulunabileceğini bildiren bir de ferman verildi[398].

Nuri Paşa uçakla 25 Mart 1918'de Musul'a ulaşırken, seçtiği 20 subay da kara yolu ile Musul'a ulaşmıştır. Nuri Paşa, 6. Ordu'dan sağlanan subaylarla birlikte Azerbaycan'a hareket etmiş[399], 25 Mayıs 1918'de Gence'de halkın sevinç gözyaşları ile karşılanmıştır[400].

15 Haziran itibarıyla 6. Ordu'dan Gence'ye, çoğu subay olmak üzere, 149 subay ve memur, 488 astsubay ve er gönderilmiştir. Geri kalan subay ve astsubaylar ise haziran sonuna kadar Azerbaycan'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu ordunun

---

[394] Osmanlı Devleti Türkiye'ye bitişik Kafkas sahasında büyük bir İslam Devleti kurma fikrini Brest-Litovsk'daki görüşmelerde ileri sürmüşse de Rusya bu teklife şiddetle karşı çıktığı gibi müttefiki Almanya'da kendi menfaatine uygun görmediği için bu teklifi desteklememişti. Böylece teklif sonuçsuz kalmıştı. (Bkz. A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 383.)

[395] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 210.

[396] F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 127; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 479; J. Pomiankowiski, a.g.e., s. 299; Bakü'de yaşanan katliamın boyutu için (Bkz. Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1995, s. 179-181; *Azərbaycan Tarixi, (1900-1920-ci illər),* C. V, s. 247-249.)

[397] N. Keykurun, a.g.e., s. 97-98.

[398] Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C. 3, İstanbul, 1972, s. 380; N. Yüceer, a.g.e., s. 72.

[399] Mehman Süleymanov, *Nuru Paşa*, Bakı, 1999, s. 26; N. Yüceer, a.g.e., s. 72

[400] N. Keykurun, a.g.e., s. 113.

personel, silah, cephane ihtiyacı Şark Orduları Grubu ve grubun emrindeki 9. ve 3. Ordular tarafından karşılanmaya başlanmıştır.

Gence'de askeri teşkilatlanma ve siyasi durum ile yakından ilgilenen Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu ile Bolşevik-Taşnak güçlerine karşı savaşmanın imkânsızlığını Batum'da bulunan 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya bildirmiştir[401]. Bu arada Batum Antlaşması imzalanmış, Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlaması amacıyla askeri yardımda bulunmayı antlaşmanın 4. maddesi ile meşru zemine dayandırmıştı.

Azerbaycan Devleti'nden gelen yardım talebi derhal kabul edilerek, Gence'ye 5. Kafkas Fırkası [402] gönderilmiştir. Gence'de halkın çoşkusu ile karşılanan 5 Kafkas Fırkası'nın tamamı 15 Haziran itibariyle Nuri Paşa'nın emrine girmiştir. Azerbaycan Milli kuvvetleri[403] ile Gence'ye gelen 5. Kafkas Fırkası'nın kuvvetleri birlikte Kafkas İslam Ordusunu teşkil etmiştir.

Kafkas İslam Ordusu'nun ilk icraatı Gence'nin doğu kesiminde yaşayan Ermenilerin silahlarını toplamak olmuştur. 5. Kafkas Fırkası kuvvetlerinde oluşturulan Gence Müfrezesi 11 Haziran 1918'de Ermeni Mahallesi kuşatılmış teslim olmamaları üzerine şiddetli çarpışmalar olmuş ve 12 Haziran'da teslim olmak zorunda kalmışlardı[404].

Bakü'de bulunan Bolşevikler bir yandan Bakü'yü muhtemel bir Kafkas İslam Ordusu'nun saldırılarına karşı tahkim ederken diğer yandan da Gence ile Bakü arasındaki Ermenileri Türklere karşı korumayı bahane ederek batı yönünden Azerbaycan topraklarını işgale başlamıştı[405].

Bolşevik kuvvetlerin Gökçay'a doğru ilerlemesi üzerine 17 Haziran'da düşmana karşı keşif taarruzu yapmak isteyen 28. Tabur pusuya düşürülmüştür. 28. Taburu kurtarmak amacıyla cepheye sürülen 29. Tabur ise başarısız olmuştur. Muharebede toplam 200'den fazla er ile iki dağ topu ve iki makineli tüfek kaybedilmiştir. Nuri Paşa

---

[401] N. Yüceer, a.g.e., s. 72-73.

[402] 5. Kafkas Fırkası, 3. Ordu'ya bağlı 2. Kolordu kuruluşunda bulunmakta olup, 9, 10 ve 13. Piyade Alayları, iki bölüklü süvari alayı, bir topçu alayı (iki bataryalı bir dağ ve iki bataryalı bir sahratopçu taburu) ve fırkaya bağlı birlikler (istihkâm, muhabere, sıhhıye, seyyar hastahane) den kurulu idi. 5. Kafkas Fırkası toplam 257 subay, 5.575 er bulunuyordu. (Bkz. *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 555-556; N. Yüceer, a.g.e., s. 75.)

[403] Subay mevcudu 250 olan ve toplam mevcudu 1.000 kişiyi bulan bu kuvvetlerden subaylardan yalnız 23'ü Müslüman geri kalanı ise Çarlık Ordusu'ndan kalan Rus subayları idi. (Bkz. Kaymakam Rüştü, *Büyük Harp'te Bakû Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası*, (93 Sayılı Askeri Mecmua'nın 34 Sayılı Tarih Kısmı), İstanbul, 1934, s. 5. ; N. Yüceer, a.g.e. , s. 78.)

[404] Kaymakam Rüştü, a.g.e. , s. 28-32; N. Yüceer, a.g.e., s. 75-81.

[405] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, s. 557.

durumu yakından görmek için 18 Haziran'da Gökçay'a gelmiş ve burda halka sitem dolu bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında Azerbaycanlıları düşmandan kurtarmak için gelen Osmanlı askerlerine yardım edilmesi gerektiğini, silahla yardım edemiyorlarsa şayet askere yiyecek ve su taşımalarını istemiştir. Havaların çok sıcak geçmesinden dolayı askerin birçoğunun susuzluktan şehit olduğunu ilave etmiştir[406].

Nuri Paşa, Enver Paşa'ya, Şark Orduları Grubu Komutanlığına[407] 20 Haziran'dan başlayarak 10 gün boyunca sürekli rapor yazmış ve gerekli desteğin gelmediği takdirde durumun kendileri aleyhine olacağını belirtmişti. Ancak Almanya'nın Azerbaycan'a askeri müdahalede bulunulmasını istememesinden dolayı Kafkas Demiryollarında Türk Ordusunun istifade etmesini zorlaştırması üzerine istenilen yardımlar bir türlü gelmemiştir.

22 Haziran'a kadar iki taraf da savunmada kalmış ve 28 Haziran'da Kafkas İslam Ordusu'nun taarruzu başlamıştır. 30 Haziran'da Gökçay Kasabası Bolşevik baskınına uğramış, tehlikeli bir durum yaşanmışsa da Nuri Paşa'nın yerinde müdahalleri sonucunda Bolşevikler geri püskürtülmüştür[408]. Salyan Muharebesinde Menşevik Rus, Ermeni ve İranlı Müslümanlardan oluşan 2.000 kişilik bir kuvvete karşı Salyan kasabasında 28 Haziran'da başlayan çarpışma 2 Temmuz'a kadar devam ederek Menşevik kuvveti mağlup edilmiştir[409].

Gökçay Muharebesi'nden sonra 5 Temmuz'da taarruza geçen Kafkas İslam Ordusu, 6 Temmuz'da Aksu'yu[410], 10 Temmuz'da da Kürtemir'i ele geçirmiş[411] ve 20 Temmuz'da da stratejik önemi fazla olan Şamahı'yı almıştır[412]. Bakü'ye yönelik ilk taarruz 5 Ağustos sabahı saat 04.25'te başlamıştır. Şehrin düşmesi an meselesi iken, topçu cephanesinin öğleden sonra tamamen tükendiğini düşmanın hissetmesi üzerine

---

[406] N. Yüceer, a.g.e., s. 84-85; Kaymakam Rüştü, a.g.e., s. 45.

[407] Batum Antlaşmaları sonrası Kafkasya'da hedeflenen fiziki hedeflere ulaşılmıştı. Bunun üzerine yeni bir yapılanmaya gidildi ve 7 Haziran'da 3. Ordunun kuruluşundaki birliklerden olan 3. ve 9. Ordular teşkil edildi. 9 Haziran'da ise 3. ve 9. Ordulardan Şark Ordular Grubu teşekkül edildi. Şark Ordular Grubu Komutanlığa Vehip Paşa, 3. Ordu Komutanlığına Esat Paşa, 9. Ordu komutanığına ise Yakup Şevki Paşa getirildi. 29 Haziran'da Şark Ordular Grubu Komutanlığında istifa eden Vehip Paşa'nın yerine 6. Ordu Komutanı Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa getirilmiştir. (Bkz. *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 525-527, 538.)

[408] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, s. 560-562; N. Yüceer, a.g.e., s. 86-87; S. Sürmeli, a.g.e., s. 174.

[409] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, s. 564-565; N. Yüceer, a.g.e., s. 88.

[410] Kaymakam Rüştü, a.g.e., s. 84-85; N. Yüceer, a.g.e., s. 89; S. Yel, a.g.e., s. 65; *Vakit,* 22 Temmuz 1918.

[411] Kaymakam Rüştü, a.g.e., s. 94-95; N. Yüceer, a.g.e., s. 90; M. Süleymanov, a.g.e., s. 74; *Azərbaycan Tarixi, (1900-1920-ci illər)*, C. V, s. 271; *Vakit,* 22 Temmuz 1918.

[412] Kaymakam Rüştü, a.g.e., s. 104-108; N. Yüceer, a.g.e., s. 92-93; M. Süleymanov, a.g.e., s. 76; *Azərbaycan Tarixi, (1900-1920-ci illər*), C. V, s. 271-272; C. Hasanlı, a.g.e., s. 119.

karşı taarruz başlatılmıştır. Bunun üzerine Türk birlikleri Bakü'ye 4 km mesafede olan Eybat-Balacari demiryolunun batısındaki hatta çekilmek mecburiyetinde kalmıştır[413].

Bakü'deki siyasi durum[414] Kafkas İslam Ordusunun lehine olduğu hâlde cephane yetersizliği nedeniyle Bakü taarruzu başarısız olmuştur. Ancak Türk basınında Vakit Gazetesi tarafından Bakü'nün 4 Ağustos'ta zabt edildiği[415] yazılırken, Zaman Gazetesi'nde Bakü'nün Azerbaycan heyetindeki bir zatın 5 Ağustos'ta işgal edildiğini söylemesine rağmen işgalin kesin olmadığı yazılmaktadır[416].

Kafkas İslam Ordusunun mevcut durumu ile Bakü'yü alamayacağı belli olmuştu. Bunun üzerine Şark Orduları Grup Komutanlığından 5.000 asker, iki sahra bataryasıyla denizden düşman savaş gemilerinin açtığı ateşi durdurmak için dört ağır top bataryası, hava saldırılarına karşı bir uçak müfrezesi, 28.000 top mermisi, 1.500 sandık tüfek mermisi ve 20 kamyon istenmiştir[417]. İstenilen yardımın karşılanabilmesi için 9. Ordu'dan 107. Kafkas Alayı[418] ve 15. Piyade Fırkası[419] Bakü cephesine gönderilmiştir.

---

[413] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, s. 579-580; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 220.

[414] Türkler'in Bakü'ye yaklaşması sonucu Bakü'de siyasi bir istikrarsızlık ortaya çıkmış ve Bolşevik Şaumiyan'nın yanından Ermeniler ayrılmaya başlamışlardır. Bu arada Şaumiyan'ın beklediği Kızıl Ordu birliklerinin de gelmemesi üzerine Bakü Sovyeti'nde İngilizlerden yardım isteme talebi oylanmıştır. Oylamada 236 kişi ret oyu verirken 259 oy İngilizlerden yardım istenmesine evet demişti. Bu sebeple Şaumiyan'ın başında bulunduğu Bolşevik yönetim 31 Temuz'da devrilmiş ve Şaumiyan'ın gidişi üzerine Bakü'nün kontolü kendilerine Merkezi Hazar Diktatörlüğü adını veren Sosyal Devrimcilerin eline geçmiştir. Çoğunluğu Rus olmakla birlikte bu diktatörlük Ermeniler tarafından da desteklenmiştir. Enzeli'de bulunan General Dunsterville kuvvetleri ile Bakü'ye gelmesi istenmiştir. Bu daveti bekleyen General Dunsterville'nin üç tabur, bir sahra bataryası ve üç zırhlı araçtan ibaret yaklaşık 1000 kişilik bir kuvveti ile 4-17 Ağustos 1918 tarihleri arasında Bakü'ye gelmişti. Ancak İngiliz kuvvetleri Bakü'ye ulaşmadan Kuzey İran'dan gelerek Bakü savunmasına dâhil olan Kazak Albay Biçerakov yanında bulunan 1000 kadar Kazak askeri ile Bakü'den ayrılarak Derbent'e gitmek üzere kuzeye hareket etmişti. (Bkz. *Documents on Ottoman-Armenians*, C. II, Doc. No. 1944(140), s. 177-180; P. Hopkirk, a.g.e., s. 208, 211; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 454-456; N. Yüceer, a.g.e., s. 99-103; S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu* s. 311; Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, New York, 1989, s. 187-188; F. Çakmak, a.g.e., s. 271; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 220-222. M. E. Resulzade, a.g.e., s. 57-58; *Vakit*, 18 Ağustos 1918.)

[415] *Vakit,* 13 Ağustos 1918; Ahmet Emin, "Bakü'nün İşgali", *Vakit,* 15 Ağustos 1918, s. 1.

[416] *Zaman,* 14 Ağustos 1918; *Zaman,* 15 Ağustos 1918.

[417] N. Yüceer, a.g.e., s. 106; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 581.

[418] 107. Kafkas Alayı, 1200 asker ve 12 makineli tüfekten oluşmaktaydı. (Bkz. *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, s. 581.)

[419] 15. Piyade Fırkası Albay Süleyman İzzet Bey komutasında 56. ve 106. Piyade Alayları ile bir dağ topçu taburu, bir 10,5'lu dağ ve bir 10,5'lu sahra obüs bataryası fırkasına bağlı birlikler ve kollarından ibarettir. (Bkz. *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 582.)

107. Kafkas Alayı ve 15. Piyade Fırkası Bakü cephesine ulaştıktan sonra[420] Bakü'ye yapılacak taarruzun etüdünü yapmak amacıyla Şark Orduları Komutanı Halil (Kut) Paşa[421] ve Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa cepheye gelmiş ve komutanlar ile taarruzun ne şekilde yapılacağını tetkik etmişlerdir[422]. Taarruz için gerekli yapılan hazırlıkların ardından 7-8.000 Osmanlı askeri ve 6-7.000 civarında Azerbaycan milisinin katıldığı taarruz[423] 14 Eylül saat 02.00'den itibaren başlamıştır. General Dunsterville yapılacak bir şeyin kalmadığını anlayınca ikinci bir Kut hadisesini İngiliz askerlerine yaşatmamak için saat 17.00'de askerlerinin Bakü'yü boşaltması emrini gizlice vermiş ve saat 22.00'de gizlice çekilmeyi tamamlamıştır. Bu arada şehirden gidenler sadece İngiliz birlikleri olmamış, Bakü'de 8.000'den fazla asker ve sivil Bakü'yü kaderine bırakarak terk etmiştir[424]. Geride kalan Ermeni ve Rus kuvvetleri ile çarpışmalar 14/15 Eylül gecesi de savaş devam etmiş ve neticede 15 Eylül 1918'de saat 15.00'e kadar devam eden harekât sonunda Bakü'yü savunan Ermeni, Rus ve İngilizlerin direnişi kırılmış ve şehir teslim olmuştur[425]. Mehmet Emin Resulzade'nin ifadesiyle gövde başına kavuşmuştur[426]. (EK-3, Gazete-1)

---

[420] Süleyman İzzet, *Büyük Harpte (1334-1918) 15. Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasyadaki Hareket ve Muharebeleri,* (103 Sayılı Askeri Tarih Mecmuası'nın 44 sayılı Tarih Kısmı), İstanbul, 1936, s. 29; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 582.

[421] Halil Paşa; Aslen Kırımlı bir aile olan Hafız Kâmil Efendi ve Hasene Hanım'ın çocuğu olarak 1882 yılında İstanbul-Beşiktaş-Yeni mahalle'de doğmuştur. Halil Paşa ilköğrenimine Fatih'teki Taşmektep'te başlamış, Beşiktaş Abbasağa ve Hamidiye Mahalle Mektepleri'nde tamamlamıştır. Orta öğrenimini ise Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi ve Kuleli Askeri Lisesi'nde tamamlamıştır. Bir yıl kadar İstanbul Piyade Okulu'nda uygulamalı eğitim gördükten sonra Harp Okulu'na girmiştir. 1902 yılında Harp Okulu'nu, 1904 yılında da Harp Akademisi'ni bitirmiştir. Halil Paşa, 11 Ocak 1904'de Mümtaz Yüzbaşı rütbesiyle orduya katılmış, 1907'de Kolağası (Ön Yüzbaşı), 1911'de Binbaşı, 1913'de Kaymakam (Yarbay), 1915'te Miralay (Albay), 1916'da Mirlivâ (Tuğgeneral), 1918 yılında da Birinci Ferik (Orgeneral) rütbelerine terfî etmiştir. Halil Paşa, 1904'den 1922 yılının sonlarına kadar 19 yıl süren hızlı ve yoğun bir askerî ve siyasî hayattan sonra, 35 yıl kadar da çok sessiz ve sâkin bir hayat geçirmiş ve 20 Ağustos 1957'de 75 yaşında iken İstanbul'da vefat etmiştir. Cenazesi Yahya Efendi Mezarlığı'na defnedilmiştir. (Bkz. Y. Öztuna, a.g.e., C. II, s. 652; Taylan Sorgun, *Bitmeyen Savaş: Halil Paşa'nın Hâtıratı*, İstanbul, 1972, s. 75-78; Mehmet Emin Dinç, *Halil (Kut) Paşa'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*, (Ege Ünv. Sos. Bilimler Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 1998, s. 6.)

[422] *ATASE,* A. 4/15488, K. 3789, D. H-43, F. 1-19; *ATASE,* A. 4/15489, K. 3789, D. H-43, F. 1-6,12. ; *ATASE,* A. 4/15294, K. 3819, D. 6, F. 43-3; *ATASE,* A. 4/15294, K. 3819, D. 6, F. 62-1, 5, 8; N. Yüceer, a.g.e., s. 114; M. Süleymanov, a.g.e., s. 88.

[423] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 458

[424] P. Hopkirk, a.g.e., s. 218-221; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 459; *Azərbaycan Tarixi, (1900-1920-ci illər),* C. V, s. 274; *Zaman*, 22 Eylül 1918.

[425] *ATASE,* A. 4/15488, K. 3789, D. H-51, F. 1-9; *ATASE,* A. 4/15294, K, 3819, D. 6, F. 69-3, D. 7, F. 31-3; *Zaman,* 22 Eylül 1918; Kaymakam Rüştü, a.g.e., s. 202-212; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 587-591; Süleyman İzzet, a.g.e., s. 39-47; N. Yüceer, a.g.e., s. 115-120; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 537-538; W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 458-459; M. E. Resulzade, a.g.e., s. 58; *Vakit*, 17 Eylül 1918.

[426] *Zaman,* 2 Eylül 1918, s. 3.

Azerbaycan'ın işgalden kurtarılmasından sonra sıra Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin yardım isteğine cevap vermeye gelmişti[427]. Aslında Nuri Paşa, Gence'ye geldikten sonra Kurmay Yarbay İsmail Hakkı Bey'i Haziran ayının başında teşkilat yapmak için Kuzey Kafkas Komutanı olarak Dağıstan'a göndermişti.

Kurmay Yarbay İsmail Hakkı Bey, 21 Haziran'da Kuzey Kafkasya Müslümanlarını birlik olmaya ve Bolşeviklere karşı mücadeleye teşvik etmek için bir beyanname yayınlamış ise de beklediği ilgiyi görmemişti[428]. Buna rağmen Dağıstan'da tutsaklıktan kurtulmuş Osmanlı subay ve erlerinden küçük bir birlik kurmuştu. Ancak bu birlikle bölgede Bolşeviklere karşı başarılı olamayacağı aşikârdı. Halkın oluşturduğu bu kuvvete katılımını sağlayabilmesi ise bölgede ancak din adamlarıyla iş birliği yaparak mümkün olabilirdi. Bunun farkına varan İsmail Hakkı Bey, halka nufûz edilebilmek için Bolşevikler'e alet olmamış, ulemadan bir kongre toplamış ve bundan sonra halka yapacağı tebligatı bunlar yolu ile yapmaya başlamıştır.

Ağustos başlarından itibaren Dağıstan'da ordu kurmak amacıyla Türk subay ve astsubaylarından oluşan 577 kişi gelmiş[429] ise de bu arada Azerbaycan'da Türk kuvvetleri karşısında tutunamayan İngilizler'den ekonomik destek gören Çarlık rejimi taraftarı Kazak Albay Biçerakov Ağustos ayının ortalarında Dağıstan'a gelmişti.

Kazak Albay Biçerakov 15 Ağustos 1918'de Derbent'i daha sonra da Petrovk'u Bolşevikler'den almıştır. İngilizlerden aldığı 7 milyon sayesinde asker toplamada sıkıntı yaşamayan Biçerakov, Bakü'nün Nuri Paşa tarafından ele geçirilmesinden sonra burada yaşayan Ermenilerin de katılımıyla kuvvetlerinin sayısını 6.000'e çıkarmıştır[430]. İsmail Hakkı Bey'in az sayıdaki birliğinin Biçerakov'un kuvvetlerine karşı koyması düşünülemezdi.

11 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin devlet otoritesini kurabilmesi için bir an önce bölgeye düzenli bir ordunun sevki zorunluydu. Nuri Paşa Bakü'yü ele geçirdikten sonra 20 Eylül'den itibaren Dağıstan harekâtı için hazırlıklara başlamış ve iki piyade ve üç topçu bataryasından meydana gelen 15. Piyade Fırkası bu iş için görevlendirilmiştir[431].

---

[427] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 540.
[428] N. Yüceer, a.g.e., s. 139-140.
[429] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 252-253.
[430] İ. Berkuk, *Büyük Harpte(334) Şimalî Kafkasyadaki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri*, (94 Sayılı Askerî Mecmuanın 35 Sayılı Tarih Kısmı) , İstanbul, 1934, s. 44; N. Yüceer, a.g.e., s. 140; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 254.
[431] Süleyman İzzet, a.g.e., s. 61; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 597; N. Yüceer, a.g.e., s. 140.

İstanbul Konferansı'na katılmak için gelen Kuzey Kafkas Cumhuriyeti murahhasların yardım istekleri karşısında Osmanlı Devleti, harekete geçerek 8 Ağustos 1918 tarihinde hem Kuzey Kafkas Kumandanı hem de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti nezdinde Osmanlı Hükümetinin siyasi ve askeri mümessili olarak Yusuf İzzet Paşa[432] görevlendirmişti. Yusuf İzzet Paşa, İstanbul'dan 29 Ağustos'ta Batum'a gelmiş ve burada Halil Paşa ile görüştükten sonra Batum'da bulunan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef ile birlikte özel bir trenle 4-5 Ekim'de Bakü'ye gitmiştir[433]. Bu arada 15. Piyade Fırkası, Nuri Paşa'nın 1 Ekim 1918 tarihli emriyle kuzeye sevk edilmeye başlanmış ve 5 Ekim'de Derbent Cephesine ulaşmıştır. 5 Ekim'de başlayan taarruz neticesinde 6 Ekim'de Debent ele geçirilmiş[434] ve 13 Ekim 1918'de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükümeti düzenlenen resmi bir törenle ilan edilmiştir[435].

Derbent ele geçirilmiş olmasına rağmen Albay Biçerakov'un kuvvetlerine yeterince darbe indirilemediği için Derbent ve Bakü için Biçerakov hâlâ tehdit olmaya devam etmiştir[436]. Bu sebeple Biçerakov tarafından savunulan Petrovsk (Encikale-Mahaçkale) üzerine yürünmüş ve zorlu çarpışmalardan sonra 6 Kasım'da Biçerakov

---

[432] Yusuf İzzet Paşa, nam-ı diğer Çunatuka Met İzzet, 1876 yılında Yozgat'ta doğmuştur.1864 yılındaki Çerkes sürgününde Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden Met İbrahim Bey'in oğludur. Küçük yaşta yetim kalması sebebiyle ilk ve orta öğrenimini Darüşşafaka'da tamamladıktan sonra Kuleli Askerî Lisesi ve Erkan-ı Harbiye Mektebini gitti. 1900 yılında Kurmay yüzbaşı olarak Erkan-ı Harbiye Mektebini bitirdi. Çeşitli görevlerde bulunduktan sonra 2. Kolordu Kurmay Başkanı olarak Balkan savaşlarında görev almıştır. Rütbesi I. Dünya Savaşı'nın başlarında albaylığa yükseltilmiştir. Savaş süresince Sarıkamış Muharebesi başta olmak üzere Kafkas Cephesinde görev almış ve rütbesi 1915 yılında ise tuğgenaralliğe yükselmiştir. Bir süre Çanakkale Grubu ve 14 Kolordu komutanlığı yaptıktan sonra 8 Ağustos 1918 tarihinde hem Şimali Kafkas Cumhuriyeti nezdinde Osmanlı Hükümetinin siyasi ve askeri mümessili hem de Şimali Kafkas Kumandanı olarak atanmıştır. Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra İstanbul'a dönmüş ve 2 Mart 1919'da 14.Kolordu Komutanlığına atanmıştır. Tekirdağ'da bulunan 14. Kolordu karargâhı 6 Haziran 1919'da Balıkesir'e alınınca Yusuf İzzet Paşa da bu zorunluluk nedeniyle Anadolu'ya geçmiş ve 11 Nisan 1920 başlarında olaylı bir şekilde Ankara'ya giden Yusuf İzzet Paşa Büyük Millet Meclisi açılınca Bolu'dan milletvekili seçilerek Meclis'e katılmıştır. Sakarya Meydan Muharebesi'nde birinci hatta savunma yapacak olan 3. Grubun komutanlığını yapmıştır. Ölüm tarihi olan 14/15 Nisan 1922'ye kadar TBMM'inde Bolu Milletvekili olarak görev yapmıştır. (Bkz. *Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923,* C. III, Ankara, 1995, s. 200-2002; Mesut Erşan, "I. Dönem Bolu Milletvekili Mirliva Yusuf İzzet Paşa", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 18, (Bahar 2009), s. 28-30.)

[433] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 596.

[434] Süleyman İzzet, a.g.e., s. 74-81; İ. Berkuk, a.g.e., s. 66-67; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, s. 598-600; N. Yüceer, a.g.e., s. 142-147.

[435] Süleyman İzzet, a.g.e., s. 93; İ. Berkuk, a.g.e., s. 73; N. Yüceer, a.g.e., s. 147.

[436] İ. Berkuk, a.g.e., s. 74.

Petrovsk'u terk etmek zorunda kalmıştı. Türk askeri de 8 Kasım'da Petrosk'a girmiş[437], böylece Dağıstan harekâtı da sona ermiştir.

Türk kuvvetlerinin hem Bakü hem de Dağıstan'da gösterdiği başarılar neticesinde Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin emniyeti için Rusya ile Osmanlı Devleti arasında kurmayı düşündüğü İslam Devleti kurma fikri büyük oranda gerçekleşmiş oluyordu. Kurulan Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya devletlerin yaşaması Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaş'ını kazanmasına bağlıydı[438]. Ancak Türk askerleri Derbent'i ele geçirdikten kısa bir süre sonra Talat Paşa 8 Ekim'de istifa etti[439]. Petrovsk'un ele geçirilmesinden önce ise Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaş'ında yenildiğini kabul ederek savaştan çekildi.

4.4. Türk Ordusunun Kafkaslar'daki Faaliyetlerinden Almanya, Rusya ve İngiltere'nin Rahatsız Olması

Brest-Litovsk barış görüşmelerinin artık son evresine gelindiğinde Almanya, Osmanlı Devleti'nin Elviye-i Selâse'deki isteklerini kabul edip, Rusya'ya da bunu kabul ettirmişti. Aynı Almanya bu kez Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'ı da içine alan Kafkas sahasında bir İslam Devleti kurma fikrine Rusya ile birlikte karşı çıkmıştı[440]. Bu durum Kafkaslar'da Osmanlı'nın isteklerine set çeken Almanya'nın ilk girişimi olmuştu.

Trabzon Konferansı ve sonrasındaki gelişmeler ise Almanya'nın Kafkasya'da etkin olma noktasında girişimlerde bulunmasına neden oldu. Hatta 22 Nisan 1918 tarihinde Devlet Bakanı Helfferich'in girişimleri sonucunda Savaş Bakanlığının ve üst düzey yöneticilerinin de katıldıkları Kafkasya konulu bir konferans yapıldı. Konferansta; Türk egemenliğinin Elviye-i Selâse ile sınırlandırılması, Güney Kafkasya Devleti'nin Sovyet Rusya, Dörtlü İttifak Devletleri ve Ukrayna tarafından tanınması için çaba sarf edilmesi amaçlanmaktaydı. Konferansta alınan kararlar arasında en göze çarpan karar ise, Kafkasya yeraltı kaynaklarının mümkün mertebe büyük bir kısmının garanti altına almak isteği yer almaktaydı. Bunun için de Kafkasya Cumhuriyetleri ile yapılacak müzakerelerde Alman menfaatlerinin etkin bir şekilde sağlanması

---

[437] Süleyman İzzet,a.g.e., s. 192-221; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 602-617; İ. Berkuk, a.g.e., s. 89-94; N. Yüceer, a.g.e., s. 148-157; S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu* s. 313; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 258.

[438] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 542.

[439] Selahaddin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. I, İstanbul, 1991, s. 11.

[440] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 383.

gerekmekteydi. Ayrıca Almanya'nın Kafkaslardaki nüfûzunu Batum Limanı ve demiryollarına doğru da genişletme isteği vardı. Almanya'nın Kafkasya için düşündükleri ile Osmanlı Devleti'nin düşünceleri sadece Kafkasya'nın tanınması noktasında örtüşmekteydi.

Diğer konularda ise Almanya, Osmanlı Devleti'nin karşısına çıkmış ve Türk Ordusunun Brest-Litovsk sınırı dışında toprak kazanmasına izin vermeyeceğini belli etmişti[441]. Hâlbuki Almanya, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini teşvik etmek için Alman Sefiri Von Vangenheim'in Sadrazama verdiği 6 Ağustos 1914 tarihli mektupta, Osmanlı'nın sınırlarını Kafkaslar yönünden genişleterek Rusya'da yaşayan Müslümanlarla doğrudan temas kurmasını sağlamayı taahhüt etmişti[442]. Ancak şu anda Almanya, muhalefet etmekte ve buna sebep olarak da Brest-Litovsk Barışı'nın bozulması durumunda Rusya'nın tekrardan savaşa girme tehlikesini öne sürmekteydi. Almanya'nın asıl gayesinin Güney Kafkasya'nın maden ve petrol yataklarının kontrolünü Osmanlı'ya bırakmamak olduğu ise aşikârdı.

Almanya kendisinin belirlediği siyasi ve askeri alanlar dışına çıkan Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar'da faaliyet göstermesini engelleyebilmek ve Kafkaslar konusunda müdahil olabilmek için girişimlere başlamıştı. Bunun için de ilk olarak Batum Konferansına temsilci göndererek Türkleri konferans süresince kontrol etmeyi amaçlamışlardı. Konferansta Türk tarafı kontrol edilirken Gürcü temsilciler ile de bir temas sağlanmıştı. Özellikle 11 Mayıs'taki toplantıda Türk tarafının Brest-Litovsk sınırlarını aşan taleplerde bulunması, Gürcüleri Almanlara yaklaştırmış ve 14 Mayıs 1918'de Batum'da Gürcü Milli Konseyi ile Alman heyeti arasında yapılan görüşme[443] neticesinde Almaya himayesinde Bağımsız Gürcü Devleti'nin temelleri atılmıştı. Bu aşamanın sonuçlandırılmasında ise 18 Mayıs'ta Türk notasının ardından müzakerelerin çıkmaza girmesi ve Alman heyeti başkanı Lossow'un 19 Mayıs'ta her iki tarafa arabuluculuk teklifinin 24 Mayıs'ta Türk tarafınca kabul edilmemiş olması önemli yer tutmuştu[444] Bunun üzerine Güney Kafkas heyeti başkanı Gürcü Çhenkeli, 24 Mayıs gecesi Tiflis'e gönderdiği yazıda, Türk ilerlemesinin engellenmesinin Almanya'nın

[441] Fuat Yıldırım, *Birinci Dünya Savaş'ında Kafkasya'da Türk-Alman Rekabeti*, (İstanbul Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001, s. 61-62.
[442] Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, İstanbul, 1990, s. 108.
[443] R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 183; C. Hasanlı, a.g.e., s. 88.
[444] *DMZG,* Belge No: 155, s. 306.

himayesinde bağımsız bir Gürcistan ile mümkün olacağını belirtmiş ve bağımsızlık ilanının fazla geciktirilmemesini istemişti[445].

Almanlar da Gürcülere destek olmak için 25 Mayıs 1918'de General Kress von Kressenstein kumandasında bir birliği Poti'ye çıkarmışlardı[446]. Almaya'nın Poti'ye asker çıkardığı gün Lossow, Batum'u terk ederek[447] Gürcü yetkililer de yapılan gizli görüşmeler neticesinde kararlaştırılan durumları antlaşma haline getirmek amacıyla Poti'ye gitmişti[448].

Almanya bu oyunda üzerine düşen görevi yaparken Gürcüler de kendi rolünü oynamaya başlamışlar ve 26 Mayıs 1918'de Güney Kafkasya Seymi'ni olağanüstü toplantıya çağırmışlardı. Toplantı sonucu Gürcü mebusların önergelerine Azerbaycan Türk mebuslarının da destek vermesi üzerine Seym feshedilmiştir. Aynı gün Gürcü mebuslar Gürcistan'ın bağımsızlığı ilan etmişlerdi[449].

Bu gelişmelerin ardından taraflar arasında Batum'da yapılan görüşmelerle kararlaştırlan şartlar dâhilinde 28 Mayıs 1918'de Poti'de bir Alman-Gürcü geçici antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşma ile Almanya, Gürcistan'ın bağımsızlığının himayesine karşılık başta Gürcü demiryollarının kullanımı olmak üzere ticarî haklar elde etmişti[450].

Almanya ve Gürcistan arasında imzalanan antlaşma, Kafkasya'da ileri harekâta devam eden Osmanlı Devleti'ne adeta harekâtını durdur mesajı özelliğini taşıdığı gibi, Poti'ye çıkarılan kuvvetin antlaşma sonrası Tiflis'e gönderilmesi de gerekirse "Seni askerle durdururuz." anlamına gelmekteydi. Nitekim öyle de oldu. Demiryollarının kullanım hakkını elde eden Almanya, Osmanlı Devleti'nin Bakü'ye yönelik askeri harekâtı esnasında cepheye asker ve savaş malzemesi taşınmasında oldukça güçlük çıkardığı gibi, uyguladığı siyasi baskı ile harekâtın durdurulmasını da istedi[451]. Hatta Almanlar, Güney Kafkasya ve Tiflis üzerine yönelik Türk harekâtını protesto etti.

---

[445] F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 119; C. Hasanlı, a.g.e., s. 89.
[446] S. Sürmeli, a.g.e., s. 117.
[447] D. M. Lang, *A Modern History of Georgia,* s. 207.
[448] R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 184; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 116; E. Şahin, a.g.e., s. 570.
[449] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 192-193; R. G. Suny, The *Making of the Georgian Nation,* s. 192; M. E. Resulzade, a.g.e., s. 45; C.Hasanlı, a.g.e., s. 93.
[450] D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, s. 207-208; S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, s. 305; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 198; R. G. Suny, *The Making of the Georgian Nation,* s. 192-193; E. H. Carr, a.g.e., C. 1, s. 314; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 122-123; C. Hasanlı, a.g.e., s. 93.
[451] Kaymakam Rüştü, a.g.e., s. 41; N.Yüceer, a.g.e., s. 86, 95; M. E. Resulzade, a.g.e., s. 57.

Almanlara göre Türkiye'nin gözlerini Arabistan, Mısır ve Filistine çevirmesi ve kuvvetlerini o bölgelere yöneltmesi gerekliydi[452].

Azerbaycan'a yönelik asker ve savaş malzemelerinin taşınmasına Almanların zorluk çıkarması üzerine 11. Kafkas Fırkası 10 Haziran'da Gümrü'den Tiflis'e doğru yürüyüşe geçerek Alman birlikleri ile muharebe için Waronzovka'ya gelmiştir. Yapılan muharebede Almanlar geri çekilmeye zorlandığı gibi bir kısım Alman askeri de esir edilmişti. Bu muharebenin üzerine Alman ordu üst idaresi, Osmanlı Devleti'nde bulunan bütün Alman asker ve subaylarını derhal geri çağırmakla tehdit etmiş, bunun üzerine Tiflis'e yapılan ileri harekât emri iptal edildiği gibi, Alman esirler de serbest bırakılmıştır[453].

İki ülke arasındaki askeri ve siyasi ilişkiler kopma noktasına gelmiş olmasına, hatta Almanların Osmanlı Devleti'ni tehdit etmesine rağmen Bakü'ye yönelik askeri harekât durdurulmadığı gibi, Güney Kafkas ülkeleri ile de Batum Antlaşması imzalanmıştır[454]. Bunun üzerine Alman General Ludendorff, 8 Haziran'da Enver Paşa'nın Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi olan General Von Seeckt aracılığı ile Enver Paşa'ya bir mesaj göndermiştir. Mesaj da Brest-Litovsk'da imzalanan antlaşmaların Güney Kafkasya'ya ait olan kısmını Osmanlı Devleti'nin müttefiklerini dikkate almadan ihlal ettiğini belirtmiş ve Brest-Litovsk Antlaşmasının esaslarına uygun hareket edilmesini istemişti[455].

Ludendorff dışında Mareşal Hindenburg da Enver Paşa'ya General Von Seeckt aracılığı ile gönderdiği mesajda Osmanlı Devleti ile Güney Kafkas hükümetleri arasında Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın haberi olmadan yapılmış olan Batum Antlaşmalarını kabul ve tasdik etmeyeceğini bildirmişti[456]. Enver Paşa, Almanların bu siyasi baskılarına ve askeri nakliyenin yapılmasına engel olmaları üzerine istifa tehdidinde bulunmuştu[457]. Bu yüzden 17 Haziran'da Kafkas Türk Ordusu ile Gürcistan'daki Alman askeri misyonu arasında Türk birliklerinin Gürcistan'ın

---

452 *Zaman,* 28 Haziran 1918.
453 J. Pomiankowiski, a.g.e., s. 326; C. Hasanlı, a.g.e., s. 105-106.
454 J. Pomiankowiski, a.g.e., s. 300; *Zaman,* 28 Haziran 1918.
455 U. Trumpener, a.g.e., s. 183; Burhan Oğuz, *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*, İstanbul, 1983, s. 330; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 203; Ş. S. Aydemir, a.g.e., C. 3, s. 434.
456 Ş. S. Aydemir, a.g.e., C. 3, s. 436; U. Trumpener, a.g.e., s. 183; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 203.
457 U. Trumpener, a.g.e., s. 184; Ş. S. Aydemir, a.g.e., C. 3, s. 446.

güneyinden geçerek Gümrü-Bakü hattı üzerindeki Karakilise'den aynı hat üzerindeki Akstafa'ya gidebilmelerine izin veren bir geçici anlaşma imzalanmıştı[458].

Bu arada Almanya, Bakü şehri ve çevresi Rusya'ya bağlı olmakla beraber Almanya tarafından idare olunması, muhtar bir bölge hâline getirilmesini ve Bakü'ye taarruzun Alman ve Türk birliklerince yapmasını isteyen yeni bir teklifte bulunmuştu. Ancak bu istekler Türk tarafınca kabul edilmemişti[459].

Türk Genelkurmayına yaptığı baskılara rağmen istediğini elde edemeyen Almanya, bu kez Türk Ordusunun Bakü'ye yönelik ileri hareketinde tedirginlik duyan Rusya ile birlikte hareket etmeye başladı[460].

Rusya ise, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin 11 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesi ve Osmanlı Devleti tarafından bu devletin tanınmış olmasıyla Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasından tedirginlik duymaya başladı. Tedirginlik duymasının da kendi açısından haklı gerekçeleri vardı. Çünkü Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin kurulmuş olması Türk nüfûzunun ve hâkimiyetinin Kuzey Kafkaslara kadar yayılması manasına gelmekteydi. Bu durum da Rusya'nın tarihi emellerine ters düşmekteydi. Bu sebeple Rusya Dişişleri Komiseri Çiçerin, 30 Mayıs 1918 tarihli bir nota ile Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey nezdinde bu tasdik olayını protesto etti. Ancak Osmanlı Devleti, bu protestoyu dikkate almadığı için cevap bile vermedi[461].

Osmanlı Devleti'nin Bakü'ye yönelik ileri harekâtı karşısında tedirgin olmaya başlayan ve bölgeye yeni kuvvet sevkedemeyecek durumda olan Rusya, Berlin Büyükelçisi Joffe aracılığı ile Almanya'dan Brest-Litovsk'in uygulanmasını istemiştir[462]. Almanya ise Türk ileri harekâtından haberdar olmadığını ifade etmişti. Ayrıca Bakü'ye yönelik Türk ileri harekâtını Bakü petrollerinden bir kısmının kendilerine verilmesi şartıyla durdurabileceklerini söylemişti. Lenin'in Alman isteğini kabul etmesi ile birlikte[463] başlayan görüşmeler neticesinde Bakü petrollerinin dörtte biri Almanya'ya verilmişti[464]. Görüldüğü gibi Almanlar, Bakü'nün sadece Osmanlı

[458] R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 204; S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, s. 309.
[459] J. Pomiankowiski, a.g.e., s. 333.
[460] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 201-202.
[461] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 487.
[462] *Zaman*, 28 Haziran 1918.
[463] F. Kazamzadeh, a.g.e., s.135.
[464] F. Kazamzadeh, a.g.e., s. 149-150.

Devleti'nin elinde geçmesini istememekte, Rusların elinde kalmasında bir sakınca görmemekteydi[465].

Almanya ile Rusya arasında görüşmeler devam ederken Bakü'yü Türklere vermemek için Milli Ermeni Teşkilatı Bakü'deki Sosyal Devrimcilerle birlikte Bolşevik Şaumyan'a bir hükümet darbesi yaparak Merkezi Hazar Diktatörlüğünü kurmuşlardı. Merkezi Hazar Diktatörlüğü Enzeli'de bulunan İngilizler'i yardıma davet ederek Bakü'ye İngiliz birliklerinin gelmesine neden olmuşlardı[466]. İngilizler ise Merkezi Hazar Diktatörlüğünün yardım davetine seve seve katılmışlardı. Bunun nedeni ise İngiltere'nin Bakü'yü Rusya'nın elinden almak isteği, Almanya'yı Bakü'ye yaklaştırmamak, Bakü petrollerini ele geçirmek ve Osmanlı Devleti'nin Asya'daki büyük Türk camiası ile birleşmesi noktasında köprübaşı vazifesi görecek olan Bakü'nün Türkler eline geçmesini engelleyerek Hindistan'ı muhtemel bir Türk tehlikesinden korumak istemeleri rol oynamıştı[467]. Böylece Osmanlı Devleti'nin Bakü'yü ele geçirmesine karşı olanlar arasına İngilizler de dâhil olmuştu.

Osmanlı Devleti'nin Bakü'yü ele geçirmesine karşı en olumsuz tavrı koyan müttefik Almanya'nın İngiliz işgalinden habersiz bir şekilde Türklerin Bakü'yü ele geçirmesine engel olması cepheye malzeme ve asker sevkini zorlaştırmaktaydı. Bu durumda Bakü konusunda Almanların, İngilizler ile aynı tarafta yer aldığını gösteriyordu.

Almanya petrol karşılığı, müttefiki Osmanlı Devleti'ne karşı Moskova ile 27 Ağustos 1918'de Brest-Litovsk Antlaşmasına ek nitelikte bir antlaşma imzaladı. Antlaşmanın Kafkasya ile ilgili maddeleri ise 13. ve 14. maddeleri idi. 13. Madde; Rusya Almanya'nın Gürcistan'ı müstakil bir hükümet olarak tanımasını kabul eder. 14. Madde; Almanya, bir üçüncü devletin Kafkasya'nın, Brest-Litovsk Antlaşmasının dördüncü madesinin üçüncü fırkasında mevzubahs olan araziden (Batum ve Kars havalisi) başka sahalarda askeri harekette bulunmasına yardım etmeyecek ve üçüncü bir devletin bu sahalara saldırmasını engellemeye çalışacaktır. Herhangi bir üçüncü devlete, yani Türklere ya da İngilizlere ait askeri güçlerin girmesini yasaklama taahhüdünde bulunmaktaydı Rusya, Bakü havalisinde çıkan petrolün dörtte birini Almanya'ya

---

[465] Kaymakam Rüştü, a.g.e., s. 40.

[466] W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 454-455; N. Yüceer, a.g.e., 102; S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, s. 311-312.

[467] Kaymakam Rüştü, a.g.e., s. 215; *Azərbaycan Tarixi, (1900-1920-ci illər),* C. V, s. 261.

verecektir[468]. Bu antlaşma şunu göstermiştir ki, Osmanlı Devleti'nin Kafkas siyasetinin ve askeri harekâtının karşısında artık her ne pahasına olursa olsun Bakü'yü hem Türklere hemde İngilizlere bırakmak istemeyen bir Rusya ve Bakü petrollerine göz koyan Almanya vardı. Almanya, Bakü'nün ezik Rusya'nın elinde kalmasını uygun bulmakta ve Bolşeviklerden petrolü daha rahat elde edebileceğini düşünmekteydi[469]. Ancak antlaşmanın imzalandığı esnada Bakü'de İngilizler hâkimdi ve bu durumu Rusya, Almanya'dan ustaca saklamayı başarmıştı. Almanya Bakü'nün İngiliz kontrolünde olduğunu ancak 30 Ağustos'ta fark edebilmişti.

Almanya ile Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki faaliyetleri üzerine oluşan sorunların çözümü gerekmekteydi. Özellikle de 27 Ağustos 1918 tarihli Alman-Rus Antlaşması Osmanlı Hükümeti'ni rahatsız etmişti. Ayrıca Almanya'nın İtilaf Devletleri'ne karşı 15 Temmuz'da başlattığı taarruza karşılık İtilaf Devletleri 16 Temmuz'dan itibaren taaruzla cevap vermişti. Bunun üzerine Almanya 2 Ağustos'tan itibaren ricat etmeye başlamış[470] ve 4 Ağustos itibarıyla da aldığı mağlubiyeti artık karşılayamaz bir duruma gelmişti[471]. Bütün bu gelişmeleri görüşmek amacıyla 3 Eylül'de Sadrazam Talat Paşa, İstanbul'dan hareket etmiş[472] 8 Haziran'da Berlin'e ulaşmıştır[473]. Ziyarete hazırlanan Alman Dışişleri Bakanlığı'na görüşmeler esnasında ele alınacak konularla ilgili olmak üzere Alman Şark Dairesi altı maddelik bir tavsiyede bulunmuştu. Bu tavsiyeler şu şekildeydi[474]:

1. Kars-Ardahan-Batum Sancaklarının Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanmasına, Berlin'in itiraz etmemesi,

2. Gürcistan'ın resmi olarak Berlin tarafından tanınması, Ek Antlaşmanın tasdikinden sonra Bab-ı Ali'yi dikkate alarak gerçekleştirilmesi,

3. Ahıska ve Ahılkelek'in taksimatında İstanbul ve Tiflis'in Berlin müdahalesi olmadan uzlaşmaları şayet her iki taraf da Berlin'in aracılığını isterse, ihtilaflı tarafların eşit bölüşülmesine çalışılması,

---

[468] J. Degras, a.g.e., V.I, s. 96-98; A. E.Gökdemir, a.g.e., s. 28; N. Yüceer, a.g.e., s. 86; U. Trumpener, a.g.e., s. 192; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 222-223; M. E. Resulzade, a.g.e., s. 57; F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 150; *Zaman,* 31 Ağustos 1918; *Vakit,* 31 Ağustos 1918; *Vakit,* 16 Eylül 1918.
[469] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 213.
[470] *Vakit,* 7 Ağustos 1918; *Zaman,* 6 Ağustos 1918; *Zaman,* 7 Ağustos 1918.
[471] *Vakit,* 8 Ağustos 1918; *Vakit,* 10 Ağustos 1918; *Vakit,* 11 Ağustos 1918; *Vakit,* 12 Ağustos 1918.
[472] *Zaman,* 2 Eylül 1918; *Vakit,* 3 Eylül 1918; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 224; U. Trumpener, a.g.e., s. 194.
[473] *Vakit,* 9 Eylül 1918.
[474] Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik Der Mitteläehte,* Teil II, Wien.Köln.Weimar, 1992, s. 113.

4. Türk Ordularının Bakü önlerine geri çekilmesi ve Azerbaycan'daki demiryolu ve boru hattının Alman veya Avusturya-Macar nöbetçileri tarafından garanti altına alınması ve Tatar ülkesinde yaşayan kolonistlere iyi davranılması, kayıplarının telafi edilmesi,

5. Ermeni topraklarının Türkler tarafından boşaltılması ve mültecilerin geri döndürülmelerinden vazgeçilmesi ve Ermenistan'da Türklerin sert tavırlarına karşılık Berlin'in vermeyi düşündüğü tepki sınırlandırılması,

6. Gürcistan dışındaki Kafkas Devletleri'nin bağımsızlıklarına destek olunmaması, yalnız ilişkileirn elçiler düzeyinde gerçekleşmesine izin verilmesi,

Berlin'deki ziyareti esnasında Talat Paşa, Alman Hariciye Nazırı Von Hintze'ye 27 Ağustos 1918 tarihli Antlaşmanın Osmanlı Devleti için tatsız bir sürpriz olduğunu söyledi. Alman yetkililere görüşmeler esnasında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın Rusya'ya karşı tampon devlet olmalarını önerdi. Ayrıca iki ülke arasındaki sorunun çözümü noktasında da birtakım önerilerde bulundu. Bu önerilerden birincisi, Gürcistan'ın bazı bölgeleri Osmanlı Devleti'ne bırakması, ikincisi Bakü'nün Azerbaycan Cumhuriyeti'ne dâhil edilmesi, üçüncüsü ise, Türkistan'daki 14 milyon Müslüman'ın İngiltere ve Rusya'ya karşı savaşta kullanılmasıydı[475].

Bakü'nün Nuri Paşa tarafından ele geçirilmesinden sonra Almanlar'da bir yumuşama görülmüş ve Almanlar 18 Eylül'de yeni bir antlaşma metnini Talat Paşa'ya sunmuşlardır[476]. Almanya ile Kafkasya meseleleri üzerine yapılan müzakerelerden sonra nihayet bir protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre[477]:

1. Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyetlerinin bağımsızlığı Osmanlı Devleti tarafından tanınırken, Rusya ile imzalanan anlaşmanın bozulmaması için Almanya sadece Gürcistan'ı tanıyordu. Sovyet Rusya ve Türkiye arasında ilişkilerin düzelmesi için Berlin arabulucu olacaktı.

2. Osmanlılar, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da bağımsız devletlerin oluşturulmasına ve onlardan yeni güçler çıkarmaya çalışmaya devam edecekti. Fakat Almanya buna katılmayacaktı.

3. Almanya ve Türkiye, Kafkasya'nın doğal madenlerini, demiryolunu ve boru hatlarını beraber kullanacaktı.

---

[475] U. Trumpener, a.g.e., s. 194; W. Bihl, a.g.e., II, s. 114.
[476] W. Bihl, a.g.e., II, s. 122-123.
[477] W. Bihl, a.g.e., II, s. 123-124; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 225; S. Sürmeli, a.g.e., s. 272-274.

4. Berlin, Rusya'da olduğu gibi, Kırım Müslümanlarının da milliyetlerinin, dinlerinin ve kültürlerin korunmasına Osmanlı Devleti'nin özel önem gösterdiğini kabul ediyordu.

5. Almanya, Osmanlı'nın Karadeniz'deki Rus donanmasının zayıflatılmasına ve Türk donanmasının güçlendirilmesine yardımcı olacaktı.

6. Türkiye, Alman kolonistlerin Azerbaycan nezdinde konumlarını garanti altına almayı taahhüd ediyordu.

7. İran'daki Osmanlı ordusu, İngilizlere karşı savaş bittikten sonra İran ve Kafkasya Cumhuriyetlerinden çıkacaktı.

Yapılan protokole rağmen, taraflar arasında olan anlaşmazlık tamamen giderilememiş[478] ve iki müttefik için artık savaşın sonlarına yaklaşılmıştı.

Osmanlı Devleti, Azerbaycan topraklarını kurtarma harekâtına başladığı andan itibaren Sovyet Rusya'yı, Ermenistan'ı, Gürcistan'ı, Azerbaycan Ermenilerini, İngiltere'yi, hatta müttefiki Almanya'yı sanki ortak oluşturulmuş bir cephe olarak karşısında bulmuştu. Kafkas İslam Ordusu Sovyet Rusya'nın direk olarak desteklediği Bolşevik Rus ve Ermeni kuvveti ile savaşırken ağustos ayından itibaren Bakü'ye yardıma gelen İngiliz birlikleriyle de savaşmak zorunda kalmıştır. Ancak Osmanlı'yı Almanya kadar zor durumda bırakan başka bir devlet olmamıştır. Almanya, Osmanlı aleyhine 27 Ağustos'ta Sovyet Rusya ile tüm Kafkasya'yı ve Bakü petrollerini ilgilendiren bir antlaşma imzalamış, Bakü Bolşevikleri ile yakınlaşma içine girmiş, Ermenilere uçak vermiş, Batum-Tiflis-Gence demir yolunu Osmanlı askeri sevkiyatına kapatmış, böylece Kafkas İslam Ordusunun ihtiyacı olan asker, silah ve cephanenin sevkiyatına engel olmuştu. 5 Ağustos'ta başlatılan Bakü taarruzu Türk kuvvetlerinin cephanesizliği yüzünden başarılı olmadığı düşünülürse Almanya'nın Bolşeviklere ve onlarla birlikte şehri savunan İngilizlere ne denli yardımcı olduğu daha iyi anlaşılmıştı[479].

Türk tarafının Bakü'yü ele geçirmesi karşısında ise manevra değişikliğine giden Almanya bu kez Tiflis'te bulunan kuvvetlerinin Yarbay Golts'un komutasında Bakü'de bulunan Alman kolonisinin muhafazası için Türk askeri ile birlikte şehre girmesini

---

[478] S. Sürmeli, a.g.e., s. 274.
[479] N. Yüceer, a.g.e., s. 97-98.

istemiş, onun bu isteği kabul edilmemiş ve Golts'un ancak birkaç askerle Bakü'ye girmesine izin verilmişti[480].

Rusya; Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı topraklarına katılması ve Osmanlı Devleti'nin Kafkaslarda faaliyetleri özellikle de Türk Ordusunun 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girmesi haberini alınınca sert tepki vermiş ve 20 Eylül 1918'de Osmanlı Devleti'ne resmi olmamakla birlikte verdiği notayı radyo–telgrafla yayınlamıştır. Notada Türkiye'nin Brest-Litovsk'a imza koymasına rağmen bölgedeki askeri faaliyetlerini sürdürmüş olması Brest-Litovsk'ın fesh edildiği anlamına geldiği ifade edilmişti. Ayrıca notada Brest-Litovsk Antlaşması'nın 4. maddesine göre Elviye-i Selâse'nin mukadderatının tayini konusunda halkın oyuna müracaat işlemini Türkiye'nin burayı işgal ettikten sonra tek taraflı olarak gerçekleştirdiği için bu plebisitin Sovyet Hükümeti tarafından tanınmadığı ifade edilmişti[481]. Bunun üzerine Berlin'de bulunan Talat Paşa ve Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Sovyet Rusya'nın Berlin Büyükelçisi Joffe ile 21, 22 ve 24 Eylül'de üç görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmeler sonunda Sovyet Rusya Bakü'nün kendilerine teslimini istemişse de Talat Paşa, bunu kabul etmemiştir. Kabul etmeme gerekçesi olarak da Türkiye'nin Kafkaslardaki milletlerin içişlerine karışamayacaklarını ileri sürmüştür. Ayrıca Talat Paşa, Türk askerleri ve sivil personeli Brest-Litovsk Antlaşmasında tesbit edilen, hatta Ahıska ve Ahılkelek kazaları da Türk arazisi sayılmak şartıyla çekmeye hazır olduğunu beyan etmişti.

Türk-Sovyet Rusya anlaşmazlığının giderilmesi için Talat Paşa'nın 24 Eylül'de Berlin'den ayrılmasından sonra büyükelçiler düzeyinde görüşmelere devam edilmiş ve nihayet Türk tarafının Brest-Litovsk sınırına çekileceği bilgisi 3 Ekim'de Çiçerin'e ulaşmıştı. İki büyükelçi arasında yapılan görüşmeler neticesinde Türk askerlerinin Brest-Litovsk sınırına çekileceğini esas alan bir protokol hazırlanmışsa da Çiçerin, Türk kıtalarının Sovyet makamlarına tesliminde ısrar etmesine rağmen Talat Paşa, Bakü'yü Milli Azerbaycan hükümetine teslim etmek istemişti. Bunun üzerine bu protokol uygulamaya girmemiştir[482].

Rusya, bu kez 20 Eylül 1918 tarihli notasını Türkiye'nin Alman Büyükelçisi Rıfat Paşa'ya vermiştir. Türk tarafı bu notaya 6 Ekim'de gayet yumuşak bir karşılık

---

[480] Kaymakam Rüştü, a.g.e., s. 41; Ş. S. Aydemir, a.g.e., C. 3, s. 448-451.

[481] J. Degras, a.g.e., V.I, s. 109-110; Aydın Hacıyev, *Qars ve Araz-Türk Respublikalarının Tarixində*, Bakı, 1994, s. 10; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 552-555; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 228.

[482] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 553-560; *Zaman,* 26 Eylül 1918; *Vakit*, 26 Eylül 1918; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 228.

vermişti. Nota'da Rusya'nın plebisit konusunda ileri sürdüğü iddialar kabul edilmemiş ve Rusya'nın Brest-Litovsk Antlaşması gereğince işgali altındaki arazileri süratle boşaltması ve silahlı çeteleri silahsızlandırmayı taahhüt ettiği hâlde bunu yerine getirmediği için askeri hareketin mecburen yapıldığı belirtilmiştir. Ayrıca İgilizlerin Bakü'den çıkarılmalarının ise Türkiye'nin askeri emniyeti için yerinde bir müdahale olduğu belirtilmiştir[483]. Rusya ise bu notaya karşılık 10 Ekim'de verdiği notada Türk tarafının 1914 sınırına çekilmesinden sonra Elviye-i Selâse'de halkoylaması için tertibatın alınacağını, iki ülke arasındaki ilişkilerinde bu gereçekleştikten sonra normale gireceği belirtilmişti. Ancak Osmanlı Devleti bu notaya cevap verememiştir[484]. Çünkü Talat Paşa kabinesi hükümetten çekildiği gibi yeni kabine de ancak 14 Ekim'de kurulmuştu. Yeni kabine öncelikli olarak İtilaf Devletleri ile bir an önce mütareke görüşmelerine başlamak için yollar aramaya başlamıştı.

4.5. İstanbul Konferansı ve Ahıska

Batum Antlaşması'nın 4 Haziran'da imzalandığının haberi 5 Haziran'da Berlin'de bulunan ve başkanlığını Chenkeli'nin yaptığı bir Gürcü heyeti tarafından haber alınmıştır. Bunun üzerine Chenkeli, Alman Dışişleri ile görüşmüş ve Gürcistan'ı bu antlaşmayı imzalamaya Türkiye'nin mecbur bıraktığını bu sebeple Almanya'nın bu antlaşmayı hükümsüz bırakmak ve Brest Litovsk Antlaşması esaslarına uygun bir antlaşma yapılmasını sağlamak amacıyla Almanya'nın müttefikleri ile Gürcistan'ın katılacağı bir konferansın düzenlenmesini istemiştir. Almanya bu isteği memnuniyetle kabul etmiş ve 9 Haziran'da konferansın İstanbul'da toplanmasını Osmanlı Hükümeti'ne önermişti[485].

Osmanlı Devleti, Batum'da antlaşmalar imzalamış olduğu devletlerin temsilcilerinin de düzenlenecek olan konferansa katılması gerektiğini ileri sürmüştür. Almanya'nın cevabını beklemeden konferans için 9 Haziran 1918'de Batum'da antlaşmalara imza atan devletlere davetiye göndererek onları konferansa çağırmıştır[486]. Davet üzerine Avadis Aharonyan başkanlığında Ermeni heyeti ve Gegeçkori başkanlığındaki Gürcü heyetinden oluşan kalabalık bir grup 19 Haziran'da İstanbul'a

---

[483] Türk tarafının 6 Ekim 19181 tarihli notası için (Bkz. A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 560-561.)
[484] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 562-563.
[485] F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 148; Z. Avalov, a.g.e., s. 97-98; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 204; J. Pomiankowiski, a.g.e., s. 326-327; C. Hasanlı, a.g.e., s. 113.
[486] Y. H Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 204; J. Pomiankowiski, a.g.e., s. 327.

gelmiştir[487]. Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki Azerbaycan heyeti ise 24 Haziran'da İstanbul'a gelmiştir[488]. Haydar Bammatof başkanlığındaki Kuzey Kafkasya heyeti ise Azerbaycan heyeti ile birlikte aynı gün İstanbul'a gelmiştir[489].

Konferansta Türk tarafına başkanlık etmek üzere Halil Paşa görevlendirilmişti[490]. Almanya'yı İstanbul Elçisi Kont Bernstorff, Avusturya-Macaristan'ı İstanbul Elçisi Marki Pallavacini'nin temsil etmesi kararlaştırılmıştı[491]. Konferans için ise Kasımpaşa'da bulunan Bahriye Nezaretinin büyük salonu hazırlanmıştı[492].

Gürcü heyeti başkanı Gegeçkori İstanbul'a geldikten sonra gazeteciler ile yaptığı mülakatta İstanbul'da toplanmalarının nedenlerini ifade etmiştir. Gegeçkori, İstanbul'da Batum'da imzalanan antlaşmaların ka'ti bir mana ve mahiyette olmadığı için antlaşmanın hükümleri ile ilgili maddelerin yeni baştan enine boyuna tedkik edileceğini, konferansta üç cumhuriyetin bağımsızlıklarının tasdiki için müzakeratta bulunulacağını, coğrafi hudutların tayin olunacağını ifade etmiştir[493].

Gazetecilerin sorularını cevaplarken Türklerle ittifak taraftarı olduğunu ifade eden Avadis Ahoronyan[494], Jamanak gazetesi muharriri ile yaptığı görüşmede muharririn Batum müzakerelerinin neticesine dair sorusuna, Batum'da ancak müzakeratın esaslarının kararlaştırıldığını, teferruatın ise İstanbul'da tayin olunacağını, şimdilik bu konuda bir şey söylemenin doğru olmayacağını ifade etmiştir[495]. Beyanatlarda da anlaşılacağı gibi Gürcü ve Ermeni heyetleri Batum Antlaşmasının bazı maddelerinin değiştirilmesini arzu ettikleri gibi devletlerinin bağımsızlıklarını da Osmanlı Devleti'nin müttefiği olan devletlere kabul ettirmek istemekteydiler.

Azerbaycan heyeti Başkanı Mehmet Emin Resulzade ise gazetecilere verdiği beyanatta konferansın ne zaman toplanacağı hakkında kat'i bir şey söyleyemeyeceğini, toplantı gününün hükümet tarafından kendilerine haber verileceğini belirtmiştir. Konferansın başlamama sebebi ise konferanstaki yeni cumhuriyetlerin idari ve coğrafi şartları ve vaziyetleri hakkında müttefik devletlerarasında görüşmelerin henüz devam

---

[487] *Tasvir-i Efkâr,* 20 Haziran 1918; *Vakit,* 20 Haziran 1918.
[488] *Tasvir-i Efkâr,* 26 Haziran 1918; *Zaman,* 25 Haziran 1918; *Azərbaycan Tarixi, (1900-1920-ci illər),* C. V, s. 263; C. Hasanlı, a.g.e., s. 113.
[489] *Tasvir-i Efkâr,* 26 Haziran 1918; *Zaman,* 25 Haziran 1918; *Vakit,* 28 Haziran 1918.
[490] J. Pomiankowiski, a.g.e., s. 327.
[491] *Tasvir-i Efkâr,* 20 Haziran 1918.
[492] *Vakit,* 23 Haziran 1918.
[493] *Vakit,* 20 Haziran 1918.
[494] *Tasvir-i Efkâr,* 20 Haziran 1918.
[495] *Tasvir-i Efkâr,* 21 Haziran 1918.

edilmesinden ve bu hususta cereyan eden müzakerelerin müsbet bir neticeye varmamasından kaynaklanmakta olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber konferansın 10-12 güne kadar başlayacağını ümit ettiğini söylemiştir.

Konuşmasına devam eden Mehmet Emin Bey, *"Bir kere merkezi devletlerarasında anlaşma hâsıl olduğundan sonra asıl konferans başlayacaktır. Ve evvelce takarrur eden esas hatlar karşısında serian anlaşma hâsıl olacaktır. Bu takdirde konferansın uzun müddet toplanmasına hacet kalmayarak az zaman zarfında muahedelerin imzasıyla içtimalar hitam bulacaktır."*[496] demiştir.

Türk basını da konferansla ilgili haberleri sütunlarına taşımışlardır. 23 Haziran 1918 tarihli Vakit gazetesi konferansın birkaç haftaya kadar açılmasının kararlaştırıldığını, konferansa üç Gürcü, üç Ermeni ve üç Azerbaycan murahhası ile İstanbul'da bulunan müttefik devletlerin sefirleri ve Osmanlı murahhaslarının iştirak edeceğini, konferansa ise Adliye Nazırı Halil Bey'in başkanlık edeceğini yazmıştır. Ayrıca gazetede konferansın öncelikle üç Kafkas Cumhuriyetinin kesinlik kazanmayan sınır meselesi ile iştigal edeceği ve bu devletlerin sahip olacakları araziyi tayin edeceği belirtilmiştir[497].

Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan heyetleri ülkelerinin sınırları ilgili tez ve projelerini temmuz ayından itibaren Osmanlı Harbiye Nezaretine ve Müttefik Devletlerin temsilcilerine sundular. Osmanlı Devleti'nin sınırlarla ilgili tezlerin etnoğrafik esaslara göre düzenlenmesini istemesi üzerine heyetler bu esası dikkate alarak projelerini yeniden oluşturdular[498]. Ancak bu projelerde yer alan bazı sınır ve arazilerin üç devletin de talepleri arasında yer almaktaydı ki bu yerler Borçalı ve Kazak kazaları idi. Bunun dışında Kafkas devletlerinden biri diğerinin arazilerinde hak talep etmekteydi. Bu durum da meselenin çözümünün zorlaşmasına neden olmaktaydı[499].

Konferansa davet edilen Kafkas devletleri temsilcileri arasındaki görüş ayrılıklarının dışında konfransın yapılmasını isteyen Almanya ve toplanmasını kabul eden Osmanlı Devleti arasında da görüş ayrılıkları mevcuttu. Osmanlı Devleti, hem Bakü'ye yönelik yapacağı askeri harekât öncesi Alman ve Gürcüleri oyalamak hem de Batum Antlaşmalarını müttefiği olan Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'a kabul ettirmek istemekteydi. Konferansın toplanmasını isteyen Almanya ise, Brest-Litovsk

---

[496] *Vakit,* 7 Temmuz 1918.
[497] *Vakit,* 23 Haziran 1918.
[498] Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan heyetlerinin projeleri için (Bkz. S. Sürmeli, a.g.e., s. 283-288.)
[499] S. Sürmeli, a.g.e., s. 296-297.

Antlaşmasının 5. maddesinde ve Güney Kafkas Hükümeti'nin feshiyle Batum'da yapılan görüşmelerin neticesiz kaldığını, bu sebeple de yapılan barış ve dostluk antlaşmalarını geçersiz olduğunu ısrarla belirtmekteydi. Almanlar'ın bu isteği Türk tarafını oldukça kızdırdığı gibi bu isteğin yersiz olduğunu ve yerine getirilmeyeceğini Almanlara bildirildi. Alman ve Türk görüşlerinin taban tabana zıt olması nedeniyle müşterek bir toplantı bir türlü yapılamamaktaydı[500].

Almanya ve Osmanlı Devleti arasındaki fikir ayrılıklarından haberdar olmayan Türk basını konferansın toplanması ile ilgili olarak Vakit gazetesinin 21 Temmuz nüshasında Merkez Devletlerin Kars, Ardahan, Batum'daki ahaliden toplanacak reyin neticesini beklemeden bir program oluşturmak istemediklerini bu sebeple de konferansın geciktiğini ifade etmiştir. Ayrıca gazete bu yerlerde oylama neticelenmiş olduğundan yakında konferansın programın içeriğinin belirleneceğini ve İstanbul Konferansı hakkında Merkezi Devletlerin giriştiği müzakerelerin de bitmesi halinde konferansın toplantıya davet edileceğini yazmıştır[501].

Zaman gazetesi 22 Temmuz nüshasında konferansın toplantıya başlayamaması sebebini sorgulamakta ve Gürcü heyeti başkanı Gegeçkori'nin Berlin'de bulunan Çenkeli'nin yanına gitmiş olması[502] ve Gürcü murahhasları arasında bulunan bir kişinin Gürcistan Hükümeti tarafından harbiye nazırlığına ve başkomutanlığa getirilmesi ile izah etmiştir. Yine gazete Gürcülerin bu gidiş gelişlerinin Gegeçkori'nin Cenkeli ile birlikte yakında geleceği haberlerin üzerinde durmakta ve konferansın İstanbul yerine Berlin'de toplanmasını isteyen Gürcüler konferansın toplanmasını istemiyor mu sorusunu sormakta ve istemiyorsa bunun nedenini sormakta ve kendilerinin bu konuda bir şey bilmediklerini ifade etmektedir[503].

20 Ağustos 1918 tarihli Vakit gazetesinin nüshasında Kafkas Cumhuriyetleri arasında çözülmesi gereken üç meselenin olduğu ifade edilmektedir. Bunlar hudut, Rusya'nın mirasının taksimi ve para darbı meselesi denmektedir. Bu meselelerin çözümünde ise Gürcistan'ın zorluk çıkardığı da ifade edilmekteydi[504].

---

[500] J. Pomiankowiski, a.g.e., s. 329-332; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 204.
[501] *Vakit*, 21 Temmuz 1918.
[502] Gürcü heyeti başkanı Gegeçkori Berlin'de bulunan Gürcistan Hariciye Nazırı Çhenkeli'den talimat almak için Berlin'e 25 Haziran 1918'de gitmiştir. (Bkz. *Zaman,* 26 Haziran 1918; *Zaman*, 22 Temmuz 1918.)
[503] *Zaman*, 22 Temmuz 1918.
[504] *Vakit*, 20 Ağustos 1918.

İstanbul Konferansı için İstanbul'a gelen ve konferansın açılışını bekleyen heyetler birbirleri ile görüşmeler yaptıkları[505] gibi, İstanbul'da Osmanlı devlet adamları[506] ve Müttefik Devletlerin sefirleri ile görüşmeler yapmışlardır[507]. Ayrıca Gürcü ve Ermeni heyet üyeleri Avrupa'ya giderek bağımsızlıklarını kabul ettirmek istemişlerdi[508]. Bu arada Azerbaycan heyeti, 6 Eylül'de Sultan Vahideddin tarafından huzura kabul edilmiştir. Enver Paşa'nın da hazır bulunduğu bu görüşme esnasında Padişah, Enver Paşa'ya *"Bu dakikalar ömrümün en saîd anlarıdır."* demiştir[509].

27 Ağustos 1918 tarihli Alman-Rus Antlaşması'ndan haberdar olan Azerbaycan heyeti başkanı Mehmet Emin Resulzade 12 Eylül'de Almanya Sefiri Vekili Valdeburg'a bir nota vermiş ve notanın birer suretini de tarafsız devletlerin sefaretlerine tebliğ etmiştir. Mehmet Emin Bey, notada Almanya'nın Bakü'nün Rus hâkimiyetinde kalmasını onayladığı için pek üzüldüklerini ifade etmiş ve Azerbaycan ile kadim Bakü Hanlığı arasındaki tarihi münasebetlerinden bahsetmiştir. Ayrıca Azerbaycan için Bakü'nün yalnızca bir arazi meselesi olmadığını, hayat memat meselesi olduğunu, Ruslar ve diğer milletler için ise ikdisadiyesi itibarıyla ehemmiyetli olduğunu ifade etmiştir[510].

Heyetlerin İstanbul'daki uzun bekleyişi devam ederken 8 Eylül'de Berlin'e gitmiş[511] olan Sadrazam Talat Paşa, Gürcü yetkililerle yaptığı görüşmede Gürcistan ile Türkiye arasında iyi ilişkilerin kurulabilmesi için İstanbul Konferansı'nda nüfûzunu kullanmaya söz vermiştir[512]. Ancak 19 Eylül'deki Filistin cephesindeki yenilgi haberi, Rusya'nın 20 Eylül'de Osmanlı Devleti'ne verdiği nota ve ayrıca Bulgaristan'ın 29 Eylül'de İtilaf Devletler ile mütareke imzalayarak savaş dışı kalması üzerine Talat Paşa hükümeti istifa etmişti. Yerine hükümeti kuran Ahmet İzzet Paşa bu gelişmeleri dikkate alarak 16 Ekim'de Kafkasyalı murahhaslarla bir görüşme yapmıştır.

Görüşmede Brest-Litovsk Antlaşmasına aykırı olarak Batum Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne katılan yerlerin boşaltılacağı ve konferanstan vazgeçildiği heyetlere bildirilmişti[513]. Ayrıca Ahmet İzzet Paşa, 16 Ekim 1918'de Gürcü heyeti başkanı Zurab

---

505 *Tasvir-i Efkâr,* 4 Temmuz 1918.
506 *Vakit,* 23 Haziran 1918; *Zaman,* 3 Temmuz 1918; *Zaman,* 29 Temmuz 1918.
507 *Vakit,* 23 Haziran 1918.
508 *Vakit,* 12 Teşrîn-i evvel 1918 (12 Ekim 1918.)
509 *Zaman,* 11 Eylül 1918.
510 *Vakit,* 23 Eylül 1918; *Vakit,* 24 Eylül 1918.
511 *Vakit,* 9 Eylül 1918.
512 F. Kazamzadeh, a.g.e., s. 153.
513 Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 259; F. Kazamzadeh, a.g.e., s. 154.

Avalov ile yaptığı görüşmede Wilson Prensiplerine göre Batum'un boşaltılması zaruri olursa buranın da verileceğini de söylemiştir[514].

17 Ekim'de Gürcü heyeti, Ahıska ve Ahılkelek'in boşaltılması ile ilgili konularda görüşmeler yapmak için Hariciye Nazırı Nabi Bey ve Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey'i ziyaret etmişlerdir. Ziyaret esnasında Gürcü heyeti, Nabi ve Reşat Hikmet Beyler'den Ahıska bölgesinin Osmanlı Devleti'nce Gürcülere bırakılacağı ve Türk askerleri tarafından problemsiz bir şekilde boşaltılacağı konusunda da söz almışlardır. Ayrıca görüşme esnasında Nabi ve Reşat Hikmet Beyler arazilerin 18 Ekim'den itibaren boşaltılacağını söylemişlerdir[515].

Konferansın toplanamayacağının heyetlere bildirilmesi üzerine Şimali Kafkas Devleti'nin heyeti İstanbul'da bir kişi bırakarak, Azerbaycanlı Selim Bey ve Hüseyinzade Ali Bey ile birlikte İsviçre'ye[516], diğer Azerbaycanlı heyet üyeleri de 22 Ekim'de ülkelerine gitmiş[517], diğer Kafkaslı devletlerin heyetleri de Kasım başlarında İstanbul'dan ayrılmışlardır[518].

4.6. I. Dünya Savaşı'nın Sonu ve Ahıska

Osmanlı Devleti'nin Ahıska ve diğer sancaklarda teşkilatlanmasını henüz gerçekleştirmeden müttefiği olan Bulgaristan'ın Haziran 1917'de Yunanistan'ın İtilaf Devletleri yanında savaşa katılması ile Ocak 1918'den itibaren Almanya'dan aldığı maddi ve askeri yardımı alamaması durumunun daha da kötüleşmesine neden oldu. 14 Eylül 1918'de Vardar bölgesinde İngiliz, Fransız ve Sırp kuvvetlerinin taarruza geçmesi sonucunda[519] Bulgaristan 15 Eylül'de bu kuvvetlere karşı yenildi[520]. Hem Bulgar yenilgisi hem de 19 Eylül'deki Filistin cephesindeki yenilgi haberi İstanbul'a karabasan gibi çöktüğü[521] sırada Rusya, 20 Eylül'de Osmanlı Devleti'ne bir nota verdi. Notada altı aydır bütün Rus itirazlarına rağmen ihlal edildiğini bu sebeple de Brest-Litovsk

---

[514] Z. Avalov, a.g.e., s. 139-140; S. Sürmeli, a.g.e., s. 317.
[515] Z. Avalov, a.g.e., s. 140; G. Guniava, a.g.t., s. 101; S. Sürmeli, a.g.e., s. 319.
[516] *Zaman,* 16 Teşrîn-i evvel 1918 (16 Ekim 1918).
[517] *Tasvir-i Efkâr*, 23 Teşrîn-i evvel 1918 (23 Ekim 1918).
[518] S. Sürmeli, a.g.e., s. 298.
[519] *Zaman,* 29 Eylül 191; F. Armaoğlu, a.g.e., C. I, s. 141.
[520] *Zaman,* 28 Eylül 1918; Ş. S. Aydemir, a.g.e.,C.3, s. 458.
[521] *Zaman,* 28 Eylül 1918; *Vakit,* 22 Eylül 1918 (1918); *Türk İstiklâl Harbi, C. I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı,* Ankara, 1962, s. 17; J. Pomiankowiski, a.g.e., s. 341.

Barışının artık hükümsüz olduğu belirtilmekteydi. Bu nota, Rusya'nın Osmanlı'ya savaş ilanı anlamına gelmekteydi[522].

Bulgaristan'ın İtilaf Devletleri ile 29 Eylül 1918 tarihinde ateşkes imzalamak[523] zorunda kalması, İstanbul ve Doğu Trakya'yı Bulgaristan'dan gelecek tehditlere açık hale getirdiği gibi, Osmanlı Devleti ile Almanya ve Avusturya arasındaki kara bağlantısının da kesilmesine neden olmaktaydı. Ayrıca Bulgaristan ateşkes imzalayıp savaş dışı kaldığı sıralarda Almanya'nın da durumu iyi değildi. 1918 Eylül'ünden itibaren İtilaf Devletleri'nin ağır taarruzlarını karşılayamaz hale gelen Almanya 3 Ekim'den itibaren İtilaf Devletleri nezdinde barış teşebbüslerine girişti[524]. Osmanlı Devleti'nin hem Almanya'nın barış girişimlerine başlayacağı haberini alması hem de İngiliz ve Fransızların Trakya'da 7 fırkalık bir kuvvet kurup, İstanbul ve Boğazlar üzerine harekete hazırlandıkları haberinin İstanbul'da duyulması Osmanlı Devleti'ni endişeye sevk etti. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti mütareke girişimlerine başladı[525]. 5 Ekim'de Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı Wilson'a İspanya Hükümeti kanalıyla barış isteyen bir nota gönderildi[526] ise de nota Wilson'un eline 14 Ekim'de ulaştı[527]. Amerika'da cevap ise ancak Mondros Mütarekesinin imzasından sonra 30 veya 31 Ekim'de alındı[528].

Wilson'dan beklenen cevabın uzun süre alınamaması üzerine Osmanlı Devleti, İzmir Valisi Rahmi Bey vasıtasıyla İngiltere nezdinde girişimlerde bulunmuşsa da

---

[522] J. Pomiankowiski, a.g.e., s. 343.

[523] *Vakit,* 1 Teşrîn-i evvel 1918 (1 Ekim 1918).

[524] General Ludendorf'un "yas günü" olarak ifade ettiği 8 Ağustos'ta Alman ordusunun İngiliz ve Fransız saldırısını karşılamaktaki güçlük çekmesi Avrupa savaşının dönüm noktası olmuştur. Bu sebeple General Lundendorf'un isteği üzerine 13 ve 14 Ağustos'ta Spa'daki Genel Karargâhta Kayser, Başbakan ve Hariciye Nazırı'nın katıldığı bir görüşme yapılmış ve bu görüşmede Ludendorf, saldırarak düşmanı barışa zorlamak imkânı kalmadığı için diplomatik yollarla bir an önce barış yapılmasını istemişti. Ancak onun bu isteği uygulamaya o an için geçirilmemişse de müttefik saldırılarının eylül ayından itibaren karşılanamaması üzerine General Ludendorf ve General Hiddenburg barışın bir an önce yapılmasını istemişlerdi. Bunun üzerine 29 Eylül 1918'de Kayser, Başbakan Hertling ve Hariciye Nazırı Hintze, Spa'da bulunan Genel Karargâhta bu iki generalle bir toplantı yapmışlardı. Bu toplantıda alınan karar gereği barış görüşmelerine başlama kararı alınmış ve bu karar 1 Ekim'de Osmanlı Devletine bildirilmişti. (Bkz. Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 674-685; P. Hopkirk, a.g.e., s. 211.)

[525] F. Armaoğlu, a.g.e., C. I, s. 141-143.

[526] *Vakit,* 6 Teşrîn-i evvel 1918 (6 Ekim 1918); *Vakit,* 8 Teşrîn-i evvel 1918 (8 Ekim 1918); *Türk İstiklâl Harbi,* C. I, s. 27-28.

[527] *Vakit,* 18 Teşrîn-i evvel 1918 (18 Ekim 1918); *Zaman*, 18 Teşrîn-i evvel 1918 (18 Ekim 1918); *Zaman,* 21 Teşrîn-i evvel 1918 (21 Ekim 1918); *Vakit,* 21 Teşrîn-i evvel 1918 (21 Ekim 1918.)

[528] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 701.

İngiltere'nin Atina elçisi Osmanlı'nın barış isteği konusunda geç kaldığını söyleyerek Osmanlı Devleti'nin barış teşebbüsünü kabul etmemiştir[529].

İtilaf Devletlerine müracaatların yapıldığı günlerde Enver Paşa, Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa'ya ve Nuri Paşa'ya gönderdiği 5-6 Ekim 1918 tarihindeki emirde Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki kuvvetleri çekmiş görünmeye mecbur olacaklarını, böyle bir hâlde Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın kendi kuvvetlerine dayanması gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca orada kalacak subay ve askerlerin Azerbaycan tebaası olarak kalmasını, hükümet çekilme emri verse bile orada kalmak üzere tertibat alınmasını istemiştir[530].

Talat Paşa Hükümeti 7 Ekim'de İttihat ve Terakki Partisi'nin Meclis Grubu toplantısında desteğini yitirdiğini görmüş ve barış görüşmelerini yeni kurulacak hükümetin gerçekleştirmesi için aynı günün akşamı Padişah huzuruna çıkarak hükümetten çekileceğini bildirmiştir[531]. 8 Ekim'de istifa eden Talat Paşa hükümeti yerine hükümeti kurma görevi Tevfik Paşa'ya verilmiştir[532]. Ancak Tevfik Paşa'nın hükümeti kuramaması üzerine yeni hükümeti kurma görevi 11 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa'ya verilmiş[533], o da 14 Ekim'de yeni hükümeti kurmuştur[534]. Yeni kabinenin ilk icraatlarından biri yukarıda da belirtildiği gibi 16 Ekim'de konferans için İstanbul'da bulunan Kafkasyalı murahhaslarla bir görüşme yapmak olmuştu. Görüşmede Brest-Litovsk Antlaşmasına aykırı olarak Batum Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne katılan yerlerin boşaltılacağı ve İstanbul Konferansından vazgeçildiği bildirilmişti[535].

Ahmet İzzet Paşa, heyetlere Batum Antlaşması'nın uygulanmayacağını tebliğ etmeden önce Merkez Devletlerin ve dolayısıyla da Osmanlı'nın savaşın sonuna geldiğini anlayan Kafkas devletlerinin murahhasları ülkelerine Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Antlaşması'nın sınırına çekileceğini bildirmişti. Bunun üzerine Gürcistan Hariciye Nazırı Ramişvili, 10 Ekim'de Osmanlı Devleti'nin Tiflis'teki Siyasi ve Askerî Temsilcisi Abdülkerim Paşa'yı ziyaret ederek, Osmanlı Devleti'nin Ahıska ve Ahılkelek'i tahliye edeceklerinin haberini İstanbul'da bulunan Gürcü murahhaslardan

---

[529] *Vakit*, 19 Teşrîn-i evvel 1918 (19 Ekim 1918); Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 702; Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hâtıraları*, İstanbul, 1953, s. 11; J. Pomiankowiski, a.g.e., s. 345.

[530] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 600-601; Ş. S. Aydemir, a.g.e.,C. 3, s. 469.

[531] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 702-703.

[532] *Vakit*, 8 Teşrîn-i evvel 1918 (8 Ekim 1918); S. Tansel, a.g.e., C. I, s. 11; U. Trumpener, a.g.e., s. 355.

[533] *Vakit*, 12 Teşrîn-i evvel 1918 (12 Ekim 1918); *Vakit*, 13 Teşrîn-i evvel 1918 (13 Ekim 1918).

[534] *Vakit*, 14 Teşrîn-i evvel 1918 (14 Ekim 1918); *Vakit*, 15 Teşrîn-i evvel 1918 (15 Ekim 1918); *Zaman*, 14 Teşrîn-i evvel 1918 (14 Ekim 1918); *Zaman*, 15 Teşrîn-i evvel 1918 (15 Ekim 1918); A. F. Cebesoy, a.g.e., s. 13; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 711.

[535] Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 259; F. Kazamzadeh, a.g.e., s. 154.

aldığını bildirmiştir. Bu arada 11 Ekim'de çıkan bir Gürcü gazetesinde Türklerin Brest-Litovsk sınırına çekilmeleri için bir emir verildiği bu sebeple de General Makayef ve General Redsoyize'nin Ahılkelek ve Ahıska kazalarına gönderildiklerini yazmıştır[536].

16 Ekim'de Gürcü heyeti başkanı Zurab Avalov ile yaptığı görüşmede Ahmet İzzet Paşa, "Osmanlı'nın Brest-Litovsk Antlaşması dışında Gürcistan'da ele geçirilen toprakların boşaltılacağını, Wilson prensiplerine göre Batum'un boşaltılması zaruri olursa buranın da verileceğini" söylemiştir[537]. Ertesi gün Hariciye Nezaretinde de aynı konularda görüşmelere devam eden Gürcü heyeti, Hariciye Nazırı Nabi Bey ve Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ile görüşmüştür. Görüşmede Ahıska bölgesinin Türk askerleri tarafından problemsiz boşaltılacağı konusunda olumlu cevap almışlardır. Görüşmede Reşit Hikmet Bey, "Ahıska'da Müslüman bir çoğunluğun yaşamasına, yerli halkın Türkiye'de kalmayı istemesine ve Türklerin bu bölgede olan hayati çıkarlarına rağmen bölgeyi Gürcülere bırakmaya razı olduklarını" bildirmiştir. Ayrıca görüşme esnasında Nabi ve Reşat Hikmet Beyler arazilerin boşaltılması için telgrafla emir verileceği ve 18 Ekim'den itibaren de bölgenin boşaltılacağı vaadinde bulunmuşlardır[538].

Türk tarafının 18 Ekim'den itibaren bölgenin boşaltılacağına yönelik vaadine rağmen 16 Ekim'de Borjum mevkiinde bulunan Gürcü Kumandanı Kamayef 3. Fırka karakoluna gelmiştir. General Kamayef, Türk hükümeti ile Gürcü hükümeti arasında yeni bir barış anlaşmasının yapıldığı, anlaşmaya göre Türk askerinin Ahıska ve Ahılkelek kazalarını terk ve tahliye etmeleri lazım geldiğini ve tahliyeye ne zaman başlanacağını sormuştu. Türk tafarı ise Ahmet İzzet Paşa ve Zurab Avalov arasındaki görüşmeden haberi olmadığı için şaşkınlıkla karşılanmıştı.

Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa, bu gelişmeyi 17 Ekim'de Tiflis'teki Türk Siyasi ve Askeri temsilcisi Abdülkerim Paşa'ya bildirdiği gibi 18 Ekim'de de Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne bir telgrafla bildirmiştir. Halil Paşa, telgrafında "Ahıska ve Ahılkelek'te ordunun önemli kaynaklarının bulunduğunu, sadece Ahılkelek'te 10 milyonluk hububatın olduğunu bunun eldeki imkânlarla geriye naklinin üç aylık bir zaman gerektirdiğini, lazım gelen tedbirlerin zamanında

---

[536] S. Sürmeli, a.g.e., s. 312-313.
[537] Z. Avalov, a.g.e., s. 139-140; S. Sürmeli, a.g.e., s. 317.
[538] Z. Avalov, a.g.e., s. 140; Gela Guniava, a.g.t., s. 101; S. Sürmeli, a.g.e., s. 319.

alınabilmesi için ortada dolaşan şayiaların doğruluk derecesi ile kurtarılan memleketlerin geleceğinin ne olacağı hakkında bilgi verilmesini" istemiştir[539].

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, İstanbul'da bulunan Kafkas murahhaslarına Türk Ordusunun Brest-Litovsk sınırına çekileceğini bildirirken İtilaf Devletleri ile mütareke görüşmeleri için girişimlere başlamıştır. Kûtül Amâre'de esir edilen İngiliz General Townhend'in arabuluculuk teklifi kabul edilerek bu iş için o görevlendirilmiştir. 20 Ekim'de Midilli'de bulunan İngiliz Amiral Calthorpe ile yaptığı görüşmeden sonra mütareke için olumlu yanıt almıştır[540]. Bu olumlu yanıt üzerine mütareke görüşmeleri için delege olarak Rauf (Orbay) Bey, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Kurmay Yarbay Sadullah Bey görevlendirilmiştir[541].

Ekim ayının başlarından beri Şark Ordularının Brest-Litovsk sınırına çekileceği konusunda resmi olmayan pek çok haber alan Şark Orduları Grup Komutanlığına[542] resmi emir Ahmet İzzet Paşa tarafından 21 Ekim 1918'de gelmiştir. Emirde Brest-Litovsk dışında askeri harekâtta bulunulan Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın hatta Batum Antlaşması ile Osmanlı topraklarına katılan Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü'nün 24 Ekim 1918 tarihinden itibaren altı haftanın sonunda tahliye edilmesini istemişti[543]. Bu emri Yakup Şevki Paşa 9. Ordu kıta kumandanlarına bildirdiği gibi, Nahçıvan, Ahılkelek, Ahıska ve Gümrü halkına da duyurmuştur[544].

9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, 22 Ekim 1918'de Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği şifre telgrafta, tahliye edilecek olan kazalardaki İslam ahalinin kısmen veya tamamen geriye göç etmeye kalkışacaklarından bahsetmiş ve devletin göç ile ilgili bir emir ve düzenlemesinin varsa kendilerine bildirilmesini istemişti. Göç etmek isteyen ahalinin Erzurum, Kars havalisine sevk ve iskânı lazım geleceği bu geri mıntıkalarda bulunanların bu gelecek olan ahalinin iaşelerini karşılayacak durumları olmadığı için bunlara kaç aylık yiyecekle göç etmeleri

---

[539] S. Sürmeli, a.g.e., s. 317-318.

[540] *Zaman,* 22 Teşrîn-i evvel 1918 (22 Ekim 1918); *Vakit,* 24 Teşrîn-i evvel 1918 (24 Ekim 1918); *Vakit,* 25 Teşrîn-i evvel 1918 (25 Ekim 1918); S. Tansel, a.g.e.,C. I, s.17-20; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 721-727; J. Pomiankowiski, a.g.e., s. 346; U. Trumpener, a.g.e., s. 356-357.

[541] *Vakit,* 27 Teşrîn-i evvel 1918 (27 Ekim 1918); Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 727.

[542] 27 Ekim 1918'de Şark Orduları Grup Komutanlığı lağvedilerek 6. ve 9. Ordular olarak Doğu Cephesi yeniden düzenlenmiştir. 6. Ordu Komutanlığı'na Ali İhsan Sabis Paşa, 9. Ordu Komutanlığına ise Yakup Şevki Paşa tayin edilmiştir. Yakup Şevki Paşa'nın sorumluluk alanında Kafkas Cephesi'de yer almaktaydı. (Bkz. S. Yel, a.g.e., s. 69-70.)

[543] *ATASE,* A. 1/1, K: 4 D. 18, F. 1; Süleyman İzzet, a.g.e., s. 337; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 622, 630; N. Yüceer, a.g.e., s. 160; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 31-32; *Türk İstiklâl Harbi,* C. I, s. 153-154; Tevfik Bıyıklıoğlu " Mondros Mütarekesinde Elviyei Selâse ile ilgili Yeni Vesikalar", *Belleten,* C. XXI, S. 84.(Ekim 1957), Ankara, 1957, s. 573.

[544] *ATASE,* A. 4/8314, K. 251, D. 2, F. 1-16; S. Yel, a.g.e., s. 71.

gerektiğini söylenmesi konusunda kendilerini bildirmelerini istemişti. Ayrıca tahliye edilecek olan kazaların hemen tahliye edilmesi hâlinde Gürcü ve Ermenilerin hemen bu kazaları işgal ederek, buralardaki İslam ahalinin yiyecek götürmesine izin vermeyeceklerini, bu sebeple de tahliyenin geniş bir zaman içinde yapılmasının gerekli olduğunu, emrin de buna göre verilmesini istemişti[545].

Kıtalar tahliye için hazırlıklara başlarken hem bu karar hem de İtilaf Devletleri ile mütareke müzakerelerine başlanmak üzere olduğunun haberi bölge halkı üzerinde olumsuz tesirler yapmıştır. Bu durumu 26 Ekim 1918 tarihinde Batum'da Mutasarrıf Cemil Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta görmekteyiz. (EK-2, Belge-13) Cemil Bey, *"Batum havalisinin tahliyesi şayiası halk arasızda fazla endişe ve heyecana mucib olmak, Ahıska'nın tahliyesinde büsbütün heyecan ortaya çıkacaktır."* demektedir. Ayrıca Cemil Bey, bu vaziyetin idaresi için ise maddi ve manevi etkili tedbirlere başvurulması lazım geldiğini ve ahalinin ileri gelenlerinin bazıları tarafından yapılması gerekenler hakkında marûzâtta bulunmak üzere bir heyetin İstanbul'a gönderilmesi için müracaatta bulunduğunu, bunun münasib olup olmayacağının bildirilmesini istetediği gibi bölge ahvali hakkında malumat istemişti[546].

Dâhiliye Nezareti, Cemil Bey'in telgrafına 28 Ekim'de cevap vermiştir. Telgrafta heyetin gönderilmesine lüzum olmadığı belirtilmiş ve "Brest-Litovsk Muahedesi İtilaf hükümetlerince kabul edilmediğinden Batum ve havalisinin tahliyesine intizar etmek lüzumunu sana mahremane tebliğ ederim. Bir mühlet akabinde vuku bulacak bu tahliyenin neticesine kadar efkâr-ı umumyenin münasib veçhile idaresi lazımdır."[547] denmişti. Bu arada Yakup Şevki Paşa, tahliye edilecek bölgeden gelen heyetlerle görüşmeye başlamıştı. 6 hafta içinde tahliye edilmesi tamamlanacak olan Ahıska, Ahılkelek Nahçıvan, Gümrü, Iğdır, bölgelerinden gelen heyetler tahliyeden vazgeçilmesini istemişler ise de Osmanlı ordusunun bölgeyi terk etmesi artık zaruri bir hâl almıştı.

Yakup Şevki Paşa, ziyarete gelen heyetlere halkın can, mal ve ırzlarının korunması için Osmanlı Devleti'nin gayret sarfedeceğini söylemesine rağmen bilhassa Ahıska, Ahılkelek ve Iğdır halkı göç etmeyi düşünmeye başlamıştı[548]. Yakup Şevki Paşa, bu kazaların ahalisinin içinde bulunduğu durumu 29 Ekim'de Başkumandanlık

---

[545] S. Sürmeli, a.g.e., s. 321.
[546] *BOA, DH.ŞFR,* Dosya No: 92, Gömlek No: 283-1.
[547] *BOA, DH.ŞFR,* Dosya No: 92, Gömlek No: 283.
[548] S. Yel, a.g.e., s. 74-75.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine bildirmiştir. Telgrafta, ahalinin duyduğu heyecan ve güvensizlikten dolayı göç etme faaliyetlerine başladığını, kendisinin iknaya çalıştığını ancak halkın göç etmekte kararlı olduğunu, halkın bir kısmının ise memleketlerini Ermeni ve Gürcülere vermemek için müdafaaya hazırlandıklarını ve bu amaçla teşkilatlandıklarını Ahıskalıların ise geçici bir hükümet kurduğunu ifade etmiştir[549].

Yakup Şevki Paşa; Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği şifre telgrafta beklediği cevapları alamaması üzerine çaresizlik içinde halkın heyecanını yatıştırmak ve göçü engellemek için nasihatlara devam etmiştir. Ancak Müslüman ahali Mondros Mütarekesi öncesi bir yandan Osmanlı topraklarına doğru göçe başlarken bir kısım ahali de teşkilatlanma yoluna giderek Ahıska Hükümet-i Muvakkatesini 29 Ekim'de 1918'de kurmuştur[550].

---

[549] *ATASE*, A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 1; S. Sürmeli, a.g.e., s. 325.
[550] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 38.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN SOVYET İDARESİNE GEÇİŞİNE KADAR AHISKA

5.1. Mondros Mütarekesi ve Ahıska

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, 14 Ekim 1918'de kurulduktan sonra İtilaf Devletleri ile mütareke görüşmeleri için girişimlere başlamıştır. Kûtül Amâre'de esir edilen İngiliz General Townhend'in arabuluculuk teklifi kabul edilerek bu iş için görevlendirilmiştir. General Townhend'in 20 Ekim'de Midilli'de bulunan İngiliz Amiral Calthorpe ile yaptığı görüşmeden sonra mütareke için olumlu yanıt almıştır[1]. Bu olumlu yanıt üzerine mütareke görüşmeleri için delege olarak Rauf (Orbay) Bey, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Kurmay Yarbay Sadullah Bey, heyet kâtipliğine ise Ali Fuat (Türkgeldi) Bey seçilmiştir[2].

Ahmet İzzet Paşa, Brest Litovsk Antlaşması'yla kazanılan yerler hariç, Osmanlı Ordusu tarafından alınan yerlerin görüşmeler esnasında gündeme gelmesini engellemek ve Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kalmasını sağlamak istemekteydi. Bu amaçla 21 Ekim 1918'de Şark Orduları Grup Komutanlığı'na verdiği bir emirle 24 Ekim 1918 tarihinden itibaren altı hafta zarfında bu yerlerin boşaltılmasını istedi. Yine bu emir gereğince Şark Orduları Grup Komutanlığı kaldırılarak 6. ve 9. Ordular, Umûmi Karargâha bağlandı[3].

Harbiye Nezareti'nin 27 Ekim 1918 tarihli emri ile de Kafkas İslam Ordusu ve Şimalî Kafkas Komutanlıkları lağvedildiğinden Elviye-i Selâse dışındaki Kuzeybatı İran ile bütün Kafkasya'nın boşaltılması görevi 9. Ordu Komutanlığına verildi[4].

26 Ekim gecesi saat 10.00 sularında Mondros Limanı'na ulaşan[5] Türk Heyeti, 27 Ekim 1918 tarihinde saat 09.30'da İngiliz filosunun kumandan gemisi olan Agamemnon gemisinde İngiliz Amiral Calthorpe ve diğer delegeler ile görüşmelere başlamıştır[6].

---

[1] *Zaman,* 22 Teşrîn-i evvel 1918 (22 Ekim 1918); *Vakit,* 24 Teşrîn-i evvel 1918 (24 Ekim 1918); *Vakit,* 25 Teşrîn-i evvel 1918 (25 Ekim 1918); S. Tansel, a.g.e., C. I, s.17-20; Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 721-727; J. Pomiankowiski, a.g.e., s. 346; U. Trumpener, a.g.e., s. 356-357.

[2] *Vakit,* 27 Teşrîn-i evvel 1918 (27 Ekim 1918); *Zaman,* 27 Teşrn-i evvel 1918 (27 Ekim 1918); Y. H. Bayur, a.g.e., C. III/IV, s. 727; *Türk İstiklâl Harbi,* C. I, s. 30.

[3] *ATASE,* A. 1-1, K. 4 D. 18, F. 1; Süleyman İzzet, a.g.e., s. 337; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, s. 622, 630; N. Yüceer, a.g.e., s. 160; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 31-32; T. Bıyıklıoğlu a.g.m., s. 573; F. Çakmak, a.g.e., s. 274; *Türk İstiklâl Harbi,* C. I, s. 153-154.

[4] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, s. 630; *Türk İstiklâl Harbi,* C. I, s. 154.

Amiral Calthorpe mütarekenin yapılabilmesi için Türk Heyetinin kayıtsız şartsız kabul etmesini istediği dört teklifte bulunmuş[7], Rauf Bey ise mütareke şartlarını gösteren maddelerin hepsini bilmeden müzakerelerin başlamasının doğru olmayacağı konusunda ısrar etmişti. Bunun üzerine Amiral Calthorpe, mütareke projesinin metnini okunmaya başlamıştır. 24 maddeden oluşan mütarekenin proje metninin 11. Maddesi[8] Amiral Calthorpe tarafından okunduktan sonra Rauf Bey,

"*İran'ın kuzeybatı kısmının boşaltılıp, eski hudut içine dönülmesi için o taraftaki kumandana hükümetçe verilen emir, yerine getirilmiştir. Kafkasya'daki vaziyeti ise, ikiye ayırmak doğru olur: Buranın bir kısmı Ruslarla yapılan anlaşma üzerine geri aldığımız üç sancaktan (Kars, Ardahan ve Batum) ibarettir. Diğer kısmı da bu bölgenin doğusundaki Kafkasya arazisidir. Bu ikinci kısım bize ait değildir. Berlin muahedesiyle "harp tazminatı*" *karşılığı olarak Ruslar tarafından işgal ve bu defa Brest-Litovsk'da yine Ruslar tarafından bize iade edilmiş üç sancak bölgesinin boşaltılması, halen sükûn içinde bulunan bu bölgede mutlak surette hükümetsizlik anarşi doğurur. Bu da herhalde İtilaf devletlerinin işine yarayacak bir hal olmaz. Aksine, istiklallerini ilan ile henüz hükümet kurmağa çalışmakta bulunan yakınımızdaki Kafkas Milletlerinin de varlıklarını tehlikeye düşürücü ki, bu da İhtilalci Rus idaresinin tekrar buralara dönmelerini gerektirerek, İtilaf devletlerinde hiç de istenmeyecek ve belki de önlenemeyecek oldubittilerle vahim akıbetler husule getirir. Bu sebeplerle, üç sancağımızın boşaltılmasını isteyen maddenin silinmesini isterim."*[9] demişti. Neticede Amiral Calthorpe'da müttefikleriyle müzakereden sonra lüzum görülürse üç sancağın boşaltılması hususundaki Rauf Bey'in görüşüne razı olmuştur[10].

Amiral Calthorpe, 15. Maddeyi[11] okuduktan sonra Rauf Bey, bu maddenin aynen kabul edilmesi durumunda Osmanlı Hükümetinin vazifesini yapamayacağını, bu

---

[5] Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, C. 1, İstanbul, 1993, s. 89.

[6] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı,* C. II/2, s. 624; *Türk İstiklâl Harbi,* C. I, s. 32.

[7] Amiral Calthorpe tarafından Türk tarafına teklif edilenler; "1. Karadeniz'e geçmek için, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının açılması ve geçişin emniyet altında bulunmasını sağlamak maksadı ile bu boğazlardaki istihkâmların İtilaf kıtaları tarafından işgal edilmesi. 2. Osmanlı sularındaki bütün torpil tarlaları ile torpito kovan mevzileir vesair manialar yerlerinin gösterilmesi ve bunları taramak, kaldırmak için gerektiğinde yardım edilmesi. 3. İtilaf hükümetlerine mensup harp esirleri ile Ermeni esir ve tutuklularının İstanbul'da toplanarak, kayıtsız şartsız İtilaf hükümetlerine teslimi. 4. Karadeniz'deki torpil yerleri hakkında bilgi verilmesi." (Bkz. R. Orbay, a.g.e., C. I, s. 92-93.)

[8] 11. Madde:"İran'ın kuzeybatı kısmında ve Güney Kafkasya'daki Osmanlı kuvvetlerinin harpten evvelki hudut gerisine alınması" (Bkz. *Türk İstiklâl Harbi*, C. I, s. 39-40; R. Orbay, a.g.e., C. I, s. 94.)

[9] R. Orbay, a.g.e., C. I, s. 108-109.

[10] R. Orbay, a.g.e., C. I, s. 109.

[11] 15. Madde: "Bütün demir yollarının mürakabe için İtilaf zabitlerinin idaresine verilmesi Güney Kafkas'ta halen Osmanlı idaresinde bulunan demiryolları da dâhildir. Ve bunlarda serbest ve tam

nedenle *"İtilaf zabitlerinin mürakabesine tabi bulunması suretinde değiştirilmesini"* teklif etmiş ise Amiral Calthorpe aynen kalması noktasında ısrar etmiştir. Ayrıca Rauf Bey'in Bakü'nün Osmanlı Devleti'ne ait olmadığı için nasıl teslim edebiliriz sorusuna da Amiral Calthorpe, bu maddenin Osmanlı memleketlerindekiler de dâhil olmak üzere Kafkasya'daki demiryollarının hepsini kapsadığını söylemiştir. Bu madde üzerinde yapılan uzun müzakereler sonuçlanmayınca diğer bir maddenin görüşülmesine geçilmiştir[12]. 28 Ekim'de yapılan toplantıda Amiral Calthorpe, 15. Maddeyi Türk tarafının isteğine göre yeniden düzelttiğini söylemiştir[13].

Dört gün devam eden müzakerelerin ardında 30 Ekim 1918 saat 20.03'te 25 maddeden oluşan Mondros Mütarekesi imzalanmıştır[14]. Mütarekenin Kafkaslarla ilgili olan 11. ve 15 maddeleri müzakereler sonunda şu şekilde değiştirilmiştir.

11. Madde: "*İran'ın şimali-garbi kısmındaki kuva-yı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudud gerisine celbi hususunda evvelce itâ edilen emir icra edilecektir. Güney Kafkas'ın evvelce kuva-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmi mutebâkîsi müttefikler tarafından vaziyet mahallinden tedkik edilerek, talep olunursa tahliye edilecektir."*[15]

15. Madde: *"Kaffe-i hudut-u hadidiyenin, İtilaf murakabe zabitlerinin idaresine tevdii, Güney Kafkas'ta elyevm Osmanlı idaresinde bulunan hudut-u hadidiye de dâhildir ve bunlar serbest ve tam olarak İtilaf memurunun emrine verilecektir. Bu maddeye Bakü ve Batum'un İtilaf kuvvetleri tarafından işgali de dâhildir."*[16]

Osmanlı Devleti bu hükümlere göre Kafkas İslam Ordusu'nun harekâtıyla elde ettiği üstünlüğü yitirdiği gibi, 11. Madde de ifade edilen Güney Kafkasya'nın tahliye edilen kısmının dışında kalan yani Elviye-i Selâse'de inceleme yapılacağı şayet gerekli görürse buralarında Osmanlı askerleri tarafından tahliye edileceği ile ilgili hükmü Kafkasya'daki tedirginliği iyice artırmıştır.

---

olarak İtilaf memurlarının emrine verilecektir. Bu maddeye Bakü ve Batum'un İtilaf kuvvetleri tarafından işgali de dâhildir." (Bkz. R. Orbay, a.g.e., C. I, s. 94; *Türk İstiklâl Harbi,* C. I, s. 40.)

[12] R. Orbay, a.g.e., C. I, s. 111-112.

[13] R. Orbay, a.g.e., C. I, s. 118.

[14] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 624; S. Sürmeli, a.g.e., s. 331; *Vakit*, 1 Teşrîn-i sânî 1918 (1 Kasım 1918); *Zaman*, 2 Teşrin-i sânî 1918 (2 Kasım 1918).

[15] Ali Fuat Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, Ankara, 1948, s. 71; N. Erim, a.g.e., C. I, s. 521; *Türk İstiklâl Harbi*, C. I, s. 42.

[16] A. F. Türkgeldi, a.g.e., s. 71-72; N. Erim, a.g.e., C. I, s. 522; *Türk İstiklâl Harbi*, C. I, s. 43.

Mütarekenin 11. Maddesini Türk Heyeti'nin bu şekliyle kabul etmesinin sebebi ise 1918 Haziran'ında yapılan halk oylamasının sonuçlarıydı[17]. Ancak İngiltere'nin 11. Maddeye Elviye-i Selâseyi dâhil etmesini iyi niyetle açıklamak mümkün değildi. İngiltere'nin iyi niyetli olmadığı 11 Kasım'da 11. Maddeye ek olarak verilen nota ile anlaşıldı. Bu notada *"Bütün Türk kıtalarının ve elemanlarının Türkiye ile Rusya arasında harpten evvelki hudut gerisine alınarak buraların kâmilen tahliyesi"*[18] istendi. Böylece Osmanlı Devleti Brest-Litovsk ile elde ettiği yerleri de kaybetti.

Mondros Mütarekesinin imzasından kısa bir süre sonra Ahmet İzzet Paşa Hükümeti istifa etmiş[19], yerine gelen Tevfik Paşa hükümeti ise mütareke hükümlerine aykırı olan bu İngiliz talebi karşısında sessiz kalmış ve sadece Harbiye Bakanlığı İngilizlerin bu isteğinin uygulanmasının geciktirilmesi için devreye girmiştir. Bu girişim üç sancağı tahliye edecek orduya zaman kazandırmıştır[20]. Bu oluşan yeni durum ile Ahıska artık Osmanlı Devleti ile sınır olmaktan da çıkmış ve ümitler tükenme noktasına gelmiştir.

5.2. Türk Ordusunun Ahıska ve Havalisini Tahliye Etmesi

Brest-Litovsk Antlaşması sonrasında da Türk Ordusu ileri harekâtına devam ederek Kars, Ardahan, Batum; Ahıska ve Ahılkelek bölgelerini işgalden kurtarmış ve yeniden bu bölgede Türk hâkimiyetini başlatmıştı. Bu durumu da 4 Haziran1918'de Gürcü ve Ermeni hükümetlerine Batum Antlaşması ile kabul ettirmişti. Ancak bu kez Osmanlı Devleti, savaşı kaybeden devletler arasında yer aldığı için Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, Elviye-i Selâse'nin ve Kafkasların mütareke görüşmelerinde konu edinilmemesi için Arpaçay'ın doğusunu boşaltma kararı almıştı. Bu karar ise 21 Ekim 1918'de Şark Orduları Grup Komutanlığına bir emir ile bildirilmişti.

Emirde Brest-Litovsk dışında askeri harekâtta bulunulan Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın, hatta Batum Antlaşması ile Osmanlı topraklarına katılan Ahıska,

---

[17] Halk oylamasına göre; Ardahan'da 68.873 Müslüman ve 15.007 gayri müslim olmak üzere 83.880 kişi yaşamaktaydı. Oy kullanabilen (19 yasını bitiren erkekler) sayısı ise 22.654 kişi idi. 52 oy aleyhte geride kalanlar ise bağlanma lehinde oy kullandılar. Kars'ta 66.293 kişi yaşamaktaydı. Bunların 65.248 kişi Müslüman geri kalan ise gayri müslim idi. Oy kullanabilen sayısı ise, 19.446 kişi idi. Bunlardan 70 Rus çekimse kalmış diğerleri ittifakla bağlanma yönünde evet demişlerdi. Artvin 64.028 nüfusa sahipti. Nüfusun 35.992 Müslüman 28.036 kişi ise gayri müslimdi. Oy kullanabilen 16.317 kişiden 16.309 evet, 3 kişi hayır ve 54 kişi de tercih bildirmemiştir. Batum'da 4312 kişi oy kullanma hakkına sahipti. Bunlardan 2.669 kişi evet, 160 kişi hayır, 1483 kişi de tercih bildirmemişti. (Bkz. A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 491-492.)

[18] *Türk İstiklâl Harbi*, C. I, s. 157; T. Bıyıklıoğlu a.g.m., s. 573-574.

[19] *Vakit,* 10 Teşrîn-i sânî 1918 (10 Kasım 1918); *Zaman,* 10 Teşrîn-i sânî 1918 (10 Kasım 1918).

[20] T. Bıyıklıoğlu, a.g.m., s. 575-576.

Ahılkelek ve Gümrü'nün 24 Ekim 1918 tarihinden itibaren altı haftanın sonunda tahliye edilmesini istemişti[21]. Bu emri, Yakup Şevki Paşa 9. Ordu kıta kumandanlarına bildirdiği gibi, Nahçıvan, Ahılkelek, Ahıska ve Gümrü halkına da duyurmuştur[22].

Ahıska ve Ahılkelek'in boşaltılması yönündeki emirden sonra Gürcüler bir an önce buraları işgal edebilmek için sabırsızlanmaya başlamışlardı. Abdülkerim Paşa, 30 Ekim'de Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye Riyasetine gönderdiği telgrafta[23], *"Gürcü Hükümeti Ahılkelek ve Ahıska'nın kendi askerlerine teslimi hususunda hududdaki askeri kumandanlarıyla mahallinde müracaatta bulunuyorlar. Bu askeri müracaat muhalif usul ve şekli olmakla beraber Brest-Litovsk Muahedesinin kabul edildiği kendilerince malum bulunduğunda Gürcü Hükümeti tarafından vakı olacak müracatlara ne yolda muamele olunacağı ve bu babda bir talimat verileceği itası maruzdur"* denmektedir.

Ayrıca 30 Ekim'de Gürcü Harbiye ve Hariciye Nazırları Osmanlı Devleti'nin Tiflis'teki Askerî ve Siyasî Temsilcisi Abdülkerim Paşa'nın nezdine gelerek Ahılkelek'in boşaltılması sırasında bazı olumsuzlukların olmamasını ve ileride düzeni sağlamak üzere bir miktar Gürcü askerinin burada bırakılmasını istemişlerdi[24].

Türk Hükümeti ise tahliye sırasında Ermeni ve Gücülerin herhangi bir zorluk çıkarmasını engellemek amacıyla Ahıska'yı Gürcülere, Ahılkelek'i ise Ermenilere bırakmaya karar vermişti. Bu karar Hariciye Nazırı tarafından 31 Ekim'de Abdülkerim Paşa'ya bildirilmiş, ondan bu kararın Ermeni ve Gürcü hükümetlerince hemen anlaşılmamasını istemişti. Telgrafta Abdülkerim Paşa'dan Gürcü Hükümetine Ermenilerin Ahılkelek ve bundan başka Ahıska'yı da isteyeceklerini söyleyerek, Ahıska'nın öncelikle Gürcüler tarafından işgali için düzenlemede bulunulmasını ve Türk Hükümetinin buna yardım edeceğini gizli bir şekilde iletmesini istemişti. Yine telgrafta Ahılkelek'in Ermeniler tarafından işgalinin kolaylaştırılması, Ahıska'nın Gürcülere bırakılması ve firarilerle, muhacirlerin geri dönüşleri sırasında intikam hisleriyle yeniden bir çarpışmaya meydan vermemek için tahliyenin peyderpey yapılmasını gerektiği belirtilmişti. Ayrıca telgrafta Türk kıtalarının çekildiği yerlerde Ermeni veya Gürcü kuvvetleri tarafından işgalinin uygun görüldüğü fakat Ahılkelek mıntıkasında hak iddia eden Gürcülerin bu fırsatta yararlanıp fiilen kuvvet sevk ederek

---

[21] *ATASE,* A. 1/1, K. 4, D. 18, F. 1; Süleyman İzzet, a.g.e., s., s. 337; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 622, 630; N. Yüceer, a.g.e., s. 160; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 31-32; T. Bıyıklıoğlu a.g.m., s. 573.

[22] *ATASE,* A. 4/8314, K. 251, D. 2, F. 1-16; S. Yel, a.g.e., s. 71.

[23] *ATASE,* A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 6-9.

[24] *ATASE,* A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 2, 6.

Ahılkelek'i işgal edecekleri muhtemel olduğundan, bu mıntıkanın Ermeni kuvvetlerine terkinin kolaylaştırıldığı ve bu konu hakkında gizli bir şekilde Ermeni Hükümetinin 9. Ordu Kumandanı tarafından haberdar edildiği belirtilmişti[25].

Ahıska ve Ahılkelek'te yapılması gerekenler yukarıda belirttiğimiz gibi Hariciye Nezareti tarafından 31 Ekim'de Abdülkerim Paşa'ya bildirildiği gibi Osmanlı Ordu-yu Hümayunu Baş Kumandanlık Erkan-ı Harbiye-i Riyaseti de 9. Ordu Kumandanlığını 1 Kasım 1918'de bilgilendirdi[26].

5.3. Türk Ordusunun Ahıska ve Havalisini Tahliyesi Karşısında Türk-İslam Ahalinin Tepkileri

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin 21 Ekim 1918 tarihli kararını Yakup Şevki Paşa 9. Ordu kıta kumandanlarına bildirdiği gibi, Nahçıvan, Ahılkelek, Ahıska ve Gümrü ahalisine de duyurmuştu[27]. 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, Kars'tan Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye Riyasetine gönderdiği 29 Ekim 1918 tarihli şifreli telgrafta[28]:

"Gerek bu havadis ve gerek Ermeni, gerek Gürcülerin bilâ intizâm ve hergün bir bir suretle yaptıkları merasime ettikleri işâât ve tehdidât dolayısıyla bilhassa Ahıska, Ahılkelek ve Iğdır mıntıkalarının ahalideki heyecan ve âdem-i emniyet hâsıl olmuş ve bunların neticesi olarakda mebhûs arazinin her tarafında muhacerât teşebbüsâtı başlamışdır. Ahalinin işbu heyecanını teskin ve muhacerâtı men'e çalışıyorum. Ancak ahaliye muhacerâtı cebren men' edemeyeceğim. ... Diğer bir kısım ahalide mıntıkalarını Ermeni ve Gürcülere vermemek için telaşlanmakda ve müdaafaya hazırlanmaktadır. Ezcümle el yevm Üçüncü Fırkanın saha-i işgalinde bulunan ve Üçüncü Fırkanın ve müdafaa ile Gürcüleri memâliklerine sokmamağa karar-ı katî verdiler ve hatta Ahıska'da bir hükümet-i muvakatı tesisi ve teşkil eylediler. Bu hallere bakılırsa daha birçok ehem-i ahvâl ve işkâl tahdiş edecektir. Ve bunların önüne geçmek kabil olmayacaktır." demektedir.

Yakup Şevki Paşa, Osmanlı Devleti'ni çekilme durumunda yaşanacaklar konusunda uyardığı gibi halkında içinde bulunduğu durumu izah etmiştir. Ahıska ve Ahılkelek'in Müslüman ahalisi 29 Ekim'de Ahıska Hükümet-i Muvakkatesi'ni kurduğu

---

[25] *ATASE*, A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 6-2, 63, 6-4, 6-8.
[26] *ATASE*, A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 6-1.
[27] *ATASE*, A. 4/8314, K. 251, D. 2, F. 1-16; S. Yel, a.g.e., s. 71.
[28] *ATASE*, A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 1, 1-1.

gibi Nahçıvan Iğdır civarı Türk-İslam ahalisi de Aras Hükümetini, Kars'ta da Kars İslam Şûrâsı kurulmuştu[29].

5.3.1. Ahıska ve Havalisi Türk-İslam Ahalinin 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya Müracaatları

29 Ekim'de kurulan Ahıska Hükümet-i Muvakkatesi'nin Hükümet başkanlığına Ömer Faik Nemanzade Bey seçilmişti. Ömer Faik Bey, Ahıska'da bulunan 3. Fırka Kumandanı Halit Bey'e müracaat ederek, hükümetin kuruluş gayesini açıkladıktan sonra birtakım isteklerinin olduğu yazılı bir kâğıt vermiş ve Halit Bey'den bu kâğıdın Yakup Şevki Paşa'ya ulaştırılması noktasında aracılık etmesini istemişti. Yazılı müracaatta[30]:

"Hükûmet-i Osmaniyye'nin Ahıska ve Ahılkelek kazalarını maâz-Allah tahliye edeceği ihtimâline nazaran, merkezi Ahıska olmak üzere teessüs eden Hükümet-i Muvakkate 9. Ordû-yi hümâyûn kumandanı muhterem Yakup Şevki Paşa Hazretlerinin himâye-i sâmîlerini istihsâl ile 100.000 nüfusu haiz mühim bir kütle-i İslâmiyyeyi düşmana ezdirmemek için 3. Fırka'nın Ahıska'da kalmasını (taleb) eyler. (Zaten mezkûr fırkanın gaye-i teşkilâtı Kafkasya'da bulunup asırlardan beri ezilen, üzülen unsur-u İslami tahlîs olduğu ma'lûm-ı sâmîleridir.) Ve vatan-ı mübârekemizin bi'l-mecbûriyye daire-i Osmaniye'den çıktığı takdirde Gürcülere terk edilmeyip, sulh-u umûminin kabul edeceği esas ve prensiplere göre teşkil edilen Demokrat Hükümet-i Milliyemiz'in bekasını temin gayesiyle heyet-i idaremiz azasından olan Arabim Efendi murahhas seçilmiş ve kendisine i'timâd-nâme verilmiş olup bu i'timâd-nâmede (lüzûmlu bilgiler bulunmaktadır) denilmekteydi.

Ömer Faik Bey'in bu müracaatı dışında Iğdır, Gümrü ve Nahçıvan'ın İslam ahalisi de Yakup Şevki Paşa'ya müracaat etmekte ve benzer isteklerde bulunmaktaydılar. Yakup Şevki Paşa, Ahıska, Ahılkelek, Iğdır, Gümrü ve Nahçıvan'ın İslam ahalisinin isteklerini içeren müracaatları 1 Kasım'da Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne göndermiştir. (EK-2, Belge-14) Müracaatlarda Türk-İslam ahalinin talep ve istekleri sıralanmıştı. Bu talep ve istekler arasında: *"a) Hükümet-i Osmaniyye arazimizden askerini geri çekmemesi, b) Veyahut askeri çekmek zarureti varsa İslam ahaliyi muhafaza için her kazada bir murahhası ve bir miktar kâfi muhafız-ı asker*

---

[29] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 35; S. Yel, a.g.e., s. 87; Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, İstanbul, 1998, s. 38.

[30] *ATASE*, A. 4/8314, K. 251, D. H. 2, F. 2-2; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 38-39.

bırakması, c) Veyahut kazamıza gelecek Hıristiyan ahalinin bizi mahv ve ifnâ' etmemesi ve Hıristiyan askerlerinde gelmemesini ve sulh-u umûminin nihayetine kadar bizi kendi halimize ve müstakil bırakarak Gürcü veya Ermeni hükümetlerinde bizi şimdilik taht-ı emir ve esâretlerine almamalarının temin edilmesi" 2. Maddede yer almaktaydı. Yine telgrafın 3. Maddesinde Yakup Şevki Paşa, İslam ahalinin korku içinde olduğunu bu korkularından da haksız olmadıklarını ve bu sebeple de tedbir alınmasının gerekliliğini belirtmişti. Ayrıca Yakup Şevki Paşa telgrafının 4. Maddesinde: "*Bu arazinin tarafımızdan tahliyesi esnasında alâkadar hükümetlerden bir murahhas ve miktar-ı kâfi asker bırakılacağı hakkında evvelce vakı olan emr-u işâr devletlerinin fiilen tatbik ve icrası temin buyurulmuş olup olmadığının ve bu şekil tatbik olmayacaksa; ahali-i İslamiyenin himayesi maksadı ile bir şey yapılıp yapılmayacağının emr-ü işârı"* demişti[31].

Yakup Şevki Paşa'nın bu telgrafına cevap Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden Ahmet İzet Paşa imzasi ile gelmiştir. Telgrafta; *"Kafkaslar'da İslam ahaliye yapılan yardımların devamına imkân kalmadığını, Kafkasya'daki mevcudun 26. 10. 1918 tarih ve 6297 numaralı emir gereğince süratli bir şekilde kapanmasını ve Brest-Litovsk Antlaşması dışında kalan toprakların tahliyesi esnasında gösterilecek lüzumsuz hareketlerin Osmanlı Devleti'ne ve bölgede kalacak İslam ahaliye zarar vereceği"* bildirmişti[32].

Yakup Şevki Paşa, Ahmet İzet Paşa imzası ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden gelen bu telgraf üzerine tahliye bölgesi dâhilindeki 3, 9, 36. ve 12. Fırka Kumandanlıklarıyla, Ahılkelek, Iğdır, Gümrü Mevki Kumandanlıklarına ve Nahçıvan Mahalli Hükümet Reisine genel durum ile ilgili olarak 2 Kasım'da bir telgraf göndermiştir. (EK-2, Belge-15) Telgrafta[33]:

> "*1. Brest-Litovsk Muahedesinden hariçte kalan arazinin tahliyesi açıklandığından beri bu mıntıkalarda yaşayan Müslüman ahalinin paniğe düşerek önlerine gelen herkesten fikir sorarken asıl bilgi almaları gereken yetkililere müracaat etmemelerinden yakınmaktır. Ayrıca halkın Osmanlı askeri çekilince Hıristiyanlar Müslümanları mahvedilecekleri gibi yersiz bir kaygıya kapıldıklarını belirtmiştir.*

---

[31] *ATASE,* A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 3.
[32] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 36-37.
[33] *ATASE,* A. 4/8314, K. 251, D. 4, F. 2, 2-1.

2. Bu kaygı ve paniğin ahalinin cehaletinden ve kendi kendilerine itimatlarının olmadığından ve birbirlerine emniyet, muhabbet ve itimadları olmadığından ileri gelmekte olduğunu ifade etmiş, bu şartlar olmazsa rahat edemeyeceklerini ve kendilerine ve birbirlerine itimad etmeleri gerektiğini söylemiştir.

3. Yakup Şevki Paşa, ahalinin bir kısmı Osmanlı askerinin çekilmemesini talep eylemektedir. Bunun mümkün olmadığının halka anlatılmalıdır. Ahalinin bir kısmı göç etme fikrindedir. Bunun mahzurlarının açıklanmasını ve tahliye bölgesinde gizlice subay ve asker bırakılması noktasında taleplerde bulunan halkada bu durumun ortaya çıkmasında hem Osmanlı Devleti için hem de bölge halkı için mahzurlu olacağını ancak hal ve zaman müsaade ederse bu usulü tatbike çalışacağını söylemiştir.

4. Silah ve cephane isteyen bir kısım ahalinin taleplerini yerine getireceğini ancak önce nerelerde ne kadar, ne cins tüfek, fişek varsa acilen ve gizlice orduya bildirilmesini istemekteydi. Bunların tesbitinden sonra ancak eldeki mevcuttan ihtiyaçların nisbetine göre dağıtım yapılacağını belirtmişti.

5. Bir diğer üzerinde durduğu nokta, ahalinin Hıristiyanların kendi aralarına gelmesi ile mutlaka mücadele olacağına inanmaları olmuştu. Yakup Şevki Paşa, kavga ve mücadeleye sebebiyet verilmemesinin mümkün olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca gelecek olan Hıristiyanların sayıca yerli ahaliden az olacağı için, eğer her köy ve kaza ahalisinin düzenli bir mahalli hükümet kurmaları durumunda Hıristiyanlar da herhalde onlara tabi olacağını ifade etmişti.

6. Tahliye edilecek bölgelere hangi milletten Hıristiyan gelirse gelsin, bölgenin sahibi olmadıklarını, Ermeni ve Gürcü hükümetlerinin henüz batılı devletlerce tanınmadığını belirtmiştir. Ayrıca bu bölgelerin hangi hükümete ait ve halkının da hangi devlete tabi olacağı daha sonra yapılacak olan barış konferansında belli olacağını ifade etmiştir.

7. Hıristiyan unsur Müslüman ahaliye az da olsa zarar vermeye başlarsa ve Osmanlı Devleti de her kazada bir temsilci bulundurmaya muvaffak olamazsa, ahalinin Erivan ve Tiflis'deki temsilciler vasıtasıyla her dert ve isteklerini Osmanlı Devleti'ne iletebileceklerini belirtmişti.

8. İslam ahaliden sükûnet ve rahat olmaları ve kendi teşkilatlarını kurup devam ettirmeleri istemiştir."

Telgrafın içeriğinde anlaşılacağı gibi Yakup Şevki Paşa, tahliye edilecek bölge halkının soru ve taleplerine cevap vermiş ve korkularının yersiz olduğunu da ifade ederek halkta oluşan panik ve korkunun önüne geçmek istemiştir. Bu arada tahliye edilecek bölgede ahalinin elindeki silah ve cephane miktarı da tesbit edilmiştir. Osmanlı ve Rusya'dan kalan silah ve cephanelerinin bir listesi oluşturulmuştur. Bu listeye göre Iğdır'da 492 Osmanlı'dan kalma muhtelif cinsten tüfek ve 7.823 fişek; 1.038 Rusya'dan kalma muhtelif cinsten tüfek ve 49.437 fişek vardır. Ahılkelek ve çevresinde 57 Osmanlı'dan kalma muhtelif cinsten tüfek ve 596 fişek; 446 Rusya'dan kalma muhtelif cinsten tüfek ve 5.714 fişek vardır. Ahıska'da 895 Rusya'dan kalma muhtelif cinsten tüfek ve 100 Osmanlı tüfeği vardır. Nahçıvan mıntıkasında ise 56 Osmanlı'dan kalma muhtelif cinsten tüfek ve 238 fişek, 1.596 Rusya'dan kalma muhtelif cinsten tüfek ve 20.751 fişek vardır. Gümrü'de ise muhtelif cinste 69 tüfek 5.605 cephane vardır[34].(EK-2, Belge-16)

5.3.2. Mahalli Hükümetler Dönemi

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın 21 Ekim 1918 tarihli kararını Yakup Şevki Paşa 9. Ordu kıta kumandanlarına bildirdiği gibi, Nahçıvan, Ahılkelek, Ahıska ve Gümrü ahalisine de duyurmuştu[35]. Gerek bu haber, gerekse Ermeni ve Gürcülerin hemen hemen hergün bilerek ve isteyerek yaydıkları tehditler dolayısıyla bilhassa Ahıska, Ahılkelek ve Iğdır havalisindeki ahalide korku ve güvensizlik oluşmuştu. Bu sebeple ahali 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya başvurarak Gürcü ve Ermeni tehlikesine karşı Osmanlı askerlerinin bölgeyi terk etmemelerini istemiştir. Ancak Osmanlı Harbiye Nezaretinin askerlerin tahliyesi için gösterdiği kesin tavır Yakup Şevki Paşa'nın bu bölgelerde askerlerini çekmesine sebep olmuştur. Bu durum ahalinin Osmanlı topraklarına doğru göçünü başlattığı gibi bir kısım ahalininde topraklarını Ermeni ve Gürcü işgalinden korumak için teşkilatlanmaya başlamasına neden olmuştu.

Şartlar gereği Osmanlı Devleti'nden ayrıldıkları için, geçici olarak resmi hükümetler kurarak, bölgelerinin varlıklarını koruyarak, askerî ve siyasî faaliyetlerini sürdürmek amacıyla Ahıska'da, Kars'ta ve Iğdır'da geçici Türk Hükümetleri kurulmuştur[36].

---

[34] *ATASE,* A. 4/8314, K. 251, D. 4, F. 43-1.
[35] *ATASE,* A. 4/8314, K. 251, D. 2, F. 1-16; S. Yel, a.g.e., s. 71.
[36] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 35-37.

5.3.2.1. Ahıska Hükümet-i Muvakkatesi

Gürcülerle mücadele etmek için Wilson prensiplerinde yer alan *"her millete kendi mukadderatını kendisi tayin etme hakkını"* tanıyan maddeye[37] istinaden kurulan Ahıska Hükûmet-i Muvakkatesi'nin başkanlığına da Ömer Faik Bey getirilmiştir[38]. Ahıska'da Türkler ile Ermeniler tarafından kurulan bu hükümet Ahıska ve Ahılkelek'i Gürcülere bırakmamak için birlikte hareket etme kararının bir ürünüdür. Bu durumu 3. Fırka Kumandanı Halit Bey'in 9. Ordu Kumandanlığına çektiği 12 Kasım 1918 tarihli şifreli telgrafta görmekteyiz. Halit Bey telgrafta; *"Ahıska ve Ahılkelek kazalarında Türk ve Ermeni ahalinin bu iki kazayı içine alan bir hükümet kurdukları ve birbirlerine arka çıkdıkları, Ahıska hükümetinin Erivan'daki Ermenilerle de gizlice anlaşma fikrinde olduğunu"* bildirmiştir. Ayrıca telgrafta *"Ahıska ve Ahılkelek kazalarını gerek görüldüğünde müdafaa etmek ve bundan da muvaffak olmak için Ermeniler ile aynı düşüncede olmaya ihtiyaçlarının olduğunu da"* kaydetmiştir[39].

Hükümetin kurulduğu gün yukarda da belirttiğimiz gibi Ömer Faik Bey, Ahıska'da bulunan 3. Fırka Kumandanı Halit Bey'e müracaat ederek, hükümetin kuruluş gayesini açıklamış ve bir takım isteklerinin olduğu yazılı bir kâğıdı Yakup Şevki Paşa'ya ulaştırılması için de aracılık etmesini istemişti[40].

Yakup Şevki Paşa, Ömer Faik Bey'in ve Ahılkelek, Iğdır, Gümrü ve Nahçıvan'ın İslam ahalisinin isteklerini içeren telgrafları 1 Kasım'da Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği gibi İslam ahalinin korku içinde olduğunu bu korkularından da haksız olmadıklarını ve bu sebeplede tedbir alınmasının gerekliliğini belirtmişti[41].

Yakup Şevki Paşa'nın bölge halkının isteklerini bildirdiği telgrafına cevap Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden Ahmet İzet Paşa imzası ile gelmişti. Telgrafta Kafkaslar'da İslam ahaliye yapılan yardımların devamına imkân kalmadığını, Kafkasya'daki mevcudun 26. 10 1918 tarih ve 6297 numaralı emir gereğince süratli bir şekilde kapanmasını ve Brest-Litovsk Antlaşması dışında kalan toprakların tahliyesi

---

[37] A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 587.
[38] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 38.
[39] *ATASE*, A. 4/8314, K. 251, D. 4, F. 25.
[40] *ATASE*, A. 4/8314, K. 251, D. H. 2, F. 2-2; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 38-39.
[41] *ATASE*, A. 4/8314, K. 251, D. H. 1, F. 17; *ATASE*, A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 3; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 36; S. Sürmeli, a.g.e., s. 337.

esnasında gösterilecek lüzumsuz hareketlerin Osmanlı Devleti'ne ve bölgede kalacak İslam ahaliye zarar vereceğini bildirmişti[42].

Yakup Şevki Paşa, Ahmet İzzet Paşa'dan aldığı bu emir üzerine Ömer Faik Bey'in 3. Fırka Kumandanı Halit Bey aracılığı Yakup Şevki Paşa'ya ilettiği müracaata Yakup Şevki Paşa 2 Kasım'da yine Halit Bey aracılığı ile cevap vermiştir.

Telgrafta; *"Ahıska Hükûmet-i Muvakkate Reisi Ömer Faik Bey'in 3. Fırka'nın Ahıska mıntıkasında bırakılmasını rica ediyorlar. Eğer bu mümkün olsa idi kendilerinin ricasına biz meydan bile vermezdik. Fakat Osmanlı Hükümetinin vaziyyet ve siyaset-i hazırası, malûm olan mıntıkaları kâmilen askerimizden tahliyeye mecbûriyyet göstermektedir. Ahıska ve Ahılkelek ahalisi hiçbir şeyden korkmasınlar. Kendi teşkilâtlarını icrâ ve ikmâl ederek sükûnet ve rahatla ahvâl umûmiyye intizâr etsinler. Siyaset-i umûmiyye hergün bir kalıba girmektedir. Bir müddet sonra neler zuhûr edeceği şimdiden kestirilemez. Ahıska ve Ahılkelek'ten gelen mebuslarla görüştüm. Onlara fikrimi ve bildiklerimi söyledim. Bu esaslar dâhilinde her şahsın çalışması kâfidir."* demiştir[43]. Telgrafın içeriğinden anlaşılacağı gibi Yakup Şevki Paşa, tahliyenin mecburiyetinden bahsetmiş ve kurulan Ahıska Hükümet-i Muvakkate'sinin devamını istemiştir.

1. Kafkas Kolordusu Kumandanı olan Kazım (Karabekir) Bey'in Kolordusunun lağvedilmesi ve kendisininde İstanbul'a çağrılması üzerine 1 Kasım'da Nahçıvan'dan Kars'a hareket etmiştir. 3 Kasım'da Kars'a gelen Kazım Bey Yakub Şevki Paşa ile görüşmüş ve Batum üzerinden İstanbul'a gitmek için 5 Kasım 1918 tarihinde Kars'tan otomobille hareket ederek akşam Ahılkelek'e gelmiş ve geceyi orada geçirdikten sonra 6 Kasım'da Ahıska'ya geçmiştir. Gürcülerin intikam almalarından korkan halkın üzüntü ve endişesini görmüş ve "ümit kesmeyin" diyerek teselli etmişti[44] Ancak Ahıska ve havalisinde ümitler tükenme noktasına gelmişti. Çünkü Gürcü Hükümeti Ahıska'nın bir an önce boşaltılmasını temin etmek amacıyla General Makoyef'i Ahıska ve Ahılkelek kumandanlığına tayin etmişti.

Makoyef, halka şirin gözükebilmek için Müslüman ahaliden asker alınmayacağını, şimdiye kadar yürürlükte olan kanunların geçerli olacağını ilan etmiş ve Gürücü askerinin iki kazaya girmesinin tahliye esnasında meydana gelecek düzensizliği

---

[42] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 36-37.
[43] *ATASE,* A. 4/8314, K. 251, D. H. 2, F. 2-3; *ATASE,* A. 4/8314, K. 251, D. 4, F. 4; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 39-40; S. Sürmeli, a.g.e., s. 338-339.
[44] Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. I, (Sad. Faruk Özerengin), İstanbul, 1993, s. 42, 45.

ve karışıklığı önlemek olduğunu kendisinin halka huzur ve saadet getireceğini vaat etmişti[45]. Ancak Ahıska ahalisi Gürcü askerlerinin topraklarına girmesinin kendileri için yeni bir falaket olacağını bilmekteydiler. Bu düşüncelerinde haklı oldukları kısa bir süre sonra ortaya çıktı.

General Makoyef 20 Kasım 1918'de Azgur'a gelerek orada bulunan Türk askerine iki hafta içinde Türk askerinin Ahıska'yı tahliye etmediği takdirde taarruz edeceğini, bunun içinde 2.000 askerinin mevcut olduğunu ve 1.000 askerinin de gelmekte olduğunu söyleyerek tehdit etti. Bu tehdit karşısında Ahıska Hükümet-i Muvakkatesi, Gürcülere karşı Ahıska'yı savunabilmek amacıyla 3. Fırka Kumandanı Halit Bey'den "3.000 mevcutlu bir alayın emekliliklerinin yapılarak kendilerine yardımcı olup olmayacağını" sordu.

Ömer Faik Bey'in müracaatını Halit Bey, 22 Kasım'da Yakup Şevki Paşa'ya iletmişse de Yakup Şevki Paşa, bu durumu kabul etmemiş ve ahalinin sükûnet içerisinde bulunmasını tavsiye etmişti[46]. Bu arada 2 Kasım 1918 tarihli telgrafında ifade ettiği yine ahalinin talepleri doğrultusunda tahliye bölgesinde gizlice subay ve eratın bırakılması husunda *"... hal ve zaman müsaade ederse bu usulü tatbike çalışacağım…"*[47] vaadinide yerine getirerek Halit Bey'in 500 kadar asker ve onlara yetecek subay ve erleri terhis etmesine gizlice olur vermişti.

Böylece Ahıska'da Osman Server Bey ve ve Dikanlı Hafız Bey'in idaresinde bir milis alayı kurulmuş ve gerekli top, makineli tüfek ve cephanede Halit Bey tarafından bu milis alayına verilmiştir[48]. Ahıska Hükümet-i Muvakkatesi Gürcü işgaline karşı koymak için oluşturduğu bu kuvvet Halit Bey kuvvetlerini Ahıska ve Ahılkelek'ten çekerken bu kazaları Halit Bey'den teslim almışlardır[49].

Mondros Mütarekesinin 11. Maddesine ek olarak 11 Kasım'da verilen nota ile bütün Türk kıtalarının ve elemanlarının I. Dünya Savaşı öncesi hudut gerisine alınması kararı[50] üzerine 5 Kasım'da kurulan Kars İslam Şurası, Batum'dan Nahçıvan'a kadar olan bölgelerdeki Türk-İslam ahaliyi bir araya getirme teşebbüsüne girişmiştir. Bunun içinde 30 Kasım'da Kars'ta toplanacak olan bu bölgelerden temsilciler davet edilmiştir.

---

[45] A. E. Gökdemir, a.g.e.,s. 40.
[46] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 42.
[47] *ATASE*, A. 4/8314, K. 251, D. 4, F. 2, 2-1.
[48] F, Kırzıoğlu, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", s. 56; A. E. Gökdemir, a.g.e.,s. 42-43.
[49] A. N. Kurat, a.g.e., s. 587.
[50] T. Bıyıklıoğlu, a.g.m., s. 573-574.

Ahıska Hükümet-i Muvakkatesi'de Kars İslam Şurasının davetine icabet ederek 30 Kasım 1918 tarihinde Kars'ta Mili Şûrâ Hükümetinin kurulmasında rol oynamıştır. Bu tarihten sonra Ahıska Hükümet-i Muvakkatesi faaliyetlerini Mili Şûrâ Hükümetinin bir şubesi olarak devam ettirmiştir[51].

5.3.2.2. Aras Türk Hükümeti

Orduabad'dan Zengibasar bölgesine kadar dağlarla Aras nehri arasında kalan bölgede yaşayan Türk-İslam ahalisini, Osmanlı Ordusu'nun Aras bölgesini tahliye edeceği haberi Ahıska halkı gibi huzursuz etmişti[52]. Bu sebeple bölge halkı Yakup Şevki Paşa'ya müracaat ederek Osmanlı Ordusu'nun çekilmemesini, çekilecekse de bir miktar kuvvet bırakmasını istemişlerdi[53].

Yakup Şevki Paşa'dan olumlu cevap alamamaları üzerine önceleri Ermeniler'den korkarak göç etmeye karar vermişlerse de daha sonra Yakup Şevki Paşa'nın tavsiyeleri doğrultusunda teşkilatlanmaya başlamışlardır. Yaptıkları teşkilatlanma sonucunda 3 Kasım 1918 tarihinden itibaren "İttihâd-ı Millet Fırkası" adıyla bir teşkilat kurmuşlardı[54].

İttihâd-ı Millet Fırkası veya Iğdır Hükümet-i Mahalliye Reisi Mehmet Muhiddin'den, Yakup Şevki Paşa'ya gönderdiği 11 Kasım 1918 tarihli telgrafta Iğdır'ın İslam ahalisince kurulan İttihad-ı Millet Fırkası'nın 4 alaydan ve her alay da 4 taburdan ve her tabur da 400 piyade ve 25 süvariden ibaret olmak üzere bir fırka teşkil ettiklerini bildirmiş, 10.000 adet mavzer ile 1.000 sandık cephane verilmesini istemişti[55].

Yakup Şevki Paşa, 13 Kasım'da 12. Fırka Kumandanına verdiği emirle Serderabad İstasyonunda bulunan 47 Rus tüfeği ile 20 sandık cephaneyi halka dağıttırmışsa da bu isteği karşılamaz durumdaydı. Bu sebeple 16 Kasım'da yeniden Aras boyu Türkleri adına yardım istenmişti. 18 Kasım'da Yakup Şevki Paşa, Nahçıvan Mahalli Hükümet Riyaseti'ne ve Iğdır Mevki Kumandanlığı ile 9. Fırka Kumandanlığına bir telgraf göndermişti. Telgrafta ordunun 10 güne kadar Arpaçay doğusundaki araziyi tahliye etmiş olacağı için halkın Osmanlı Hükümeti'nin yerine geçecek ve asayişi temin edecek her nevi teşkilatı ve tertibatı yapmakta serbest

---

[51] A. E. Gökdemir, a.g.e.,s. 69.
[52] Veysel Ünüvar, *İstiklal Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921*, İstanbul, 1948, s. 9.
[53] *ATASE*, A. 4/8314, K. 251, D. H. 1, F. 17; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 45; S. Sürmeli, a.g.e., s. 337.
[54] S. Yel, a.g.e., s. 90.
[55] S. Yel, a.g.e., s. 88; S. Esin Dayı, "1918-1920 Yılları Arasında Iğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 5, Erzurum, 1996, s. 8.

olduklarını, halka ise artık silah vs. vermelerinin imkân dâhilinde olmadığını ifade etmişti[56].

Türk Ordusu çekilme hazırlıkları yaparken Aras bölgesi halkı Ermeni işgaline karşı bölgelerini koruyabilmek için bir teşkilat kurmaya karar vermişlerdir. Bu sebeple Nahçıvan, Revan'ın güneyinden, Şerür, Eçmiyadzin ve Sürmeli'den ahalinin ileri gelenleri Kamerli kasabasında bir araya gelmişlerdir. Burada yaptıkları görüşmeler sonucunda Ermeniler ile mücadele kararı almışlar ve bir de merkezi Iğdır olan Aras Türk Hükümetini kurmuşlardır[57]. 18 Kasım 1918'de yayınlanan kuruluş beyannamesinde[58] belirtildiği gibi 6 üye[59] ile bir başkandan oluşan Hükümet'in reisliğine Emir Beğ Ekberzâde getirilmiştir[60].

30 Kasım 1918'de kurulan Kars İslam Şûrâsı, Batum'dan Nahçıvan'a kadar olan bölgede birlik ve beraberlik sağlamak için yaptığı ilk büyük kongrede Aras Türk Hükümeti, merkezi Kars olarak tesbit edilen Milli Şûrâ Hükümeti'ne iltihâk etmiştir[61].

---

[56] S. Yel, a.g.e., s. 89-90.

[57] Kuruluş tarihi noktasında kaynaklar farklı tarihler vermektedir. Ahmet Ender Gökdemir 3 Kasım 1918 olarak vermektedir. (Bkz. A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 46.); Selma Yel, 18 Kasım 1918 olarak vermektedir. (Bkz. S. Yel, a.g.e., s. 90.); S. Esin Dayı, ise kuruluş tarihinin 18 Kasım 1918'de olmasının büyük bir ihtimal olduğunu söylemektedir. (Bkz. S. E. Dayı, a.g.m., s. 7-11); Aydın Hacıyev ise kuruluş tarihini kasım ayının sonunda vermektedir. (Bkz. A. Hacıyev, a.g.e., s. 37).

[58] Aras Türk Hükümetinin kuruluş beyannamesi: "18 Teşrîn-i sânî 1334'te Revan Vilayeti'nde Aras kenarı ve civarında bulunan bir milyon kadar İslam ahalisi Osmanlı asakirinin buradan çekilmesi ve kendileri(nin) tehlike altında kalması(nı) nazar-ı (dikkate) alıp, bunun çaresine bakmak için; Revan muhacirleri, Nahçıvan, Şerür, Eçmiyadzin ve Sünneli İslamları'nın mebusları fevkte muharrer tarihinde Kumarlı (Kamerli) kasabasında, bir meclis-i müşavere inikad edip bir çok kâffe-i efkâr ve müzakere budunda muvakkat bir teşkilat yapıp böyle karar verdiler. Biz Aras kenarı ve civarında bulunan müttehiden bir milyon kadar İslam cemaati, kendi hukukumu müdafaa için "Aras Hükümeti" namında bir teşkilat yapıp ve bu teşkilatın makarr-ı hükumeti Iğdır kasabası tayin oldu. Vesair nevahide şubeler açılıp, cemaat ve milletimizin hukukunu muhafaza ve müdâfaa etmekle beraber hiç bir milletin ve devletin hukukuna tecavüzümüz olmayacaktır. Lakin başkaları bizim hukukumuza tecavüz ettiği takdirde umumı seferberlik ile silaha sarılıp, malımız, canımız ve kanımızın son damlasına kadar, kendi hukukumuzu gözlernek selâhiyyeti dahi Hükûmet-i mezbûreye verildi. Ve bu hususta becerikli ve dirâyetli bir Hükumet teşkil ettiler ki; her ne havf ile hangi esbâb ile olursa olsun bu ufak millet ve cemaatin hukukunu müdâfaa ve muhafazaa eylesin. Bunun için Meclis lazım bildiği bir Harbiye, Mülkiye, Adliye, Maliye, Hariciye ve Umur-u Şer'iyye Nazırları tayin eylesinler. Buna göre meclis müttefiken buna karar verip zeyldeki muhteremeleri intihab eylediler." (Bkz. A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 46-47; S. E. Dayı, a.g.m., s. 8-9.)

[59] Karslı Cihangirzâde İbrahim Bey Harbiye Nezaretine, Kamber Ali Bey Benanyari Maliye Nezaretine, Bakır Beğ Rızazâde Mülkiye Nezaretine, Hasan Ağa Safazâde Hariciye Nezaretine, Mehmet Beyzâde Adliye Nezaretine, Mirza Hüseyin, Mirza Hasanzâde ve Müfti Hoca Ekit Efendi ise Şeyhülislamlığa getirilmişlerdir. (Bkz. A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 46.)

[60] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 45-46.

[61] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 63.

5.3.2.3. Kars İslam Şûrâsı

21 Ekim 1918 tarihli emirde Elviye-i Selâse dışında kalan yerlerin boşaltılması söz konusu olduğu için bölge halkında kısmi bir rahatlama olsa da Mondros Mütarekesinin 11. Maddesinde yer alan *"... Güney Kafkas'ın evvelce kuva-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmi mutebâkîsi müttefikler tarafından vaziyet mahallinden tedkik edilerek, talep olunursa tahliye edilecektir."*[62] hükmü ile Kars ve Ardahan'ın terki söz konusu değilse de Elviye-i Selâse'de inceleme yapılacağı şayet gerekli görürse buralarında Osmanlı askerleri tarafından tahliye edileceği durumu tedirginliği artırmıştı.

Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada Kars'ta bulunan 9. Ordu Komutanı Yakup Sevki Paşa'yı da bu hüküm endişelendirdi. Yakup Şevki Paşa'nın bu endişesinden haksız olmadığı, İngilizler'in 11 Kasım'da 11. Maddeye ek olarak verilen nota ile anlaşıldı. Bu notada *"Bütün Türk kıtalarının ve elemanlarının Türkiye ile Rusya arasında harpten evvelki hudut gerisine alınarak buraların kâmilen tahliyesini"*[63] istenmekteydi.

Yakup Şevki Paşa, 11 Kasım 1918 tarihli İngiliz notası verilmeden önce bölgeyi işgal etmesini beklendiği İngilizlerle karşı karşıya gelmemek için Kars'ı, teşkil edilecek bir milli hükümete devretmeyi uygun gördü. Bunun için de Kars Mutasarrıfı Hilmi (Uran) Bey'in de yardımlarıyla 5 Kasım 1918'de Kars ve havalisindeki Türk-İslam ahaliye Kars İslam Şûrâsı adında bir hükümet kurdurdu[64].

Kars İslam Şûrâsı, Sarıkamışlı Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey, Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa, Kağızmanlı Ali Rıza (Ataman), Karslı Sarıhaliloğlu Muhlis, Orenburglu Karslı Mamil/Mamiloğlu Tevhüdiddîn tarafından kurulmuştur[65]. Kurulduktan hemen sonra çevredeki sancak ve kazalara haber gönderilerek Şûrâ'nın ilk toplantısını 14 Kasım 1918'de yapılacağı duyurulmuştur[66]. Bir gün sonra Ahıska'da 3. Fırka Kumandanı Halit Bey'in gönderdiği Kuzey Kafkayalı Afzal ve Ahılkelekli Behçet

---

[62] A. F. Türkgeldi, a.g.e., s. 71; N. Erim, a.g.e., C. I, s. 521

[63] T. Bıyıklıoğlu a.g.m., s. 573-574.

[64] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 62.

[65] Fahrettin Kırzıoğlu, *Milli Mücadelede Kars*, I. Kitap, İstanbul, 1960, s. 8; S. Yel, a.g.e., s. 87; S. Esin Dayı, Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilâtlanma, Erzurum, 1997, s. 91; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 65.

[66] Kongrenin toplantı tarihini 15 Kasım olarak gösteren kaynaklarda vardır. (Bkz. S. E. Dayı, a.g.e., s. 92.)

Beyler ve Akbaba'dan Rus ordusunda alay kumandanlığı da yapmış olan Albay İsrafil Bey gelmiştir. Piroğlu Fahrettin gelen bu kişilerle geçici şûrâ hükümeti kurmuştur[67].

14 Kasım 1918'de kongre geçici şûrâ başkanı Piroğlu Fahrettin Bey tarafından açılmıştır. Kongre başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey'in seçildikten sonra kongrede Milli İslam Şûrâsı Merkez-i Umumisi adıyla yerli bir hükümet kurulmuştur. Başkanlığını Kepenekçi Emin Ağa'nın yaptığı şûrânın başkan yardımcılığına Piroğlu Fahrettin Bey getirilmiştir[68].

Kars İslam Şûrâsı ikinci kongre toplanıncaya kadar geçen sürede çekilmekte olan Türk ordusundan müstahkem yerlerle askeri bina ve tesisleri teslim almaya hazırlanma ve Kars sancak ve kazalarıyla Ahıska, Artvin ve Batum şehirleri ve kazalarında merkezi Kars olmak üzere milli şûrâ şubeleri açarak teşkilatı genişletmeye ve halkı birliğe davet etme görevlerini ifa etmişlerdir[69].

5.3.3. Milli Hükümetler Dönemi

21 Ekim 1918'den sonra şartlar gereği Osmanlı Devleti'nden ayrılmak zorunda kalan yerlerde Türk-İslam ahali geçici olarak resmi hükümetler kurarak, bölgelerinin varlıklarını koruyarak, askerî ve siyasî faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Kars İslam Şûrâsı'nın daveti üzerine 14 Kasım 1918'de yapılan I. Kars Kongresi'nde Kars sancak ve kazalarıyla Ahıska, Artvin ve Batum şehirleri ve kazalarında merkezi Kars olmak üzere milli şûrâ şubelerinin açılması kararlaştırılmıştı[70].

I. Kars Kongresi'nde alınan bu karardan sonra 30 Kasım 1918'de üç gün sürecek olan ikinci toplantısına 30 Kasım 1918'de Ahıska, Ahılkelek, Orduabad, Nahçıvan, Iğdır, Serdarabad, Doğu Şüregel, Kamerli ve Elviye-i Selâse'den gelen 60 delegeyle başlamıştır. Toplantya ikinci ve son gün 10 kişi daha katılmıştır. Böylece II. Kars Kongresine katılanların sayısı 70'e ulaşmıştır[71]. Kongre sonucunda Milli İslam Şûrâsı adlı 12 üyeden oluşan yerli bir Hükümet kurulmuştur[72].

---

[67] Geçici şûrânın başkanlığını Piroğlu Fahrettin yapmaktadır. Diğer üyeler ise, Yenigazili Belediye Reisi Hayrullah, Revan muhacirlerinden Ahmetoğlu Tagi, Karaçantalı Hacıoğlu Ahmet, Ahıska'dan gelen Afzal ve Behçet Beylerle, Akbaba'dan gelen İsrafil Bey ve Rumlardan öğretmen İstefan Vafiyeddin Efendi bulunmaktaydı. (Bkz. Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım,* Ankara, 2007, s. 135.)

[68] F. Erdoğan, a.g.e., s. 136-137; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 65; S. Sürmeli, a.g.e., s. 413.

[69] S. Sürmeli, a.g.e., s. 413.

[70] S. Sürmeli, a.g.e., s. 413.

[71] M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Cenubu Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli–Şûrâ Hükûmeti)", *Türk Kültürü,* S. 72, (Ekim 1968), Ankara, 1968, s. 957-958.

[72] Milli İslam Şûrâsının 12 üyesinin adları: Karslı Cihangiroğlu Hasan Bey, Sarıkamıslı Piroğlu Fahrettin Bey, Çıldırlı Dr. Esad Bey, Akbabalı Hacı Abbasoğlu Kerbelayi Mehmet Bey, Karaçantalı Hacıoğlu

5.3.3.1. Milli Şûrâ Hükümeti

30 Kasım 1918'de başlayıp üç gün sürecek olan II. Kars Kongresi'nin sonunda merkezi Kars olan Milli Şûrâ Hükümeti kurulmuş ve başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey, yardımcılığına Kepenekçi Emin Bey, umum kâtipliğine de Sami Bey seçilmiştir.

Kongre'de hükümetin kurulması dışında birtakım kararlar da alınmıştır. Alınan kararlar arasında Milli Şûrâ Ordusu kurulması, bu ordunun ihtiyaçlarının ise çekilmekte olan Türk ordusundan karşılanmasına karar verilmiştir. Toplantıya katılanlar Arpaçayı ile Aras boylarını Ermenilerden, Kür boyu ile Acara mıntıkasını Gürcülerden korumaya ant içmişlerdi. Kongrede ayrıca Osmanlı Devleti ile Halifeliğe gönülden bağlı kalmaya ve Türk Bayrağı'nı kullanarak, Osmanlı kanunlarına göre adalet ve idari işleri yürütmeyi, Oltu, Ardahan, Kağızman ve Nahçıvan'da beşer kişilik Milli Şûrâların kurulmasını da kararlaştırmışlardır[73].

Ahıska Hükümet-i Muvakkatesi ve Aras Türk Hükümeti, Millî Şûrâ Hükümetine katılmıştır. Oltu'da Tahirbeğzâde Yusuf Ziya Bey, Sarıkamış'ta Hamamlılı Bekir Ağa, Çıldır'da Purutlu ve Koravelli iki Kamil Ağalar, Kulp'ta Pernevütlü Ayrım Oymağı Beyi Şamil Beğ, Ardahan'da Dikkanlı Hafız Efendi ile Hamşioğlu Rasim Bey, Millî Şûrâ Hükümetinin şubelerini açmışlardır. Böylelikle Kars, Ardahan, Batum ve Nahçıvan'a kadar olan bölgedeki Türk İslam ahali arasında büyük bir birlik sağlanmıştır.

Millî Şûrâ Hükümeti yetkilileri bir taraftan hükümetin şubelerinin açılması çalışmalarını sürdürürken bir taraftan da İstanbul'da İtilaf Devletleri ve diğer Avrupa devletleri nezdinde tanınmayı sağlamak için harekete geçmiştir. Atbaşızâde Asaf ve Beyzâde Ali Bey murahhas olarak seçilmiş ve 7 Aralık 1918'de itimadnâmeleri verilmiştir. Japon hükümdarına Hilâl-i Ahmer vasıtasıyla 8 Aralık 1918'de bir telgraf gönderilerek Millî Şûrâ Hükümeti'nin tanınması konusunda yardımcı olması istenmişti[74].

Millî Şûrâ Hükümeti dâhilindeki topraklar Türk Ordusunun çekilmeye başlaması ile birlikte İngilizler, Gürcü ve Ermeniler tarafından işgal edilmeye başlanmıştı. 10

Ahmet Bey, Oltulu Molla Bilal Efendi, Erivanlı Ahundoğlu Taki Bey, Iğdırlı Alibeyoğlu Mehmet Bey, Gümrülü Hacıoğlu Yusuf Bey, Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa, Kağızmanlı Ali Rıza Bey, Digorlu Camadanlı aşiretinden Maksut Ağaoğlu Hasan Ağa idi. (Bkz. A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 69-70.)

[73] M. F. Kırzıoğlu, "Cenubu- Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli–Şûrâ Hükûmeti)", s. 958; S. E. Dayı, a.g.e., s. 94-95.

[74] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 70-71.

Kasım'da Başkumandanlık Kurmay Başkanlığı tarafından Ardahan'a nakline emir verilen[75] 3. Kafkas Fırkası 4 Aralık 1918'de Ahıska'yı tahliye ederek Ardahan'a çekilmişti[76]. Ardahan'a gelen 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Halit Bey başkanlığını kendisinin yaptığı 8 kişilik bir heyet oluşturarak[77] 3-5 Ocak 1919 tarihleri arasında Ardahan'da bir kongre düzenlemiştir. Kongre'de İngilizler tarafından dikte ettirilen Mondros Mütarekesi'nin maddelerini çeşitli sebep ve bahanelerle tatbik ettirmemek, eldeki silahları teslim etmemek, yeni kurtulmuş olan Ahıska ve Elviye-i Selâse toprakları ile birlikte Anadolu'da işgal edilen toprakları kurtarmak için geniş ölçüde teşkilat kurup zafere ulaşıncaya kadar yılmadan mücadele etmek, Millî Şûrâ Hükümeti temsilcileriyle Ardahan'da yeni bir kongre yapmak kararları alınmıştı. Karar telgraf ve telefonlarla kaza ve sancaklara duyurularak Ardahan'da yapılacak olan II. Kongre'ye katılmaları istenmişti[78].

Ardahan'da 7-9 Ocak tarihleri arasında ikinci kongre düzenlenmiştir Kongreye birinci kongreyi yapan 8 kişi dışında Ahıska, Ahılkelek, Oltu, Çıldır, Kars, Tavusker (Olur), Kağızman, Şüregel'den 12 halk temsilcisi de katılmıştır. Ahıskalı Server (Atabek), Ahılkelekli Mehmet Ali ve Afzal, Kars'tan Cihangiroğlu İbrahim ve kardeşi Hasan Han Bey, Kağızmanlı Ali Rıza, Çıldır'dan Dr. Esat (Oktay), Oltulu Yusuf Ziya Bey, Şakiroğlu Ahmet Bey ve Mehmet Ramiz Bey, Şüregel'den Akbabalı Hacıabbasoğlu Kerbelayi Mehmet Bey, Olurlu Hamşioğlu Rüstem katılmıştır. (EK-4, Fotoğraf-9 ve 10)

Kongre'de, Kars'ta bütün şuraların katılımı ile Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi'ni kurmak üzere büyük bir kongre yapılmasına, Erzurum Vilâyeti hudutları içine çekilmekte olan 9. Ordudan silah ve malzeme yardımı alarak yerli halktan erler toplayıp ordudan gönüllü kalan çavuş, onbaşı ve talimli erlerle 3. Fırka'da ayrılacak zabitlerin idaresinde Ermenileri, Gürcüleri memlekete sokmayacak güçte bir askeri teşkilat kurarak bunları bir elden idare etmeye, Trabzon'da İstikbâl ve İkbâl adıyla çıkan ve Batum'da Sadâ-yi Millet, Erzurum'dan Albayrak adları ile çıkacak gazetelerle, mücadele yolunda içerdekileri uyarmaya, dışardakilere de türlü yayınlar ve resmi delegelerle milli hakları tanıtmaya, silahların kesinlikle İngilizlere teslim

---

[75] *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı*, C. II/2, s. 631.

[76] *ATASE*, A. 4/8314, K. 252, D. 3, F. 4-34.

[77] Dr Hakkı Cenâb, Dr. Abidin, Ağacıkoğlu Dr. Fuat Sabit, Filibeli Hilmi, Baytar Kaymakamı Arif ve Erzurumlu Ebülhindili Köseoğlu Cafer (Erçıkan) ile Ardahan eşrafından Hamşioğlu Rasim (Acar). (Bkz. M. F. Kırzıoğlu, "Cenubu- Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli–Şûrâ Hükûmeti)", s. 959.)

[78] M. F. Kırzıoğlu, "Cenubu- Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli–Şûrâ Hükûmeti)", s. 959.

edilmemesine ve 3. Fırka Kumandanı Halit Bey'in askeri yardımlarının devam ettirilmesinin sağlanmasına karar verilmiştir[79].

5.3.2.2. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi

İkinci Ardahan Kongresi'nde alınan karar gereği 131 delegenin katılımıyla, üçüncü Kars Kongresi 17/18 Ocak 1919 gecesi toplandı. Toplantıda Milli Şûrâ Hükümetinin adı Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi olarak değiştirildi. Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) Bey'in reisliğinde yeni hükümet kuruldu. Hükümetin Dâhiliye Nazırı Kağızmanlı Ali Rıza (Ataman) Bey, Hariciye Nazırı Sarıkamışlı Fahreddin (Erdoğan) Bey, Harbiye Nazırı Cihangiroğlu Hasan (Aydın) Bey, Maliye Nazırı Gümrülü Sultanzâde Mehmet Bey, İaşe Nazırı Gümrülü Himmetağaoğlu Yusuf Bey, Maarif Nazırı Elena (Orlova)[80], Adliye Nazırı Revanlı Abbas Ali Bey, Nafia Nazırı Revanlı Mühendis Mahmut Bey, Ziraat, Orman ve Ticaret Nazırı Nahçıvanlı Aliekber Kazım idi.

Nazırlıklar dışında birtakım umum müdürlükler kurulmuş başlarına da görevliler getirilmiştir. Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü önceleri Rum Arlof sonra ise Karslı Muhlis (Ataman) Bey, Devlet Demiryolları Genel Müdürü Karaçantalı Hacıoğlu Ahmet Bey, Polis Umumî Müdürlüğüne Mamiloğlu Tevhidüttin Bey getirilmiştir[81].

Kongrede aynı gün bir de 18 maddelik Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilmiştir. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkate-i Milliyesi Anayasası'nın maddeleri şöyledir:

1. Hükümet, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti namını taşıyacaktır.

2. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, hududunu Batum'dan Nahçıvan'a kadar çizmiş ve hududunun sulhun neticesine kadar muhafazası bilfiil deruhte edilmiştir. (EK-1, Harita-6)

3. Hükümet merkezi Kars, resmi bayrağı, üç renkten oluşmaktadır ve Türk devletinin "Ay-Yıldız" ı hâvi bayrağı kabul edilmiştir[82].(EK-2, Belge-17)

4. Cenûb-i Garbî Kafkas hudutları dâhilinde resmi dil Türkçe, muamelat-ı resmiye ve gayri resmi tedrisat ve muhâberât Türkçe olacaktır.

---

[79] S. E. Dayı, a.g.e., s. 95-98; M. F. Kırzıoğlu, "Cenubu- Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli–Şûrâ Hükûmeti), s. 359-360.

[80] M. F. Kırzıoğlu, Anadolu Rumlarından Ksenofon Mihail Anderyanof ismini vermektedir. (Bkz. M. F. Kırzıoğlu, *Milli Mücadelede Kars*, I, s. 19.)

[81] F. Erdoğan, a.g.e., s. 142-143.

[82] TİTE, Kutu: 76, Gömlek: 27, Belge: 27-1.

5. Meclis-i Mebusan intihabı: 10.000 nüfustan bir mebus seçilecek, 18 yaşını tamamlayan her vatandaş intihaba iştirak edecektir.

6. Her vilâyet ve kazada Şûrâ-yı Milli şubeleri açılacak, bunların faaliyeti için her türlü müzâheret edilecektir.

7. Türk millet ve hükümetini rencide edici her türlü vaziyet-i muameleden kati surette içtinap edilecektir.

8. Umum askeri şûbe ve teşkilatlar Türk Devletinin kabul ettiği usûl dairesinde tatbik edilecektir. Türk Devleti ile irtibatı temin için daimi bir heyet Türkiye'de bulunacaktır.

9. Mülkiye Teşkilatları babında sekizinci maddede zikredilen usûl aynen kabul edilmiştir.

10. Komşu hükümetlerle daima dost ve iyi geçinmeyi Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti düstur addedecek, Meclis-i Mebusan intihâbından sonra bu husus hakkında bir kanun çıkarılacaktır.

11. Eğer Avrupa hükümetleri Vilayet-i Sitte'yi (Altı Vilayet; Sivas, Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz (Elazığ), Diyarbakır) Türkiye'den alıp ahir bir hükümete verme kararını alırlarsa, Hükümetimiz, Türkiye'den ayrılmamayı katiyyen kabul etmiştir.

12. Ekalliyetlerin hukukları aynen muhafaza edilecektir.

13. Müslümanlar arasındaki dini ayrılıklara hürmet edilecek ve dini ayinlerin ileride birleştirilmesi için çalışılacaktır.

14. İntibahların namzedsiz, demokrat ve bitaraf, Türk'ün şan ve şerefine yakışacak surette yapılmasına azami surette dikkat edilecektir.

15. Valiler ve kumandanların tayin ve azilleri, Meclisin kararıyla olacaktır.

16. Milli Şûrâ, Meclis-i Mebusan intihâbından sonra bazı kanun maddelerinin tebdiline selâhiyettâr olacaktır.

17. Mebusların yaşları 25'ten eksik olmayacaktır.

18. Bu kanunun icrasına, Milli Şûrâ Hükümet mümessileri ile Hükümet Reisi memur edilmiştir[83].

Kabul ettiği Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile varlığını resmen ilan eden Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin başşehri Kars, batıda Karadeniz'de Batum, Artvin,

[83] F. Erdoğan, a.g.e., s. 145-146; M. F. Kırzıoğlu, *Milli Mücadelede Kars*, I, s. 21-23; M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Cenubu- Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli–Şûrâ Hükûmeti)", s. 963-964.

Ardahan, Oltu şehirleri ile Çoruh vadisinde Borçka, Muğrul, Çürüksu, Acarayı Süfla, Acarayı Ulya ve Ardanuç ile kuzeyinde Şavşat, Posof ve Ahılkelek ile doğusunda Çıldır, Akbaba ve Arpaçay ile yine kuzeyinde Aras vadisinde Sürmel, Iğdır, Şarur, Şahtahtı ve Kağızman'ı ihtiva edip, 93 hududunda da Sarıkamış ve Horasan kazaları ile Karaurgan'a bağlanıyordu. Nüfusu ise 1.738.478 kişi idi. Bunlardan 1.534.824 kişi Müslüman; 227.324 kişi ise Rus, Rum, Malakan ve Ermeni kökenliydi[84]. Hükümetin yayın organı ise Batum'da çıkan "Sadayı Millet" gazetesidir.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümetini tanıtmak ve bölgedeki Müslümanların durumunu anlatmak için Millî Şûrâ Hükümeti tarafından İstanbul'a murahhas olarak gönderilen Atbaşızâde Asaf ve Beyzâde Ali Beyleri aynı görevle yeniden görevlendirmiştir. Ayrıca Tiflis'e Zeynel Ağaoğlu'nu Batum'a Server Atabek'i Mart başlarında da Erzurum'a Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'i gönderilmişti[85]. Bu arada hükümet adına sürekli olarak Batum'da bulunan Osman Server Bey, hükümetin varlığını Batum'daki İngiliz komutanlığına kabul ettirmiş, diğer yandan da Batum ve civarında Milli Şura şubeleri açarak teşkilatı kuvvetlendirmeye çalışmıştır[86].

Cihangiroğlu İbrahim Bey başkanlığındaki hükümet ABD Başkanı Wilson'un "self determinasyon" ilkesinden hareketle bir hükümet kurduklarını, eğer dünya kamuoyu dikkat etmezse Ermenilerin 3.000.000 Müslüman ahaliyi katledeceğini bütün dünyaya duyurmak için Paris'te 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'na katılmak istemişlerdi[87]. Bunun için de İstanbul'daki murahhaslar Asaf, Ali ve Mülazım Adil Beyler dışıda Batum Vilayeti adına Hamşizade Cemal ve Temur Paşalar ile Ahıska'dan Osman Server Bey[88] i heyete dâhil etmişlerdi.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, Paris Konferansına resmi başvuruyu 12 Nisan 1919 tarihinde yapmıştır. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Reisi ve Hariciye Nazırının imzaları ile yazılan telgraf İstanbul'daki İngiltere, Fransa, Amerika, İtalya siyasi

---

[84] F. Erdoğan, a.g.e., s. 153, 201-204; M. F. Kırzıoğlu, *Milli Mücadelede Kars*, I, s. 26-28.

[85] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 97.

[86] M. F. Kırzıoğlu, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", s. 56.

[87] İbrahim Şirin, "İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nden Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate- î Milliyesi'ne" *History Studies*, Volume 6, İssue 2, February 2014, s. 132.

[88] Osman Server Bey, İstanbul'a gidecek heyete dâhil edildiği halde Gürcülerle iyi ilişkiler kurulmadıkça Batum'dan ayrılamayacağını söyleyerek ilk önce heyete dâhil olmamış ise de Ahıska ve Ardahan'ın Gürcüler tarafından işgalinden sonra İstanbul'a gitmiştir. (Bkz. F. Erdoğan, a.g.e., s. 146; S. E. Dayı, a.g.e., s. 118.)

mümessillerine ve mümessiller vasıtasıylada bu devletlerin devlet başkanlarına gönderilmiştir[89].

Kurulan Hükümetin Ermeniler ile Gürcüleri memnun etmeyeceği muhakkaktı. Yalnız Azerbaycan Hükümeti Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümetini tanımış, ona karşı yapılacak bir düşmanlığın kendine yapılmış sayacağını açıklamış ve İngilizlerden yeni kurulan Hükümetin Ermeni ve Gürcülere karşı korunmasını istemiştir[90].

Hükümet Gürcülerle sürekli iyi ilişkiler kurmaya çalışmasına rağmen ilk çatışmayı yine Gürcülerle yaşamıştı. Bu çatışmayı Fahreddin Erdoğan hatıralarında: *"Albay Temperli bir gün bir tezkere yazarak; dörder atlı iki kızağın hazırlanmasını, iki İngiliz subayının Ardahan'a oradan da Ahıska'ya gideceklerini bildirmiş ve bunlara iki rehber ve muhafiz verilmesini istemişti. Kızaklar hazırlanmış, … Giden bu İngiliz subayı, 20.000 kişilik bir Gürcü hazırlayarak, evvela Ahıska'yı sonra da Ardahan'ı işgal etmek için harekete başlıyorlar. Bunu haber alan Hükümetimiz, Göle ve Ardahan taburlarımızı Gürcistan hududuna sevkettirdi. Mühendis Server Bey, Apsal Bey ve diğer subaylarımız da hududa vardılar. Server Bey eldeki mevcut topların mermileri olmadığı için başka çaptaki mermileri bunlara uydurmak için geceli gündüzlü çalışıyor. Karanlık bir gecenin sabahında Gürcülerle ilk harbimiz başladı. (Giden İngiliz subayları da iki kuvvet çarpışmaya başlayınca yüksek bir yere çıkıp seyre dalmışlar.) Bu vuruşma akşama kadar devam ettikten sonra, Gürcüler bozulup kaçmaya başladı. Bizimkiler Gürcü subaylarını esir aldılar. Gürcüleri de Azgur boğazına kadar kovup geri geldiler. Şimdiye kadar Gürcülerle aramızda böyle kanlı bir düşmanlığımız da olmadığı için, Server Bey'le, Apsal Bey esir düşen Gürcü subaylarını Ulan ne işiniz var, haydi evinize gidin! diye bırakmışlar."*[91] şeklinde anlatmaktadır.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti "Kanunu Esasi gereği 10.000 nüfusa bir mebus" gereğince seçim çalışmalarına başladı. Seçilen Batum, Ahıska, Ahılkelek mebuslarının bir kısmı 1 Mart 1919'da açılacak olan Meclis'e katılmak amacıyla Ardahan'a geldikleri gibi bir kısmı da Kars'a hareket etmek üzere olduklarını 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın 28 Şubat 1919 tarihli telgrafında görmekteyiz[92]. 70 temsilcinin katılımı ile açılan Meclis'in başkanlığına Dr. Esat (Oktay) Bey seçildi[93].

---

[89] F. Erdoğan, a.g.e., s. 163-165; M. F. Kırzıoğlu, *Milli Mücadelede Kars*, I, s. 48-49.
[90] S. E. Dayı, a.g.e., s. 114.
[91] F. Erdoğan, a.g.e., s. 147.
[92] *ATASE*, A. 1/2, K. 63, D. 17, F. 27.
[93] İ. Şirin, a.g.m., s. 132.

Sovyet yayılmacılığını engellemek isteyen İngiltere bölgede oluşan ve Sovyetlere katılmamış olan bütün hükümetleri tanıdığı gibi Kars'ta kurulan "Kars İslam Şurası"nı da tanımıştı[94]. Bu sebeple 13 Ocak 1919 tarihinde Kars'a gelen İngiliz Askeri Valisi Temperley 18 Ocak'ta kurulmuş olan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ne karşı ocak ve şubat aylarında ılımlı davranmıştı. Ancak İngilizler, Kars'taki hububatı Bolşeviklere karşı savaşan Menşeviklere vermek istemesi, Kars'a Ermenileri iskân girişimi karşısında Hükümetin direnmesi ve Ermeni ve Gürcü hükümet yetkililerinin kışkırtmaları sonucu tavırlarını değiştirmeye başlamışlardı.

Türkiye'deki İngiliz Orduları Başkumandanı General Milne'nin talimatları doğrultusunda, Kars Hükümetini dağıtmak için hazırlıklar yapılmaya başlanmıştı. İlk iş, olarak yeterli otorite kuramayan İngiliz Askeri Valisi Temperley yerine General Verney Asser'in gönderilmesidir.

General Asser, Ermeniler'in Kars'a kabulü noktasında ısrarcı olmuşsa da Cihangiroğlu İbrahim Bey bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine General Asser Ermenilere yaptıkları vaadden dönmelerinin mümkün olmadığını ifade etmiş ve 2 Mart'tan itibaren tutumunu daha da sertleştirmiştir[95].

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin kendi emirlerine karşı koymasını hazmedemeyen General Asser, 10 Mart 1919'da Bakü'den Tiflis'e gelen Kafkasya'daki İngiliz Genel Kumandanı General Thomson'a şikâyet ettiği[96] gibi Kars, Sarıkamış ve Kağızman çevresindeki Kürtleri hükümetten ayırma yolunada gitmiştir[97].

İngiliz askeri temsilcilikleri ile Kars, Erivan, Ahılkelek ve Nahçıvan'daki valilerden ve diğer ileri karakollardan gelen raporların mahiyeti, istihbarat dairesinin bölge Müslümanlarının Osmanlı'ya olan bağlılığının bölgeleri birbirine bağladığını ve İtilaf Devletlerine karşı daha sıkı mukavemet edecek duruma getirdiği yolundaki kanaati Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümetinin kaderinin aşağı yukarı belli olmasına neden olmuştur.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümetinin merkezi olan Kars, bu raporlardan ve İstanbul-Londra arasında gerçekleşen görüşmelerden sonra, General Thomson, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümetinin topraklarını Ermeniler ve Gürcüler arasında paylaşılmasını

---

[94] Rahmi Doğanay,"Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkasya Politikaları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, Elazığ, 2009, s. 282-283.

[95] F. Erdoğan, a.g.e., s. 147-148; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 131-135; S. Yel, a.g.e., s. 133-134; İ. Şirin, a.g.m., s. 132-133.

[96] S. Yel, a.g.e., s. 134; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 138.

[97] *ATASE,* A. 1/2, K. 65, D. 101, F. 7-1.

kararlaştırmıştır. Bu arada Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti parlamentosu bağımsızlığını 25 Mart 1919'da ilan etmişti. Hükümet bu tarihten sonraki yazışmalarında artık Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti adını kullanmıştır[98].

İngilizler ise Kars'ta kurulan hükümetin ortadan kaldırılması kararını uygulamaya koydular. Bu amaçla Kars ve çevresine 6 Nisan'dan itibaren asker yığmaya başladılar. 11 Nisan'da Cumhur Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey, Meclis Reisi Esad Bey ve bazı nazırlarla yapılan toplantıda İngilizler'in çok sayıda asker yığmasından şüphelenildiği için Cumhur Reisi'nin, İngiliz Askeri temsilcisinin yanına giderek bu durumu sormasına karar verildi. Fakat buna gerek kalmadan İngiliz Askeri Temsilcisi Yarbay Preston 12 Nisan'da Meclis'i ziyaret edeceğini bildirerek Hükümet Başkanı ve İdare Heyeti ile Meclis üyelerinin orada bulunmasını istedi[99].

13 Nisan 1919'da İngiliz Askeri Temsilcisi Yarbay Preston parlamento binasına geldiği esnada İngiliz askerleri de binayı kuşatmıştır. Preston, Hükümet üyeleri ile ayaküstü görüşürken dışarıdan silah sesleri duyulmaya başlanmıştır. İngiliz askerleri, hükümet üyelerinden Arslan Akifoğlu ve ahaliden birkaç kişiyi şehit etmişlerdi. Silah seslerinin duyulmasından sonra dışarı çıkan hükümet üyeleri ise İngiliz askerleri tarafından tutuklanmışlardır.

Altı aylık bir yaşam süresi olan Hükümet, İngilizlerin Parlamentoyu basıp hükümet üyelerinden 12 kişiyi tutuklamasıyla[100] 13 Nisan 1919 günü Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti sona ermiştir. Tutuklanan 12 kişiden sadece Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Bey bir yolunu bulup Oltu'ya kaçmış diğerleri ise önce İstanbul'a 28 Mayıs'ta da "Prencess Ena" gemisiyle Malta'ya sürgüne gönderilmişlerdir[101]. Kars'ın işgali edildiği ve Hükümet'in dağıtıldığı yayınlanan beyanname[102] ile halka duyurulmuştur.

---

[98] A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 146-147.

[99] S. E. Dayı, a.g.e., s. 148-149; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 154-155.

[100] Tutuklananlar: Cumhur Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey, Harbiye Nâzırı Cihângiroğlu Hasan Han Bey, Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Bey, Kars Şûrâsı İase Mümessili Yusufoğlu Yusuf Bey, Adliye Nazırlığı Müşaviri: Cihângiroğlu Aziz Bey, Kars Valisi (C.G.K. Hükûmeti'nin) Alibeğcioğlu Mehmet Bey, Polis Umûm Müdürü Mamiloğlu Tevhidüddin Bey, Kars Polis Komiseri (Camadanlı) Salâhoğlu Musâ Bey, Posta ve Telgraf Umûm Müdürü Mehmetzoğlu Muhlis Bey, Parlamento Azâsı'ndan: (Rus temsilcisi) Polanyalı göçmen Simon Raçinski, Muhacir Müdürü Rum İstefan Vafyeddin, Parlamento Azasından (Rum temsilcisi Meb'ûsu) Pavlo Comuşov. (Bkz. F. Erdoğan, a.g.e., s. 162; S. E. Dayı, a.g.e., s. 149; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 157; S. Sürmeli, a.g.e., s. 446.)

[101] M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Millî-Mücadele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler", *Belleten,* C. XLVIII, S. 189-192, Ankara, 1985, s. 138-142; Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri,* Ankara, 1985, s. 111; S. E. Dayı, a.g.e., s. 150; S. Sürmeli, a.g.e., s. 447; A. Hacıyev, a.g.e., s. 26.

[102] Kafkas İngiliz Başkumandanı General Thomson imzalı yayınlanan beyanname metni: *"İngiltere kuvvei askeriyyesi Kafkasya'da asayişi temin etmek maksadiyle buraya geldi. Kars Şûrası, umûm ahâlî için bu alanda ifâyı hizmet edip yardım etmeye davet olunmuş idi, Ancak bunu yapmadı. Asayişi*

5.4. Gürcü ve Ermenilerin Ahıska ve Ahılkelek İlçelerini İşgal Etme Yarışları

İstanbul Konferansı sırasında Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan tarafından Türk tarafına sunulan sınırlarla ilgili projeler birbirleriyle çatışmaktaydı. Ermeniler Borcalı bölgesinin Ermeni kısmının Ahılkelek ve Gümrü idari teşkilatında yer alan Pambak bölgesini Gürcüler işgal ettiği için protesto etmekte ve buranın kendilerine verilmesi gerektiğini ileri sürmekteydi[103].

Ahmet İzzet Paşa'nın Brest-Litovsk sınırına çekilineceğini, Kafkas murahhaslarına tebliğ etmeden önce Gürcistan murahhasları ülkelerine Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Antlaşmasının sınırına çekileceğini bildirmişler; bunun üzerine de Gürcü Hükümeti, derhal General Makayef ve General Redsoyize'yi Ahılkelek ve Ahıska kazalarına göndermişlerdi[104].

Ahmet İzzet Paşa'nın 16 Ekim 1918'de Gürcü Heyeti Başkanı Zurab Avalov ile yaptığı görüşmede Ahıska ve Ahılkelek'in Gürcistan'a bırakılacağı kesinlik kazanmıştı[105]. 17 Ekim'de Gürcü Heyeti, bu bilgiyi Hariciye Nazırı Nabi Bey ve Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ile yaptığı görüşmede de teyit ettirmişlerdi. Nabi ve Reşat Hikmet Beyler 18 Ekim'den itibaren Ahıska bölgesinin Türk askerleri tarafından problemsiz boşaltılacağı konusunda da garanti vermişlerdi[106]. Bunun üzerine Ahıska ve Ahılkelek'in boşaltılması noktasında Gürcü Hükümeti acele etmeye başlamış ve 16 Ekim'de Gürcü Kumandanı Kamayef 3. Fırka karakoluna gelerek, Türk Hükümeti ile Gürcü Hükümeti arasında yapılan barış anlaşmasına göre Türk askerinin Ahıska ve

---

temin edip ahâlîyi rahat saklamak iddiasıyla Kars Şûrası ahâli arasında karışıklık saldı. Şimdi bu Şûra, İngiltere kumandanlığı tarafından azlolunmuştur. Bundan sonra bu yönden idare İngiltere kumandanlığı elinde olup, Kars Nahiyyesi hükümet ve idaresi onlar tarafından tertib ve tanzim olunur. Ahâli İngiltere kumandanlığına ait olan bu emre itâat etmelidir. İngiltere kumandanlığı ahâliye kendi evvelki yerlerinde ikaametgâh verip onların orada rahat yaşamasını mümkün kılmaya çalışacaktır. Silâh taşıyanlar kendilerini İngiltere kumandanlığı emrine mugaayir hareket etmiş durumuna sokarak mücâzâta duçar olacaklardır. Ahâli kendi evlerinde veyahut onlara mahsus gösterilen yerlere avdet edip yaşayacaklardır. İşbu ilânatta olan kanunların devamı bir hükümde değildirler. Kati surette her bir mesele yalnız sulh konferansında tayin olunabilir. Ahâli kendi yerlerine avdet edip zahire elde etmeğe çalısacaktır. Herkes buna mukabil ona yardım göstermeye mecburdur, herbir millete İngilizler bir göz ile bakacaktırlar. Nâhiyesi Mirliva General Divey tahti idaresinde olup, onun her bir emri icra olunmalıdır. Onun emrine mutabık hareket etmiyenler mücâzât görürler. Sulh Konferansı her bir milletin istikbalini kararlaştırdığında onların gösterdigi muâmele nazarı dikkate alınıp, ona göre davranılır." (Bkz. F. Erdoğan, a.g.e., s. 161; C. Dursunoğlu, a.g.e., s. 46.)

[103] S. Sürmeli, a.g.e., s. 297.
[104] S. Sürmeli, a.g.e., s. 312-313.
[105] Z. Avalov, a.g.e., s. 139-140; S. Sürmeli, a.g.e., s. 317
[106] Z. Avalov, a.g.e., s. 140; G. Guniava, a.g.t., s. 101; S. Sürmeli, a.g.e., s. 319

Ahılkelek kazalarını terk ve tahliye etmeleri lazım geldiğini ve tahliyeye ne zaman başlanacağını sormuştu[107].

Ayrıca 30 Ekim'de Gürcü Harbiye ve Hariciye Nazırları Osmanlı Devleti'nin Tiflis'teki Askerî ve Siyasî Temsilcisi Abdülkerim Paşa'nın nezdine gelerek Ahılkelek'in boşaltılması sırasında bazı olumsuzlukların olmamasını ve ileride düzeni sağlamak üzere bir miktar Gürcü askerinin burada bırakılmasını istemişlerdi[108].

Türk Hükümeti ise tahliye sırasında Ermeni ve Gürcülerin herhangi bir zorluk çıkarmasını engellemek amacıyla Ahıska'yı Gürcülere, Ahılkelek'i ise Ermenilere bırakmaya karar vermişti. Bu karar Hariciye Nazırı tarafından 31 Ekim'de Abdülkerim Paşa'ya bildirilmiş, ondan bu kararın Ermeni ve Gürcü hükümetlerince hemen anlaşılmasını engellemesi istenmişti[109].

Ahıska ve Ahılkelek'te yapılması gerekenler Hariciye Nezareti tarafından 31 Ekim'de Abdülkerim Paşa'ya bildirildiği gibi Osmanlı Ordu-yu Hümayunu Baş Kumandanlık Erkan-ı Harbiye-i Riyaseti'de 9. Ordu Kumandanlığına durumu 1 Kasım'da bildirdi[110].

Osmanlı Devleti'nin böyle bir karar almasında her iki hükümeti de kazanmak arzusunda olmasıyla açıklanabilse de en fazla Ermenileri elinde tutmayı kendi menfaatleri açısından gerekli gördüğü açıktır[111]. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, Kafkasya'dan asker ve savaş malzemelerini taşımak için Gürcistan demiryollarını kullanırken Gürcüler tarafından engellediğinden dolayı Tiflis'in cezalandırılması istenmişte olabilirdi. Üstelik Gürcü-Ermeni mücadelesi hâlinde bölgede yaşayan Müslümanlar daha kazançlı çıkabilirlerdi[112].

Dörtlü İttifak Devletlerinin yenildiğiyle ilgili haberin Kafkaslar'da işitilmesi üzerine Borçalı ve Ahılkelek bölgeleri üzerinde Gürcü-Ermeni anlaşmazlığı başladı. Gürcistan Cumhuriyetini destekleyen Almanların bölgeden çekilmesinden yararlanmak isteyen Erivan, İngilizler tarafından destek alacağı ümidiyle Borçalı'ya askerlerini gönderip 19 Ekim 1918'de bölgenin büyük bir kısmını ele geçirdi. Sırada Ahılkelek

[107] S. Sürmeli, a.g.e., s. 315.
[108] *ATASE,* A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 2, 6.
[109] *ATASE,* A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 6-2, 6-3, 6-4, 6-8.
[110] *ATASE,* A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 6-1.
[111] S, Sürmeli, a.g.e., s. 329.
[112] G. Gulieva, a.g.t., s. 93.

vardı. Bölgede nüfusun büyük bir kısmı Ermenilerden oluşmakla birlikte bölgede ayrıca Türkler, Müslümanlar ve Hıristiyan Gürcüler de vardı[113].

Osmanlı Devleti'nin tahliye sırasında Ahılkelek'i Ermenilere terk ettiği haberi 30 Kasım'da Mdivani tarafından Gegeçkori'ye bildirilmiştir. İşte bu durum Ahılkelek üzerinde hak iddia eden Gürcistan ile Ermenistan'ı karşı karşıya getirmiştir. Gürcüler muhtemel bir çatışma durumunda Ermenilere karşı güç durumda kalacaklarını bildikleri için iki ülke arasındaki tartışmalı olan Ahılkelek topraklarını güvence altına almak istemişlerdir.

Osmanlı Devleti de Güney Kafkasya'yı boşaltmaya başladığında yeniden her iki ülkeye birer not göndermişti. Ermenilere gönderdiği notta Ermeni hükümetinin 6 Aralık'ta Osmanlı Devleti tarafından boşaltılacak olan Ahılkelek'i devralabileceklerini söylerken, Gürcülere gönderilen benzer notadaysa tahliyenin 4 Aralık'ta olacağı ifade edilmişti. Bunun sonucu olarak Lori ve Borcalı bölgelerine Ermeniler ilerlediklerinde karşılarına Gürcü kuvvetleri çıkmıştı.

5 Aralık'ta Ermenistan Hariciye Nazırı Tigranian, ülkesinin Ahılkelek bölgesine askeri güç göndermeyeceğini ve amaçlarının sorunu barışçıl bir şekilde çözmek olduğunu söyledi. İki gün sonra da Gürcü Hariciye Nazırı Gegeçkori, yaptığı açıklamada Gürcülerin Ahılkelek bölgesinin insanını şiddete karşı korumak için işgal ettiğini söyledi. Ayrıca Gegeçkori açıklamasında Ahılkelek bölgesinin ahlaki, siyasi tarihi ve diğer bütün yönleriyle Gürcülere ait olduğunu ilave etti[114].

Menşevik liderler, Ahıska ve Ahılkelek'i 4 Aralık'ta işgal ettikten sonra halka hitaben bir genelge yayınlamışlardır. Genelgede, Türk işgali yüzünden Gürcü Devleti'nin halkın refahı ile yakından ilgilenemediği, fakat çok kısa zamanda geçici olarak bir askeri yönetim altında birleştirilecek olan bu iki bölgeyi Gürcistan'ın iyileştireceği belirtilmiştir. Ayrıca Ahıska bölgesine genel vali göreviyle atanan General Makayef yayınladığı beyanatta adamlarının düzenli davranacağını garanti etmiştir. Ancak muhtemel bir düzensizlikte veya hükümet karşıtı bir harekette sert önlemler alacağına dair tehditte de bulunmuştur[115]. Verilen sözlere rağmen Ahıska ve Ahılkelek Milli Şûrâ üyeleri 11 Aralık'ta tutuklamışlardır. Ayrıca Ermeni ve Müslümanlar

---

[113] G. Gulieva, a.g.t., s. 96-97.

[114] F. Kazemzadeh, a.g.e. , s. 176-177; Richard G. Hovannisian, *The republic of Armenia, V.I, The First Year, 1918-1919,* London, 1971, s. 101.

[115] R. G. Hovannisian, *The republic of Armenia,* s. 101; S. Sürmeli, a.g. e., s. 381.

arasında bulunan aydın kişiler de tutuklanmaktan kurtulamamışlardır[116]. (EK-3, Gazete-2) Tutuklananlar arasında Ömer Faik Nemanzade ve onun üç arkadaşı da vardır. Onları Gürcülerin Ahıska Temsilcisi Rukadze, Tiflis'e sürmüştür[117].

Gürcü askerleri, Ermenilerin henüz girmediği Borçalı bölgesinin kuzey kısımlarını da ele geçirdiler. Bunun üzerine Ermeniler isyan etti. Ermeni Devleti ise birkaç günlük hazırlıkların ardından 13 Aralık'ta tüm Borçalı ve Ahılkelek bölgelerini ele geçirmek amacıyla Gürcistan'a karşı savaş açtı. Aslında Ermeniler Tiflis ve Batum'u da alarak Kafkasya'nın en önemli merkezini ele geçirecekleri gibi, denize de çıkış sağlayacaklardı[118].

14 Aralık'ta General Makayef komutasındaki Gürcü birlikleri, General Garnasof komutasındaki Ermeni birliklerine taarruz ettiler. 16 Aralık'ta Guri kazası civarında meydana gelen çarpışmada Gürcülerin 3 yaralı, Ermenilerin ise 6 ölü ve 40 yaralı verdikleri çarpışmada Gürcüler Ermenileri püskürttüler. Ermeniler ise Karakilise'nin kuzeyinde ve Gürcülerin elinde olan Sanain istasyonuna taarruz ederek burada bulunan Gürcü memur ve askerlerin bir kısmını esir ettikleri gibi bir kısmını da firara zorladılar. Demiryolu üzerindeki rayları da söküp burada bulunan makine ve otomobillerle 3 zırhlı treni ele geçirdiler. Ayrıca 15 kilometre kadar da kuzeye ilerlediler[119].

20 Aralık'ta yapılan çatışmadaysa Gürcüler büyük zayiat vermişlerdi. Ermeni-Gürcü mücadelesinin çatışmaya dönüşmesi üzerine İngiliz Yarbay R. P. Jordan ve Fransız Albay Chardigny yönetimindeki bir birlik Bakü'den Tiflis'e gelmişti. Gürcü Hükümeti'ne barış konferansı karar verinceye kadar Ahılkelek'in de dâhil olduğu bütün tartışmalı bölgelerde Ermeni ve Gürcü kuvvetlerinin yerine İngiliz kuvvetlerinin kalmasını önermişse de Gürcü Hükümeti bu öneriyi Ermenistan'a taviz olarak anladığı için reddetmişti. Ancak Ahılkelek bölgesinde General A. Makasvili, Borçalı'da ise General Mazniasvili orduları Ermenileri durdurarak onların geri çekilmelerini başlatmışlardı.

İngilizler ise Ermenilere yardım etmeyerek, sadece diplomatik gücünü kullanarak her iki taraftan çekişmeli bölgelerin boşaltılmasını istediler. İngiliz ve Fransız askerleri sadece arabuluculuk yaparak Gürcistan ve Ermenistan arasında barışın sağlanmasına çaba gösterdiler. Onların yardımıyla Gürcüler ve Ermeniler arasında 30

---

[116] G. K. (Osman Server Atabek), a.g.m. III, s. 3.
[117] Ö. F. Nemanzadə, a.g.e., s. 241.
[118] G. Gulieva, a.g.t., s. 96-97.
[119] *ATASE*, A. 1/1, K. 23, D. 151, F. 28; *ATASE*, A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 27-1; *ATASE*, A. 1/2, K. 63, D. 17, F. 18.

Aralık 1918 tarihinde imzalanan anlaşmaya göre Ermeni birlikleri işgal ettikleri topraklardan geri çekildiler.

Anlaşma da bölgede belirli bir sayıda Gürcü askerinin kalacağı, Tiflis'e bağlı yerli idare teşkilatının Gürcü, Ermeni ve Müslüman vatandaşlardan oluşturulacağı yer almaktaydı. Fakat bu teşkilat İtilaf Devletleri temsilcilerinin kontrolü altında çalışacaktı. Yine anlaşma da iki devlet arasında hudut hattının son şeklinin Paris Barış Konferans'ında onaylanacağı yer almaktaydı[120].

Anlaşma, Gürcistan'ın tarihi topraklarının İngilizlerin gözünde çekişmeli arazi olduğunu göstermektedir. Bunun sebebiyse XIX. yüzyılın ilk yarısında General Paskeviç tarafından Ermenilerin, Gürcistan topraklarına yerleştirilmiş olmasıdır. Rusların Osmanlı Devleti ile Rusya arasına Ermenileri yerleştirerek oluşturduğu koridor Gürcistan açısından XX. yüzyılın başlarından itibaren olumsuz sonuçlar doğurmuştu.

5.4.1. Türk Askerinin Güney Kafkasya'yı Tahliyesi ve Bölgenin Gürcü ve Ermeniler Tarafından İşgali

9. Ordu birlikleri 10 Aralık'tan itibaren çekilmeye başlamış ve İngilizler de 17/18 Aralık 1918'de Batum'a gelen iki İngiliz gemisi ile 19 Aralık'ta limanı kontrol altına almıştır[121]. 24 Aralık'ta ise İngiliz Kıtaat Kumandanı, Batum Müstahkem Mevki Kumandanı Cemal Paşa'ya Batum'un işgal edildiğini ve İngiliz bayraklarının çekildiği için Türk bayrağının çekilmemesini istemişti[122].

Batum'un askeri valiliğine 26 Aralık'ta İngiliz işgal komutanı olan General Gowan Cookles tayin edilmişti. Böylece şehrin idaresi askeri vali kontrolünde çeşitli milletlerden meydana gelen bir heyete geçmişti. İngilizler Batum'da Osmanlı mülki idaresininde çekilmesini istemiş bu sebeplede Dâhiliye Nezareti 29 Aralık'ta Batum mutasarrıfına Batum Mülki Hükümeti'nin İngilizlere teslim edilerek, memurlarının geri dönmelerini emretmişti. Aynı Batum'un mülki idaresi de İngilizlerin eline geçmişti. 30 Aralık'ta Batum'daki İngiliz İşgal Komutanı Yakup Şevki Paşa ile görüşerek Batum'un tahliyesini istemişti. Batum'un tahliyesi 1919 yılı Ocak ayının sonlarında tamamlanmıştı[123].

---

[120] R. G. Hovannisian, *The republic of Armenia*, s. 114-117; S. Sürmeli, a.g.e., s. 382-385.

[121] *Vakit*, 17 Kânûn-ı evvel 1918 (17 Aralık 1918); S. Tansel, a.g.e., C. I, s. 52; *Türk İstiklâl Harbi*, C. I, s. 161.

[122] *ATASE*, A. 8314, K. 252, D. 3, F. 15-1; *ATASE*, A. 1/2, K. 83, D. 75, F. 1; *Türk İstiklâl Harbi*, C. I, s. 161.

[123] *Türk İstiklâl Harbi*, C. I, s. 161-162; S. E. Dayı, a.g.e., s.76-77.

Batum'un tahliyesi sonrasında Kars ve Ardahan'ın boşaltılmasını Yakup Şevki Paşa ağırdan almak istemişse de 7 Ocak 1919'da İngiliz Generali Forestier Walker ile Kars'ta yaptığı görüşmede General, yazılı olarak 8 maddelik bir nota vermişti. Nota'nın dördüncü maddesinde Ardahan ve Kars'ın 25 Ocak tarihine kadar tahliyesini istemişti[124]. Bunu kabul etmek zorunda kalan Yakup Şevki Paşa 13 Ocak'ta karargâhını Erzurum'a nakletmiş ve 25 Ocak'ta da bütün Türk birlikleri bölgeden çekilmiştir. Kars ve Ardahan mülki memurları da orduyla birlikte buralardan çekilmişti[125]. Bu hazin durumu Kars Mutasarrıfı Hilmi (Uran) Bey hatıralarında şöyle izah etmektedir[126]; "*Bu bir hezimet değildi, bir kaçış da değildi. Çünkü görünür de ne karşımıza dikilmiş, ne de ardımıza takılmış bir düşman yoktu. Fakat istemeye istemeye de olsa işte gidiyorduk ve kendimizi buna mecbur görüyorduk. Biz bu uğursuz mütarekenin hükümlerine uyarak çıkıyorduk.*"

9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, yukarda belirttiğimiz gibi Kars'ta bulunduğu süre içerisinde Elviye-i Selâse, Ahıska ve Iğdır'da oluşan oluşumlara asker, silah ve cephane desteği vermişti. Yakup Şevki Paşa kuvvetlerini Erzurum'a çektikten sonra da Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti yetkilileri bir takım isteklerde bulunmaya devam etmişlerdi. 19 Şubat 1919'da Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Harbiye Nazırı Cihangiroğlu Hasan Han, Yakup Şevki Paşa'ya hükümetlerinin kesin bir barış antlaşması yapılana kadar devam etmesi, Gürcülere ve Ermenilere karşı mücadelelerine devam edebilmeleri için 7.000.000 para ile 4 batarya kudretli cebel, 6 batarya seri sahra topu, 30.000 sandık çeşitli cephane, 20 doktor, kâfi miktarda ilaç, bir kurmay subay, 30.000 kat elbise ve çamışır, potin istemişti[127].

Yakup Şevki Paşa'nın bu istekleri yerine getirdiğine yönelik elimizde bir belge olmamasına rağmen, Yakup Şevki Paşa bu isteklerin bir bölümünü yerine getirmiş olmalıdır[128]. Çünkü İngilizler, Yakup Şevki Paşa'yı mütareke hükümlerini yerine getirmemekle suçlamışlar ve 9. Ordu'nun başında alınması için Osmanlı Hükümetine sık sık şikâyet etmişlerdi. Neticede Osmanlı Hükümeti, Yakup Şevki Paşa'yı 18 Şubat'ta İstanbul'a çağırmak zorunda kalmıştı[129]. Bu durumu Türkiye'deki İngiliz

---

[124] R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 202; *Türk İstiklâl Harbi,* C. I, s. 163-164.
[125] *Türk İstiklâl Harbi,* C. I, s. 164; *Vakit,* 26 Kânûn-ı sânî 1919 (26 Ocak 1919); S. E. Dayı, a.g.e., s.78; B. N. Şimşir, a.g.e., s. 29; R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 207.
[126] Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, 1959, s. 111.
[127] *ATASE*, A. 1/1, K. 23, D. 151, F. 38.
[128].S. Yel, a.g.e., s. 132.
[129] *Türk İstiklâl Harbi*, C. I, s. 169.

Orduları Başkumandanı General Milne, 17 Şubat 1919'da Londra'ya şu şekilde bildirmiştir:[130] *"Dokuzuncu Ordu Kumandanı Şevki Paşa'yı attırdım. Yardımcısı Ali Rifat Bey'i yakalattım. Mütarekeyi çiğnemek suçuyla yargılanacağı kesindir. Batum Fırkası Kumandanı Mürsel Bey'i de tutuklattım…"*

Yakup Şevki Paşa, göz rahatsızlığını ileri sürerek bu çağrıyı reddetmişti. Ancak kısa bir süre sonra İngiliz General Lord Allenby, 9. Ordunun kolordu hâline getirilmesini istemiştir. İngilizlerin baskısına daha fazla dayanamayan Harbiye Nezareti 9. Ordu'yu 2 Nisan 1919'da lağvetti. Bunun üzerine Yakup Şevki Paşa, 9 Nisan'da komutayı Albay Rüştü Bey'e bırakarak 14 Nisan'da Erzurum'dan ayrılıp İstanbul'a gitmiştir. 26 Nisan'da İstanbul'a gelen Yakup Şevki Paşa, göz tedavisi için Haydarpaşa Hastanesine yattıysa da İngilizler hastanede onu sorguya çekmiş ve 21 Nisan 1920 tarihinde tutuklayarak Mayıs 1920'de Malta'ya sürmüşlerdir[131].

5.4.2. Gürcüler'in Ahıska ve Ahılkelek'i İşgali ve Yapılan Mücadeleler

Ömer Faik Nemanzade Ahıska ve Ahılkelek Hükümet-i Muvakatesi namına 30 Kasım 1918'de Harbiye Nezaretine bir telgraf çekmiş ve *"Yüzbine kırkbin Müslüman ahalisi ve ellibin kadar Ermeni vatandaşlarımızla birlikte bir halk idaresi teşkil edüb sizlerin olmadığı takdirde ne eski hamimiz bulunan Rus hükümetinin idaresi altında yaşamak istiyoruz, ... son senelerde Almanya ile birlikte cebren boğmak politikasını takdim eden Gürcülere ve onların… idarelerine asla geçmek istemiyoruz*." demiş ve Osmanlı Devleti'nden kendilerini himaye altına almasını istemişti[132]. (EK-2, Belge-18)

Ahıska'dan yükselen bütün feryatlara rağmen 3/4 Aralık 1918'de 3. Fırka Ahıska'yı tahliye ederek Ardahan'a çekilmişti. Aynı gün Gürcüler öğleye doğru 3 tabur piyade, 6 top ve 12 makineli tüfekten ibaret bir müfreze ile Ahıska'yı ve Ahılkelek'i işgal etmişlerdi[133]. Ahılkelek üzerinde hak iddia eden Ermeniler ile Gürcüler arasında Aralık sonuna kadar mücadeleler devam etmişti[134].

Ahıska ve Ahılkelek'te Gürcüler sırf vatanseverlik duygularıyla mukavemet edenler hakkında takibat ve işkence yapılmayacağı yolunda vaatlerde bulunmuşlarsa da 11 Aralık'ta Ahıska ve Ahılkelek'te Milli Şûrâ'nın önde gelen bazı temsilcileriyle Ermenilerin önde gelenlerini tutuklayarak değişik yerlere sürgüne göndermişlerdi.

[130] B. N. Şimşir, a.g.e., s. 31.
[131] *Türk İstiklâl Harbi*, C. I, s. 169-171.
[132] *ATASE*, A. 1/1, K. 109, D. 26, F. 4-1, 4-2.
[133] *ATASE*, A. 4/8314, K. 252, D.3, F. 4-34. A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 78.
[134] S. Sürmeli, a.g.e., s. 419.

Bununla da yetinmeyerek hali vakti yerinde olan Ermeni ve Müslüman münevverlere zulmetmeye başlamışlardı. Ayrıca Gürcü askerleri, her tarafta, Müslümanlara ait malları yağmalamaya, kadınların ırzına geçmeye, camileri tahrip etmeye, mukavemet gösterenleri ise öldürmeye başlamışlardı.

Batum'daki Milli Şûrâ temsilcisi Osman Server Bey'in, tutuklanan Milli Şûrâ yöneticilerinin serbest bırakılmasını sağlamak amacıyla General Walker ve diğer merciler nezdinde yapmış olduğu müracaatlar neticesiz kalmıştı[135].

Gürcülerin halka karşı uyguladıkları gayri insanî davranışları ve yaydıkları korku politikası ve Elviye-i Selâse'nin tahliyesinden sonra Gürcülerin iki defa Çaksu mevkiine taarruz etmesi ve birinci saldırılarında dört ikincideyse iki makineli tüfenk terk ederek firar etmeleri üzerine Ahıska'da beklenen ayaklanma gerekli hazırlıkların tamamlanmasının akabinde başlamıştı[136]. Ahıska'da Server ve Afzal Beyler, Ahılkelek'te ise Kaymakam Yasin ve (Osmanlı Azerbaycan Alayı) Nakliye zabıtı Hayırsız Müdürü Murtaza Beyler'in liderliğinde toplanan Müslümanlar 20 Ocak 1919'da Ahıska'yı ele geçirmişler; 2 Şubat'da ise Ahıska ve Ahılkelek'ten Gürcüleri tamamen kovmuşlardı[137].

Posof ve Abastuman derelerinin her iki tarafı Gürcülerden temizlenmiş ve Abastuman mıntıkası zabtedilmiştir. Bunun üzerine Gürcüler, Müslümanlar ile üç günlük bir mütareke yapmışlardır. Ayrıca asayişi sağlamak için 500 İngiliz askeri ile Miralay Thomson Ahıska'ya gelmiştir[138].

Üç günlük mütarekenin bitiminden sonra Gürcüler, Ahıska'ya yeniden saldırmışlar ve mağlub olarak Ahıskalılara 7 makineli tüfek, 100 hasarlı ve 100 piyade tüfeği ile 40.000 cebhane terk ederek firar eylemişlerdir. Ahıskalılar doğru tahmin ederek Ahıska kazasının garbında bulunan Süflis köyüne kadar ilerlemişler ve orada dahi Gürcülerden 2 makineli tüfek almışlardır.

Ahıska Ermenileri ile Müslümanlar gelecekte beraber yaşamak istedikleri ve Ahılkelek'te mahalli bir hükümet kurmak üzere Yasin ve Behçet Beylerin bir kısım

---

[135] G. K. (Osman Server Atabek), a.g.m., III, s. 3; Ö. F. Nemanzadə, a.g.e., s. 241; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 126-127.

[136] *ATASE,* A. 1/1, K. 23, D. 151, F. 37; *ATASE,* A. 4/8314, K. 252, D.3, F. 4-13; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 78.

[137] *ATASE,* A. 1/2, K. 63, D. 17, F. 26; *ATASE,* A. 1/1, K. 23, D. 151, F. 39; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 127.

[138] *ATASE,* A. 1/1, K. 23, D. 151, F. 37, 37-1; *ATASE,* A. 1/2, K. 83, D. 75, F. 6.

milis idaresiyle hareket ettikleri ile ilgili bilgiyi 22 Şubat 1919'da 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa Harbiye Nezaretine bir telgrafla bildirmiştir[139].

Yine Yakup Şevki Paşa, Harbiye Nezaretine çektiği 28 Şubat 1919 tarihli şifreli telgrafta Ahıska muharebesinde Müslümanların 150 sağlam ve 400 yaralı esir ele geçirdiklerini, birçok makineli tüfek 4 top ve pek çok harp mühimmatı aldıklarını belirtmiştir. Ayrıca muharebeler esnasında İngilizlerin bitaraflıklarını koruduklarını yazmıştır[140].

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, Ahıska ve Ahılkelek'teki yaşananlardan dolayı durumu İtilaf Devletleri nezdinde protesto ettiği gibi Hükümetin Ahıska ve Ahılkelek temsilcileri, Gürcülere anlaşma teklif ettiler. Ancak 23 Şubat 1919'da Gürcistan Başbakanı Jordania *"Türkiye ile bir anlaşma yaptıklarını ve bu anlaşmaya göre Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinin Gürcistan işgali altında bulunacağını"* bildirerek anlaşma teklifini reddetti. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin Jordania'nın Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinin Gürcülere ait olduğuna ait sözleri kabul etmesi beklenemezdi[141]. Çünkü Ahıska ve Ahılkelek halkı daha önceden kendi istekleri ile Milli Şûrâ hükümetine katılmışlardı[142].

1 Mart 1919 tarihli raporda Kafkasya'da Gürcüler ile Müslümanlar arasında devam eden müsademelerde Gürcülerin tamamıyla mağlup olup 4 top, 9 makinalı tüfek, cephane, 10 at bırakarak ricat ettikleri belirtilmektedir. Kars, Ahıska, Ardahan civarındaki kuvvet dengesi tamamıyla Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümetinin lehine idi[143]. Ancak İngilizlerin Mart başlarından itibaren Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ne karşı sertleşmeye başlamasını iyi değerlendiren Gürcüler, 1 Mart'ta Azgur'u, 2 Mart'ta da Ahıska'yı işgal etmişlerdir[144].

Yakup Şevki Paşa, Harbiye Nezaretine çektiği 11 Mart 1919 tarihli şifreli telgrafta, Gürcülerin 2.000 piyade, 10 makineli tüfek ve 6 toptan mürekkep bir kuvvetle taarruza geçtiklerini ve 5 Mart 1919'da Ahıska'nın şimali şarkında ve Kür Nehri arasında ki Azgur'a yapmış oldukları taarruz neticesinde Azgur, Garafniş, Filde(?) köylerini ele geçirdiklerini yazmıştır. Ayrıca telgrafta, Ahıskalılar'ın Gürcüleri tekrar

---

[139] *ATASE,* A. 1/1, K. 23, D. 151, F. 39; *ATASE,* A. 1/2, K. 63, D. 17, F. 26.
[140] *ATASE,* A. 1/1, K. 23, D. 151, F. 40; *ATASE,* A. 1/2, K. 63, D. 17, F. 27.
[141] F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 200; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 128.
[142] *ATASE,* A. 1/1, K. 23, D. 151, F. 37.
[143] *ATASE,* K. 83, D. 75-308, F. 7-5; S. Yel, a.g.e., s. 133.
[144] F. Kırzıoğlu, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", s. 56.

Azgur ötesine itmek için toplanmaya başladıkları ve Ahıskalıların Müslüman nüfusunun fevkalade teşkilatlarının olduğu da yer almıştır[145]. Yakup Şevki Paşa'nın 14 Mart 1919 tarihli şifreli telgrafında ise Ahıska'nın tamamen Gürcü işgaline uğradığı Ahılkelek'te ise sükûnetin olduğunu yazmıştır[146].

Ahıska ve Ahılkelek'in bir kısmında İngilizler halkı Gürcüler'in katliamından kurtarabilmişse de, Ahıska ve Ahılkelek'te aralarında kadın, çocuk ve yaşlılarında yer aldığı 600'den fazla insan ölmüştür. Bu saldırılarda halkın evleri yakılıp yıkılmış, bütün yiyecekleri yağmalanmış ve çalınmıştır. Gürcülerin her iki kaza halkına verdiği zararın bedeli ise şöyle olmuştur:

Yıkılan 7 cami ve 455 evin para (Ruble) olarak tutarı	5.380.000
Çalınan veya zorla alınan para	4.480.000
Büyük baş hayvan 4.500 adet	9.000.000
Küçük baş hayvan 8.000 adet	1.250.000
Tahıl 200.000 pud (pud=16.38 kg.)	20.000.000
Ot-saman vs. 770.000 pud	7.700.000
Tohum ve hayvan olmadığı için ekilemeyen tarladan edilen zarar	+ 12.000.000
	59.810.000

Gürcüler, askerlerinin taşıdıkları tifüs hastalığından halkı uyarmadıkları için iki kazada da salgın yüzünden bazı köyler nüfusunun üçte birini kaybetmişlerdir[147]. Ahıska Müslümlarının uğradığı bu felaket karşısında Azerbaycan Hükümeti, Nisan ayı öncesinde Batum'daki konsolosluğu aracılığı ile 200.000 manat göndermiştir[148].

Ahıska ve Ahılkelek'in işgalinden sonra Posof hududuna kadar ilerleyen Gürcü askerleri, Müslüman ahaliyi soymaya başlamıştır. Bu durumdan muzdarip olan halk askerleri yakalayarak mallarını geri almışlar, Gürcüler de bunu savaş sebebi sayarak 16 Mart'ta Posof'a saldırarak 15-16 köyü yakıp yıkmışlardır.

Ahıska ahalisinin de desteğini alan Posoflular Gürcüleri mağlup ettiler. Bu olay üzerine Gürcüler, Ahıska ve Ahılkelek'in Müslüman halkına yönelik baskılarını daha da artırarak seçimlere katılmaya zorladılar. Bölgenin Müslüman halkı ise Gürcistan'a

[145] *ATASE,* A. 1/1, K. 23, D. 151, F. 43-1; *ATASE,* A. 1/2, K. 63, D. 17, F. 29; *ATASE,* A. 1/2, K. 65, D. 101, F. 1, 1-1, 1-2.

[146] *ATASE,* A. 1/2, K. 65, D. 101, F. 3-5; *ATASE,* A. 1/16, K. 179, D. 7, F. 149.

[147] G. K. (Osman Server Atabek), a.g.m. III,, s. 3; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 128-129; S. Sürmeli, a.g.e, s. 436.

[148] A. Hacıyev, a.g.e. , s. 23.

katılmak istemediklerinden dolayı Paris Barış Konferansın'da bu iki kazanın Gürcistan'a verilmediğini ileri sürerek seçimlere katılmayı reddettiler[149].

Her iki kazada Müslüman halk üzerine Gürcülerin baskılarının artması üzerine Ahıska'daki mücadelenin başına geçmesi için Ahıskalılar Osman Server Bey'e haber gönderdiler. Server Bey, Artvin-Ardahan yolu ile Posof'a gelerek halkı seferber etti ve Ahıska'da isyan çıkarttı. Ahıska'daki isyanın başında Server ve Afzal Beyler, Ahılkelek'teki isyanın başında ise Kaymakam Yasin Bey ve Hırtıs Müdürü Murtaza Bey vardı.

Server Bey, 3. Fırka Kumandanı Halit Bey'in tavassutu ile burada kalan 500 subay ve erin dışında halktanda katılımlarla toplan sayısı 3.000'e ulaşmış olan bir kuvvetin başına geçti. Osman Server Bey'e destek olarak Ardahan Jandarma Teğmeni Niyazi, Ahıska'dan Sokhanlı Salih Hoca, Ahıskalı Şarapçızade Ziya Bey, Ahıskalı Numan Ağa, Kopliyanlı Bahri Bey, Azgurlu Efrayim ve Fezail Efendiler, Jandarma Binbaşı Fahri Bey, Ahılkelek Kaymakamı Yasin Bey ve Behçet Beyler, Ahıska'nın eski kaymakamı İnguşlu Gudaoğlu Mehmet Bey ve hemşerisi Afzal Bey ve kuvvetleri bulunuyordu. Kuvvetler Mart sonunda Vale ve Ude köyleri tarafından Gürcülere karşı taarruza geçti.

Ahılkelek'te Gürcülere karşı yapılan mücadelenin başında ise Nakliye Zabiti Murtaza Bey vardı. Beş gün süren kanlı muharebelerden sonra bozulan Gürcü birlikleri toplarını ve bir takım silahlarını da bırakıp Ahıska'ya doğru çekildiler. Daha sonra Nevanep sırtlarında ki Türk milislerinin tahkim ettikleri cepheye saldıran Gürcülerle 10 gün süren bir çarpışma yaşandı. Bu çarpışmaların sonucunda büyük bir bozguna uğrayan Gürcüler Borcum Boğazı'nın ötesine çekildiler. Ahılkelek'te de bozguna uğrayan Gürcüler, Ahılkelek, Ahıska ve Azgur'u da bırakıp çekilmeye mecbur oldular. Böylece Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti kuvvetleri Gürcüler karşısında büyük bir başarı kazanmış oldu[150].

Gürcüler, Ahıska, Ahılkelek Posof ve Ardahan havalisini ele geçirmek noktasında kararlı oldukları için[151]. Mart ayının sonlarına doğru General Kvinitadze, komutasındaki 48.000 kişilik ordu tekrardan harekete geçti. Bu kez onlara Gürcülerin parasına ve rütbesine aldanan bazı hainler de destek vermekteydi. Azgur'a yürüyen

---

[149] G. K. (Osman Server Atabek), a.g.m. III, s. 3.

[150] G. K. (Osman Server Atabek), a.g.m, III, s. 3; F. Kırzıoğlu, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", s. 56; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 128-131; S. E. Dayı, a.g.e., s. 138.

[151] A. Hacıyev, a.g.e., s 19.

kalabalık Gürcü kuvveti karşısında fazla direnemeyen Server Bey ve emrindeki kuvvetler Ahıska'nın kuzeyine çekilip burada on gün kadar müdafaada bulundular. Duğur'da beklenen silah ve cephanenin gelmemesi üzerine daha fazla direnemeyen Server Bey ve kuvvetleri bulundukları mevkiyi terkederek Posof'a çekilmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine Gürcüler, Ahıska ve Ahılkelek'i istila ettikleri gibi, Posof'a kadar da ilerlediler.

General Kvinitadze, işgal ettiği bölgede pek çok eşya, zahire ve hayvanları vs. tazminat olarak toplattığı gibi eşraftan da kırk kişiyi esir aldı. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey, Kars'taki kuvvetlere Posof sınırına doğru ilerleme emri verdiği gibi, Gürcülerden de işgal ettikleri bölgeyi boşaltmalarını ve barış yapılmasını istedi. İngiliz kuvvetlerinin müdahalesi sonucu General Kvinitadze, boşaltma eyleminin beş gün içinde yapılacağına dair emri vereceğini vaat etti ise de Posof hududunda silahlar susmadı. Bunun üzerine Milli kuvvetler harekete geçerek Gürcülere bir hayli ölü ve yaralı verdirttiler. Ayrıca bir miktarda esir aldıkları gibi, Gürcülerin elinde bulunan birkaç köy ile 100 kadar esiri de kurtardılar[152].

Bunun üzerine General Kvinitadze, Posof'a doğru ilerledi ve 1 Nisan'da burayı işgal etti. Posof'un düşmesinde Gürcülerin, Posof'ta direnişi kırabilmek için halkın arasına soktukları nifak ve Posof Kaymakamı ve Hükmete bağlı olan Ahmet Beyi para ile kendi yanına çekmiş olmaları etkili oldu. Gürcüler, Ahmet Bey'den Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin büyük komutanlarından olan Sever ve Apsal Beylerin öldürmesini istediler. Ahmet Bey, Apsal Bey'i öldürttü. Böylece Türk kuvvetleri yiğit bir komutanından mahrum kaldı[153].

Gürcüler, Posof'ta kadın, çocuk, yaşlı demeden katliam yaparak Ardahan'a ilerleme kararı aldılar. Bunun üzerine 5 Nisan'da bölgeye gelen İngiliz General Walker, Ahıska'da bulunan General Kvinitadze'ye Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti ile düşmanlığı keserek birliklerini işgal ettiği bölgeden çekmesini istedi. General Kvinitadze, ise bu isteğe barışı sonuçlandırma yetkisinin olmadığını, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin barış teklifini hükümetine ileteceğini bildirdi. Ayrıca 48 saat içinde Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin Ardahan'ı boşaltmasını, Server Bey ve

---

[152] *ATASE,* A. 1/2, K. 65, D. 101, F. 9-2, 9-3; G. K. (Osman Server Atabek), a.g.m., III, s. 3; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 129-130; S. Sürmeli, a.g.e, s. 436-437.

[153] *ATASE,* A. 1/2, K. 65, D. 101, F. 9-2; F. Erdoğan, a.g.e., s. 160.

diğer isyan kışkırtıcılarının kendine teslim edilmesini istedi. İsteklerinin 48 saat içinde gerçekleşmediği takdirde gerekeni yapacağını da ilave etti[154].

Cihangiroğlu İbrahim Bey, Nisan başlarında yaklaşık 800 asker ile cepheye hareket etmişti. Önce Merdinik'e uğramış, buradan 3. Fırka Kumandanı Halit Bey ile görüşüp, Halit Bey'den askeri talimat ve yardım almıştır. Akabinde Göle, Çıldır, Ardahan'a uğrayarak bölge halkını mücadele etmek gerektiğine ikna etmeye çalışmıştır. Ayrıca Ardahan'da bulunan Server Bey, Ardahan Kaymakamı Rasim Bey, Afzal Bey, Hayırsız Müdürü Murtaza Bey ve Ahılkelek Kaymakamı Yasin Beylerle de görüşmüştür. Bu görüşme de Yasin Bey "Ahılkelek'te bulunan bir İngiliz generali 70 bin lira karşılığında Gürcüleri bir daha Ahılkelek'e sokmayacağına dair" teklifte bulunduğunu Cihangiroğlu İbrahim Bey'e söylemiştir. İbrahim Bey bunun üzerine Yasin Bey'e 70 bin lira vererek Ahılkelek'e onu göndermiştir. Bu arada Halit Bey cepheye 100 kadar Rus tüfeği, Garbî Kafkas Hükümeti Harbiye Nazırı Hasan Han Bey'de 90 bin Rus fişeği göndermiştir.

Yüzbaşı Latif Bey'in idare ettiği milis kuvvetler Posof'a doğru ilerlerken Posof'taki gönüllü birliklerin başında ise Müftüoğlu Hafız Altun Hoca vardı. Server Bey ise Gürcülerin Ardahan'a yönelik tehditleri üzerine Kars'ta getirilen 3 mantelli ve bir havan topu ile Ulgar'dan Hanyeri geçidini tuttu. Tiflis Hükümeti'nin Ardahan'a yönelik taarruzu istememesine rağmen General Kvinitadze, Ardahan'a ilerleme emri vererek General Artmeladze'ye Hanyeri Geçidi'ni geçmeye ve General Prens Sumbataşvili'yi ise Ahılkelek'ten yola çıkararak, Çıldır yakınındaki Zurzuna üzerine hareket etme emri verdi.

Server Bey, General Artmeladze kuvvetlerine karşı Hanyeri Geçidi'nde iki gün çarpıştı ise de geri çekilmek zorunda kaldı. Server Bey, bu kez Gürcüleri 19 Nisan'da Dikan köyü sırtlarında topçu ateşi ile karşıladı. Ancak yoğun Gürcü saldırıları karşısında 20 Nisan'da Ardahan'dan Göle'ye çekildi. Böylece 20 Nisan 1919 yılında halkının % 90'ı Müslüman olan Ardahan işgal edildi[155]. Gürcüler, Merdenek'e kadar ilerlediler ise de burada bulunan Milli kuvvetler onları buradan çıkardılar. Gürcüler

---

[154] G. K. (Osman Server Atabek), a.g.m, III, s. 3; A. E. Gökdemir, a.g.e., s. 129-130; S. Sürmeli, a.g.e., s. 436-439.

[155] *ATASE,* A. 1/2, K. 65, D. 101, F.16-2; G. K. (Osman Server Atabek), a.g.m, III, s. 3; F. Kırzıoğlu, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", s. 56; S. E. Dayı, a.g.e., s. 143; S. Sürmeli, a.g.e., s. 439-441.

işgal ettikleri bölgeleri yakıp yıktıkları gibi pek çok masum insanı da katletmişlerdir. Gürcüler'in Ardahan'da sebep oldukları zararın toplam maliyeti 98 milyon rubledir[156].

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ne İngilizler tarafından son verilmesinden sonra hükümetin Ahıska, Ahılkelek, Posof, Çıldır, Göle Ardahan toprakları Gürcüler tarafından işgal edilirken, Kars, Kağızman, Sürmeli toprakları ise Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Gürcüler Ahıska ve Ahılkelek Müslümanlarını seçimlere zorla katılmaya zorladıkları gibi, toplamda Ahıska'da 11 köy, Posof'ta 9 köy Ardahan'da 1 köy yakmışlardır. Ayrıca da Ahıska'da 7 cami, Posof'ta 4 cami tahrip etmişler ve Ardahan, Çıldır ve Göle'de içlerinde kadın ve çocuk olmak üzere 296 kişiyi öldürmüşler ve 264 kişiyi de yaralamışlardır. Ermeniler'de 130 Müslüman köyü yakıp yıktıkları gibi binlerce Müslümanı katletmişler ve 200 bin kişinin yurtsuz kalmasına neden olmuşlardır[157].

6 ve 14 Mayıs 1919'da 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'in Harbiye Nezareti'ne çektiği şifreli telgraf, bu zulmü çok açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Kazım Karabekir Paşa, 6 Mayıs 1919 tarihli tegrafında, Gürcülerin Ahıska'nın bütün, Ardahan'ın ise kısmen Müslüman köylerini yaktıklarını, Müslüman ahalinin eşyalarını gasbettiklerini belirtmiştir. Yine telgrafının devamında Ermenilerin Kars'ı, Gürcülerin ise Ahıska ve Ardahan mıntıkalarını işgal etmeleri dolayısıyla Müslüman halka yaptıkları zulmü protesto etmek amacıyla Batum'a bir temsilci gönderdiğini, Ahıska, Ahılkelek ve Ardahan kazaları Müslüman ahalisinin Gürcülerin her türlü tecavüz ve taarruzlarına uğramakta olduklarını belirtmiştir[158]. (EK-2, Belge-19) Yine 14 Mayıs 1919 tarihli Kafkasya'daki genel durumu bildirdiği telgrafta, Gürcülerin Ahıska ve Ardahan havalisinde Müslüman köylerinde birçok katliam yaptığı haberinin alındığını belirtmiştir[159].

Ardahan ve Ahıska'daki Gürcü zulmü 25 Eylül 1919 tarihinde Erzurum'a gelen General Harbord riyasetindeki Amerika hey'etine verilen raporda şöyle ifade edilmiştir: "*Mütarekeden sonra Ardahan ve Ahıska mıntıkalarını Gürcüler işgal ettiler. Bu işgali müteakip Gürcüler de İslâmları imha ederek ekseriyet temin etmek gayretine düştüler.*

---

[156] G. K. (Osman Server Atabek), a.g.m, III, s. 3; S. Sürmeli, a.g.e., s. 441.
[157] G. K. (Osman Server Atabek) , a.g.m, III, s. 3; S. Sürmeli, a.g.e., s. 441-442.
[158] *ATASE*, A.1/16, K. 252, D. 8, F. 5.
[159] *ATASE,* A.1/2, K. 83, D. 75, F. 21.

Bu suretle birçok İslâm kanı akıttılar. Binlerce masum kadın, çocuk ve malûllere tecavüz ettiler."[160]

Osman Server Bey, Ahıska'nın Gürcü işgaline uğramasından sonra Güneybatı Kafkas Ahalisinin Haklarını Koruma Merkezi (*Ahıska-Ahılkelek Müslümanları Millî Şurası*) kurmuştur. Merkez, halkı Ermeni katliamında korumak için muhtariyetini ilan etmiş ve 28 Haziran 1919'da Gürcü Hükümeti'nden bölgeyi boşaltmasını istemiştir. Durumun ciddiyetini gören Gürcü Parlementosu 25 Aralık 1919 tarihinde de Gürcistan içinde Ahıska bölgesinin özerkliği ilân edilmiştir. Böylece Bolşevikliğin gelişine kadar Ahıska ve Ahılkelek'te nisbî bir huzur görülmüştür[161].

5.5. Gürcistan'da Sovyet Rejiminin Kurulması

Bolşevik İhtilâli'nden sonra Gürcistan da diğer Kafkas Devletleri gibi Rusya idaresinden ayrıldı. Ancak Bolşevik Sovyet yönetimi güçlendikten sonra Kafkasya'daki küçük devletleri birer birer ele geçirip buralarda yandaş Bolşevik yönetimler meydana getirmek istemekteydi. Rusya'ya bu fırsatı, İngiltere tarafından Kafkasya'da Bolşevik Rusya'ya karşı mücadelede etmesi için desteklen Denikin ve Gönüllü Ordusunun mücadeleyi kaybetmesi verdi. Denikin'in ordusu ile ricat etmesi üzerine Kafkaslar açık bir Bolşevik tehdidi altına girdi. Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin 2 Ocak 1920'de Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerine birer nota göndererek Denikin'in yenildiğini bildirdi. Denikin ordusunun son kalıntılarını temizlemek için askeri işbirliği önerdi[162]. Ancak Gürcü hükümeti bu teklife sıcak bakmadı.

İtilaf Devletleri, Gürcistan ve Azerbaycan'ın Bolşeviklerle birleşmesini engelleyebilmek amacıyla 10 Ocak 1920'de uzun bir süredir bağımsızlıklarını İtilaf Devletlerine tanıtmak amacıyla uğraşan Azerbaycan ve Gürcistan'ın bu isteklerini yerine getirdi. 12 Ocak 1920'de İtilaf Devletlerinin Yüksek Konseyi Azerbaycan ve Gürcistan'ın istiklalini tanıdı. Ermenistan meselesinin ise Türkiye sulhu ile birlikte kararlaştırılması kararı alındı. Azerbaycan'ın ve Gürcistan'ın istiklâli şerefine 14 Ocak 1920 tarihinde Batum'da büyük bir şenlik yapıldı[163].

---

[160] K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. I, s. 327.

[161] Fahrettin M Kırzıoğlu., *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi,* Ankara, 1970, s. 74-79; A. Hacılı, a.g.e., s. 48.

[162] S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, s. 329; K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz,* C. I, s. 439, 444; S. Sürmeli, a.g.e., s. 495.

[163] *Vakit*, 19 Kânûn-ı sânî 1920 (19 Ocak 1920); *İleri,* 19 Kânûn-ı sânî 1920 (19 Ocak 1920); K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz,* C. I, s. 452, 502; S. Sürmeli, a.g.e., s. 496; K. Oder, a.g.e., s. 84.

Bolşevik Ruslar'a karşı Kafkas seddi oluşturmak isteyen İtilaf Devletleri, Azerbaycan ve Gürcistan arasında bir birlik oluşturmak istemiş[164], bu sebeple de Azerbaycan ve Gürcistan heyetlerini 19 Ocak 1920'de Quai d'Orsay'a yapılacak olan toplantıya davet ettiler[165]. İtilaf Devletleri hem bu toplantı da hem de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki sınır meselesini ve süregelen çatışmaları sonlandırmak amacıyla bu üç milletin yetkilileri ile 10 Şubat-10 Nisan tarihleri arasında Londra'da, 18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında San Remo'da yaptıkları toplantılar da bir sonuç alamadılar[166]. İtilaf Devletleri bundan sonra Güney Kafkasya'da meydana gelecek değişmeleri izlemekten başka bir şey yapamadı.

İtilaf Devletleri Azerbaycan ve Gürcistan'ın Bolşevikleşmesini engellemek amacıyla toplantı üstüne toplantı düzenlerken bu iki ülkenin halkı çoğunlukla Bolşevik taraftarı olup Bolşeviklerin gelmesini istemekteydi. 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir, Azerbaycan Hükümeti'nde Denikin gibi İtilaf Devletleri tarafından her türlü destek gören büyük bir orduyu perişan eden Bolşevizm karşısında yanlış bir hareketin bir daha Azerbaycan'ı kurtaramayacak şekilde tahrip ve perişan eyleyeceğini, bu sebeple de ona göre vaziyet alınmasını istemekteydi[167].

İngiliz taraftarı Azerbaycan kabinesi sosyalist ve ittihadcı üyelerin istifası ve Azerbaycan halkının ve ordusunun da Bolşeviklik lehindeki tesiratı neticesinde kabine düşmüştür. Yeni kabineyi İngiliz aleyhtarı, Osmanlı dostu ve Türkçü olan Mehmet Hasan Hacinski kurmuştur. Yeni kabine Bolşevikler ile birlikte hareket etmeye taraftar olduğu için Sovyet Rusya ile ticaret münasebetlerine geçilmiş ve nihayet 28 Nisan Çarşamba günü saat 14.00'ten sonra çoğunluğunu Kırgız Türklerinin oluşturduğu Bolşevik İslam Ordusu, Azerbaycan halkı, ordusu ve hükümeti tarafından tezahüratlarla karşılanarak Bakü'ye girmiştir. Böylece Azerbaycan'da Sovyet idaresi dönemi başlamıştır[168].

---

[164] K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. I, s. 532.

[165] *İleri,* 21 Kanun-i sani 1920 (21 Ocak 1920); K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz,* C. I, s. 452; S. Sürmeli, a.g.e., s. 497.

[166] S. Sürmeli, a.g.e., s. 500-510.

[167] K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz,* C. I, s. 531-532, 629.

[168] K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz,* C. I, s. 674-676, 698; S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri*, s. 141; Baymirza Hayit, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, Ankara, 1975, s. 20; İ. D. Akhalaya, *Revolyutsionnıe komitetı Gruzii v bor'be za ustanovlenie i uprochenie Sovetskoy Vlasti, (Fevral 1921 g.-Mart 1922 g.),* Sukhumi, 1968, s. 60.

Gürcistan'da da halk Bolşeviklerden yana tavır almaya başlamış ve her yerde gösteriler yapılmıştır[169]. Bu arada Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin ile Gürcü Hariciye Nazırı Gegeçkori arasında telgraflaşmalar olmuş ve Çiçerin, 25 Nisan'da gönderdiği telgrafta Bolşevik Rusya'nın Gürcistan'a karşı hiçbir saldırgan tutumu olmadığını belirtmiş, sadece Gürcü topraklarında Bolşevik Rusya'ya düşman kuvvetlerin askerini barındırmamasını istemişti. Gegeçkori ise, bu telgrafa verdiği cevapta Bolşevik Rusya'ya düşmanca faaliyetlere asla hizmet etmeyeceklerini bildirmişti[170].

Gürcistan Başbakanı Jordanya, 30 Nisan'da Meclis'te yaptığı konuşmada *"Rus Sovyet idaresi genç Cumhuriyetimiz için git gide tehditkâr bir şekil alıyor. Bolşevikler bize şimalden Suşi istikametinden yaklaşırken şimdide Azerbaycan'dan şark hudutlarımıza doğru yürüyorlar."* demiştir[171]. Bolşevik Ruslar'ın Gürcistan sınırına doğru hareketleri karşısında Gürcistan Meclisi Bolşeviklere karşılık vermeye karar verdikleri için Tiflis, Ahıska, Ahılkelek, Borcalı mıntıkalarında seferberlik ilan etmişlerdir. Ancak halk Bolşevikler lehine gösteriler yapmaya devam etmiştir[172].

Bakü'nün işgalinden sonra Bolşevikler, Tiflis Hükümetini devirmek için Mayısın 1. ve 2. günlerinde harekete geçmişler ve Hıram Nehri üzerindeki Kızıl Köprüden sınırı geçmişlerse de başarılı olamamışlardır. Bu kez 25 Bolşevik, 2 Mayıs gece saat 01.00'de Askeri Okula bir baskın düzenlemişlerse de bu baskında başarılı olmamıştır. İtilaf Devletleri'nin Bolşevik Ruslar'a karşı Gürcistan'ın bağımsızlığının korunması noktasında yardımcı olamayacağını düşündüğünden 7 Mayıs 1920'de Bolşevik Rusya ile bir dostluk anltaşması imzalamıştır. Antlaşmaya göre, Rusya, Gürcistan'ın bağımsızlığını ve Batum'um Gürcistan'a ait olduğunu kabul etmiş ve Gürcistan'da yabancı askerlerin tahliyesine çalışacağına dair söz vermiştir[173]. Ancak bu antlaşma Bolşevik Ruslar ile Gürcüler arasında çatışmanın yaşanmasına mani olmamıştır.

Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki sınır Hıram ve Kür nehri boyunca ilerlemekte; Poili ve Kızıl Köprü'nün Gürcistan tarafında kalan kısımlarında Azerbaycan nöbetçileri bulunmaktaydı. Gürcüler, Tiflis'teki Azerbaycan askeri temsilcisine başvurarak iki köprünün de Gürcistan tarafında kalan nöbetçilerin

---

[169] İ. D. Akhalaya, a.g.e., s. 60.
[170] S. Sürmeli, a.g.e., s. 511-512.
[171] *İleri,* 17 Mayıs 1920.
[172] Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. II, (Sad. Faruk Özerengin), İstanbul, 1993, s. 9.
[173] İleri, 17 Mayıs 1920; D. M. Lang, *A modern History of Georgia*, s. 226; S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri,* s. 144; S. Sürmeli, a.g.e., s. 512.

Azerbaycan tarafına alınmasını istedi. Bu istek olumlu karşılandığı için Kür Nehri üzerindeki Poili'deki nöbetçiler köprünün diğer tarafına kaydırıldı. Bu durumda haberdar olan Bolşevikler, bu köprünün kendilerine verilmesini istedi. Hatta Bolşevik zırhlı araçları Poili Köprüsüne doğru ilerlediği esnada Gürcüler köprüyü havaya uçurdu. Gürcistan'a girmek için bahane arayan Bolşevikler bunu savaş sebebi saydı. Bolşevikler ve Gürcüler arasında sınır meselesi yüzünden bir çatışma yaşandı ise de 19 Mayıs'ta Bolşevikler ile Gürcüler arasında anlaşma sağlandı[174]. Ancak Bolşevikler, Gürcü sınırına yönelik taarruzlarına devam ettiler. Neticede 15 Haziran'da bir barış anlaşması imzalandı. Bu anlaşma da Bolşeviklerin sınır ihlallerine son vermedi[175].

Ermeniler üzerine yapılan Türk ileri harekâtından sonra 2/3 Aralık 1920 saat 24.00'te imzalanan Gümrü Antlaşması[176] sonrasında Erivan ve Ermenistan 3 Aralık 1920'den itibaren kuzeyden ve doğudan Kızıl süvari birlikleri tarafından işgal edildi[177]. Bunun üzerine 5 Aralık 1920'de Azerbaycan'dan sonra Ermenistan da Bolşevikleşti[178]. Sıra ise Gürcistan'a geldi.

Aralık ayında Bolşevik Rusya 11. Rus Ordusu Kumandanı Hekker'i Gürcistan'ın işgali için gerekli olan askeri kuvvetlerle ilgili rapor hazırlamak üzere görevlendirmiştir. Hakker raporunda Ankara Hükümeti'nin Gürcistan'a karşı duruşunu netleştirmeden işgalin başarılı olamayacağını; bu sebeple askeri harekât için bir süre daha beklenmesini istemiştir[179].

Bolşevik Rusya, diğer cephelerdeki askerlerini ikmal ettikten sonra Azerbaycan ve Ermenistan'ın Gürcistan sınırına asker yığmaya başladıkları gibi sınıra yönelik taarruzlarda da bulunmuşlardır[180]. Bu sebeple Gürcistan Hükümeti, Rus Hariciye Nazırı Çiçerin'e bir nota göndermiştir[181]. Ayrıca Gürcistan'daki Ermenileri Bolşevik oldukları için tutuklatmıştır. Bunun üzerine Bolşevik Ruslar, Azerbaycan'dan Gürcistan'a petrol akışını 5 Aralık'tan itibaren Gürcistan'ın tutukladığı Bolşevikler serbest bırakılana kadar durdurmuştur. Bunun üzerine de Gürcistan Sovyetlere ait olan stokları müsadere

---

[174] S. Sürmeli, a.g.e., s. 517-518; K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 37-38.
[175] S. Sürmeli, a.g.e., s. 543-544.
[176] Gümrü Antlaşmasının maddeleri için (Bkz. İskender Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, Ankara, 2001, s. 103-107.)
[177] *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi (1919-1921)*, Ankara, 1995, s. 238.
[178] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 188; S. E. Dayı, a.g.e., s. 262; S. Sürmeli, a.g.e., s. 597; İ. Yılmaz, a.g.e., s. 128.
[179] S. Sürmeli, a.g.e., s. 623.
[180] *Alemdar,* 1 Kânûn-ı sânî 1921 (1 Ocak 1921); *Vakit,* 1 Kânûn-ı sânî 1921 (1 Ocak 1921); *Vakit,* 4 Kânûn-ı sânî 1921 (4 Ocak 1921); *Alemdar,* 4 Kânûn-ı sânî 1921 (4 Ocak 1921).
[181] *Vakit,* 4 Kânûn-ı sânî 1921 (4 Ocak 1921); *Alemdar,* 4 Kânûn-ı sânî 1921 (4 Ocak 1921).

etmiştir. Ayrıca Gürcistan genel bir seferberlik ilan ederek 20 yaşından 40 yaşına kadar herkesi silah altına davet ederek, her an gerçekleşebilecek olan istilaya karşı tedbirlerini almıştır[182].

Bolşevik Rusya ile gerginleşen bir zamanda Ankara Hükümeti ile Bolşevik Rusya arasındaki yakınlaşmadan çekinen Gürcistan, Bolşevik saldırıları sırasında Türkiye'nin bitaraflığını sağlamak istemişti[183]. Bu sebeple de Türkiye ile dostluk ilişkileri kurma hususunda hızlı hareket etmeye karar vermişti. Bu sebeple de Ankara'ya fevkalâde elçi sıfatıyla Simon Mdivani'yi göndermiştir[184].

Ankara Hükümeti ile bir ittifak anlaşması imzalamak istediği için Başbakan Jordanya'nın direktifleri doğrultusunda Simon Mdivani sefaret heyeti ile birlikte 31 Ocak 1921'de Ankara'ya gelmiştir. Güven mektubunu ise 8 Şubat'ta Mustafa Kemal'e sunmuştur[185].

Ankara ile Gürcistan arasında olumlu yönde gelişmeler olurken 11 Şubat gecesi Gürcistan-Ermenistan arasındaki tarafsız bölge olan Borcalı'ya Rus Kızıl Ordu birlikleri saldırmışlardır[186]. Gürcistan'daki Rus Temsilcisi Şeynman gazetelere taarruzla ilgili verdiği açıklamada; *"Gürcistan 12 Teşrin-i sanide Moskova ile akd etmiş olduğu muahede ahkâmını henüz icra etmemişdir. Bu muahede ile üç ay zarfında yani 12 Şubata kadar Borcalı bitaraf mıntıkasının tahliyesi taahhüd olunmuş idi. Bolşevikler Gürcülerin kendi imzalarına riayet etmediklerini görerek mıntıka-i mezkûreyi işgal etmişlerdir."*[187] demiştir.

14-15 Şubat'ta Gürcü kuvvetleri Bolşevik saldırıları karşısında Sadaklı-Saatlı istikametine çekilmek zorunda kaldı. 15 Şubat'ta bu kez Azerbaycan sınırında Gürcistan'a yönelik saldırlar başladı. Zor durumda kalan Gürcüler geri hatlara doğru çekilmek zorunda kaldılar. Çatışmanın sonlandırılması için Gürcistan Hükümeti, diplomasi yolunu denemek istedi ise de neticesiz kaldı. Bolşevik Rusya kuvvetleri ile

---

[182] *Vakit,* 1 Kânûn-ı sânî 1921 (1 Ocak 1921); *Vakit,* 4 Kânûn-ı sânî 1921 (4 Ocak 1921); *Vakit,* 5 Kânûn-ı sânî 1921 (5 Ocak 1921); *Vakit,* 10 Kânûn-ı sânî 1921 (10 Ocak 1921); *Vakit,* 11 Kânûn-ı sânî 1921 (11 Ocak 1921); *Alemdar,* 11 Kânûn-ı sânî 1921 (11 Ocak 1921); *Vakit,* 26 Kânûn-ı sânî 1921 (26 Ocak 1921); *Alemdar,* 26 Kânûn-ı sânî 1921 (26 Ocak 1921).

[183] *Vakit,* 26 Kânûn-ı sânî 1921 (26 Ocak 1921).

[184] *Vakit,* 2 Kânûn-ı sânî 1921 (2 Ocak 1921).

[185] Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, (Yay. Haz. Zeynep Korkmaz), Ankara, 1994; S. E. Dayı, a.g.e., s. 270.

[186] *TİTE,* Kutu: 326, Gömlek: 8, Belge: 8, 8-1; *Alemdar,* 20 Şubat 1921; K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 204.

[187] *Vakit,* 20 Şubat 1921; *Alemdar,* 20 Şubat 1921.

yürüttüğü savaşa resmen dâhil olmak için 19 Şubat akşamı saat 10.00'da Gürcistan'a savaş ilan etti[188].

20 Şubat'ta Tiflis yakınında meydana gelen çarpışmalarda Gürcü kuvvetleri kısmî başarı göstermiş ve ülkelerinin Bolşevizm işgaline uğramaması için pek çok gönüllü askere kaydolmuştur[189]. Ancak 24/25 Şubat gecesi Bolşevik süvari bölüğü Tiflis'in batısını sarmış ve beş ayrı yönden Bolşeviklerle savaşmak zorunda kalan Gürcü Hükümeti Tiflis'i 25 Şubat'ta boşaltarak Kutais'e çekilmek zorunda kalmıştır. Yine aynı gün Bolşevikler Tiflis'i işgal ederek Tiflis'te Sovyet Gürcistanı'nı ilan etmişlerdir[190].

Gürcü Menşevik Hükümeti Tiflis'ten sonra Kutais'e çekilmişse de Kutais'in 9 Mart'ta düşmesi üzerine Gürcistan'ın kaderi belli olmuştur[191]. 13 Mart'ta Bolşeviklerin Samtredi'nin güneyinde yer alan Rion'u geçmesi ve Poti'yi ele geçirmesi üzerine Gürcü Menşevik Hükümeti 14 Mart'ta Bolşeviklerle 24 saatlik bir mütareke imzalamış ve daha sonra bu mütarekeyi bir gün daha uzatmıştır. Gürcü Menşevik Hükümeti Tiflis'teki Gürcü Sovyet Hükümeti ile yaptığı görüşmelerden sonra 17 Mart'ta Gürcistan'ı terk etmeye karar vermiş; bu arada 8 Mart'ta Türkiye'ye terk ettiği Batum'u bu kez de Bolşeviklere terk etmiştir[192]. Gürcü Menşevik Hükümeti'nin üyelerinin 17/18 Mart 1921'de Batum'dan ayrılması ile birlikte Gürcistan tamamıyla Bolşevikleşmiş oldu[193].

5.6. TBMM Hükümeti'nin Ahıska ve Ahılkelek Bölgesine Askeri Harekât Düzenlemesi

5.6.1. Ahıska, Ahılkelek ve Batum Bölgesinin Ele Geçirilmesi İçin Yapılan Yazışmalar

Gürcistan Başbakanı Jordanya Bolşevik tehlikesini gördüğü için 17 Şubat'ta Ankara Hükümeti'nin Tiflis'teki temsilcisi Kazım (Dirik) Bey ile görüşerek kendilerine yapılacak yardım karşılığında Ardahan'ı Türkiye'ye bırakacaklarını söylemiştir[194]. Rusya'nın Gürcistan'a savaş ilan etmesi üzerine 20-21 Şubat gecesi Hariciye Vekili

---

[188] *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi*, s. 239-240; *Vakit,* 20 Şubat 1921; *Alemdar,* 20 Şubat 1921; K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 204; S. Sürmeli, a.g.e., s. 625-629.
[189] *Alemdar,* 2 Mart 1921.
[190] *TİTE,* Kutu: 31, Gömlek: 79, Belge: 79; *Vakit,* 2 Mart 1921; K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 208; İ. D. Akhalaya, a.g.e., s. 94; S. E.Dayı, a.g.e., s. 262; S. Sürmeli, a.g.e., s. 652.
[191] *Yenigün,* 14 Mart 1921.
[192] *TİTE,* Kutu: 31, Gömlek: 79, Belge: 79; *Yenigün,* 20 Mart 1921.
[193] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 214.
[194] S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri*, s. 205.

Ahmet Muhtar Bey, Ankara'da bulunan Gürcü Elçisi Simon Mdivani ile görüşerek Ardahan ve Artvin'in tahliyesini istemiştir. Bu istek 23 Şubat 1921'de saat 16.45'te kabul edilerek, Ardahan ve Artvin Türkiye'ye bırakılmıştır. Ardahan'da bulunan Gürcü askerleri ve mülki memurlar 23 Şubat sabahı Ahıska'ya çekilmek üzere Ardahan'ı terk etmeye başlamış ve Ardahan'a bulunan Türk temsilcisi Hilmi Bey, Türk idaresini kurmuştur. Bu sebeple saat 14.00'te Kars Mevki-i Müstahkeminde 21 pare top atışı yapıldığı gibi her taraftan da şenlikler yapılarak kutlanmıştır[195]. 6 Mart'ta da Türk birlikleri Artvin'e girmişlerdir[196]. Böylece Ardahan ve Artvin anavatana kavuşmuştur. Sıra Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in kurtuluşuna gelmişti.

Gürcü Menşevik Hükümeti'nin 25 Şubat'ta Kutais'e çekilmesinden sonra Bolşevik Ruslar Tiflis'e gelmiş ve ileri harekâtlarına devam etmişlerdir. 26 Şubat'ta saat 14.00'te Türk temsilcisi Kazım Bey, Kazım Karabekir Paşa'ya makine başında durumu izah etmiş ve Türk Ordusun Batum'u işgal edip etmeyeceğini sormuştur.

Kazım Karabekir Paşa, Kazım Bey'e Gürcü Hükümetinin ne düşündüğü hakkında bilgi almasını istemiş ve kendisi de konuyu Ankara'ya bildirmiştir[197]. Ayrıca Kazım Karabekir Paşa, 11. Kızılordu Kumandanlığının da nabzını yoklamak amacıyla bir telgraf göndermiş ve İtilaf Devletleri'nin Batum'a bir çıkarma yapabileceği tehlikesini öne sürmüştü. Telgrafta her iki ordunun menfaatine uygun tedbirler alınmasını yani Türk Ordusunun Batum'a yönelik ileri harekette bulunabileceğini belirtmişti[198].

11. Kızılordunun Siyasi Komiseri Grigori Kostantinoviç Ordjenikidze bu telgrafa tepki göstererek Batum'um Türklere bırakılamayacağını ve bu konunun Moskova Konferansı'nda tartışılacağını belirtmişti. Ancak 11. Kızılordu Kumandanı A. I. Hekker ile Şalva Zuraboviç Eliava[199] Kazım Karabekir'in telgrafına cevap verirken

---

[195] *ATBD,* S. 107 (Ocak 1999), Ankara, 1999, Belge No. 3015, 3020, s. 3-5, 27-29; *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi,* s. 242; *İleri,* 3 Mart 1921; *Vakit,* 2 Mart 1921; *İleri,* 4 Mart 1921; *Vakit,* 4 Mart 1921; K. Atatürk, a.g.e., s. 334; K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 207-208; Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika,* C. II, Ankara, 1991, s. 65.

[196] S. Sürmeli, a.g.e., s. 648; S. E. Dayı, a.g.e., s. 273.

[197] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 208.

[198] *ATBD,* S. 107, Belge No. 3033, s. 74-76.

[199] Şalva Zuraboviç Eliava (1883-1937), Gürcü bir komünist olan Eliava, 11.Kızılordu Kumandanlığının bir üyesi olup ayrıca Doğu Halkları Kongresi Propaganda ve Hareket Sovyeti Başkanlık Kurulu'nun bir üyesidir. Sovyet Rusya Hükümeti tarafından fevkalâde sefir olarak Ankara'ya tayin edilmişse de hastalığından dolayı Türkiye'ye gelmemiş bu sebeple de elçilik heyetine Y. Y. Upmal başkanlık etmiştir. Gürcistan'ın Sovyetleşmesinden sonra ise Harbiye ve Bahriye Komiseri olmuş ve Kars Antlaşması esnasında Gürcistan'ı temsilen katılmıştır. (Bkz. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi,* Ankara, 1997, s.75, 183, 268, 301 dn.93; K. Karabekir, a.g.e.,

Kazım Karabekir Paşa'nın önerisine karşı çıkmamışlardı. Bunun üzerine Orjonikidze 1 Mart'ta Eliava ile bir telgraf görüşmesi yapmış ve Türkleri Batum'a getirebilecek her türlü girişime karşı çıkmasını ve acele olarak Ahıska-Batum yoluna Kızılordu birliklerini göndermesini istemişti[200].

Ahıska Müslümanları adına Mehmet Zeki Haliloğlu Hamit, Hüsnü Şenbayram, Süleyman Seyfettin Ali, Kazım Karabekir Paşa'ya 22 Şubat 1921 tarihinde müracaatta bulunmuşlardır. Müracaat metninde Ahıska'da 65.000 Müslümanın yaşadığını ve bu Müslümanların tek umutlarının Türk Ordusu olduğu, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Halit Bey'in Ahıska'da bulunduğu sırada halkı harp teknikleri konusunda az da olsa eğittiği ve gizli teşkilatlarının dahi olduğunu ifade etmişlerdir. Yine müracaat metninde teşkilatlarının olmasına rağmen silah ve cephanenin ve kendilerine kumanda edecek kimselerinin olmadığını, bu sebeple de kendilerine yardım edilmesini istemişlerdi.

Müracaat metnin de yer alan bir diğer konu ise Ermenilerin eskiden beri Ahıska Müslümanlarının düşmanı olduğu ve Bolşeviklerin Tiflis yakınına gelmeleri kendilerini kaygılandırdığı hâlde Ermenileri sevindirdiği, Ermenilerin Bolşevik maskesi altında Müslümanlardan intikam alma istediklerinin bilindiği ve bunun Azerbaycan savaşlarında ve özellikle de Gence olaylarında görüldüğü izah edilmektedir.

Müracaatın sonunda ise Kazım Karabekir Paşa'ya şöyle seslenmektedirler: *"Paşa Hazretleri! Bizler herhalde yardımınıza muhtacız eğer ahvâl-i hazıra münasebetiyle bize Türk zabıtanından göndermez veya yardım etmeniz mümkün olamaz ise bizim burada durmaları caiz olmayan bazı ileri gelen adamlarımızın herhalde çıkmaları icâb eder. Bu ise Türk Ordusunun buralarını işgalinde Türkler ile beraber olan zevatlarımızdır. Bolşevikler de her ne kadar Türklerle müttefik iseler de yine bir Müslüman memleketi işgalinde evvelce Türklere yardım etmiş olan kimseleri tutuyor ve öldürüyorlar. Bunu ise aynı Azerbaycan'da bizzat gördük. Bizler pek mütereddit bir haldeyiz ve ne yapacağımızı bilemiyoruz herhalde süratle cevabınıza muntazır ve hürmetle ellerinizden öperiz muhterem Paşa hazeretleri."*[201]

Kazım Karabekir Paşa, bu müracaattan sonra Türkiye'nin Gürcistan Temsilcisi Kazım Bey'e, Genelkurmay Başkanlığı'na ve Hariciye Vekâletine bilgi amaçlı 1 Mart 1921 tarihli bir telgraf göndermiştir. Telgrafta müracaatta bahsetmiş ve Ahıska halkının

---

C. II, s. 168-169, 282; Mehmet Bora Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*, İstanbul, 2005, s. 67.)

[200] S.Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri*, s. 209.

[201] *ATASE,* A. 4/ 6662, K. 1117, D. 2-(26), F. 2-5; *ATBD*, S. 107, Belge No. 3052, s. 146-148.

bu taleplerinin Gürcistan Hükümeti'ne bildirdiğini, bu sebeple de Gürcü Hükümeti'nin böyle bir ihtimale karşı halka silah ve cephane dağıttığını ifade etmiştir.

Kazım Karabekir Paşa, bu durum ile ilgili olarak; *"... Gürcü Hükümeti'nin şimdiden İslamları teslih ve teçhiz etmekte olması hakkındaki tedbiri de şâyân-ı şükrandır. Vaziyet-i harbiye icabı hükümet-i mezkûre kuvva-yı muntazamasının cephede meşgul olmaları dolayısıyla geri mıntıkalarda bulunan İslamların mâruz kalacakları muhtemel bu gibi fecâyi ve kıtalden muhafaza edilmesi hususunda Gürcistan'ın şimdiden daha ciddi ve müessir tedâbir iktiham etmesi temenni olunur. Bu gibi tedâbir ile beraber yine fecâyi zuhur eder ve bunun menine ilcâât-ı harbiye dolayısıyla Gürcistan'ın muvaffak olamadığı tahakkuk ederse İslam ahaliye böyle bir kıtalden siyânet etmek üzere Ahıska ve havalisine muavenet mecburiyetinde kalabiliriz"* demiştir. Ayrıca telgrafta Kazım Karabekir Paşa, Ahıska ve havalisine yapacakları yardımı Gürcü hükümetinin düşmanca değil, dostane bir şekilde kabul etmesini ümit ettiğini de ilave etmiştir[202].

2 Mart'ta Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir'in Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği telgrafta Tiflis'in Bolşevikler tarafından işgalinden sonra Batum'un Bolşeviklerin eline geçme ihtimali olduğunu, bu sebeple Batum'un tarafımızdan işgali için göstereceğimiz bir isteğe Gürcülerin onay vermesi veya Gürcülerin Batum'u işgal etmemiz için bir teklifte bulunmalarının muhtemel olduğunu söylemişti. Ancak Batum'a yapılacak bir askeri harekâtıda uygun bulmadığını izah etmişti[203]. Uygun bulmama gerekçesi olarak da Batum askeri ve ekonomik bakımdan Türkiye için önemli bir yer olmamasını ve Batum'un ilk önce işgal, sonra tahliye edildiği takdirde Müslüman halkının ezilmesine ve Türkiye'ye olan güvenlerinin azalmasına sebep olacağını ileri sürmüştü[204].

2 Mart'ta Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa Ahıska ve çevresi ile ilgili olarak ise *"... Ahıska mıntıkasını tarafımızdan her suretle himaye ve icabında işgal edebilmek üzere Ardahan'daki İkinci Fırka Müfrezesinin kısm-ı külliyesiyle (Ardahan-Ahıska) şosesi civarında ve Ahıska hududuna yakın bir mıntıkaya hareketi ve Onbeşinci Süvari Alay'nın da Zurzuna'ya gitmesi emr olunmuştu."* demiştir[205].

---

[202] *ATASE,* A. 4/6662, K. 1117, D. 2-(26), F. 3; *ATBD,* S. 107, Belge No. 3034, s. 77-80.
[203] S. Sürmeli, a.g.e., s. 653-654.
[204] *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi,* s. 243.
[205] *ATASE,* A, 4/ 6662, K. 1117, D. 2-(26), F. 3-4; *ATBD,* S. 107, Belge No. 3035, s. 81-83; *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi*, s. 243.

Kazım Karabekir Paşa'nın 2 Mart 1921 tarihli Ahıska mıntıkasındaki bölgelerin Bolşevik istilasından korunmasına dair telgrafı alındıktan sonra konu İcra Vekiler Heyeti'nin 3 Mart 1921 tarihindeki toplantısında görüşülmüştür. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Şark Cephesi Komutanlığına gönderdiği telgrafta İslamla meskûn mıntıkanın Bolşevik istilasına uğramaması ile alakalı bir telgrafın Çiçerin'e de yazıldığı belirtilmiştir. Ayrıca telgrafta: *"Harekât-ı harbiyenin Gürcistan'da inkişâfı esnasında Azerbaycan ve Sovyet kıtaatının emniyet-i askeriyemiz için Ahıska ve Ahılkelek kazalarını bitaraf addiyle dâhiline girmemeleri hususunun münasebât-ı hasene-i muhadenetkârânemizi te'yid edecek bir zaruret olduğunun Azerbaycan Hükümetine ve Sovyet Kıtaatı Kumandanlığı vasıtasıyla Moskova Hükümeti'ne tebliğ İcra Vekilleri Heyetinin 3. 3. 337 tarihindeki içtima'ında karargir ve karar-ı vaki Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesinin tasvibine iktiran etmiş olmakla muktezasının icrasını rica ederim."*[206] denmektedir.

Kazım Karabekir Paşa, 3 Mart 1921 tarihli kararı 6 Mart'ta 11. Kızılordu Komutanlığına telgrafla bildirerek birliklere bu kapsamda emir verilmesini istemiştir. Ayrıca telgrafta durumun TBMM Hükümeti Hariciye Vekili tarafından Azerbaycan Hükümeti'ne ve Moskova'da yoldaş Çiçerin'e de yazıldığını belirtmiştir[207].

Bolşevik saldırıları karşısında zor durumda kalan ve 5 Mart'ta Ahılkelek'te halkın Sovyet yönetimini kurduğunu haber alan Gürcü Menşevik Hükümeti Başbakanı Jordanya 6 Mart'ta Gürcistan'ın Ankara Elçisi Mdivani'ye gönderdiği telgrafta Türkiye'nin Ahıska, Ahılkelek ve Batum mıntıkalarını vakit kaybetmeksizin Türk Ordusu tarafından işgal edilmesini teklif etmişti[208]. Yine 7 Mart 1921'de Türkiye'nin Gürcistan Temsilcisi Kazım Bey tarafından Kutais'ten Hopa'ya gönderilen Yüzbaşı Talat Bey'in Kazım Karabekir Paşa'ya ilettiği raporda Gürcü Menşevik Hükümeti'nin Türkiye'nin Ahıska, Ahılkelek ve Batum mıntıkalarını geçici işgal etmelerini istemek için Mdivani'yi görevlendirdiği ifade edilmiştir[209].

Genelkurmay Başkan Yardımcısı Fevzi Paşa, Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya 8/9 Mart 1921 tarihli telgraf göndermiştir. Telgrafta, İcra Vekiler Heyeti'nin, Gürcü Hükümeti'nin teklifini kabul ederek Batum Sancağı ile Ahıska ve Ahılkelek kazalarının hemen işgal altına alınmasını kararlaştırdığını, işgalin askeri

---

[206] *ATASE,* A. 4/ 6662, K. 1117, D. 2-(26), F. 3-12; *ATBD,* S. 107, Belge No. 3016, s. 6-9.
[207] *ATBD,* S. 107, Belge No. 3041, s. 101-105; *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi*, s. 244.
[208] *ATASE,* A, 4/6662, K. 1117, D. 2-(26), F. 12-5; *ATBD,* S. 107, Belge No. 3018, s. 15-18; S. Sürmeli, a.g.e., s. 655.
[209] T. Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 33.

mahiyette olduğu Gürcü mahalli idaresinin olduğu gibi süreceği işgalin ise Gürcistan ve Kafkasya meselelerinin kesin çözümüne kadar devam edeceğini ifade etmiştir.

Bu durumun Gürcüler ile Ruslar aleyhinde bir anlaşma mahiyetinde kabul edilmesine engel olmak için Batum sancağının anavatana bağlanmasının Misak-ı Millî'de açıkça belirtilmiş olduğu, Ahıska ve Ahılkelek sancaklarının ise, Kars iline bağlı ilçeler olduğu için işgal bölgesine girdiği belirtilmişti.

Yine Fevzi Paşa telgrafta Kazım Karabekir Paşa'ya bu konuların Hariciye Vekâleti tarafından ilgili hükümetlere bildirileceğini, onun da bu durumu Kızılordu komutanına bildirmesini istemişti. Ayrıca Batum şehri ve bölgesi ile Ahıska ve Ahılkelek'in mümkün olan çabuklukta ve mümkünse 9 Mart 1921 akşamına kadar işgalini istemişti[210].

Genelkurmay Başkan Vekili Fevzi Paşa'dan gelen bu telgraf üzerine 8/9 Mart'ta Batum'un işgali için Kazım Karabekir Paşa birliklere emir verdiği gibi 11. Kızılordu Kumandanı'nı da bilgilendirmişti[211].

5.6.2. Ahıska, Ahılkelek ve Batum Bölgelerinin Ele Geçirilmesi

Kazım Karabekir Paşa, Ardahan'daki 2. Fırka Müfrezelenin önemli bir kısmına Ahıska sınırına doğru ileri hareket emri verdiği sıralarda Ahılkelek halkı 5 Mart'ta Sovyet yönetimini kurmuş ve Menşeviklere ait olan depoları yağma ettikleri gibi Gürcü müfrezesinin 4 topunu da almışlardı[212]. Durumun vehâmetini fark eden Gürcistan Menşevik Hükümeti Başbakanı Jordanya 6 Mart'ta Türkiye'ye Gürcistan'ın Ankara Elçisi Mdivani'ye gönderdiği telgrafla bildirmişti[213].

6 Mart'ta Ahılkelek'te Bolşevikliğin ilan edildiği haberini alan Kazım Karabekir Paşa, derhal birlikleri ileri sürerek Karakilise'yi takviye ettirmiş ve 8. Alayı da Ahıska'nın güneyinde Çaksu'da toplattırmıştı. Bunun sebebini ise Kazım Karabekir Paşa şöyle izah etmektedir. *"... Sovyet idarelerini Ermeni ve Gürcü ahalinin tesis ederek bu vesile oradaki İslam ahaliyi katliâm etmeleri ihtimalini düşündüğümdendir. Ahılkelek ve Ahıska bölgelerindekiler İslam idiler. Milis teşkilatı da vardı. Bunlara*

---

[210] *ATASE,* A. 4/6662, K. 1117, D. 2-(26), F. 12-14, 12-15; *ATBD,* S. 107, Belge No. 3021, s. 30-35; *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi*, s. 244; T. Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 34; K. Karabekir, a.g.e. , C. II, s. 209.
[211] *ATBD,* S. 107, Belge No. 3042, s. 107-109.
[212] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 208; S. Sürmeli, a.g.e., s. 655.
[213] *ATASE,* A. 4/6662, K. 1117, D. 2-(26), F. 3-12; *ATBD,* S. 107, Belge No. 3018, s. 15-18.

kuvvet verecek tedbirleri de yaptım. Muntazam Rus birlikleri geldikten sonra bu halk için tehlike kalmayacaktı. Fakat ilk kargaşalık zamanları mühimdi."[214]

İcra Vekiler Heyeti Jordanya'nın teklifini kabul ettikten sonra Genelkurmay Başkan Vekili Fevzi Paşa, 8/9 Mart'ta Şark Orduları Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta 9 Mart akşamına kadar Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in ele geçirilmesini istemişti[215]. Bu emirden sonra Kazım Karabekir Paşa, Genelkurmayın emrini birliklere tebliğ ederek, Bolşeviklerle çapışmaya sebep olmadan dostça hareket edilmesini emretmişti[216].

Kazım Karabekir Paşa, gerekli görüldüğü zaman Ahıska ve Ahılkelek'i ele geçirmek için geçici olarak 2. Fırka kurdurtmuş[217] ve 2. Fırka Müfrezesini Ahıska hududuna doğru yaklaştırmıştı[218]. Ahıska'nın güneyinde Çaksu'da toplanmış olan 2. Fırka'nın içerisinde yer alan Süvari bölüğü ve 8. Alayı Ahıska'yı 9 Mart'ta ele geçirmiştir. Süvari bölüğü daha önce girdiği için milisleri takviye etmiş ve disiplini sağlamıştır[219].

10 Mart 1921'de Hariciye Vekili Muhtar Bey, TBMM'de yaptığı konuşmada doğu meselelerinden birinin de Gürcistan ile olan ilişkiler olduğunu, Ermenilere karşı yapılan harekât esnasında kendilerine sulh için müracaat ettiklerini; ancak Gürcü Hükümetinden herhangi bir cevap almadıklarını söylemiştir. Ahmet Muhtar Bey, konuşmasının devamında daha sonra Gürcülerin müracaat ederek görüşmelere geçildiğini ve bu görüşmeler neticesinde Artvin ve Ardahan'ın Türkiye'ye verilmesine Gürcülerin razı olduklarını belirtmiştir. Batum konusunda ise Artvin ve Ardahan'ın terki konuşulduğu sırada Batum konusunun konuşulmadığını, bugün ise Gürcü Hükümeti'nin muvafakatı alınarak Batum liman, şehir ve livasının işgali için ordunun harekete geçtiğini belirtmiştir.

Ahmet Muhtar Bey, Ahıska ve Ahılkelek konusunda ise, eski Kars eyaletinin bölgelerinden olan Ahılkelek ve Ahıska kazalarını işgal etmek için Gürcülerle anlaşma sağlandığını, Ahıska'nın Müslümanların yerleşmiş olduğu kuzey kısmının işgal edildiği,

---

[214] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 209.

[215] *ATASE*, A. 4/6662, K. 1117, D. 2-(26), F. 12-14, 12-15; *ATBD*, S. 107, Belge No. 3021, s. 30-35; *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi*, s. 244; K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 209.

[216] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 209.

[217] 2. Fırka Ahıska sınırında bulunan Yarbay Atıf Bey komutasında bulunan 8. Alay ve Yahşi Bey komutasında bulunan Ahıska Milis Alayı ile Binbaşı Tevfik Bey komutasındaki 29. Alay ve Albay Ahmet Bey komutasındaki 15. Süvari Alayı, bir Milis Süvari Bölüğü ve iki dağ bataryasında oluşmaktaydı. (Bkz. *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi*, s. 247.)

[218] *ATBD*, S. 107, Belge No. 3035, 3036, s. 81-87.

[219] *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi*, s. 247-248; K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 209, 225.

kalan kısmının ise işgal edileceğini söylemiştir. Konuşmasının devamında ise: *"Şurasını arz edeyim ki, Misâk-ı Millî'de mevcut olan ve Üç Sancak'ı ilgilendiren iddialarımz (yani büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu) hakkında gerek Gürcülerin ve gerekse batı dünyasınn bir şüphesi var ise, orada halkoylaması yağpacağımız beyan edilmiş idi. Ancak Gürcüstan ile varılan anlaşmada buna lüzum olmadığına Gürcistan Hükümetini ikna edip vazgeçirdik. Fakat Batum üzerinde bu emelimiz yani halkın oyuna başvurmak suretiyle, bu işgali meşru kılacağız."*[220] demiştir.

Kazım Karabekir Paşa, Genelkurmay Başkan Vekili Fevzi Paşa'dan 8/9 Mart'ta gelen Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in işgal edilmesi kararını bir mektupla Tiflis'te bulunan 11. Kızılordu Kumandanına bildirmişti. Bu konu hakkında 11 Kızılordu Kumandanından henüz bir cevap gelmeden Türk Birlikleri Ahıska'yı ele geçirdikleri gibi aynı günün öğle vakti de Kızıl Süvari Tugayı Ahıska'ya girmişti. Bunun üzerine yerli Ermeni halk kızılları karşılamış ve "Kahrolsun Kemalistler" diye bağırmışlardı. Hatta Müslümanlarla bir mücadeleye giriştikleri için taraflar bir iki kişi ölü ve yaralı vermişti. Bu ufak çaplı karışıklığa rağmen her iki tarafın kuvvetleri aldıkları talimat gereği herhangi bir gerginliğe sebebiyet verecek davranışlarda kaçınmışlar ve Ahıska'yı ikiye bölerek ortaklaşa bir idare kurmuşlardı. Bu sebeple de 11 Kızılordu Kumandanı Hekker telgraf başında saat 15.30'da *"Ahıska'da her iki taraf ordularının samimi temasını tebrik ederim"* demişti. Kazım Karabekir Paşa da bu kutlamaya teşekkür etmişti[221].

11. Kızılordunu Siyasi Komiseri Ordjenikidze makine başında 10 Mart saat 14.30'da Tiflis'ten yazdığı telgrafta Türk Hükümeti'nin Ahıska, Ahılkelek ve Batum'u işgal edeceğine yönelik kararına itiraz etmiştir. Buna sebep olarak da Moskova'da bulunan Türk Heyeti ile Rusya Hükümeti arasında tesbit edilen anlaşmanın şartlarını göstermiştir[222].

Kazım Karabekir Paşa, Orjenikidze'nin bu telgrafına aynı tarihte makine başında cevap vermiştir. Kazım Karabekir Paşa telgrafta, kendisinin 11 Kızılordu Kumandanı Hekker'e 9 Mart'ta gönderdiği telgrafın TBMM Hükümeti'nin emir ve talimatı olduğunu ve Moskova'daki Türk Heyeti ile Sovyet Rusya görüşmelerinde kararlaştırılan maddelerde Türk Hükümeti'nin bilgisi olmadığını ifade etmiş, Moskova'dan alınan kararın makine başında yazdırılmasına aracı olmalarını da istemiştir. Kazım Karabekir

---

[220] *TBMM Zabıt Ceridesi,* C. 9, Ankara, 1954, s. 6.
[221] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 209.
[222] *ATBD,* S. 107, Belge No. 3044, s. 114-119.

Paşa, Türk Hükümeti'nin Ahıska, Ahılkelek ve Batum'u işgal kararının sebebini de Bolşeviklerin Gürcistan'da yaptıkları askeri harekât dolayısıyla, Ermenilerin İslamlara karşı tekrar zulüm etmelerine meydan vermemek maksadıyla yaptıklarını belirtmiştir. Bu bölgeleri işgal ettikten sonra bu bölgelerde Gürcü askerlerinin dahi bulunmalarına izin verilmeyeceğini, geçenler olursa silahlarının alınacağını ve böylelikle Sovyet Kızılordusu'nun görevini kolaylaştırılacağını ifade etmiştir. Ayrıca bu kararın kendisi ile Sovyet Elçisi Budu Mdivani ararsında kararlaştırıldığını da ilave etmiştir[223].

Kazım Karabekir Paşa, Ordjenikidze'nin telgrafını ve cevabını Hariciye Vekâleti'ne ve Genelkurmay Başkanlığına bildirdi. Bunun üzerine Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Genelkurmay Başkanlığına gönderdiği yazıda düzeltilmesi mümkün olmayacak bir oldubitti durumu ile karşı karşıya kalınmaması için vakit kaybedilmeden bölgenin işgalinin tamamlanmasını istedi. Bunun üzerine Genelkurmay Başkanlığı 11 Mart'ta Şark Orduları Kumandanlığına Ahılkelek ve Batum'um mümkün olan hızla işgalini emretti. Yine aynı tarihte Hariciye Vekili, Şark Orduları Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta, Moskova'daki Türk Heyetin'den hiçbir rapor almadıklarını bildirmiştir[224].

Çoruh müfrezesi emrinde bulunan 7. Piyade Alayı'nın 3. Taburu, Kurmay Yüzbaşı Talat Bey'in emrinde 11 Mart öğle üzeri halkın alkışları arasında Batum'a girmiş ve gerekli tedbirleri almıştır[225]. Ordjenikidze, 10 Mart'ta Rusya Komünist Partisi'nin Merkez Komitesine Türklerin her an Batum'u işgal edebileceğini yazmış ve Moskova'dan aldığı talimat doğrultusunda 18. Kafkas Süvari Alayı Kumandanı D. N. Jlob'dan ne pahasına olursa olsun üç gün içinde Batum'a varmasını istemiştir[226].

Bolşevik kuvvetleri Batum'a gelmeden önce Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 13 Mart'taki telgrafta İcra Vekiler Heyeti tarafından alınan kararları bildirdi. Bu kararlar arasında: *"Batum livası ile Ahıska ve Ahılkelek kazalarının ber mûcib karâr-ı sabık işgaline Ruslarca dahi malum olduğu vechle oralardaki hukuk-u sârihamıza müsteniddir. Ahden anavatana rücu' etmiş olan kıtaât-ı mezkûre mütarekenin hîn-i akdinde yedd-i tasarrufumuzda bulunmakda iken emperyalist Antanta tarafından cebren nez' edilerek Gürcülere teslim edilmişdi."* denmekteydi. Bu sebebden dolayı da Gürcü hükümet ve idarelerine derhal son verilmesi

---

[223] *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi,* s. 249.
[224] *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi,* s. 249-250.
[225] *ATBD*, S. 107, Belge No. 3047, s. 129-131; *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi*, s. 250; *Vakit*, 13 Mart 1921; *İleri,* 13 Mart 1921; K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 210; S. R. Sonyel, a.g.e., C. II, s. 65.
[226] S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri*, s. 216; E. Dayı, a.g.e., s. 279.

ve gerekli mülkî memurların derhal tayin edilmesi istenmekteydi. Ayrıca Bolşevik kuvvetlerinin Batum'a girmek istemesi halinde Türkiye'nin hukuki haklarının anlatılması ve Batum hududu içine girmemesi istenilsin denmekteydi[227].

Kazım Karabekir Paşa, bu kararları 11. Kızılordu Kumandanlığı'na aynı gün bildirmiştir. Telgrafta Kazım Karabekir Paşa: *"Üzerindeki hukuk-u sârihamız Ruslarca da kabul ve tasdik edilerek ahden anavatana rücu ve ilhâk ettirilmiş olan Ahılkelek ve Ahıska kazaları ile Batum livası İtilaf hükümetleriyle yapılan mütarekeyi müteakib hiçbir hak gözetmeyerek Gürcülere verilmiş idi. Müttehid harekâtımızla Kafkasya'dan emperyalist İtilaf ellerinin çekdirilmesiyle hâsıl olan yeni ve müsâid vaziyet üzerine ve menâtık-ı mezkûredeki hukuk-u sârihamıza müsteniden buralarının tekrar anavatana ilhakına hükümetimizce karar verilmiş ve Ahılkelek ve Ahıska kazaları ile Batum livası dâhilinde bulunan Gürcü Hükümetiyle İtilaf Devletleri sefarnet heyetlerinin Türkiye idaresine avdet eden Batum livası haricine çıkarılması oradaki memur ve kumandanlarımıza tebliğ edilmişdir. Bu husus hükümetimiz tarafından Rus Sovyet Hükümeti'ne de arz ve iblâ olunmuşdur. Zat-ı âlilerinin şimdiden Ahılkelek ve Ahısha kazalar dâhilinde bulunan Rus kıtaatına bu babda idâme-i lâzime i'tâ ve buralarda bulunan Rus kıtaatına arada bir sû-i tefehhüm ve yanlışlığa meydan vermeyerek mümkün olduğu kadar az bir zaman zarfında mezkûr mıntıkaları tahliye eylemelerini ve Batum livasına dahi kıt'a gönderilmememsini temin buyurmanızı rica ve arz-ı samimiyet eylerim."*[228] demişti.

Kazım Karabekir Paşa, İcra Vekiler Heyeti'nin kararına uyarak 13 Mart 1921 tarihinde Türkiyenin Gürcü Temsilcisi Kazım Bey'i Batum mutasarrıflığına tayin etmiş ve bunu 13 Mart'ta telgrafla Kazım Bey'e ve Çoruh Grubu Komutanlığına bildirmiştir. Telgrafta Kazım Karabekir Paşa, Kazım Bey'e; *"Zat-ı âlinize bu telgrafın vusulünden itibaren Batum Mutasarrıfı olarak Batum şehrinde ve Batum livası dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti namına ve salifüz-zikr talimat dairesinde ifâ-yı vazifeye ibtidâr buyurulmasını ve umum liva dâhilinde lazım gelen memurin-i hükümetin derhal ve vekâleten işe başlatdırılmasını rica ederim."* demişti. Ayrıca telgrafta Bolşevikler veya yerli Gürcüler tarafından Batum dâhilinde ihtilal komitesi (refkom) teşkiline kesinlikle izin verilmemesinin de gerekli ve önemli olduğunu ifade etmiştir[229].

---

[227] *ATASE*, A. 4/ 6662, K. 1117, D. 2-(26), F. 19-7; *ATBD*, S. 107, Belge No. 3019, s. 19-24.
[228] *ATBD*, S. 107, Belge No. 3048, s. 132-134.
[229] *ATBD*, S. 107, Belge No. 3050, s. 138-140.

Kazım Karabekir Paşa, Hariciye ve Dahiliye Vekâletlerine ve Genelkurmay Başkanlığına 13 Mart'ta gönderdiği telgrafta İcra Vekiler Heyeti kararı gereği olarak Batum'da bulunan Türkiye'nin Gürcü Temsilcisi Kazım Bey'in Batum mutasarrıflığına tayin edildiğini bildirmiştir. Ayrıca Ahılkelek, Ahıska ve Batum için gerekli mülki memurların bir an önce en yakın bölgelerden alınıp gönderilmesini Dahiliye Vekâletinden rica etmiş ve yeterince memur olmadığından dolayı Ardahan'da hükümet teşkilatının kurulamadığını da belirtmiştir[230].

Ankara Hükümeti, ele geçirdiği yerlerde memur ataması ile meşgul olurken 9. Kafkas Fırkası'nın Gümrü'de bulunan 29. Alayı ile bir batarya ve 9. Süvari Bölüğü Zaruşat ve donmuş Çıldır gölü üzerinden ileri harekete geçerek, altı günlük bir yürüyüşten sonra 14 Mart saat 13.00'te Ahılkelek'i ele geçirmiştir[231]. 9 Mart 1921'de Kutais'in yerli Bolşeviklerin eline geçmesi üzerine Batum'a gelen Menşevik Gürcü Hükümeti 15 Mart'ta Tiflis'teki Bolşevik Gürcü Hükümeti ile 24 saatlik bir mütareke yapmıştır.

16 Mart'ta son kez toplanan Gürcü Meclisi, Batum'un Ruslar'a teslimine karar vermişlerdir. Bu kararı almış olmalarında bir kerre Türk olan Batum'un daima Türk kalacağı buna rağmen Sovyetlerin Rusya'da bir gün mahv olacaklarına olan inanmaları etkili olmuştur[232]. 17 Mart'ta Menşevik Hükümeti Batum'dan ayrılmıştır[233]. Gürcü halkı ise Bolşevikliği ilan ederek Refkom idaresi kurmuşlar ve Türkler'den Batum'u terketmelerini istemişlerdi.

Kazım Bey, Refkom idaresinin teklifini kabul etmediği gibi 17/18 Mart gecesi Batum'da Türk hükümetini teşkil ederek mutasarrıf olarak işe başlamıştır. Bunun üzerine Refkom birlikleri Kazım Bey'in bulunduğu hükümet konağına saldırmışlar ve gün boyunca Batum'da Türk ve Refkom birlikleri arasında çarpışmalar devam etmişti. 18/19 Mart gecesi saat 01.00'de Ordjenikidze, Kazım Karabekir Paşa'ya ve TBMM Hükümetine gönderdiği telgrafta Moskova'da imzalanan antlaşma gereğince Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un boşaltılmasını istemiştir[234].

---

[230] *ATBD,* S. 107, Belge No. 3049, s. 135-137.
[231] *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi,* s. 248.
[232] *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi,* s. 251; K. Karabekir, a.g.e. , C. II, s. 210; S. E. Dayı, a.g.e., s. 280; İ. D. Akhalaya, a.g.e., s. 102-104.
[233] İ. D. Akhalaya, a.g.e., s. 104.
[234] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 210, 214; *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi*, s. 251-252; *Vakit,* 25 Mart 1921; S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri*, s. 219-220; S. Sürmeli, a.g.e., s. 678-682.

Moskova'da 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşmasının imzalandığı haberi ancak 20 Mart'ta Ankara'ya ulaşmıştı[235]. Bu arada Batum'da çarpışmalar devam etmiş, özellikle de 19 Mart'ta Kızılordu'nun Batum'a girmesi ve 19 Mart'ta Gürcistan'da Sovyet Cumhuriyeti'ni kurmaları üzerine daha şiddetlenmişti. Üstün kuvvetler karşısında güç durumda kalan Türk birliklerinin bir kısmı teslim olduğu gibi çatışmalar 20 Mart'ta da devam etmiştir. 21 Mart'ta ise 11. Kızılordunun Kolordu Kumandanı N. V. Kubişef, Kazım Bey ile görüşerek Batum'un boşaltılması için 20 saatlik bir süre tanımıştır[236]. Ertesi gün Kazım Karabekir Paşa, Moskova Antlaşması gereğince, Gürcistan idaresine bırakılan yerlerdeki Türk birliklerinin sınır gerisine çekileceğini, Batum'daki Türk temsilcisi yanında bir bölük, Ahıska'da bir irtibat heyeti bırakılacağını, bunlara Kızılordu tarafından dostluk ve kardeşlik muamelesi beklendiğini söylemiş ve boşaltılan bu yerlerde kalacak Müslüman halka karşı her türlü tecavüzden ve baskıdan uzak ve antlaşma hükmüne göre serbest yaşama imkânının sağlanmasını rica etmişti[237].

Kazım Karabekir Paşa'nın 22 Mart'taki bu telgrafından sonra 23 Mart'ta Ahıska, Ahılkelek ve Batum'da bulunan Türk birliklerine resmen geri çekilme emri vermiştir[238]. Bu emir üzerine Batum'da bulunan Kazım Bey, 28 Mart'ta Batum'dan ayrılarak Trabzon'a gelirken Nisan başlarında da Türk ordusu Ahıska ve Ahılkelek'ten çekilmiş[239] ve Müslüman Türk halkı bir kez daha anavatandan yine bir antlaşma ile ayrılmıştır.

5.7. Moskova ve Kars Antlaşmaları Sürecinde Ahıska

5.7.1. Moskova Antlaşması Öncesi TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya Arasındaki Münasebetler

Birbirleriyle uzun bir süre mücadele eden Türklerin ve Rusların kaderi I. Dünya Savaşı'ndan sonra birleşmiş ve Rusya Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile savaştan çekilirken Osmanlı Devleti de Mondros Mütarekesi ile savaştan çekilmişti. Savaştan

---

[235] *Atatürk'ün Milli Dış Politikası, (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge 1919-1923)*, C. I, Eskişehir, 1992, Belge No: 50, s. 328-329; K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 214.
[236] S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri*, s. 220; S. Sürmeli, a.g.e., s. 683-685; M. Gönlübol, C. Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938*), Ankara, 1990, s. 19.
[237] *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi*, s. 254.
[238] S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri*, s. 220; S. Sürmeli, a.g.e., s. 693.
[239] *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi,* s. 254; S. Sürmeli, a.g.e., s. 693.

büyük kayıplarla çıkan ve bu kezde ortak düşmana karşı savaşan[240] bu iki millet arasında birbirlerine karşı güven sorunu olsa da bir menfaat birliği oluşturulması fikri meydana gelmişti. İşte 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgali ve Mebusan Meclisinin basılması sonucu birçok milletvekilinin tutuklanması, Yunanlıların İngilizlerin teşviki ile Anadolu içlerine doğru ilerlemesi Mustafa Kemal'i ister istemez Sovyet Rusya'ya dönmeye zorlamıştı[241].

Mustafa Kemal, yukarıda ifade edilen sebeplerin yanı sıra, Anadolu'yu istila etmek isteyenlere karşı yürütmekte olduğu mücadele için hem silah hem politik destek sağlamak hem de İtilaf Devletleri'nin Bolşevik hareketinden duyduğu endişeden istifade ederek Türkiye'nin Rusya'ya yanaşmaması için İtilaf Devletleri'ni Türkiye'ye karşı daha anlayışılı harekete mecbur etmek istemekteydi[242].

Bolşevikler ile resmi temas kurulması noktasında Temsil Heyeti tarafından görevlendirilen Kazım Karabekir Paşa, 18 Nisan 1920'de Temsil Heyeti'ne Bakü'ye gönderilecek askeri heyet üyelerine verilmesi için hazırladığı talimatı gönderdi[243]. Mustafa Kemal bu talimatta bir takım değişiklikler yaptıktan sonra TBMM'nin açılmasından üç gün sonra 26 Nisan 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya geri gönderdi.

Kazım Karabekir Paşa'da bu telgraf bir teklif şeklinde olmadığı için başını ve bitimine teklif şekline getirdi[244]. Bakü'ye gönderilmesi için Trabzon'daki 3. Fırka Kumandanı Albay Rüştü Bey'e bildirildi. Ancak Bakü Bolşevik orduların eline geçtiği için Bakü'ye gönderilmesinden vazgeçilerek Rüştü Bey tarafından mektup haline getirilerek Teğmen İbrahim Efendi ile Moskova'ya gönderildi[245]. Teklifnamede, emperyalistlere karşı ortak hareket etmeyi, Bolşevik kuvvetlerin Gürcistan'a yönelik yapacağı harekâta başlarsa Türkiye Hükümeti'nin de emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine askeri harekât düzenlemeyi ve Azerbaycanı'da Bolşevik gruba katmayı taahhüd

---

[240] Ruslar Batı Cephesinde Polonya'ya karşı ağır bir yenilgiye uğradıkları gibi Boğazlar bölgesinde, Kafkasya'da, İran'da ve Afganistan'da bulunan İngiliz kuvvetleri tarafından çembere alınmışlardı. Türkler ise İtilaf Devletlerinin işgallerine karşı Millî Mücadele'yi başlatmışlardır. (Bkz. M. Gönlübol, C. Sar, a.g.e., s. 13-14; Abtülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara, 1991, s. 47.)

[241] F. Armaoğlu, a.g.e., C. I, s. 310.

[242] Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, 2010, s. 11.

[243] K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. I, s. 643-644.

[244] K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. I, s. 678.

[245] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 77; K. Gürün, a.g.e., s. 34.

etmekteydi. Ayrıca da Anadolu’da yapılacak olan mücadele içinde silah ve şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altın para yardımında bulunulmasını istenmekteydi[246].

Mustafa Kemal’in bu teklifine Sovyetler Birliği Hariciye Komiseri Çiçerin 3 Haziran’da cevap verdi. Bolşevik Rusya diplomatik münasebetlerin kurulmasından yana bir tavır sergilerken Türkiye’nin teklifine olumlu yaklaşmamakta hatta Türk toprakları üzerinde Türkiye Ermenistan’ın da, Kürdistan’ın da, Batum arazisinde, Şarki Trakya’da, Türk ve Arapların müşterek bulundukları bütün arazide milletlerin mukadderatlarının tesbit ve tayinini kendilerine bırakılması gerektiğinden bahsetmekteydi[247].

Bu mektuptan da anlaşılacağı gibi Sovyet Hükümeti, bu aşamada Ankara Hükümeti ile açık bir ittifaktan yana değildi. Ancak millîyetçi ve dost bir Türkiye’nin, Sovyetlerin güney sınırını koruması; Sovyet Rusya ile İtilâf Devletleri arasında tampon bölge görevi yapması, Sovyet itibarının İslam topraklarında yayılmasına yardımcı olması ve Sovyet işgalindeki ülkelerde yaşayan Türk halkın millî duygularının dizginlemesi olasılığını da Sovyet önderleri gözönünde bulundurmaktaydılar[248].

Ankara Hükümeti ise imzalanmak üzere olan Sevr Antlaşması’nın uygulanmasını önlemek için her çeşit savaş malzemesi ile paraya ihtiyacı vardı. Bu yardımı da ancak Sovyet Rusya’da temin edebilirdi. Bu sebeple TBMM tarafından seçilen 5 Mayıs 1920’de ilk toplantısını yapan İcra Vekiller Heyeti Sovyet Rusya’ya bir heyet göndermeye karar verdi. Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında İktisat Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek), Dr. Albay İbrahim Tali (Öngören), Rusça bilen Lazistan Mebusu Osman Beyin de katıldığı bir delege heyeti 11 Mayıs 1920 tarihinde Ankara’dan hareketle 19 Temmuz’da Moskova’ya ulaştı[249]. Çok tartışmalı geçen ve uzun süren müzakerelerin[250] sonucunda 24 Ağustos’ta anlaşma metni parafe edildi. Ancak imzalanması mümkün olmadı. Çünkü Sovyetler; Bitlis, Van ve Muş illerinin Ermenistan’a verilmesini istediler[251].

---

[246] Bu teklif için (Bkz. *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Ankara, 1991, s. 318; *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)*, Ankara, 1973, s. 63; Ali Kemal Meram, *Türk–Rus İlişkileri Tarihi, ayrıca: Mustafa Kemal’den Sovyetlere, Sovyetlerden Mustafa Kemal’e Mektuplar ve Millî Mücadele,* İstanbul, 1969, s. 242; K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. I, s. 678.)

[247] Çiçerin’in mektubu için (Bkz. *Atatürk’ün Milli Dış Politikası*, C. I, Belge No. 24, s. 157-161; Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938),* C. II, Ankara1975, s. 251-252; *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız,* s. 64-65; K. Karabekir, a.g.e., C.II, s. 77-78.)

[248] S. R. Sonyel, a.g.e., II, s. 7.

[249] A. Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları,* Ankara, 1984, s. 77-78; Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981, s. 141-142; K. Atatürk, *Nutuk,* s. 315.

[250] Bu müzakereler için (Bkz. A. Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 78-95; Y. K. Tengirşek, a.g.e., s. 153-158.)

[251] A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 101-102.

Sovyetler, bu isteklerinin TBMM Hükümeti tarafından kabul edilmeyeceğini bilmelerine rağmen böyle bir istekte bulunmalarının sebebi henüz TBMM Hükümeti ile bir ittifakı erken bulmuş olmalarından kaynaklanmaktaydı. Bunun sebebi ise TBMM Hükümeti'nin batıya karşı henüz üstünlük sağlayamamış olmasıydı. Ayrıca Sovyetleri tereddütte bırakan bir başka durum da Sovyet–İngiliz Ticaret Antlaşması ile müzakerelerin sekteye uğraması endişesiydi. Çünkü Sovyetler TBMM ile yapılacak bir ittifakın iktisadî ve ticarî yönden büyük bir sıkıntı içinde olan Sovyet yönetimini sonuçlandırabilecek bir İngiliz–Sovyet Ticaret Antlaşması'nın nimetlerinden mahrum bırakabilirdi. Sovyetler Türk Sovyet ittifakını, imzalamamasının bir başka sebebi de Bolşevik Ruslar'ın Ermeni meselesi karşısındaki tavrıdır. Çarlık Rusyası, tarihi emelini gerçekleştirmek için Ermenistan coğrafyası ile meşgul olmuş ve adeta Ermenilerin hamiliği rolünü üstlenmişti. Şimdi de Bolşevik Rusya Ermeni Hükümeti'ni "Sovyet Bahçesi" içine alarak tarihi Rus emelini hayatiyete geçirmek istemekteydi. Çünkü bu iller Doğu Anadolu Bölgesi'nin merkezini teşkil etmekteydi. Dolayısıyla da Bolşevik Ruslar, Doğu Anadolu'dan İskenderun'a uzanan bir koridordan rahatlıkla Akdeniz'e inebilecekti[252].

Sovyetlerin istekleri karşısında Bekir Sami Bey müzakereleri bırakmak zorunda kaldığı[253] gibi durumu 30 Ağustos'ta TBMM başkanlığına bildirdi[254]. Ankara Hükümetinin 16 Ekim[255] ve 21 Ekim[256] tarihlerinde gönderdiği iki talimatta da Sovyetlerin bu istekleri reddedildi. Ayrıca Hariciye Vekilliğine vekâlet eden Ahmet Muhtar Bey tarafından Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'e 27 Aralık 1920'de bir nota gönderildi[257]. Ancak iki milletin de birbirine ihtiyaçları vardı. Ankara Hükümeti muhtaç

---

[252] Mesut Aydın, *Misâk-ı Millî ve Yeni Türk Devleti'nin Sınırları*, Malatya, 1998, s. 65-66; F. Armaoğlu, a.g.e., C. I, s. 311; K. Gürün, a.g.e., s. 55-57; Fadime Tosik, *Tevfik Rüştü Aras'ın Siyasi Kişiliği*, (İnönü Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya, 2002, s. 120.

[253] K. Gürün, a.g.e., s. 37; Rıza Nur'a göre Bekir Sami Bey Van'ın Ermenilere verilmesi karşısında kendi kavmi olan Asetinlere istiklâl tanınmasını pazarlık konusu yapmış ve prens sıfatı ile Kafkasya'ya gitmiştir. [Bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. III, İstanbul 1967, s. 679-680.]; Bekir Sami Bey'in ikinci defa Moskova'ya gönderilen heyette yer almamasında bu durum etkili olabileceği gibi Kafkasya'da yaptığı faaliyetlerin Rusya'yı kızdırmış olması da etkili olmuş olabilir.

[254] 30 Ağustos 1920 tarihli Bekir Sami Bey'in TBMM'ne gönderdiği rapor için (Bkz. Y. K. Tengirşek, a.g.e., s. 159-164.)

[255] 16 Ekim 1920 tarihli talimat Mustafa Kemal İmzasıyla Bekir Sami Bey'e gönderilmiştir. (Bkz. A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 112-116; Y. K. Tengirşek, a.g.e., s. 183-186; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, s. 371-373.)

[256] 22 Ekim 1920 tarihli talimat ise Hariciye Vekâleti tarafından Bekir Sami Bey'e gönderilmiştir. (Bkz. A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 116 -117; Y. K. Tengirşek, a.g.e., s. 186; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, C. I, Belge No. 48, s. 318-325.)

[257] *Atatürk'ün Milli Dış Politikası,* C. I, Belge No. 39, s. 238-245.

olduğu dış kaynağı batıdan sağlayamayacağını ve kendine yardımı dokunacak devletin yalnız Rusya olabileceğini kabul etmekteydi[258].

Sovyetlere gelince, onların da Ankara ile dost geçinmekte büyük çıkarları vardı. Bu sebeple iki ülke arasındaki ilişkilerde yumuşama dönemi yaşandı. Sovyet Rusya Ekim 1920'de Sovyetler, Budu Mdivani başkanlığındaki elçilik heyetini Ankara'ya gönderdi[259]. Ankara Hükümeti'de 21 Kasım 1920'de Moskova Büyükelçiliğine Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'yı atadı[260].

5.7.2. Moskova Antlaşması ve Ahıska

İki ülke arasında karşılıklı elçilerin tayin edilmesinden sonra Mustafa Kemal Paşa 29 Kasım 1920 tarihinde Çiçerin'e bir telgraf göndererek, batı emperyalizmine karşı birlikte mücadele etmek için yakın bir ittifakın kurulmasını talep etti[261]. Bu arada Çiçerin'inde Mdivani'ye gönderdiği 1 Aralık 1920 tarihli telgrafta şartları önceden belirlenen 24 Ağustos 1920 tarihli anlaşmanın imzalanmasını, ayrıca siyasi ve askeri bir anlaşmanın imzalanmasını istedi. Sovyet Rusyanın teklifi Ankara Hükümeti tarafından memnunlukla karşılandı[262].

6 Aralık 1920 tarihinde TBMM'de yapılan görüşmelerde Sovyet dostluğundan bahsedilmiş ve aynı gün Sovyetlere Ankara'nın müzakerelere hazır olduğu bildirilmiştir[263]. 7 Aralık'ta da Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey başkanlığında Moskova'ya gidecek olan heyetin kararnamesi çıkartılmış ve heyet 14 Aralık'ta Ankara'dan ayrılmıştır[264].

7 Ocak 1921 tarihinde Kars'ta Ali Fuat Paşa'nın başkanlık ettiği elçilik heyeti ile buluşarak[265] 19 Şubat'ta Moskova'ya ulaşmışlardır[266]. 21 Şubat'tan itibaren müzakerelere başlanmış[267] ve uzun süren müzakerelerden sonra 16 Mart 1921 tarihinde

---

[258] Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C.* IV, İstanbul, 1991, s. 67.
[259] F. Armaoğlu, a.g.e., C. I, s. 313.
[260] A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 129.
[261] F. Armaoğlu, a.g.e., C. I, s. 312; Ahmet Eyicil, *Siyasi Tarih*, Ankara, 1990, s. 267.
[262] Y. K.Tengirşek, a.g.e., s. 190; A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları,* s. 145-146; S. Tansel, a.g.e., C. IV, s. 67-68.
[263] S. Tansel, a.g.e., C. IV, s. 68.
[264] Y. K. Tengirşek, a.g.e., s. 191
[265] A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları,* s. 144; Y. K. Tengirşek, a.g.e., s. 192.
[266] A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları,* s. 163; A. M. Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*, İstanbul, 1999, s. 203; Yusuf Kemal Bey 18 Şubat 1921 günü Moskova'ya ulaştıklarını yazmaktadır. (Bkz. Y. K. Tengirşek, a.g.e., s. 203.)
[267] A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları,* s. 178; A. M. Şamsutdinov, a.g.e., s. 204.

Moskova Antlaşması imzalanmıştır[268]. Ancak aynı gün Londra'da İngiltere ile bir ticaret anlaşmasının imzalanacak olması sebebi ile antlaşmanın ilanı Rusların talebi üzerine 18 Mart günü yapılmıştır[269].

Moskova Antlaşma ile Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı şöyle çizilmişti: "Karadeniz sahilinde Sarp karyesinden başlayarak "Hedismeta" dağı "Şavşat" dağının hattı taksimi miyahı "Kani" dağından geçen oradan daima Ardahanve Kars sancaklarının hududu idariyei kuzeyini Arpaçayı ve Aras talvegini takibederek Aşağı Karasu mansabına vasıl olan hat ile tayin olunmuştur."[270] Dikkat edilirse Misâk-ı Millî[271] sınırında yer alan Batum bu hatta yer almadığı gibi Misâk-ı Millî sınırına dâhil olmayan Ahıska ve Ahılkelek'te Gürcistan'a bırakılmıştı. (EK-1, Harita-7) Böylece kadim Çıldır Eyâleti'nin merkezi olan Ahıska ve vilayetin 21 sancağından 9'u Gürcistan'a verilmiş, 11'i Türkiye'de kalmıştır.[272]

---

[268] *Vakit,* 30 Mart 1921; Yusuf Kemal Bey, Moskova Antlaşmasının 18 Mart günü imzalandığını fakat bir yıl öncesinden 16 Mart 1920 günü İstanbul'un İtilâf Devletleri tarafından işgalin yıl dönümü olması ve Rusların da İngilizlerle imzaladığı ticaret antlaşmasından dolayı 16 Mart tarihini koymayı uygun gördüklerini yazmaktadır. (Bkz. Y. K. Tengirşek a.g.e., s. 217-218.)

[269] K. Gürün, a.g.e., s. 68.

[270] *TBMM Zabıt Ceridesi,* C. 11, Ankara, 1958, s. 323; Türkiye Gürcistan hududunun tafsilatı 1 (A) Zeyl'inde şöyledir. "Karadeniz sahilinde Sarp karyesi-Karaşalvar dağı ve Maradidi karyesinin şimalinde Çoruh kateder. -Sabaur karyesi şimali Hadiz-Meta dağı-Kavakibe dağı –Kavtareti karyesi-Medzibna dağının hattı taksimi miyahı- Gerat Kesun dağı –Korda dağı hattı taksimi miyahını takiben Karabet Şavşetski dağı zirvesinin kısmi garbizinden eski Artvin kazasının hududu idariyei kedimesine vasıl olur-Şavşestski dağı hattı taksimi miyahındna geçerek Sarıça (Karaisalı) dağına vasıl olur-Kiviralski boynu buradan eski Ardahan kazasının hududu idariyei kadimesine Kanni dağına gelir. Oradan şimale teveccüh ile Tilil (Girmani dağına vasıl olur- aynı Ardahan hududu takiben Badela karyesinin şimali şarkiyesinde Poskov çayına vasıl olur ve Çançak karyesinin şimaline kadar bu ırmağı cenuba doğru takibeder. Orada bu ırmağı terk ile hattı taksimi miyahı takiben Eribyanbaşı dağına vasıl olur. Keltepe ve Harmantepe dağlarından geçer-Kasris-Seri dağına gelir. Oradan Kura nehrine kadar Karzamet çayını takibeder. Badehukartanekev karyesinin şarkına kadar Kura nehri talvegini takip v eorada Karaoğlu dağının hattı taksimi miyahına geçerek nehri mezkûru terk eder. Badehu Kazapin gölünü ikiye ayırarak (7.580) noktasına oradan Gökdağa vasıl olur. Üçtepeler-Tayakale noktası orada eski Ardahan sancağı hududunu terkeder ve Büyük Akbaba dağlarına geçer. İbiş köyünün şarkına geçerek 7.518 rakımına ve badehu Kızıltaşa vasıl olur. Novikıızltaş köyü – Karaahmet'in garbından geçerek Camuşbu çayına vasıl olur. Dilaver, B. Kımlı Tihnis köylerinin şarkında kâin Vartanı ve Başşuragel köylerinden ve salifüzzikir ırmağı takiben Kalalı'nın şimalinde Arpaçay ırmağına vasıl olur- oradan mütamadiyen Arpaçay talvegni takip ile Aras'a gelir. Aras talvegini Aşağı Karasu mansabına kadar takibeder. (Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi,* C. 11, s. 321-322; K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 229.)

[271] Misâk-Millî: Erzurum Kongresinde ele alınıp Sivas Kongresi'nde olgunlaştırılan, ilk müsveddeleri Ankara'da Heyet-i Temsiliye tarafından kaleme alınan, buradan İstanbul'a gönderilip son Osmanlı Mebusan Meclis'inde bir komisyon tarafından kesinleştirilerek 28 Ocak 1920'de kabul edilip 17 Şubat'ta ilan edilen altı maddelik bir "Milli Mutâbakat Metni"dir. Bu metnin ikinci maddesi: "Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda ârayı ammeleriyle Anavatana iltihâk etmiş olan Elviye-i Selâse için ledelicap tekrar serbestçe ârayı ammeye müracaat edilmesini kabul ederiz." (Bkz. *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, C. I, Belge No: 13, s. 131-133; Rahmi Doğanay, Erdal Açıkses, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Atatürk İlkeleri,* Elazığ, 2006, s. 88.)

[272] A. Hacılı, a.g.e., s. 50.

Batum'un durumu hakkında Moskova Antlaşması'nın 2. maddesinde[273]: "Türkiye aşağıdaki şartlarda Batum liman ve şehri ile bu muahedenin birinci maddesinde musarrah hududun şimalinde kalan ve Batum kazası aksamından olan arazinin hakk-ı hâkimiyetini Gürcistan'a terk etmeye razı olur:

1-Bu maddede tayin edilen mahallerin ahalisi her cemaatin harsi ve dini hukukunu zıman altına alan ve kendilerine bu arazide ahalinin istediği arazi usul-i idaresini vaz'a imkân burakan mevzii ve idari geniş bir muhtariyetten müstefid olacaklaradır.

2-Batum limanı vasıtasıyla vaki olacak ihracaat ve ithalatta her nevi emtea ve büütn mevad için gümrüksüz, hiçbir mâniasız ve her hak ve resimden ari serbest transit ve Batum limanından masrafsız ve ücretsiz istifade hakkı temin olunur." şeklinde bir düzenleme getirilmişti.

Nahçıvan için ise Antlaşmanın 3. Maddesi ile bir düzenleme getirilmiştir. Getirilen bu düzenlemede Nahçıvan'a Azerbaycan himayesinde bir muhtariyet getirilmiş ve Azerbaycan'ın bu himayeyi üçüncü bir devlete terk etmemesi şartı konmuştu[274]. Batum ve Nahçıvan konusunda bu önemli kararlar alınırken Ahıska ve Ahılkelek konusunda böyle bir kararın alınmaması sebebi düşündürücüdür.

Ankara, Moskova Antlaşmasının imzalandığı haberini ancak 20 Mart'ta Sovyet Rusya'nın Elçisi Mdivani'nin Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'e gönderdiği mektubla öğrenebilmişti. Mektupta: *"16 Mart'ta Moskova'da Türkiye ile Rusya arasında her iki ülke arasındaki dostça ve kardeşçe ilişkileri kuran bir antlaşma imzalanmıştır. Antlaşmayı bizim taraftan Hariciye Halk Komiseri Çiçerin ve Rusya Merkez Yürütme Komitesi üyesi Korkmazof, Türkiye tarafından da Türkiye Büyük Millet Meclisi Murahhas Heyeti Başkanı ve İktisat İşleri Halk Komiseri Yusuf Kemal Bey, Maarif Halk Komiseri Rıza Nur Bey ve Türkiye'nin Rusya Büyükelçisi Ali Fuat Paşa imzalamışlardır. Kendi refahları için, her iki millet arasındaki kardeşlik ve dostluk bağlarını daha da kuvvetlendirmeye katkıda bulunacak antlaşmanın imzalanması haberini size bildirmekten mutluluk duyarak, ihtirâmât-ı fâikamın kabulünü rica ederim Sayın Komiser."*[275] denilmektedir.

Mektupla birlikte Türk Hükümeti antlaşmadan haberdar olmuş ve böylelikle Batum, Ahıska ve Ahılkelek'teki kuvvetlerin geri çekilmesi emrini Kazım Karabekir

---

[273] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 227.
[274] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 227.
[275] *Atatürk'ün Milli Dış Politikası,* C. I, Belge No: 50, s. 328-329.

Paşa 23 Mart'ta Türk birliklerine vermiştir[276]. Bu emir üzerine Batum'da bulunan Kazım Bey, 28 Mart'ta Batum'dan ayrılarak Trabzon'a gelirken Nisan başlarında da Türk ordusu Ahıska ve Ahılkelek'ten çekilmiş[277] ve Müslüman Türk halkı bir kez daha anavatandan yine bir antlaşma ile ayrılmıştır.

Moskova Antlaşması Ankara Hükümetinin dış politikada gösterdiği büyük başarılarının ilki olması bakımından antlaşma büyük bir önem taşısa da antlaşmanın imzalanması ve buna bağlı olarak Türk ordusunun Ahıska, Ahılkelek ve Batum'dan çekilmesi bölgede yaşayan Müslüman Türkler için tam bir hayal kırıklığı olmuştur.

Antlaşmayı imzalayan heyet trenle Kars'a gelmişti. Burda *"Gürcistan'la yapılan 1918 Batum Muahedesiyle Türkiye'ye katılan Ahıska sancağı neden ihmal edildi?"* şeklinde soru soranlara Rıza Nur, *"Ahıska'da böyle yüzlerce Türk köyü olduğunu maalesef bilmiyorduk! Elimizde neşredilmiş bir vesika bile yoktu. Keşke daha önce bu hususuta bilgi sahibi olsaydık!"*[278] diyerek soruyu geçiştirmişti.

"Ahıska ve Ahılkelek niçin Moskova Antlaşması ile anavatanda kalması sağlanmadı?" sorusundan önce "Ahıska ve Ahılkelek niçin Misâk-ı Millî sınırlarına dâhil edilmedi?" sorusunun sorulması gerekmektedir. Misâk-ı Millî sınırları tesbit edildiği ve nihai olarak kabul edildiği zamanda Türkiye önemli sorunlarla karşı karşıyaydı. Bunlardan en önemlisi ise Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi ile Vilayet-i Sitte denilen Erzurum, Sivas, Elazığ, Diyarbakır, Van ve Bitlis'in Ermenilere verilmiş olması ve Ermenilerin Doğu Anadolu bölgesini de içine alan büyük Ermenistan Devleti'ni kurmak istemesiydi. Bu sebeple de Milli Mücadele'yi yapan kadro Ermenilerin Türkiye üzerindeki hayallerinin sonlandırılması ve isteklerinden vazgeçmeleri için askeri bir hareketi düşünmekteydi. Ancak bu esnada da Gürcistan'ın tarafsızlığını sağlamak gerekmekteydi. Çünkü Ermenistan dışında Ahıska ve Ahılkelek'e sahip olan Gürcistan'ın da düşman tarafında olması o günün stratejisine uygun değildi. Moskova görüşmelerinin devam etttiği günlerde ise Ahıska ve Ahılkelek bölgeleri Misâk-ı Millî sınırlarına dâhil olmadığı için herhangi bir ısrar veya pazarlık konusu olamamıştır[279]. Bunu da yine dönemin şartlarına göre ele alınması gerekmektedir.

---

[276] S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 220.
[277] *Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi,* s. 254; S. Sürmeli, a.g.e., s. 693.
[278] M. F. Kırızoğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 88.
[279] N. Yücel Mutlu, *Misâk-ı Millî'den İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars/Ardahan/Batum*, Ankara, 2007, s. 136.

Moskova Antlaşması, I. Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkan ve toprakları İtilaf Devletleri tarafından işgal altında olan bir milletin varlık ve yokluk mücadelesi esnasında imzalandı. Fransızlar'a karşı Güney Cephesinde, Yunanlılar'a karşı da Batı Cephesinde mücadele veren TBMM Hükümeti'nin her iki cephede mücadeleyi sürdürebilmek ve nihai zaferi kazanabilmek için para, silah ve cephane yardımına ihtiyacı vardı. Bu yardımı da ancak o günkü şartlarda Bolşevik Ruslar'da temin edebilirdi. Bu sebeple de Misâk-ı Millî sınırları içerisinde yer alan Batum'un ve Misâk-ı Millî sınırları içerisinde yer almayan Ahıska ve Ahılkelek'in kaybı kabul edildi. Bunun için hem TBMM Hükümeti'ne hem de Antlaşmaya imza koyan heyete ağır eleştrilerde bulunulabilir. Ancak Moskova Antlaşması değerlendirilirken Rıza Nur Bey'in Moskova Antlaşması'nın hazırlanması ile ilgili sözleri dikkate alınmalıdır.

Rıza Nur Bey hatıratında şöyle yazmaktadır[280]: *"... Biz Moskova'da bir hudut yapıyor, Batum'u istemiyoruz. Kanaatimizce, Batum'u bize Ruslar vermezler. Batum Türkiye'ye beladır; diyoruz. Burayı korumak için daima orada ellibin kişilik bir ordu beslemek lazımmış. Batum öyle bir yer ki, Rusların can evi. Bize bırakmayacaklar, arada harp olacak. Bu kadar yaptıklarımız mahvolacak. En fecii, Türkiye yardımsız kalacak. Biz Ardahan, Artvin ve benzerlerini aldık. Antlaşma'da bu tesbit kabul edildi. Batum'u da bunlar ile bir sandığa koymak istemiyoruz. Nasıl olsa Ruslar bir gün Batum'u alırlar. Sandıktaki diğer şeyler de, beraber gider. Türkiye Batum'u alıp daima harbe hazır olmak, büyük bir ordu beslemek gibi aptallık yapamaz."*

Moskova Antlaşması, 21 Temmuz 1921'de TBMM'nin onayına sunulmuş ve Batum milletvekillerinin karşı çıkmasına rağmen 201 oy kabul 1 oy çekimser ve 5 oy da ret ile Moskova Antlaşması kabul edilmiştir. Yusuf Kemal Bey, Batum milletvekillerini bu antlaşmaya oy vermemekle haklı görmüş ancak *"... Türkiye'nin ve Türklüğün menfaati bunu icabediyor."*[281] demişti.

Moskova Antlaşması'ndan sonra Ömer Faik Nemanzade, Ahıska'yı Moskova Antlaşmasıyla özerk bir yapıya kavuşan Batum'a dâhil etmeye çalışmış; bu fikri Rus ve Gürcülere önceleri kabul ettirmişse de daha sonradan vazgeçmişlerdi[282].

---

[280] R. Nur, a.g.e., C. III, s. 793-794.
[281] *TBMM Zabıt Ceridesi,* C. 11, s. 332-333.
[282] Ali Arslan, "I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921)", *Kafkas Araştırmaları,* C. III, İstanbul, 1997, s. 113.

5.7.3. Kars Antlaşması ve Ahıska

Moskova Antlaşması'nın 3. Maddesinde yer alan *"Aras talvekinin şarkiyle Dağna dağı-velidağ-Bağarcık-Kömürlüdağ hattının garbi arasına girmiş olan Nahçıvan arazisinin müsellesi mıntıkasında Kömürlüdağ 6.930'dan başlayıp Saray Bulak Dağ 8.071 ile Ararat istasyonundan geçen ve Karasu ile Aras'ın birleştiği noktada hitam bulan hatt-ı hudut Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan murahhaslarından mürekkep bir komisyon tarafından tashih edilecektir."*[283] hükmü gereği ve yine Moskova Antlaşması'nın Meclisler tarafından tasdik edildikten sonra değiş tokuş edilmesinin Kars'ta yapılmasının kararlaştırılması üzerine Kars'ta bir konferans düzenlenmesine karar verilmişti.

Konferansta TBMM Hükümeti'ni temsilen heyet başkanlığına Kazım Karabekir Paşa getirilmişti. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Konferansta takip edilmesi gereken esaslar ile ilgili olarak Konferansın Heyet Başkanlığına 17 Eylül 1921'de gönderdiği telgrafta şunları söylemiştir[284]: *" Tarafeynce tasdik edilmiş olan ve hatta o zamana kadar tasdiknamaleri de teati kılınmış olması lazım gelen 16 Mart 1337 tarihli muhadenet ahitnamesinin hiç bir maddesi Rusya ile aramızda mevzu-i bahis olamaz. Ve böyle bir maddenin Cenub-i Kafkas Cumhuriyetlerinden biriyle veya cümlesiyle münakaşasında Rusya Hükümeti o maddeyi o cumhuriyete kabul ettirmeye mecbur olduğu için kendisinin bizim tarafta bulunması iktiza eder. ... Yapılacak muahedeler için evvel emirde Moskova Ahitnamesinin ihtiva ettiği esasları ve tertibi takip etmek hem işi teshil eder."* Yine Yusuf Kemal Bey bu telgrafına ilave olarak aynı gün başka bir telgraf göndermiştir. Telgrafta Azerbaycan ile yapılan anlaşmanın Türkçe yazılmasını ve girişine de iki milletin kardeş olduğunu, emellerindeki birliğin ifade edilmesini; ayrıca Moskova Antlaşması'nın Azerbaycan'ı ilgilendiren hükümlerini belirterek antlaşmanın bu kapsamda yapılmasını istemişti[285].

Yusuf Kemal Bey, ilk telgrafına üçüncü ilave olarak 19 Eylül'de gönderdiği telgraf Gürcistan ile yapılacak anlaşma ile alakalıdır. Anlaşmanın Gürcüce ve Türkçe yazılmasını ayrıca ilerde bir müşkilat çıkması durumunda başvurulması için Fransızca da yazılmasını ve uygun bir giriş konulmasını ve Gürcistan'a Misâk-ı Millî'de kabul edilen arazinin Türkiye'nin olduğunun kabul ettirilmesi istemişti. Ayrıca telgrafta: *" Gürcistan ile müzakere bizi en ziyade işgal edecek maddelerden biri Moskova*

---

[283] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 227.
[284] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 282-283.
[285] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 283-284.

Ahitnamasi'nin ikinci maddesindeki şartların suver ve eşkâlini tesbit meselesi olacaktır. Batum arazisi veya Acara muhtariyetinin ana hatları hatta mümkün olduğu takdirde teferruatı konferansda tayin ve muahedeye ve icabında zabıtnamelere dercolunmalıdır. Gerek Acara muhtariyeti zımnında Acaralıların haiz olması matlup olan her nevi kukukun gerekse Batum limanından mali ve iktisadi istifademiizn suver ve eşkâli hakkında orada bulunan ziyade malumat olduğunu ümid ediyoruz. Binaenaleyh her iki meselenin evvel emirde heyet-i âliyenizce kabul biltedkik mütalaanızı rica ederim. ... Dördüncü maddeye dair Azerbaycan meyanında Ahıska ve Borcalı Türklerinin halini ve istikbalini unutmamamlıyız. Gürcistan orada bulunan tebaamız hakkında bazen pek şiddetli ahkam vazediyor."[286] demişti.

Yusuf Kemal Bey'in telgraflarına dikkat edilirse, Türk Hükümeti'nin o günlerde dış politikada takip ettiği siyasetin, elde edileni korumak ve taviz vermemek olduğu rahatlıkla görülebilir. Bu sebeple Moskova Antlaşması ile elde edilenler Türk Hükümetinin "kırmızı çizgisidir" denilebilir. Yine şu rahatlıkla söyleyebiliriz ki Ankara Hükümeti, Moskova Antlaşması'nda yer vermediği Ahıska ve Borçalı Türkleri'nin durumu ile bu kez ilgili bir görüntü vermekteydi. Bu da bize Moskova Antlaşmasını imzalayan heyette yer alan Rıza Nur Bey'in kendisine Kars'ta *"Gürcistan'la yapılan 1918 Batum Muahedesiyle Türkiye'ye katılan Ahıska sancağı neden ihmal edildi?"* şeklinde soruya *"Ahıska'da böyle yüzlerce Türk köyü olduğunu maalesef bilmiyorduk! Elimizde neşredilmiş bir vesika bile yoktu. Keşke daha önce bu hususuta bilgi sahibi olsaydık!"* şeklindeki sözlerini doğrular niteliktedir.

Moskova Antlaşması'nı anlaşmaya taraf olan Sovyet Rusya ve TBMM Hükümeti meclislerinde tasdik ettikten sonra teatisinin yapılması için Aleksi Nikoloyeviç başkanlığındaki Sovyet heyeti 20 Eylül 1921'de özel bir trenle Kars'a gelmiş ve 22 Eylül'de her iki hükümet adına tasdikli Moskova Antlaşması Vali Konağı'nda teati edilmiştir[287].

26 Eylül 1921'de ise Rus Sovyet Başdelegesi Jak Ganetski'nin de katılımıyla Türkiye ile Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan arasında Kars Konferansı başlamıştır. Konferansa Türkiye'yi temsilen başdelege olarak Kazım Karabekir Paşa, Azerbaycan Heyeti Başkanı Behbud Şahtahtinski, Gürcistan Heyeti Başkanı Harbiye ve Bahriye Komiseri Şalva Eliava, Ermenistan Heyeti Başkanı Hariciye Komiseri A. Maravyan

---

[286] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 285-286.
[287] *Vakit*, 28 Eylül 1921; K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 280-281.

katılmışlardır. Kazım Karabekir Paşa, Rus Sovyet Başdelegesi Jak Ganetski ve Ermenistan Heyeti Başkanı Hariciye Komiseri A. Maravyan'ın yaptığı konuşmalardan sonra Konferans çalışmalarına geçilmiştir[288]. Kazım Karabekir gündemi şu şekilde belirlemiş ve gündem taraftarca da kabul edilmiştir[289]:

1. Eski Hükümetlerce kabul edilmiş olan antlaşmalar yok sayılacaktır.

2. Bir tarafa zorla kabul ettirilmek istenen antlaşmalar diğer tarafça kabul edilmeyecektir.

3. Kapitülasyonlar.

4. Sınır meselesi.

5. Nahçıvan'ın Özerkliği.

6. Acara Özerkliği *ve* Batum Limanı ve transit meselesi

7. Yollar

8. Meralar

9. Boğazlar

10. Siyasi mahiyette teşkilat

11. Bir memlekette oturan diger memleket ahalisi sakin olduğu memleketin kanunlarına tabidir.

12. En ziyade mazhar-ı müsaade devlet muamelesi

13. Arzu ile göçler

14. 19l8-l920 harbinde göç edenlerin geri dönmesi meselesi

15. Genel Af

16. Harb Esirleri

17. Demiryolu, posta ve telgraf, yolcu ulaşımı (Transit meselesi).

18. Ticari ilişkilerin kurulması ve temini için Tif1is'te Konferans toplanması

19. Konsolosluk sözleşmesi

20. Antlaşma'nın tasdiki ve Erivan'da mübadele edileceği.

Kars Konferansı, bu gündem maddeleri üzerinden yapılan uzun müzakerelerden sonra 20 maddelik bir antlaşma metninin imzalanması ile sona ermiştir[290]. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'nı TBMM Hükümeti adına Edirne Mebusu ve Şark

---

[288] K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 281-282, 286-288; *Vakit*, 3 Teşrin-i evvel 1921 (3 Ekim 1921); *Vakit*, 7 Teşrin-i evvel 1921 (7 Ekim 1921); İsmayıl Musa, "Azerbaycan ve Rus Kaynaklarına Göre 1921 Moskova-Kars Antlaşmaları ve Kuzey Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Meseleleri", *Belleten*, C.LXVI, S. 246, Ağustos 2002, s. 522.

[289] A. M. Şamsutdinov, a.g.e., s. 221-222; K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 294.

[290] Antlaşma metni için (Bkz. K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 296.)

Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Burdur Mebusu Veli Bey, Sabık Nafia Nezareti Müsteşarı Muhtar Bey ve Türkiye'nin Azerbaycan Fevkalâde Mümessili Memduh Şevket Bey imza koymuşlardır. Ermenistan Sosyalist Şuralar Cumhuriyeti Hükümeti adına Hariciye İşleri Halk Komiseri Aşkenaz Maravyan ve Dâhiliye İşleri Halk Komiseri Bogos Makinziyan; Azerbaycan Sosyalist Şuralar Cumhuriyeti Hükümeti adına Halk Komiserleri Şurası Reis Muavini Behbud Şahtahtinsky; Gürcistan Sosyalist Şuralar Cumhuriyeti Hükümeti adına Harbiye ve Bahriye İşleri Halk Komiseri Şalva Eliyava ile Hariciye ve Maliye İşleri Halk Komiseri Aleksandr Şvanidze; Rus Sosyalist Şuralar Cumhuriyeti Hükümeti adına da Letonya Fevkalade Mümessi1i Jak Ganetski imzalamışlardır[291]. Türkiye Kars Antlaşmasını ise 22 Ocak 1922'de onaylamıştır.[292]

Kars Antlaşması'nın maddeleri incelendiği zaman bunların Moskova Antlaşması'nın maddelerinin tekrarından ibaret olduğu görülecektir. Sınırlar noktasında da değişen bir şey yoktur. Batum ve Nahçıvan'a Moskova Antlaşması'nda olduğu gibi özerklik verilmiştir. Ahıska, Ahılkelek tıpkı Moskova Antlaşmasında olduğu gibi Kars Antlaşması'nda da Sovyet Gürcistanı'na bırakılmıştır. Kars Antlaşması ile Türkiye'nin doğudaki durumu hukuki şekil almış ve Sevr Antlaşması'nın uygulanmazlığı isbat edilmişse de bu antlaşma, Ahıska ve Ahılkelek'i Türk coğrafyası olmaktan çıkarmış ve böylelikle burada yaşayan Müslüman Türk halkı kendi kaderine terk edilmiştir.

[291] *Vakit*, 20 Teşrin-i evvel 1921 (20 Ekim 1921); K. Karabekir, a.g.e., C. II, s. 296; A. M. Şamsutdinov, a.g.e., s. 222.

[292] *BCA*, No: 30.18.1.1/4.45..14.

SONUÇ

Ahıska bölgesi toprakları; Avrupa ve Asya'nın omurgasını oluşturan Güney Kafkasya toprakları üzerinde yer aldığı için Anadolu'dan Orta Asya'ya, Orta Asya'dan Anadolu'ya yapılacak göç ve istilâ hareketlerinde bir geçiş güzergâhıdır. Bu nedenle de tarihin en eski çağlarından itibaren pek çok kavmin gelip yerleştiği ve hâkimiyet kurduğu yerdir. Ahıska bölgesine gelen pek çok Türk topluluğu diğer birçok topluluk gibi varlıklarını kaybederken Gürcü Kralı II. David tarafından Kıpçak Bozkırlarından Gürcistan'a getirilen ve Ahıska bölgesine yerleştirilen Kıpçaklar, Moğolların Gürcistan'ı istila etmesinden sonra 310 yıl yaşayacak Atabek Devleti'ni kurmuşlardır.

Atabek Devleti'nin toprakları 1578 yılında tamamıyla Osmanlı hâkimiyetine geçmiş, bu tarihten sonra da Ahıska toprakları; tıpkı Belgrat'ın Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya yönelik seferlerinde üs görevini gördüğü gibi, Osmanlı Devleti'nin Kafkaslara yönelik seferlerinde üs görevi görmüştür.

Ahıska topraklarına hâkim olan Osmanlı Devleti, Kafkaslarda rahat bir şekilde ilerleme imkânı elde etmiş, Kuzey Kafkasya üzerine seferler düzenleyerek Dağıstan'ı ele geçirmiş ve hâkimiyet alanını bu istikâmette genişletebilmiştir. Osmanlı Devleti, kendisine Kafkasya'nın yolunu açan Ahıska'nın Osmanlı toprağı kalması için de İran'da kurulan devletlere karşı XVI-XVIII. yüzyıllar arasında büyük mücadeleler vermiştir.

Sıcak denizlere ulaşabilme hedefinde olan Rusya, XVIII. yüzyılda Güney Kafkasya'daki mücadelede rol almaya başlamış ve XIX. yüzyılda bölgede üstünlüğü ele geçirmek için Osmanlı Devleti ve İran coğrafyasına hâkim olan Kaçarlar'a karşı mücadeleye girişmiştir. 1800'lü yılların başında Gürcistan coğrafyasında hâkimiyet sağlayarak Osmanlı Devleti ile komşu olan Rusya, Güney Kafkasya ile Anadolu arasında kilit noktada olan Ahıska'yı 1806-1812 yıları arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı sırasında kuşatmış, ancak ele geçirememiştir. Osmanlı Devleti, bu tarihten itibaren Ahıska topraklarını Rus saldırılarına karşı korumak amacıyla, bu bölgede yer alan Ardahan, Azgur, Hırtıs, Ahılkelek ve Ahıska kalelerini tamir ettirdiği gibi, bu kalelere top, cephane ve yiyecek stoku yapmıştır. Ancak ne bu önlemler ne de kalabalık Osmanlı ordusu ne de Ahıska Türkleri'nin kahramanca mücadelesi, bölgeyi korumaya yeterli olmadığı için, Ahıska 28 Ağustos 1828'de Rusların eline geçmiştir.

Ahıska şehrinin öneminden dolayı Sultan II. Mahmut'un emriyle Osmanlı ordusu Ahıska kalesini yeniden ele geçirilmek için, 1829 yılının ilk yarısında bir taarruz harekâtında bulunmuşsa da Rusya, kendisine Anadolu'nun yolunu açacak olan bu şehri kararlılıkla savunmuştur. Savaş sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Ahıska bölgesinin bir bölüm topraklarının Rusya'ya savaş tazminatı olarak bırakılması ve Doğu Anadolu topraklarında yaşayan Ermenilerin Rusya'ya göçürülmesi, Ahıska Türkleri için kara günlerin habercisi ve başlangıcı olmuştur. Doğu Anadolu'dan göç ettirilen Ermenilerin büyük kısmını Ahıska coğrafyasına yerleştiren Rusya, bölgece kalıcılığını sağlamak istemiş ve Anadolu Türklüğü ile Türk dünyası arasına bir set çekmiştir.

Rusya'nın Ahıska coğrafyasında demografik yapının değiştirilmesine yönelik bu çabası umduğu sonucu vermiş ve Rus himayesindeki Ermenilerin baskısı nedeniyle pek çok Türk, Ahıska coğrafyasından Anadolu'ya göç etmiştir. Osmanlı Devleti, Ahıska'yı yeniden ele geçirmek ve Türk dünyasıyla bağını kurabilmek amacıyla Kırım Savaşı sırasında Ahıska bölgesine askeri bir harekât düzenlemiştir. Ahıska Türkleri, Osmanlı ordusunu sevinç gözyaşları ile karşılayıp bağrına basmış ve Rus işgalinden kurtulmak için de her türlü yardımı yapmıştır. Ancak Rusya'nın Ahıska kalesini kararlılıkla savunması sebebiyle kale alınamamış, Ahıska Rusların elinde kalmaya devam etmiştir. Ruslar, Osmanlı ordusunu sevinçle karşılayan Ahıska Türklerini cezalandırarak, onların Anadolu'ya göçünü hızlandırmıştır. Ahıskalıların Osmanlı topraklarına katılacakları yönündeki umutlar ise 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'nda "Kars, Ardahan, Batum (Elviye-i Selâse)'un Rusya'ya savaş tazminatı karşılığında bırakılmasıyla" sona ermiş, göç faaliyetleri de bu tarihten sonra ivme kazanmıştır.

Rus yönetimi, bir yandan Ahıska Türklerini göçe zorlarken diğer taraftan Ahıska'da kalan Türkleri eğitim ve ekonomik olarak bölgedeki diğer milletlerden ayırarak, yani haklarını kısıtlayarak geri bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nde iktidara gelen İttihat ve Terakki Partisi, Kafkaslar üzerinde etkinlik oluşturmak için faaliyetlerde bulunmaya başladığı esnada Ahıskalı aydın Ömer Faik Nemanzade Bey, Ahıska Türklerinin eğitim seviyesini yükseltmek için okullar açmaya gayret etmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı ordusunun Sarıkamış Harekâtını düzenlemesi, Elviye-i Selâse'de olduğu gibi Ahıska bölgesinde de sevinçle karşılanmış ve Ahıska Türkleri Osmanlı ordusunu beklemeye başlamıştır. Ancak Sarıkamış Harekâtı'nın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine binlerce Ahıska Türkü, Ruslar ve

onların işbirlikçisi olan Ermeniler ve Gürcüler tarafından katledilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında Gürcü siyasetçiler de boş durmamışlar ve Müslüman Gürcüleri İslam dininden uzaklaştırmak, ayrıca Ahıska Türklerini de Gürcüleştirmek için büyük paralar harcamışlar ve yoğun çabalar göstermişlerdir.

Mart 1917'de Çarlığın sonunu getiren gelişmeler Güney Kafkasya'da olduğu gibi Ahıska Türkleri arasında da büyük sevinçle karşılanmıştır. Güney Kafkasya'nın tüm kentlerinde olduğu gibi Ahıska'da da "İşçi ve Asker Sovyeti" kurulmuş, Ahıskalı Türklerin önderlerinden Ömer Faik Bey de üyeler arasında yer almıştır. Bu rahat ortamdan istifade eden Osman Server Bey, Kars ve Batum vilayetleri ile Ahıska ve Ahılkelek havalisi murahhaslarından oluşan biri Azgur'da, diğeri Ahıska'da olmak üzere Haziran 1917 başlarında iki kongre tertiplemiştir. Ayrıca Osman Server Bey, Azgur, Ahılkelek, Ahıska, Hırtıs, Kobliyan ilçelerinde milli teşkilatlanma çalışmalarına başlamış ve kuzeyden gelecek Gürcülere ve Ahılkelek ve Ahıska'da yaşayan Ermenilere karşı Ahıska topraklarını koruyabilmek için, kendi servetini harcayarak bu ilçelerde milli teşkilatın silahlı gücünü de oluşturmuştur. Oluşturduğu milis güçlerin silah ve cephane ihtiyacını ise Bolşevik ihtilalinden sonra Anadolu cephesinden çekilen Rus askerlerinin silahlarına el koymak suretiyle karşılamıştır.

Ahıska Türkleri kedilerini korumak için önlemler alırken Rusya'da yönetime gelen Bolşevikler, İttifak Devletleri ile barış masasına oturmuş ve imzaladıkları Brest-Litovsk Antlaşması ile de Elviye-i Selâse'yi Osmanlı Devleti'ne bırakmışlardı. Ahıska bölgesinin Osmanlı Devleti ile yeniden sınır olması Ahıska Türkleri için "yeniden Osmanlı Devleti'ne ilhâk olma umudunun doğmasına" neden olmuştu. Bu umutla Ahıska Türkleri Ömer Faik Bey'i İstanbul'a temsilci olarak göndermişler ve Osmanlı Devleti'nden "Ahıska'daki halkın teşkilatlandırılabilmesi için askeri öğretmenler ve çavuş kadrosunda askerler göndermesini ve Ahıska ve Ahılkelek'i ilhâk etmesini" istemişlerdi. Osmanlı Devleti, Ahıskalı Türklerin bu taleplerini kabul etmiştir. Ancak Güney Kafkasya'da Bolşevik İhtilâlden sonra kurulan Güney Kafkas Hükümeti'nin Brest-Litovsk Antlaşması'nın Elviye-i Selâse ile ilgili hükmünü kabul etmemesi üzerine Osmanlı Devleti ve Güney Kafkas Hükümeti arasında başlayan Trabzon Konferansı'nda bir sonuç çıkmamıştır. Bunun üzerine Türk ordusu ileri harekâta başlamış Elviye-i Selâse'yi ele geçirmiştir. 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Yarbay Halit Bey, 18 Nisan 1918'de Ahıska'ya ulaşmış ve Ahıska'da bulunan Ermenilere karşı Server Bey ile birlikte önemli başarılar kazanmıştır.

Yarbay Halit Bey'in gelişinden sonra Ahıska ve Ahılkelek ilçelerinin Müslüman Türk halkının temsilcileri ve millî vilâyet ve beldeler icra komitelerinin 40 üyesi 26 Nisan 1918'de olağanüstü bir toplantı yaparak Ahıska ve Ahılkelek ilçelerinin bir kısmının Osmanlı Devleti'ne bağlanmasını Osmanlı Hükümeti'nden talep etmişlerdir. Osmanlı Hükümeti bu talebi kabul ederek 11 Mayıs 1918'de toplanacak olan Batum Konferansı'ndaki Türk talepleri arasına koymuştur. Güney Kafkasya heyeti, bu talebinde dâhil olduğu Türk isteklerini kabul etmediği için Batum Konferans'ının ilk dönemi neticesiz kalmış, bunun üzerine Türk ileri harekâtı tekrar başlamıştır. Bu gelişme karşısında Gürcüler ve Ermeniler Türk notasını 31 Mayıs'ta kabul etmişler ve Batum Konferansı yeniden başlamıştır. Gürcistan ve Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum Antlaşması ile Ahıska ve Ahılkelek ilçelerinin bir kısım toprakları Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Böylece, yaklaşık 90 yıllık ayrılık son bulmuştur.

Osmanlı Devleti, Ahıska ve Ahılkelek topraklarında teşkilatlanma çalışmalarını sürdürürken I. Dünya Savaşı'nın da sonuna gelinmiştir. Yeni hükümeti kuran Ahmet İzzet Paşa mütareke için İtilaf Devletlerine başvururken, 16 Ekim'de İstanbul Konferans için İstanbul'da bulunan Kafkasyalı murahhaslarla bir görüşme yapmıştır. Görüşmede Batum Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne katılan yerlerin boşaltılacağını ve İstanbul Konferansı'ndan vazgeçildiğini ifade etmiştir. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Şark Orduları Grup Komutanlığına resmi emir olarak 21 Ekim 1918'de bildirmiştir. Emirde "Brest-Litovsk dışında askeri harekâtta bulunularak elde edilen toprakların 24 Ekim 1918 tarihinden itibaren altı haftanın sonunda tahliye edilmesini" istemişti. Bu emir Ahıska ve Ahılkelek'in de tahliyesi anlamına geldiği için kazaların Müslüman Türk halkını heyecanlandırmıştır. Halkın bir kısmı güvenliklerinin tehlikede olduğu düşünerek göç etmeye başlamışken bir kısmı da Ermeniler ve Gürcülere kazalarını vermemek için direnmeye karar vermişlerdir. Direnme kararı alanlar Wilson prensiplerinin *"her millete kendi mukadderatını kendisi tayin etme hakkını"* tanıyan maddesine istinaden Ahıska Hükûmet-i Muvakkatesi'ni kurmuşlar, başkanlığına da Ömer Faik Bey'i getirmişlerdi. Ahıska Hükûmet-i Muvakkatesi başkanı Ömer Faik Bey, Ahıska'da bulunan 3. Fırka Kumandanı Halit Bey aracılığıyla 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Ahıska ve Ahılkelek'i Osmanlı ordusunun boşaltmamasını, şayet boşatması gerekiyorsa da kendilerine asker, cephane vermelerini istemiştir. Yakup

Şevki Paşa Ahıska Hükûmet-i Muvakkatesi'nin isteğinin yerine getirilemeyeceğini Halit Bey'e bildirmiştir.

Yakup Şevki Paşa, bu isteğin yerine getirilmeyeceğini söylemesine rağmen 3. Fırka Kumandanı Halit Bey, Yakup Şevki Paşa'nın izni dâhilinde Ahıska'nın savunulması için 500 kadar asker ve bunlar için yeterli olacak subay terhis etmiş, gerekli silah ve cephaneyi de bıraktıktan sonra 4 Aralık 1918'de Ahıska ve Ahılkelek'i tahliye etmiştir. Her iki kaza Türk askerince tahliye edildiği gün Gürcüler tarafından işgal edilmiştir. Ahıska Hükûmet-i Muvakkatesi'de merkezi Kars olmak üzere 18 Ocak 1919'da kurulan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ne katılmış ve Gürcülere karşı mücadelesine başlamıştır. Bu süreçte Ahıska ve Ahılkelek kazaları Gürcüler ve Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti arasında sürekli el değiştirmiştir. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin İngilizler tarafından 13 Nisan 1919'da işgalinden sonra mücadele son bulmuştur.

Gürcü işgali altındaki Ahıska ve Ahılkelek kazalarının Müslüman Türk halkı uygun bir fırsatın yeniden doğmasını umut ederek sessizliğe gömülürken, beklenen fırsat Anadolu'da Milli Mücadele hareketinin başlaması ve Sovyet Rusya'nın önce Azerbaycan'ı daha sonra da Ermenistan'ı sovyetleştirmesi ile zuhur etmiştir. Sovyet Rusya'nın menşeviklerin idaresindeki Gürcistan'a savaş açması üzerine Ahıskalı Türkler bu durumdan yararlanmak için, 22 Şubat 1921 tarihinde merkezi Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya müracaatta bulunarak Türk ordusunu beklediklerini bildirmişlerdir.

Gürcü Menşevik Hükümeti de TBMM Hükümetine müracaat ederek Ahıska ve Ahılkelek kazalarının Türk ordusu tarafından işgalini istemiştir. Durumu fırsat bilen TBMM Hükümeti, 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in alınmasını istemiştir. Bunun üzerine harekete geçen Türk ordusu 9 Mart'ta Ahıska'ya, 14 Mart 1921'de de Ahılkelek'e girmiştir.

Türk ordusu Ahıska ve Ahılkelek'e girdiği zamanlarda TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında Moskova'da devam eden görüşmeler bir barış antlaşması ile sonuçlanmıştır. İki ülke arasında imzalanan 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile TBMM Hükümeti Ahıska ve Ahılkelek'i Gürcistan'a bırakmıştır. Bu fedakârlığın nedeni ise, Milli Mücadele'nin Türk Milleti için zor koşullar altında devam etmesi ve Sovyet Rusya'nın yardımına ihtiyaç duyulmasıydı.

Moskova Antlaşması'nın ardından Türk ordusu Ahıska ve Ahılkelek'ten çekilmiştir. Böylece Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in Müslüman Türk halkı bir kez daha anavatandan bir ikili antlaşma ile ayrılmıştır. Bu durum Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un Müslüman Türk halkında tam bir hayal kırıklığı oluşturmuştu.

Ahıska ve Ahılkelek, tıpkı Moskova Antlaşması'nda olduğu gibi Kars Antlaşması'nda da Sovyet Gürcistan'ına bırakılmıştır. Kars Antlaşması ile Türkiye'nin doğudaki durumu hukuki şekil almış ve Sevr Antlaşması'nın uygulanmazlığı ispat edilmişse de bu antlaşma, Ahıska ve Ahılkelek'i Türk coğrafyası olmaktan çıkarmış ve böylelikle burada yaşayan Müslüman Türk halkı kendi kaderine terk edilmiştir.

Nihaî ve önemli tespitlerimizi:

1-Anadolu'nun özellikle Rus işgaline karşı korunmasında Ahıskalı Türklerin büyük destek sağladığı,

2-Ahıska Türkleri'nin dil, kültür ve sosyal özellikler bakımından Anadolu Türklerinin bir parçası olduğu,

3-Gayr-i Müslim unsurlarla iç içe yaşamaya zorlanmaları ve Rus-Gürcü işgallerine uğramaları yüzünden acılı ve ıstıraplı hayat sahnelerine sahip oldukları,

4-Katliam, zorunlu göç, toplu sürgün ve hatta bunların doğal neticesi olarak ortaya çıkan soykırım niteliğindeki uygulamalara maruz kalmaları, şeklinde ifade edebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

A- ARŞİVLER

I- BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

1- Meşihât Şer'iyye Sicili (MŞH. ŞSC)

1 Numaralı Ahısha Şer'iyye Sicili (H.1233-1241/1818-1826.)

2- Mühimme Defteri (MD)

VI/638, VII/1211, XXXII/501, XXXIX/46, XXXIX/48, XLVI/150, LXXXVII/361.

3- Cevdet Tasnifi

Cevdet-i Dâhiliye (C.DH)

22/1061, 45/2226, 142/100, 175/8736, 184/9186, 208/10387.

Cevdet-i Hariciye (C.HR)

15/739, 32/1572.

Cevdet-i Askeriye(C.AS)

12/552, 104/4723, 127/5646, 156/6893, 281/11698, 479/19998, 616/26000, 655/27526, 913/39430, 919/39720.

4- Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi (HAT)

2/65, 3/79, 9/324-C, 10/333-A, 19/908, 19/910, 19/879, 24/1182, 25/1240, 25/1245, 25/1251-D, E, G, 27/1308, 28/1338, 160/6684, 161/6704, C, 161/6721, 244/13718, 274/16120-C, 283/16858, 341/19493, 485/2376, 504/24838, 638/31436-C, 677/33026-A, 754/35573-A, 762/36026-C, 777/36432, B, F, 783/36613-L, 794/36840, I, H, 798/6994-İ, 799/37056, 1002/42061, 1011/42437, 1011/42442, 1012/42470, 1013/42478,A, C, G, 1013/42477-B, F, K,O, P, R, S, 1014/42487-B, 1014/42484-C, D, 1014/42490-A, 1015/42493-C, 1019/42601-E, 1023/42716-E, F, G, 1024/42731, 1025/42750-A, 1026/42763-B, C, 1027/42781-C, E, F, D, G, J, 1027/42789, 1028/4281, 1029/42833-B, 1033/42894-B, G, 1034/42910, 1036/42947, 1038/43010, 1039/43022-D, 1042/43115-M, Ö, P, U, 1043/43152-D, 1043/43148-B, 1045/43188-H, 1046/43193, 1046/43194-A, 1046/43202-I, 1046/43203, A, 1047/43216, 1047/43208, 1049/43259-L,

1050/43274, K, 1059/43542-A, B, 1062/43623, 1062/43610-B, 1067/43730, 1068/43725, 1069/43763-Ç, 1071/43842, 1072/43851-B, C, 1073/43929, A, B, C, E, 1073/43899, 1082/44110-A, B, C, 1087/44241, 1088/44264, D, E, F, J, T, Ü, 1090/44291- A, C, Ç, N, 1098/44457, 1101/42034, 1105/44596, 1107/744639-A, B, C, 1011/42435-A, 1226/47908, 1226/47909, A, B, 1226/47910-C, 1314/51255, 1314/51247, 1315/51274, 1354/52914.

5- Bâb-ı Âlî Sadaret Dairesi Kalemlerine Ait Evrâklar

İrâde Dâhiliye (İ.DH)

4/9, 1085/85102, 1297/1310, 1337/1314, 1417/1321-L-05, 1431/26.

İrâde Hariciye (İ.HR)

330/21292.

Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi (A. MKT.MHM)

491/23, 204/38, 513/12, 524/6, 524/7, 524/17, 526/13, 526/35.

Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları (A.MKT.UM)

490/48.

Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir Yazışmaları (A.MKT.NZD)

120/72.

Sadâret Mektubî Kalemi Deâvî Yazışmaları (A.MKT.DV)

187/21.

6-Hariciye Nezâreti (HR)

Hariciye Nezâreti Siyasi Kısmı (HR.SYS)

2460/19.

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO)

93/18.

7- Dâhiliye Nezâreti (DH)

Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Evrâkı (DH.İUM)

20-19/13-14, 20-19/13-19, 20-19/13-21, 20-19/13-28, 20-19/13-42, 20-19/13-43, 20-19/13-46, 20-20/13-06.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti Ecânib Kalemi (DH.EUM.ECB)

4/44.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (D.EUM.5.Şb)

55/26.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

90/160, 90/115, 92/283, 283-1, 591/122, 592/14, 595/86.

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT)

75/48, 132/15, 145/94, 216/64, 247/47, 248/31, 352/72, 533/59, 815/12, 1376/83, 1382/100, 1387/69, 1566/104, 1577/103, 1624/9, 1631/55, 1911/90, 2048/141, 2390/77.

8- Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL)

399/118, 669/24.

9- Şûrâ-yı Devlet

1344/31, 1344/35, 1561/9.

10- Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

212/169.

11- Yıldız Tasnifi

Yıldız Perakende-Askerî Maruzât Evrâkı (Y.PRK.ASK)

96/27, 96/29.

Yıldız Resmî Maruzât Evrâkı (Y.A.RES)

72/26.

Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrâkı (Y.MTV)

3/116, 87/186, 110/22, 110/84, 113/3.

Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrâkı (Y.A.HUS)

162/63, 310/105.

Yıldız Esas Evrâkı (Y.EE)

44/129.

12- Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Tasnifi (BEO)

511/38303, 566/42431, 802/60084, 831/62300.

II- BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ (BCA)

272-00/12-41-44-21, 21-2, 030-10/116.810.2, 30.18.1.1/4.45.14.

III- GENELKURMAY BAŞKANLIĞI ASKERİ TARİH VE STRATEJİK ETÜD DAİRESİ BAŞKANLIĞI ARŞİVİ (ATASE)

(Sadece klasör ve dosya numaraları verilmiştir. Arşiv ve Fihrist numaraları metin içerisinde belirtilmiştir.)
4/18, 23/151, 56/19, 63/17, 65/101, 83/75, 83/75-308, 109/26, 179/7, 526/369, 251/H. 1, 251/2, 251/H. 2, 251/4, 252/3, 252/8, 1117/2-(26), 2697/284-88, 2916/487, 2918/28, 2919/61, 2920/136, 2921/159, 2921/511, 3789/H-43, 3789/ H-51, 3819/6, 3819/7.

IV- TAPU KADASTRO KUYÛD-I KADİME ARŞİVİ (TKG.KK.)

58/130 Defter-i Mufassal–ı Livâ-i Ahısha.

V- TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ ARŞİVİ

31/79, 76/27, 326/8.

B- YAYINLANMIŞ ARŞİV MATERYALLERİ

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1918), C. I, Ankara, 1995.

Defter-i Câba-i Eyâlet-i Çıldır, (Haz. Tsısana Abuladze, Miheil Svanıdze), Tiflis, 1979.

Defter-i Mufassal-ı Vilâyet-i Gürcistan, (Haz. Sergey Cikiya), Tiflis, 1947.

Documents, Ankara, 1982.

Dokumentı i Materyalı Po Vneşney Politike, Zakavkazya i Gruzıi, Tiflis, 1919.

Documents on Ottoman-Armenians, C. II, Ankara, 1983.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR I, Moskova, 1959.

DEGRAS, Jane, *Soviet Documents on Foreign Policy, V.I (1917-1924),* London, 1951.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918), C. II, Ankara, 1993.

C- RESMİ YAYINLAR

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 9, Ankara, 1954.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 11, Ankara, 1958.

D- SÜRELİ YAYINLAR

I- GAZETELER

1- Zaman

25 Haziran 1918, 26 Haziran 1918, 28 Haziran 1918, 3 Temmuz 1918, 22 Temmuz 1918, 29 Temmuz 1918, 6 Ağustos 1918, 7 Ağustos 1918, 14 Ağustos 1918, 15 Ağustos 1918, 31 Ağustos 1918, 2 Eylül 1918, 11 Eylül 1918, 22 Eylül 1918, 26 Eylül 1918, 28 Eylül 1918, 29 Eylül 1918, 14 Teşrîn-i evvel 1918, 15 Teşrîn-i evvel 191816 Teşrîn-i evvel 1918, 18 Teşrîn-i evvel 1918, 21 Teşrîn-i evvel 1918, 1918, 22 Teşrîn-i evvel 1918, 27 Teşrîn-i evvel 1918, 2 Teşrin-i sânî 1918 3 Teşrîn-i sânî 1918, 10 Teşrîn-i sânî 1918.

2- Tasvir-i Efkâr

9 Teşrîn-i sânî 1917, 10 Teşrîn-i sânî 1917, 12 Teşrîn-i sânî 1917, 22 Kânûn-ı sânî 1918, 24 Teşrîn-i sânî 1917, 25 Teşrîn-i sânî 1917, 27 Teşrîn-i sânî 1917, 28 Teşrîn-i sânî 1917, 1 Kânûn-ı evvel 1917, 5 Kânûn-ı evvel 1917, 23 Kânûn-ı evvel 1917, 24 Kânûn-ı evvel 1917, 31 Kânûn-ı evvel 1917, 7 Kânûn-ı sânî 1918, 10 Kânûn-ı sânî

1918, 12 Kânûn-ı sânî 1918, 14 Kânûn-ı sânî 1918, 21 Kânûn-ı sânî 1918, 22 Kânûn-ı sânî 1918, 2 Şubat 1918, 1 Şubat 1918, 11 Şubat 1918, 13 Şubat 1918, 15 Şubat 1918, 17 Şubat 1918, 22 Şubat 1918, 25 Şubat 1918, 3 Mart 1918, 4 Mart 1918, 5 Mart 1918, 10 Mart 1918, 29 Mart 1918, 30 Mart 1918, 6 Nisan 1918, 7 Nisan 1918, 9 Nisan 1918, 13 Nisan 1918, 15 Nisan 1918, 16 Nisan 1918, 18 Nisan 1918, 19 Nisan 1918, 20 Nisan 1918, 27 Nisan 1918, 14 Mayıs 1918, 11 Haziran 1918, 20 Haziran 1918, 21 Haziran 1918, 26 Haziran 1918, 4 Temmuz 1918, 23 Teşrîn-i evvel 1918.

3- Yenigün

7 Kânûn-ı Sânî 1920, 14 Mart 1921, 20 Mart 1921.

4- Vakit

24 Teşrîn-i sânî 1917, 25 Teşrîn-i sânî 1917, 26 Teşrîn-i sânî 1917, 27 Teşrîn-i sânî 1917, 1917, 29 Teşrîn-i sânî 1917, 4 Kânûn-ı evvel 1917, 7 Kânûn-ı evvel 1917, 14 Kânûn-ı evvel 1917, 15 Kânûn-ı evvel 1917, 17 Kânûn-ı evvel 1917, 20 Kânûn-ı evvel 1917, 23 Kânûn-ı evvel 1917, 24 Kânûn-ı evvel 1917, 27 Kânûn-ı evvel 1917, 29 Kânûn-ı evvel 1917, 2 Kânûn-ı sânî 1918, 3 Kânûn-ı sânî 1918, 10 Kânûn-ı sânî 1918, 14 Kânûn-ı sânî 1918, 16 Kânûn-ı sânî 1918, 21 Kânûn-ı sânî 1918, 23 Kânûn-ı sânî 1918, 24 Kânûn-ı sânî 1918, 25 Kânûn-ı sânî 1918, 1 Şubat 1918, 2 Şubat 1918, 3 Şubat 1918, 10 Şubat 1918, 12 Şubat 1918, 20 Şubat 1918, 22 Şubat 1918, 23 Şubat 1918, 25 Şubat 1918, 26 Şubat 1918, 28 Şubat 1918, 3 Mart 1918. 4 Mart 1918, 5 Mart 1918, 13 Mart 1918, 18 Mart 1918, 27 Mart 1918, 29 Mart 1918, 6 Nisan 1918, 9 Nisan 1918, 16 Nisan 1918, 19 Nisan 1918, 20 Nisan 1918, 27 Nisan 1918, 20 Haziran 1918, 23 Haziran 1918, 28 Haziran 1918, 7 Temmuz 1918, 21 Temmuz 1918, 22 Temmuz 1918, 7 Ağustos 1918, 8 Ağustos 1918, 10 Ağustos 1918, 11 Ağustos 1918, 12 Ağustos 1918, 13 Ağustos 1918, 18 Ağustos 1918, 20 Ağustos 1918, 31 Ağustos 1918, 3 Eylül 1918, 9 Eylül 1918, 16 Eylül 1918, 17 Eylül 1918, 22 Eylül 1918, 23 Eylül 1918, 24 Eylül 1918, 26 Eylül 1918, 1 Teşrîn-i evvel 1918, 6 Teşrîn-i evvel 1918, 8 Teşrîn-i evvel 1918, 12 Teşrîn-i evvel 1918, 13 Teşrîn-i evvel 1918, 14 Teşrîn-i evvel 1918, 15 Teşrîn-i evvel 1918, 18 Teşrîn-i evvel 1918, 19 Teşrîn-i evvel 1918, 21 Teşrîn-i evvel 1918, 24 Teşrîn-i evvel 1918, 25 Teşrîn-i evvel 1918, 27 Teşrîn-i evvel 1918, 1 Teşrîn-i sânî 1918, 10 Teşrîn-i sânî 1918, 19 Kânûn-ı sânî 1920, 1 Kânûn-ı sânî 1921, 2 Kânûn-ı sânî 1921, 4 Kânûn-ı sânî 1921, 5 Kânûn-ı sânî 1921, 10 Kânûn-ı sânî 1921, 11 Kânûn-ı sânî

1921, 26 Kânûn-ı sânî 1921, 20 Şubat 1921, 2 Mart 1921, 4 Mart 1921, 25 Mart 1921, 30 Mart 1921, 28 Eylül 1921, 3 Teşrin-i evvel 1921, 7 Teşrin-i evvel 1921, 20 Teşrin-i evvel 1921.

5- Sabah

5 Mart 1918, 16 Nisan 1918, 19 Nisan 1918.

6- Tanin

31 Mayıs 1918.

7- Alemdar

1 Kânûn-ı sânî 1921, 4 Kânûn-ı sânî 1921, 11 Kânûn-ı sânî 1921, 26 Kânûn-ı sânî 1921, 20 Şubat 1921, 2 Mart 1921.

8- İleri

19 Kânûn-ı sânî 1920, 21 Kanun-i sani 1920, 17 Mayıs 1920, 3 Mart 1921, 4 Mart 1921.

II. DERGİLER VE MECMUALAR

Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi

Askerî Tarih Mecmuası

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

Avrasya Etüdleri

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Belleten

Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

Bizim Ahıska

Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Araştırma Dergisi

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

History Studies

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

Kafkas Araştırmaları

Kars İli

Maliye Finans Yazıları Dergisi

ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

Orta Asya-Kafkas Araştırmaları

Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Stratejik Analiz

Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi

Türk Dünyası Tarih Dergisi

Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi

Türk Kültürü

Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi

Türk Yurdu

Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Uluslararası Suçlar ve Tarih

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E- LÛGAT ve ANSİKLOPEDİLER

I- LÛGATLAR

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1993.

Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alâm*, C. III, İstanbul, 1307.

II- ANSİKLOPEDİLER

İslam Ansiklopedisi

Osmanlı

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

F- KİTAPLAR, TEZLER ve MAKALELER

I- KİTAPLAR ve TEZLER

ABABAY, Feridun, *Çıldır Tarihi*, Ankara, 1987.

ACAR, Kezban, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara, 2004.

ACAR, Kezban, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İstanbul, 2009.

AFYONCU, Erhan, Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, C. I, İstanbul, 2004.

AGARA, İbrahim, *Ahıska Türkleri Sürgün'ün 60. Yılı Anısına İnsanlık Dramı*, İzmir, 2004.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet, C. 6,* (Sad. Dündar Günday), İstanbul, 1994.

Ahmed Hamid, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1930.

Ahmed Lûtfî Efendi; *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. I, (Haz. Ahmet Hazerfen vd.), İstanbul, 1999.

Ahmed Lûtfî Efendi; *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. II-III, (Haz. Yücel Demirel, Tamer Erdoğan), İstanbul, 1999.

Ahmed Muhtar, *1828–1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, C. I, Ankara, 1928.

Ahmed Muhtar, *1828-1829 Türkiye–Rusya Seferi*, C. II, Ankara, 1928.

Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, (Haz. Mücteba İlgürel), İstanbul, 1978.

AKA, İsmail, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, Ankara, 2001.

AKA, İsmail, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, Ankara, 1994.

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara, 2000.

AKÇORA, Ergünöz, *Geçmişten Günümüze Çeçenler*, İstanbul, 1996.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. *Kitap Kanuni Devri Kanıunnâmeleri, 1. Kısım Merkezi ve Umumi Kanunnâmeler*, İstanbul, 1992.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri, VII. Kitap/I, Kanuni Devri Eyâlet Kanıunnâmeleri III,* İstanbul, 1994.

AKHALAYA, İ. D., *Revolyutsionnıe komitetı Gruzii v bor'be za ustanovlenie i uprochenie Sovetskoy Vlasti, (Fevral' 1921 g.-Mart 1922 g.)*, Sukhumi, 1968.

AKSUN, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, C. I, III, İstanbul, 1994.

AKŞİN, Abtülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara, 1991.

AKTEPE, M. Münir, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnmesi*, İstanbul, 1970.

AKYÜZ ORAT, Julide, ORAN ARSLAN, Nebahat, TANRIVERDİ, Mustafa, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kars, 2011.

Ali Mustafa Efendi, *Nusretnâme,* Nuruosmaniye Ktp, nr. 4350.

ALLEN, W. E. D., *A History of the Georgian People*, London, 1971.

ALLEN, W. E. D., MURATOFF, Paul, *1828-1921 Türk – Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi,* Ankara, 1966.

ANİSİMOV, Sergei, *Kafkas Klavuzu*, (Tercüme: Binbaşı Sadık), İstanbul, 1926.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara, 1997.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi,* C. I, Ankara, 1994.

ASLAN, Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkeleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımı)" ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, 2000.

ASLAN, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara, 1997.

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk (1919-1927)*, (Yay. Haz. Zeynep Korkmaz), Ankara, 1994.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge 1919-1923), C. I, Eskişehir, 1992.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara, 1991.

ATEŞ, Abdurrahman, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı- İran Mücadeleleri*, (Süleyman Demirel Ünv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Doktora Tezi), İsparta, 2001.

ATNUR, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahcivan (1918-1921)*, Ankara, 2001.

AVALOV, Z., *Nezavisimost Gruzzii v Mezhdunarodnoi Politike (1918-1921)*, Paris, 1924.

AVŞAR, Zakir, TUNÇALP, Zafer, *Sürgünde 50 nci Yıl: Ahıska Türkleri*, Ankara, 1995.

AVYAROV, P., *Osmanlı-Rus ve İran Savaşları'nda Kürtler (1801-1900),* (Osmanlıca'dan tercüme eden: Muhammed (Hoko) Varlı (Xani)), Ankara, 1995.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C. 3, İstanbul, 1972.

AYDIN, Dündar, *Erzurum Beylerbeyiliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566),* Ankara, 1998.

AYDIN, Mesut, *Misâk-ı Millî ve Yeni Türk Devleti'nin Sınırları,* Malatya, 1998.

AYDIN, Mustafa, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul, 2005.

Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülasâ-i Mezâmin-i Defter-i Divan*, (Önsöz M. Tayyip Gökbilgin), İstanbul, 1979.

AYVERDİ, Sâmiha, *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, İstanbul, 1970.

Azərbaycan Tarixi, (1900-1920-ci illər), C. V, Bakı, 2008.

AZİZOV, Eldar, *Difai*, Bakı, 2009.

BADDELEY, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilâsı ve Şeyh Şamil*, (Çev. Sedat Özden), İstanbul, 1989.

BADEM, Candan, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, İstanbul, 2010.

BALA, Mehmetzade Mirza, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Yay. Haz. Ahmet Karaca), Ankara, 1991.

BANOĞLU, N. A., *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü*, Ankara, 1976.

BARKAN, Ömer Lütfi, *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirаî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, C. I–Kanunlar, (Yay. Haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul, 2001.

BAŞAR, Fehameddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı, (1717-1730),* Ankara 1997.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul, 2010.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı,* Ankara, 2000.

BAYRAKTAR, Rasim, *Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği*, İstanbul 2000.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi (1914-1918 Genel Savaşı)*, C. III, Kısım IV, Ankara, 1991.

BEDİRHAN, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya, 2000.

BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz, CANAŞİA, Simon, *Gürcistan Tarihi*, (Çev. Hayri Hayrioğlu), İstanbul, 2000.

BERKUK, İ., *Büyük Harpte (334) Şimalî Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırka'nın Harekâtı ve Muharebeleri,* (94 Sayılı Askerî Mecmuanın 35 Sayılı Tarih Kısmı), İstanbul, 1934.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik*, Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası*, İstanbul, 1958.

Bİ, Mahmut, *Kafkas Tarihi*, C. I, İstanbul, 2007.

BİCE, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler,* Ankara, 1991.

BİHL, Wolfdieter, *Die Kaukasus-Politik Der Mittelächte, Teil II,* Wien. Köln. Weimar, 1992.

BİLGE, M. Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul, 2005.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı, C. II/2, Ankara, 1993.

BOZKURT, Giray Saynur, *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı,* İstanbul, 2008.

BROCKELMANN, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi* (Çev. Neşet Çağatay), Ankara, 2002.

BROWN, James, *Bir Milletin Bir İmparatorlukla Savaşı (1828–1829 Türk-Rus Harbi),* (Çev. Ali Rıza Seyfi), İstanbul, 1940.

BUDAK, Mustafa, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, (İstanbul Ünv. Sos. Bilim Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1993.

BUNTÜRK, Seyfettin, *Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri*, Ankara, 2007.

BÜNYATOV, Ziya, *Harzemşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, (Çev. Tural Rızayev) İstanbul, 2003.

CABAĞI, Wassan-Giray, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul, 1967.

CARR, Edward Hallet, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrim 1917-1923*, C. 1, (Çev. Orhan Suda), İstanbul, 2006.

CEBESOY, Ali Fuat, *Millî Mücadele Hâtıraları*, İstanbul, 1953.

CEBESOY, Ali Fuat, *Moskova Hâtıraları*, Ankara, 1984.

Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Kanuni'nin Tarihçisinden Muhteşem Çağ Kanunî Sultan Süleyman Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l–Mesâlik,* (Haz. Ayhan Yılmaz), İstanbul, 2011.

Cevdet Paşa, *Tezâkir, 1-12,* (Yay. Cavid Baysun), Ankara, 1991.

CHESNEY, Francis Rawdon, *The Russo- Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a view of the present state of affairs in the East,* London, 1854.

CLAVİJO, Ruy Gonzales de, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul, 1993.

CONKER, Orhan, *Türk-Rus Savaşları*, Ankara, 1942.

CORNELL, Suvante E., *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus,* London/New York, 2001.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları,* Ankara, 1991.

ÇAKIN, Naci, *Osmanlı- Rus Savaşı (1828-1829),* Ankara, 1978.

ÇAKMAK, Fevzi, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Ankara, 1936.

ÇAPRAZ, Hayri, *Osmanskaya imperiya i Rossiya v Zapadnom Zakavkaze v Pervoy Polovine XIX veka (Kartliya-Kahetiya-İmeretiya-Megreliya-Guriya-Ahaltsihskiy Paşalık)*, Sankt Peterburgskiy Gosudarstvenniy Üniversitet, 2004. (Hayri Çapraz, *Güneybatı Kafkasyada Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya - XIX. yüzyılın ilk yarısı, Kartli, Kaheti, İmereti, Megreli, Guri, Ahıska Paşalığı*, (Saint Petersburg Devlet Üniversitesi, Doğu Fakültesi, Yakındoğu Ülkeleri Tarihi Kürsüsü Basılmamış Doktora Tezi, Sankt Peterburg, 2004.)

ÇARK, Y. G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul, 1953.

ÇİLOĞLU, Fahrettin, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, İstanbul, 1993.

ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918),* Ankara, 2006.

DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III, İstanbul, 1950.

DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul, 1972.

DAYI, S. Esin, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilâtlanma*, Erzurum, 1997.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât (1066-1116/1656-1704)*, (Haz. Abdülkadir Özcan), Ankara, 1995.

DEMİR, Abdullah, *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler,* İstanbul, 1998.

DEMİR, Ali Faik, *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, İstanbul, 2003.

DERİN PAŞAOĞLU, Derya, *Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye'deki İskânları*, (Ankara Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009.

DERNSHWAM, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev. Yaşar Önen), Ankara, 1987.

DİNÇ, Mehmet Emin, *Halil (Kut) Paşa'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*, (Ege Ünv. Sos. Bilimler Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 1998.

DOĞANAY, Rahmi, AÇIKSES, Erdal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Elazığ, 2006.

DURMUŞ, İlhami, İskitler (Sakalar), Ankara, 2008.

DURSUNOĞLU, Cevat, *Milli Mücadele'de Erzurum*, İstanbul, 1998.

Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriye*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara, 2001.

EFENDİYEV, Oqtay, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Bakı, 2007.

ERDOĞAN, Fahrettin, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Ankara, 2007.

EREN, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler,* İstanbul, 1966.

ERİM, Neşe, *Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, (İstanbul Ünv. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1984.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara, 1953.

ERKAN, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878–1908),* Trabzon, 1996.

ERKİN, Celal, *1828–1829 Türk-Rus Harbi (Kafkas Cephesi),* İstanbul, 1940.

ERÖZ, Mehmet, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara, 1983.

Evliya Çelebi Mehmed Zıllî İbn. Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, C. II, (Basan Ahmet Cevdet), İstanbul, 1314.

Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, C. I, İstanbul, 1274.

Feridun Bey, *Münşetaü's-Selâtin,* C. II, İstanbul, 1294.

Genel Kurmay Başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856), Ankara, 1986.

GORKİY, M., MOLOTOV, V., VOROŞİLOV, K., KİROV, S., JDANOV, A., STALİN, J., *1917 Sovyet Devrimi*, C. I, (Çev. Alaattin Bilgi), İstanbul, 2004.

GÖKÇE, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, 1979.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender*, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara, 1989.

GÖLEN (ÇELİK) , H. Berşan, *Ahıska'nın Elden Çıkışı*, (Ondokuz Mayıs Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Samsun, 1996.

GÖNLÜBOL, M., SAR, C., *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938),* Ankara, 1990.

GÖRÜRYILMAZ, Mustafa, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler*, İstanbul, 2007.

GRİGORİANZ, Alexandre, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnoğrafik Bir Sentez*, (Çev. Doğan Yurdakul), Ankara, (Yayın tarihi belirtilmemiş).

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul, 1996.

GUNİAVA, Gela, *Türk-Rus İlişkileri Ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde,* (Ankara Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 2007.

GÜLSOY, Ufuk, *1828–1829 Osmanlı-Rus Savası'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâya,* İstanbul, 1993.

GÜMÜŞ, Nebi, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, (Marmara Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2000.

GÜNEY, Filiz, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri*, (Afyon Kocatepe Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar, 2005.

Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar), (Gürcüceden çev. Marie Félicité Brosset, Türkçeye Çev. Hrand D. Andreasyan-Erdoğan Merçil) Ankara, 2003.

GÜRÜN, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953),* Ankara, 2010.

HABİÇOĞLU, Bedri, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları*, İstanbul, 1993.

HABLEMİTOĞLU, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, İstanbul, 2004.

HACILI, Asif, *Axısqa Türkləri: Vətən Bilgisi*, İstanbul, 2009.

HACIYEV, Aydın, *Qars ve Araz-Türk Respublikalarının Tarixində*, Bakı, 1994.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, İstanbul, 2004.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı,* Ankara, 2003.

HASANLI, Cemil, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)*, Ankara, 1998.

HAYİT, Baymirza, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, Ankara, 1975.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman,* (Haz. Sevim İlgürel), Ankara, 1998.

HONİGMANN, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı (363-1071)*, (Ter. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970.

HOPKİRK, Peter, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1995.

HOVANNİSİAN, Richard G., *Armenia on The Road to Independence 1918,* Berkeley and Los Angeles, 1967.

HOVANNİSİAN, Richard G., *The republic of Armenia, V.I., The First Year, 1918-1919,* London, 1971.

ISMAYİL, Mahmut, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1993.

İBRAHİMLİ, Haleddin, *Değişen Avrasya'da Kafkasya*, Ankara, 2001.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996.

İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877–1900),* Ankara, 1999.

İŞÇİ, Metin, *Türk Yönetim Tarihi*, İstanbul, 2005.

JORGA, Nicalae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 5, (Çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul, 2005.

KAÇAZNUNİ, Ovanes, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, (Çev. Arif Acaloğlu), İstanbul, 2005.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1997.

KAFLI, Kadircan, *Şimâlî Kafkasya*, İstanbul, 1942.

KALKAN, Mustafa, *Sovyetler Birliği'nin ve Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları*, İstanbul, 2007.

Kara Çelebi-zade Abdülaziz Efendi, *Zafernâme*, Süleymaniye Ktb., Esad Efendi Ktlg, No: 2086/3.

KARABAĞLI, Mirza Cevanşir, *Karabağ Tarihi*, (Çev. Tahir Sünbül), Ankara, 1990.

KARABEKİR, Kazım, *Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1995.

KARABEKİR, Kazım, *Günlükler (1906-1948),* C. I, (Yay. Haz. Yücel Demirel), İstanbul, 2009.

KARABEKİR, Kazım, *İstiklâl Harbimiz,* C. I-II, (Sad. Faruk Özerengin), İstanbul, 1993.

KARADENİZ, Yılmaz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925),* İstanbul, 2006.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. V, Ankara, 1994.

KARATAY, Osman, *İran ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, Ankara, 2003.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri,* (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul, 2003.

Katip Çelebi, *Cihannümâ,* İstanbul, 1145.

Kaymakam Rüştü, *Büyük Harp'te Bakû Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası*, (93 Sayılı Askeri Mecmua'nın 34 Sayılı Tarih Kısmı), İstanbul, 1934.

KAZEMZADEH, Firuz, *The Struggle For Transcaucasıa (1917-1921),* New York, 1951.

KAZİMOV, İsmayil, *Axısqa Türklerin Dili*, Bakı, 1999.

KEÇİŞ, Murat, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler 1204-1404*, (Ankara Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009.

KEYKURUN, Naki, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920),* Ankara, 1998.

KILIÇ, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara, 2006.

KILIÇ, Davut, *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar*, I, Elazığ, 2007.

KILIÇ, Orhan, *Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı; Eyâlet ve Sancak Tevcihâtı,* Elazığ, 1997.

KILIÇ, Remzi, *XVI. Ve XVII: Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, İstanbul, 2001.

KILIÇ, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 2000.

KIRIMER, Cafer Seydahmed, *Rus Yayılmacılığının Tarihî Kökenleri*, Ankara, 1997.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, I. Kitap, Ankara, 2000.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi*, Ankara 1970.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Milli Mücadelede Kars,* I. Kitap, İstanbul, 1960.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590),* Ankara, 1998.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *1855 Kars Zaferi*, İstanbul, 1955.

KOCABAŞOĞLU, Uğur, BERGE, Metin, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, İstanbul, 2006.

KOCAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri,* Ankara, 1976.

KOÇU, Reşat Ekrem, *Osmanlı Muâhedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muâhedesi 24 Temmuz 1923,* İstanbul 1934.

KODAMAN, Bayram, *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 1987.

KÖSE, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Ankara, 2006.

KUMKALE, Tahir Tamer, *Tarihten Günümüze Türk–Rus İlişkileri*, İstanbul, 1995.

KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, 2010.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 2011.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.

KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* Ankara, 1992.

Küçük Çelebi-zâde Asım Efendi, *Tarih-i İsmail Asım Efendi*, (Raşid, *Tarih'e Zeyl*), İstanbul, 1282.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul, 1993.

LANG, David Marshall, *A Modern History of Georgia*, London, 1962.

LANG, David Marshall, *Eski Halklar ve Ülkeler Gürcüler*, (Çev. Neşenur Domaniç), İstanbul, 1997.

MAMAŞ, Turgut Can, *Tarih Boyunca Türk-Rus Münasebetleri*, İstanbul, 1955.

MAWDSLEY, Evan, *The Russian Civil War*, Boston, 1987.

MCCARTHY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar,* (Çev. Bilge Umar), İstanbul, 1998.

MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün (Death and Exile), Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen. Ulus Olarak Temizleme İşlemi-1821-1922*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul, 1998.

Mecmua-ı Muâhedat, C. III, İstanbul, 1876.

Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* C. 1, 2, 3, 4, 5, (Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman), İstanbul, 1996.

MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (Yay. Haz., Ekber N. Necef, Şamil Necefov), İstanbul, 2009.

MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi,* Konya, 2009.

MEMİŞ, Ekrem, *İskitlerin Tarihi*, Konya, 2005.

MERAM, Ali Kemal, *Türk–Rus İlişkileri Tarihi, Ayrıca: Mustafa Kemal'den Sovyetlere, Sovyetlerden Mustafa Kemal'e Mektuplar ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1969.

Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, C. I, (Osmanlıcadan Çev. Fahri Huvaj), Ankara, 2002.

MOOREHEAD, Alan, *The Russian Revolution*, New York, 1958.

Muâhedât Mecmuası, C. IV, Ankara, 2008.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü' l-Vuku'at*, (Sad. Neşet Çağatay), C. III-IV, Ankara, 1992.

MUTLU, N. Yücel, *Misâk-ı Millî'den İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars/Ardahan/Batum*, Ankara, 2007.

NECİYEV, Elçin, *Kafkaslarda Türk Katliamı*, İstanbul, 2006.

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme,* (Çev. Necati Lugal), Ankara, 1987.

NUR, Rıza, *Hayat ve Hatıratım* C. III, İstanbul, 1967.

ODER, Kerim, *Azerbaycan*, İstanbul, 1982.

OĞUZ, Burhan, *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*, İstanbul, 1983.

OĞUZ, Süleyman, *Osmanlı Vilâyet İdâresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1878-1885,)* Ankara, 1986.

OKÇU, Yahya *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Ankara, 1953.

ORBAY, Rauf, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, C. 1, İstanbul, 1993.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara, 2008.

Osmanlı Mebusan Meclis Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, (Haz. İsmail Arar), İstanbul 1986.

Ömər Faiq Nemanzadə, *Seçilmiş Əsərləri*, (Haz. Şamil Qurbanov), Bakı, 2006.

ÖNAL, Sami, *Millî Mücâdele'de Oltu*, Ankara, 1968.

ÖZDER, Mustafa Âdil, *Tarihte Çıldır Atabeğleri ve Torunları*, Erzurum, 1971.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, C. II, Ankara, 1996.

ÖZTÜRK, Yücel, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600*, Ankara, 2000.

PALMER, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, (Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak), İstanbul 1995.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul, 2000.

Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, C. I-II, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, 1999.

PERİNÇEK, Mehmet Bora, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*, İstanbul, 2005.

PİRİYEVA, Sevil, *Ahıska Türkləri Azərbaycan'da (Tarixi, Sosial-Mədəni Həyatı)*, Bakı, 2005.

POMİANKOWİSKİ, Josef, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü,* (Çev. Kemal Turan), İstanbul, 1990.

POTTO, A. V., *Utverjdenie Russkogo Vladıçestva na Kavkaze,* Tom 4, çast 2, Pod Redaktsiey, Tiflis, 1908.

PUŞKİN, Aleksandr, *Erzurum Yolculuğu*, (Çev. Ataol Behramoğlu), İstanbul, 2001.

RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993.

REED, John, *Dünyayı Sarsan On Gün*, (Çev. Rasih Güran), İstanbul, 1976.

RESULZADE, Mehmed Emin, *Kafkasya Türkleri*, (Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın), İstanbul, 1993.

RIASANOVSKY, Nicholas V., STEİNBERG, Mark D., *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, (Çev. Figen Dereli), İstanbul, 2011.

SABİS, Ali İhsan, *Birinci Dünya Harbi*, İstanbul, 1990.

SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1992.

SAN, Sabri Özcan, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, İstanbul, 1993.

SAPMAZ, Ahmet, *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri*, İstanbul, 2008.

SARAY, Mehmet, *Ermenistan ve Türk–Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2005.

SARAY, Mehmet, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara, 1987.

SARAY, Mehmet, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara, 2006.

SARAY, Mehmet, *Türk- Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi*, İstanbul, 2004.

SARI, Mustafa, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, (Sakarya Ünv. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2010.

SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, 1997.

SAYIN, Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara, 1999.

SCHWEİGGER, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, (Çev. S. Türkis Noyan), İstanbul, 2004.

SEMYENOV, İ., KARAGÖZ, Y., Erkan, *Kafkas Ardı'ndaki Molokanların ve Dukhoborların Tarihi,* (Çev. Ludmila Denisenko, Nahide Kıyas Gökçek), İstanbul, 2009.

SHAW, Standford J., KURAL SHAW, Ezel, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, İstanbul, 2000.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, C. I, (Haz. Mehmet İşpirli), Ankara, 1999.

SEVİM, Ali, YÜCEL, Yaşar, *Türkiye Tarihi,* C. 1, Ankara, 1995.

SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Ankara, 2006.

SEZGİN, M. Niyazi, AĞACAN, Kamil, *Dünden Bugüne Ahıska Türkleri Sorunu*, Ankara, 2003.

Sofyalı Ali Çavuş, *Kanunnâmesi,* (Haz. Midhat Sertoğlu), İstanbul, 1992.

Solakzâde Mehmet Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, C. II, (Haz. Vahit Çabuk), Ankara, 1989.

SONYEL, Salâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Ankara, 1991.

SORGUN, Taylan, *Bitmeyen Savaş: Halil Paşa'nın Hâtıratı*, İstanbul, 1972.

SÖNMEZOĞLU, Faruk, *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul, 1994.

SUNY, Ronald Grigor, *Bakû Komünü Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, (Çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul, 1990.

SUNY Ronald Grigor, *The Making of the Georgian Nation*, London, 1989.

SÜER, Hikmet, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, Ankara, 1986.

Süleyman İzzet, *Büyük Harpte (1334-1918) 15. Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri*, (103 Sayılı Askeri Tarih Mecmuası'nın 44 Sayılı Tarih Kısmı), İstanbul, 1936.

SÜLEYMANOV, Mehman, *Nuri Paşa,* Bakı, 1999.

SÜRMELİ, Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, 2001.

ŞAHİN, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002.

Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-Zâde Târîhi,* C. I, II, (Haz. Ziya Yılmazer), İstanbul, 2008.

ŞAMSUTDİNOV, A. M., *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*, İstanbul, 1999.

ŞIHALİYEV, Emin, *Azerbaycan–Ermenistan İlişkilerinde Rusya Ve İran Faktörü (1828–2000)*, (Ankara Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2004.

ŞIHALİYEV, Emin Arif, *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü*, Ankara, 2004.

ŞİMŞİR, Bilal N., *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, II, Ankara, 1975.

ŞİMŞİR, Bilâl N., *Malta Sürgünleri*, Ankara, 1985.

ŞİROKORAD, A. B., *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, İstanbul, 2009.

Şükrî-i Bitlisî, *Selîm–Name*, (Haz. Mustafa Argunşah), Kayseri, 1997.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1994.

TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. I, IV, İstanbul, 1991.

TAŞ, N. Fahri, *Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk*, Ankara, 1995.

TAŞDEMİR, Tekin, *Türkiye'nin Kafkasya Politikasında Ahıska ve Sürgün Halk Ahıskalılar*, İstanbul, 2005.

TAVKUL, Ufuk, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, İstanbul, 2002.

TAYMAS, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri,* Ankara, 1988.

TELLİOĞLU, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon, 2009.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Ankara, 1981.

TOGAN, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.

TOSİK, Fadime, *Tevfik Rüştü Aras'ın Siyasi Kişiliği*, (İnönü Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya, 2002.

TRUMPENER, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, New York, 1989.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1993.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1993.

TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara, 1988.

TÜREMİŞ, Ali, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 2003.

Türk İstiklâl Harbi, C. I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara, 1962.

Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara, 1995.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, Ankara, 1948.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız (1919-1922), Ankara, 1973.

Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, C. III, Ankara, 1995.

Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927, C. III, Ankara, 1995.

ULUERLER, Sıtkı, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı–İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)* ,(Fırat Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2009.

UNAT, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Klavuzu*, Ankara, 1984.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara, 1994.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi,* C. III/1, 2, IV/I, Ankara, 1988.

ÜNÜVAR, Veysel, *İstiklal Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921*, İstanbul, 1948.

ÜREKLİ, Muzaffer, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi*, Ankara, 1989.

WHİTE, Sonya Natal, *History From The Heart: Difficult Pasts And Possible Futures in the Heterogeneous Doukhobor Communıty In Canada*, Graduate Department of Adult Education and Counselling Psychology Ontario Institute for Studies in Education University of Toronto, (Toronto Ünv. Ontario Eğitim Araştırmaları Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Toronto, 2011.

YAKUBOVSKİY, A.Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*,(Çev. Hasan Eren), Ankara, 1992.

YALÇINKAYA, Alâeddin, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Düğümden Küresel Kördüğüme*, Ankara, 2006.

YEL, Selma, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Ankara, 2002.

YERASIMOS, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, (Çev. Şirin Tekeli), İstanbul, 1995.

YERASİMOS, Stefanos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, İstanbul, 2000.

YERASİMOS, Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye,* İstanbul, 1979.

YILDIRIM, Fuat, *Birinci Dünya Savaş'ında Kafkasya'da Türk-Alman Rekabeti*, (İstanbul Ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001.

YILMAZ, İskender, *Gümrü Antlaşması*, Ankara, 2001.

YUVALI, Abdülkadir, *İlhanlılar Tarihi,* I, Kayseri, 1997.

YÜCEER, Nâsır, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara, 1996.

YÜCEL, Y., SEVİM, Ali, *Klâsik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih Yavuz Kanuni*, Ankara, 1991.

ZEYREK, Yunus, *Ahıska Araştırmaları*, Ankara, 2006.

ZEYREK, Yunus, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara, 2001.

ZİNOVYEV, Grigoriy Yevseyeviç, *Rusya Komünist Partisi Tarihi*, (Çev. Barış Zeren), İstanbul, 2012.

II- MAKALELER

ABBASOVA, Aygün, "18. Yüzyılda Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Rusya'nın Rolü", Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi, *II. Uluslarası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* (22–24 Mayıs 2008), C. 1, (Yay. Haz. M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Kayseri, 2009, s. 234-249.

ACUN, Fatma, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi Ve Uygulaması" *Türkler,* C. 9, Ankara, 2002, s. 899-908.

AÇIKGÖZ, Ömer, "Osmanlı Para Politikasında Reform Çabaları: 1800-1844 Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme", *Zonguldak Karaelmas Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 12 (2010), s. 371-392.

Ahıskalı Y. Mühendis Osman Server Atabek, "Ahıska-Posof-Ardahan bölgesinde Gürcülerle Mücadele" , *Kars İli,* S. 1. Sayı (Çıldır-Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri Kurtuluşunun 45. Yıldönümü Özel Sayısı), Ankara, 1966, s. 9-12.

Ahmet Emin, "Bakü'nün İşgali", *Vakit,* 15 Ağustos 1918, s. 1.

Ahmet Emin, "İlk Musalaha", *Vakit*, 10 Şubat 1918, s. 1.

Ahmet Emin Bey, "İkinci Sulh", *Vakit*, 12 Şubat 1918, s. 1.

Ahmet Emin, "Kerenski Yerine Lenin" *Vakit*, 10 Teşrîn-i sânî 1917, s. 1.

Ahmet Emin, "Ya Münferid veya Umumî Sulh", *Vakit,* 29 Kânûn-ı evvel 1917, s. 1.

AKBAL, Fazıla, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî taksimat ve Nüfus", *Belleten,* C.XV. S. 60 (Ekim 1951 den ayrı basım), Ankara, 1951, s. 617-633.

AKÇORA, Ergünöz, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Sürgün Edilen Ahıska Türkleri" Genelkurmay ATASE, *Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri II, (Sunulmayan Bildiriler) İkinci Dünya Harbi ve Türkiye*, (20-22 Ekim 1997-İstanbul), Ankara, 1999, s. 53-68.

AKDAĞ, Mustafa, “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* C. 4, S. 6, Ankara, 1966, s. 201-247.

ALTUNDAĞ, Şinasi, “Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 2, Ankara, 1947, s. 187-197.

ARSLAN, Ali, “I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921)”, *Kafkas Araştırmaları*, C. III, İstanbul, 1997, s. 93-115.

ARSLAN, Esat, “Ermeni Sorunu’nda Akılcı, Tarafsız ve Plânlı Görüş Açıları”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör Hasan Celâl Güzel), Ankara, 2001, s. 225-263.

ASLAN, Cahit, “Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünün”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih,* S. 1, (Yaz 2006), Ankara, 2006, s. 103-153.

ASLAN, Ensar, “Ahıska Savunmasının Tarihteki Yeri Ve Halk Destanlarına Yansıması”, *Türkler,* C. 20, Ankara, 2002, s. 532-538.

ASLAN, Ensar, “Halk Şiirimizde Tarihî Olaylar”, *Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Araştırma Dergisi,* S. 1 (ayrı basım) Diyarbakır, 1988.

ASLANLI, Araz, “Türk Dünyasının Kanayan Yarası: Karabağ”, *Türkler,* C. 19, Ankara, 2002, s. 194-208.

AYAN, Ergin “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 1/2, (Aralık 2010), Ordu, 2010, s. 19-50.

AYHAN, Veysel, “Ermeni Kimliğinden Ermeni Sorununa Geçiş Sürecinde Rol Oynayan İçsel ve Dışsal Faktörler”, *Uludağ Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* C. XXIV, S. 1, Bursa, 2005, s. 45-81.

AZİMLİ, Dilaver, “Safevî-Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden)”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, Uşak, 2010, s. 100-114.

BALA, Mirza, “Erivan” *İA,* C. IV, İstanbul, 1993, s. 311-315.

BALA, Mirza, “Gürcistan”, *İA,* C. IV, Eskişehir, 2001, s. 837-845.

BALA, Mirza, “Kaçar”, *İA,* C. VI, İstanbul 1988. 33-38.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Tımar”, *İA,* C. XII/1, Eskişehir, 2001, s. 286-333.

BARTHOLD, W., “Derbend”, *İA,* C. III, İstanbul, 1988, s. 532-539.

BAYRAKTAR, Hilmi, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869–1907)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, (Güz 2007), Konya, 2007, s. 405-434.

BAYRAKTAR, Rasim, “Ahıskalı Türkler’in Kimliği”, *Tarih Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi,* S. 01-169, (Ocak 2001), İstanbul, 2001, s. 61-62.

BEYDİLLİ, Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, C. XIII, S. 17’den ayrı basım, Ankara, 1988, s. 365–469.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, “Mondros Mütarekesinde Elviye-i Selâse ile ilgili Yeni Vesikalar”, *Belleten* C. XXI, S. 84, (Ekim 1957), Ankara, 1957, s. 567-580.

BUDAK, Mustafa, “Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XV-XX Yüzyıllar)”, *Osmanlı,* C. I**,** Ankara, 1999, s. 594–612.

BUDAK, Mustafa, “Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya”, *Avrasya Etüdleri*, S. 4, (Kış 1995), Ankara, 1995, s. 101-128.

BUDAK, Mustafa, “1853-1856 Kırım Savaşı’nda Osmanlı Devleti İle Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri,* (29-31 Mayıs 1995), İstanbul, 1996, s. 79-92.

ÇAĞATAY, Nejet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 5, Ankara, 1947, s. 483-511.

ÇAPRAZ, Hayri, “Gürcistan’da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)”, *Orta Asya Kafkas Araştırmaları,* C. 1, S. 1, (2006), Ankara, 2006, s. 67-80.

ÇETİN, Atilla, “Bir Rumeli Kahramanı: Pehlivan İbrahim Paşa Nâm-ı diğer “Baba Paşa”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* S. 19, (Temmuz 1988), İstanbul 1988, s. 38-44.

DAYI, S. Esin, “1918-1920 Yılları Arasında Iğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 5, Erzurum, 1996, s. 1-27.

DEDEYEV, Bilal, “19. Yüzyıl Ermeni Milliyetçiliğinin Yapılanmasında Rusya’nın Rolü”, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi, *II. Uluslarası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* (22–24

Mayıs 2008), C. 1, (Yay. Haz. M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Kayseri, 2009, s. 335- 349.

DEĞER, Alper, ANBAR, Adem, “Osmanlı İmparatorluğu’nun İç Borçlanma da Kullandığı Yöntem ve Araçlar”, *Maliye Finans Yazıları Dergisi*, S. 87, (Nisan 2010), s. 27- 49.

DEMİREL, Muammer, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü” *XIV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler,* C. II. Kısım I, (Ankara 9-13 Eylül 2002), Ankara, 2005, s. 263-277.

DOĞANAY, Rahmi, “Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkasya Politikaları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 19, S. 2, Elazığ, 2009, s. 279-298.

DURAN, Tülay, “I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı Brest Litovsk Hazırlıkları” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* XII/67-68 (Nisan-Mayıs 1973), İstanbul, 1973, s. 43-49.

DURAN, Tülay, “I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı Brest Litovsk Hazırlıkları II” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. XII, S. 69, (Haziran 1973), İstanbul, 1973, s. 22-26.

DURAN, Tülay, “I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı Brest Litovsk Hazırlıkları III” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. XII, S. 70, (Temmuz 1973), İstanbul, 1973, s. 31-34.

DURSUN, Davut, “Kafkasya”, *DİA,* C. XXIII, İstanbul, 2001. s. 157-158.

EMECEN, Feridun, “Çıldır Eyâleti”, *DİA, C.* 8, İstanbul 1993, s. 300-301.

ERDEM, İlhan, UYAR, Mustafa, “Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı” *Türkler*, C. 6, Ankara, 2002. s. 873-877.

ERSÖZ, Serpil, “Ahıska’da İki Büyük Ağız Grubu: Terekeme Ve Yerli Türk Ağzı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* S. 2/4, (Aralık 2013), s. 105-115.

ERŞAN, Mesut “I. Dönem Bolu Milletvekili Mirliva Yusuf İzzet Paşa”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 18, (Bahar 2009), s. 27-40.

G. K. (Osman Server Atabek), “Türk ve Müslüman Âlemi, Cenûb-i Garbî Kafkasyası ve Metâlibi”, *Yenigün,* 7 Kânûn-ı Sânî 1920, s. 3.

GENCER, Fatih, "Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* C. 30, S. 49, (2011), s. 75-96.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı(Tanzimat'a Kadar), *Osmanlı,* C. 6, Ankara, 1999, s. 77-88.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Solomon Schweigger ve Seyahat-namesi" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* C. XIII, S. 17-18, İstanbul, 1963, s. 119-140.

GÜMÜŞ, Nebi, "Son Gürcü Kralı II. Solomon'un Ruslara Karşı Mücadelesi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 22, (Güz 2006), s. 105-117.

GÜNAY, Nejla, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türkleri'nin Anadolu'ya Göç ve İskânı", *Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 61, (Bahar 2012), Ankara, 2012, s. 121-142.

HUART, Cl., "Abbas Mirza", *İA,* C. I, Eskişehir, 1997, s. 16.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü(1569)", *Belleten*, XII/ 46, Ankara 1948, s. 349-401.

İNBAŞI, Mehmet, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 1 (2006), s. 77-94.

KALELİ, Hüseyin, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 9, (Aralık 2003), s. 21-39.

KALELİ, Hüseyin, "Osmanlı Madeni Para Rejiminde Enflasyona Yol Açması Bakımından Tağşişler ve Sebepleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* C. 7, S. 2, (2002), s. 189-206.

KALKAN, Mustafa, "Ahıska Türkleri'nin Menşeî ve Tarihî Gelişim Seyirleri", *Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7, (Güz 1998), Ankara, 1998, s. 160-170.

KANBOLAT, Hasan, "Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya'daki Askeri Varlığı ve Gürcistan Boyutu", *Stratejik Analiz,* C. 1, S. 3, (Temmuz 2000), Ankara, 2000, s. 42-47.

KANBOLAT, Hasan, GÜL, Nazmi, "Kafkasya'da Cavaheti (Gürcistan) ile Krasnodar (Rusya) Ermenilerinin Jeopolitiği ve Özerklik Arayışları", *Stratejik Analiz,* C. 1, S. 6, (Ekim 2000), Ankara, 2000, s. 5-18.

KANTARCI, Hakan, " Kafkasya Jeopolitiğinde Kriz Alanları ve Güç Mücadelelerinin Türkiye'ye Etkileri" *2023*, S. 53, (Eylül 2005), s. 32-42.

KARAGÖZ, Rıza, "Kafkasya'da Osmanlı-Rus Mücadelesi ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan Çıkışı (1774-1830)", *Yeni Türkiye*, S. 44 (Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayı II), (Mart-Nisan 2002), Ankara, 2002, s. 131-139.

KELEŞ, Erdoğan, "Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 46, (2009) s. 89-142.

KILIÇ, Orhan, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, S. 10, Ankara, 1999, s. 119-137.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükümeti–I (1268-1578)", *Bizim Ahıska*, S. 10, (İlkbahar 2008), Ankara, 2008. s. 12-17.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Ahıska'lı 14 Halk Şairimizden Birer Parça", *Türk Kültürü*, S. 47, (Eylül 1966), Ankara, s. 1012-1026.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Cenubu Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli–Şûrâ Hükûmeti)", *Türk Kültürü,* S. 72, (Ekim 1968), Ankara, s. 948-968.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Millî-Mücadele'de Kars ve Atatürk ile ilgili Belgeler", *Belleten,* C. XLVIII, S. 189-192, Ankara, 1985, s. 109-165.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Son Altı Türk-Rus Savaşı'nda (1807-1917) Kars'taki Serhad Ruhunu Besleyen Halk Geleneklerimiz", Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu,* Kars, 1991, s. 167-189.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: (Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", *Kars İli,* S. 1, (Çıldır-Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri Kurtuluşunun 45. Yıldönümü Özel Sayısı), Ankara, 1966, s. 54-58.

KONUKÇU, Enver, "Osmanlılar ve Millet-i Sâdıkadan Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu,* (Editör Hasan Celâl Güzel), Ankara, 2001, s. 59-73.

KURAT, Akdes Nimet "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Belleten*, C. XXXI, No. 123, (Temmuz 1967), Ankara, 1967, s. 375-413.

KURAT, Akdes Nimet, "Üç Sancak; Kars Ardahan, Batum", *Türk Yurdu,* C. 7, S. 3, (Mart 1970), Ankara, 1970, s. 25-28.

KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, DEDEYEV, Bilal, "Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti", Genelkurmay ATASE, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye Ve Kafkaslar*, (24-26 Ekim 2001, İstanbul), Ankara, 2003, s. 167-176.

KÜPELİ, Özer, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, (Ekim 2010), s. 227-244.

LENGERENLI, Yunus, "Sovyet Döneminde Türkleri Ruslaştırmak Amacıyla Uygulanan Dil ve Diğer Politikalar Üzerine Bir İnceleme", *Türk Yurdu,* C. 21, S. 169, (Eylül–2001), s. 12-19.

MİNORSKY, V., "Nadir", *İA*, C. IX, İstanbul, 1964, s. 21-31.

MİNORSKY, V., "Tiflis", *İ.A,* 12/1, Eskişehir, 2001, s. 264-279.

MUSA, İsmayıl, "Azerbaycan ve Rus Kaynaklarına Göre 1921 Moskova-Kars Antlaşmaları ve Kuzey Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Meseleleri", *Belleten*, C. LXVI, S. 246, (Ağustos 2002), s. 517-529.

ÖZBAY, Rahmi Deniz, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", *Uluslar Arası 7. Bilgi, Ekonomi Ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı,* İstanbul 2009, s. 2108-2125.

ÖZEY, Ramazan, "Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri", *Avrasya Etüdleri*, S. 17, (İlkbahar-Yaz 2000), Ankara, 2000, s. 21-40.

SADIKOV, Ramin, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi*" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* C. 29, S. 48, (2010), s. 101-118.

SAFAROV, Rafik Firuzoğlu, "Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler Ve Ermenistan'ın Kurulması (1801-1921)", *Türkler,* C. 19, Ankara, 2002, s. 167-174.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Bâd-ı Hevâ”, *DİA,* C. 4, İstanbul, 1991, s. 416-418.

SARAÇ, Esme, “Uluslararası Gelişmeler Işığında 19. Yüzyıl Boyunca Rusya’nın Ermeni Sorununa Bakışı”, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi, *II. Uluslarası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* (22–24 Mayıs 2008), C. 2, (Yay. Haz. M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Kayseri, 2009, s. 111-125.

SAYDAM, Abdullah, “Kırım Ve Kafkasya’dan Yapılan Göçler Ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)”, *Osmanlı*, C. 4, Ankara, 1999, s. 677-685.

SAYDAM, Abdullah “Rus Sömürgeciliğinde Uygulanan Demografik Yöntemler: Kırım ve Kafkasya Örneği”, *Avrasya Etüdleri,* C. 3, S. 2, (Yaz 1996), Ankara, 1996, s. 114-120.

SAYDAM, Abdullah “Sovyetler Birliği’nin Milliyetler Meselesine Bakışı”, *Türk Kültürü,* S. 327, (Temmuz 1990), Ankara, s. 385-397.

SEFEROV, Rehman, AKIŞ, Ayhan, “Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türkleri’nin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış”, *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, (Güz 2008), Konya, 2008, s. 393-411.

SÜMER, Faruk, “Ağa Muhammed Şah”, *DİA,* C. I, İstanbul, 1988, s. 455-456.

SÜMER, Faruk, “Kaçarlar”, *DİA,* C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 51-53.

SVANIDZE. M. H., “Ahısha (Çıldır) Eyaleti’nde “Defter-i Caba-i” (1694-1732) verilerine Göre Tımarların Yıllık Gelirleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi* Ayrıbasım, Ankara, 2000, s. 861-867.

ŞIHALİYEV, Emin Arif, “Ermenilerin Kimliği Ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus Ve Ermeni Kaynaklarına Göre)”, *OTAM*, S. 17, (2005), Ankara, 2005, s. 111-124.

ŞİRİN, İbrahim, “İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkâtesi’nden Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkâte-î Milliyesi’ne”, *History Studies*, Volume 6, İssue 2, (February 2014), s. 125-142.

TANSUĞ, Kadriye, “Kimmerlerin Anadolu’ya Girişleri ve M.Ö. 7.yüzyıllarda Asur Devleti’nin Anadolu İle Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C. VII/4, (1949), s. 535-550.

TARHAN, Taner, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri*, (İstanbul 23-26 Mayıs 1983), Ankara, 1984, s. 109-120.

TEMİZKAN, Abdullah, “Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, İzmir, 2006, s. 447-462.

TOKSOY, Nurcan, “Erzincan Mütarekesi ve Türk-Ermeni İlişkileri”, Türk Tarih Kurumu, *XIV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, (9-13 Eylül 2002),* C. II/I, Ankara, 2005, s. 279-313.

TURAN, Şerafettin, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimâtı (1041/ 1631–32 Tarihli Bir İdarî Taksimât Defteri)”, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963, s. 201-232.

TURAN, Şerafettin, “1829 Edirne Antlaşması” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C. IX, S. 1-2, (Mart-Haziran 1951), Ankara, 1951, s. 111-151.

URAVELLİ, Orhan, “Ahıska Türkleri Sorunu ve Gürcü/Meskh Tezi”, *XII. Türk Tarih Kongresi’nden* Ayrıbasım, Ankara, 1999, s. 361-363.

URAVELLİ, Orhan, “Eski Rus Ansiklopedilerinde Ahıska”, *Bizim Ahıska,* S. 29, (Kış 2013), Ankara, 2013, s. 25-27.

ÜÇOK, Coşkun, “Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar IV. Mali Bakımdan Tımarlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi*, C. 2, S. 1, (1944), s. 73-95.

ÜNLÜ, Rasim, “Stratejik Açıdan Türk-Kafkas İlişkilerinin Değerlendirilmesinde Ruslar ve Diğer Güç Merkezleri”, Genelkurmay ATASE, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II,* (Sunulmayan Bildiriler), (24-26 Ekim 2001, İstanbul), Ankara, 2003, s. 137-159.

VALEHOĞLU (HACIYEV) Fahri, “Gürcistan Cografyasında Eski Türkler: Buntürklerden Karapapaklara”, *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri,* (18-20 Kasım 2009), Afyonkarahisar, 2010, s. 297-307.

VALEHOĞLU, Fahri, “1828-1829 Türk-Rus Savaşları ve Acı Sonuçları”, *Bizim Ahıska,* S. 10, (Bahar-2008), Ankara, 2008, s. 28-31.

YARAMIŞ, Ahmet, “Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılması ve Yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye’nin Kurulması”, *Türkler,* C. XII, Ankara, 2002, s. 697-702.

YAZICI, Tahsin, “Feth Ali Şah”, *DİA,* C. XII, İstanbul, 1995, s. 451-452.

YAZICI, Tahsin, “Şah İsmail”, *İA,* C. XI, İstanbul, 1979, s. 275-279.

YEŞİLOT, Okan, “Türkmençay Antlaşması Ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 36, Erzurum, 2008, s. 187-199.

YETİŞGİN, Memet, “Ruslarin Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 16. Konya, 2006, s. 671-702.

YILMAZÇELİK, İbrahim, ERTÜRK, Yaşar, “XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye’nin Kafkasya Politikası”, Genelkurmay ATASE, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I,* (24-26 Ekim 2001, İstanbul), Ankara, 2003, s. 177-205.

Yunus Nadi, “İlk Musalâhanın Neticeleri”, *Tasvir-i Efkâr*, 11 Şubat 1918, s. 1.

Yunus Nadi, “Muâhadesiz Bir Sulh”, *Tasvir-i Efkâr*, 13 Şubat 1918, s. 1.

Yunus Nadi, “Rus İhtilalinde Tekâmül”, *Tasvir-i Efkâr*, 12 Teşrîn-i sânî 1917, s. 1.

YUNUSOV, Arif, “Ahıska (Mesket) Türkleri: İki kere Sürgün Edilen Halk”, (Çev. Ekin Keskin), *Türkler,* C. 18, Ankara, 2002, s. 877-885.

ZEYREK, Yunus, “Rus Kaynağına Göre Ahıska’nın Düşüşü: Ahıska’nın 1828 Felâketi”, *Bizim Ahıska*, S. 24, (Sonbahar 2011), Ankara, 2011, s. 28-31.

EKLER

Orjinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Fadime TOSİK DİNÇ
Öğrenci Numarası	082211274
Enstitü Anabilim Dalı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Programı	Doktora
Danışmanının Unvanı, Adı-Soyadı	Yrd. Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA
Tez Başlığı (Türkçe)	Ahıska Türkleri (1800-1921)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 352 sayfalık kısmına ilişkin, 29/06/2015 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 15 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Yrd. Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA	Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
....	....
Danışmanın Adı-Soyadı	Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)	(İmzası)

EK-1: HARİTALAR

Harita-1: Türkiye sınırı ve Ahıska

Harita-2: Ahıska Meydan Muharebesi

Harita-3:Rusların Ahıska Kalesi’ne hücumları

Harita-4: Ahıska kalesinin düşmesinden sonraki harekât ve Rusların 1828 harekâtı sonunda aldıkları arazi

Harita-5: Ahıska’yı kurtarma teşebbüsü

Harita-6: Güney Kafkasya ve Millî Şûra Hükümetleri

Harita-7: Değişik Tarihlerdeki Türk Doğu Sınırı

EK-2: BELGELER,

Belge-1: Manucahr’a 17 Zilkade 986/15 Ocak 1579 tarihli hüküm

Belge-2: Paskeviç’in 16 (28) Ağustos 1828 tarihli Ahıska Kalesi’ndeki Köse Mehmet Paşa ve Ahmet Paşa’ya Teslim Olmaları için Çağrı Bildirisi

Belge-3: Erzurum Vâlîsi kullarının kapu kethûdâsına 7.Ra.1244/17.9.1828 tarihli muharrer şukkası

Belge-4: Acara-i Süfla Beyi Dursun Bey’e 21 Ağustos (2 Eylül) 1828 tarihinde yazdığı mektup

Belge-5: Çıldır Beylerbeyi Acaralı Ahmed Bey’in Erzurum Vâlîsi Sâlih Paşa’ya Ardahan Alınmadan Ahıska’nın Alınamayacağı ile ilgili muharrer şukkası

Belge-6: Edirne Antlaşması için giden Osmanlı murahhaslarına yazılan mektubun müsveddesi

Belge-7: Rusların 1885’te Tiflis, Ahıska, Çıldır, Ardahan, Kars ve Oltu ile köylerinde Müslim ve Gayrimüslim ahalinin tamamından asker ve bedelli asker alma kararı üzerine Müslümanların Osmanlı Devleti’ne iltica etmek istedikleri ile ilgili 15 Temmuz 1302/27 Temmuz 1886 tarihli şifre telgraf

Belge-8: 1860 yılında Ahıska çukuru olarak adlandırılan bölge halkından 120 hanenin Osmanlı topraklarındaki Kars Sancağı’na yerleştirilme isteği ve kabulüne dair belge

Belge-9: 1892’de Batum’dan yola çıkan Ahıska muhacirlerinin Samsun’a çıkacakları ile ilgili Batum Şehbenderliği’nin yazısı

Belge-10: Batum Baş Şehbenderliği tarafından 1892 yılında 200 Ahıskalının İstanbul’a gelmek için Batum’dan hareket ettiği ile ilgili yazısı

Belge-11: Ömer Faik Nemanzade'nin Güney Kafkasya'nın durumu hakkında Sadrazam Talat Paşa'ya ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya yazdığı mektup

Belge 12: Ahıska ve Ahılkelek kazalarının Müslüman-Türk halkının 26 Nisan 1918 tarihli 40 imzalı Türkiye'ye katılmak istediklerine yönelik başvuruları

Belge 13: Batum Antlaşması ile Osmanlı topraklarına katılan yerlerin 24 Ekim 1918 tarihinden itibaren altı haftanın sonunda tahliye edilmesi emri üzerine Batum Mutasarrıf Cemil Bey'in 26 Ekim 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgraf

Belge-14: Yakup Şevki Paşa'nın 1 Kasım 1918 tarihli Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne Ahıska, Ahılkelek, Iğdır, Gümrü ve Nahçıvan'ın İslam ahalisinin isteklerini içeren müracaatları bildirdiği telgraf

Belge-15: Yakup Şevki Paşa'nın 1 Kasım 1918 tarihli Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği telgrafa cevaben Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden Ahmet İzet Paşa imzasi ile gelen telgrafı tahliye bölgesi dâhilindeki 3, 9, 36. ve 12. Fırka Kumandanlıklarıyla, Ahılkelek, Iğdır, Gümrü Mevki Kumandanlıklarına ve Nahçıvan Mahalli Hükümet Reisi'ne bildirdiği telgraf

Belge-16: Tahliye edilecek bölgenin ahalisinin elindeki silah ve cephane miktarını gösteren tutanak

Belge-17: Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin Bayrağı

Belge-18: Ahıska ve Ahılkelek Hükümet-i Muvakatası Başkanı Ömer Faik Numanzade'nin 30 Kasım 1918'de Harbiye Nezaretine çektiği telgraf

Belge-19: 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'in 6 Mayıs 1919'da Harbiye Nezareti'ne çektiği şifreli telgraf

EK-3: GAZETELER

Gazete-1: Mehmet Emin Resulzade ile mülâkat

Gazete-2: G. K. (Osman Server Atabek) , "Türk ve Müslüman Âlemi, Cenûb-i Garbî Kafkasyası ve Metâlibi"

EK-4: FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf-1: Ömer Faik Nemanzade

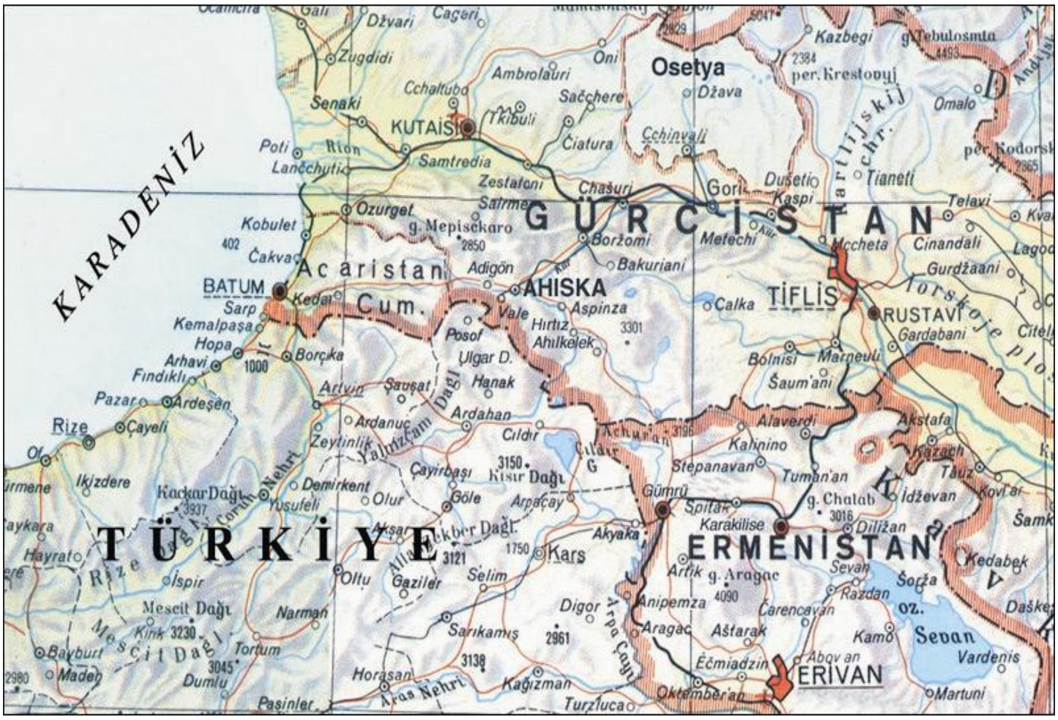
Fotoğraf-2: Ahmediye Camii–Ahıska Kalesi

Fotoğraf-3: Ahmediye Medresesi–Ahıska Kalesi

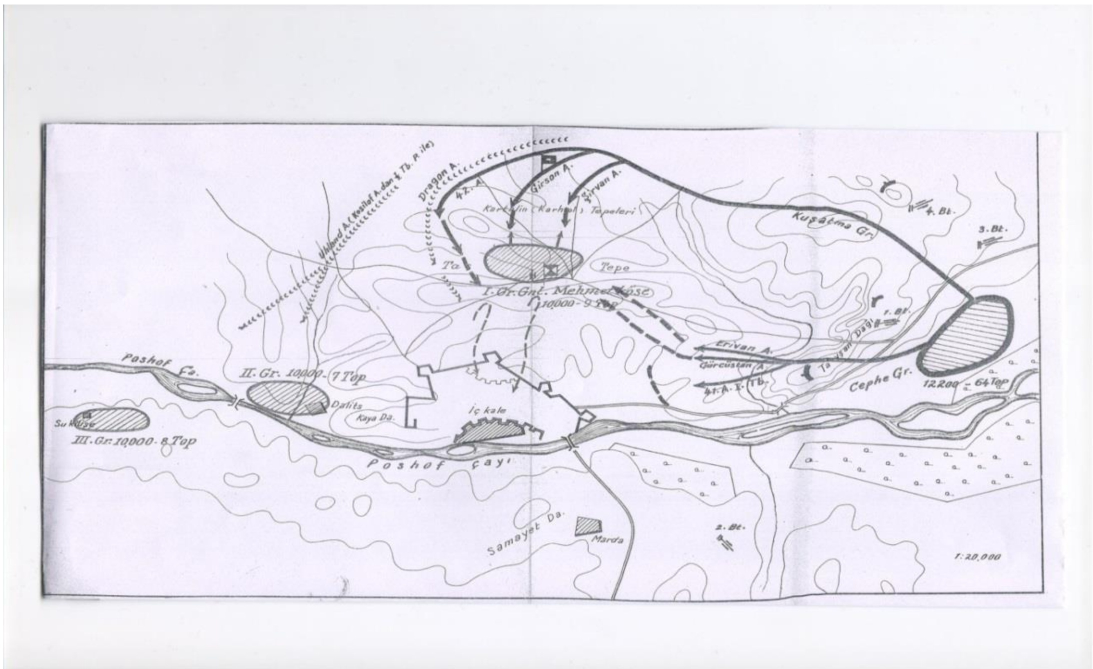
Fotoğraf-4: Ahıska Kalesi

EK-5: TABLOLAR

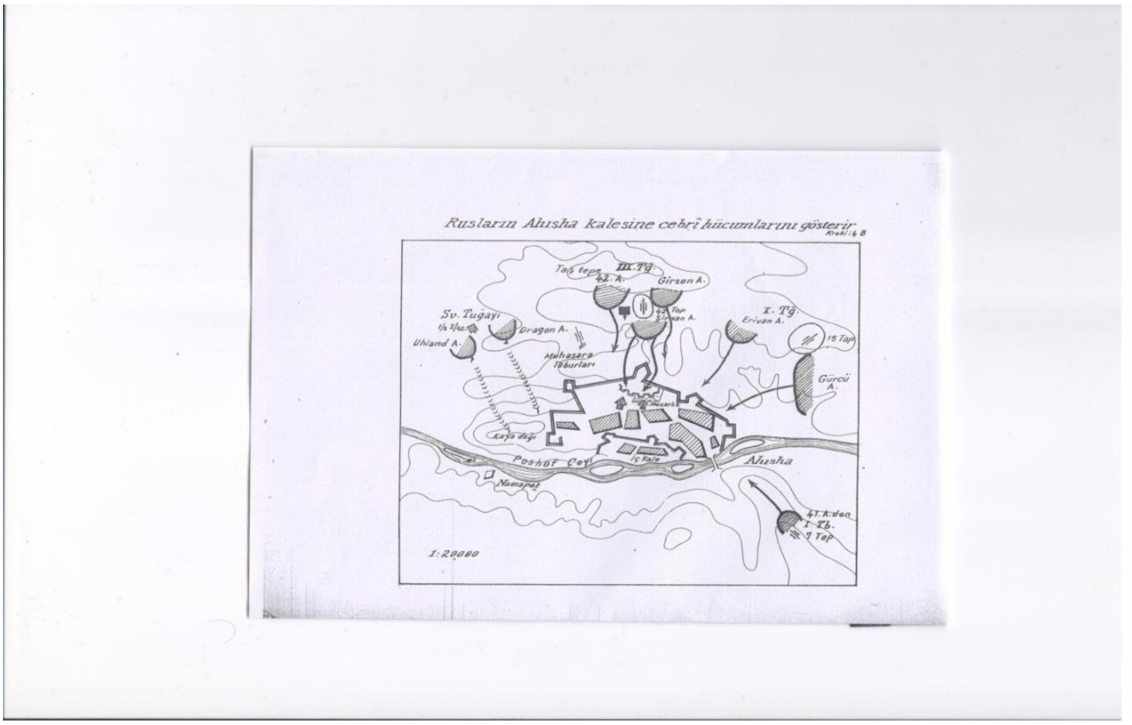
EK-1: HARİTALAR

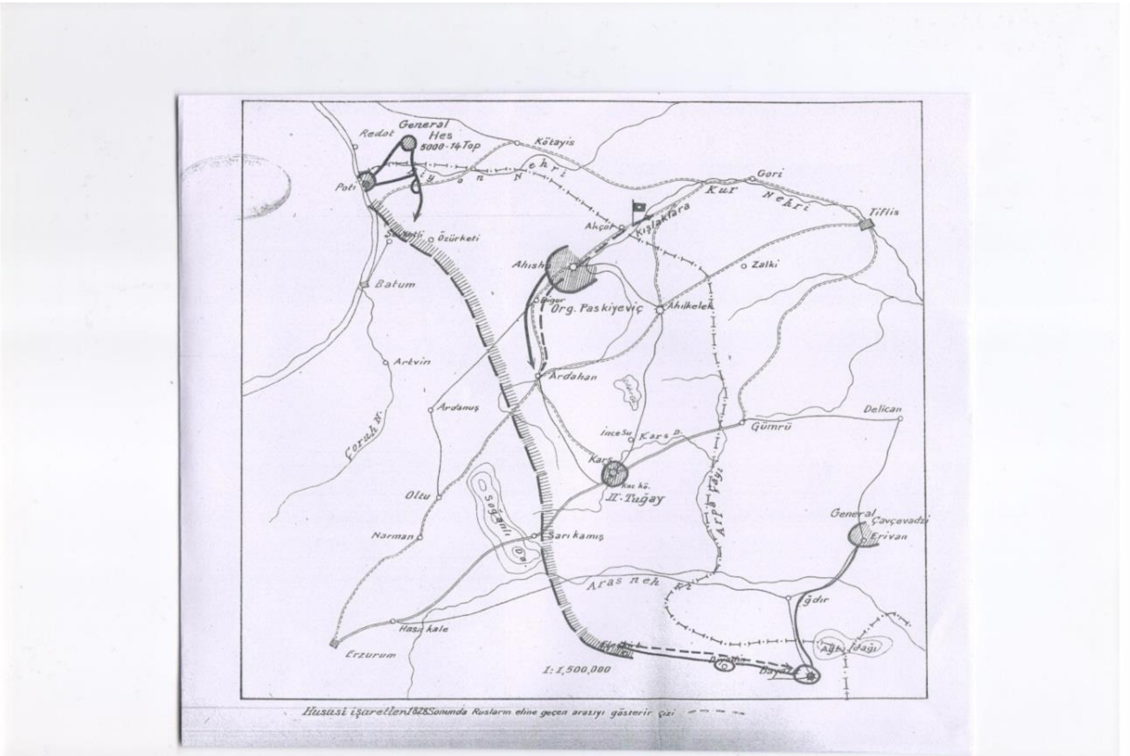
EK-1, Harita-1: Türkiye Sınırı ve Ahıska, http://www.ahiska.org.tr/?page_id=1842

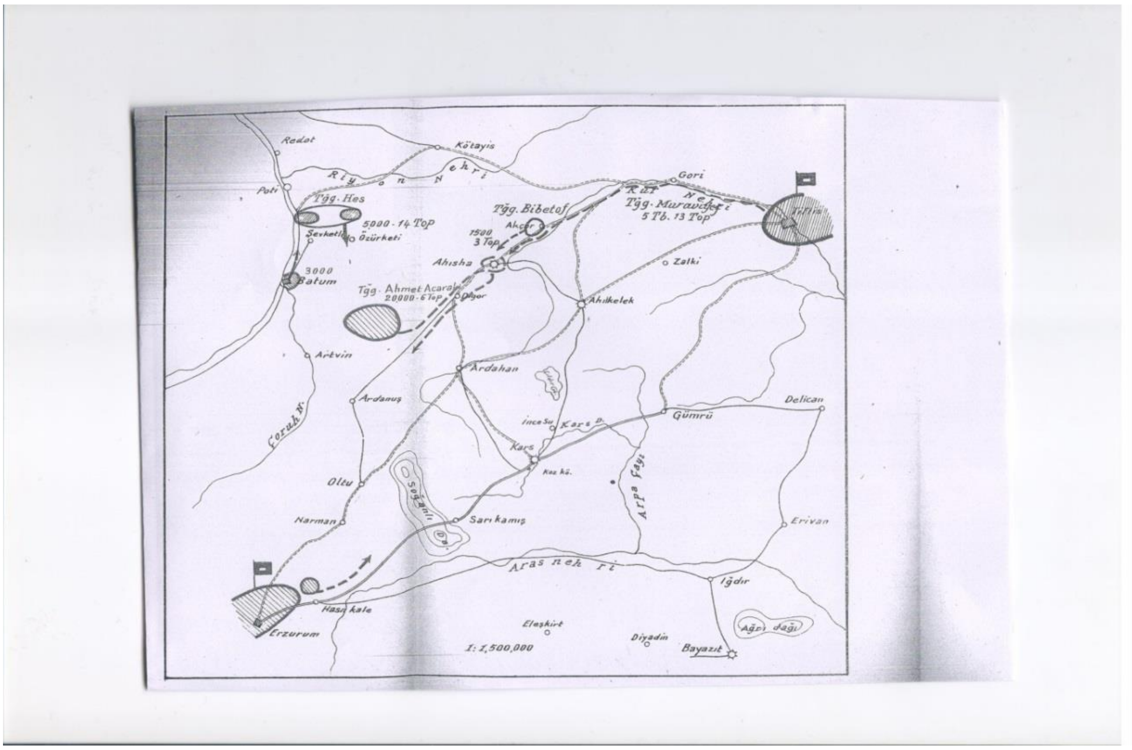
EK-1, Harita-2: Ahıska Meydan Muharebesi, Celal Erkin, 1828–1829 Türk-Rus Harbi (Kafkas Cephesi), İstanbul, 1940, Kroki: 4 A

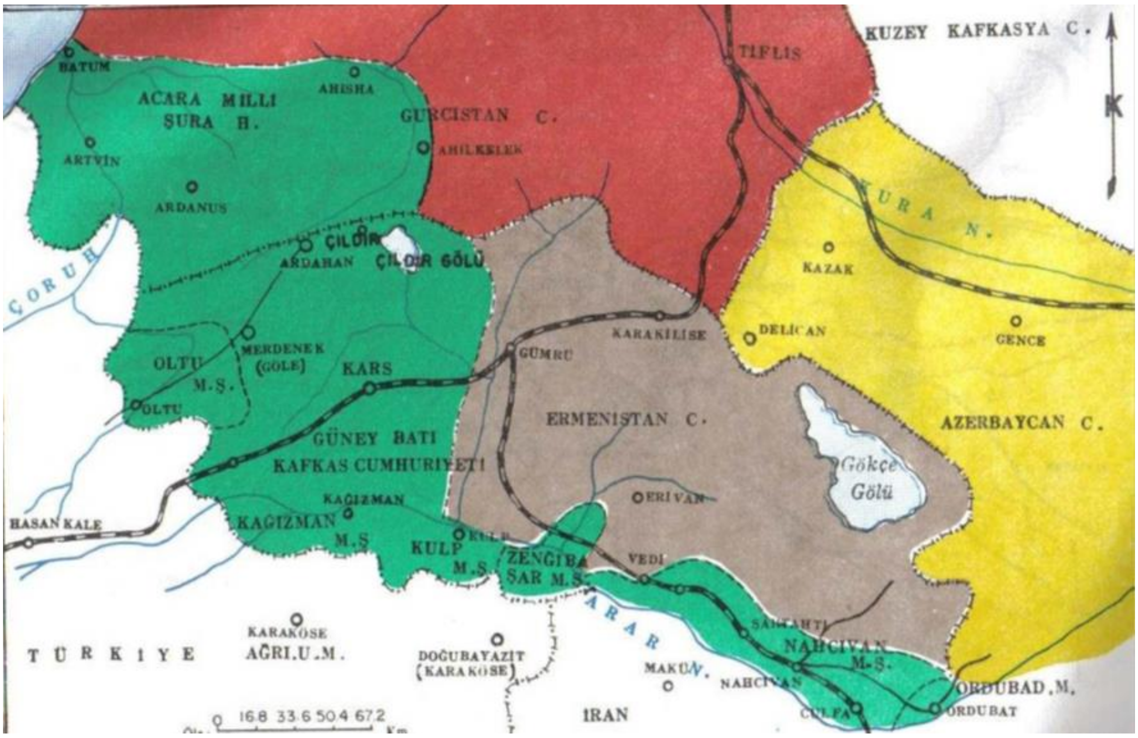
EK-1, Harita-3: Rusların Ahıska Kalesi’ne hücumları, Celal Erkin,1828–1829 Türk-Rus Harbi (Kafkas Cephesi), İstanbul, 1940, Kroki: 4 B

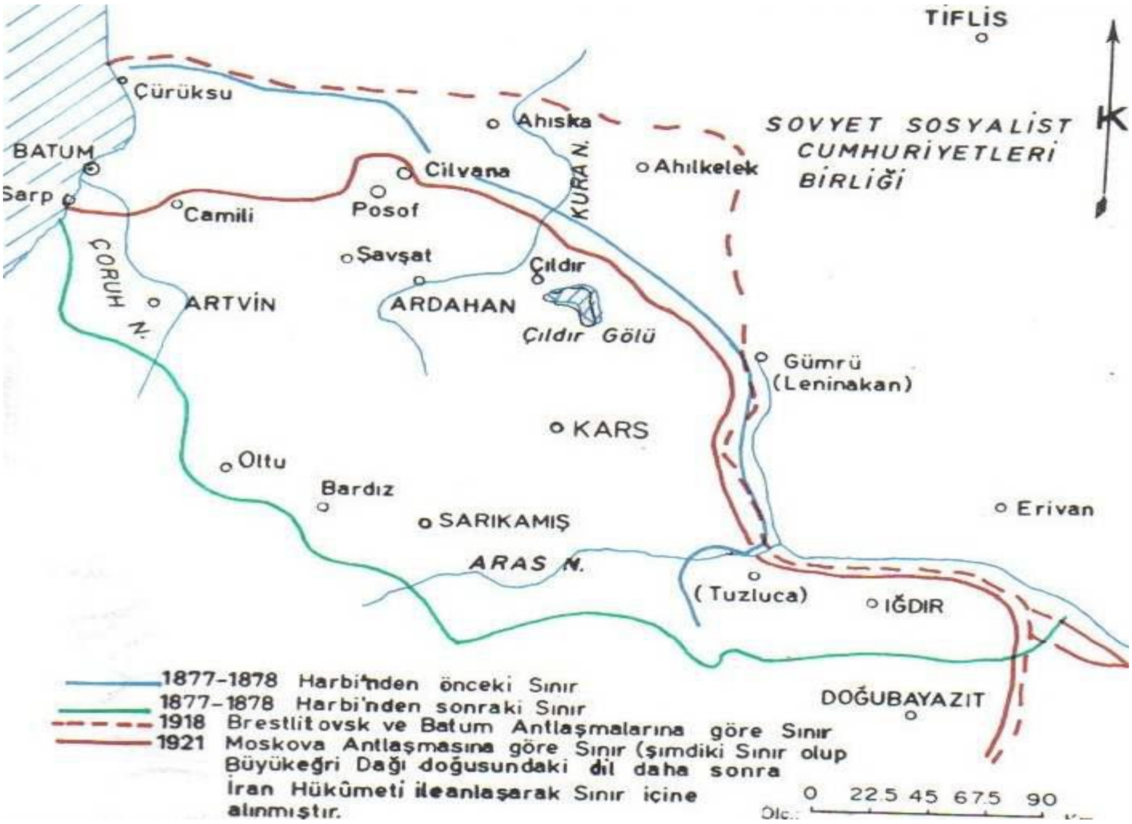
EK-1, Harita-4: Ahıska kalesinin düşmesinden sonraki harekât ve Rusların 1828 harekâtı sonunda aldıkları arazi (Celal Erkin,1828–1829 Türk-Rus Harbi (Kafkas Cephesi), İstanbul, 1940, Kroki: 5)

EK-1, Harita-5: Ahıska'yı kurtarma teşebbüsü (Celal Erkin,1828–1829 Türk-Rus Harbi (Kafkas Cephesi), İstanbul, 1940, Kroki: 6)

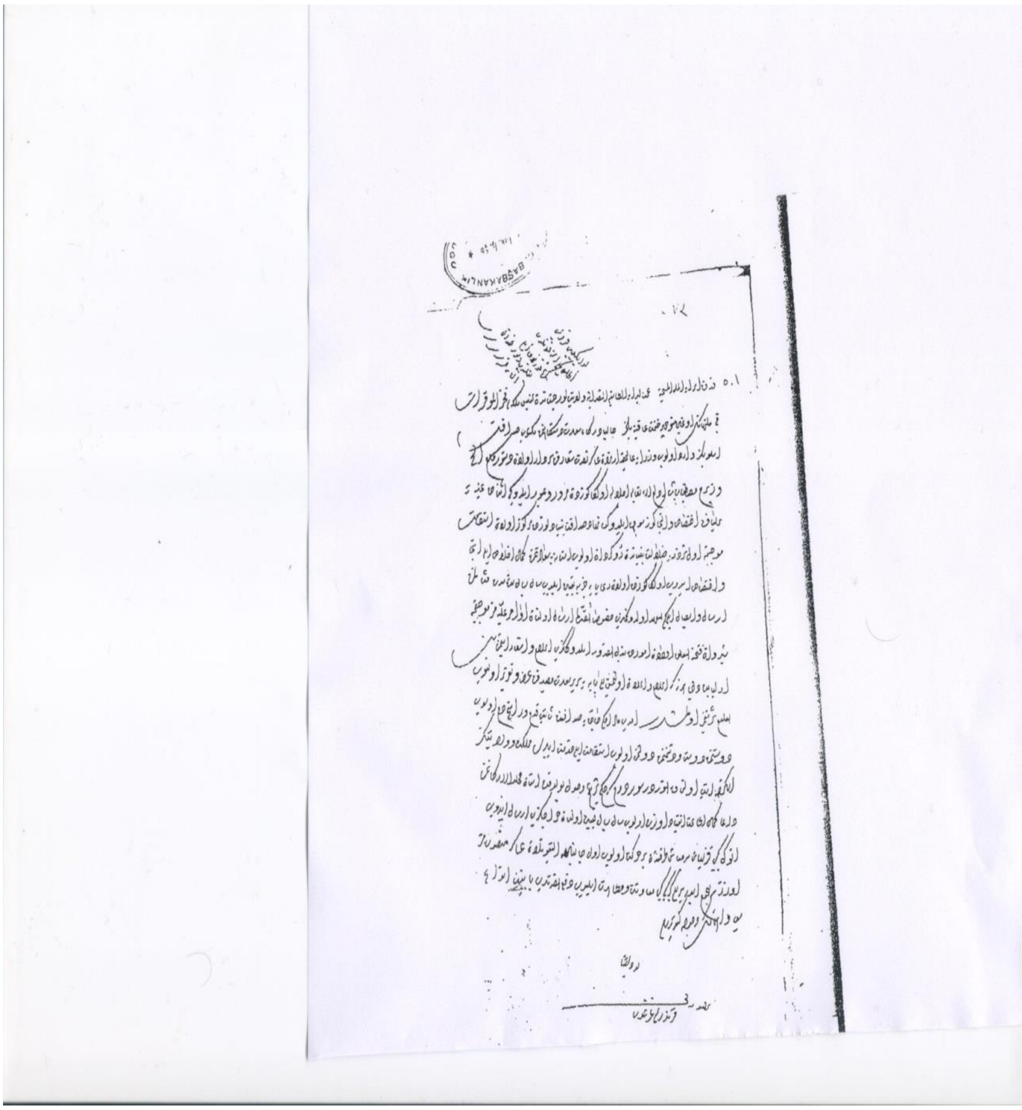

EK-1, Harita-6: Güney Kafkasya ve Millî Şûra Hükümetleri (Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara, 1995, Kroki: 7)

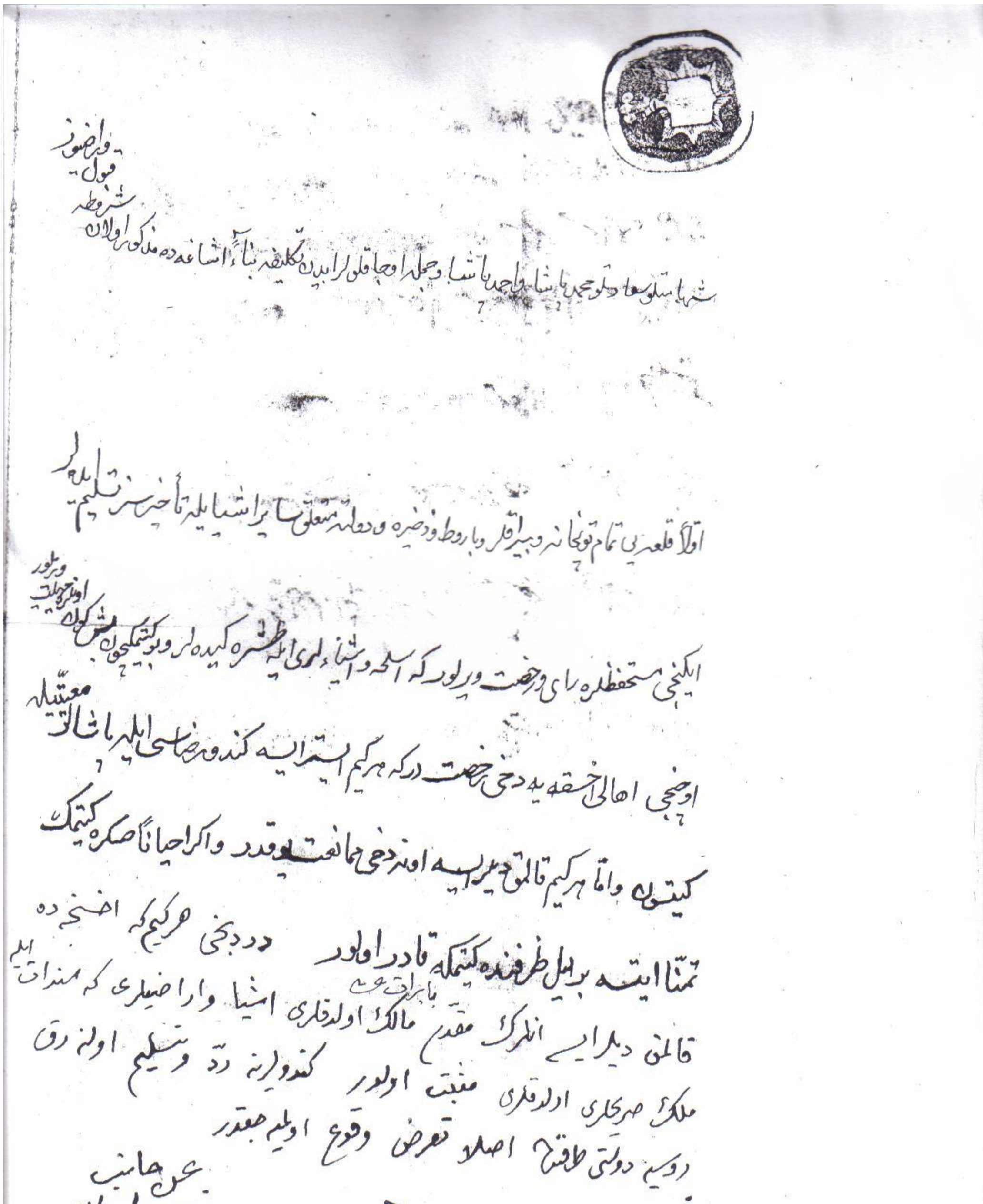

EK-1, Harita-7: Değişik Tarihlerdeki Türk Doğu Sınırı ((Türk İstiklâl Harbi, C. III, Doğu Cephesi (1919-1921) , Ankara, 1995, Kroki: 41)

EK-2: BELGELER

EK-2, Belge-1: Manucahr’a 17 Zilkade 986/15 Ocak 1579 tarihli hüküm (BOA, MD, XXXII, Hüküm: 501)

اولا قلعه‌یی تمام طوپخانه و بیراقلر و باروط و ذخیره و دولته متعلق سایر اشیا ایله تأخیرسز تسلیم ایلیه‌لر

ایکنجی مستحفظه‌رایه رخصت ویریلور که اسلحه و اشیالری ایله طشره کیده‌لر

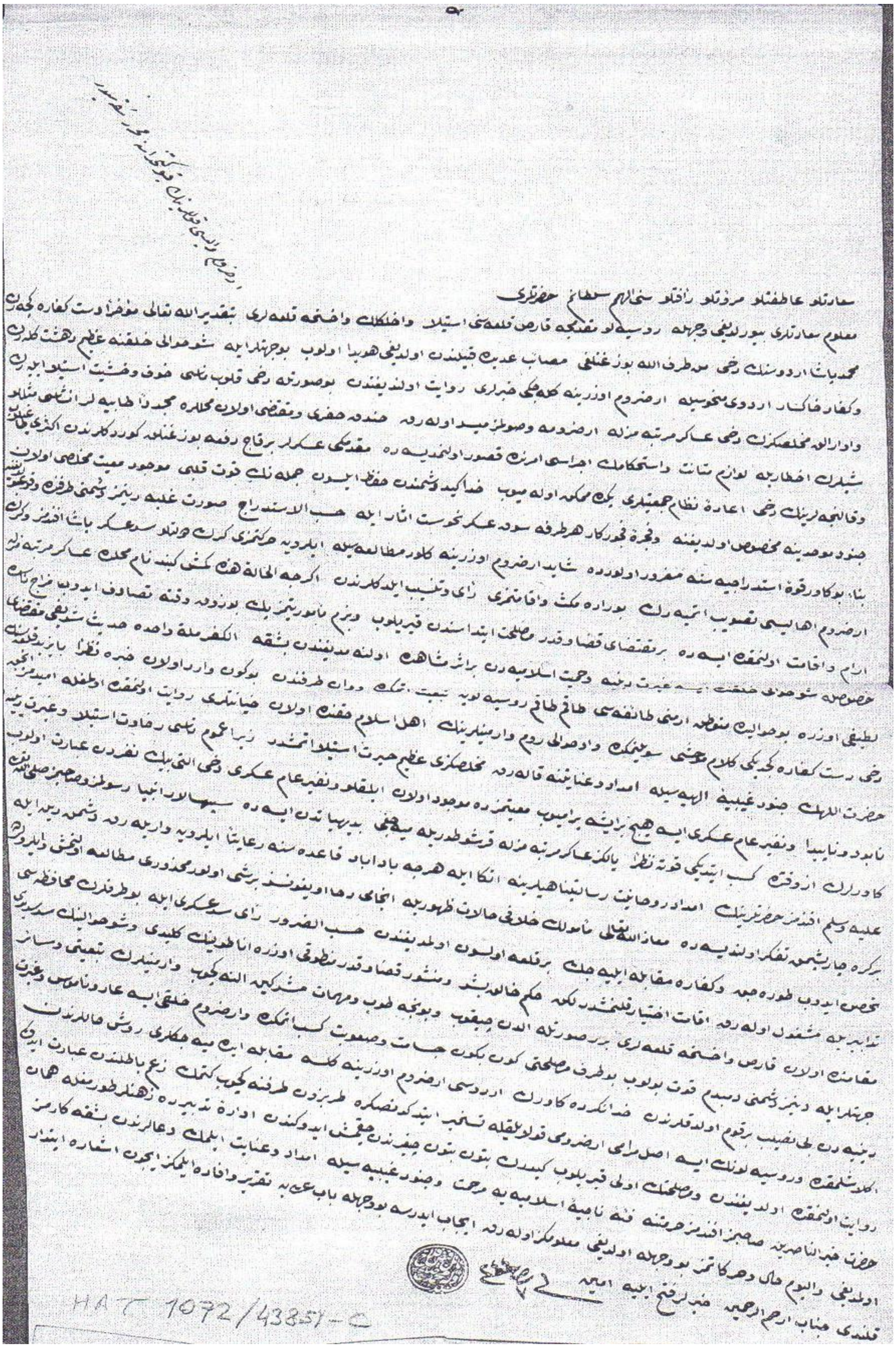
اوچنجی اهالی آخسقه‌یه دخی رخصت ویریلور که هر کیم استرایسه کندو رضاسی ایله پاشالر ایله معیتله کیتسونلر و اما هر کیم قالمق دیلرایسه اوندن دخی حمایت اولنه‌جقدر و اکر احیانا عسکره کیتمک تمنا ایتسه بر ایل طرفنده کیتمکه قادر اولور

دردنجی هر کیم که اخسخه‌ده قالمق دیلرایسه انلرک مقدما مالک اولدقلری اشیا و اراضیلری که ... ملکی اولدقلری مثبت اولور کندولرینه رد و تسلیم اولنورق روسیه دولتی طرفندن اصلا تعرض وقوع اولیه‌جقدر

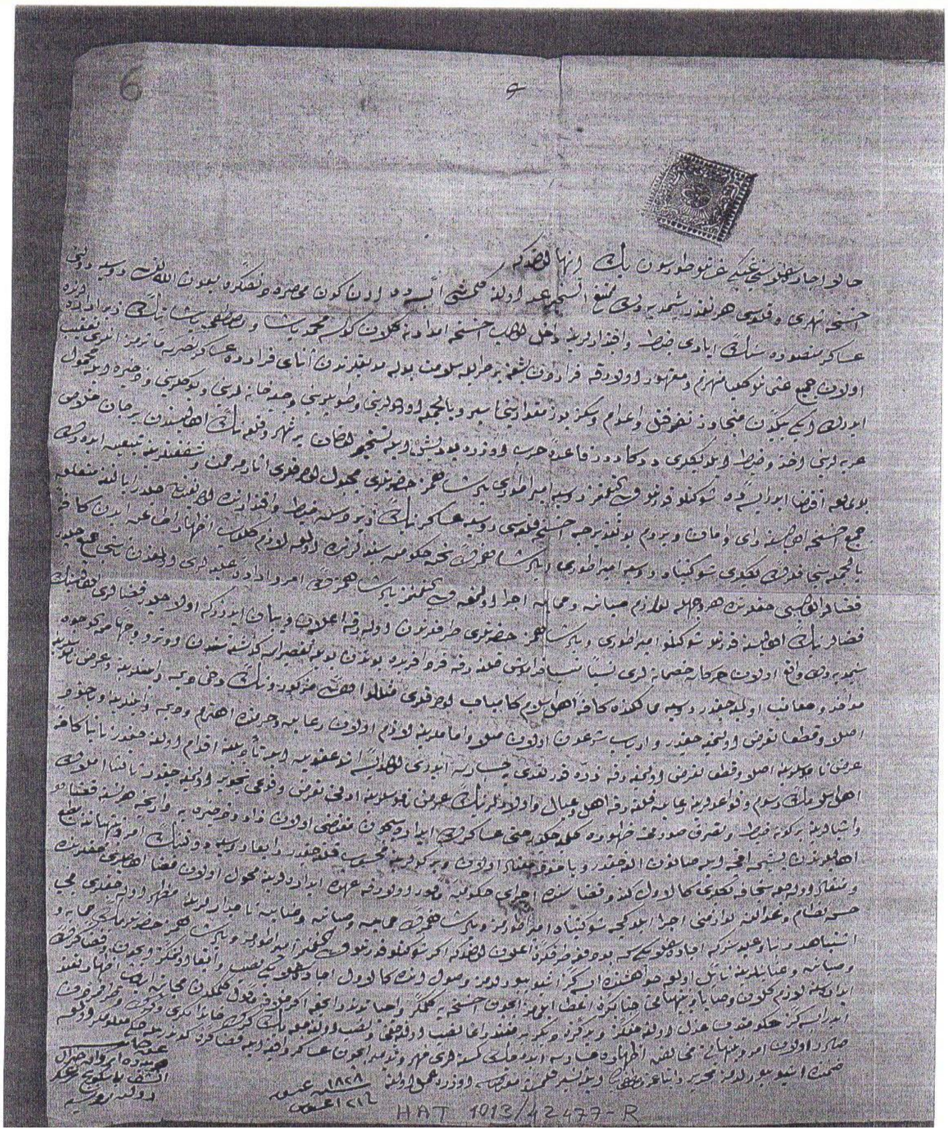
عن جانب قورتیه دها ایروان جنرال ... پاسکویچ ... دولت روسیه

Генералъ Адъютантъ Графъ Паскевичъ Эриванскій

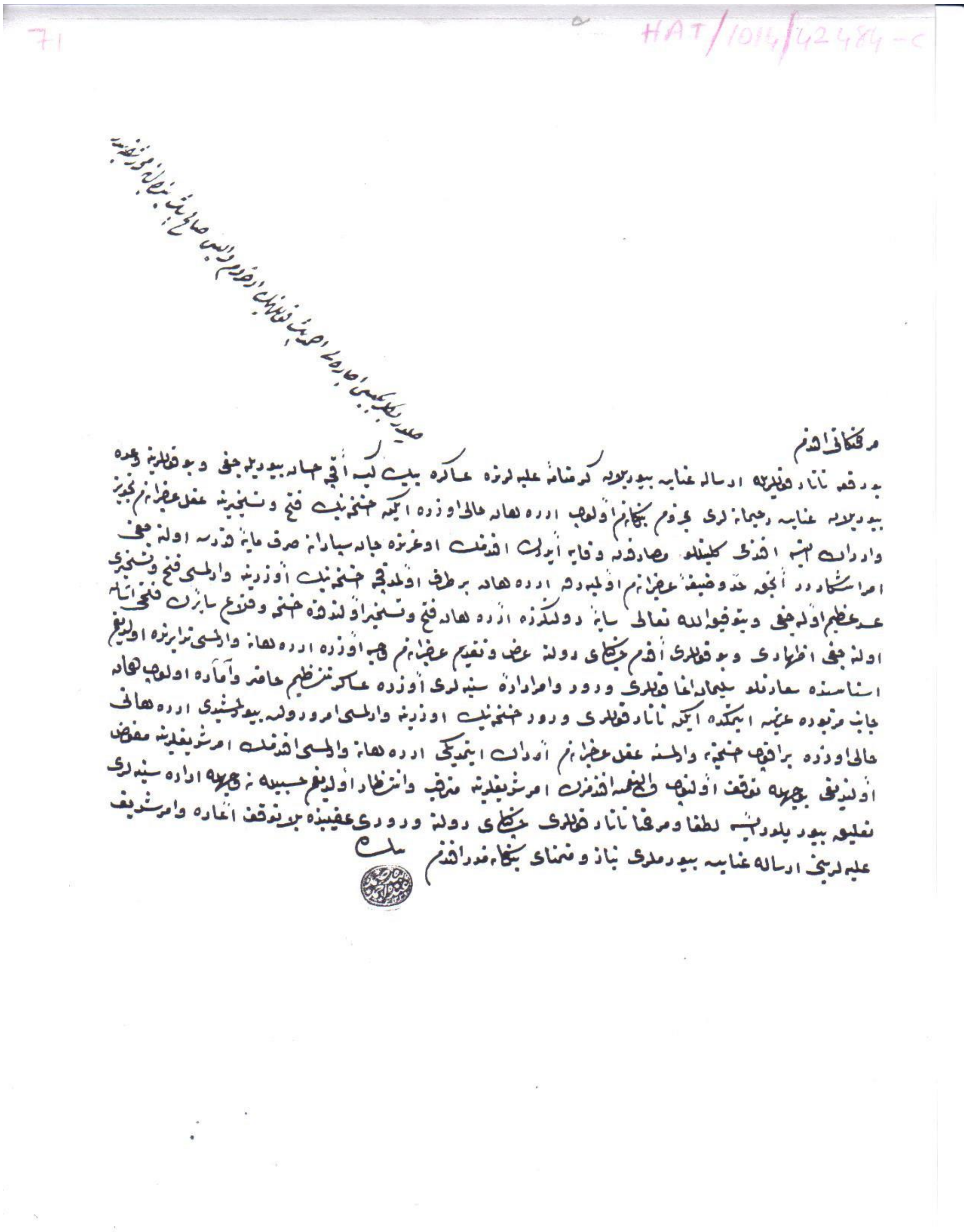
EK-2, Belge-2: Paskeviç’in 16 (28) Ağustos 1828 tarihli Ahıska Kalesi’ndeki Köse Mehmet Paşa ve Ahmet Paşa’ya Teslim Olmaları için Çağrı Bildirisi (BOA, HAT, Dosya No: 1013, Gömlek No: 42477-P:)

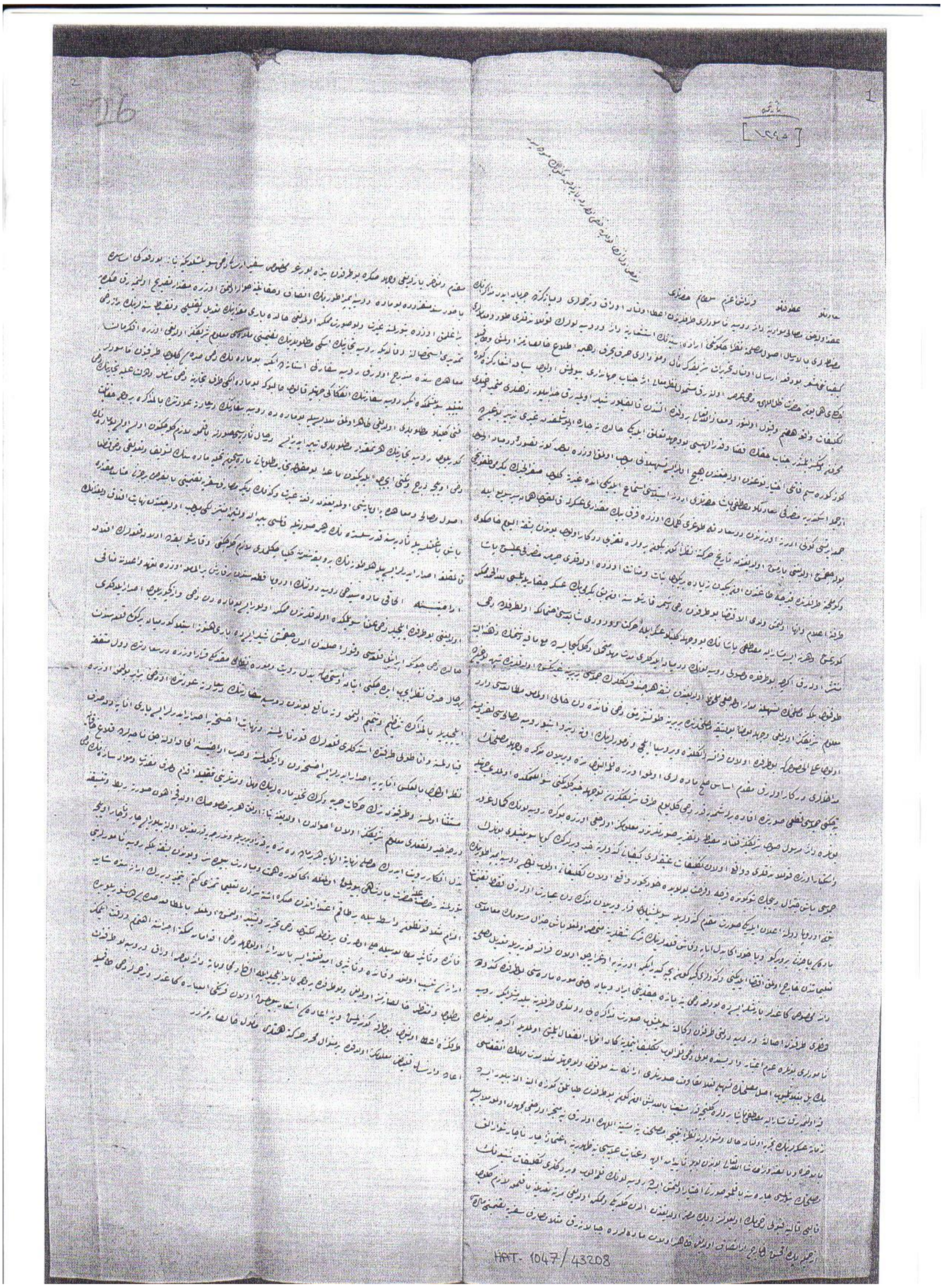
EK-2, Belge-3: Erzurum Vâlîsi Kullarının Kapu kethûdâsına 7.Ra.1244/17.9.1828 tarihli muharrer şukkası (BOA, HAT, Dosya No: 1072, Gömlek No: 43851-C)

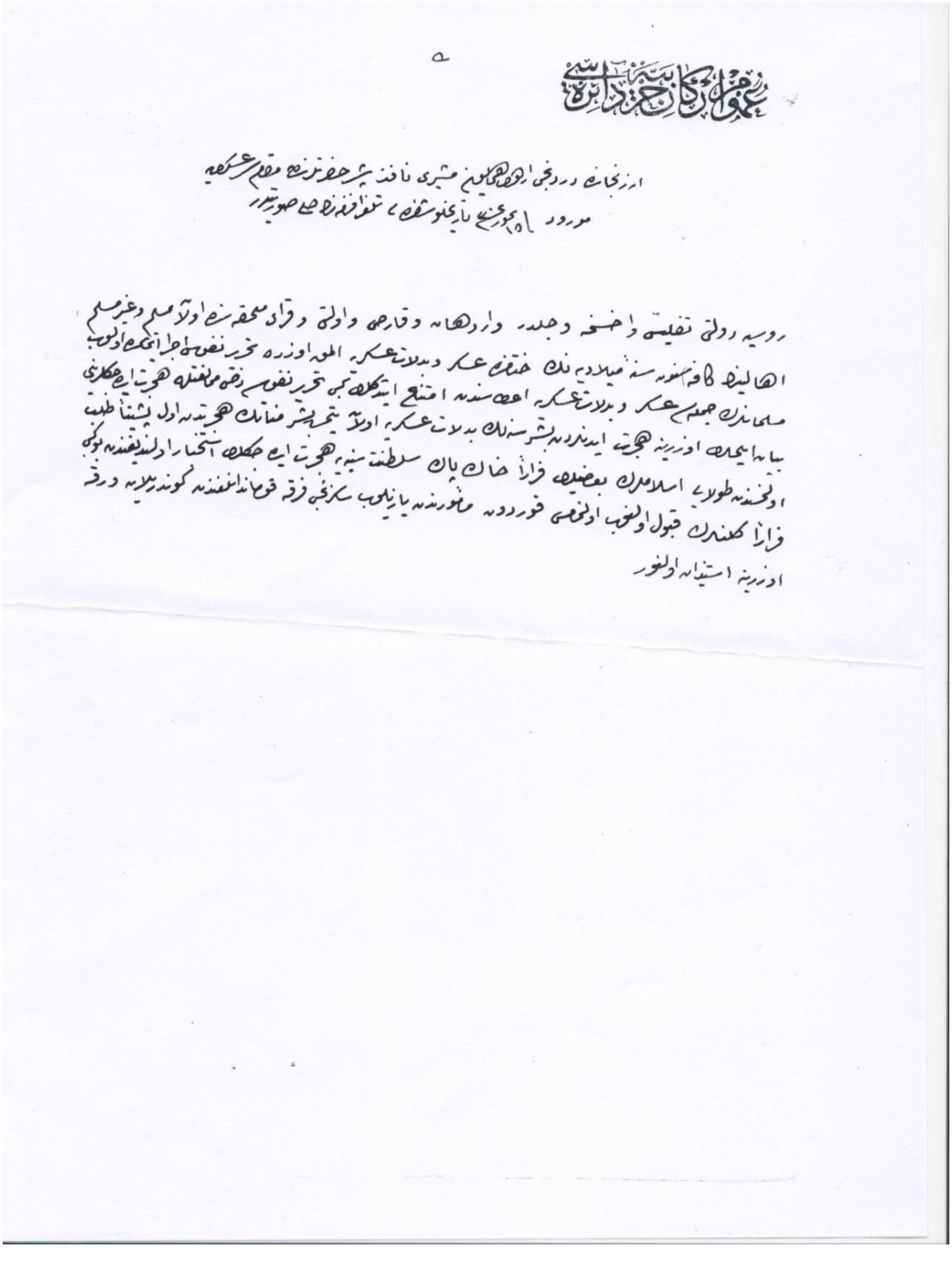
EK-2, Belge-4: General Paskeviç'in Acara-i Süfla Beyi Dursun Bey'e 21 Ağustos (2 Eylül) 1828 tarihinde yazdığı mektup (BOA, HAT, Dosya No: 1013, Gömlek No: 42477-R)

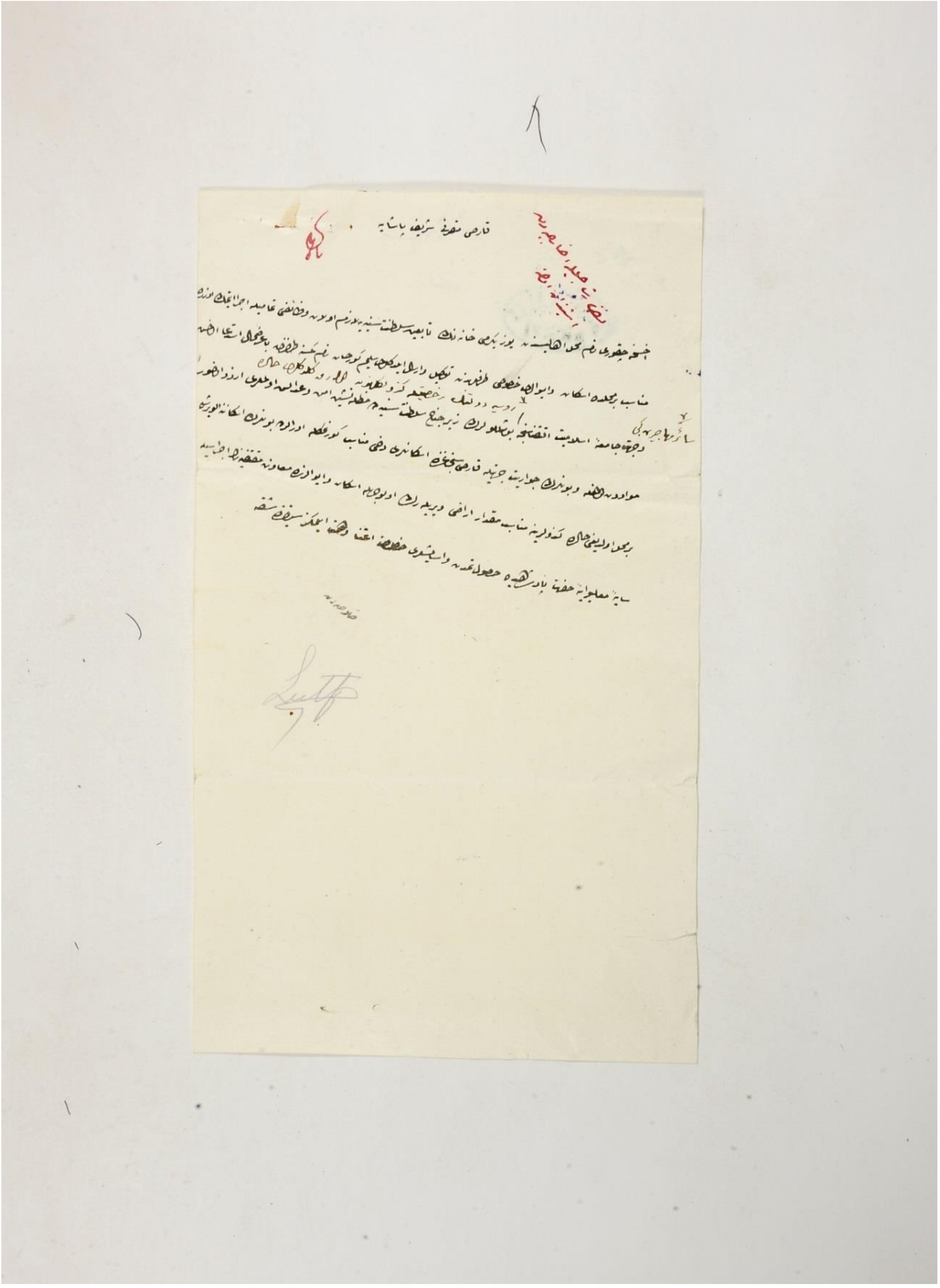
EK-2, Belge-5: Çıldır Beylerbeyi Acaralı Ahmed Bey'in Erzurum Vâlîsi Sâlih Paşa'ya Ardahan Alınmadan Ahıska'nın Alınamayacağı ile ilgili muharrer şukkası (BOA, HAT, Dosya No: 1014, Dosya No: 42484-C)

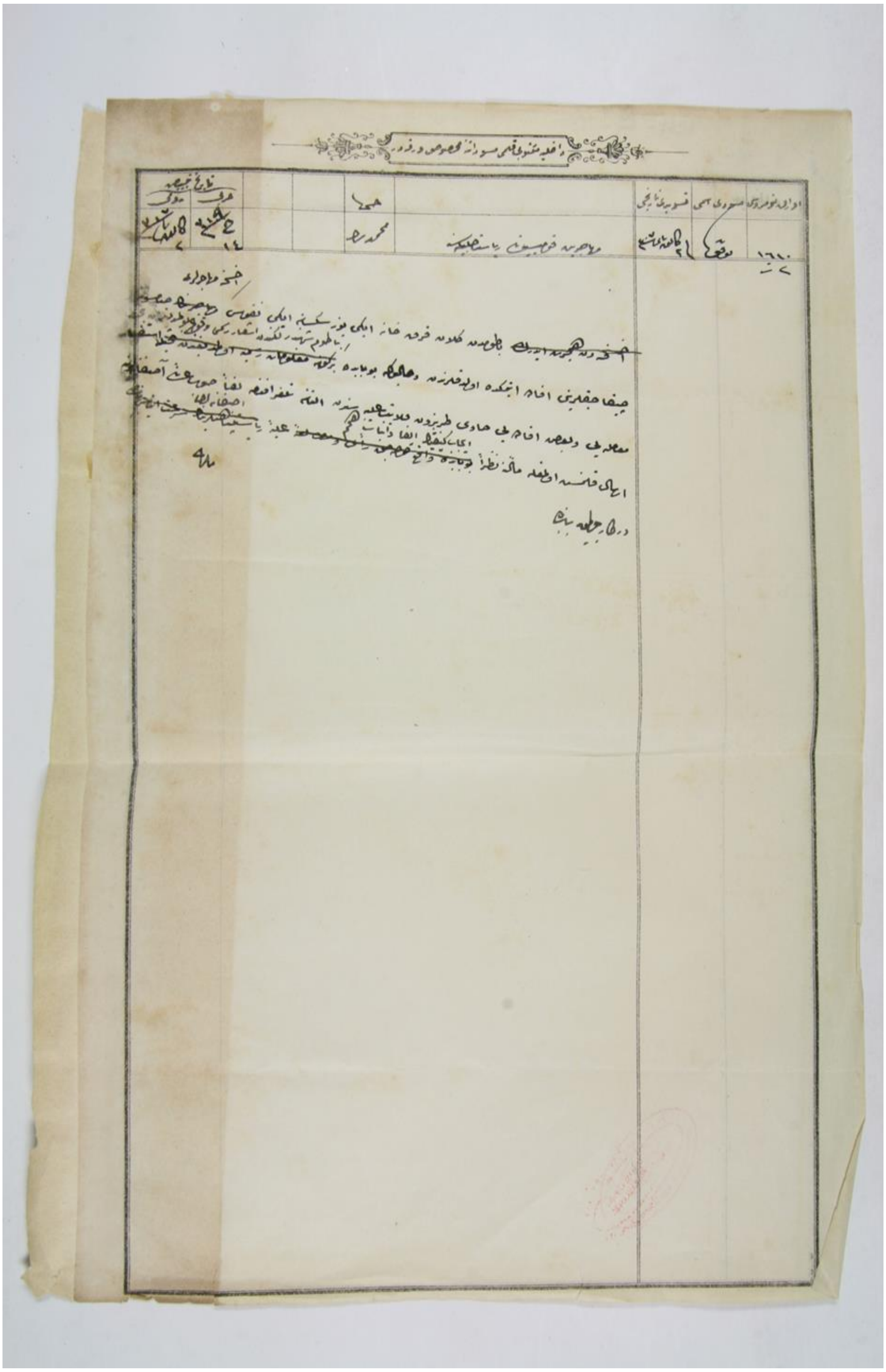
EK-2, Belge-6: Edirne Antlaşması için giden Osmanlı murahhaslarına yazılan mektubun müsveddesi (BOA, HAT, Dosya No: 1047, Gömlek No: 43208)

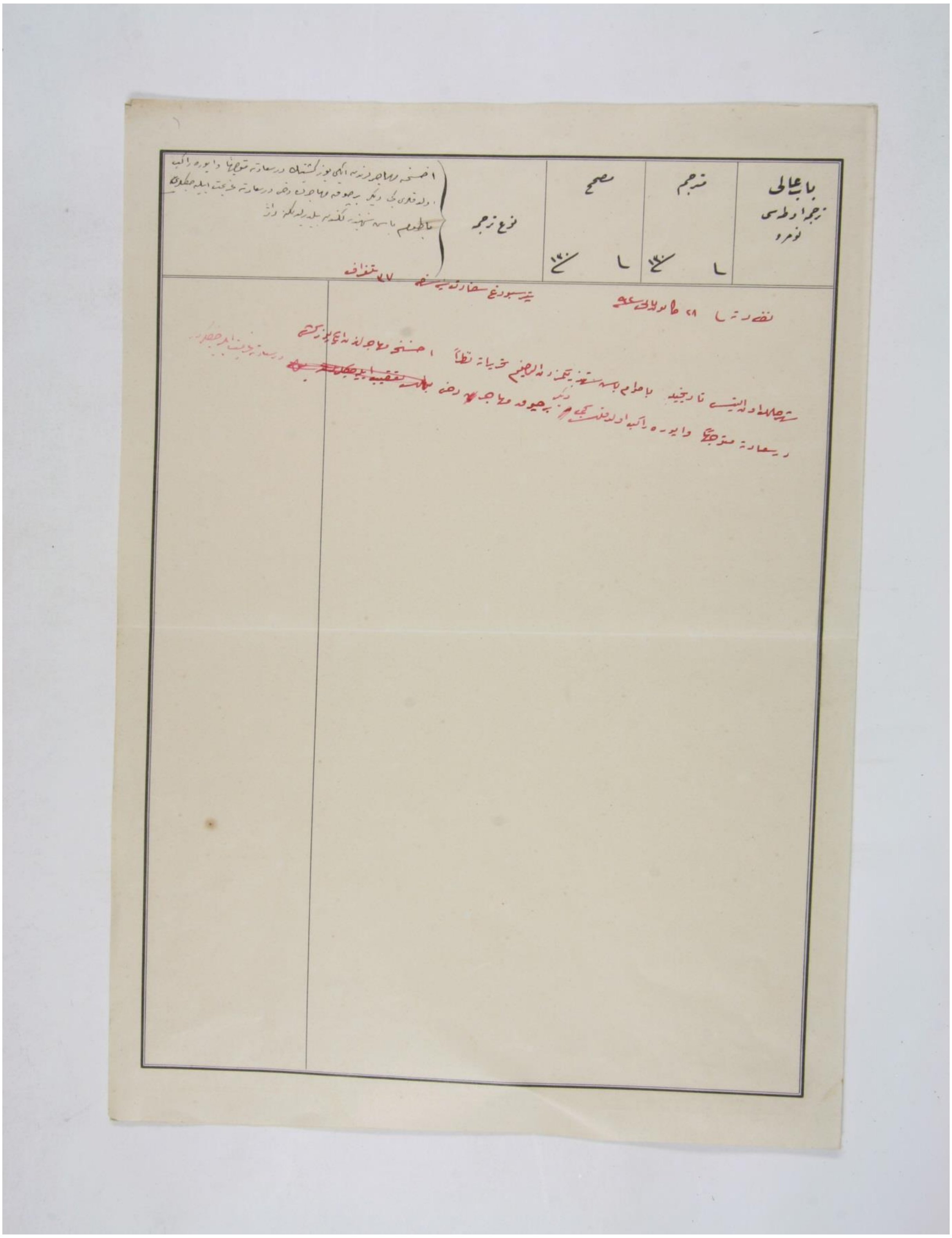
EK-2, Belge-7: Rusların 1885’te Tiflis, Ahıska, Çıldır, Ardahan, Kars ve Oltu ile köylerinde Müslim ve Gayrimüslim ahalinin tamamından asker ve bedelli asker alma kararı üzerine Müslümanların Osmanlı Devleti’ne iltica etmek istedikleri ile ilgili 15 Temmuz 1302/27 Temmuz 1886 tarihli şifre telgraf (BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 491, Gömlek No: 23)

EK-2, Belge-8: 1860 yılında Ahıska çukuru olarak adlandırılan bölge halkından 120 hanenin Osmanlı topraklarındaki Kars Sancağı’na yerleştirilme isteği ve kabulüne dair belge (BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 204, Gömlek No: 38)

EK-2, Belge-9: 1892’de Batum’dan yola çıkan Ahıska muhacirlerinin Samsun’a çıkacakları ile ilgili Batum Şehbenderliği’nin yazısı (BOA, DH.MKT, Dosya No: 1911, Gömlek No: 90)

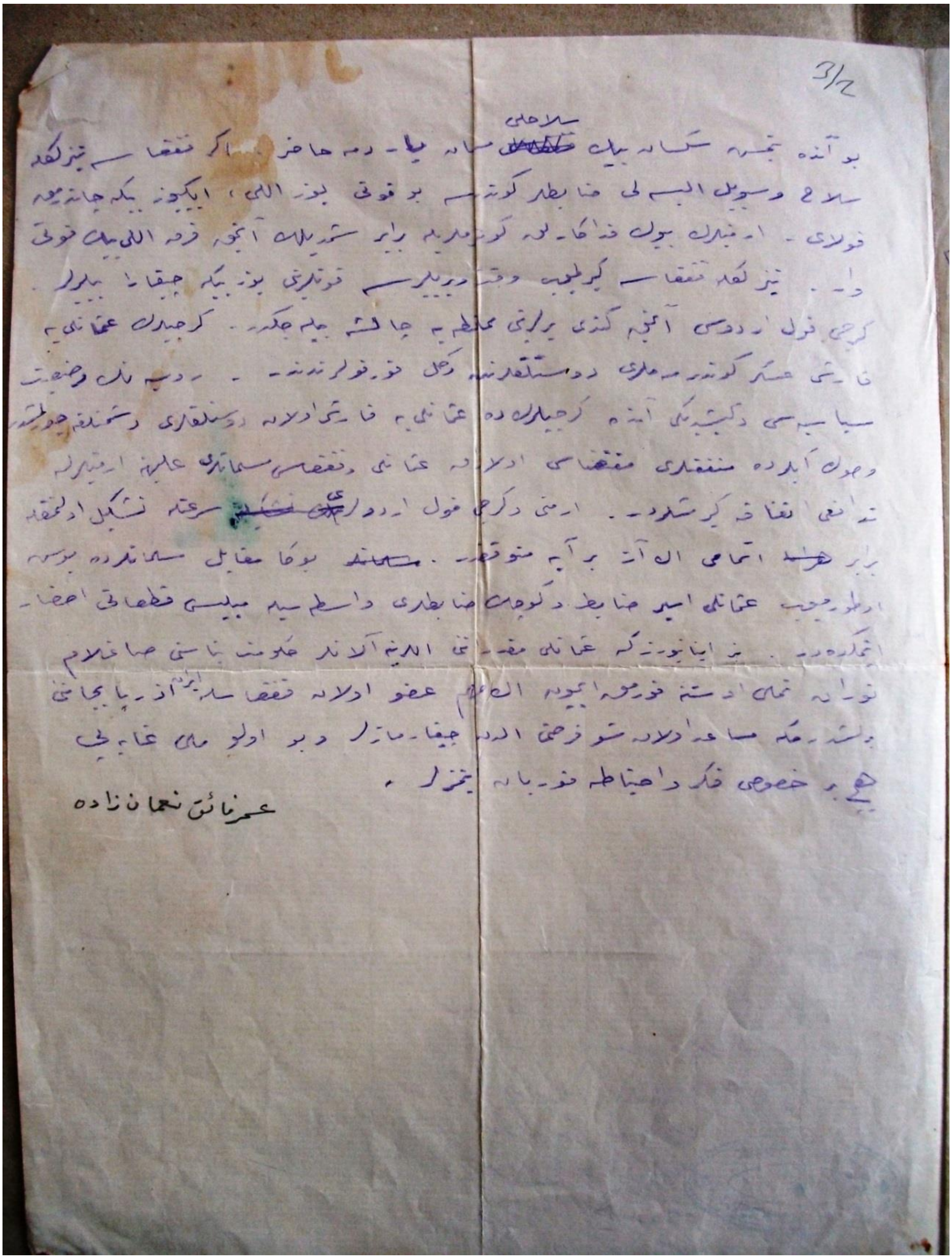

باب عالی
ترجمه اوطه‌سی
نومرو
مترجم
مصحح
نوع ترجمه

EK-2, Belge-10: Batum Baş Şehbenderliği tarafından 1892 yılında 200 Ahıskalı'nın İstanbul'a gelmek için Batum'dan hareket ettiği ile ilgili yazısı (BOA, HR.TO, Dosya No: 93, Gömlek No: 18)

استانبولده صدر اعظم طلعت پاشایه
حربیه ناظری انور پاشایه

قافقاسده مختلف مسلمان پارتیلرینه ~~[illegible]~~ بر مرخص هیئتی شباط ۲ ده
تفلیسدن چیقوب ۱۹ ده حدودیمزه گلدك . وهیب پاشا ایله گوروشدکدن صکره بولندیغم
عودت ایدوب ۲۸ ده استانبوله گلدکم . شباط ۵ ده تفلیسده مسلمان، ارمنی و گورجی اعضادن
عبارت مجلس مؤسسان آچیلمقله قافقاسیا بلشویك حکومتندن تمامیله آیرلمشدر . قافقاسیا
حکومتنك ایسه آنجق یکی آدی وار . مسلمان، گورجی، ارمنی ولایتلری فعلاً آیریلوب کندی ملی
قوتلری واسطه سیله اداره اولونمقده در . بونکله برابر قافقاسیا بیوك بر آنارشی ایچنده در .
باکو و گنجه ولایتلری تماماً، قارص، روان و باطوم ولایتلری قسماً مسلمانلر النده در .
قارص و روانده شهرلری هنوز ارمنیلر، باطوم خرسیانلر گرجیلر ده در . قافقاسیا حکومتی صلح
مذاکره سی ایچون برآی مدت ایسته مسنه باشقه بهانه گتیریورسه ده اصل مقصد، ارمنی، گرجی
روسم، آستینه و قافقاسیده روسلردن برر خول اردو وقته تشکیل ایدوب بو مدتده
حدودده گوسترمك و بو یول ایله صلح مذاکره سنه بر تأثیر ویرمکدر . تفلیسده بولندیغم وقتده
بولنان انگلیز و فرانسز ضابطه و مرخصلری گورجی پاره لر و سخی پاره [illegible] تازه برلی
خول اردولر سرعتله احتمامه فداکارانه چالیشیورلر . انگلیزلر خبری بغداددن واسن
آرسن [illegible] ارمنیلر بلشویك قافقاسیا الده ایکن دیا بر یولده برتمامیله گوستروب ارمنیلری
الدتمقله عثمانی اردولرینی قافقاسیا حدودلرندن طوتمقدر . انگلیزلر قافقاسیا حکومتی
داخلینه اینانیرورلرکه عثمانلیك حدودده بیوك قوتی یوقدر و حدودی محافظه ایچون
چوجقلر قوللانیلیر . بو امیدله گوره درکه بتون ارمنی ملتی، حتی بیوك ۳۰ یاشنده [illegible]، معلم و دوسیان
حتی کندی اوغول و قیزلریله ارمنی اردوسنه یرلشمه برابر غایت مؤثراً مقاله لر یازوب
بتون ملتی سلاحه دعوت ایدیورلر . بونکله برابر ارمنیلر، آخالرینی تهدید ایدن مسلمانلردن
زیاده اندیشه ده درلر . ~~[illegible]~~ مسلمانلرده ارمنیلر آره سنده کی گرکینلك ایسه
چوق درجه یی بولمشدر . فقط مسلمانلر عثمانلیك مقصد و نیتنی گوزلیوب ایدیلك
عبرت ایتمکده درلر . مسلمانلر، تفلیس - باکو دمیر یولیله گیدن روس عسکرلرندن قدرلر
اوتوز بیك تفنك، یگرمی درت طوب، یگرمی ساکنلی تفنك آلارق بونلری گنجه ده
روس عسکری ایچون انجق باطوم دکز یولیله گیدیور . روس عسکری اورده اولدیغنه
گوره قره تمامیله قافقاسیه دن چکیلوب گیدیلر . چونکه روس قافقاسیادن [illegible]

EK-2, Belge-11: Ömer Faik Numanzade'nin Güney Kafkasya'nın durumu hakkında Sadrazam Talat Paşa'ya ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya yazdığı mektup (BOA, DH.EUM.5.Şb, Dosya No: 55, Gömlek No: 26, Vrk. 3/1-2)

По всѣмъ этимъ причинамъ, Императорское Оттоманское Правительство считаетъ долгомъ потребовать о немедленномъ сообщеніи ему формальнаго отвѣта Закавказской делегаціи на предложенія, ранѣе ей сдѣланныя, а равно на новое предложеніе касательно исправленія границъ, текстъ коего я имѣлъ честь препроводить при семъ Вашему Превосходительству.

Такимъ образомъ, мое Правительство, считая, что только принятіе Закавказской Федеративной Республикой вышеуказанныхъ предложеній, въ точности и въ скорости, можетъ привести къ положенію, удовлетворительному для Кавказа, и что только это принятіе въ состояніи создать прочное положеніе и почитается достаточной гарантіей для безопасности и спокойствія турецкаго и мусульманскаго населенія—поручило мнѣ просить Ваше Превосходительство сообщить мнѣ въ теченіе 72-хъ часовъ, начиная съ 8-ми час. вечера сегодняшняго дня, принимаетъ-ли Правительство Республики Оттоманскія предложенія въ ихъ совокупности.

Я долженъ также присовокупить, что въ теченіе этихъ трехъ дней отношенія между обоими нашими Правительствами могутъ сохранять дружественный характеръ, лишь при томъ непремѣнномъ условіи, что операціи турецкихъ войскъ на Югѣ Кавказа не встрѣтятъ никакого противодѣйствія. Примите. *Халилъ*».

Батумъ, 26 мая 1918 года, № 31. с.

№ 160.

Постановленіе делегатовъ мусульманскаго населенія Ахалцихскаго и Ахалкалакскаго уѣздовъ.

1918 года апрѣля 13-го дня. Мы нижеподписавшіеся делегаты мусульманскаго населенія Ахалцихскаго и части Ахалкалакскаго уѣздовъ, члены національнаго уѣзднаго и участковыхъ исполнительныхъ комитетовъ на чрезвычайномъ засѣданіи своемъ, имѣя въ виду близкое окончаніе войны Турціи съ Закавказьемъ и возможность установленія государственныхъ границъ Турціи въ предѣлахъ до войны 1877—78 годовъ, при чемъ территорія нашихъ двухъ уѣздовъ останется въ предѣлахъ Закавказья и, принявъ во вниманіе:

1) Что Россійская Революція дала всѣмъ народамъ Имперіи право на самоопредѣленіе (вплоть до образованія самостоятельнаго государства и присоединенія къ другому государству).

2) Что территорія Ахалцихскаго и Ахалкалакскаго уѣздовъ была насильственно отторгнута отъ Турціи въ 1828 году, а до того времени около трехъ вѣковъ была подъ ея властью.

3) Что мусульманское населеніе уѣздовъ въ большинствѣ турецкаго происхожденія и никогда не порывало духовной связи съ Турціей.

4) Что за время войны 1914—1918 г. г. и въ особенности за годъ свободы, національная рознь въ уѣздахъ достигла кульминаціоннаго пункта, при чемъ между національностями шли да и теперь идутъ кровопролитные бои, грозящіе мусульманамъ полнымъ уничтоженіемъ—разорено грабежами и поджогами въ Ахалцихскомъ уѣздѣ десять мусульманскихъ селеній: Абъ, Хакъ, Арджапа, Оралъ и т. д.; въ Ахалкалакскомъ уѣздѣ разорены и подожжены всѣ мусульманскія селенія и только четыре селенія геройски отражаютъ разбойничьи набѣги армянъ и грузинъ; въ послѣднемъ уѣздѣ нѣсколько тысячъ мусульманъ находятся въ плѣну и армянъ и грузинъ; грузины изъ Боржома и армяне и грузины изъ Ахалциха безпрерывно обстрѣливаютъ артиллеріей и пулеметнымъ огнемъ мусульманскія селенія, несмотря на то, что военныя дѣйствія на фронтахъ пріостановлены.

5) Что Закавказское Правительство при точной нашей лояльности всегда относилось къ намъ, мусульманамъ, вопреки лозунгамъ равенства и братства, съ полнымъ недовѣріемъ и не удовлетворяло даже самые справедливыя просьбы наши.

6) Мусульмане Ахалцихскаго и Ахалкалакскаго уѣздовъ, будучи окружены съ трехъ сторонъ грузинами и армянами, при оставленіи ихъ въ составѣ Грузіи, подвергнутся опасности потерять въ недалекомъ будущемъ не только національныя связи съ турками, но даже языкъ и религію, тѣмъ болѣе, въ этомъ отношеніи грузинами съ начала революціи принимаются энергичные шаги—

единогласно постановили: для спасенія мусульманъ названныхъ уѣздовъ отъ полнаго истребленія и, въ виду невозможности мирной жизни мусульманъ въ составѣ Закавказья, и тѣмъ болѣе въ составѣ Грузіи, просить Турецкое Правительство присоединить по мирному договору къ территоріи весь Ахалцихскій уѣздъ и часть Ахалкалакскаго уѣзда.

Настоящее постановленіе вынесено въ полномъ согласіи всего мусульманскаго населенія уѣздовъ, которое готово, даже въ случаѣ отказа Турецкаго Правительства въ помощи, до послѣдняго человѣка и патрона биться за свободу и право. По праву на самоопредѣленіе Ахалцихскій и часть Ахалкалакскаго уѣзда, гдѣ большинство мусульманъ, считать отнынѣ присоединенными къ Турціи и немедленно приступить къ фактическому осуществленію этого акта, о чемъ довести до свѣдѣнія Кавказскаго Правительства.

Вѣрно: Секретарь Предсѣдателя А. *Туташеладзе*».

1) Халди Эфенди Мехмедъ Эфенди-оглы; 2) Сулейманъ Эфенди-молла-оглы; 3) Риза-шевикъ-оглы; 4) Мехмедъ Эфенди-оглы Рашитъ Эфенди; 5) Мевлудъ-оглы Решитъ; 6) Омеръ-оглы Хурщутъ; 7) Еюбъ-оглы Дурсунъ; 8) Едемъ-оглы Муртазъ; 9) Еюбъ-оглы Рекунъ; 10) Синану-оглы Шакиръ; 11) Мевлудъ-оглы Хемидъ; 12) Ибрагимъ-сули-оглы; 13) Фензъ-Али Нехибъ-оглы; 14) Вали-оглы Кедибъ; 15) Ибрагимъ-оглы Кахриманъ; 16) Фибратъ-оглы Ахмедъ; 17) Мерядъ-бекъ Фехманъ Задэ; 18) Мехбисъ Эфенди Садикъ-оглы; 19) Молла Ахмедъ Мегафиковъ; 20) Абдулъ Эфенди Нури; 21) Нуръ-оглы Абдулъ Кефиръ; 22) Мевлудъ-оглы Махмедъ; 23) Сулемъ-оглы Хаджанъ-бекъ; 24) Дурсунъ-оглы Ришеванъ; 25) Сулейманъ-оглы Ибрагимъ; 26) Тефуръ Бекъ Задэ Туреукъ-бекъ; 27) Сабитъ Бекъ Задэ Назимъ-бекъ; 28) Шехимъ-оглы Елиовъ; 29) Юсуфъ-оглы Шефидъ; 30) Хашанъ-оглы Елфазъ; 31) Ибрагимъ-оглы Митръ; 32) Мевлудъ-оглы Сизамъ; 33) Абдулъ Рахманъ-оглы Мурадъ; 34) Абдулъ-оглы Мурадъ; 35) Ибрагимъ-оглы Кахалипъ; 36) Ереннадлъ-оглы Секибъ; 37) Сабикъ-оглы Аренади; 38) Мустафа-оглы Мехмедъ; 39) Айдаръ-оглы Байрамъ; 40) Омеръ-оглы Феглуцъ.

26 мая 1918 года.

№ 131.

Изъ протокола перваго засѣданія Батумской мирной конференціи.

11 мая 1918 года.

Съ цѣлью заключенія договора мира и дружбы делегаціи Германской Имперіи, Оттоманской Имперіи, Закавказской Республи-

ки и горцевъ Сѣвернаго Кавказа и Дагестана съѣхались въ Батумъ и здѣсь собрались на конференцію.

Первое засѣданіе состоялось въ залѣ Кружка. Засѣданіе открылось въ 4 час. пополудни, подъ предсѣдательствомъ Его Превосходительства Халилъ-Бея.

(Послѣ привѣтственнаго слова предсѣдателя и обсужденія вопроса объ участіи въ конференціи представителей горцевъ Сѣвернаго Кавказа и Дагестана).

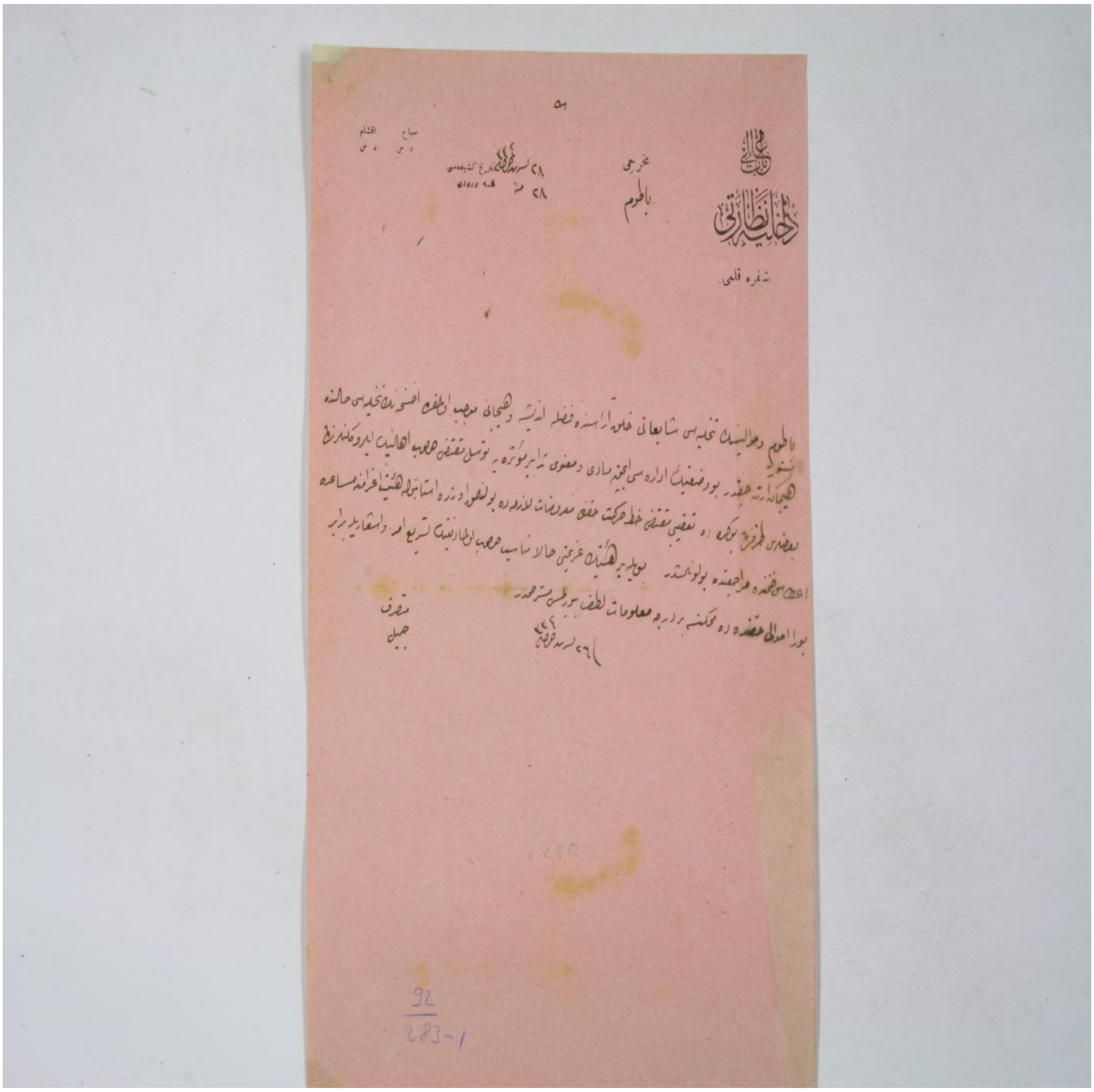
А. И. Чхенкели. Какъ извѣстно большинству присутствующихъ здѣсь, между Закавказьемъ и Оттоманской Имперіей переговоры начались въ Трапезундѣ и тамъ-же были пріостановлены. Причиной этой пріостановки было полученіе Закавказской делегаціей слѣдующей декларации Оттоманской делегаціи отъ 13-го апрѣля *(читаетъ бумагу *)*. По смыслу этой декларации для Закавказской делегаціи необходимо было прервать переговоры въ ожиданіи объявленія независимости, что и послѣдовало 22-го апрѣля. Вслѣдъ за этимъ, мы нотифицировали независимость передъ другими державами и, раньше всего, передъ Императорскимъ Оттоманскимъ Правительствомъ. Декларація Закавказской делегаціи, на которую ссылается декларація Оттоманской делегаціи отъ 13-го апрѣля, гласитъ слѣдующее *(читаетъ бумагу **)*. Не входя въ обсужденіе этого вопроса, я это заявленіе сдѣлалъ, чтобы предложить конференціи положить въ основу нашихъ переговоровъ Брестъ-Литовскій договоръ, офиціальный текстъ котораго намъ до сихъ поръ неизвѣстенъ. Мы желали-бы познакомиться съ нимъ, чтобъ имѣть основу нашей дальнѣйшей работы, и я прошу представить его намъ.

Халилъ-Бей отвѣчаетъ: Желаетъ-ли Предсѣдатель Закавказской делегаціи, получить офиціальный текстъ Брестъ-Литовскаго договора, или онъ предлагаетъ приступить къ обсужденію принципіальнаго вопроса, долженъ-ли этотъ текстъ служить основой настоящихъ переговоровъ?

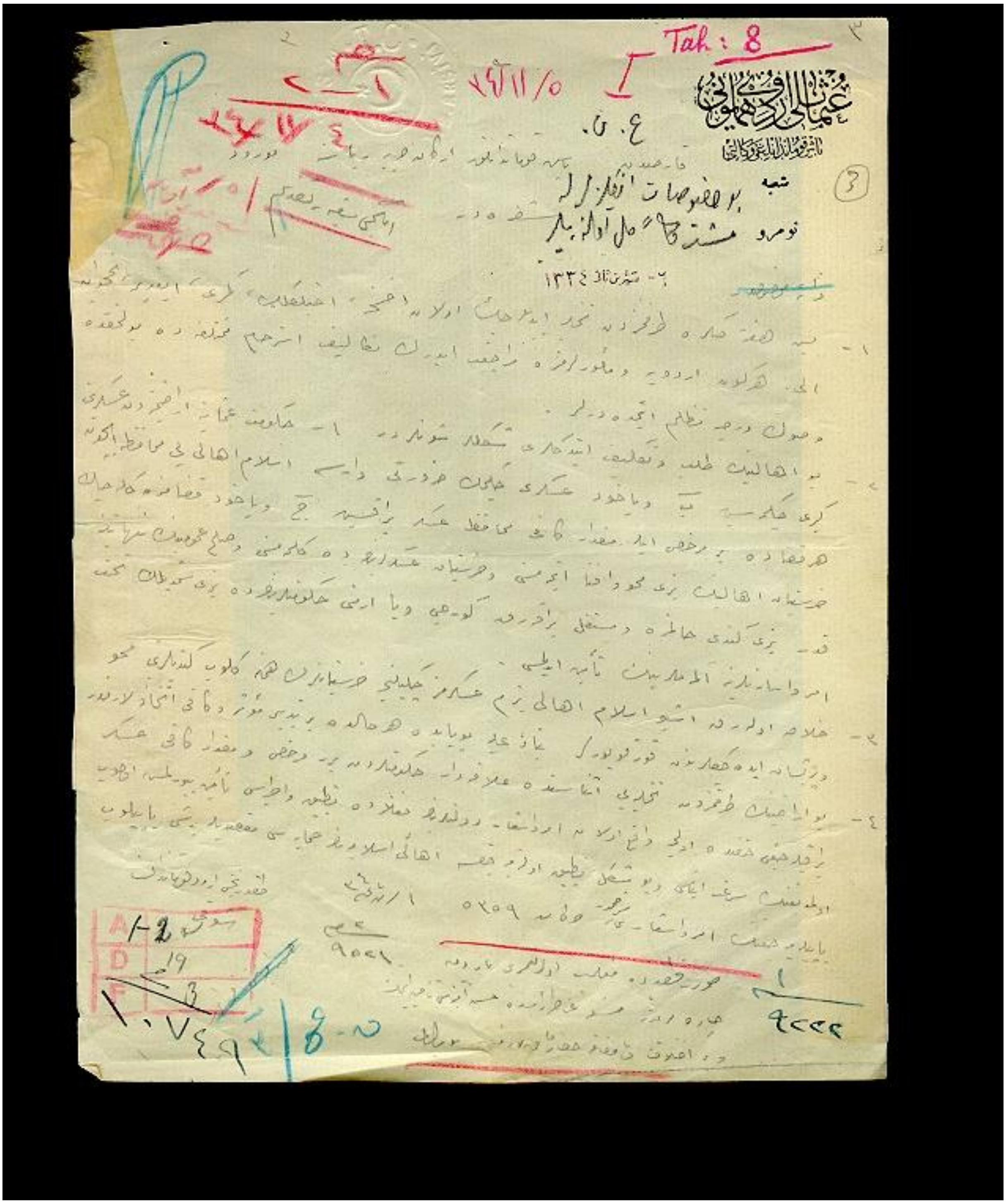
А. И. Чхенкели объясняетъ свою мысль: То, что Предсѣдатель Оттоманской делегаціи считаетъ первымъ вопросомъ, я считаю вторымъ и наоборотъ. Оттоманская делегація въ Трапезундѣ настаивала и даже назначила 48-ми-часовой срокъ отвѣта на декларацію, требуя признанія нами Брестъ-Литовскаго договора. Совершенно естественно положить его въ основу цѣликомъ, и мы

*) См. № 81.
**) См. № 77.

EK-2, Belge-12: Ahıska ve Ahılkelek kazalarının Müslüman -Türk halkının 26 Nisan 1918 tarihli 40 imzalı Türkiye'ye katılmak istediklerine yönelik başvuruları (DMZG, No: 160, s. 310-312.)

EK-2, Belge-13: Batum Antlaşması ile Osmanlı topraklarına katılan yerlerin 24 Ekim 1918 tarihinden itibaren altı haftanın sonunda tahliye edilmesi emri üzerine Batum Mutasarrıf Cemil Bey'in 26 Ekim 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgraf (BOA. DH.ŞFR, Dosya No:92, Gömlek No: 283-1)

EK-2, Belge-14: Yakup Şevki Paşa’nın 1 Kasım 1918 tarihli Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’ne Ahıska, Ahılkelek, Iğdır, Gümrü ve Nahçıvan’ın İslam ahalisinin isteklerini içeren müracaatları bildirdiği telgraf (ATASE, A. 1/2, K. 56, D. 19, F. 3)

خارجیه ۳۰

۲۴/۱۱/۷

۱
شق
۲۹۵
شفره

نائب محمود

نمره ۲ فرقه قوماندانلغنه
آخلکلک فرقه قوماندانلغنه
طرابزون موقع قوماندانلغنه
اسکندر " "
نخجوان حکومت محلیه ریاستنه
فرقه ۹ قوماندانلغنه
فرقه ۳۶ "
فرقه ۱۷ "

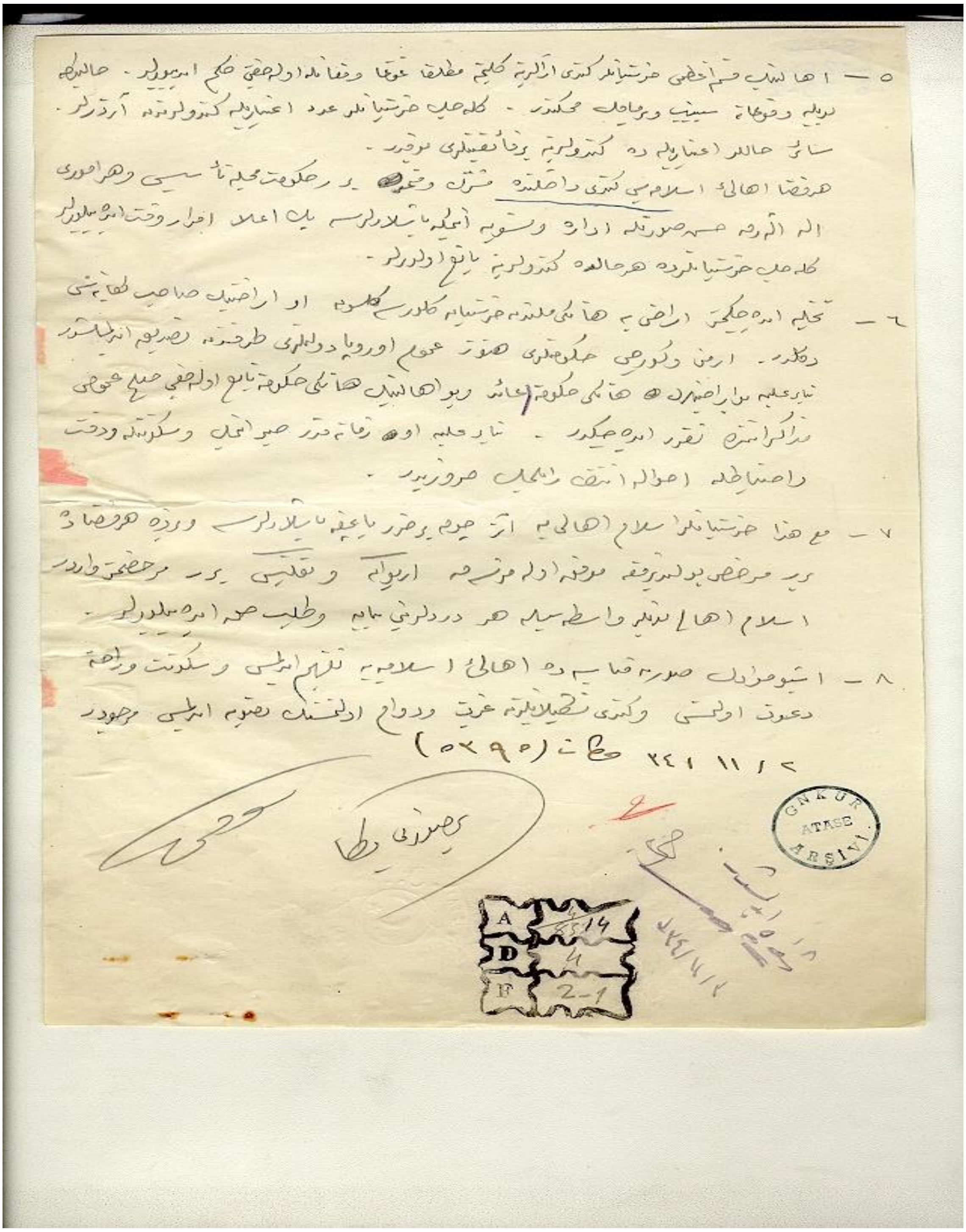
تحلیه

۱ — برست لیتوفسق معاهده سنده خارجده قالان اراضینک تحدیدی مسئله سی انتخاب اساسنه کوستریلن بو منطقه لرده کی اسلام اهالیده بر هیجان و غلیان باشلدی. هر شخص راست کلدیکی فکری صوریور، قطعات قوماندانلرینه حکومت رئیسلرینه مراجعت ایدیلیور. منادیلر نظم و نطقلر و قورقو اجرای حکم ایدییور. کویاکه عثمانلی عسکری چکیلنجه خرستیانلر کلوب اسلاملری محو و نابود ایده جکلر.

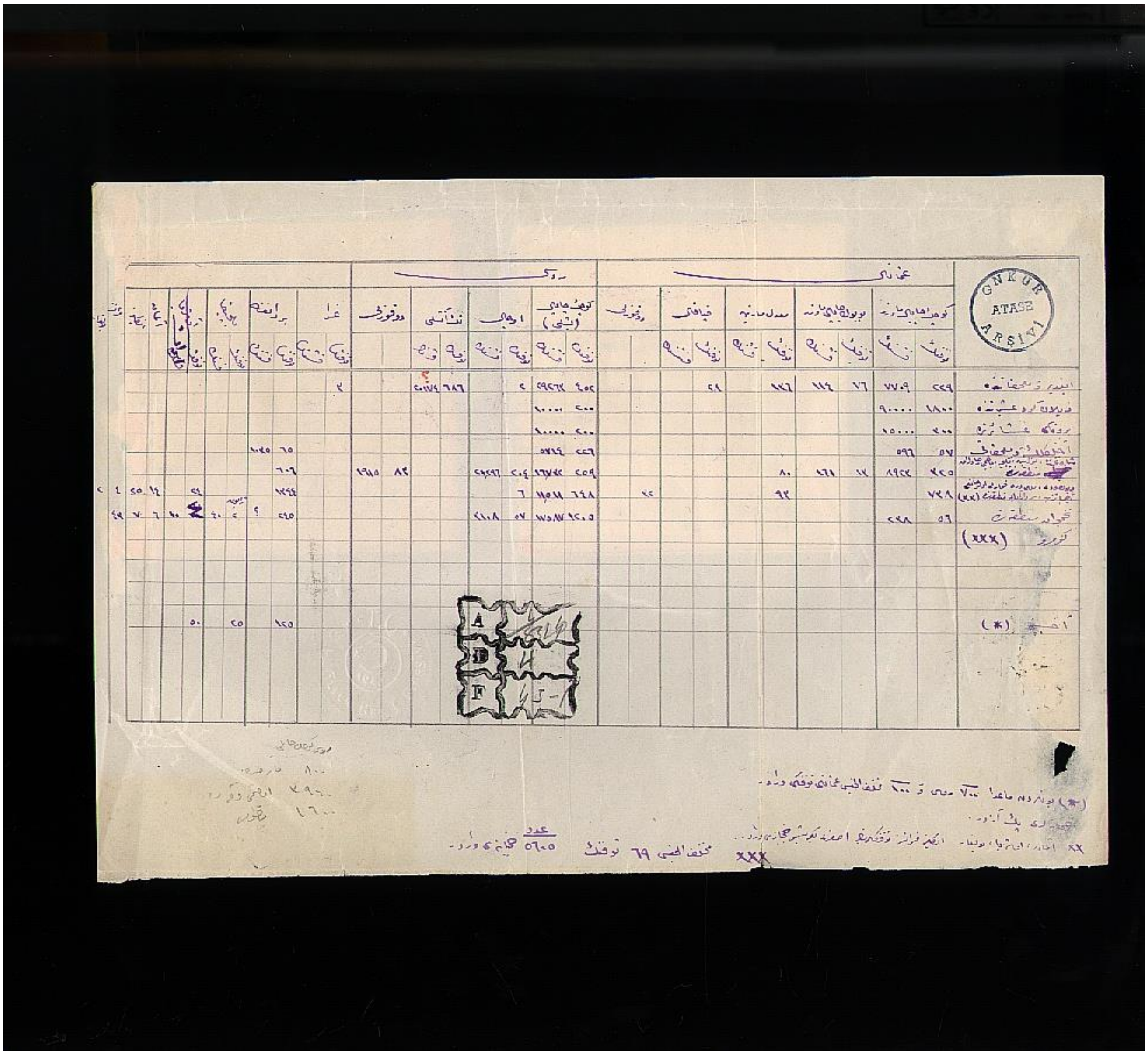
۲ — بو حاللر و بو حکملر کاملاً اهالینک جهالتنه و کندی کندیلرینه اعتمادلری اولمدیغندن و بیربیرلرینه امنیت و محبت و اتحادلری اولمدیغندن ایلری کلدیکی اولدیغی معلومدر. حالبوکه بو شرائط و بو فضائل اولسه حقیقتاً راحت ایده جکلر. بناءً علیه اولا بیربیرلرینه امنیت، اعتماد، محبت، اتحاد ایلمک لازم کلدیکی عموم بیلملیدر.

۳ — اهالینک بر قسمی عثمانلی عسکرینک چکیلمامسنی طلب ایتمکده در. بونک تمدیدی محال اوله جغی هرکسه آکلاتلملیدر. اهالینک بر قسمی هجرت ایتمک فکرنده در. بونک ده کندیلری ایچون مضر و باعث پریشانی اوله جغی هرکسه بیلدیریلیدر. اهالینک بر قسمی کندی ایچلرندن متعدد ضابطلر و معلم افراد ترک ایتمکلکلری طلب ایتمکده در. بونک تشکیلی ده عملاً اجراسی ناموجود کوریلمیه بیلدیکی حالده هم بالاخره مسئله حقیقیسی هم کندیلری ایچون هم ده حکومت عثمانیه ایچون مضر اوله جقدر. مع هذا حال و قایعه دقت ایدرک بو اصولی تطبیقه چالیشمه جقدر.

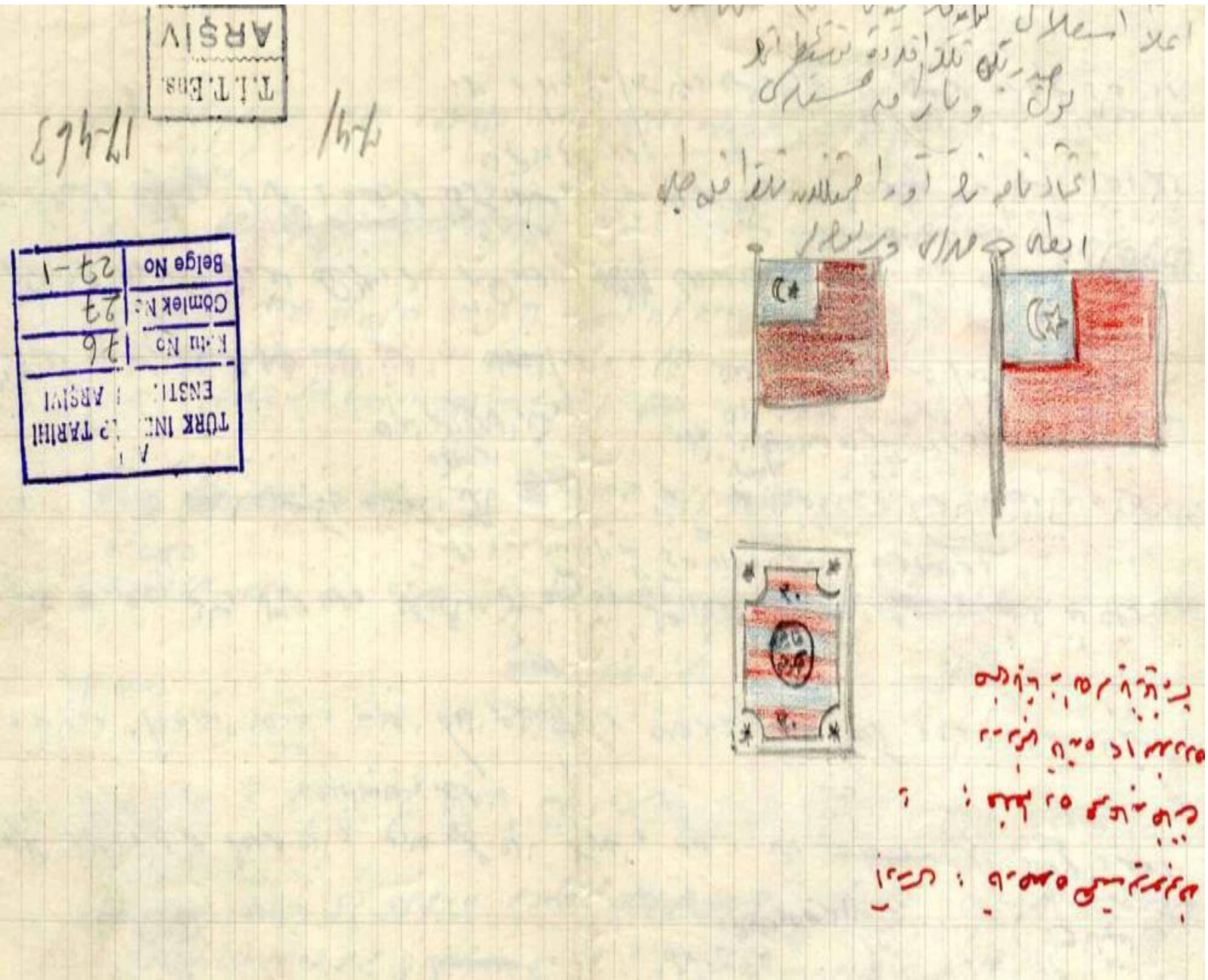
۴ — اهالینک بر قسمی سلاح و جبخانه ایستیور. بونلری ویرمه لیدر. فقط اول امرده نره لرده نه قدر و نه جنس تفنک و فشنک وار؟ سه عاجلاً و صحیحاً اردوم بیلدیرلملیدرکه بونده الده موجود اولانی بو اساسه کوره تقسیم ایده بیلهیم.

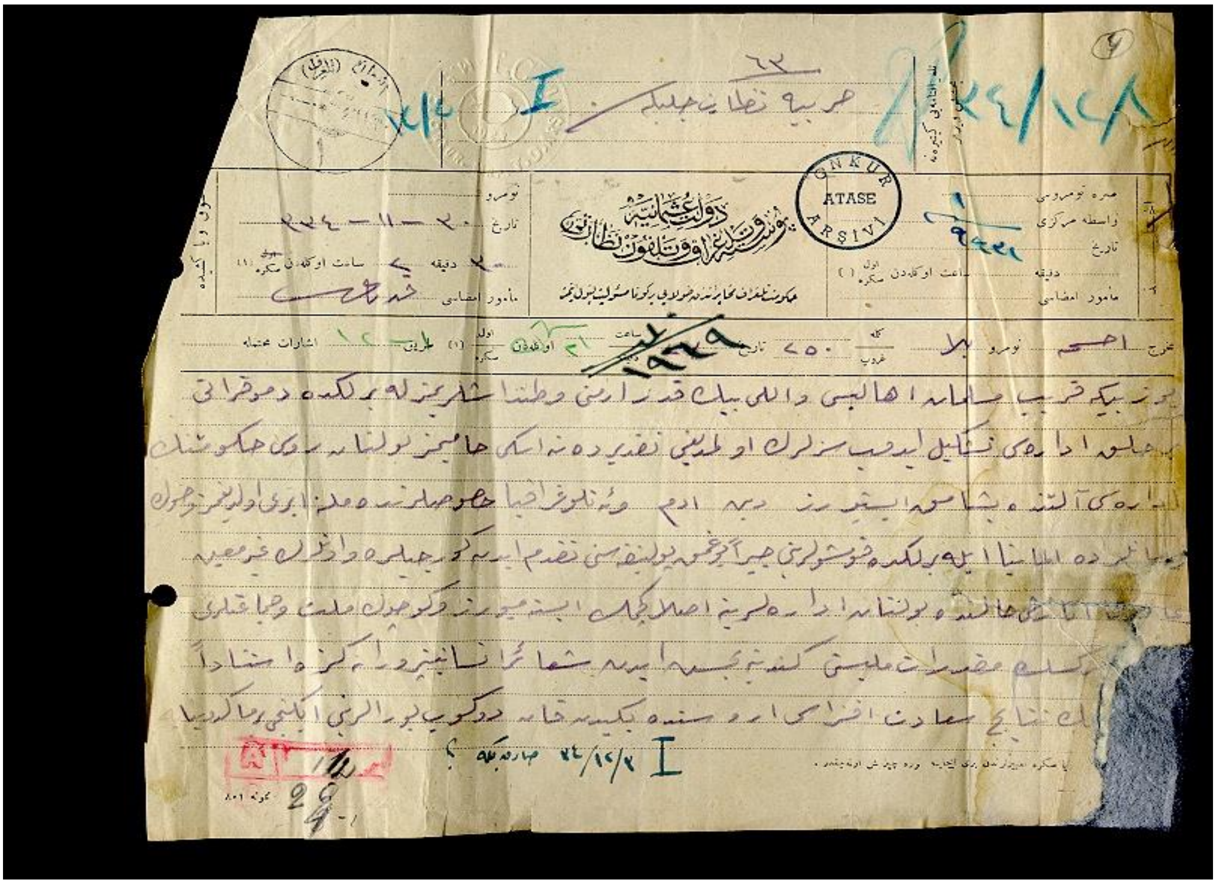
EK-2, Belge-15: Yakup Şevki Paşa'nın 1 Kasım 1918 tarihli Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği telgrafa cevaben Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden Ahmet İzet Paşa imzasi ile gelen telgrafı, tahliye bölgesi dâhilindeki 3, 9, 36. ve 12. Fırka Kumandanlıklarıyla, Ahılkelek, Iğdır, Gümrü Mevki Kumandanlıklarına ve Nahçıvan Mahalli Hükümet Reisine bildirdiği telgraf (ATASE, A. 4/8314, K. 251, D. 4, F. 2, 2-1)

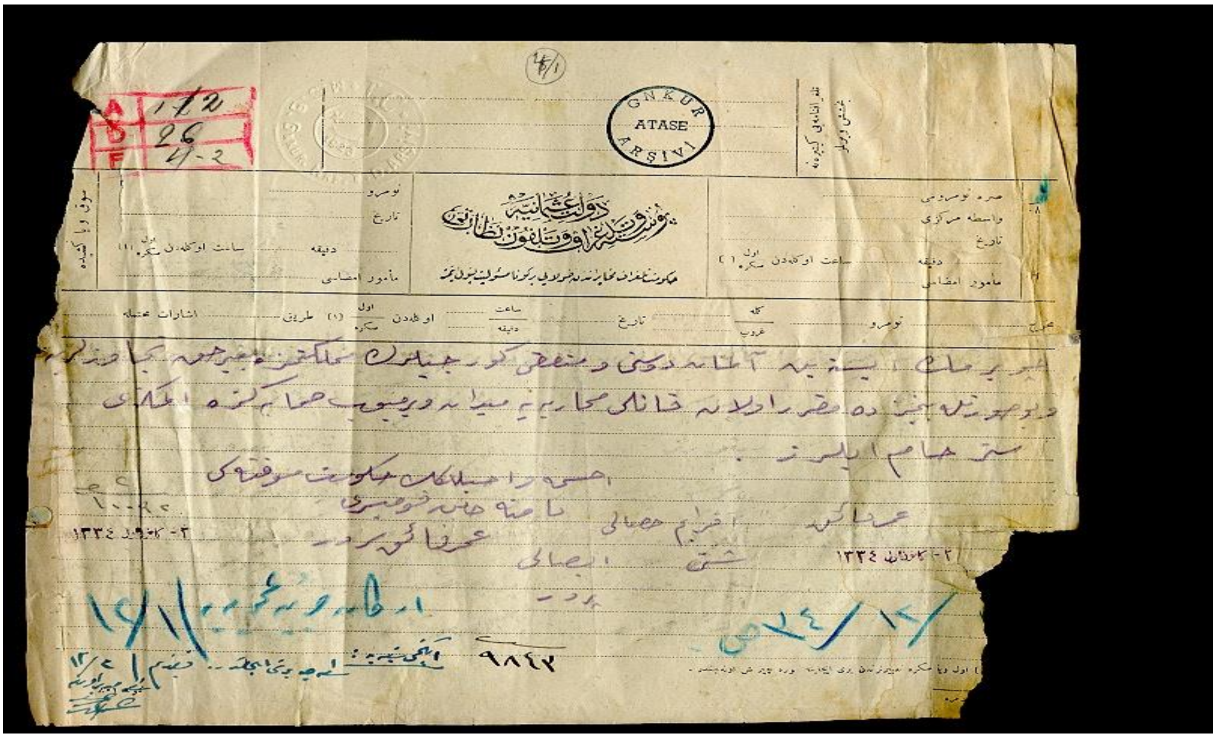

EK-2, Belge-16: Bölgenin tahliye edilecek ahalisinin elindeki silah ve cephane miktarını gösteren tutanak (ATASE, A. 4/8314, K. 251, D. 4, F. 43-1)

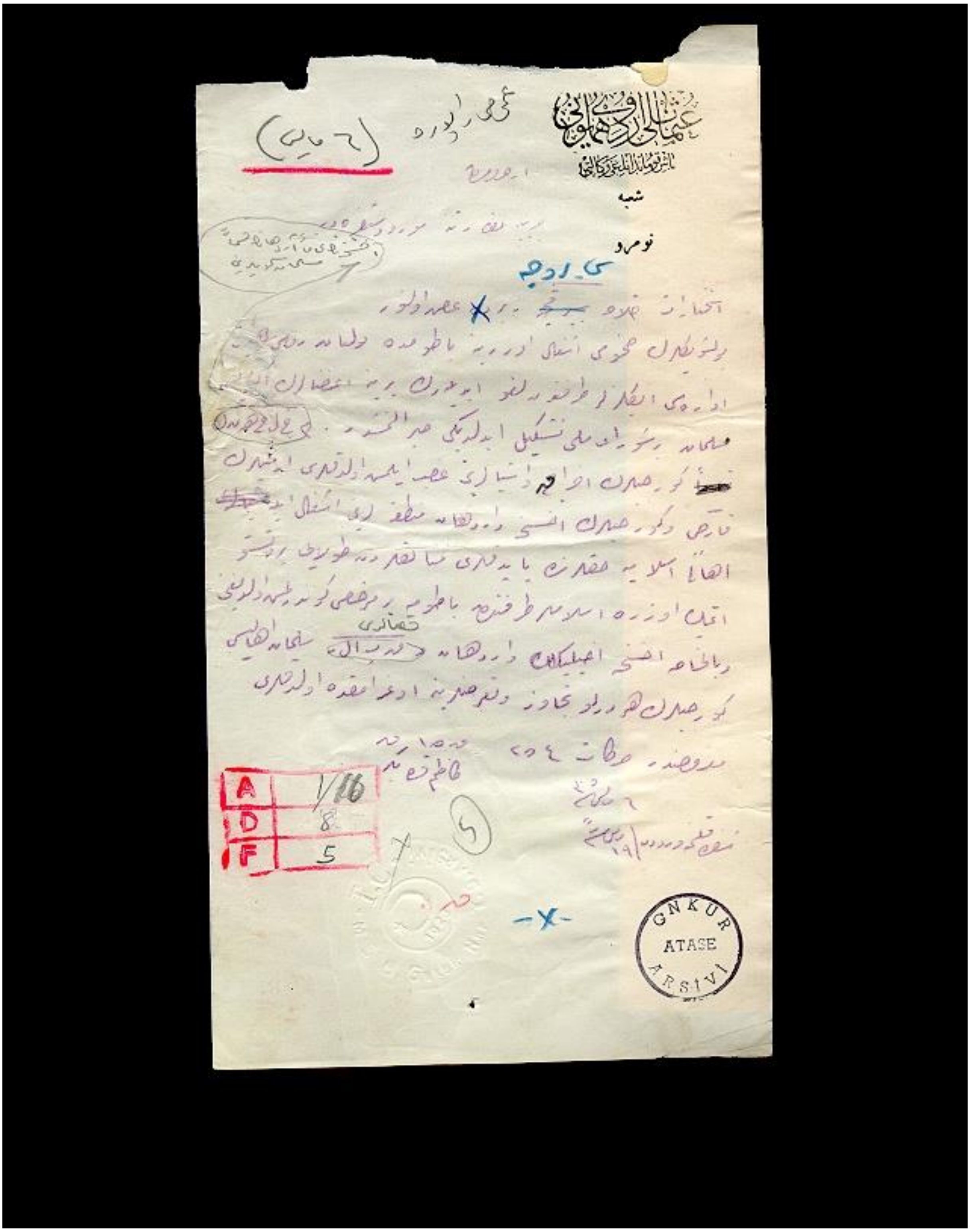

EK-2, Belge-17: Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti’nin bayrağı (TİTE, Kutu:76, Gömlek: 27, Belge: 27-1)

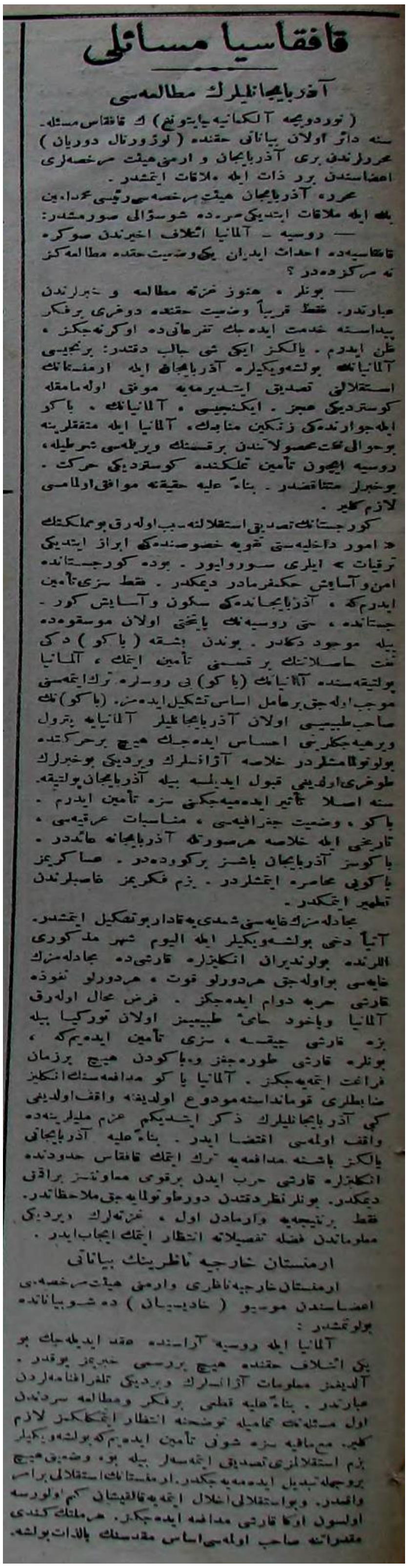

EK-2, Belge-18: Ahıska ve Ahılkelek Hükümet-i Muvakatası Başkanı Ömer Faik Nemanzade'nin 30 Kasım 1918'de Harbiye Nezareti'ne çektiği telgraf (ATASE, A. 1/1, K. 109, D. 26, F. 4-1, 4-2)

EK-2, Belge-19: 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir’in 6 Mayıs 1919’da Harbiye Nezareti’ne çektiği şifreli telgraf (ATASE, A.1/16, K. 252, D. 8, F.5)

EK-3: GAZETELER

قافقاسیا مسائلی

آذربایجانلیلرك مطالعه‌سی

(نوردویچه آلكمانیه‌ پایتونغ) ك قافقاس مسئله‌-
سنه دائر اولان بیاناتی حقنده (لوژوورنال دوریان)
محررلرندن بری آذربایجان و ارمنی هیئت مخصوصه‌لری
اعضاسندن برر ذات ایله ملاقات ایتمشدر .

محرر، آذربایجان هیئت مخصوصه‌سی رئیسی محمد امین
بك ایله ملاقات ایتدیکی صره‌ده شو سؤالی صورمشدر:

— روسیه - آلمانیا ائتلاف اخیرندن صوكره
قافقاسیه‌ده احداث ایدیلان یکی وضعیت حقنده مطالعه‌كز
نه مركزده‌در ؟

— بونلر ، هنوز حزینه مطالعه و خبرلرندن
عبارتدر. فقط قریباً وضعیت حقنده دوغری برفکر
پیداسنه خدمت ایده‌جك تفرعاتی‌ده اوكرنه‌جكمز .

EK-3, Gazete-1: Mehmet Emin Resulzade ile mülâkat, Zaman, 2 Eylül 1918, s. 3

EK-3, Gazete-2: (G. K. Osman Server Atabek) , "Türk ve Müslüman Âlemi, Cenûb-i Garbî Kafkasyası ve Metâlibi" Yenigün, 7 Kânûn-ı sânî 1920 (7 Ocak 1920), s. 3. (G. K. Osman Server Atabek Bey'in Mondros Mütarekesi'nden sonra Cenûb-i Garbî Kafkasya'daki olayları değerlendirdiği yazısı)

EK-4: FOTOĞRAFLAR

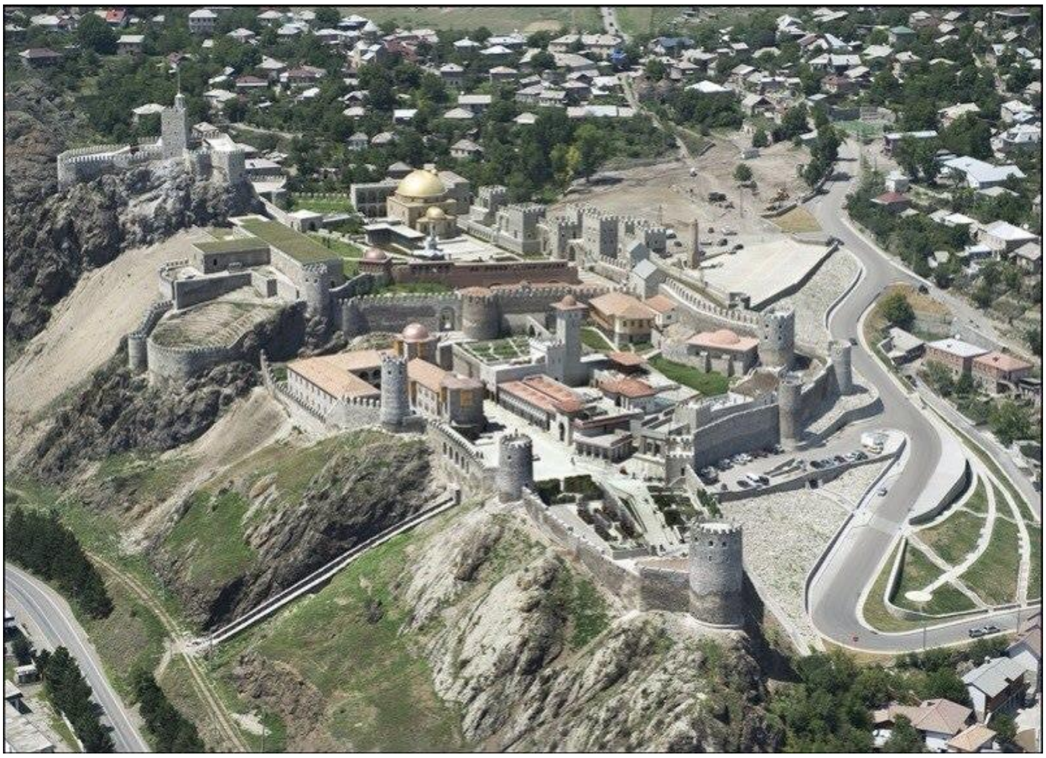
EK-4, Fotoğraf-1: Ömer Faik Nemanzade

EK-4, Fotoğraf-2: Ahmediye Camii-Ahıska Kalesi

EK-4, Fotoğraf-3: Ahmediye Medresesi-Ahıska Kalesi

EK-4, Fotoğraf-4: Ahıska Kalesi

EK-4, Fotoğraf-5: Ahıska Kalesi

EK-4, Fotoğraf-6: Ahıska Kalesi

EK-4, Fotoğraf-7: Ahıska'nın işgalini konu edinen yağlı boya çalışması http://www.runivers.ru/gal/today.php?ID=63234

EK-4, Fotoğraf-8: Osman Server Atabek

EK-4, Fotoğraf-9: I. ve II. Ardahan Kongresi’nin yapıldığı bina

EK-4, Fotoğraf-10: I. ve II. Ardahan Kongresi’ne Katılanlar

EK-5: TABLOLAR

1592 tarihli Defter-i İcmâl-i Cedîd-i Elviye-i Eyalet-i Çıldır	**1595 (H.1003) tarihli "Defter-i Mufassal-ı Ahıska**	**Ayn Ali (1609)**	**1631-1632 Tevcihat D.**	**Evliya Çelebi**	**Kâtib Çelebi**	**1653 tarihli Sofyalı Ali Çavuş**	**Hezarfen Hüseyin Efendi**
Ahıska,	Ahıska	Çıldır	Beterek	Oltu	Ahısha (Paşa sancağı)	Oltu	Oltu
Altunkala	Hırtıs	Olti	Ardanuc (Arpalık)	Hırtiz	Acara	Ardahan-ı Büzürk	Ardahan-ı Büzürk
Osiha,	Ahılkelek	Hartus					
Çeçerek	Çıldır	Ardanuc	Şavşad (Ocaklık)	Ardanuc	Ardahan-ı Büzürk	Hartus	Ardanuç
Aspinze	Poshov	Ardahan-ıBüzürük-Tavuskar	Livana (Ocaklık)	Hacerek	Ardahan-ı Küçük	Arunuc (Ardanuc)	Hacrek
Hırtıs	Bedre	Çeçerek-Göle	Hacerek	Ardahan	Sevke / Söge ? tabi' Oltu	Hacerek	Hartus
Ahılkelek		Posthu-Ahısha	Mahcil (Ocaklık)	Posthor	Petekrek (Ocaklık)	Poshov	Posothov
Posof		Macahil-Ahılkelek	Penek	Mahcil	Penek	Mahacil	Pertek
Çıldır		Acara-Teralet	Acara-i Ulyâ (Ocaklık)	Ahısha (paşa sancağı)	Posthov)	Acara	Taşir
		Penbek-Cercer	Acara- i Süflâ (Ocaklık)	Bürtekrek (yurtluk-ocaklık-mülkiyet)	Tavusker	Penek	Uru
		Pertekrek Yurtluk-Ocaklık)	Emir Hoy (Ocaklık)	Livâne (yurtluk-ocaklık-mülkiyet)	Çıldır	Ahılkelek	Üstüha
		Livane Yurtluk-Ocaklık	Asentuşah (?)	Nısf-ı Livâne (yurtluk-ocaklık-mülkiyet)	Hacerek	Livane	Makelek (Ahılkelek)
		Nısf-ı Livane Yurtluk-Ocaklık	Altunkal'a ma'a Osha	Şavşad (yurtluk-ocaklık-mülkiyet)	Hartus	Şavşad	Hıtıla
		Şavşad Yurtluk-Ocaklık	Poshoy Şah	Acarpenk	Şavşad (Ocaklık)	Pertekrek	Espin
			Acara(Ocaklık)		Göle	Ahısha (Paşa sancağı)	Pinbek
			Hartus		Livane (Ocaklık)		Çıldır (Paşa sancağı)
			Çıldır/Ahısha (Paşa sancağı)		Mahcil		
					Nısf-ı Livâne (Ocaklık)		
					Mamervan		
					Ahılkelek		
					Teralet (?)		
9 Sancak	**6 Sancak**	**14 Sancak**	**16 Sancak**	**13 Sancak**	**21 Sancak**	**14 Sancak**	**15 Sancak**

EK-5, Tablo-1 (16-17. yüzyıllarda Çıldır Eyâleti'nin Sancakları)

1682-1702	1694-1732	1717-1730	1721-1740	1755–1800	1825
Nısf-ı Livâne (Hisseli Ocaklık)	Oltu (Ocaklık)	Mâmervân (Mamirvân)	Nısf-ı Livâne ve Pertekrek (Hisseli Ocaklık)	Acara-i Süflâ (Ocaklık)	Mirho
Pertekrek (Hisseli Ocaklık)	Çıldır	Nısf-ı Livâne ve Pertek (Ocaklık)	Oltu (Ocaklık)	Acara-i Ulyâ (Ocaklık)	Satlil
Oltı (Ocaklık)	Ardahan-ı Büzürk	Acara (Ocaklık)	Şavşad (Hisseli Ocaklık))	Ahılkelek	Ardanuç
Ardanuc (Ocaklık)	Ardahan-ı Küçük	Oltu	Pertekrek (Hisseli Ocaklık)	Altunkal'a	Livane
Şavşad (Ocaklık)	Acara-i Süflâ (Ocaklık)	Ardanuç	Ardahan-ı Büzürk (Ber-vech-i te'bîd	Ardahan-ı Büzürk	Penek
Pertekrek (Ocaklık)	Acara-i Ulyâ (Ocaklık	Şavşad	Mahcil (Hisseli Ocaklık)	Ardanuc	Oltu
Ardahan-ı Büzürk	Penek	Pertekrek (Pergerek)	Acere-i Ülyâ (Ocaklık)	Çıldır	Göle
Nısf-ı Livâne (Ocaklık))	Ahısha	Ardahan-ı Büzürg (Büyük Ardahan)	Emir Hoy (Ocaklık)	Astize (Ocaklık)	Ardahan (Ardahan-ı Büzürk)
Astıha (Ocaklık)	Ahılkelek (Ocaklık)	Nısf-ı Livâne (Ocaklık)	Poshov (Ocaklık)	Hacerek / Göle	Çıldır
Mahcil (Ocaklık)	Altunkal'a (Ocaklık)	Macahil	Hartus (Ocaklık)	Hartus	Ahılkelek
Petek, Acere-i Ülyâ (Açık)	Ardanuc (Ocaklık)	Penek	Altun Kale (Ocaklık)	Hınıs ve Tekman	Hartus
Acere-i Süflâ (Ocaklık)	Nısf-ı Livâne (Ocaklık)	Acara-i Ulyâ (Ocaklık)	Astıha (Ocaklık))	Keskim	Acara-i Ulyâ
Emir Hoy (Ocaklık)	Hartus (Ocaklık)	Acara-i Süflâ (Ocaklık	Mamervan (Ocaklık)	Macahel (Ocaklık	Macahil
Astere (Ocaklık)	Pertekrek (Ocaklık)	Emirhoy (Emirhev)	Çıldır (ber-vech-i te'bîd)	Malazgird	Kovabliyan
Posthov (Ocaklık)	Cecerek (Ocaklık)	Aspinza (Ocaklık)	Ahalkelek (Ocaklık)	Nısf-ı Livâne ve Pertekrek (Ocaklık)	Aspinza
Hartus (Ocaklık)	Poshov (Ocaklık)	Posthov (Posof)		Oltu	Azgur
Altun Kale (Ocaklık)	Şavşad (Ocaklık)	Hertus (Hartus)		Ostha	Poshov
Astıha (Ocaklık)	Mamervân(Ocaklık)	Altun-kal'a		Penek (Malikane)	Şavşad
Çıldır (ber-vech-i te'bîd)	Aspinza	Estiha		Pertekrek	Acara-i Süflâ
Ahalkelek	Oshe	Çıldır		Poshov	Nahiye-i Tavuskâr
Keskim (Açık)	Livana	Ahalkelek		Şavşad	Keskim ve Petekrek
Hacerek (Göle) (Açık)		Kiskim der-Çıldır			Mamran (Mamervan)
Acara (Ocaklık)		Cecerek nâm-ı diğer Göle			Ahıska
23 Sancak	**21 Sancak**	**23 Sancak**	**15 Sancak**	**21 Sancak**	**23 Sancak**

EK-5, Tablo-2 (18-19. yüzyıllarda Çıldır Eyâleti'nin Sancakları)

ÖZGEÇMİŞ

Fadime TOSİK DİNÇ, 4 Nisan 1974 tarihinde Malatya'nın Akçadağ ilçesinde doğdu. 1980-1988 yılları arasında ilk ve orta öğrenimini, 1988-1991 yılları arasında lise öğrenimini Akçadağ'da tamamladı.

1993-1997 yılları arasında İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nden mezun oldu. Aynı yılın güz döneminde İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. "Tevfik Rüştü Aras'ın Siyasi Kişiliği" adlı teziyle yüksek lisansını 2002 yılında tamamladı.

2008 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda doktora programına başladı. Halen Milli Eğitim Bakanlığına bağlı bir ortaöğretim kurumunda tarih öğretmeni olarak görev yapmaktadır.